

77.
ARCHAEO
LOGIAI
ÉRTESÍTŐ

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

AMAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

117. kötet (teljes sorozatban) 1990

Megindításának éve 1868

Előfizetési díj egy évre 180 Ft

Szerkesztő:

FODOR ISTVÁN

A szerkesztőbizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, BÁLINT CSANÁD, B. BÓNIS ÉVA, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Segédszerkesztő:

NAGY MIHÁLY

Felelős Kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: 1088 Budapest, Múzeum krt. 14–16 (Nemzeti Múzeum) Telefon: 138-2705

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 36. Telefon: 181-2134

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Zalai-Gaál István:</i> A neolitikus körárokrendszerek kutatása a Dél-Dunántúlon	3
<i>B. Bónis Éva:</i> A mázas kerámia Pannoniában. Előzmények és gyártási központok	24
<i>Kovács László:</i> Szablya—kard fegyverváltás. A kétélű kardos 10—11. századi magyar sírok keltezéséhez	39
<i>Mesterházy Károly:</i> Temetkezési rend az ártándi 10—11. századi temetőben	50
<i>Holl Imre:</i> Középkori kályhacsempék Magyarországon. IV.	58

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bezeczký Tamás:</i> Amphorák az adonyi (Vetus Salina) kora római táborból	96
--	----

SZEMLE

<i>Fitz Jenő:</i> Rómer Flóris emlékezete	103
<i>Moskovszky Éva:</i> Rómer Flóris	104
<i>Fodor István:</i> Megemlékezések Banner Jánosról születésének századik évfordulóján	106
<i>Entz Géza, Györffy György, Nagy Emese:</i> Opponensi vélemények és válasz Nagy Emese: Az esztergomi királyi palota története c. kandidátusi értekezéséről	106
<i>B. Bónis Éva:</i> Beszámoló a Rei Cretariae Romanae Fautores 1988. évi XVI. kongresszusáról Plevénben (Bulgária)	112
<i>K. Palágyi Sylvia:</i> Nemzetközi tanácskozás a noricum-pannoniai halomsírok kutatásáról 1988-ban Várpalotán	113
<i>Fodor István:</i> Tanácskozás a honfoglalás koráról Szegeden 1988-ban	114
<i>Kovács Tibor:</i> A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1988. évi tevékenysége	115
<i>K. Palágyi Sylvia:</i> A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1988. évben ..	116
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1987. Szerk.: Czeglédy Ilona</i>	117

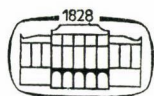
ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 117.

1990. 1. SZÁM

117. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ 1990

A NEOLITIKUS KÖRÁROKRENDSZEREK KUTATÁSA A DÉL-DUNÁNTÚLON

A nagy kiterjedésű neolitikus árokrendszerek kutatásában az utóbbi évtizedben végzett módszeres, régészeti célú légifotózások eredményei hoztak döntő változást. Ezek a régészeti emlékek méreteik miatt a kisebb felületeken végzett ásatásokon nehezen ismerhetők fel, összefüggéseikben pedig a felszínről egyáltalán nem kutathatók.

A közép-európai vonaldíszes kerámia utódkultúráinak elterjedési területein szinte mindenhol nagyobb számban találtak árokrendszereket, körárkokat légifotózással¹, illetve az ahhoz kapcsolódó magnetométeres mérésekkel. Kevés ilyen objektum került elő DNy-Szlovákiában, és még kevesebb a D-Dunántúlon. Ennek oka nem abban van, hogy ezen a területen a lengyeli-kultúra népének más települési szokásai voltak, mint a többi területen élőkné, hanem abban, hogy az említett területeken eddig nem végeztek olyan szisztematikus légifotós terepkutatásokat, mint amilyenek Ausztriában, Bajorországban és a Rajna vidékén a neolitikus árokrendszerek többségét kimutatták. A korábban ismert magyarországi neolitikus árokrendszereket ásítás során, magnetométeres vizsgálatokkal vagy katonai légifotókon ismerték fel.²

A lengyeli-kultúra DK-dunántúli csoportja területén az egyetlen ismert „védett hely” a lengyeli sánc volt, mely azonban az ún. magaslati védett települések közé tartozik, neolitikus szerkezetéről, formájáról máig nincsenek pontos adataink.

A külföldön végzett légifotózások olyan eredményeket hoztak a közép-európai késő neolitikum árokrendszereivel kapcsolatban,³ melyek alapján valószínűnek tarthattuk, hogy ilyen építmények a DK-Dunántúlon is léteztek a lengyeli-kultúra jelentősebb települési helyein. Ezért a téma kutatására kidolgoztunk egy hosszú távú tervet, mely-

nek első lépéseként 1986-ban elkészültek az 1978 óta ásott Mórág-Tűzködomb légifelvételei. Ezek kiértékelése után tanulmányoztuk át a lengyeli-kultúra legjelentősebb ismert lelőhelyeiről készült archív katonai légifotókat.

Ezek nyomán készültek el a „klasszikus” lengyeli lelőhelyek régészeti légifotói 1987-ben. Ezt követi majd az összes ismert lengyeli lelőhely katonai légifotóinak feldolgozása, illetve ezek alapján válogatva a régészeti célú légifelvételek. Eddigi kutatásaink olyan eredményeket hoztak ebben a témában, melyek jelentősen kibővítik a lengyeli-kultúra települési viszonyairól alkotott eddigi ismereteinket.

Gyakran a légifotó adja az utolsó hírt az egykori régészeti objektumról, jelenségről, mielőtt az teljesen elpusztul, főként akkor, ha a lelőhelyek utak, helységek közelében vannak. Az építkezések mellett kiemelendő a modern mezőgazdasági művelés pusztító hatása is, amikor gyakran még 50 cm-nél nagyobb mélységben is megsemmisülnek a régészeti emlékek.

A mezőgazdasági művelés eróziót előidéző és fokozó hatása különös összhangban áll a neolitikus árokrendszerek kutatásával. Ugyanis a régészeti jelenségek többsége csak akkor észlelhető, ha a talaj színe, jellege jelentősen eltér a környező terméshézag talajától. A legfelső, humuszban gazdag rétegben ez az eltérés nem ismerhető fel. Vagyis a körárkok, árokrendszerek nyomai csak akkor fedezhetők fel, ha ez a legfelső humuszszint már nagyobb felületen lepusztult, és a mélyebb, világosabb színű talajrétegek felszínre kerültek. Azonban az ilyen módon megfigyelhetővé vált régészeti emlékek maradványai, nyomai gyorsan eltűnnek a mezőgazdasági művelés következtében, ez főként a lejtős területeken, domboldalakon fekvő objektumok esetében érvényes.⁴ Mórág-Tűzködombon

¹ A DK-dunántúli régészeti légifotózásaink és mórág-tűzködombi ásításaink költségeit a *Soros-alapítvány* fedezte 1986-ban és 1987-ben. Segítségét ezúton köszönöm!

² Kalicz, N.—Kalicz-Schreiber, R., Mitt. d. Österr. Arbeitsgem. f. Ur- u. Frühgesch. 33—34 (1983—1984) 309—319., 310.

³ Friesinger, H.—Nikitsch, R., Methoden und Möglichkeiten der Luftbildarchäologie in Niederösterreich (Asparn 1982). Neugebauer, J.-W., Veröff. d. Österr. Arch. Gem. f. Ur u. Frühgesch. 11—12 (Wien 1979), Mitt. d. Österr. Arbeitsgem. für Ur- u. Frühgesch. 33—34 (1983—

1984) 175—187. Schmotz, K. Deggendorfer Geschichtsblätter 2 (1982) 70—77. Braasch, O., Frankenland, Zeitschrift für Fränkische Landeskunde und Kulturpflege NF 34 (1982). Braasch, O.—Christlein, R., Das unterirdische Bayern (1982). Becker, H.—Braasch, O.—Hodgson, J., Das Archäologische Jahr in Bayern (1985) 38—40. Engelhardt, B.—Schmotz, K., Mitt. d. Österr. Arbeitsgem. f. Ur- u. Frühgesch. 33—34 (1983—1984) 27—63. Lüning, J., Mitt. d. Österr. Arbeitsgem. f. Ur- u. Frühgesch. 33—34 (1983—1984) 9—25.

⁴ Petrasch, J., Symp... Nové Vozokany 1984 (Nitra—Wien 1986), 227—234., 227.

is csak ott figyelhetünk meg az árok vonalát, ahol az erózió következtében a legfelső humuszréteg már szinte teljesen eltűnt.

A régészeti emlékeket légifotózási szempontból két fő csoportba lehet osztani:⁵ az elsőbe tartoznak az ún. *látható objektumok*, vagyis a nem természeti eredetű, a felszínből kiemelkedő vagy abba bemélyedő, az emberi tevékenység következtében keletkezett talajelváltozások: sáncok, utak, hidak, építmények, halomsírok maradványai. Ezek a felszínről is felismerhetők, de összefüggéseikben csak a levegőből vizsgálhatók eredményesen.⁶ A *nem látható régészeti objektumok* közé sorolják azokat, melyek csak ásatással vagy felszíni gyűjtéssel mutathatók ki: szétszántott utak, árkok, sánc-építmények maradványai.⁷

A neolitikus árokrendszerek esetében a légifotózással elsősorban a talaj elszíneződései alapján végezhető eredményes megfigyelések: az egykor kiásott objektumok feltöltődése során a megbolygatott terület anyaga színben megváltozik a bolygatatlan környezettel szemben. A talaj elszíneződése legjobban akkor észlelhető, ha a felvétel szárazság idején készült. Nedves talajfelszínen az elszíneződések csak akkor ismerhetők fel, ha a humuszréteg nagy része már lepusztult.⁸

Az a bolygatás, mely a talaj elszíneződését eredményezi, jelentős eltéréseket okozhat a növénytakaró fejlődésében, növekedésében, színében is. Pl. a kukorica esetében ezek a különbségek csak az első növekedési periódusban, mely napállásnál kutathatók megfelelőképpen.⁹ A talaj és a növénytakaró színkülönbségei mellett megemlítenők az ún. „árnyékjelenségek” is, melyek csak erős napsütésben, főként kiemelkedő építmények esetében vizsgálhatók eredménnyel.¹⁰

Az újonnan felfedezett DK-dunántúli árokrendszerek megfigyelése a talaj elszíneződése alapján volt lehetséges.

1. *Mórággy-Tűzkődomb*: A lengyeli-kultúra lelőhelye egy kb. 40 ha kiterjedésű, ÉK–DNy-i irányban húzódó, közepesen meredek domboldal középső felületén helyezkedik el a Szekszárdi-dombság legdélibb nyúlványán, melyet D-ről és Ny-ról patak kerít. Itt, egészen a múlt századig, mocsaras sáv védte a lelőhely, egykori település területét, mely csak északról volt megközelíthető, ott, ahol a dombnyúlvány a dombsághoz kapcsolódik. A neolitikus telepések számára minden előfeltétel megvolt a letelepedéshez, a legkorábbi DVK-tól kezdve a kottafejes és zselizi időszakon át, egészen a lengyeli-kultúra idejéig. A DVK telep-

nyomok csak a domb D-i végén fordulnak elő, nem keverednek a lengyeli-kultúra északabbra húzódó települési maradványaival. Néhány esetben azonban a lengyeli rétegekben is előfordulnak DVK cserepek.

A Tűzkődomb szántott felszínén több nagyméretű telepfolt húzódik, melyekből cserepek, állat- és embercsontok, kő- és csonteszközök, paticsdarabok kerülnek elő nagy mennyiségben (1. kép). A települési foltok elhelyezkedése, rendszere nem állapítható meg a felszínről, de még a jóval magasabb fekvésű szemközti dombokról sem.

Az első régészeti légifotózást 1986 novemberében végeztük,¹¹ alacsony napállásnál, a felszín erősen nedves volt. A feltételezett körárok vonala szabad szemmel nem volt látható, az azonban megfigyelhető volt, hogy a nagyméretű sötét foltok nagyjából kört alkotva helyezkednek el (1. kép). A nagyításokon a foltok által alkotott rendszer keleti szélén alig észlelhető sötétebb színű sáv ível, ez délnyugaton az „ α ” telepfoltba húzódik be, onnan kezdve nem követhető nyomon a légifotón. Ez a sáv csak az 1986 novemberében készült légifotón látható, a későbbiekben nem. Ennek oka elsősorban a fotózásra megfelelően kiválasztott év- és napszak, illetve a szükséges mértékű talajnedvesség lehet.

Az első légifotózás eredményei alapján nagy valószínűséggel lehetett következtetni egy vagy több körárokra, árokrendszerre a Tűzkődombon, de az erre utaló nyomok korántsem voltak olyan egyértelműek, mint pl. Těšetice¹² vagy Friebritz¹³ esetében.

A légifotózás elvégzése előtt elhelyeztünk a lelőhely területén 30 geodéziai mérőpontot, melyek a negatívokon is jól láthatók (1. kép), ezek segítségével vethettük össze a lelőhely szinttérképét a légifelvétellel, a mérőpontok egybevetítésével készült a megfelelő léptékű nagyítás, melynek alapján a megfelelő helyen mérhettük ki a szelvényeket.¹⁴

A körárkok, árokrendszerek akkor kutathatók a legeredményesebben, ha a légifotók adatait a magnetométeres mérési eredményekkel pontosítják. Ilyen mérésekre Mórággy-Tűzkődombon is történt kísérlet, azonban a Tűzkődombbal átellenesen fekvő Mórággyi-rög gránitanyagának zavaró hatása miatt a mérések nem hoztak eredményeket.

Az árokrendszer kiterjedésére, szerkezetére csak ásatással kereshettük a választ Mórággy-Tűzkődombon, ezt 1987-ben végeztük el szondázó jelleggel. Az egykori árok vonala ma már csak kis felületen

⁵ Friesinger, H.—Nikitsch, R., Methoden . . . 25.

⁶ Uo.

⁷ Uo.

⁸ Scollar, I., Archäologie aus der Luft. Arbeitsergebnisse der Flugjahre 1960 und 1961 im Rheinland (Düsseldorf 1965). Friesinger, H.—Nikitsch, R., Methoden . . . 26.

⁹ Scollar, I., Archäologie . . . 17.

¹⁰ Uo.

¹¹ A légifotózást az öcsényi repülőklubnak erre a célra

szakosodott csoportjával végeztük és végezzük jelenleg is.

¹² Podborsky, V., SPFFBU E/18–19 (1973–1974) 5–33. Podborsky, V.—Vildomec, V., Die Urzeit des Gebietes von Znojmo (Brno 1972).

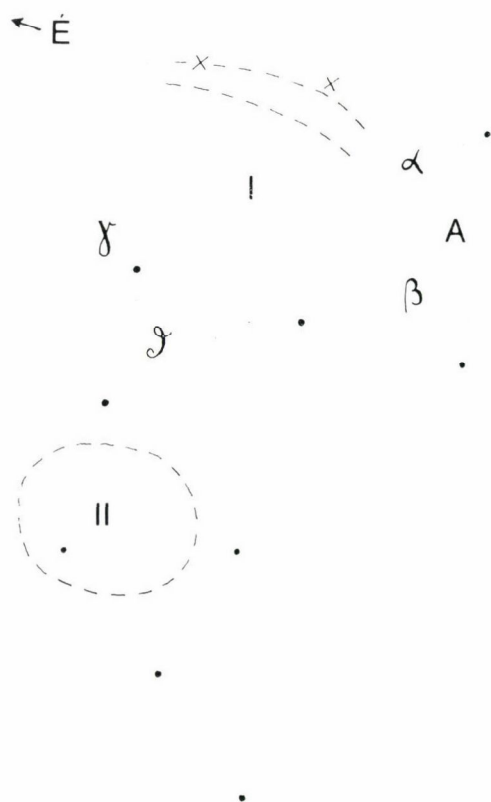
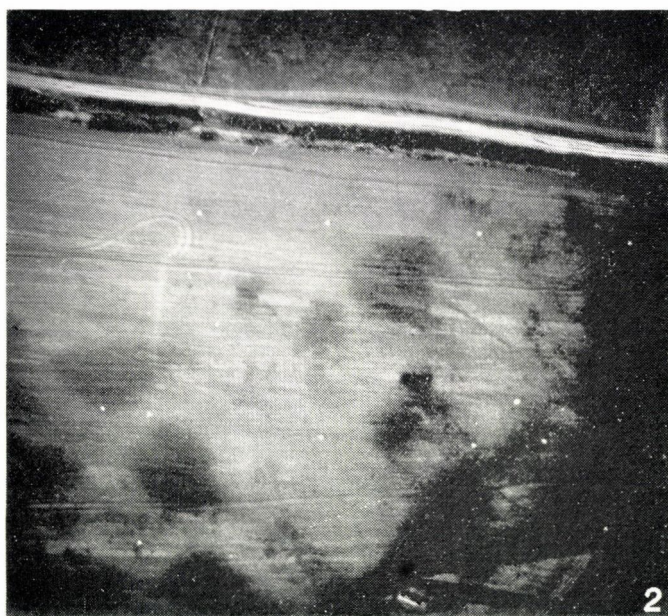
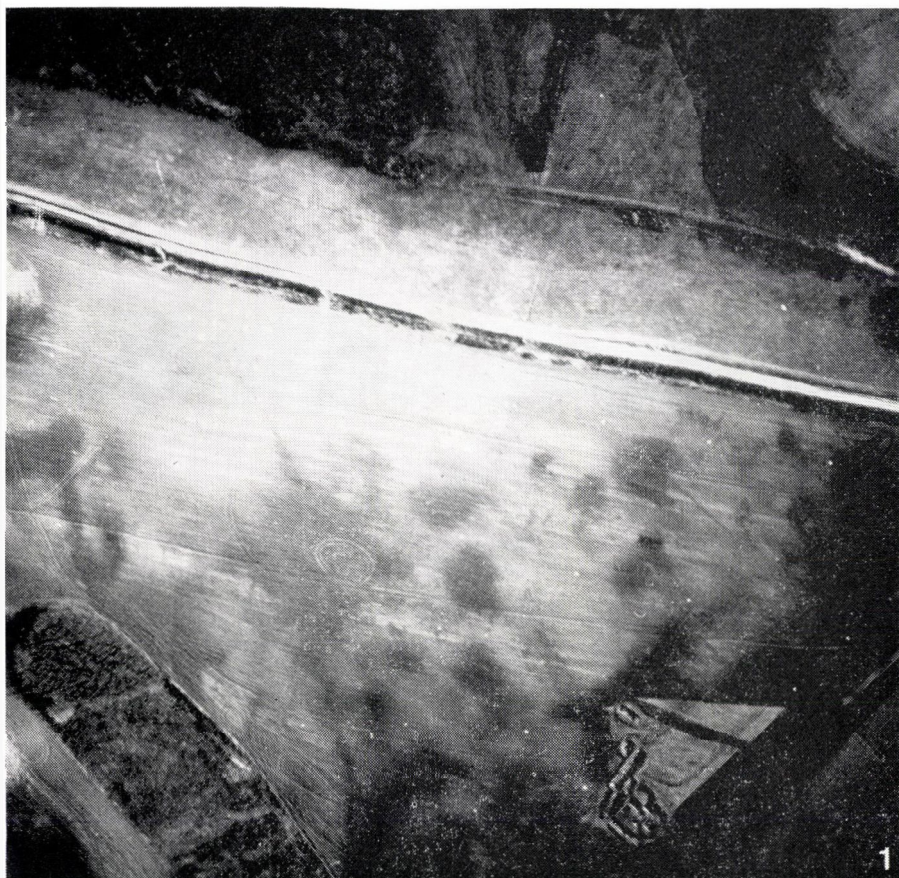
¹³ Neugebauer, J.-W.—Neugebauer-Maresch, Ch.—Winkler, E.—Wilfing, H., FÖ 22 (1983) 87–112.

¹⁴ A mérőpontok felvételét és a szintfotó elkészítését Szele Károly geodéta végezte, segítségét ezúton köszönöm.

látható, mert a talajerózió iránya itt ÉK—DNy-i, az egykori földmű északi felét már teljesen elpusztította. A déli és nyugati oldalon ellenben a rá-rakódott humusgréteg akadályozza a megfigyeléseket. Az erózió jelenlegi mértéke csak a keleti

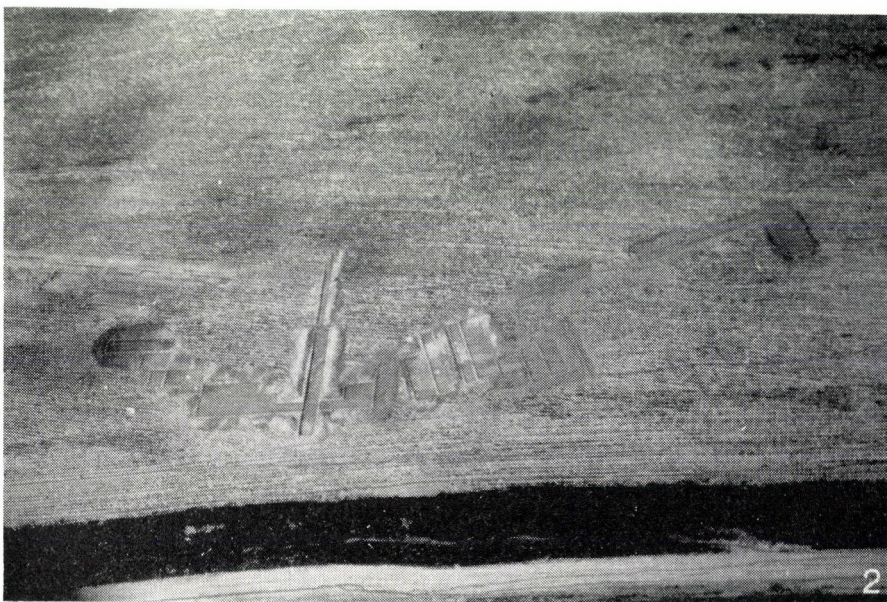
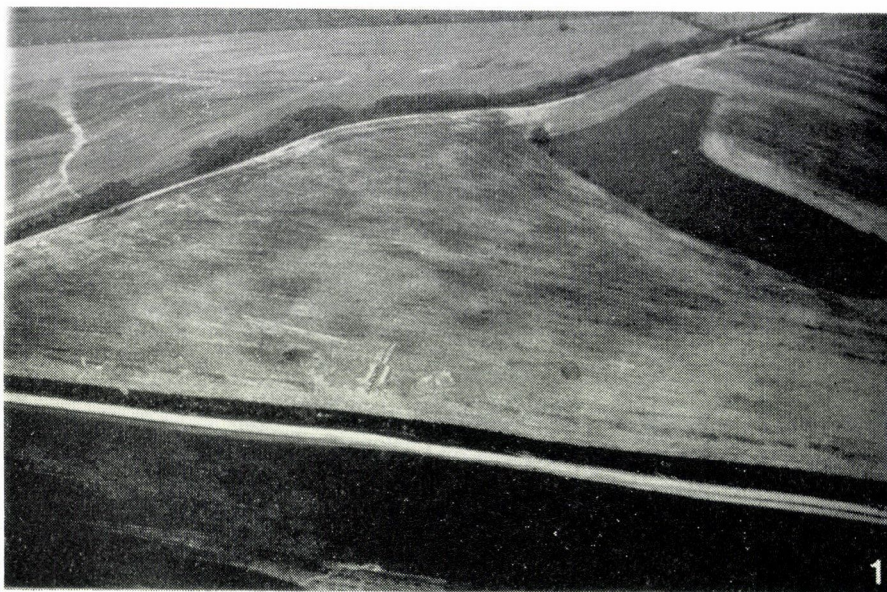
oldalon akkora, hogy valami még észlelhető az egykori építmény maradványaiból.

Az ásatás során átmetszettük az ívelt keleti sávot: a felszíntől mért 15—20 cm-es mélységben, közvetlenül a szántásréteg alatt, a sárga löszben

1. kép. Móraagy-Tűzkődomb. A neolitikus településfoltok és árokrendszerek elhelyezkedése. Felvétel ideje: 1986. november. Eng. szám: BM-25/243/86

Abb. 1. Móraagy-Tűzkődomb. Die Stellung der Kreisgrabenanlagen I und II

2. kép 1. Mórág-Tűzkődomb. Az I. körárokrendszer fekvése K-ról. Felvéve 1000 m magasságból 1987 júliusában. Eng. szám: BM-25/130/87. — 2. Mórág-Tűzkődomb. Az 1987-ben kutatott árok elhelyezkedése. Eng. szám: BM-25/130/87

Abb. 2. 1—2. Mórág-Tűzkődomb. Die Kreisgrabenanlage I von O., während der Ausgrabung

kirajzolódott az árok vonala, mely színében csak nagyobb eső után tért el a környező lösztalajától (3. kép 1., 4. kép 1.). A felvételek és megfigyelések azt is mutatják, hogy az árokrész 4–5 éven belül teljesen megsemmisült volna a mélyszántások következtében. Az árok vonala addig volt követhető, míg északon bele nem olvadt a löszbe (vagyis ott, ahol már teljesen elpusztult), délen pedig be nem húzódott az „ α ” telepoltba.

A légifotóval kimutatott árokívet teljes mértékben feltártuk 720 m²-es területen. A feltárt ív két vége között 100 m a távolság, ha szabályos

körről lenne szó, akkor az árok átmérője 250–300 m lenne (13. kép, 2. kép 2.).

Az árok szélessége ma északon a legkisebb, ott, ahol az eróziós pusztítás a legnagyobb mértékű: itt 38–40 cm a szélesség, a mélység pedig a mai felszíntől mérve 46 cm, a sárga löszben pedig 39 cm (4. kép 2.). Az árokrész dél felé kiszélesedik, erre a humuszréteg is vastagabb: ezen a részen 160–250 cm-es szélesség mérhető fent, 10–65 cm legalul. Az árok mélysége itt 60–90 cm a felszíntől számítva, és 38–80 cm-re mélyül a sárga löszbe (3. kép 2.). Az árok felfelé ívelten szélesedik ki,

3. kép 1. Mórágý-Tűzkődomb. Az árok feltájának jelentkezése a 87/II—III. szelvényekben. — 2. Mórágý-Tűzkődomb. Az árok feltárt része a 87/II—VI. szelvények területén
Abb. 3. 1. Mórágý-Tűzkődomb. Die Oberkante des Grabens unter der Ackerschicht. Südlicher Teil. — 2. Mórágý-Tűzkődomb. Der ausgegrabene südliche Teil des Grabens

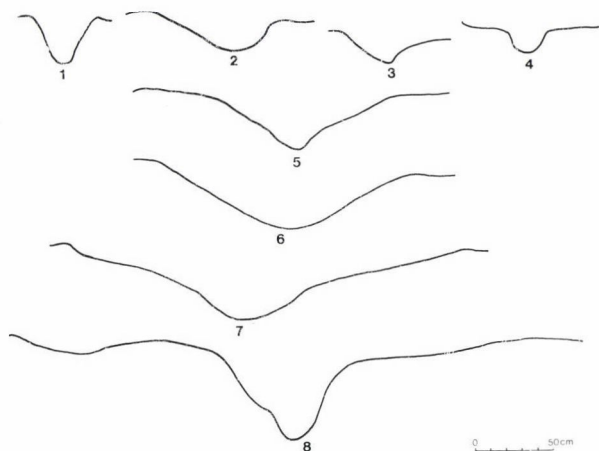
metszetben lekerekített V formát mutat. Sem a feltárt árokész vonalában, sem a 15 vizsgált metszetben nem mutatkoztak feltöltődési rétegek, az árokész kitöltése mindenhol egységesen szürkés-

barnás agyagos-lőszős talaj, mely gyakran apró kavicszemcsékkel kevert. Mindez azonban az egykori ároknak csupán a legalsó szintjét jelenti, ez a rész töltődött fel leghamarabb az árok elkészülte

4. kép 1. Mórágý-Tűzkődomb. Az árok föltja a 87/X—XI. szelvényekben. — 2. Mórágý-Tűzkődomb. A feltárt árokrész a 87/XIII—XIV. XVI—XVII. szelvények területén

Abb. 4. 1. Mórágý-Tűzkődomb. Die Oberkante des Grabens im Norden unter der Ackerschicht. — 2. Mórágý-Tűzkődomb. Der ausgegrabene Grabenteil im Norden

5. kép. Mórág-Tűzkődomb. A feltárt árok rész profiljai. 1. 87/XVII. szelvény, északi profil. 2. 87/XIII. szelvény északi profil. 3. 87/I. szelvény, északi profil. 4. 87/I. szelvény, déli profil. 5. 87/XIX. szelvény, északi profil. 6. 87/XII. szelvény, északi profil. 7. 87/X. szelvény, északi profil. 8. 87/XI. szelvény, északi profil

Abb. 5. Mórág-Tűzkődomb. Profile des Grabens

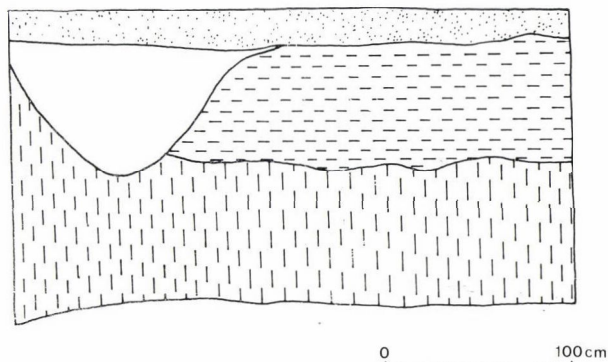
után (5. kép 1–8.). Adéli és nyugati részekén, ahol az árok kevésbé pusztult el, több adat várható az árok szerkezetére vonatkozóan.

A neolitikum óta kb. 100 cm-es lepusztult humusztéteggel számolva¹⁵ az árok eredeti szélességét is és mélységét is 200 cm-re tehetjük.

Több esetben is megvizsgáltuk az árkon belüli felületet, de régészeti objektumok nem kerültek elő. Cölöplyukat két esetben találtunk: a 87/XI. szelvényben az árok rész belsejében volt egy kerek cölöplyuk 46 cm-es átmérővel és 54 cm-es mélységgel. A 87/III. szelvényben az árok keleti széléhez kapcsolódott egy nagyméretű kerek cölöpgödör. Magában a feltárt árok részben nagyon kevés lengyeli kerámia volt, az árkon belül kutatott szelvényekben pedig nem került elő régészeti leletanyag.

A feltárt árok rész relatív-kronológiai helyzete a 87/VIII. szelvényben vizsgálható, ahol az árok íve az „x” települtbe behúzódik (2. kép 2.): a telepődör három kultúrrétege közül az árok a legfiatalabb, a második és a harmadik rétegbe ásták be. (6. kép) A részletes kerámiatanalízis ad választ majd arra is, hogy a lengyeli-kultúra korai szakaszán belül melyik periódusban készült az árokrendszer vagy legalábbis ez az árok. Annyi az eddigiekből is világosan látszik, hogy a kutatott árok nem a legidősebb periódusból származik.

Az ásatás közben is, és utána is, többször megismételtük a légifotózást különböző napszakokban, a vegetáció (kukorica) fejlődésének különböző időszakában, 100–1000 m közötti repülési magasságokból. Az újabb, 1000 m magasságból készült felvételek és az ásatási eredmények arra engednek következtetni, hogy az eddig ástott árok vagy egy,

6. kép. Mórág-Tűzkődomb. A 87/VIII. szelvény rétegviszonyai

Abb. 6. Mórág-Tűzkődomb. Die Schichten im Block 87/VIII mit dem Graben

a körárokrendszerhez tartozó előárok lehet (2. kép 1.), vagy a körároktól független paliszádárok, mely esetleg a település nagyobb részét is bekerítette. A főárok vagy főárkok ezen belül húzódnak, vonalukat a nagyméretű települtok vonalában lehet meghatározni, és a köztük levő szabad felületek, „földhidak” alkotják a bejáratok helyét (I. körárokrendszer). Ezt a feltételezést legjobban az 1950-ben, 2000 m-es magasságból készített katonai légifotók támasztják alá, melyeken a települtok majdnem teljesen szabályos köralakban helyezkednek el. Az erózió és az azt fokozó modern mezőgazdasági művelés pusztító hatása akkor még nem érvényesült olyan mértékben, mint az azóta eltelt időszakban.

Az 1986-os felvételen egy másik, a II. körárok nyomai is felfedezhetők az előzőtől nyugatra, közvetlenül mellette (1. kép). Mindkét objektum, illetve a megásott árok az egykori lakóhelyen és temetkezési területen kívül helyezkedik el, de nem a Tűzkődomb legmagasabb, legvédhetőbb pontján.

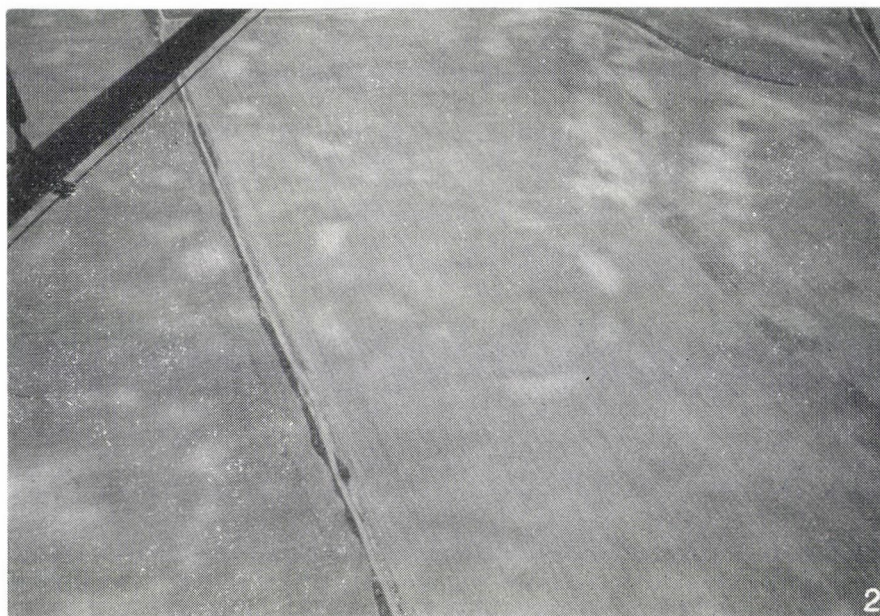
A légifotózási és ásatási adatok bizonyítják, hogy a lengyeli-kultúra korai szakaszában Mórág-Tűzkődombon is léteztek olyan földművek, melyeket árokkal, árkokkal erősítettek meg. (12. kép) Amit a feltételezett előárokból vagy paliszádárokból feltártunk, az az utolsó pillanatban történt, északi részén mára már teljesen elpusztult, és keleti részein is a gyors és fokozatos lepusztulás nyomai figyelhetők meg. Az árok, árokrendszerek kiterjedésére, szerkezetére, formájára, funkciójára a további, nagyobb mértékű feltárásoktól várjuk a választ.

2. *Villánykövesd*: A Dombay János által megásott lengyeli települtéstől és temetőtől északra,¹⁶ a Villánykövesdet Ivánbattyánnal összekötő földút két oldalán, keleten az erdősáv, nyugaton egészen a dombok alatt húzódó halastóig, őskori települtok sora található. Ezek a feltok a fennsíkon több esetben is olyan rendszerben helyezked-

¹⁵ Petrasch, J., Das Arch. Jahr in Bayern (1985) 40–43., 42. Neugebauer, J.-W., ... (1983–1984) 176. Lenneis, E., Mitt. d. Österr. Arbeitsgem. f. Ur- u. Frühgesch. 33–34 (1983–1984) 65–71., 66. Károlyi, M., Mitt. d.

Österr. Arbeitsgem. f. Ur- u. Frühgesch. 33–34 (1983–1984) 293–303., 296. Engelhardt, B., Das Arch. Jahr in Bayern (1982) 24–25., 24.

¹⁶ Dombay, J., A JPMÉ 1959 (1960), 55–71.

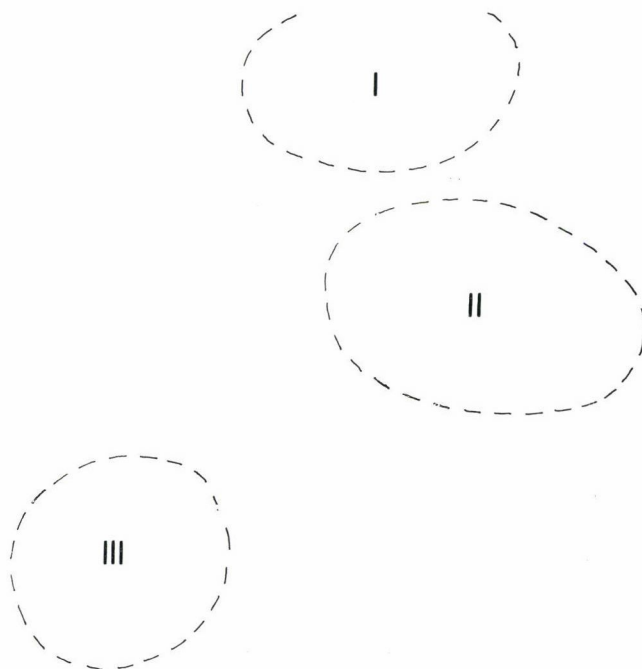
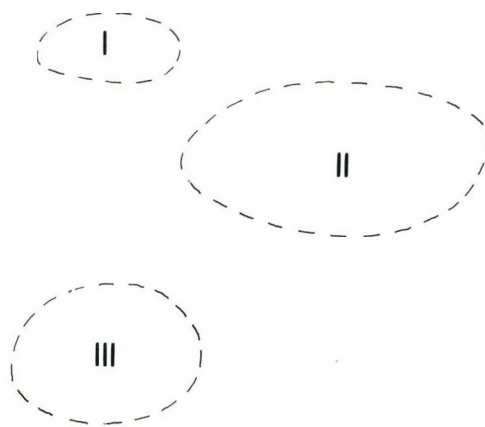
7 a kép 1. Villánykövesd. Az I — III. körárokrendszerek elhelyezkedése keletről, [felvéve 1987 júniusában. — 2. Villánykövesd. Az I — III. körárokrendszerek fekvése délnyugatról.

Abb. 7 a. Villánykövesd. Kreisgrabenanlagen I — III.

nek el, melyekből több körárokra, árokrendszerre lehet következtetni.

I. körárok: Közvetlenül Villánykövesd mellett, a földút kezdeténél fekszik. Nyolc, kisebb-

nagyobb méretű, a környező talajétól elütő, színű ívelt folt helyezkedik el kört alkotva (7. kép 1—2.), mely nem teljesen szabályos. Az egyes foltok között több esetben is megfigyelhetők

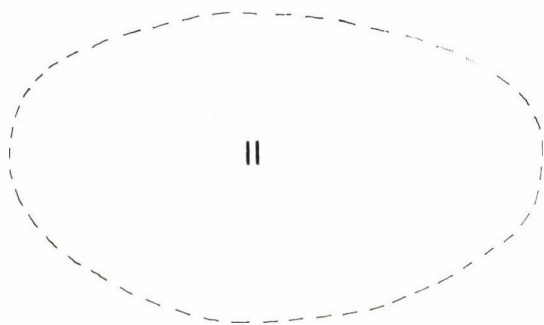
7. b kép 1. Villánykövesd. Az I—III. körárokrendszerek elhelyezkedése keletről, felvéve 1987 júniusában. Eng. szám: BM-25/130/87. — 2. Villánykövesd. Az I—III. körárokrendszerek fekvése délnyugatról. Eng. szám: BM-25/130/87
Abb. 7. 1—2. Villánykövesd. Kreisgrabenanlagen I—III

„földhidak”, egykori bejáratok nyomai. Az árokrendszer legnagyobb átmérője 150 m lehet. Az egykori földműveket itt nem domboldalon, hanem nagyjából vízszintesen húzódó fennsíkon építették, ezért az eróziós pusztulás mértéke nem akkora, mint Mórág-Tűzkódombon, noha a mezőgazdasági művelés „hatása” itt is megfigyelhető volt.

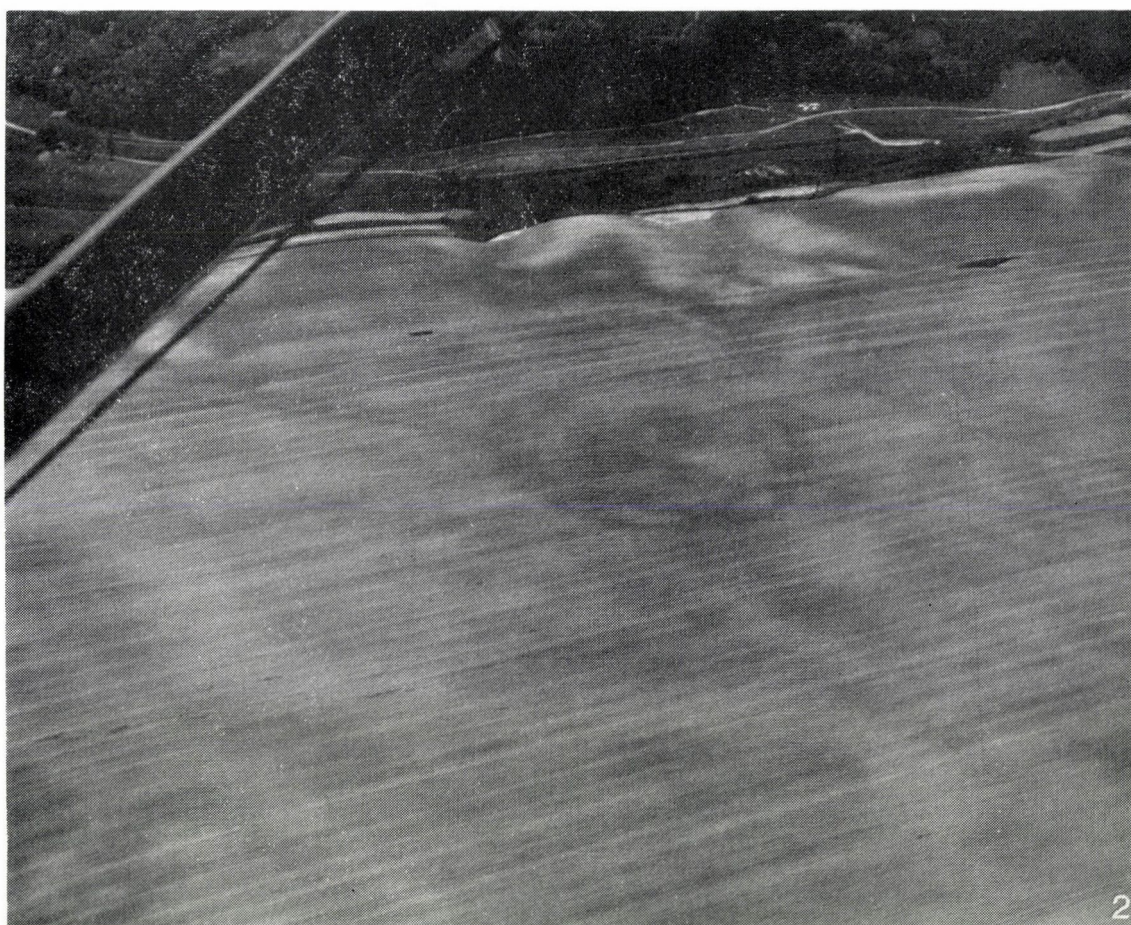
II. körárok: Közvetlenül az előző mellett, attól északra helyezkedik el. Kilenc hosszúkás, ovális alakú ívelt foltosodás utal az egykori körárokra (7. kép 1—2., 8. kép 1.). Mint ahogy

az a közép-európai késő neolitikus körárkok esetében általános, itt is megtalálhatók a fő égtájak felé néző bejáratok nyomai, itt azonban nem négy, hanem valószínűleg nyolc „földhíddal” lehet számolni. Ennek az építménynek a legnagyobb átmérője kisebb, mint az előzőé, 120—140 m lehet. A légifotók szerint kettős körárokról lehet szó (8. kép 1.), a belső árokra négy, nagyrészt szétszántott folt utal, ezek koncentrikusan helyezkednek el a külső árok vonalán belül.

III. körárok: A földúttól, illetve a II. körároktól keletre fekszik, 7 összefüggő, ívelt folt utal

8. kép 1. Villánykövesd. A II. körárokrendszer. Eng. szám: BM-25/130/87. — 2. Vokány. A kettős árokrendszer elhelyezkedése nyugatról. Felvéve 1987 júniusában. Eng. szám: BM-25/130/87
 Abb. 8. 1. Villánykövesd. Kreisgrabenanlage II. — 2. Vokány. Das doppelte Kreisgrabensystem von W.

9. kép 1. Vokány. A kettős árokrendszer. Eng. szám: BM-25/130/87. — 2. Vokány. Az árokrendszer elhelyezkedése a terepen. Eng. szám: BM-25/130/87

Abb. 9. 1—2. Vokány. Das doppelte Kreisgrabensystem

a földmű nyomaira (7. kép 1—2.). Keleti harmadát vizenyős talaj borítja. A kapuk helye négy ponton tételezhető fel a foltok közötti üres területeken. Átmérője 90—120 m lehet.

Legjobban a II. és III. körárkok esetében tapasztalható, hogy a hosszú ívelt foltok végei lekerekítettek, ami az egykori bejáratok helyének bizonyítéka a neolitikus árkok esetében.

A terepbejárások során mindhárom villánykövesdi körárok területén és környékén is a lengyeli-kultúra korai szakaszának leletei kerültek elő nagy mennyiségben.

3. *Vokány*: A térképeken jelzett, és a katonai légifotókon is látható árokrendszertől ÉK-re, a régészeti légifotózás közben fedezték fel a lengyeli-kultúra „klasszikus” típusú körárokrendszerét. Az adatok kettős árokra utalnak. Az objektum a községtől keletre, kb. 400 m-re fekszik közepes lejtésű domb felső harmadán, nem a tetején. Az eddig megismert DK-dunántúli körárkok közül ez maradt meg a legjobb állapotban.

A két, egymással koncentrikusan húzódó árok végei minden esetben azonos helyen találhatók meg (8. kép 2., 9. kép 1–2.), és lekerekítettek. A fő égtájak felé irányuló bejáratok helyei itt is láthatók, pontos számuk azonban az eddigi felvételeken nem állapítható meg. A körárok legnagyobb átmérője 200–250 m lehet. A légifotón megfigyelhető ÉNy–DK-i irányú sötét és egyenes ív egykori út nyoma, átszeli a körárkot, összefüggései a neolitikus földművel nem ismertek.

A körárok területén és környékén a lengyeli-kultúra korai szakaszának cserepei kerültek elő bronzkori leletekkel együtt. A felvételek egyértelműen bizonyítják, hogy a kettős körárok a lengyeli-kultúra korai szakaszából származik.

A légifotókon tanulmányozott DK-dunántúli késő neolitikus árokrendszerekről a következők állapíthatók meg:

A mórág-tűzkődombi és vokányi földműveket, akárcsak a legtöbbet Közép-Európában, közepes lejtésű domboldalakon építették, a villánykövesdieket ellenben a nagy kiterjedésű plató vízszintes felszínén. Mindhárom lelőhely esetében találhatók jobban védhető pontok is a körárkok közelében, védelmi szempontból nem a legkedvezőbb helyeken fekszenek.

Mindhárom lelőhelyen több hasonló, de különböző méretű építmény nyomai figyelhetők meg, az egykori körárkok nyomai Mórág-Tűzkődombon és Villánykövesden egymás mellett helyezkednek el, míg Vokányban a csak félig megmaradt kettős árok kora nem ismert. A későbbi építmények építéskor még láthatók lehettek a korábbiak maradványai, mert a körárkok vonala nem metszi egymást. A lengyeli-kultúra keleti elterjedési területének legjobban kutatott lelőhelyén, Aszódon, ugyanakkor több olyan körárok nyomait figyelte meg Kalicz Nándor katonai légifelvételken, me-

lyek metszik egymást: ugyanerre utaltak a magnetométeres mérések adatai is.¹⁷

A mórág-tűzkődombi árok esetében nagy valószínűséggel feltételezhető egy keskenyebb és sekélyebb előárok vagy paliszád, illetve olyan építési rendszer, mely több árokból és sáncból állt, de nyomai a felszínen összeolvadtak a szántások következtében, ezért részleteikben nem tanulmányozhatók a légifotókon. Ugyanez érvényes a villánykövesdi körárkoknál is. A lengyeli-kultúra korai szakaszára jellemző kettős körárok nyomai klasszikus formájukban csak Vokányban ismertek, illetve egyértelműek, itt a bejáratok nyomai is ugyanott figyelhetők meg mind a külső, mind a belső árok esetében: ez a két árok egyidejű létesítésére és használatára is utal. Vokányban a „hagyományos” 4 bejárat tartható valószínűnek, a többi DK-dunántúli objektum esetében az erre vonatkozó adatok nem egyértelműek. Ezeknek négy-nél több bejárata lehetett, erre több példa is ismert a közép-európai késő neolitikum körárkainál. A DK-dunántúli földművek formája minden esetben kör vagy ovális. Legnagyobb (külső) átmérőjük 90–250 m között van. A Mórág-Tűzkődombon megfigyelt V metszetű profil, illetve ennek lekerekített változata jellemző az egész lengyeli-körben.

A DK-Dunántúlon ismert körárkok mindegyike a lengyeli-kultúra korai szakaszának emléke, a korai szakaszból ezen kívül csak *Séről* ismert részben átkutatott körárok a Dunántúl területén. Akárcsak Mórág-Tűzkődombon, Sén is 80–120 cm-es az erózió mértéke,¹⁸ ezért ezeknek az építményeknek a teljes rekonstrukciója reménytelen. A legtöbb közép-európai árokrendszerben hasonló pusztulás észlelhető, pl. Langweilerben 60–80 cm vastag talajréteg pusztulhatott le, Frauenhofenben is csak 50 cm mélységű árok maradt meg az egykori földműből.¹⁹

A lengyeli-kultúra árokrendszerei újabban *Keszthely-Fenekpusztán* és *Balatonmagyaród-Hídvégpusztán* váltak ismertté: az első lelőhelyen a neolitikus település északi szélét határolták „szabálytalan vonalú, átlagosan 150 cm szélességű és ugyanilyen mélységű árokkal”,²⁰ utóbbi lelőhelyen önálló körárokrendszerről van szó.²¹ Ezek a földművek a lengyeli-kultúra későbbi fejlődési időszakából származnak.²²

A DK-dunántúli ismert körárkok a lengyeli-kultúra keleti elterjedési területének objektumai. Erről a területről a részletesebben kutatott árokrendszerek Nitriansky Hradokból,²³ Svodinból,²⁴ Žlkovcából²⁵ és Bucsányból²⁶ ismertek. *Nitriansky*

¹⁷ Kalicz, N. – Kalicz-Schreiber, R., ... (1983–1984).

¹⁸ Károlyi, M., Uo.

¹⁹ Lüning, J., Uo. *Lenneis, E.*, A Korr 9 (1979) 173–177. Károlyi, M., Uo.

²⁰ Virág, Zs., RFüz I. Ser. 1. No. 39 (1986) 17.

²¹ Horváth, L., RFüz I. Ser. 1. No. 39 (1986) 6. Bánffy Eszter előadása Zalaegerszegen 1987 novemberében az MTA Dél-Dunántúli Régészeti Szekciójának ülésén.

²² Uo.

²³ Točík, A. – Lichardus, J., PA 57 (1966) 1–90. Točík, A., Nitriansky – Hradok – Zámeček. Band I – Text. Heft 1. (Nitra 1981) 19–22.

²⁴ Nemejcová-Pavuková, V., SIA 34 (1986) 133–178: az eddigi szakirodalommal.

²⁵ Bujna, J. – Romsauer, P., Symp. ... Nové Vozokany 1984 (Nitra–Wien 1986) 25–35.

²⁶ Pavuk, J., AVANS 1981 (1982) 219–222., 1982 (1983) 199–201., 1983 (1984) 175–177., 1984 (1985) 188–191.

Hradokban 5 árkot kutattak át, melyek különböző települési fázisokból származnak: az árokrendszer egy része magát a települést védte (III. árok), de a településen belül is létezett egy különálló árokrendszer.²⁷ A stratigráfiai megfigyelések szerint az árkok nem a legidősebb lengyeli betelepültséggel állnak összefüggésben, akkor keletkeztek, amikor a legidősebb lengyeli fázis kultúrrejtege már megvolt a lelőhelyen.²⁸ Hasonló relatív-kronológiai helyzet állapítható meg a mórágý-tűzkődombi árok esetében is.

Az eddigi ásátások eredményeként legtöbbet a *svodini* (szőgyén) árokrendszeréről tudunk.²⁹ A 4 bejáratú ellátott kör alakú „erődítmény” többszörösen megújított, a későbbi és nagyobb földmű övezte az idősebb és kisebb méretű körárkot. Ebből arra következtet V. Nemejcová-Pavuková, hogy a későbbi objektum építéskor még ismerhették a korábbi helyét.³⁰ A körárkok belső térségében itt sem voltak más építményre utaló nyomok. Amint Mórágý-Tűzkődombon is, úgy Svodinban is a földmű külső oldalán, azon kívül helyezkedtek el az egykori települési objektumok a sírsoportokkal együtt.³¹

A *bucsányi* körárkot is löszterasz keleti szélén létesítették,³² akárcsak a mórágý-tűzkődombot. A terepen való elhelyezkedése szinte teljes mértékben megegyezik a mórágý-tűzkődombiával. Maga a rendszer a vokányi körárkokhoz hasonlít, két koncentrikus körárkával, belső oldalán paliszádarokkal. Az árkokat négy, egymással átellenesen fekvő bejáratú rész törte meg.³³ Ez a földmű egyike azon keveseknek, melyek belsejében építmény nyomait figyelték meg, de erről a megaron típusú házról csak feltételezni lehet, hogy egyidejű a körárkokkal.³⁴

Akárcsak a Dunántúlon, DNy-Szlovákiában is nyomon követhető az árokrendszerek használata a későbbi lengyeli időszakokban is. Ennek példája a fehér festésű kerámiával jellemezhető II. szakasz földműve *Žilkovciban*, ahol a település egy részét egyszerű paliszáddal vették körül, egyes helyeken kettős árkot is megfigyelték.³⁵ A bekerített területen belül itt is olyan, több árokból álló földmű létezett, melynek részei különböző telepfázisokból származnak.³⁶

Még későbbi időszakból, a festetlen kerámiás III. szakaszból (Nyitra—Brodzány-csoport) szár-

mazik a *Brancson* kutatott árokrendszer, ahol a paliszád és az árok a település egy részét vette körül.³⁷

A lengyeli fejlődés korai időszakát nyugati elterjedésén is a körárkok jellemzik. A morva festett kerámia „klasszikus” árokrendszere *Hluboké Masůvkyban* is a domb keleti szélén helyezkedik el, ovális alakú, 4 bejáratú, illetve az árok külső oldalán egy-két paliszádsorral rendelkezik.³⁸ Itt is volt egy olyan árok, mely az egész települést bekeríthette.³⁹

Legteljesebb mértékben a *těšetice-kyjovicei* árokrendszert tárták fel eddig az MBK IIb-időszakból, a lengyeli betelepültség kezdetéről.⁴⁰ A körárkok itt a löszdomb legmagasabb dombján fekszik, egy főárokból és 2 belső paliszádból áll, az egész rendszert 4 bejáratú látták el, ezek a fő égtájak felé irányulnak.⁴¹ V. Podborsky az árok használatát mindössze 20–25 évre teszi.⁴² A körárkok által határolt területen itt sem voltak építményekre utaló nyomok, ellenben kultikus gödrök (az egyikben koponyával) és agyagkemencék maradványai a felszínre kerültek.⁴³

Bulharyban is megfigyelték egy megaron-építmény nyomait a körárkon belül, a rendszer 2 árokból és egy belső paliszádból állt.⁴⁴

A legidősebb MBK körárkokrendszere *Křepicében* két árokból és három paliszádból áll, a részben feltárt építménynek csak egy bejárata ismert.⁴⁵

Az alsó-ausztriai körárkokrendszerek többsége is a morva festett kerámia objektuma, hasonló korúak, mint a morvaországiak. *Falkenstein-Schanz-bodenben* két sáncrendszert tártak fel, ezek nem egyidejűek. Az idősebb építmény lekerekített sarkú négyszög alakú, 400 m-es az átmérője, egyes részein háromszorosan is megerősített, két bejáratú látták el.⁴⁶ Használati idejét 100–200 évben határozza meg J. Neugebauer.⁴⁷ Az idősebb objektum elplanirozása után készítették a kisebb méretű körárkokrendszert, mely ovális alakú, a bejáratok helyét jelző földhidak itt hiányoznak.⁴⁸ Míg a nagyobb árokrendszeren belül voltak települési nyomok, addig a kisebbik, „hagyományos típusú” körsáncban ilyeneket nem találtak.⁴⁹

A *friebrítzi* kettős körárkokrendszert légitőfóton mutatták ki, utána végezték el a feltárást. A 150 m-es átmérőjű építménynek 3 bejáratú helyét figyelték meg.⁵⁰ Használati idejét minimum

²⁷ Točík, A., Uo.

²⁸ Uo.

²⁹ Nemejcová-Pavuková, V., Uo.

³⁰ Uo. 178.

³¹ Uo.

³² Buřina, J.—Romsauer, P., Uo. 27–35.

³³ Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ Pavuk, J., Uo. 26. j.

³⁶ Uo.

³⁷ Vladár, J.—Lichardus, J., SIA 16 (1968) 287–352.

³⁸ Podborsky, V., Mitt. d. Österr. Arbeitsgem. f. Ur- u. Frühgesch. 33–34 (1983–1984) 111–131.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Podborsky, V., AR 24 (1972) 155–162., SPFFBU E/18–19 (1973–1974) 5–33., JfMV 60 (1976) 129–

148., Mitt. d. Österr. Arbeitsgem. f. Ur- u. Frühgesch. 33–34 (1983–1984) 111–131.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo.

⁴³ Podborsky, V., ... (1983–1984) 115.

⁴⁴ Uo., 117.

⁴⁵ Tichý, R., SPFFBU E/20–21 (1975–1976) 239–244. Podborsky, V., ... (1983–1984) 116.

⁴⁶ Neugebauer, J.-W., ... (1979), ... (1983–1984) 176.

⁴⁷ Neugebauer, J.-W., ... (1983–1984) 181–182.

⁴⁸ Uo., 176.

⁴⁹ Uo., 176.

⁵⁰ Neugebauer, J.-W.—Neugebauer-Maresch, Ch.—Winkler, E. M.—Wülfing, H., ... (1983) 87–112., Neugebauer, J.-W., ... (1983–1984) 179.

3–4, maximum 6–7 generációra teszi J. Neugebauer,⁵¹ a feltételezett adatok nagyon tág határok között mozognak.

Az előzőhöz hasonló, de kisebb méretű a *kameggi* árokrendszer, melyet szintén a levegőből fedeztek fel. A bejáratok helyei itt sem észlelhetők.⁵² A két árokból álló rendszer belső területén egy paliszádárok fut.⁵³ G. Trnka megemlíti, hogy légifotózással eddig 30 hasonló árokrendszert mutattak ki a Wein és a K-i Waldviertel területén, illetve Linz környékén.⁵⁴

A tűzdelt szalagdíszes kerámia körárokrendszerei lényegében a lengyeliekhez hasonló formában fordulnak elő, az SBK-ban való meglétük a lengyeli-kultúra hatásainak tulajdonítható. Többségüket légifotózással, illetve magnetométeres mérésekkel derítették fel. A mérések szerint két koncentrikus árokból állt a *bylani* körsánc, melynek 4 bejárata volt.⁵⁵

A *vochovi* körsáncnak két árka, egy belső és egy külső paliszádja van, legnagyobb átmérője csak 49 m.⁵⁶ Ugyancsak a legkisebb késő neolitikus árokművek közé tartozik a *Frauenhofenben* részben feltárt objektum, átmérője 57 × 40 m-es, kaput négy helyen figyeltek meg.⁵⁷ Itt is feltűnik, hogy az építmény taktikailag kedvezőtlen helyen fekszik.⁵⁸

A bajorországi *Künzing-Unternbergben* egy kétszeres árokvonulaton kívül van a dombon egy ketős körárok is 4 bejáratral, és ugyanezen a dombon, a körároktól ÉNy-ra feküdt a település is.⁵⁹ Az árokprofilok rétegződéseiből arra következtet B. Engelhardt, hogy az árkokat 5–10 évenként újították meg.⁶⁰ A körárkon belül öt paliszádárok húzódik koncentrikusan, de ezek egyidejűsége nem bizonyított. Az árkon belül talált gödrökből felszínre került kerámia az SBK és az oberlauterbach-i csoport közötti kapcsolatokra utal, és különösen fontos az, hogy négy vörös-fehér festésű edényt a lengyeli-kultúrával hoz kapcsolatba J. Petrasch.⁶¹

A közép-európai neolitikus körárokrendszerek eredetét a korábbi kutatások a Balkánon, Görögországban, a Közel-Keleten keresték, azonban az utóbbi években bebizonyosodott, hogy eredetük

a legkorábbi közép-európai vonaldíszes kerámia-ára vezethető vissza,⁶² sőt, a legújabb feltételezések szerint bizonyos területek elhatárolásának szokása csak a neolitikum előtti mezolitikumból vagy paleolitikumból származhat.⁶³ Utóbira nincsenek adatok, ellenben a legidősebb közép-európai vonaldíszes kerámia árokművei több helyen is előkerültek. A Kárpát-medence nyugati felének legrégebbi neolitikus árkát, annak egy részletét, Kalicz Nándor tárta fel *Becsehelyen*. Az Ačkovy-Flomborn-típus idejére keltezett ároknak nem ismert a nagysága és formája, csak feltételezhető, hogy körárok lehetett.⁶⁴ Az építmény bejáratára itt is az árok lekerekített végei között levő „földhíd” utal.⁶⁵ A legidősebb vonaldíszes kerámia közép-európai másik ismert árokrendszere *Eilslebenben* került elő.⁶⁶

A *bicskei* árkot, melyet Makkay János a kora zselizi időszakba sorolt,⁶⁷ Kalicz Nándor a Sopot-kultúra idejére datálja a kitöltésében levő cserepek alapján:⁶⁸ a DVK és a Sopot-kultúra településén feltárt árok vége itt is lekerekített.⁶⁹ A becsehelyihez és bicskeihez hasonló árkot a zselizi-kultúra *békásmegyéri* lelőhelyén is feltártak.⁷⁰

A lengyeli-kultúrát megelőző, és a lengyeli-kultúrával genetikailag is összefüggésben álló közép-európai vonaldíszes kerámia árokrendszerei legnagyobb számban Bajorországból és a Rajna vidékéről ismertek, de ezen túl Hollandiáig és Franciaországig előfordulnak.

A bajorországi *moosi* árokrendszer trapéz alakú, két, egymással párhuzamosan futó árokból tevődik össze, ezeket egy periódusban használták.⁷¹ *Straubing-Lerchenhaidban* két vonaldíszes árok metszi egymást, ovális formájúak, átmérőjük 100 m.⁷² A légifotók szerint egy 200 m átmérőjű, ovális alakú egyszerű árokból áll a *wallersdorfi* földmű,^{72a} míg a *Meindlingben* csak egy 50 m-nél valamivel hosszabb paliszád nyomai figyelhetők meg a légifelvételeken.⁷³ Az egykori paliszád nyomai *Aiterhofenben*, *Langenammíngban* is előkerültek.⁷⁴

A Rajna-vidéken *Köln-Lindenthalban* két, különböző periódusba tartozó vonaldíszes árokrend-

⁵¹ Uo.

⁵² Trnka, G., Symp... Nové Vozokany 1984 (Nitra—Wien 1986), 289—295.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Pavlu, I., AR 34 (1982) 176—189., SzekME 13 (1986) 255—263.

⁵⁶ Pavlu, I.,... (1982) 177—179., 180., Mitt. d. Österr. Arbeitsgem. f. Ur- u. Frühgesch. 33—34 (1983—1984) 73—88., 76.

⁵⁷ Lenneis, E.,... (1979) 173. Neugebauer, J.-W., Symp... Nové Vozokany 1984 (Nitra—Wien 1986) 185—194., 185. Lenneis, E.,... (1983—1984) 66.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Engelhardt, B., Ausgrabungen und Funde in Altbayern 1985/86. (1986) 15—18. Petrasch, J.,... (1986) 232.,... (1985) 42.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Petrasch, J.,... (1985) 42.

⁶² Kalicz, N., Mitt. d. Österr. Arbeitsgem. f. Ur- u. Frühgesch. 33—34 (1983—1984) 271—293.

⁶³ Makkay, J., Acta ArchHung 38 (1986) 13—29., 22.

⁶⁴ Kalicz, N., MittArchInst 7 (1977) 119—120.,... (1983—1984) 272—273.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Kaufmann, D., ZfA 14 (1980) 201—212., ZfA 20 (1986) 237—251: az addigi szakirodalommal.

⁶⁷ Makkay, J., Alba Regia 16 (1978) 9—60.

⁶⁸ Kalicz, N.,... (1983—1984) 274.

⁶⁹ Makkay, J., A bicskei neolitikus telep és temető. Bulletin du Musée Roi Saint Étienne. Série D. No. 104 (Székesfehérvár 1975),... (1978) 9—60.

⁷⁰ Gábori-Csánk, V., ArcErt 91 (1964). Kalicz, N.,... (1983—1984) 274.

⁷¹ Braasch, O.—Christlein, R.,... (1982) 116.

⁷² Engelhardt, B.,... (1982) 24.

^{72a} Uo.

⁷³ Engelhardt, B.—Schmütz, K.,... (1983—1984) 38.

⁷⁴ Uo. 39.

Lelőhely	Árok							Pali- szádok száma	Kapuk száma
	külső		belső		legnagyobb átmérő	formája	met- szete		
	szélesség	mélység	szélesség	mélység					
Mórágy-Tűzkődomb I.	1,60—2,50	0,60—0,90			250—300	kör v. ovális	V		
Mórágy-Tűzkődomb II.					120—150	kör v. ovális			
Villánykövesd I.					150—200	kör			4-nél több
Villánykövesd II.					150—180	kör			4-nél több
Villánykövesd III.					90—120	kör			4 ?
Vokány					180—200	kör			4 ?
Sé	2	1—1,20	3	2,50	100×110	ovális	V	1	1 fel- tárva
Svodin I				3,50			V	2	4
Bucsány									
Žlkovce					360—400				
Tesetice-Kyjovice	6,48	3,25			195—159	ovális	V	2	4
Rasovice	5—8				100				5
Vedrovice	6—8				76				4
Hluboké Masovky	3,40—5,62	1,18—2,50			360	ovális	vál- tozó	2	
Křepice	2	1,5	2,5	2	77	kör ?		3	1 fel- tárva
Bulhary		0,98—1	6	4,2-ig	98—100	kör			
Falkenstein I.	5	1,5			165—220	ovális	V	1	
Falkenstein II.	3—3,5 3—3,5	1,6—2,1 1,6—2,1	5	1,9—3	380—400	lekerekített négyyszög	V		
Friebritz	2,5—4	1,6—2,7	8—10	4—5	150	kör	V		3 ?
Kamegg	4	3	6,3	3,5	140—160	kör		1	4 ?
Rosenburg					kb. 50	kör			
Mühlbach						kör			
Bergau I.					300	kör			
Bergau II.					90	kör			
Kollnbrunn					kb. 100				
Strögen					55				
Michelstetten					250	kör			
Wilhelmsdorf	„Hasonló méretek, mint Friebritzben”								
Kleinmetzdorf	Háromszoros körárok				100—110	kör			
Schletz					280				
Wetzleinsdorf									
Becsehely (Sopot-k.)	2	2			kb. 100		V		
Nitriansky Hradok						kör		5	

10. kép. A késő neolitikus körárokrendszerek, árokrendszerek adatainak összefoglaló táblázata

Abb. 10. Zusammenfassende Tabelle der Daten der spätneolithischen Grabenanlagen in Mitteleuropa

szert derítették fel, az újabb ásatások szerint belső térségükben nem voltak az árokkal egyidős régészeti objektumok.⁷⁵ J. Lünig megállapította, hogy minden datálható Rajna-vidéki árokrendszer a

vonaldíszes kerámia fiatalabb és legkésőbbi időszakába tartozik,⁷⁶ így a *Langweiler 8-ban* feltárt objektum is, három koncentrikus körből álló rendszer.⁷⁷ Egyszerű körárok a *Langweiler 9-ben* feltárt,

⁷⁵ Engelhardt, B., ... (1982) 24.

⁷⁶ Lünig, J., ... (1983–1984) 10.

⁷⁷ Lünig, J.—Stehli, P., Rheinische Ausgrabungen

18/1 (1977) 81–104. 81. 102. Lünig, J., ... (1983–1984) 9–25.

Lelőhely	Árok							Pali- szádok száma	Kapuk száma
	külső		belső		legnagyobb átmérő	formája	met- szete		
	szélesség	mélység	szélesség	mélység					
Nemčičky					75×65	ovális		?	4
Moravsky Krumlov	3,75	3	0,55	0,25			V		
Lochenice	X		X				V		4
Bylany	0,90	1,20							4
Byšen	0,75	1			kb. 100				
Krpy					54×58	ovális			
Tuchoraz					80				
Vochov	0,40—1,50	0,10—0,65	1,30	0,20—0,90				2	2?
Frauenhofen	Háromszoros körárok				57×40	ovális	V		4
Ramsdorf	Kettős körárok				100 m-nél nagyobb			5	4
Künzing—Unternberg	5	4—5			120				

11. kép. A tűzdelt szalagdíszes kerámia kultúrájának körárkai: az ismert adatok összefoglaló táblázata

Abb. 11. Die Daten der Kreisgrabenanlagen der SBK

résben kétfázisú árokrendszer,⁷⁸ akárcsak a *Langweiler 12-ben* kutatott árokmű is.⁷⁹ A nagyjából kör alakú *enheimi* körárokrendszer maradványait is levegőből fedezték fel, átmérője kb. 200 m lehet.⁸⁰

Technikai szempontból említendő csak meg a rösseni-kultúra Planig-Friedberg-csoportja idején készült, teljesen feltárt árokrendszer *Bochum-Harpenben*, melynek nyomai csak a 30—40 cm vastagságú szántásréteg alatt bukkantak elő. A földmű egy, több helyen megtört körárokból áll. Összesen 11 árok részt figyeltek meg, pontos számuk, illetve az egykori bejáratok száma ma már nem állapítható meg. A leletkörülmények hasonlóak a villánykövesdiekhez.⁸¹

A tárgyalta közép-európai neolitikus földművek szerkezeti elemei közül az árok a legfontosabb. A lengyeli-kultúra és az SBK körárkai esetében általában egy vagy két árok fordul elő, ritkán több. Az árok a legtöbb esetben lefelé hegyesedik, „Spitzgraben”, ritkábban lekerekített vagy lapos (10. kép). Az első táblázatban (10. kép) a lengyeli-kultúra körárkainak, árokrendszereinek ismert adatait foglaltuk össze. Ezek szerint az árkok szélessége többnyire 2—4 m közötti, ellenben Rašovicében és Vedrovicében 5—8 m között váltakozik a szélesség, a friebritzi belső árok pedig 8—10 m szélességű volt. Az árkok 1—3 m mélyek, Friebritzben 4—5 m-es mélységet mértek a belső árok esetében.

Az árkok méreteire vonatkozó adatok többnyire az erózió mértékétől függnnek, nem tükrözik az eredeti állapotokat.

A körárokrendszerek legnagyobb átmérője 55—400 m között váltakozik, leggyakoribbak a 100—

180 m közöttiek. A morvaországi 1983-as légifotózások eredményeit közlő J. Kovárník három méretbeli fokozatot állapít meg, így a kisméretű körárkokat 50—70 m-es, a közepesen nagyméretűeket 80—150 m-es, és a nagyméretűeket 300 m körüli átmérővel.⁸² A *Žlkovcában* kutatott árokmű 360—400 m-es átmérőjével nem a lengyeli-kultúra korai szakaszára jellemző építmény.

Az árkokra vonatkozó méretek az SBK földművei esetében minden esetben kisebbek, mint a lengyeli-kultúrában (11. kép).

Valószínű, hogy az árokból kiemelt földet sánc formájában felhalmozták az árkon belül vagy kívül, ehhez még egy-két, ritkán több paliszádot létesítettek vagy az árokból kiemelt földből és cölöpökből „palánk”-szerkezetű falat, paliszádot építettek.⁸³ Paliszádot magában is alkalmaztak meghatározott teleprészek elkerítésére vagy az egész település bekerítésére.

Jellemző a tárgyalta időszak körárkaira a négy bejárat, de a rašovicei körároknak 5 kapunyoma volt, és még ennél is több lehetett a villánykövesdi II. és III. körároknak. A lengyeli-kultúráénál egységesebb képet mutatnak ebben a tekintetben is az SBK körárkok, ahol az ismert esetekben 4 bejáratot mutattak ki, Vochovban pedig nem ismert a kapuk pontos száma. Több esetben is arra utalnak az ásatási megfigyelések, hogy a kapuk szerkezetét kövekkel erősíthették meg (Hluboké Masův-ky, Křepice).

Nincsenek „pozitív” ásatási adatok arra, hogy a körárokrendszerek belső térségében laktak volna: a belső tér általában üres, az árkokkal egy-

⁷⁸ Farrugia, J. P.—Kuper, R.—Lüning, J.—Stehli, P., BJ 173 (1973) 226—266. Lüning, J., ... (1983—1984), 10.

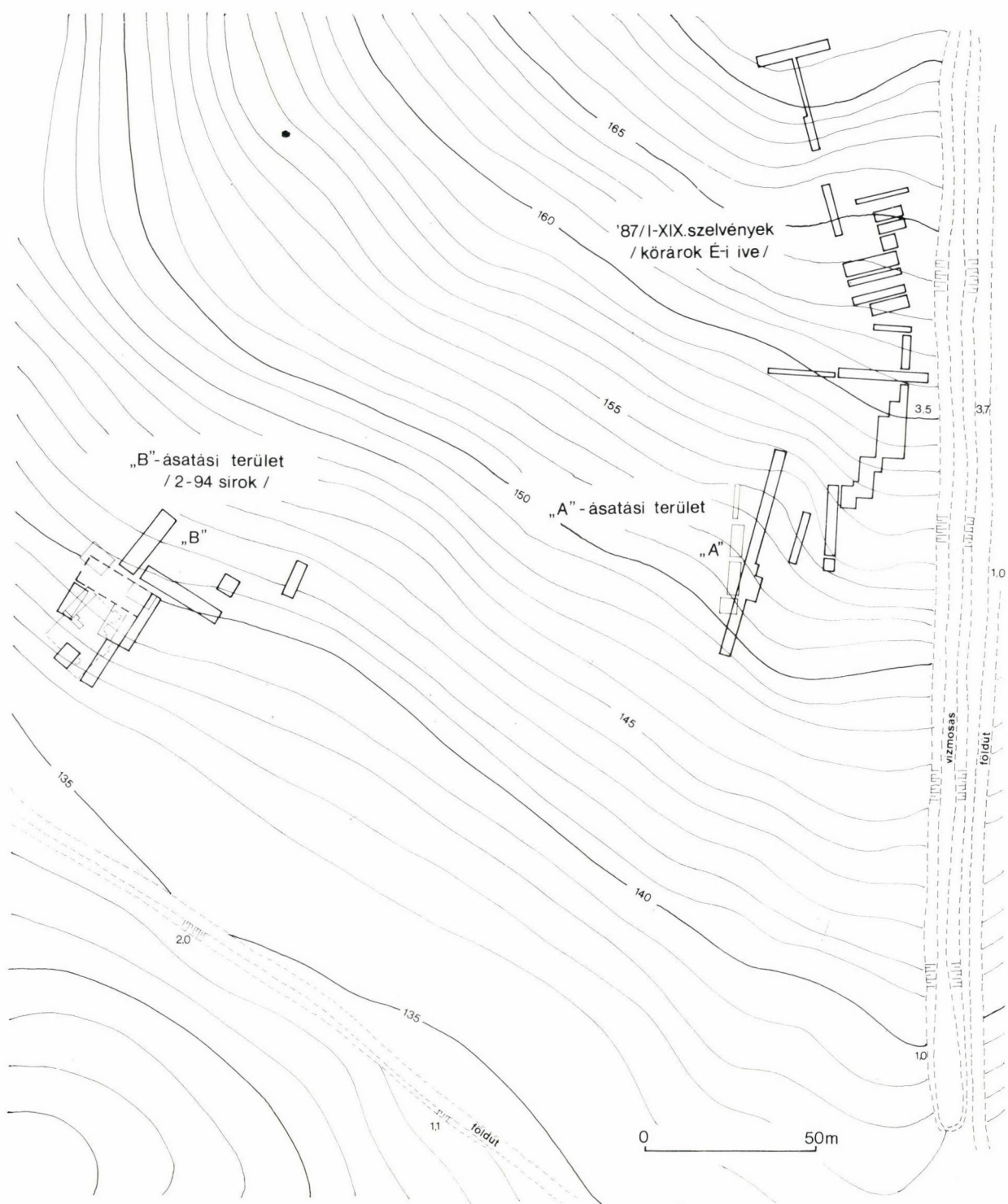
⁷⁹ Ihmig, M.—Kuper, R.—Schröter, I., Germania 49. (1971) 193—196. Lüning, J., ... (1983—1984).

⁸⁰ Braasch, O., ... (1982) 326.

⁸¹ Günther, K., AKorr 3 (1973) 181—186.

⁸² Kovárník, J., Přehled výzkumu 1983 (1985) 102—105.

⁸³ Podborsky, V., ... (1983—1984) 119—120. Pavlů, I., ... (1983—1984) 73.

12. kép. Móra-Út—Tűzkődomb. A neolitikus lelőhely térképe az ásatási szelvényekkel
Abb. 12. Die Karte der neolithischen Fundstelle von Móra-Út—Tűzkődomb mit den Grabungsarealen

korúnak tartható régészeti leletek ritkán fordulnak elő bennük. Más kérdés az, hogy gyakran még magában az árok kitöltéséből előkerülő leletanyag sem bizonyíték az árok pontos keletkezési idejére.

Egyedülálló lelet a körárok belső térségéből a friebritzi kettős temetkezés vagy a ramsdorfi

(SBK) kutyatemetkezés. A két esetben, amikor az árok belsejében megaron-típusú építmény nyomaira bukkantak, nem bizonyított, hogy a kétféle objektum egyidejű lenne, noha nincs kizárva, hogy a megaronépítmények a körárok belsejében folyó tevékenységgel állnak összefüggésben.

Amint a felsorolt példák is mutatják, az árokrendszerek a közép-európai vonaldíszes kerámia időszakától kezdve léteztek, ekkor még többnyire egyszerű árkokról van szó, de voltak ovális alakú árokrendszerek is (Straubing-Lerchenhaid II., Wallersdorf., Langweiler 12., Asparn. stb.), formájuk azonban a legtöbb esetben nem ismert pontosan. Langweiler 8-ban 3 koncentrikus körből állt a vonaldíszes földmű, Moosból és Viechtből kettős árkok ismertek. Az árokkal összefüggésbe hozható paliszádról Eilslebenből, Straubing-Lerchenhaid II-ből és Viechtből tudunk, ezeken a lelőhelyeken két paliszádot is létesítettek egymással párhuzamosan. Kevés az adat a bejáratok, kapuk számára: három esetben 3 kaput figyeltek meg (Langweiler 8, 9, 12).

Mindebből kitűnik, hogy a lengyeli-kultúra korai szakaszában létesült „klasszikus típusú” körárokrendszerek szerkezeti elemeit már a legkorábbi vonaldíszes kerámiától kezdve használták területek elhatárolására, bekerítésére. Ezeket az elemeket (pl. a paliszádot, cölöpkerítést) a lengyeli-kultúrában is, és később is alkalmazták magukban is, egységes egésszé, kapukkal és paliszádokkal ellátott kör alakú földművekké csak a közép-európai késő neolitikum, a lengyeli-kultúra elején álltak össze, majd léteztek tovább — ha némileg változott formában is — még a michelsbergi-kultúra és a TRB-kultúra idején is. Sőt, még a „henge”-típusú építmények eredetét is a lengyeli-kultúra körárokrendszereire vezetik vissza: pl. Avebury-ben a kör alakú, kívül sánccal ellátott építménynek a bejárat helyét jelzi az árok vonalának négy helyen való megszakadása, a kör alakban elhelyezkedő kövek pedig a belső térség különleges jellegére utalhatnak.⁸⁴ Makkay János feltételezi, hogy a közép-európai neolitikus árokrendszerek a kelta négyszögű sáncokban éltek tovább.⁸⁵

A jelenlegi kutatási helyzet szerint a körárkok klasszikus formája a lengyeli-kultúra legidősebb időszakában, kifejlett szerkezeti-technikai egységként jelenik meg, első példányának a Sében részben feltárt árokmű tekinthető.⁸⁶ A körárokrendszerek a lengyeli népesség expanziójával, terjedésével juthattak el az SBK területére is. Ezt a véleményt képviseli I. Pavlů is, kiemelve a lengyeli és az SBK árokművek közötti szerkezeti különbségeket.⁸⁷ Feltehető, hogy a lengyeli elemek a bajor Duna-vidék területéről kerültek Csehországba.⁸⁸ J. Lüning úgy véli, hogy a Rajna-vidék legfiatalabb vonaldíszes kerámiája a grossgartachi cso-

port korábbi fázisával egy időben létezett, ezért feltehető, hogy a vonaldíszes kerámia Rajna-vidéki árokrendszerei a déli hatások „periférikus jelenségei”.⁸⁹ A körárokrendszerek egy viszonylag behatárolt rövid időszakba tartoznak a Közép-Dunamedence térségében, és a lengyeli-kultúrával részben egykorú SBK-fejlődésben, illetve az ezekkel időben és kultúrában is kapcsolatba kerülő nyugatabbra fekvő csoportokban.⁹⁰ K. Schmotz is azt a véleményt képviseli, hogy a lengyeli-kultúra elterjedési területétől nyugatra, északnyugatra fekvő, részben azonos korú, többnyire későbbi körárkok előzményei a lengyeli-kultúrában kerekednek.⁹¹

A tárgyalt régészeti emlékek szerkezetileg és formájukban a legnagyobb hasonlóságot ott mutatják egymással, ahol a lengyeli-kultúra keletkezési területe is keresendő, vagyis a Dunántúlon. DNy-Szlovákiában és Alsó-Ausztriában. Ettől a területtől térben és időben távolodva egyre szembetűnőbbek az eltérések a „hagyományos” kora lengyeli árokstruktúráktól és formától.

A korábbi kutatások a Sopot-kultúrán keresztül érvényesülő Vinča-hatások jelentőségét bizonyították,⁹² ez a szellemi területen is érvényes. Azonban a viszonylag sok átkutatott Vinča-település ellenére sem ismertek olyan körárkok, melyek a kora lengyeli földművek előzményei lehetnének. A közép-európai vonaldíszes kerámia és a korai lengyeli körárkok között csak a Sopot-kultúra *becsehelyi* körárka jöhet számításba közvetlen előzményként.⁹³ Kalicz Nándor azon véleményével is egyetérthetünk, mely szerint a lengyeli-kultúra körárkainak eredete nem vezethető vissza egyetlen központra, főként nem DK-európaire,⁹⁴ keletkezésük a gazdasági, társadalmi és rituális élet fejlődésével áll összefüggésben.

A körárkok rendeltetésével, funkciójával a kutatók egész sora foglalkozott eddig. A közeli, DK- és közép-európai körárkokról, sáncokról, „erődítményekről” máig is a legrészletesebb összefoglalást O. Höckmann adta,⁹⁵ azonban a lengyeli-kultúra és az SBK körárkainak nagyobb része azóta vált ismertté.

A rendeltetés vizsgálatához fontos annak megállapítása, hogy a sánc az árkon kívül vagy belül helyezkedett-e el. A sánc ugyan minden esetben elpusztult az árokrendszerek esetében, azonban az árok profiljából gyakran megállapítható, hogy a sánc, földfal melyik oldalon húzódnak.⁹⁶ Mórág-Tűzkődombon a 87/XI. szelvény profilja

⁸⁴ Pittioni, R., *Urzeit. Geschichte Österreichs* Bd. 1/2 (Wien 1980) 60. Moddermann, P. J. R., *Mitt. d. Österr. Arbeitsgem. f. Ur- u. Frühgesch.* 33–34 (1983–1984) 347–350., 347.

⁸⁵ Makkay, J., ... (1986) 26.

⁸⁶ Kalicz, N., ... (1983–1984) 276.

⁸⁷ Pavlů, I., ... (1982) 188.

⁸⁸ Lichardus, J., *BVBI* 39 (1974) 29–54., 53. Pavlů, I., *SzekME* 13 (1986) 255–263.

⁸⁹ Lüning, J., ... (1983–1984) 18.

⁹⁰ Kalicz, N., ... (1983–1984) 281.

⁹¹ Schmotz, K., ... (1982) 70–77.

⁹² Kalicz, N.—Makkay, J., *ArchÉrt* 99 (1972) 3–13.

⁹³ Kalicz, N., ... (1983–1984) 272–273.

⁹⁴ Kalicz, N., ... (1983–1984) 281.

⁹⁵ Höckmann, O., *Wehranlagen der jüngeren Steinzeit. In: Ausgrabungen in Deutschland gefördert von der Deutschen Forschungsgemeinschaft 1950–1975. Band 1/3.* (Mainz 1975) 278–296.

⁹⁶ Moddermann, P. J. R., ... (1983–1984) 347.

J. W. Neugebauer is.¹¹³ Figyelemre méltóak Neugebauer számításai a friebritzi körárok esetében: csak a mai méretek alapján 6300 m³-re becsüli azt a földanyagot, mely a körárokból kikerült, és melyből a sáncot felhúzták. Ekkora építmény megépítése rendkívül nagy megterhelést jelenthetett az építést végzők (általában mindenhol az első lengyeli generáció) számára, „de melyet annak tudatában végeztek, hogy ez a létesítmény a későbbi generációkat is szolgálni fogja”.¹¹⁴

Magas színvonalú technikai ismeretekkel és nagy szervezettséggel kellett rendelkeznie a lengyeli-kultúra és az SBK népességének ahhoz, hogy sáncműveiket elkészíthessék. Valószínűnek tartható az építést irányító politikai szervezet megléte is, azok a feltételezések azonban nem fogadhatók el, melyek szerint olyan „kultikus közösségekről” lehet szó, mint amilyenek a későbbi mezopotámiai városi fejlődésben is megvoltak.¹¹⁵ V. Nemejcová-Pavuková egyenesen a svodini település urbanisztikus szervezettségét tételezi fel,¹¹⁶ amit azonban nem tarthatunk valószínűnek a lengyeli-kultúráról meglevő eddigi ismereteink alapján. A temetők részletes elemzése eredményeként a „primitív szegmentáris törzs” valamilyen formája lehetett a legmagasabb szintű összefogó egy-egy a lengyeli-kultúra népe esetében.¹¹⁷

A légifotózások, terepbejárások és az 1987. évi ásatás során bebizonyosodott, hogy Mórág-Tűzkődombon két, Villánykövesden három, Vokányban pedig egy (esetleg két) körárok, árokrendszer létezett a lengyeli-kultúra korai szakasza idején. Az ilyen objektumokra utaló nyomok eddig ismeretlenek voltak a DK-Dunántúl területén, azonban az eddigi kutatások alapján is valószínűnek tartható, hogy minden nagyobb, központi fekvésű lengyeli településen vagy annak közelében létezett megerősített körsánc, árokmu. A temetők elemzése szerint a kultúra népessége a keleti csoport elterjedési területén azonos szervezetségi formában élt: a körárokrendszerek megléte pedig arra utal, hogy ez a magasfokú szervezetség az egész lengyeli-körben hasonló lehetett, a DK-Dunántúltól kezdve Morvaországig, Balatonmagyaródtól Zilkovcégig. A DK-Dunántúlon kimutatott földmúmaradványok is azt a véleményt támasztják alá, hogy ezek az építmények nem annyira az emberek és az állatállomány védelmére készültek, hanem kultikus célból, a régészeti leletek alapján is feltételezett termékenységi kultusszal, áldozatokkal állhatnak összefüggésben. A további kérdésekre a következő ásatások és légifotózások alapján várhatjuk a választ.

Zalai-Gádl István

DIE ERFORSCHUNG DER NEOLITHISCHEN KREISGRABENSYSTEME IN SO-TRANSDANUBIEN

Auszug

In dieser Arbeit werden die neuesten Ergebnisse der luftbildarchäologischen Forschungen in Beziehung mit den Kreisgrabenanlagen der spätneolithischen Lengyel-Kultur mitgeteilt.

Die, im Ausland früher durchgeführten luftbildarchäologischen Forschungen brachten solche Ergebnisse in Beziehung mit den neolithischen Erdwerken, auf dessen Grund angenommen werden konnte, daß solche Bauten auch in SO-Transdanubien auf den bedeutenderen Fundorten der Lengyel-Kultur existiert haben dürften.

Um dieses Thema zu erforschen, wurde ein Forschungsplan ausgearbeitet. Als erster Schritt dieses Forschungsplanes wurden die Luftaufnahmen der seit 1978 geforschten lengyelzeitlichen Fundstelle von Mórág-Tűzkődomb aufgenommen. Dann wurden auch die archiven militärischen Luftbilder von den bekannten bedeutendsten Fundstellen der Lengyel-Kultur ausgewertet.

Auf den Spuren dieser Tätigkeit wurden dann die Luftaufnahmen der »klassischen« lengyelzeitlichen Fundstellen von SO-Transdanubien 1987 aufgenommen.

Die Untersuchung der neuentdeckten Kreisgraben-systeme war aufgrund der Bodenverfärbung möglich.

1. *Mórág-Tűzkődomb* (Komitat Tolna): Die ersten Luftbilder wurden 1986 aufgenommen. Es wurde eine dunkle Verfärbung am östlichen Rand der Fundstelle entdeckt (Abb. 1). Aus diesem Grund konnte man auf eine oder mehrere Kreisgrabenanlagen folgern, die darauf hindeutenden Spuren waren aber keineswegs so eindeutig, wie in Těšetice oder Friebritz.

Es soll erwähnt werden, daß die magnetometrischen Messungen an der Fundstelle keine positiven Ergebnisse

wegen der störenden Wirkung des gegenüberliegenden »Mórág-Tűzkődomb« erbracht haben.

Mit Ausgrabung konnte nur die östliche Seite der Grabenanlage untersucht werden, da die Erosion die nördliche Seite vollkommen zerstörte. Die Untersuchung auf den südlichen und westlichen Teilen des Bautes wurde durch die mächtige, abgelagerte Humusschicht verhindert.

Die Forschungsergebnisse deuteten darauf hin, daß der entdeckte Teil des Grabens binnen 4–5 Jahren infolge der Erosion vollkommen vernichtet worden wäre.

Der auf den Luftaufnahmen hervortretende Grabenbogen wurde in vollene Maß auf 720 m² ausgegraben. Die Beobachtungen wurden durch 15 Profile gesichert. Die Distanz zwischen beiden Enden des ausgegrabenen Bogens ist 100 m: handle es sich um einen regelmäßigen Kreis, so dürfte der Durchmesser des Kreisgrabens 250–300 m gewesen sein.

Die Breite des Grabens ist im Norden am geringsten, dort, wo die Wirkung der Erosion am größten war (Abb. 4., 1–2). Hier kann man mit einer Breite von 38–40 cm und einer Tiefe von etwa 85 cm rechnen.

Der Graben breitet sich nach Süden aus, hier ist auch die Humusschicht mächtiger: zeigt eine Breite von 160–250 cm oben und 10–65 cm unten (Abb. 3., 1–2). Die Tiefe beträgt hier etwa 140 cm. Der Graben breitet sich nach oben geschweift aus. Es konnten keine Aufschüttungsschichten beobachtet werden, die Ausfüllung des Grabens besteht überall aus graubraunem Löss, der oft mit winzigen Kieselstücken gemischt war. All dies bedeutet bloß das unterste Niveau des damaligen Gra-

¹¹³ Neugebauer, J.-W., ... (1983–1984) 179.

¹¹⁴ Uo.

¹¹⁵ Engelhardt, B., ... (1986) 15.

¹¹⁶ Nemejcová-Pavuková, V., ... (1986) 181.

¹¹⁷ Zalai-Gádl, I., Közép-európai neolitikus temetők szociálarcheológiai elemzése Szekszárd 1988.

bens, dieser Teil schüttete sich nach der Verfertigung der Anlage am schnellsten auf.

Die relativchronologische Lage des Grabens ist im Block 87/VIII zu untersuchen, wo unter den drei Kulturschichten des »Siedlungsflecks« (Lehmgrube) der Graben am jüngsten ist: er wurde in die zweite und dritte Schicht eingetieft. Die eingehende Keramikanalyse gibt Antwort darauf, wann diese Anlage in der Frühstufe der Lengyel-Kultur errichtet wurde. Es ist schon jetzt sichtbar, daß diese Kreisgrabenanlage nicht zur Zeit der ältesten Stufe der Lengyel-Kultur gebaut worden ist.

Aus den Ergebnissen der neuesten Luftaufnahmen von einer Tiefe von 1000 m kann man darauf folgern, daß der entdeckte Graben entweder ein zum Kreisgrabensystem gehörender Vorgraben, oder ein davon unabhängiger Palisadengraben sein kann. Diese Annahme wurde auch durch die 1950 gefertigten Luftbilder unterstützt.

Die Fragen der Ausbreitung, Struktur, Form, Funktion des Grabens bzw. Grabensystems können durch die Ergebnisse weiterer Ausgrabungen beantwortet werden.

2. *Villánykövesd (Komitat Baranya)*: Nördlich der von J. Dombay entdeckten Siedlung und des Gräberfeldes auf einer Hochebene wurden Spuren aus der Luft beobachtet, aus denen auf mehrere Kreisgrabenanlagen gefolgert werden kann.

Grabenanlage I: Sie besteht aus acht geschweiften Streifen (Abb. 7., 1–2). Zwischen den einzelnen Teilen des Streifens sind auch die Spuren der ehemaligen »Erdbrücken« zu sehen. Der größte Durchmesser der Anlage dürfte etwa 150–200 m gewesen sein.

Grabenanlage II: Sie liegt unmittelbar neben der ersten, nördlich davon. Neun längliche ovale geschweifte Verfärbungen deuten auf den ehemaligen Kreisgraben hin (Abb. 7., 1–2). Die Spuren der nach den Haupthimmelsrichtungen gerichteten Zugänge sind auch hier zu finden, hier kann man aber nicht mit vier, sondern mit acht »Erdbrücken« rechnen. Der größte Durchmesser dieses Kreisgrabens ist kleiner, etwa 150–180 m. Den Luftbildern nach handelt es sich hier um eine doppelte Kreisgrabenanlage (Abb. 8., 1): vier zerackerte Flecke deuten auf den Innengraben hin.

Grabenanlage III: Sie liegt östlich von der Grabenanlage II, besteht aus sieben zusammenhängenden Streifen (Abb. 7., 1–2). Die ehemaligen Eingänge sind in vier Stellen zwischen den einzelnen Teilen des Streifens anzunehmen. Der Durchmesser der Anlage dürfte etwa 90–120 m gewesen sein. Bei den Kreisgrabenanlagen II und III ist es am besten zu erfahren, daß die Ausläufer der länglichen, geschweiften Flecke abgerundet sind: sie weisen eindeutig auf die Stellen der ehemaligen Zugänge der neolithischen Kreisgrabenanlagen hin.

Im Gebiet der besprochenen Anlagen von Villánykövesd wurden Reste der Frühstufe der Lengyel-Kultur gefunden.

3. *Vokány (Komitat Baranya)*: Während der luftbildarchäologischen Tätigkeit wurde die Kreisgrabenanlage der Lengyel-Kultur von »klassischem Typ« entdeckt. Es handelt sich um ein doppeltes Kreisgrabensystem.

Die Ausläufer beider, zueinander konzentrisch liegender Gräben sind in jedem Fall an den gleichen Stellen zu finden (Abb. 8., 2, Abb. 9., 1–2), sie sind abgerundet. Die Stellen der den Haupthimmelsrichtungen nach gerichteten Zugänge sind auch hier sichtbar, ihre genaue Anzahl ist aber auf den bisherigen Aufnahmen nicht feststellbar. Der größte Durchmesser des Kreisgrabens kann etwa 200–250 m sein. Im Bereich der Anlage wurden Scherben der Frühstufe der Lengyel-Kultur zusammen mit bronzezeitlichen Funden gefunden.

In Beziehung mit den neuentdeckten spätneolithischen Kreisgrabenanlagen in SO-Transdanubien betrachtete der Autor die bekannten Kreisgrabenanlagen aus Mittel- und Westeuropa, die Kenntnisse über diese Bau-systeme zusammengefaßt. Ähnliche Zusammenfassungen sogar Dissertationen in diesem Thema wurden zu letzter Zeit mehrmals vorgestellt, aber ohne eine sichere Antwort auf die Funktion, Herkunft usw. dieser Anlagen zu geben. Die Problematik dieser Erdwerke kann nur durch volle Freilegung mehrerer Kreisgrabenanlagen, bzw. durch die Merkmalanalyse des Fundmaterials, der Befunde und Funde erfolgreich beantwortet werden.

Zusammenfassend kann festgestellt werden, daß aufgrund der luftbildarchäologischen Forschungen bzw. der Ausgrabungen in Mórág-Tűzkődomb, Villánykövesd und Vokány Reste oder Spuren von spätneolithischen Erdwerken, Kreisgrabenanlagen entdeckt worden sind. Anhand der bisherigen Forschungen kann für wahrscheinlich gehalten werden, daß in allen größeren lengyelzeitlichen Siedlungen oder in der Nähe von solchen, Kreisgrabensysteme, geschützte Stellen errichtet wurden.

Die Analyse der Gräberfelder, Gräbergruppen der Lengyel-Kultur wies darauf hin, daß diese Bevölkerung der Ostgruppe der Lengyel-Kultur in ähnlicher organisatorischer Form lebte: das Vorhandensein der Kreisgrabensysteme spricht auch dafür, daß diese Organisiertheit von hohem Grad im ganzen Lengyeler Kreis, also von SO-Transdanubien bis Mähren ähnlich gewesen sein konnte.

Auch die in SO-Transdanubien entdeckten Kreisgrabenanlagen unterstützten die Auffassung, wonach diese Erdwerke aus kultischem Zweck errichtet wurden. Sie können auch mit dem anhand der archäologischen Befunde und Funde angenommenen Fruchtbarkeitsritus und den Opfern in Zusammenhang stehen.

I. Zalai-Gaál

A MÁZAS KERÁMIA PANNONIÁBAN

Előzmények és gyártási központok

1. Kora császárkori mázas edények Pannoniában

Közismert, hogy Pannonia igen gazdag mázas kerámiában,¹ ezért a provinciális kutatók hajlandóak a mázas kerámiát mint „pannóniai” mázas kerámiát emlegetni.² Azok a kutatók, akik ezzel az anyagcsoporttal behatóbban foglalkoznak, elsősorban angol részről, igen helytelenítik, hogy a pannóniai mázas edénykerámia-anyag nincs vagy csak részben van publikálva. Elsősorban a műhelyek anyagát szeretnék megismerni.³

A kora császárkorban Pannoniában a mázas edények importtárgyak voltak.⁴ A kisázsiai eredetű mázas kerámiát⁵ Észak-Itáliában utánozták⁶ s ezek a Pó-vidéki terra sigillatákkal párhuzamosan Emonán keresztül jutottak el a claudiusi időktől kezdve Pannonia többi részébe (1. kép). A kedvelt mázas skyphosok és barbotinos edények az 1. század első felében már Magdalensbergre is eljutottak.⁷ Itáliai eredetű mázas, tógás szobrocskát találtak a halterni táborban is az augustusi legióstáborban, ahonnan mázas galambedény is előkerült.⁸

Az itáliai mázas kerámiagyártás leginkább a dél-galliai műhelyekre hatott, itt korán megindult a mázas díszedények készítése, elsősorban ezüst és

bronz serpenyők reliefszerű agyagutánczait állították elő.⁹ Galliai eredetre, illetve hatásra vezethető vissza az a korai mázaskerámia-együttes, amelyet a Győr-nádorvárosi temetőben tártak fel. Az itáliai, bordázott testű kecses üvegedényt utánzó két ívelt fülű korsócska és a domborúdszerű, mázas agyagserpenyő a 2. század elején készülhetett.¹⁰ Ebbe a csoportba tartozik egy világoszöld, félholddíszes fülesbögre a győri Kálvária utcai temetőből.¹¹ Ugyancsak galliai eredetre mutat egy a solymári kora császárkori temetőből származó kis maszkokkal díszített mázas pohár¹² és a főleg Aquincumban talált díszes serpenyőnevek csoportja.¹³ Ezek a 2. század első felében készült díszedények egyelőre nem köthetők műhelyhez (2. kép). Nagy Lajos bemutat egy serpenyőfogót Eszékről, amelyen mesternév van: Valerius Maximus.¹⁴ A Kiskőszegről (Batina, Jugoszlávia) származó mázas kannát összeveti a budai kannával. A sigilláta motívumok alapján a kiskőszegi tál keltezését a 2. század közepére határozza meg, a budai kanna készítését a 2. század első két évtizedére, Pacatus mester köréhez kapcsolva.¹⁵ Ugyancsak ebbe a gyártási körbe tartozik az Aranyhegyi-árok menti temetőből származó sárgamázás tintatartó, amelyen ugyancsak Pacatus

¹ A. Salamon—Gy. Duma, Angaben zur Herstellung der spätantiken glasierten Ware in Pannonien. Veröffentlichungen für Frühmittelalterforschung. Nr. 5. Wien 1981. Anz. d. phil. hist. Klasse der ÖAW 118. Jg. 1981. So. 4. 44—68.

² Arthur—Williams 481—510.

³ Uo. 497.; Arthur, P., Appunti sulla ceramica invetriata tardo-romana. In: Giornata di studio sulla ceramica invetriata — Como 1981 (Como 1985) 65.; Bónis (1942) 19.; Mikl—Curk (1969) 190, 192.

⁴ Barkóczi—Bónis 145, XLVI. t. 1.; Bónis, É., Italische Einflüsse in der Pannonischen Keramik. I problemi della ceramica romana di Ravenna, della Valle padana e dell'alto Adriatico. Atti del Convegno Internat. Bologna 1972. 260. Abb. 6.

⁵ Gabelmann, H., Zur hellenistisch-römischen Blei-glaserkeramik. JdAI 89 (1974) 260—.; Hochuli-Gysel, A., Kleinasiathe glasierte Reliefkeramik und ihre oberitalische Nachahmungen (50 v. Chr. bis 50 n. Chr.). Acta Bernensia 7. Bern 1977. 105—.; Vikič—Belančić 33; Garbsch, J., Terra Sigillata. Ein Weltreich im Spiegel seines Luxusgeschirrs. Einführung und Katalog. München 1982, 31.; Elterjedési térkép és további irodalom: Gabler, D., Acta ArchHung 38 (1986) 96—97.

⁶ Gonzenbach, V., Germania 57 (1979) 239.

⁷ Kenner, H., Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1949. Carinthia I. 1950. 467—.

⁸ Schnurbein, S. v., Bemerkenswerte Funde aus einer Töpferei des Hauptlagers von Haltern. Germania 52 (1974) 77—., Taf. 22: 2.

⁹ Déchelette, J., Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine. Paris 1904. II. 316—318. VII. t.; Vertet, H., Manches de patères ornées en céramique de Lezoux. Gallia 30 (1972) 5—.

¹⁰ Biró, E., ArchÉrt 88 (1961) 240—247., 5. kép 3—4., 6. kép 5—6.; Thomas E., Arrabona 3 (1961) 19, 24; Fém-edényeket utánzó agyagkancsók és nyeles csészék alkalmazására számos példát ismerünk: Nuber, H. U. Kanne und Griffschale. Ihr Gebrauch in täglichen Leben und Beigabe in Gräbern der römischen Kaiserzeit. BRGK 53 (1972) 78—82.; Sárgamázás kancsó és nyeles csésze Köln—Arnoldshöhe lelőhellyel uo. 81, 214, Taf. 16: 3—4.

¹¹ T. Szőnyi E., Arrabona 16 (1974) 19., IX. t. 6.

¹² V. Kocztur E., ArchÉrt 103 (1976) 98—101, 1., 3. kép.

¹³ Nagy L., BpR 14 (1945) 294.

¹⁴ Uo. 296, 15. kép.

¹⁵ Uo. 287.; É. B. Bónis, Pottery in: The Archeology of Roman Pannonia. Szerk.: A. Lengyel—G. T. B. Radan. Kentucky—Budapest 1986. 261., Fig. 65: 9.

1. kép. Adony (Vetus Salina). Sárgamázos csésze töredéke. Barkóczi—Bónis, *ActaArchHung* 4 (1954) 18. kép 1. után

Abb. 1. Adony (Vetus Salina). Fragment einer gelbglasierten Schale. Nach Barkóczi—Bónis, *ActaArchHung* 4 (1954) Abb. 18, 1.

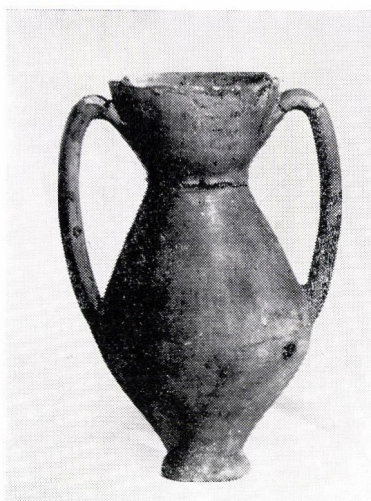

2. kép. Esztergom (Solva). Zöldmázos serpenyőnyél töredéke. Esztergom Balassa Bálint Múzeum

Abb. 2. Esztergom (Solva). Fragment eines grünglasierten Kasserollengriffes. Esztergom Balassa Bálint-Museum

motívumait látjuk.¹⁶ Gorsiumba is elkerülhetett egy darab ebből a mázas díszedény csoportból, mint azt egy levélmintás töredék bizonyítja.¹⁷

Még nem ismerjük egy különleges csoport műhelyét, melynek termékeit a világos alapanyag és fűzőld, gyöngyházfényű csillogású ólomház jellemzi. Egyik ilyen kétfülű korsóska Poetovióban került

3. kép. Vsz. Szombathely (Savaria). Gyöngyházfényű zöldmázos kétfülű korsó. MNM. Ltsz.: Római gyűjt. 54.6.148.

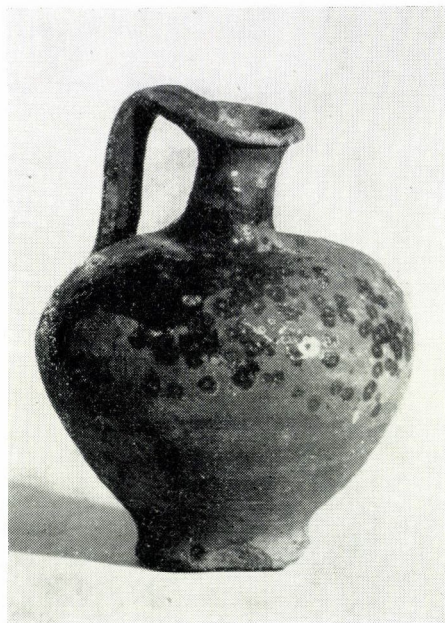
Abb. 3. Wahrscheinlich Szombathely (Savaria). Perlmutterglänzender, grünglasierter, zweihenkliger Krug. UngNatMus. Inv.-Nr.: Römische Sammlung 54.6.148.

4. kép. Ismeretlen lelőhely. Gyöngyházfényű zöldmázos mécses Juppiter és sas képével. MNM. Ltsz.: 42.1923. Abb. 4. Unbekannter Fundort. Perlmutterglänzende, grünglasierte Lampe mit der Figur des Jupiters und eines Adlers. UngNatMus. Inv.-Nr.: 42.1923.

¹⁶ Uo. 294, 13. kép; Nagy L., in: *BpTört.* (1942) I/2 LXXVI. t. 4 (92. sz. égetett sír); *Bülkei, I.*, Alba Regia 18 (1980) 68—69, 7. kép.; Színes képét l.: *Das römische Budapest. Neue Ausgrabungen und Funde in Aquincum. Katalog zur Ausstellung des Westfälischen Museums für Archäologie. Münster Westf. in Zusammenarbeit mit den Historischen Museum der Stadt Budapest. Münster Lenigerich 1986. 119, Taf. 23.*

¹⁷ *Bánki Zs.*, *Alba Regia* 15 (1976) XVI. t. 1.

5. kép. Óbuda-téglavető (Aquincum). Barnamáz korszó, égetési selejt. MNM. Ltsz.: 22.1869.15.

Abb. 5. Óbuda-Ziegelei (Aquincum). Braunglasierter Krug, Fehlbrand. UngNatMus. Inv.-Nr.: 22.1869.15.

elő,¹⁸ a másik feltehetőleg Savariából jutott a Nemzeti Múzeumba (3. kép).¹⁹ A gyöngyházfényű zöld máz korhatározásához segít egy jó kidolgozású volutás mécses (4. kép), amely Jupitert ábrázolja a sassal²⁰ s a császárkultusszal volt kapcsolatban.²¹ A mécses két volutával szépen kiképzett orr-része Ch. Farka kronológiai táblázata szerint a 3/C-D típusba tartozik és az augustus–claudiusi időbe sorolható.²² Sajnos a mécses lelőhelyét és gyártási helyét nem tudjuk, de igen lényeges, hogy a gyöngyházfényű zöld máz használatát az első század első felére határozhatjuk meg. A gyöngyházfényű, irizáló zöld mázas kerámia produktumok egyik igen szépen kidolgozott darabját őrzi

a Museum Carnuntinum. A felszerszámozott lófej, gondosan kidolgozott nyakredőkkel és sörénnyel egy nagyméretű mécsesfogó töredéke.²³ Bár égetett agyagból ez a forma igen törékeny, mégis a felülfogós bronzmécsesek szolgai utánzata²⁴ kedvelt volt.

Ugyancsak a nyugat-pannoniai, korai mázas edények körébe tartozik egy csésze töredéke Vindobonából.²⁵ A függőleges, vékony falú csészetöredéken egy primitív Mars alakot látunk, fején sisakkal, kezében lándzsa és pajzs. A kis Mars alakot olyan kis rozetták keretezik, mint a serpenyőnyeleken látható fejeket.

Sajnos a bemutatott korai mázas edények és mécsesek készíteményét egyelőre még nem ismerjük. A Nagy Lajos és Branka Vikici által bemutatott mesterjegy és negatív alapján a fent említett mursai műhely működését valószínűsíthetjük. További 2. századi mázas műhelyekre Pannóniában igen kevés adatunk van. Nagy Tibor az Aquincumi polgárvárosban az ún. basilica épületének feltárásakor nyersanyagkeverő tégelyeket talált, amelyek a maradványok tanúsága szerint olommázás edények vagy tárgyak előállítására szolgáltak.²⁶ Sajnos innen nem ismerünk cserépdarabokat. Igen valószínű, hogy Aquincumban készítették a 2. században mázas edényeket, amelyeket a temetőkben meg is találtak. Szalagfüles mázas tálat találtak a Bécsi út 82. sz. telken feltárt kora császárkori temetőben²⁷ és a Benedek Elek utcai temető egyik sírjában mindjárt három fogófüles mázas tálat tárt fel Kaba Melinda.²⁸ A lapos tálak előzményeit Itáliában találhatjuk meg,²⁹ L. NERI bélyeges mázas mécses a gázgyári fazekastelepen készíthettek.³⁰ Eddig még késő római mázas edényeket készítő műhely Aquincumban nem került elő, itt említhetjük meg, hogy a Nemzeti Múzeum anyagában régi jegyzeteim alapján azonosíthattam egy korszót,³¹ amely kétségtelenül égetési selejt (5. kép). Sajnos nem tudjuk, hogy melyik „Téglavető” helyén találták Óbudán, ahol bizonyára mázas edényeket készítő fazekaskemence lehetett.

¹⁸ Abramcić 113, 70. kép; L. még: Abramcić, M. – Colnago, A., JÖAI 12 (1909) Beibl. 57–58, 21. kép.

¹⁹ Magyar Nemzeti Múzeum, Római gyűjt. Ltsz.: 54.6.148.

²⁰ Magyar Nemzeti Múzeum, Római gyűjt. Ltsz.: 42.1923. Lh.: Ism. Jupiter és sas ábrázolásos mécsesekre: I.: Iványi No 7, 9, III. t. 7, 9, No 591: XX. t. I., No 1210: XLVII. t. I.; Rubright, J. C., Lamps from Sirmium in the Museum of Sremska Mitrovica, Sirmium III. Beograd 1973. 45, II. t. 8, 57, III. t. 39; Zöldmázás gyöngyházfényű példány Victoriával: Walters, Catalogue of the Roman Pottery. London 1908, 8, 50. Pl. II.

²¹ Az istenséget mennybe emelő sas szimbóluma keleten alakult ki, s a római művészet is átvette, az uralkodó apoteózisát jelképezi. L.: Menzel, H., Antike Lampen in Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz, Katalog 15. Mainz 1954. 58, Abb. 33. 20.; 41., 204 sz.

²² Farka, Ch., Die römischen Lampen von Magdalensberg. Kärntner Museumsschriften (61) Klagenfurt 1977, 146. Anhang II. 3. Kaiserzeitliche Bildlampen C-D típus (Loeschke IV–V).

²³ A mécsesfogót Prof. W. Jobst szíves engedélyezése alapján majd a Carnuntum Jahrbuchban közölhetem.

²⁴ Hasonló agyagból égetett mécses vörösre festett kivitelben: Loeschke, S., Römische Gefässe aus Bronze, Glas und Ton. TrZ 3 (1928) V. t. 22.; A pannoniái állatfejú fogós bronzmécsesekre és agyagutánzatára I. Bónis, B. É., FA 32 (1981) 121, 124, 104 jz., 14. kép 1–2.; Állatfejes bronz mécsesfogó a Szentkirályszabadja-romkúti villából: Thomas, B. É., 1964. 122, XCII. t. 2.

²⁵ Museum der Stadt Wien. Ltsz.: 2229. Lh.: Wien I, Spiegelgasse 17. A szerző régi anyaggyűjtése.

²⁶ Nagy T., BpR 21 (1964) 50, 53.

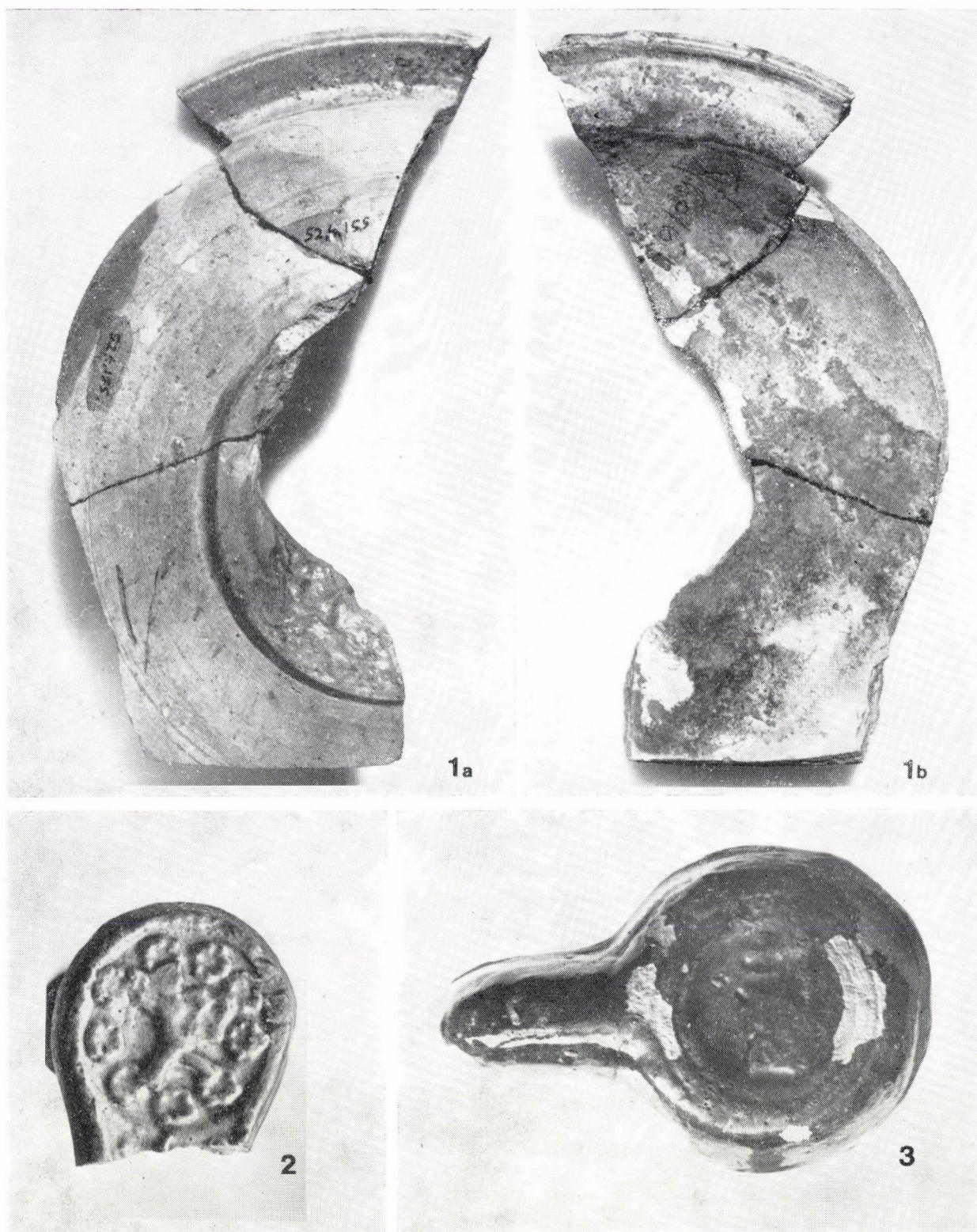
²⁷ B. Bónis É., Anth 1 (1947) 48, II. t. 5.

²⁸ Kaba M., BpR 24 (1976) 393, No 318, Zöld zománccos tálak a 10. sírból.

²⁹ Gentili, G. V., Le ceramiche invetriate romane di Sarsino. In: I problemi della ceramica romana di Ravenna, della Valle padana e dell'alto Adriatico. Bologna 1972. 177–, 185, Fig. 4.

³⁰ Kaba M., BpR 16 (1955) 286, 21. kép 6.

³¹ Magyar Nemzeti Múzeum. Római gyűjt. Ltsz.: 54.6.141., eredeti száma: 1869.22.15. Lh.: Óbuda Téglavető. Az erősen deformálódott hengeres nyakú korszó kőszűrűre átégett, lilásbarna, sötétbarna mázfoltokkal.

6. kép. 1a—b. Szőny (Brigetio). Sárgászöld mázas tál töredéke, égetési selejt. MNM. Ltsz.: Római gyűjt. 52.4.155. — 2. Szőny (Brigetio). Sárgászöld mázas serpenyőnyél töredék. MNM. Ltsz.: 78.1893.2. — 3. Szombathely (Savaria)? Fűzöld mázas mécéses... PVLLI bélyeggel. MNM. Ltsz.: 132.1872.VI.

Abb. 6. 1a—b. Szőny (Brigetio). Fragment einer gelblichgrünen, glasierten Schüssel, Fehlbrand. UngNatMus. Inv.-Nr.: Römische Sammlung 52.4.155. — 2. Szőny (Brigetio), Fragment eines gelblichgrünen, glasierten Kasserollengriffes. UngNatMus. Inv.-Nr.: 78.1893.2. — 3. Szombathely (Savaria)? Grasgrüne, glasierte Lampe mit dem Stempel... PVLLI. UngNatMus. Inv.-Nr.: 132.1872.VI.

A világos, sárgászöld mázas kerámia gyártására Brigetióban találtunk kétségtelen bizonyítékot,³² az ún. „Gerhát” fazekastelep anyagában. A vízszintes peremű, lapos, deformálódott táltöredék (6. kép 1a-b) törési felületére is ráfolyt a máz. A fehér alapanyagú edény kétségtelenül helyben készült a fazekastelep működésének korábbi szakaszában a 2. század közepén. Az ugyanilyen anyagú kis szőnyi serpenyőnyél töredék, kis, domború szaladó alakkal (6. kép 2), erősen emlékeztet az alább tárgyalandó kölni mázas műhelyek termékeire.

2. A mázaskerámia-készítés kérdései a középső császárkorban

Mielőtt a 4. században fellendülő pannoniai mázaskerámia-termelés kérdéseire rátérnénk, foglalkoznunk kell azzal a problémával, hogy ezt a különleges technikájú kerámiát készítették-e a 3. században? Erre a korszakra nézve, különösen pannoniai viszonylatban, főleg következtetésekre vagyunk utalva. Annál is inkább nehéz a 3. századi termelés kérdése, mert még a 4. században sem általános birodalmi szinten ennek a kerámiafajtának a készítése. A 4. és 5. századra nézve a Duna-vidék és a Rajna-vidék kerámiája közötti különbségnek sorolja fel Petrikovits a mázas kerámia használatát, illetve hiányát, s a határvonalat Raetia és Germania I között tételezi fel.³³ A 3. században a fémedények utánzása sokkal egységesebb a rajnai és dunai tartományokban, az agyagedények fémes hatását fémes fényű fekete és barna bevonatokkal (Glanztonfilm) érték el, sorolhatnánk itt a mondásos bögrék és a „Faltenbecher”-ek számos változatát s az aquincumi „Schütz” vendéglő melletti fazekastelep fémes bevonatú termékeit.³⁴

A rajnai és dunai provinciákban a 3. században készültek olommázas edények is, elsősorban egyes díszedények, főleg kultikus célokra és ugyanilyen célokat szolgáló szobrocskák. Elsősorban a kölni műhely egyedi példányaira kell hivatkoznunk. Petrikovits éppen a 2. század közepétől elterjedő plasztikus díszítésű stílus egyik példaként említi a második századtól fellendülő kölni mázas műhely ember- és állatábrázolásait.³⁵ Az 1. század közepétől kis olajzöld mázas reliefes edényeket importáltak a kölniek Saint-Remy Rollat (Allier) műhelyé-

ből. A 2. században maguk a kölniek is gyártottak zöldmázas, barbotinttechnikával készített reliefes edényeket. Ebből a műhelyből való, bacchikus jelenetekkel díszített edényt találtak Novaesium körzetében. Egyik műhelyt sikerült feltárni a kölni régi Operaháznál.³⁶ 200 körül Kölnben dolgozó jelentős mázas műhelyről tud Fremersdorf is,³⁷ e műhely kiváló termékét a 3. század első felére való korhatározással közölte.³⁸ A világoszöld mázzal borított füleskancsó-kiöntőn koszorút tartó bacchikus alakot látunk. A kölni műhellyel vagy műhelyekkel párhuzamosan trieri mázas termékekről is tudunk,³⁹ bár lehet, hogy ezek is kölni gyártmányok. A 2. század közepén vagy végén Kölnben készült egy szép vékonyfalú mázas korsófajta, amely barna színével és kecses formájával hűen utánozta a bronzkorsókat. Jellemzője az itt-ott elszórva felhelyezett fehér barbotin csepp.⁴⁰ Ilyen egyedi korsókat importálhattak Pannoniába. Két példányt ismerünk, az egyiket a Nemzeti Múzeum őrzi,⁴¹ a másik Gorsiumban került elő.⁴² Fremersdorf még később is ad hírt a mázas kerámiát készítő kölni műhelyről. Egy bemutatott darab lényegesen eltér a domborúdíszes luxusedények kivitelétől. A vízszintes peremű tál peremdíszze, a késői mázas talakra emlékeztető rovátkolt szegélyek között egy hal és egy delfin látható. Az állatok alakját égetés előtt vájták be az agyagba, Fremersdorf égetési próbákra és fazekashulladéokra hivatkozva kölni műhelyhez kapcsolja ezt a darabot is.⁴³ Különös, hogy ezen a késői formájú tálon a terra sigillata chiara kedvelt peremdíszítései, a hal és a delfin szerepelnek, s így arra gondolhatnánk, hogy a kölni műhely még túl a 3. századon is dolgozott.

A 3. századi mázaskerámia-készítés kérdésében értékes korhatározó adatokat nyújtanak a Linz (Lentia) vallási körzetében folytatott kutatások. Az Aurelianus császár (270–275) alatt elszenvetett nagy germán pusztítások a civiltváros szent területét is romba döntötték. Ekkor égett le az Epona szentély is, amelynek romjai között egy világoszöld mázas lószobrocskát is találtak.⁴⁴ Az újjáépítéskor az Epona szentélyt már nem építették fel, így a szobrocska kétségtelenül a 3. század terméke.⁴⁵ Ugyancsak Lentia szent területében a 3. század utolsó negyedében egy mithreumot emeltek, amely 400-ig állott fenn. Ebből származik egy több töredékből összeállított mázas, kul-

³² Bónis (1979) 134. 18. ábra 10 = 23. ábra 4. Magyar Nemzeti Múzeum. Római gyűjt. Ltsz.: 52.4.155.

³³ Petrikovits (1970) 403.

³⁴ Póczy (1956) 112–117.

³⁵ Petrikovits (1970) 398.

³⁶ Petrikovits, H. v. Das römische Rheinland. Archäologische Forschungen seit 1945. Köln-Opladen. 1960. 118., 6. t., 200 jz.

³⁷ F. Fremersdorf levele a szerzőhöz 1958. 5. 19-én.

³⁸ F. Fremersdorf, F., Die Denkmäler des römischen Köln. Berlin 1928. 9–., 90 t.

³⁹ Braithwaite, G., Romano British Face Pots and Head Pots. Britannia 17 (1984) 116–117. 11. kép 2.

⁴⁰ Charleston, R. J., Roman pottery of the Victoria and Albert Museum. London é. n. 26., 34. kép.

⁴¹ Magyar Nemzeti Múzeum. Római gyűjt. Lelt. sz.: 139. 1875. 4. Lelőhely nélkül. Ajándék Tauscher Gy.

⁴² Bánki Zs., Alba Regia 16 (1978) 202., XXIV. t. 562 a–b.

⁴³ Fremersdorf, F., Erzeugnisse Kölner Manufakturen in den Funden von Kastell Saalburg und Zugmantel. SJ 9 (1939) 7., 1. kép.

⁴⁴ Karnitsch, P., Die Linzer Altstadt. Linzer Archäologischen Forschungen. I. kötet. Linz 1962. 75., 56. t.

⁴⁵ Uo. 74–75.

tikus edény, amelynek három fülére egy-egy kígyó kúszik fel.⁴⁶ Bár a krefeldi mázas, kígyós edény 4. századi sírból való,⁴⁷ ezeknek a mázas, kígyós edényeknek a feltűnését már a 3. század végére is helyezhetjük. A gorsiumi, benyomott dísszel is mintázott kígyós edény töredékeit 4. századinak határozta meg bemutatója, Thomas E.⁴⁸

Sok problémát vetnek fel azok a közlemények, amelyek a pannoniai 3. századi mázas kerámiával foglalkoznak. Carnuntumban a tábor területén a század elején egy különleges edényégető kemencét találtak. Groller a XX. számú épületben a ház sarkában a 3. század első éveiből való kemencét tárt fel. A szögletes lyukakkal kiképzett rostélyt tartó oszlopok és az edényégető kemence fala tükrösfényű smaragd zöld mázzal olvadt össze. Sajnos a jelentés a kemencéhez tartozó edénytöredékekről nem számol be.⁴⁹

A Winden am See-ben feltárt villa II. építési periódusa alatt zöldmázas katharos selejt töredékét találták, amely egy közeli fazekastelepről származhat. Thomas E. korhatározása szerint ez a műhely 3. századi lehet.⁵⁰ Az eredeti publikációban B. Saria ugyancsak egy közeli fazekaskemencét tételez fel, de szerinte a kora a 2. századnál nem lehet későbbi. Közleményében 3. és 4. századi érmek is szerepelnek, leírja a többi mázas edényt is, ezek: kétfülű talpas tál, holdas díszű edény és számos dörzsölőtál.⁵¹ Utóbbiak alapján felmerülhet a gondolat, hogy az ismeretlen mázas műhely 4. századi is lehetett.

Két kiváló kutató Savariában tételezett fel mázas kerámiát gyártó műhelyt. R. Noll a ló alakú mécsesek gyártási helyét itt kereste, és a 2. századi nem mázas és a 4. századi mázas lovas-mécsesek alapján a 3. századra határozta meg ezeknek a sajátos mécseseknek a gyártási idejét.⁵² E. Nowotny tervbe vette ugyancsak a 3. századi mázas anyag feldolgozását.⁵³ Ha a 3. századi korhatározás toposzként maradt is fenn a szakirodalomban, a fenti kutatóknak abban igaza volt, hogy Savariában volt mázas kerámiát gyártó műhely. Buocz T. 1974-ben Szombathelyen a Járdányi Paulovics István Romkertben a megkezdődő rekonstrukciós munkákkal kapcsolatban leletmen-

tést végzett. Az első ütemben az útkereszteződést rekonstruálták és a Ny-i részen húzódó épületet óvták meg (OMF). „Ennek során *késő római edényégető* és kenyérsütő kemencék kerültek felszínre, valamint tisztázódtak az építési periódusok. Az edényégető kemencét főleg *mázas kerámiák* előállítására használták. A magas hőfok nyerésére szolgáltak a kemence oldalába épített fűjtató csövek. A kemence körül nagy mennyiségű kerámiatöredék és apróbb terrakotta szobrok hevertek.”⁵⁴ A leletek között lószobrocska is volt, R. Noll a műhelyt jó helyen kereste. A savariai műhely korhatározását az ásató publikációjától várjuk.

A 3. századi pannoniai mázaskerámia kérdésköréhez tartozik IVSTINIANVS poetovioi fazekasmester működése.⁵⁵ Névbelleges mécsesei egyikének korát I. Mikl-Curk egy poetovioi síregyüttes alapján a 2. század végére vagy a 3. század elejére határozta meg.⁵⁶ Ez a működési időszak túl korai a IVSTINIANVS bélyeges dörzsölőtálak számára. A mester tevékenysége amúgy is több évszázadig tarthatott volna, hiszen H. Kenner és Póczy K. szerint Iustinianus itáliai eredetű vállalkozó, aki az 1–2. század fordulóján filialét létesített Poetovióban.⁵⁷ Ugyanezért ő lenne a mázas dörzsölőtálak közismert poetovioi gyártója s ez legkorábban a 3. század végére, de inkább a 4. századra utal.⁵⁸ Iustinianus esetében arról lehet szó, hogy egy több évszázadig dolgozó dinasztia tartotta kezében a sokoldalú termelést, vagy ami sokkal valószínűbb — miután a rómaiaknál a firma név nem volt védett —, a jól bevezetett nevet több mester átvette. Ugyanezt láthattuk a Fortis névvel kapcsolatban Brigetióban: az amúgy is általános nevet mécsesnegatívokon találtuk meg és dörzsölőtálakon is bemutattuk.^{58a}

3. A késő császárkori pannoniai mázas kerámia-műhelyek

Gorsium (Tác). A topográfiai elnevezések különbözősége és a kutatás fejlődésének eredményeként változó meghatározások folyamánként a táci (Gorsium) mázas műhely a külföldi szakirodalomban megkettőződött. A városok között számon

⁴⁶ Uo. 75., 13. tábla 8.; Oberösterreich Grenzland des Römischen Reiches. Sonderausstellung des Landesmuseums im Linzer Schloß 12. September 1986.—11. Jänner 1987, Hrsg. Seipel, W. 123–125., 4. kép 4.; L. még Petrikovits (1970) 398, 54. jz.; Pirling (1966) Text 50, 55. t. 1a–b.

⁴⁷ Pirling, R., Römer und Franken in Krefeld-Gellep, Mainz 1986. 106., Abb. 86.

⁴⁸ Thomas (1955) 101, XXX. t. 1–7.

⁴⁹ Groller, M. v., RLiÖ III (1902) 87.—14. szövegkép; Mócsy (1962) 677.

⁵⁰ Thomas (1964) 207.

⁵¹ Saria, B., Der römische Gutshof von Winden am See, mit Beiträgen von C. Praschniker, G. Pascher u. E. Polaschek. Eisenstadt 1951, 207, 7. kép.

⁵² Noll, R., Statuettenlampen in Pferdegestalt. Pannonia 3 (1937) 313.—

⁵³ Novotny, E., Römische Forschung in Österreich. 1912–1924. BRGK 15 (1923–1924) 163.

⁵⁴ P. Buocz T., RFüz I. Ser. No 28 (1975) 64–65.; Ua. ArchÉrt 102 (1975) 301–302.; Ua., Colonia Claudia Savaria. Altertum 25 (1979) 119–125.

⁵⁵ Mikl-Curk, I., Poetovio I. Katalogi i monografije. 13. Ljubljana 1976. 9, 66. VIII. t. 2, 4, 8., XXII. t. 21.

⁵⁶ Mikl-Curk (1969) 190, 193.; Vikić—Belančić 34., 41. jz.

⁵⁷ Görner, O., Stempel des Töpfers Iustinianus aus Carnuntum, Virunum und Poetovio. Mitt. d. Vereins d. Fr. Carnuntums. 65 (Dez. 1952) 10–11.; Póczy, K., Norditalische Sigillatanachamungen als zeitbestimmende Faktoren im Wirtschaftsleben Pannoniens. I problemi della ceramica romana di Ravenna, della Valle Padana e dell'alto Adriatico. Bologna 1972. 270.

⁵⁸ Vikić—Belančić 34, 41 jz.; Hähnle, Justinianus címszó. 9. PWRE X/2 (XX. Hlbb.) Stuttgart 1919. 1314 p.

^{58a} Bónis, B. É., A pannoniai agyagművesség termelési központjai. MTA Régészeti Intézet szociálökonomiai kötetében. Sajtó alatt. 1. 24. kép 1–2.

tartanak egy Gorsiumot, s a villák között egy Tác-Fövenypusztát. P. Arthur és D. Williams cikkében⁵⁹ még a térképen is két lelőhelyként szerepel az azonos hely.

A villaépület, amelyet Fitz Jenő több évi feltáró munkája alapján *palatium*ként határozott meg,⁶⁰ 4. századi planírozási rétegeiben kétségtelenül volt három darab égetési selejt mázas kerámia (két mécses és egy félholdas díszű cserép).⁶¹ Ez az anyag egy késői mázas fazekastelep közelségét bizonyítja. *Nem találtak itt kemencét*, de összeomlott szekrény anyagáról sincs szó, mint ezt M. Grünwald tételezi fel.⁶² Bár a különböző években folytatott régi ásások anyaga a „villán” belül nem bizonyítja egy fazekasműhely működését, de Thomas Editnek teljesen igaza volt abban, hogy Tácon volt mázaskerámia-készítő központ. Nagyon jellegzetes termékeit az ásások számos pontján megtalálták.⁶³ Például a 260-ban teljesen elpusztult *curia* romjai fölött. Erre nézve idézzük az ásatót, Fitz Jenőt: „A 4. században a curia északi része fölött egész kis városnegyed alakult ki. Egy-két helyiségből álló házak, amelyek között sóderrel borított utcák, térségek alakultak ki. Nagyobb részük ipari jellegű volt. A XIII. sz. ház két helyiségből állott kemencével és edények bevonására használt máz salakszerű maradványai-val.”⁶⁴ ... „A nagyszabású középületek mellett Herculia súlyát és jelentőségét fejlett ipara juttatta jelentőségre. A leletanyag elemzése, a talált kemencék, a készítés közben elrontott darabok nem hagynak kétséget afelől, hogy a korábbi évszázadokban virágzó fazekastelep ebben az időben is ellátta áruival a várost és környékét: különösen jellegzetesek sárgászöld mázzal bevont korsóik, apró tálaik.”⁶⁵

Castra ad Herculem (Pilismarót). A pilismaróti mázas műhelyről Finály Gábor adott hírt 1907-ben.⁶⁶ A castrum északi fő fala melletti „A” épület romjai között egy „tüzelőgödört” talált, amely ... „égett agyagrogókkal, tüzelés nyomait mutató téglák töredékeivel és földdel vegyes hamuval volt színültig tele. E gödörtől D felé fűtő csatorna vezetett téglából rakott alappal és oldalakkal, felül durván laposra faragott kövekkel és vegyesen téglákkal fedve, szélessége 40–50 cm ... Itt feltűnő sok mázas cserép fordult elő; de felhólyagzott mázú cserép, sőt egy ily mázzal helyenként vastagon borított 14×10×4 cm méretű szabálytalan kódarab is. Ugyancsak itt került elő két egyenként 978 és 598 gramm súlyú, durván háromszög alakra

7. kép. Mázas kerámiát készítő műhelyek helye Pannoniában

Abb. 7. Glasierte Keramik erzeugende Werkstätten in Pannonien

nyírt ólom lemeztöredék is. Mivel pedig a szóban forgó zöld máz fő alkotórésze az ólom, talán feltételezhetjük, hogy itt a „B” gödör körül volt berendezés a fűtésen kívül (!) mázas edények kiégetésére is szolgált.” Finály nyilván több periódus emlékeit ásta ki, de így is kétségtelenül mázas műhelyt talált, ezt a szakirodalom egyöntetűen elfogadja. Sajnos az innen származó, főleg selejtekből álló emléktárhely, ha be is került valamelyik múzeumba, ma már nem azonosítható.

A legtöbb mázas edényt termelő műhelyről (7. kép) Pannonia déli részéből kapunk hírt.

Emona (Ljubljana, Jugoszlávia). A Gorjup utcában (XVI. számú Insula) kerek késő császárkori kemencét tártak fel.⁶⁷ A sárgászöld ólommal bevont edényeken (tányér, tál, kis fazék) kívül ólommal mécses is találtak.⁶⁸ Mikl-Curk feltételezi, hogy már a korai mázas technikát is tudták utánozni Emonában.⁶⁹ Késő császárkori mázas edényt gyártó kemencéről is adnak hírt.⁷⁰

Neviodunum (Drnovo pri Krškomban, Jugoszlávia). Az itt tipikus ház alakú urnák egyikén mázat találtak s egy, csak helyi készítésű edényen is, ebből arra lehet következtetni, hogy a neviodunumi fazekasműhelyek ismerték a mázas technikát.⁷¹

⁵⁹ Arthur--Williams 500, 501.

⁶⁰ Fitz J., Alba Regia 6–7 (1965–1966) 209–210.; Fitz (1972) 4–10, 15–16, 35.

⁶¹ Thomas (1955) 120–123., 27, 29, 30. szám.

⁶² Grünwald (1979) 73.

⁶³ A táci mázas kerámiát Bánki Zsuzsanna dolgozza fel. A feltételezett 3. század végi mázaskerámia-gyártás kérdését a részletes feldolgozás döntheti csak el. Az anyagba való betekintésért Bánki Zsuzsannának és Fitz Jenőnek tartozom köszönettel.

⁶⁴ Fitz (1976) 44–45.

⁶⁵ Uo. 102, 103.

⁶⁶ Finály G. (Emlékek és leletek). Castra ad Herculem. Jelentés az 1906. évi ásatról. ArchÉrt 27 (1907) 52–53.; L. még: Soproni (1978) 194.; Barkóczi--Salamon (1984) 152, 155, 10. kép.

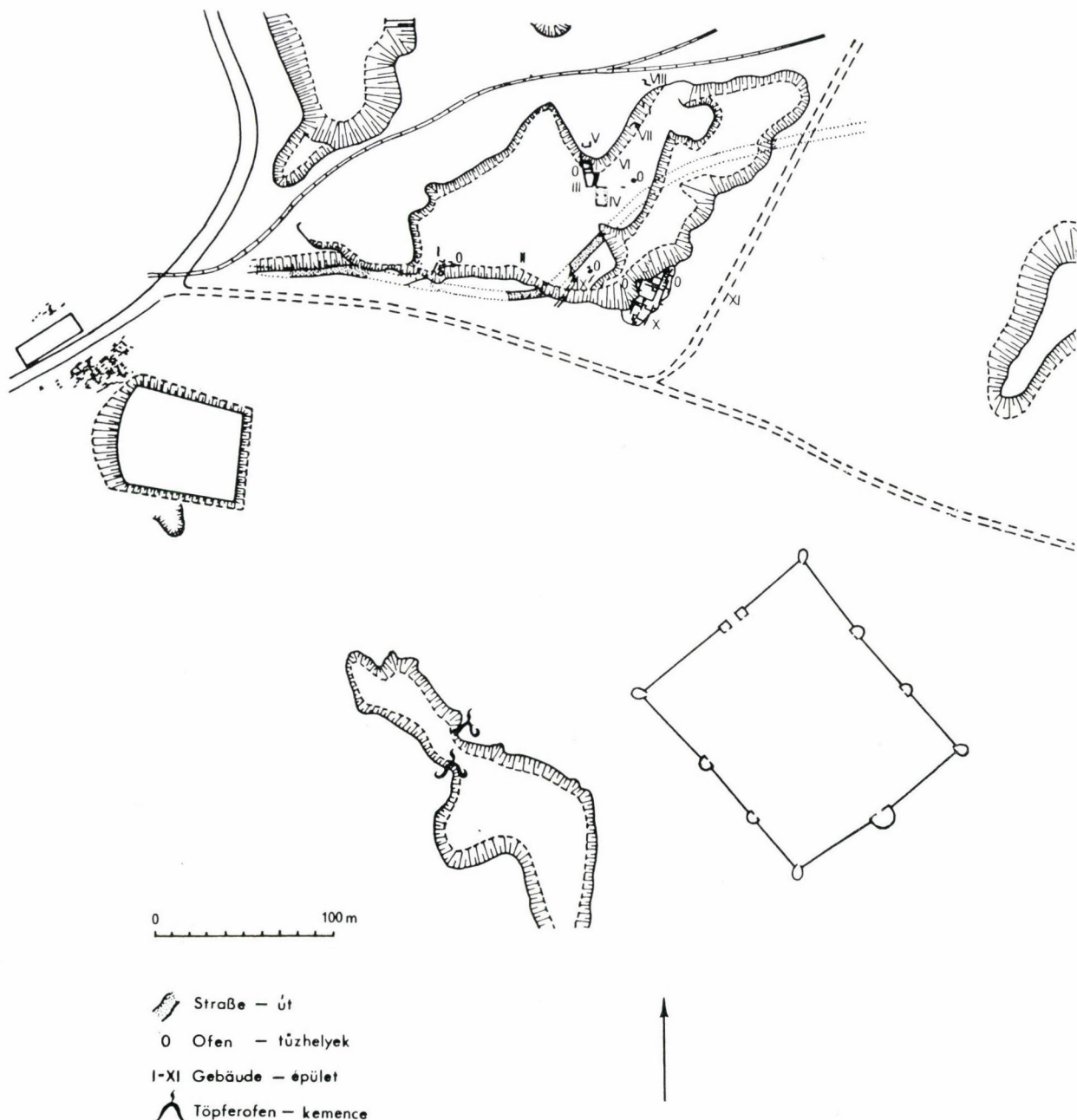
⁶⁷ Vikić-Belančić (1970) 30.

⁶⁸ Uo. 33.

⁶⁹ Mikl-Curk (1968) 6.; Mikl-Curk (1969) 190–192.

⁷⁰ Mikl-Curk, I., The definition of pottery. In: Plesničar-Gec, Lj., in sedelavci Sašel J., Sivec, I., Mikl-Curk, I., Kos, P., Starokrščanski Center v Emoni (Old christian center in Emona). Ljubljana 1983. 69.

⁷¹ Mikl-Curk (1968) 7.; Petru-Petru 94.

8. kép. Tokod-Altáró. A szürke és mázas kerámiát égető fazekaskemencék helye
Abb. 8. Tokod-Altáró. Stelle der graue und glasierte Keramik herstellenden Töpferöfen

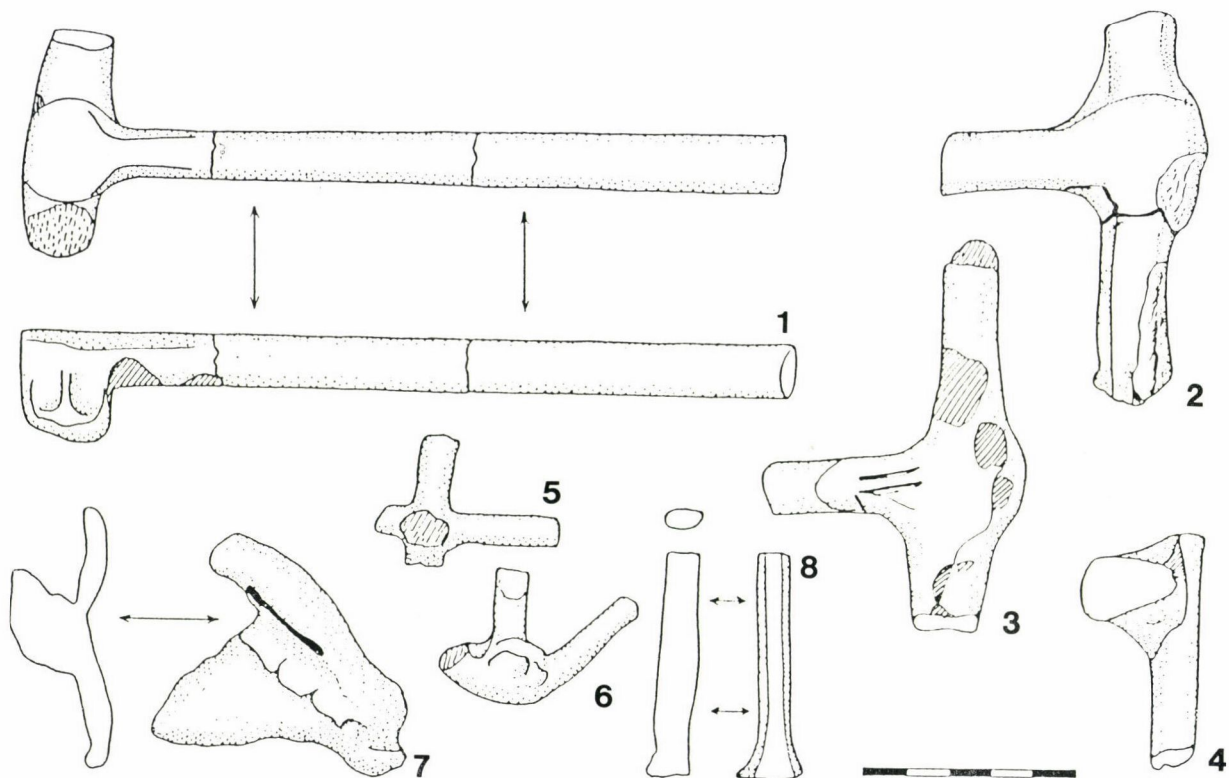
Sirmium (Sremska Mitrovica, Jugoszlávia). Sirmium rendkívüli stratégiai és adminisztratív-politikai pozícióban volt a késői császárkorban.⁷² Császári székhely, a katonai akciók kiindulópontja és a nagy folyó kereskedelmi forgalmának bonyolítója volt. A birodalmi út mellett fekvő város élénk kereskedelmi kapcsolatot tartott Pannonia provincia többi részével, a római Dalmáciával, Moesiával, Daciával, Itáliával és a Földközi-tenger

vidékével. Ez a fontos szerep tükröződik a gazdasági élet minden területén, így a kerámiatermelésben is. A 4. századi mázaskerámia-készítés központja is volt. A legtöbb kemencét a Ljénin utca és a Čikos-patak mentén tárták fel.⁷³

Certissa (Štrbinci, Jugoszlávia). A lényegesen kisebb jelentőségű helyen a mázaskerámia-készítés igen fontos emlékeit találták meg. A Djakovo (Daruvár) melletti Štrbinciben (Certissa) két kerek

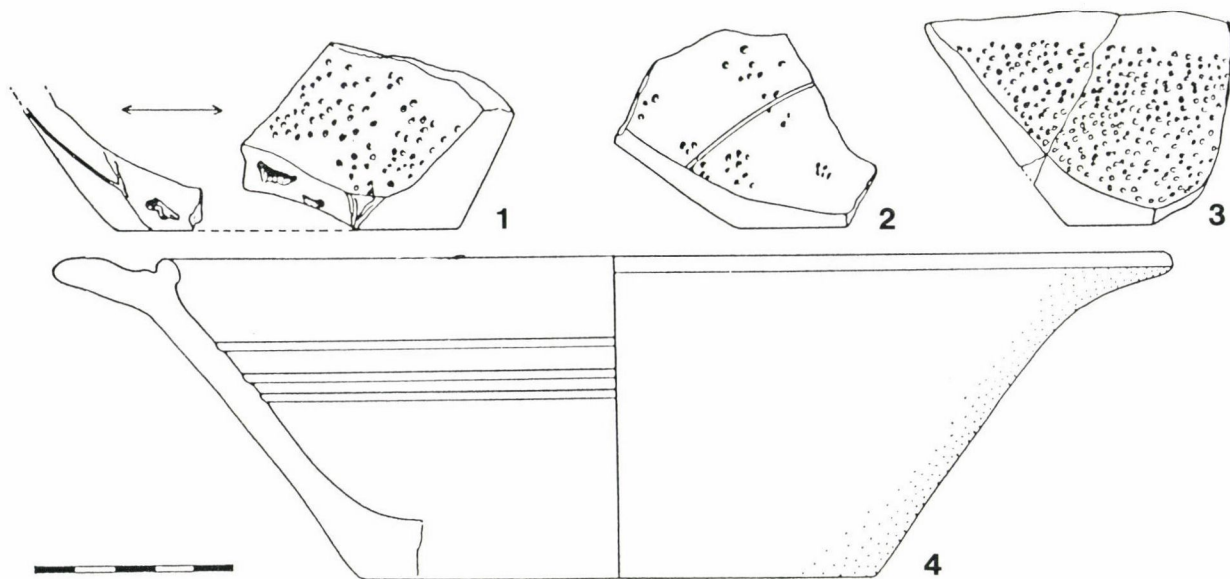
⁷² Mócsy (1962) 574, 750, 754, 770 pp.; Mirković, M., *Sirmium — its History from the I. Century A. D. to 582 A. D.* Sirmium I (Beograd 1971) 5–94.

⁷³ Vikić-Belančić (1970) 31, 32, 38.; Vikić-Belančić (1971) 110, 20 jz.; Brukner 34.

9. kép. Tokod-Altáró. 1a—b, 2—4. Agyagrudacsák mázfoltokkal a kemencék környékéről, 5—6, 8 az erődéből. Tokod 1981. 21. kép 12—14. után. — 7. Ólomrög a kemencék környékéről

Abb. 9. Tokod-Altáró. 1a—b, 2—4. Tonstäbchen mit Glasurflecken aus der Umgebung der Öfen, 5—6, 8 aus der Festung. Tokod 1981, nach Abb. 21, 12—14. — 7. Bleiklumpen aus der Umgebung der Öfen

10. kép. Tokod-Altáró. Mázas dörzsöltál töredékek

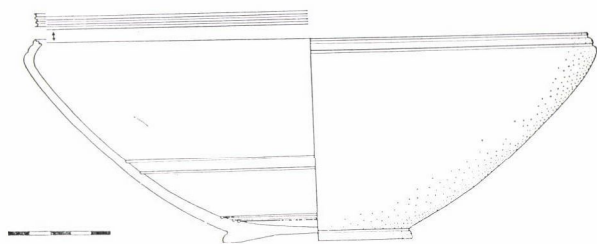
Abb. 10. Tokod-Altáró. Fragmente von glasierten Reibschüsseln

kemencét tártak fel, amelyben szürke, vörös és mázas kerámiát égettek. A lelethez Gordianus, Maximinus és I. Valentinianus érmei tartoztak.⁷⁴

Taurunumban (Progar Zemun, Jugoszlávia, Zimony mellett) jelentős műhely lehetett. A progari szőlőhegyen egy edényégető kemencében

⁷⁴ Raunig-Galić, B., APreg Beograd 7 (1965) 146,

1491; Vikić-Belančić (1970) 31.; Petru, (1976) 228.

11. kép. Tokod-Altáró. Mázas tál
Abb. 11. Tokod-Altáró. Glasierte Schüssel

in situ találták a mázas cserepeket. A feltételezhetően műhelyként szolgáló épületben két rosszul égett méceszt és selejtes mázas cserepeket találtak. A kemence mellett és az épületben 4. századi érméket találtak (Constantinus).⁷⁵

Cibalaeban (Vinkovci, Jugoszlávia) a Bosut-patak mentén nyolc edényégető kemencét tártak fel, mécses negatívokon és edényeken kívül egy mázas korsót találtak, amely még nem bizonyít egy mázas műhely működése mellett.⁷⁶

Mursa (Osijek-Eszék, Jugoszlávia) agyagserpenyő-készítéséről már szövegeztünk. Itt dolgozott CARVS mester, aki mécseseit sűrű ólomházzal borította és jelentős exportot is bonyolított le.⁷⁷

Két fontos római településről ismerünk változatos mázas kerámiaanyagot, de sajnos egyikén sem találtak eddig még mázasedény-készítő műhelymaradványt. Az egyik *Intercisa* (Dunaújváros) több évtizeden át kiásott mázas edényanyaga, amelyet Póczy Klára mutatott be,⁷⁸ a másik a gazdag *carnuntumi* mázasedény-leletcsoport M. Grünwald feldolgozásában.⁷⁹ Számos 4. századi temető is szolgáltatott mázas kerámiát, de sajnos a sírokba meglehetősen egyöntetű formájú edényeket tettek, elsősorban korsókat, így a korhatározásra alkalmasabb temetőanyag formaspéktruma meglehetősen szűk. Póczy Klára végső korhatározása az, hogy a késő római mázas kerámia legkorábban a 4. században tűnik fel. Grünwald ezt a határt a 4. század közepében állapítja meg. Bár a ságvári temető mázas edényei nem jelentik a késői mázas kerámia elterjedésének a kezdetét, igen figyelemreméltó Sz. Burger Alice⁸⁰ és Tóth Endre⁸¹ vizsgálata, amelynek eredménye az, hogy a Burger A. által ismertetett ságvári temetőrész betelepítése a 4. század közepe előtt nem következ-

zett be, a leletek legnagyobb részét 345–375/380 közé kell helyezni.

4. Mázas kerámia-készítés Tokodon

A Tokod-Altáró és környéke helyén azonosítható kora császárkori polgári település fazekasai, rendkívül szép és a kelta őslakos hagyományokat igen erősen őrző edényeket készítettek.⁸² Egy különösen jól megépített 4. századi kemencét Tokodon Mócsy András tárt fel.⁸³ A telep gazdag anyagával a topográfiai munkálatok⁸⁴ és Kelemen Márta összefoglaló tanulmánya ismertet meg.⁸⁵ A tokodi tábor építését megelőző római tereprendező munkálatok földjéből („Humusplanierung”) is került elő már két mázas dörzsölőtál perem,⁸⁶ amelyek arra utalnak, hogy az erőd építése előtt is fordult elő már mázas kerámia Tokodon. Az építkezést Mócsy és szerzőtársai I. Valentinianus korára, a bélyeges téglák és érmek tanúsága szerint 368?–373 közötti időre határozták meg.⁸⁷ Eszerint a tokodi táborban, amelyet Mócsy feltételeSEN,⁸⁸ Soproni pedig határozottan⁸⁹ *Gardellaca* (Tab.) = *Cardabiaca* (Not.) helynévvel azonosít, meghatározható korú mázas edényeket használtak, s nagy részüket helyben gyártották. Gyártásuk párhuzamosan folyt a „tokodi szürke” áruával,⁹⁰ a 4. század hetvenes éveitől, az azonban nem dönthető el, hogy az 5. században meddig készítették a mázas edényeket. Lányi V. a szürke kerámia ismertetésekor az alábbiakat közli:⁹¹ „Az erődtől nyugatra a (bánya)iszapolás folyamán 1969-ben két edényégető kemence és a fazekas agyagkitermelő gödre került felszínre. . . A vízagyú a kemencék nagyobb részét szétrombolta.” A két kemencemaradvány csak az iszapoló gödör partfalában látszott (8. kép). Az egyik kemence kettős tűzterű volt, boltozata tegulatöredékekből épített. A rostély lyukai kerekéek voltak. A környéken gemunkálásra előkészített agyagtömbök (cipók) is voltak.⁹² Valószínűleg a kemencék felszereléséhez tartoztak azok az itt-ott mázas kis agyagrudacsok vagy inkább agyagrács-részletek,⁹³ amelyek a kemencékbe rakott edényeket választhatták el. Egy részük a kemencék körül (9. kép 1a-b, 2–4), két darab a táborban került elő (9. kép 5–6, 8). A fazekasok felszereléséhez tartozhattak a kis ólomrögök is (9. kép 7).

⁷⁵ *Đimitrijević, D.*, APreg 9 (1967) 97.; *Ua.* APreg 10 (1969) 142.; *Vikić-Belančić* (1970) 32.; *Petru* (1976) 228.

⁷⁶ *Vikić-Belančić* (1970) 31, 37., II. t. 2.; *Hoffiller, V.*, Spomenici rimskoga loncarskoga obrta a Vincovcima. VHAD 14 (1915/19) 186–195. Kemence: 103. kép, mázas korsó 106. kép.

⁷⁷ *Vikić-Belančić* (1970) 36, 41.

⁷⁸ *Póczy* (1957) 77.

⁷⁹ *Grünwald* (1979) 72.

⁸⁰ *Burger* (1966).

⁸¹ *Tóth, E.*, Zur Chronologie der militärischen Bautätigkeiten des 4. Jh. in Pannonien. MittArchInst 14 (1985) 124.

⁸² *Bónis, É. B.*, FA 25 (1974) 77–.; Tokod 1981 (*Mócsy*) 3. kép 17.

⁸³ *Mócsy* (1962) 678; *Ua.* ArchÉrt 86 (1959) 206; MRT 5 334–336., 61. kép.

⁸⁴ MRT 5. Komárom megye régészeti topográfiája. Bp. 1979. *Horváth I., H. Kelemen M., Torma I.*, Esztergom és a dorogi járás 22/16 331–340, 20/20 341–344.

⁸⁵ Tokod 1981 (*Kelemen*) 13–36.

⁸⁶ Tokod 1981 (*Mócsy*) 42, 56. kép 11, 12.

⁸⁷ *Uo.*

⁸⁸ Tokod 1981 (*Mócsy*) 43.

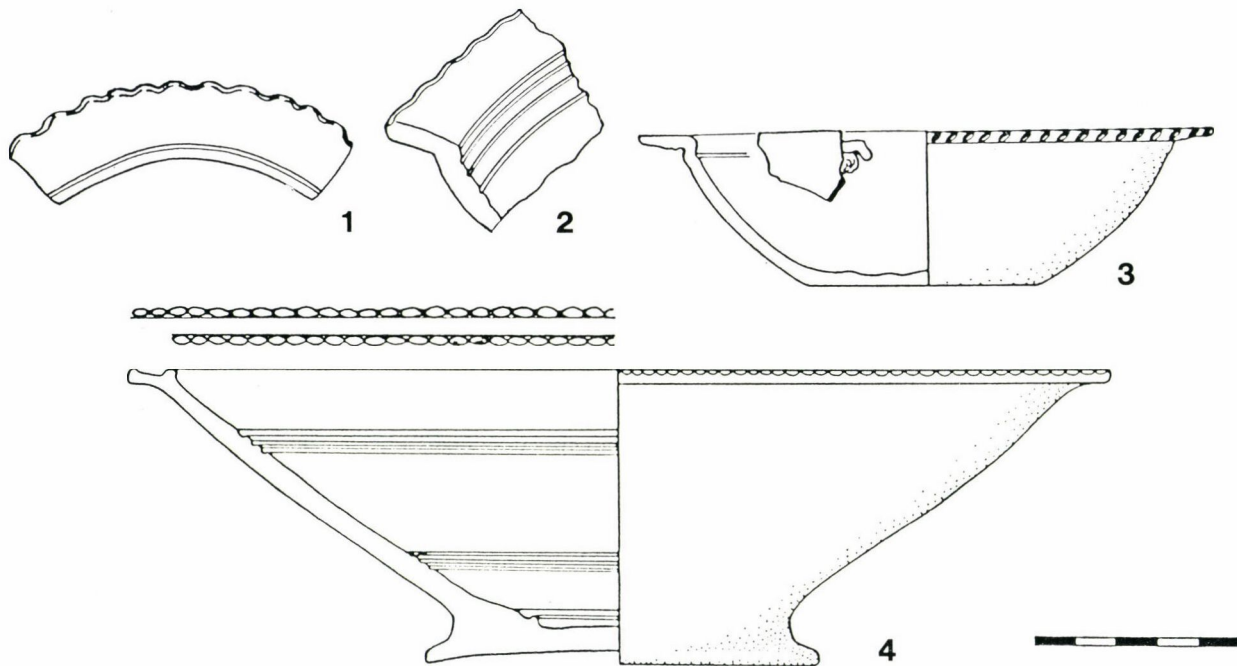
⁸⁹ *Soproni* (1985) 58–60.

⁹⁰ Tokod 1981 (*Lányi*) 73.

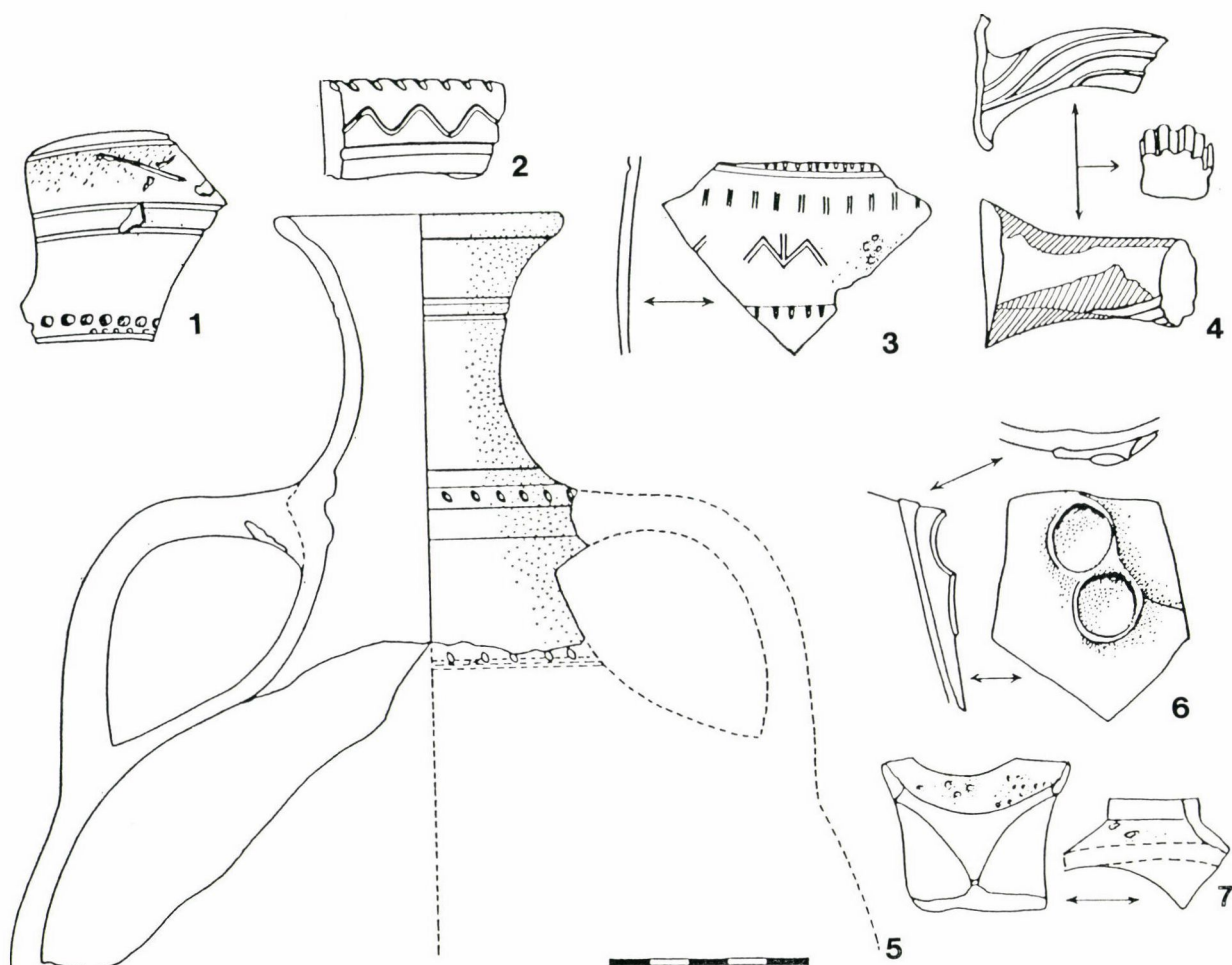
⁹¹ *Uo.*

⁹² Lányi V. szíves szóbeli közlése.

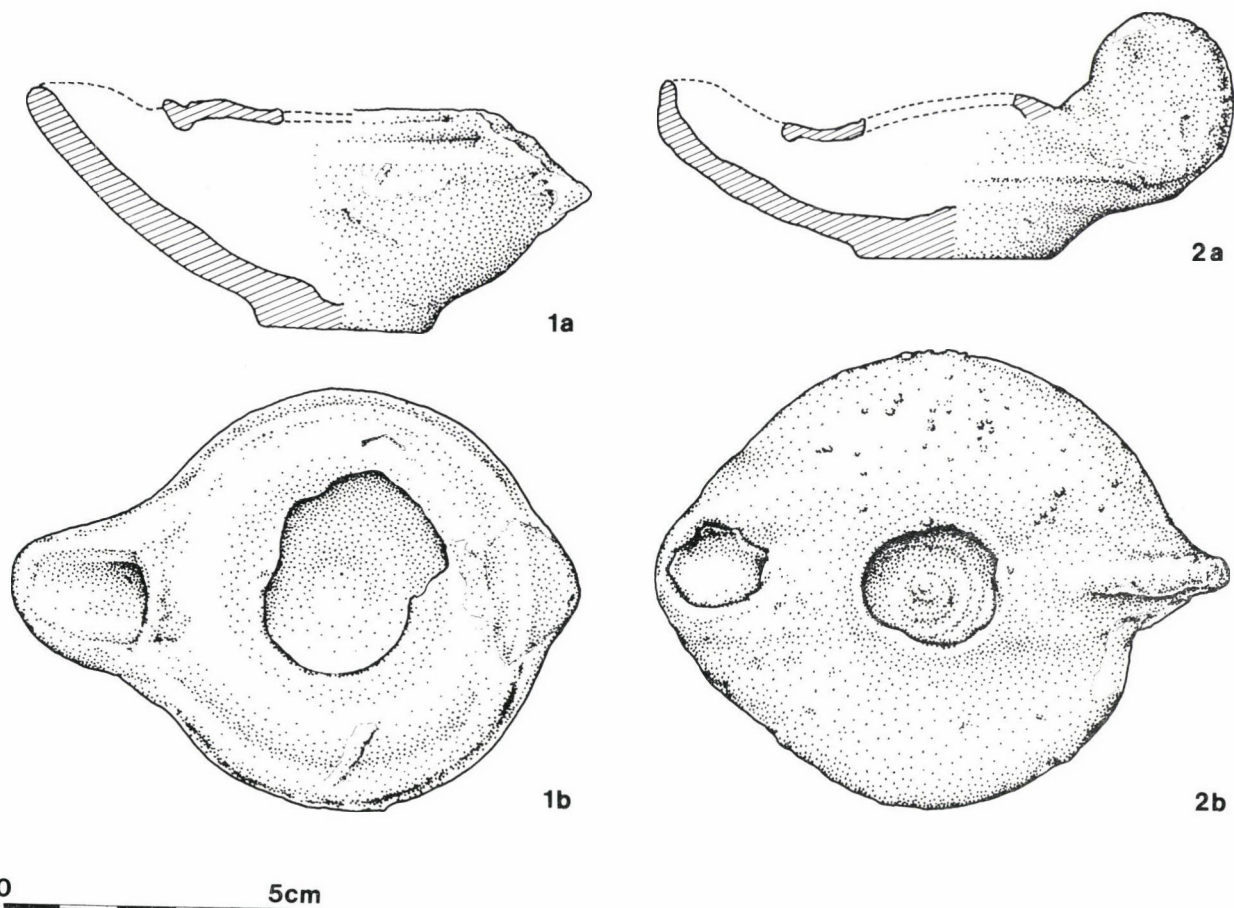
⁹³ Tokod 1981 (*Lányi*) 80, 21. kép 10–14.

12. kép. Tokod-Altáró. Mázas tálak és táltöredékek
Abb. 12. Tokod-Altáró. Glasierte Schüsseln und Schüsselfragmente

13. kép. Tokod-Altáró. Mázas tálak és korsók töredékei
Abb. 13. Tokod-Altáró. Fragmente von glasierten Tellern und Krügen

14. kép. Tokod-Altáró. Mázas mécsesek
Abb. 14. Tokod-Altáró. Glasierte Lampen

A tokodi mázas anyag részletes feldolgozását egy másik tanulmányban fogjuk elvégezni.⁹⁴ A feldolgozásra került mázas cserépanyag összesen 278 darab volt. Ebből

dörzsölőtál	79 db
tálak és kis tányérok	73 db
korsótöredékek és fülek	84 db
vegyes formák (mécses is [14. kép])	42 db
	278 db

A mázas edényanyagban tehát nincs túlsúlyban a dörzsölőtál (10. kép), az étkezési tálak (11–12. kép), tányérok (12. kép) és a korsók (13. kép) majdnem egyenlő arányban fordulnak elő a keverőtállal. Az egész együttes híven tükrözi a napi élethez szükséges edénykészletet, szemben a temetők egyöntetű korsó, tál, bögre változataival.

B. Bónis Éva

RÖVIDÍTÉSEK

Abramič = Abramič, M., Poetovio. Führer durch die Denkmäler der römischen Stadt. Wien 1925.

Arthur—Williams = Arthur, P.—Williams, D., »Pannonische glasierte Keramik« an assessment. BAR Internat. Ser. 123 (ii) 1981. 481–510.

Barkóczi—Bónis = Barkóczi, L.—Bónis, É., Das früh-römische Lager und Wohnsiedlung von Adony (Vetus Salina). Acta ArchHung 4 (1954) 129–199.

Barkóczi—Salamon = Barkóczi, L.—Salamon, Á., Tendenzen der strukturellen und organisatorischen Änderungen Pannonischer Siedlungen im 5. Jahrhundert, Alba Regia 21 (1984) 147–187.

Bónis (1942) = Bónis, É., A császárkori edényművesség Pannoniában. Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien, Bp. 1942. DissPann Ser. II. 20. 1–269.

Bónis (1979) = Bónis, É. B., Das Töpferviertel »Gerhát« von Brigetio. FA 30 (1979) 99–155.

Brukner = Brukner, O., Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije donje Pannonije. Beograd 1981.

Burger = Burger, A. Sz., The late Roman cemetery at Ságvár. Acta ArchHung 18 (1966) 99–234.

Fitz (1972) = Fitz, J., The excavations in Gorsium. Acta ArchHung 24 (1972) 3–52.

Fitz (1976) = Fitz, J., Gorsium-Herculia. Székesfehérvár 1976.

Grünwald (1979) = Grünwald, M., Die Gefässkeramik des Legionslagers von Carnuntum (Grabungen 1986–1974) RLiÖ 29. Wien 1979.

Iványi = Iványi, D., Die Pannonischen Lampen. Eine typologische-chronologische Übersicht. DissPann Ser. 2: 2. Bp. 1935.

⁹⁴ É. B. Bónis, Glasierte Keramik der Spät Römerzeit

aus Tokod. ActaArchHung 43 (1991) 1–2. füzet.

- Mikl-Curk (1968) = Mikl-Curk, I., Beiträge zum Studium der Töpferwerkstätten im heutigen Slovenien (Jugoslawien) Acta RCRF (1966) 5–10.
- Mikl-Curk (1969) = Mikl-Curk, I., Prispevek k proučevanju rimske loščne v Sloveniji (= Contribution à l'étude de la poterie Romaine vernissée en Slovénie). Razprave. Dissertationes 6. Ljubljana 1969. 185–194.
- Mócsy (1962) = Mócsy, A., Pannonia. PW-RE Suppl. IX. Stuttgart 1962. p. 517–776.
- Petrikovits (1970) = Petrikovits, H. v., Der Handel römischer Gefäßkeramik in der Rheinzone. Landschaft und Geschichte. Festschrift für P. Petri. Bonn 1970. 383–404.
- Petru (1976) = Petru, P., Die römische keramische Produktion in Jugoslawien. AV 27 (1976) 224–231.
- Petru—Petru = Petru, S.—Petru, P., Neviodunum (Drnovo pri Krškem) Ljubljana 1976.
- Pirling (1966) = Pirling, R., Das römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep. 1–2. Teil. Berlin 1966.
- Póczy (1956) = Póczy, K. Sz., Die Töpferwerkstätten in Aquincum. Acta ArchHung 7 (1956) 74–138.
- Póczy (1957) = Póczy, K. Sz., Keramik. In: Intercisa II. AH 26. Bp. 1957.
- Soproni (1978) = Soproni, S., Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jh. Bp. 1978.
- Soproni (1985) = Soproni, S., Die letzten Jahrzehnte des Pannonischen Limes. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. Hrsg. J. Werner. 38. kötet. München 1985.
- Thomas (1955) = Thomas, E. B., Die römische Villa von Tácsfövenypuszta. Acta ArchHung 6 (1955) 79–152.
- Thomas (1964) = Thomas, E. B., Römische Villen in Pannonien. Bp. 1964.
- Tokod 1981 = Mócsy A. és munkatársai, Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod. Bp. 1981.
- Vikić-Belančić (1970) = Vikić-Belančić, B., Beitrag zur Problematik der keramischen Werkstätten in Südpannonien in der römischen Kaiserzeit, AJug 11 (1970) 29–44.

DIE GLASIERTE KERAMIK IN PANNONIEN

Entwicklungsgang und Erzeugungszentren

Auszug

1. Frühkaiserzeitliche, glasierte Gefäße in Pannonien

Es ist allgemein bekannt, daß Pannonien an glasierter Keramik sehr reich ist,¹ deshalb sind die provincial-römischen Forscher bereit diese als »pannonische« glasierte Keramik zu bezeichnen.² Jene Forscher, die sich mit dieser Materialgruppe eingehender befassen, mißbilligen besonders englischerseits, daß das Material der pannonischen glasierten Keramik bisher überhaupt nicht oder nur zum Teil publiziert wurde. Vor allem möchten sie sich mit dem Material der Werkstätten vertraut machen.³

In der Frühkaiserzeit waren die glasierten Gefäße in Pannonien Importwaren.⁴ Die glasierte Keramik kleinasiatischen Ursprungs⁵ wurde in Norditalien nachgeahmt⁶ und diese gelangten parallel mit der padanischen Terra sigillata über Emona von den klaudischen Zeiten angefangen nach den übrigen Teilen Pannoniens (Abb. 1).

Die Erzeugung der italischen glasierten Keramik wirkte am meisten auf die südgalischen Werkstätten aus. Hier wurde schon früh die Produktion von glasierten Prunkgefäßen in Gang gesetzt. Sie stellten vor allem reliefverzierte Tonnachahmungen von silbernen und bronzenen Kasserollen her.⁹ Auf gallische Herkunft bzw. Wirkung kann jener frühe glasierte Keramikkomplex zurückgeführt werden, der im Gräberfeld von Győr-Nádorváros zutage gefördert wurde.¹⁰ In diese Gruppe gehört ein hellgrüner, mit plastischen Halbmonden verzierter Henkelbecher aus dem Gräberfeld von Győr-Kálváriagasse.¹¹ Gleichfalls auf einen gallischen Ursprung weisen ein aus dem frühkaiserzeitlichen Gräberfeld von Solymár stammender, mit kleinen Masken verzierter, glasierter Becher¹² und vor allem die Gruppe der in Aquincum gefundenen Kasserollengriffe hin.¹³ Diese in der ersten Hälfte des 2. Jh. hergestellten Prunkgefäße können vorläufig noch nicht an eine Werkstatt gebunden werden (Abb. 2). Lajos Nagy führt aus Eszék (Osijek, Jugoslawien) einen Kasserollengriff vor, der den Meisternamen: Valerius Maximus trägt.¹⁴ Er vergleicht die aus Kiskőszeg (Batina, Jugoslawien) stammende glasierte Kanne mit der Budaer Kanne. Aufgrund der Sigillaten-Motive bestimmt er die Entstehung der Schüssel von Kiskőszeg auf die Mitte des 2. Jh., die der Budaer Kanne auf die ersten zwei Jahrzehnte des 2. Jh. und bindet sie an den Kreis des Meisters Pacatus.¹⁵ Ebenfalls zu diesem Erzeugungskreis gehört das aus dem Gräberfeld von Aranyhegyi árok stammende gelbglasierte Tintenfaß, das

gleicherweise die Motive des Pacatus an sich trägt.¹⁶ Auch nach Gorsium dürfte ein Stück aus der Gruppe dieser glasierten Prunkgefäße gelangt sein, wie dies ein Fragment mit Blattmuster beweist.¹⁷

Die Werkstatt und die Produkte einer speziellen Gruppe, die ein helles Grundmaterial und eine grasgrüne, perlmutterglänzende Bleiglasur charakterisiert, ist uns noch nicht bekannt. Ein solches zweihenkliges Krüglehen kam in Poetovio zum Vorschein,¹⁸ das andere Exemplar gelangte vermutlich aus Savaria in das Nationalmuseum (Abb. 3). Zur chronologischen Bestimmung der perlmutterglänzenden, grünen Glasur ist eine gut ausgearbeitete Volutenlampe behilflich (Abb. 4), die den Jupiter mit dem Adler darstellt²⁰ und mit dem Kaiserkult in Zusammenhang steht.²¹ Die mit zwei Voluten schön ausgebildete Schnauze der Lampe gehört der chronologischen Tabelle von Ch. Farka nach in den Typ 3/C und kann in die augusteisch-klaudische Zeit eingereiht werden.²² Leider kennen wir die Erzeugungsstelle der vorgeführten, frühen, glasierten Gefäße und Lampen vorläufig noch nicht. Aufgrund des von Lajos Nagy und Branka Vikić vorgeführten Meisterzeichen sowie des Negativs kann die Werkstatt von Mursa als wahrscheinlich betrachtet werden. Tibor Nagy fand in der Aquincumer Zivilstadt bei der Erschließung der sog. Basilika zum Umrühren des Rohstoffes dienende Tiegel vor, die — aus den Resten geschlossen — zur Herstellung von glasierten Gefäßen oder Gegenständen gebraucht wurden.²⁶ Leider sind von hier keine Scherbenreste erhalten geblieben. Sehr wahrscheinlich wurden in Aquincum jene kleinen, grünglasierten Schüsseln mit Bandhenkel erzeugt, die man in den Gräberfeldern fand.^{27–29} Die glasierte Lampe mit dem Stempel L. NERI dürfte in der auf dem Gelände der Gasfabrik erschlossenen Töpferei gefertigt worden sein.³⁰ Im Material des Ungarischen Nationalmuseums konnte ich einen Krug identifizieren,³¹ der zweifelsohne ein Fehlbrand ist (Abb. 5). Leider wissen wir nicht in welcher neuzeitlichen »Ziegelei« von Óbuda er gefunden wurde, wo gewiß ein Töpferofen zum Brennen von glasierten Gefäßen gewesen sein dürfte.

Zur Erzeugung der hellen, gelblichgrünen, glasierten Keramik fanden wir in Brigetio, im Material der sog. »Gerhát«-Töpfersiedlung unwiderlegliche Beweise.³² Die Glasur floß auch auf die Bruchfläche des flachen, deformierten Schüsselfragments mit waagrechttem Rand (Abb. 6: 1a–b). Das Gefäß aus weißem Grundmaterial wurde zweifellos an Ort und Stelle zur Mitte des 2. Jh.

in der frühen Phase des Bestehens der Töpfersiedlung gefertigt. Das kleine Kasserollenstielfragment von Szöny aus demselben Material, mit einer erhabenen, laufenden Figur (Abb. 6: 2) erinnert uns stark an die glasierten Produkte der Kölner Werkstätten.

2. Die Frage der Erzeugung von glasierten Keramik in der mittleren Kaiserzeit

In den rheinländischen und Donauprovinzen wurden im 3. Jh. auch bleiglasierte Gefäße hergestellt, vor allem einzelne Prunkgefäße, hauptsächlich für Kultzwecke und Statuetten mit gleicher Funktion. Hier müssen wir uns in erster Reihe auf die Einzelexemplare der Kölner Werkstätten berufen.^{35–38} Zur Mitte oder am Ende des 2. Jh. entstand in Köln eine schöne, dünnwandige, glasierte Krugform,⁴⁰ die man auch nach Pannonien importiert haben dürfte.^{41–42}

In der Frage der Herstellung von glasierter Keramik des 3. Jh. bieten uns zur chronologischen Bestimmung die im Kultbereich von Linz (Lentia) durchgeführten Forschungen wertvolle Daten. Unter den Ruinen des in den 70er Jahren des 3. Jh. niedergebrannten Heiligtums von Epona wurden glasierte Pferdestatuetten gefunden.⁴⁴ Im ausgehenden 3. Jh. und im 4. Jh. wurden auch glasierte Gefäße mit schlangenverzietem Henkel der Mithräen erzeugt.^{46–48}

Kultische Statuetten und glasierte Gefäße entstanden auch in Savaria.^{52–53} T. Buocz erschloß bei der Straßenkreuzung von Savaria (Járdányi Paulovics István-Ruinengarten) einen zur Herstellung von glasierten Keramik dienenden Töpferofen. Unter den Gefäßscherben kamen auch Fragmente von glasierten Terrakottastatuetten zum Vorschein.⁵⁴

Mehrere Jahrhunderte betätigte sich in Poetovio (Ptuj, Jugoslawien) die Töpferdynastie des IVSTIANVS. I. Mikl-Curk bestimmte eine Lampe mit Namenstempel aufgrund eines Gräberkomplexes aus Poetovio auf das Ende des 2. oder Anfang des 3. Jh.⁵⁶ Mit demselben Namen arbeitete ein Meister, der Erzeuger der glasierten Reibschüsseln in Poetovio am frühesten im ausgehenden 3. oder im 4. Jh.⁵⁸

3. Die spätkaiserzeitlichen pannonischen Werkstätten für glasierte Keramik

Gorsium (Tác). Infolge der Verschiedenheit der topographischen Benennungen und der sich als Ergebnis der Entwicklung der Forschung ändernden Bestimmungen verdoppelte sich in der ausländischen Fachliteratur der Begriff der »glasierten Werkstätte« von Tác (*Gorsium*). Unter den Städten registriert man ein *Gorsium* und unter den Villen ein Tác-Fövenypusztá. Im Aufsatz von P. Arthur und D. Williams⁵⁹ wird derselbe Ort auf der Karte als zwei Fundorte angeführt.

Das Villengebäude, das Jenő Fitz aufgrund seiner mehrere Jahre in Anspruch genommenen Erschließungsarbeit als *palatium* bestimmte,⁶⁰ enthielt in den Planierungsschichten des 4. Jh. zweifelsohne drei Fehlbrände von glasierter Keramik (zwei Lampen und eine mit plastischen Halbmonden verzierte Scherbe).⁶¹ Dieses Material beweist die Nähe einer späten, glasierten Produkte erzeugenden Töpfersiedlung. Hier wurde kein Ofen gefunden, vom Material eines eingestürzten Regals ist auch nicht die Rede, wie dies M. Grünwald voraussetzt.⁶² Obwohl das Material der zu verschiedenen Jahren durchgeführten alten Ausgrabungen innerhalb der »Villa« hier nicht den Betrieb einer Töpferwerkstätte beweist, müssen wir Edit Thomas völlig recht geben in der Frage, daß sich in Tác ein Erzeugungszentrum von glasierter Keramik befunden hat. Seine sehr charakteristischen Produkte wurden an zahlreichen Punkten der Ausgrabungen angetroffen.⁶³ Beispielsweise über die Ruinen einer 260 völlig zerstörten *curia*. Diesbezüglich führen wir die Worte des Ausgräbers Jenő Fitz an: »Über dem nördlichen Teil der *curia* entstand im 4. Jh. ein ganz kleines Stadtviertel.

Häuser mit ein-zwei Räumlichkeiten, mit beschotterten Gassen, Plätzen dazwischen. Der Großteil der Häuser zeigte einen industriellen Charakter. Das Haus Nr. XIII bestand aus zwei Räumen mit Ofen und aus den schlackenartigen Resten einer zum Überzug der Gefäße dienenden Glasur...«^{64–65}

Castra ad Herculem (Pilismarót). Über die glasierte Keramik erzeugende Werkstätte von Pilismarót berichtete zuerst Gábor Finály im Jahre 1907.⁶⁶ Neben der nördlichen Hauptmauer des castrum grub er unter den Ruinen des Gebäudes »A« die Reste eines aus Stein und Ziegel gebauten Ofens sehr viele abfällige, glasierte Scherbenfragmente mit blasiger Glasur aus. Ebendort fand er auch dreieckig geschnittene Bleiplättchen, die wahrscheinlich zur Fertigung der Glasur dienten. Leider blieb von dieser Ausgrabung das Scherbenmaterial nicht erhalten.

Über die in größter Menge von glasierten Gefäßen produzierenden Werkstätten (Abb. 7) wurde aus dem südlichen Teil Pannoniens berichtet.

Emona (Ljubljana, Jugoslawien). In der Gorjup-Gasse (Insula Nr. XVI) wurde ein runder, spätkaiserzeitlicher Ofen erschlossen.⁶⁷ Außer den gelblichgrünen, mit Bleiglasur überzogenen, kleinen Gefäßen (Teller, Schüssel, kleiner Topf) wurde auch eine Lampe mit Bleiglasur gefunden.⁶⁸ Mikl-Curk setzt voraus, daß man in Emona auch schon das frühe Glasierungsverfahren nachahmen konnte.⁶⁹ Es wurde auch von einem spätkaiserzeitliche, glasierte Gefäße produzierenden Ofen berichtet.⁷⁰

Neviodunum (Drnovo pri Krškem, Jugoslawien). Auf einer der hier typisch hausförmigen Urnen, wie auch auf einem örtlich erzeugten Gefäß wurde Glasur gefunden. Daraus kann man darauf schließen, daß die Töpferwerkstätten von Neviodunum das Glasierungsverfahren gekannt haben.⁷¹

Sirmium (Sremska Mitrovica, Jugoslawien). Sirmium hatte in der Spätkaiserzeit eine außerordentliche strategische und administrativ-politische Position.⁷² Seine wichtige Rolle widerspiegelt sich in sämtlichen Gebieten des Wirtschaftslebens, so auch in der Keramikproduktion. Es war auch der Mittelpunkt der Erzeugung von glasierter Keramik im 4. Jh. Die meisten Öfen wurden in der Ljénin-Gasse und dem Čikos-Bach entlang erschlossen.⁷³

Certissa (Štrbinci, Jugoslawien). An dieser Stelle von wesentlich geringerer Bedeutung kamen sehr wichtige Denkmäler der glasierten Keramikerzeugung zum Vorschein. In Štrbinci (bei Djakovo) erschloß man zwei Rundöfen, in welchen graue und rote glasierte Keramik gebrannt wurden.⁷⁴

In *Taurinum* (Progar bei Zemun [Zimony], Jugoslawien) dürfte eine bedeutende Werkstätte gewesen sein. Auf dem Weinberg von Progar wurden in einem Töpferofen glasierte Scherben *in situ* gefunden. Im vermutlich als Werkstätte dienenden Gebäude fand man zwei schlecht gebrannte glasierte Lampen und abfällige, glasierte Scherben vor. Neben dem Ofen und im Gebäude kamen Münzen aus dem 4. Jh. zum Vorschein (Constantinus).⁷⁵

Cibale (Vinkovci, Jugoslawien) wurden dem Bosut-Bach entlang acht Töpferöfen erschlossen, man fand außer Lampennegativen und Gefäßen auch einen glasierten Krug, woraus aber noch nicht auf eine glasierte Gefäße produzierende Werkstätte geschlossen werden kann.⁷⁶

Mursa (Osijek [Eszék], Jugoslawien). Über die hiesige Erzeugung von Tonkasserollen haben wir bereits berichtet. Hier arbeitete der Meister CARVS, der seine Lampen mit dichter Bleiglasur überzog und einen bedeutenden Export abwickelte.⁷⁷

Ein mannigfaltiges, glasiertes Keramikmaterial ist uns aus zwei wichtigen römischen Siedlungen bekannt, jedoch an keiner dieser Stellen konnten bisher glasierte Gefäße erzeugende Werkstätten gefunden werden. Die eine Siedlung bildet das Lager und das Lagerdorf (*vicius*) von Intercisa (Dunaújváros, früher Dunapentele), die uns Klára Póczy vorgeführt hat,⁷⁸ der andere Ort ist Carnuntum, dessen glasierte Gefäßgruppe von M. Grünwald bearbeitet wurde.⁷⁹ Mit Angabe der äußersten Zeit-

grenze behauptet Póczy, daß die spätrömische glasierte Keramik am frühesten im 4. Jh. erscheint, Grünewald setzt diese Grenze auf die Mitte des 4. Jh. Obwohl die glasierten Gefäße des Gräberfeldes von Ságvár nicht den Beginn der Verbreitung der späten glasierten Keramik bedeuten, sind uns die Untersuchungen von Alice Sz. Burger⁸⁰ und Endre Tóth⁸¹ sehr beachtenswert. Als Ergebnis dieser Forschungen wurde der von A. Sz. Burger erörterte Gräberfeldabschnitt nicht vor der Mitte des 4. Jh. belegt, der größte Teil der Funde muß zwischen 345–375/380 gesetzt werden.

4. Die Erzeugung der glasierten Keramik in Tokod (*Gardellaca-Cardabiaca*)

Mit dem reichen Material der in der Umgebung von Tokod-Altáró (Kom. Komárom—Esztergom) von der Frühkaiserzeit an bestandenen Siedlung machen uns die topographischen Arbeiten⁸⁴ und die zusammenfassende Studie von M. Kelemen bekannt.⁸⁵ Den Bau der Festung setzten A. Mócsy und seine Mitarbeiter auf die Zeit des Valentinianus I., den Ziegelstempeln und Münzen nach zwischen 368?–373.⁸⁷ Demnach wurden im Lager von Tokod, das Mócsy bedingt,⁸⁸ Soproni hingegen entschieden⁸⁹ mit dem Ortsnamen *Gardellaca* (Tab.) = *Cardabiaca* (Not.) identifizieren, glasierte Gefäße bestimmbarer Alters benutzt, größtenteils auch an Ort und Stelle erzeugt. Ihre Produktion lief von den 70er Jahren des 4. Jh. an parallel mit der der »Tokoder grauer« Ware,⁹⁰ jedoch kann nicht entschieden werden, wie lange hier im 5. Jh. glasierte Gefäße erzeugt worden sind. V. Lányi teilt bei

der Erörterung der grauen Keramik folgendes mit:⁹¹ »1969 kamen im Laufe der Durchspülung des Bergschmantes westlich der Festung zwei Brennöfen und die Tongrube des Töpfers zutage . . . Die Wasserkanone zerstörte den größten Teil der Öfen.« Die zwei Ofenreste waren nur in der Uferwand der Schlammgrube zu sehen (Abb. 8). Der eine Ofen hatte einen doppelten Heizraum, sein Gewölbe wurde aus Tegulafragmenten gebaut. Die Löcher des Rostes waren rund. In der Umgebung befanden sich auch zur Bearbeitung vorbereitete Lehmblöcke (Lupen).⁹² Zur Ausstattung der Öfen gehörten auch wahrscheinlich jene kleinen, hie und da glasierten Lehmstangen oder eher Lehmrostteile,⁹³ welche die in die Öfen gestellten Gefäße voneinander getrennt haben dürften (Abb. 9: 1–6.8). Zur Ausstattung der Töpfer gehörten vermutlich auch die kleinen Bleiklumpen (Abb. 9: 7).

Das glasierte Material von Tokod werden wir in einer anderen Abhandlung ausführlich bearbeiten.⁹⁴ In dem zur Bearbeitung kommenden, aus 278 Stücken bestehenden Scherbenmaterial sind im großen und ganzen in gleicher Zahl Reibschüsseln, Schüsseln, kleine Teller, Krugfragmente, Henkel sowie halb so viele gemischte Formen (auch Lampen, Abb. 14) zu finden. Im glasierten Gefäßmaterial von Tokod überwiegt nicht die Reibschüssel (Abb. 10); die Eßschüsseln (Abb. 11–12) und die Krüge (Abb. 13) kommen fast gleichproportioniert mit der Rührschüssel vor. Der ganze Komplex widerspiegelt getreu das zum alltäglichen Gebrauch benötigte Eßservice im Gegensatz zu den einheitlichen Krug-, Schüssel- und Bechervarianten der Gräberfelder.

É. B. Bónis

SZABLYA—KARD FEGYVERVÁLTÁS. A KÉTÉLŰ KARDOS 10—11. SZÁZADI MAGYAR SÍROK KELTEZÉSÉHEZ*

1.1. Van-e egyáltalán lehetőség a kétélű kardos magyar síroknak a 10—11. századon belüli pontosabb korhatározására?

A hazai földön elhunyt kalandozó vitézek a honfoglalás kori temetkezésekben nyugszanak, érthető tehát, ha hagyatékuknak elsősorban a fegyveres sírokat tekintjük, s finomabb korhatározásukat azokra a síregyüttesekre alapozzuk, amelyekben a fegyver korabeli pénz vagy pénzsorozat kíséretében látott napvilágot.¹ A szóban forgó fegyvertípusok lelőhelylistái:

Szablyás-érmés sírok:²

1. Aspres-lès-Corps (Dép. Hautes-Alpes, Franciaország): kilenc érméjének legkésőbbike I. Berengár császár (915—924) denára,

2. Biharkeresztes-Vasútállomás (Hajdú-Bihar m.) 1. sír: I. Berengár itáliai király (888—915) dénára,

3. Eger-Répástető (Heves m.) 1. sír: meghatározatlanul elpusztult dirhem,

4. Eger-Szépasszonyvölgy „A” sír: I. Romanosz Lakapenosz, Krisztophorosz, VII. Konsztantinosz Porphürognétosz (927?—931) érméje,

5. Karos-Eperjesszőg (Borsod-Abaúj-Zemplén

m.) Libatanya 52. sír: 2 dirhem és 12 száz pfennig, utóbbiakat valószínűleg 942 után és 965 előtt verték,

6. Kenézlő-Fazekaszug (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) I. temető 14. sír: 5 dirhemből a legutolsó Naszr ibn Ahmad számánida emír (914—943) 916/17-ben veretett érméje,

7. Ladánybene-Benepuszta (Bács-Kiskun m.): mintegy 30—40 előkerült érméből megmaradt 12 denár közül az utolsó négyet I. Berengár császár (915—924) verette,

8. Orosháza-Pusztaszentetornya (Békés m.): nagyjából 2 maroknyi érméből megmaradt két veret közül az utolsót I. Berengár itáliai király verette,

9. Rétközberencs-Paromdomb (Szabolcs-Szatmár m.) 1. sír: I. Berengár itáliai király két denára,

10. Sárospatak-Baksahomok (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) 1. sír: tíz dirhem, amelyből a két utolsót Naszr ibn Ahmad számánida emír 918/19-ben verette,

11. Tiszaeszlár-Bashalom (Szabolcs-Szatmár m.) Fenyvestábla II. temető 7. sír: Theophilosz, II. Mikhaél, Konsztantinosz (832?—839?) solidusa,

12. Tiszasüly-Éhhalom (Szolnok m.): Ahmad ibn Iszmáil számánida emír (907—914) 907—912 között veretett dirheme.

* A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat és a Hadtörténeti Intézet szervezte Tóth Zoltán (1888—1958) emlékülésen, 1988. XI. 29-én elmondott előadás jegyzetével kibővített szövege; korábbi véleményemet L. Kovács, L., Remarks on the evaluation of 10th—11th century Hungarian double-edged swords. In: Studies in ancient history and economy. Ed. by L. Castiglione, J. Makkay. Kézirat 1981; Kovács L., Viselet, fegyverek. In: Kristó Gy., Az Árpád-kor háborúi (Bp. 1986). 244—252.

¹ A tárgyalt fegyvertípusok érmés síregyüttesének részletes adatai a megfelelő címszavak szerint: Kovács, L., Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Studien über die arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. FontesArchHung (Bp. 1989).

² A hiteles vagy hitelesített sírból való, vagy minimális leletösszefüggést megőrző síregyüttesből származó példányok (A), a honfoglalás kori temetőkből való szórványleletek (B), ill. a régészeti megfigyeléseket nélkülöző szórványleletek (C) a 2. kép szablyás lelőhelylistájának sorszámai szerint: A: 1, 4—8, 10, 13—20, 23—25, 28—32, 34, 38—47, 49—50, 52—56, 59—66, 68—72, 74—75, 77—87, 90—110, 112—115, 118, 121, 126—128 = 98 db, B: 3, 9, 11—12, 21—22, 37, 51, 57—58, 73, 76, 116—117, 119—

120, 122—125 = 20 db, C: 2, 26—27, 33, 35—36, 48, 88—89, 111 = 10 db, azaz összesen 128 szablya. Nem szerepel a térképen az ún. bécsi („Attila”, „Nagy Károly”) szablya, továbbá a kassai, miskolci, szegedi, szentesi, székesfehérvári és veszprémi múzeum egy-egy, valamint a Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztálya és a nyíregyházi múzeum két-két szablya, vagyis ezekkel együtt mintegy 139 szablyával számolhatunk. Nem szerepel e jegyzékben az egykori sátoraljaújhelyi Dókus-gyűjtemény hat szablya, mert ezek a besorolt, közismert bodrogközi lelőhelyekről valók, de nem azonosíthatók: vö. Budinský-Krička, V.—Fettich, N., Das altungarische Fürstengrab von Zemplín. ASF 2 (Bratislava 1973). 221: 65. á. 1, 3, 5—8. A szablya, ill. kard meghatározásban eldönthetetlen fegyverek származása a fenti rendszer szerint a 2. kép lelőhelylistája alapján: A: 15—16, 24 = 3 db, B: 1—8, 10—14, 17—23, 25 = 21 db, C: 9 = 1 db, azaz összesen 25 példány. A kárpát-medencei magyar szablyák, ill. bizonytalan meghatározású (szablya vagy kard) fegyverek jegyzéke: Kovács, L., Vooruizenie vengrov obretatelej rodiny: sabli, boevye topory, kop'ja. Kandidátusi disszertáció kézírata (Moszkva 1981). MTA Könyvtára kéziratára. További szablyás lelőhelyjegyzékek: Schulze, M., JRGZ 31 (1984) 507—508; Kiss, A., VKF 9 (1985) 231, 246—248. Jelen jegyzék az adatok értékelt összesítése!

Szablamarkolatú kardos—érmés sírok:³

1. Bodrogyécs (Somotor-Več, okr. Trebišov, Csehszlovákia): a rekonstruált leletanyagú tarsolylemezes sírban meghatározatlanul elpusztult dirhem került elő,

2. Szeged-Csongrádi út (Csongrád m.) 1. sír: VII. Konsztantinosz Porphürognétosz, II. Romanosz (948—959) érméje.

Kétélű kardos—érmés sír:⁴

Kunágota (Csongrád m.) 1. sír: mintegy 60 érméből (?) megmaradt I. Romanosz Lakapénosz, VII. Konsztantinosz Porphürognétosz, Szeptimosz, Konsztantinosz (931—944) két érméje.

A fentieket az összes síradattal összevetve megállapítható, hogy a 95 szablamarkolatú kardosból 2, a 37 kétélű kardosból pedig mindössze egyetlen esetben bukkant fel egy vagy több érme. Jóllehet ezen érméknek ruha- vagy lószerszámdíszként való viselete, majd eltemetése személyes jellegű gyakorlat volt — az érme nélküli, de fegyveres temetkezések

³ A szablamarkolatú kardok származása a fenti rendszer szerint, a 2. kép lelőhelylistája alapján A: 1—2, 4—8, 10 = 8 db, B: 3 = 1 db, C: 9 = 1 db, azaz összesen 10 példány. Nem szerepel a jegyzékben a nyíregyházi múzeum egy példánya, valamint egy elveszett Zemplén megyei darab, vagyis együttesen mintegy 12 szablamarkolatú karddal számolhatunk. A kárpát-medencei szablamarkolatú kardok és kétélű kardok jegyzéke: *Bakay K.*, *DuĐolg 1* (1965) 6—18; *Bakay K.*, *Acta ArchHung 19* (1967) 110—141; *Kovács L.*, *Remarks . . .*; *Schulze M.*, *JRGZ 31* (1984) 513—514; *Kiss A.*, *VKF 9* (1985) 233, 299—303. Jelen jegyzék az adatok értékelt összesítése!

⁴ A kétélű kardok származása a fenti rendszer szerint, a 2. kép lelőhelylistája alapján: A: 1, 5, 12, 14, 17, 23, 26—27, 31—34, 36—37, 40—41, 43, 45, 47, 53—55, 58—60, 62—63, 65, 67—71, 76—79, 84 = 37 db, B: 2, 6—7, 9, 19, 25, 39, 49—52, 57, 61, 72, 80, 83, 86 = 17 db, C: 3—4, 8, 10—11, 13, 15—16, 18, 20—22, 24, 28—30, 35, 38, 42, 44, 46, 48, 56, 64, 66, 73—75, 81—82, 85, 87—91 = 35 db, azaz összesen 91 példány. Nem szerepel a térképen a prágai Szent Vitus székesegyházban őrzött Szent István-kard, továbbá a Budapesti Történeti Múzeum és az esztergomi múzeum egy-egy, valamint a Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztálya és Fegyvertára öt kardja, egy elveszett „Zala megyei” kard, és a dunajvárosi Baksa-gyűjtemény egy példánya. Nem vettem a listába a tárgyalta korszaknál későbbinek tekinthető nagybeeskereki (Zrenjanin, Srbija, J), orsovai (Orsova, j. Mehedinți, R) és zombori (Sombor, Srbija, J) kardokat, vö. *Bóna I.*, *Dáciától Erdőlvéig*. In: *Erdély története. Főszerk.: Köpeczi B.* (Bp. 1986¹) I. 216, 224; *Vinski, Z.*, *SHP III: 13* (1983) 27—33, 58—59; vagyis összesen mintegy 101 példánnyal számolhatunk.

⁵ A szablya és a kard részleges váltásának a fegyveres sírok érméi alapján megkísérelt keltezése olyan módszer, amelynek általános érvénye vitatható. Lektori véleményében Bóna István éppen erre hívta fel a figyelmet, mintegy ellenpontozva az általam kifejtetteket:

„I. Várható-e, hogy honfoglalás kori leleteink egyszer pénzzel keltezetté válnak? Félő, még sokáig nem. A 134 szablyaletehből, 95 szablyás síregyüttesből 150 év alatt csak 12 érmével keltezett gyűlt össze, s a megváltoztathatatlan politikai történettel összhangban ezeket is a 10. század első feléből származó pénzek kísérik. A 101 kétélű kardletehből, 31 nyugati kardos síregyüttesből az

sokasága bizonyítja, hogy nem minden vitéztől várták el —, a fegyvertípusokkal együtt jelentkező érmemennyiség különbözőségében kár lenne csupán a véletlenre gyanakodni.⁵

Az említett 12 szablyás-pénzes temetkezés mechanikus időrendi sora a pénzei, ill. pénzsorozatai záróérméi által meghatározott terminus post quem évszámok sorrendje szerint állítható fel (1. kép), s ily módon 5 temetkezés csupán a honfoglalás, azaz 895/96, a többi hét pedig 907, 915, 916, 918, 927 és 942 után keltezhető. A felsorolt évszámok természetesen csak az érmék lehetséges legkorábbi megszerzésének idejéhez nyújtanak támpontot, amitől a valóságos időpont — különösen a csak egyérmés temetkezések esetén — akár évtizedekkel is megkéshetett. A történeti eseményeket figyelembe véve azonban nem lehet kétséges, hogy nyugat-európai és bizánci pénzek háborúval kapcsolatos megszerzésének bármilyen lehetősége (zsákmány, hadisarc, békemegváltás, adó stb.) 954/55-ben, ill. 970-ben, a kereskedelemről beszerezhető dirhemeké pedig a 960-as évek derekán szűnhetett meg. A szablyákat természetesen tovább is forgatták, s a fenti dátumok csupán

eredmény mindmáig csak 1 (egy). Ma már látszik, elkerülhetetlen lesz . . . a honfoglaló leletek . . . tipológiai és horizontálstratigráfiai vizsgálata . . .

2. Mi biztosít bennünket, hogy a hol ókonzervatív, hol pedig szinte öletszerű temetkezési rítust pénzzel keltezve kíséri, ill. követi a szablya—kard fegyverváltás? A szablyák esetében a felénk eső időben ezt a Szerző sem hiszi (innen a 970/980 hozzáfutóleges határvonal), a kardok esetében túllünk távolodva majdnem hasonló a helyzet (Taksonytól vagy már Kunágotától?). Vagyis a látszólagos rend végeredményben . . . hipotézis, amely megoldatlan többszörösen egyenletről nő ki. Elvégre a szablyák és a kardok sírbatétele önmagában véve sincs megoldva; hadd emlékeztessék arra, hogy biztosan szablyával is felszerelten harcoló, lóval eltemetett harcosok csak mintegy 12%-át temették el szablyával.

3. Néhány kora középkori adatból tudjuk, hogy egy damaszkolt pengéjű, jó kard nagyon drága volt; győztes csata után nyilván keresett zsákmány. Alig valószínű hát, hogy a honfoglalók 907-ben a Dunába szórták volna vagy kaszáztak kovácsoltattak volna belőlük; mellesleg szablyát kovácsoltattak. A hadizsákmány kétélű kardok elméleti létezését a Szerző is elismeri. Én viszont készséggel elismerem, hogy az első két honfoglaló nemzedék harcmódorának nem felelt meg a kard, nyilván ezért nem került sírba se, vagy csak kivételesen. A zsákmányolt fegyverekkel azonban valami mégiscsak történt. A vezérek nyilván összegyűjtötték, s valahol tárolták őket. S ez lehet talán az egyik magyarázata 955 utáni gyors elterjedésének.” Bóna István véleményével messzemenően egyetértek; az általa felvetett vizsgálatok szükségességével zártam le könyvemben az érmés sírok leletanyagának időrendi felhasználhatóságát cáfoló összefoglalásomat: *Kovács L.*, *Münzen . . .* 168; vö. *Kovács L.*, *MittArchInst 14* (1985) 185; *Kovács L.*, *HOME 25—26* (1988) 168. A szablyákkal ellentétben, a pénzek mellékletül adása a kardos vitézek sírjaira jelen ismereteink szerint még kis mértékben sem volt jellemző, s ha e gyakorlat hiánya mögött nem az általam felismerni vélt időrendi ok húzódik meg, akkor — mint az egyetlen szembeötlő különbség a szablyás és kardos vitézek között — e vitézek mellékletbeni ellátottságában is megmutatkozó származási különbsége adhat magyarázatot: ugyanis a szablyások ki-sebbsége, viszont a kardosok többsége nyugodott köz-népi temetőben.

Terminus post quem	Szablyás sírok
895/96 –	Biharkeresztes-vasútállomás (1) Eger-Répastető 1. sír (1) Orosháza-Pusztaszentetornya (2 + X) Rétközberencs-Paromdomb 1. sír (2) Tiszaeszlár-Bashalom, Fenyvestábla II. temető 7. sír (1)
907 –	Tiszasüly-Éhhalom (1)
915 –	Aspres-lès-Corps (9) Ladánybene-Benepuszt (12 + X)
916/17 –	Kenézlő-Fazekaszug 1. temető 14. sír (5)
918/19 –	Sárospatak-Baksahomok 1. sír (10)
927 –	Eger-Szépasszonyvölgy A. sír (1)
942 –	Karos-Eperjesszőg, Libatanya 52. sír (14)
	Szablyamarkolatú kardos sírok
895/96 –	Bodrogvécs „tarsolylemezes sír” (1)
948 –	Szeged-Csongrádi út 1. sír (1)
	Kétélű kardos sír
931 –	Kunágota 1. sír (2 + X)

1. kép. Honfoglalás kori magyar fegyveres temetkezések mechanikus időrendje záróérméjük terminus post quem adata szerint, zárójelben a sír érméinek száma

Рис. 1. Механическая хронология венгерских захоронений с 3 видами оружия эпохи обретения родины по данным terminus post quem заключающих монет. В скобках приводится количество найденных в могилах монет

Abb. 1. Die mechanische Chronologie der landnahmezeitlichen ungarischen Bestattungen mit Waffen aufgrund des terminus post quem ihrer Schlußmünze, in Klammern die Zahl der Münzen des Grabes

a szablyás-pénzes sírok megásásának korhatározásához nyújtanak némi fogódzót. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy egy szablyás vitéz fiatalabb vagy öregebb korában egyaránt megszerezhetette vagy szaporíthatta pénzdíszait, akkor az említett időpontok alapján csak arra következtethetünk, hogy a szóban forgó 12 temetkezés érméinek begyűjtésére inkább a 10. sz. első felében kerülhetett sor, s magukat a temetkezéseket a 970/80-as évekig áshatták meg.⁶

A két szablyamarkolatú kardos, s egyben pénzes temetkezés egyikében, a rekonstruált leletanyagú, tarsolylemezes bodrogvécsi sírban meghatározatlanul megsemmisült dirhem volt. Ennek, a Kárpát-medencébe 965 tájáig bejutó érmefajtának 923/24-ben, ill. 940/41-ben verték a sírból, ill. kincsleletből előkerült legkésőbbi példányát.⁷ A verési év és a földbe kerülés között szélsőséges esetben fél évszázadnál is több eltelhetett,⁸ tehát a sír korhatározása attól függ, hogy az egyébként egyedülálló összetételű leletpárosból a tarsolylemezzel kíséreljük-e meg keltezni a szablyamarkolatú kar-

dot vagy fordítva. A Szeged-Csongrádi úti temető 1. sírjában lelt bizánci érmét tulajdonosa legkorábban a kibocsátás feltételezett 948. évében vagy 953-ban, azaz a horka, ill. a gyula bizánci látogatása alkalmával szerezhetette meg, ugyanis az első ismert magyar hadjáratra ezután csak 959-ben került sor. Jóllehet e szablyamarkolatú kard keltezésében is kettős a bizonytalanság, mert nem tudjuk eldönteni: mikor jutott érméjéhez a vitéz, de azt sem lehet meghatározni, hogy e beszerzés előtt vagy után került-e felszerelésébe ez a fegyver, azt mindenképpen hangsúlyoznom kell, hogy a tárgyalt három fegyvertípus pénzes temetkezései között ebben a sírban volt a biztosan legkésőbbi veretű érme!

A többitől eltérően bizánci típusúnak tartott⁹ kunágotai kétélű kardot kísérő érmék megmaradt példányait 931 után, azaz már a 934. évi hadjáratban vagy azt követően szerezhetette meg a vitéz, talán éppen a kardjával együtt. Ebből az adatból azonban nem lehet következtetni a magyarok nyugat-európai típusú kétélű kardjai megjelenésének idejére.

Áttekintéséből kiderült, hogy a szablyás temetkezéseket kísérő, s a 10. sz. első feléből való érmékkel szemben, a nyugati típusú kétélű kardos sírokban ilyen pénz nem bukkant elő, a szablyamarkolatú kardosokban is mindössze egyetlen meghatározható példány, s az is a nevezett időszak legvégéről. Ez a tény ellentmondani látszik annak a feltételezésnek, hogy az utóbbi két fegyvertípust a kalandozások korában széleskörűen használták.¹⁰ Hasonló gondolatmenettel jutott eltérő eredményre Mechthild Schulze, aki a honfoglalás kori pénzes sírok érméi alapján a szablyák és a kardok jellemző elkülönülésében is megmutatkozó két időrendi csoportot vélt megfigyelni. Első csoportja I. Berengár császár (915–924) érméivel 924-ben zárult, a második Provence-i Hugo (926–945) vereteivel 926-ban kezdődött és bizonyos megfontolások alapján 970/80 tájáig tartott, vagyis a kétélű kardok magyarföldi elterjedését a 10. sz. második negyedétől számította.¹¹ Véleményem szerint, ebben tévedett, s tévedését az okozta, hogy az érmék magyar sírban való földbe kerülését megelőzően egyáltalán nem számolt a pénzek verési környezetében, ill. megszerzőik körében való forgalmával és használatával.

1.2. Később, azaz a 10. sz. második felében, majd az ezredforduló után is tovább forgatták a magyarok a kétélű kardot, de minden bizonnyal a szablyát is, legfeljebb a haderő nehéz-, átmeneti-

⁶ Vö. Kovács, L., MittArchInst 14 (1985) 177–194; Ua. HOMÉ 25–26 (1988) 161–175.

⁷ Vö. Fomin, A. V. – Kovács, L., A Máramaros megyei („huszti”) 10. századi dirhemkincs. (Bp. 1987.) 60–63; Ua. The tenth century Máramaros county („Huszt”) dirham hoard. (Bp. 1987.) 64–68.

⁸ Kovács, L., MittArchInst 14 (1985) 183; Ua. HOMÉ 25–26 (1988) 167.

⁹ Jelenleg két kardot tekintünk bizánci eredetűnek:

az említett kunágotait, valamint a sepsiszentgyörgy–eprestői magyar lovassírból való példányt, amely Bóna István véleménye szerint korai, még 934 előtti temetkezésben bukkant fel: Bóna I., Dáciától Erdélyvégig... 205; valamint e tanulmány lektori véleményében. Összefoglalóan: Kiss A., Acta ArchHung 39 (1987) 192–210.

¹⁰ Györffy György, Bóna István és Kristó Gyula véleményét l. alább!

¹¹ Schulze, M., JRGZ 31 (1984) 501–505.

és könnyűfegyverzetű lovassága inkább az egyiket vagy a másikat részesítette előnyben.¹² Mivel azonban Szent István vagy utódai érméje eddig sem kardos, sem szablyás sírból nem került elő, feltételezhetnénk, hogy e temetkezéseket legkésőbb István fejedelemsége alatt (997–1000) kellett megásni. Ilyen feltevést azonban nem lehet érvekkel alátámasztani. Manapság ugyanis vitatott Szent István pénzverésének üteme és érmetípusainak sorrendje, ezért még a jól feltárt, nagy magyar köznépi temetőkből sem könnyű megítélni azt a kort, amikor az első magyar király érméi sírmelléklet szerepben felbukkantak.¹³ Mégis több olyan, fegyveres sírt is tartalmazó temető vagy temetőrészlet ismert, amelyben kivételesen a 10. sz. 2. feléből való idegen pénz, továbbá a megszokottan jelentkező 11. századi magyar veretek némelyike vagy sorozata került elő, de sohasem az ugyanott feltárt szablyás vagy kardos temetkezésekből.¹⁴ Úgy látszik tehát, hogy amikor Szent István veretei obolusként a sírokban megjelentek — feltételezéseink szerint inkább uralkodása második felében —, addigra a vitézeknek fel kellett hagyniuk a gyakran lovas, szablyás vagy kardos temetkezések kirívóan pogány gyakorlatával.

1.3. A kétélű kardos temetkezések tehát a korabeli idegen, ill. magyar érmék hiánya alapján nagyjából a 955/70-es és az 1010/20-as évek közötti időszakra keltezhetőek. Ez az eredmény részben egyezik a kérdéssel mindaddig a legbehatóbban foglalkozott Bakay Kornél véleményével, miszerint e kétélű kardos vitézek Géza fejedelem hatalmát terjesztették ki a Kárpát-medencében, s az ő uralkodása alatt megkezdett fegyveres temetkezéseikkel feltétlenül a magyar kereszténység megszilárdulása előtt, azaz 1020/30 táján kellett felhagyniuk.¹⁵ Véleményével szemben a megjelenése óta eltelt időben több olyan ellenvetés is felmerült, amely a kutatás korábbi, s alább csak felvázolt megfigyeléseihez kanyarodott vissza.

Mindazok (pl. Hampel József, Marosi Arnold stb.), akik a kétélű kardok egy részét kalandozás-

beli zsákmánynak tekintették, nem látták szükségességét a szablya- és a kardforgatás időbeli elkülönítésének ugyanúgy, mint a Zichy István, Feltich Nándor és Peter Paulsen nevével fémjelzett irányzat képviselői, akik szerint e fegyverek némelyikét a magyarság még a levediai—etelközi hazából hozta magával. Abban viszont mindkét felfogás hívei egyetértettek, hogy a kétélű kardok igazi elterjedése csak a Géza és Szent István korában betelepült idegenek (németek, normannok) tevékenységével magyarázható.¹⁶ E folyamat történeti hátterét László Gyula rajzolta meg, jelentéktelennek ítélve a kétélű karddal harcoló nehézlovasság szerepét a honfoglalás kori magyar hadseregben, s a meglétével is csupán azért számolt, mert Feltich Nándor véleményét követve elfogadta egyetlen korai kard, a ladánybene-benepusztai létezését.¹⁷ Ilyen előzmények után meglepetést keltett Szölke Béla feltevése, miszerint a honfoglaló magyarok vezető- és középrétegének általa felismert, viseletében különböző két női csoportjához a férfiak szablyás, ill. kardos csoportja csatlakozott.¹⁸ Az ebből következő egyidejűségük nehézségeire a könyvét ismertető Dienes István azonnal rámutatott.¹⁹ A kérdésben általában ma is elfogadott álláspontot Bakay Kornél fogalmazta meg: „... a magyarság a kétélű nehéz karddal még Levediaiban megismerkedhetett, valószínűleg orosz és normann hatásra. Ezt bizonyítja néhány korai kardunk (Benepusztai, Székesfehérvár-Rádiótelep „A” sír). A normannokkal való kapcsolat később sem szakadt meg. A X. század végén több északi díszítésű kard (és egyéb fegyver) jutott el Magyarországra kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatok következtében. A magyarországi kétélű kardok zöme azonban a X. század utolsó harmadában és a XI. század elején behozott nyugati kard volt. A X. században néhány bizánci karddal is számolnunk kell (pl. Kunágota)”.²⁰ Az említett két korai karddal azonban bajok vannak. A (ladánybene)-benepusztai kard véleményem szerint inkább szablya volt,²¹ a székesfehérvári példány pedig más tipológiai, s ezért időrendi besorolású is lehet, de

¹² Kovács L., Viselet... 245–280.

¹³ Vö. Gedai I., A magyar pénzverés kezdete. (Bp. 1986); Kovács L., Acta ArchHung 40 (1988) 275–300; Kovács L., Századok 121 (1988) 688–689.

¹⁴ II. Berengár itáliai király (950–961) denára: Szob-Kiserdő (2 kard); II. Boleszlav cseh herceg (967–999) denára: Komáromszentpéter (kard); Szent István (1000–1038) és utódai obolusai: Csekej (kard, szablya), Hajdúdorog (kard), Püspökladány (2 szablya); I. András (1046–1060) és utódai obolusai: Ógyalla (2 kard), Szob-Vendelin (kard, szablya) stb.

¹⁵ Bakay K., DuDolg 1 (1965) 25–29, 35; Bakay K., Acta ArchHung 19 (1967) 154–164, 172. Idézett két munkájában Bakay Kornél Géza fejedelem uralkodása és Szent István uralkodásának első fele közé keltezte a kétélű kardos vitézek tevékenységét, ill. sírjait. Ezt másként úgy fejezte ki, hogy ezek a vitézek „950–60 és 1020–30 közötti időben éltek, s zömmel Géza fejedelem hadseregében szolgáltak”. Bakay K., A magyar államalapítás. (Bp. 1978.) 41–43.

¹⁶ Hampel MHK 756; Hampel AFM I. 190–193; Hampel ÚTH 22, 29; Nagy G., ArchÉrt 26 (1906) 129–

132; Ua. ArchÉrt 33 (1913) 250; Marosi A., ArchÉrt 39 (1920–22) 40; Ua. Hadimúzeumi Lapok 2: 5–6 (1926) 254–257; Zichy I., A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. In: A magyar nyelvstudomány kézikönyve. I. 5. (Bp. 1923). 79–80; Feltich N., ArchÉrt 45 (1931) 62, 311; Ua. Századok 67 (1933) 258–259, 396; Ua. Az oroszországi kereskedelmi utak és az ősmagyarság. (Bp. 1933) 7; Ua. ArchHung 21 (1937) 52–57, 195–201; Ua. A prágai Szent István kard régészeti megvilágításban. SzIE 3 (1938) 508–516; Paulsen, P., AH 12 (Bp. 1933). 35–36, 43–45.

¹⁷ László Gy., FA 1–2 (1939) 231–233.

¹⁸ Szölke B., RégTan 1 (1962) 81–84.

¹⁹ Dienes I., ArchÉrt 91 (1964) 139.

²⁰ Bakay K., DuDolg 1 (1965) 35; Ua. Acta ArchHung 19 (1967) 172.

²¹ Kovács L., Acta ArchHung 32 (1980) 309–316. Véleményemet elfogadta a magyarok 9–11. századi baltikumi és skandináviai kapcsolatainak régészeti emlékeit áttekintve: Fodor I., SzMMÉ (1981) 86; s szablyaként sorolta be: Schulze, M., JRGZ 31 (1984) 507. Továbbra is kardnak tekintette: Kiss, A., VKF 9 (1985) 301.

ettől függetlenül a vele egy sírban talált, jellegzetes rúsz, köpűszárnyas, nyéltámaszos balta alapján tulajdonosának sírját csak a 10. század végén áshatták meg.²² A keltezés kérdésében Alexander Ruttkay is csatlakozott Bakay Kornél álláspontjához, s a Felvidék magyar temetkezéseiben lelt kétélű kardokat a szeredi példány kivételével a század második feléből származtatta.²³ A kivétel korhatározása legfeljebb azon az elégtelen súlyú érven alapulhatott, hogy e temető két másik temetkezésében kalandozás kori érme került napvilágra.²⁴

A régészeti közfelfogással szakított tehát Györffy György, s inkább a korábbi nézetekhez tért vissza, amikor az alábbiakat írta: a kétélű kardot „a magyarok a normannok révén már Etelközben megismerték, de használata csak a X. században kezdett terjedni. Jeles régészeink fejtették ki, hogy az egyenes kard főleg Géza fejedelmi serege révén vált általánossá. Ha bizonyosra is vehető, hogy Géza újonnan szervezett, nyugati fegyverzetű elit serege ezzel volt felfegyverezve, terjedése nem Géza korától számítható. Számos kalandozás kori sírból került elő egyenes kard (pl. Benepusztá, Kecel, Kunágota, Mohács, Szered), ami annak a következménye, hogy a magyarok a honfoglalás és a győztes harcok, főként a 907-i pozsonyi csata, majd a nyugati kalandozások során több tízezer nyugati kard birtokába jutottak, és ezeket részben eredeti alakjukban megtartották, részben markolatukat 10–15°-kal megdöntve tették a szabványhoz hasonló súlypontúvá (ilyen kard került elő pl. Bodrogvécsen, Újfehértón, Kiskundorozsmán, Mohácsra és a zalai Kálón), de valószínű, hogy hazai kardművesek szabványát is kovácsoltak belőlük, falusi vasverők pedig feldarabolták ekevasnak.”²⁵ A felsorolt példákat szemügyre véve megállapítható, hogy Györffy György választása nem volt szerencsés. A ladánybene-benepusztai kardról (= szabványról) s a korainak vélt szeredi példányról már volt szó! A keceli kardos sírt Dienes István közvetett módszerrel a 10. század legvégére keltezte,²⁶ Mohácsra pedig nem kardok, hanem szablamarkolatú kardok láttak napvilágot. Ez utóbbi fegyvertípus példái közül a bodrog-

vécsi tarsolylemezes sír bizonytalan kormeghatározását már említettem, a szentbékállai és a típusában is bizonytalan újfehértói darab pedig keltezhetetlen szórványlelet, s a mohácsi két sír korát sem lehet finomabban meghatározni.²⁷ A kiskundorozsmai temetkezést — Györffy György véleményével szemben — Bakay Kornél a 10. század végéről eredeztette.²⁸ A fentiek alapján az egyetlen kunágotai, bizánci kard kivételével nem fogadható el a Györffy György kiválasztotta példányok korai, a század első felére vonatkozó keltezése, de nem utasítható el az a lehetőség, hogy a kalandozó magyar vitézek egyebek között kétélű kardokat is zsákmányolhattak. Nem véletlen, hogy e felfogáshoz később Bóna István és Kristó Gyula is csatlakozott.²⁹ Új bizonyító erejű érvekkel azonban ők sem léptek elő, ezért a nevezett lehetőség készséges elismerése mellett mégis arra kell utalnom, hogy a kalandozó hadjáratokban szerzett kétélű kardoknak jelenleg egyetlen régészeti bizonyítéka sincs! Mindebből következik, hogy a kardos vitézek tevékenységét — ha más alapon is — inkább a Bakay Kornél véleményéhez hasonló időkeretbe vélem szorítani. Vajon van-e lehetőség annak vizsgálatára: hogyan változott e vitézek jelentősége a szóban forgó hat-hét évtized folyamán?

1.4. A kétélű kardok nemzetközileg kidolgozott tipológiája nem segít, mert a leletek többségét kitevő Jan Petersen-féle H, X, Y, és az Alexander Ruttkay javasolta U típus már a 9. században is használatban volt Európa népeinél, s a többiek (azaz az S, T, T-1 típusúak és a kardkoptatók) keltezése pedig sommásan a 10. század 2. felétől indult.³⁰ A sírleleteket kísérő mellékletek sem adnak támpontokat! A jelenleg vitatott fellépési idejű s-végű karikák ugyan egy kivétellel (Szob-Vendelin 2. sír) egyetlen kardos sírban sem kerültek elő, de ez nem lehet a kardok korábbi származtatása melletti érv, hiszen a sima varkocskarikák egyebütt — pl. Magyarhomorog-Könyadomb (Hajdú-Bihar m.) temetőjében — még Szent László idejében is előfordultak.³¹ A kardos sírok viszonylag gyakori mellékletei a trapéz alakú, gombos szárú kengyelek,³² de sajnos ez a kengyel-

²² Kovács L., ComAH (1986) 101–110.

²³ Ruttkay, A., SIA 24 (1976) 365.

²⁴ A 8/55. gyermek sír terminus post quemet szolgáltató érméjét I. Henrik német király (919–936), a 12/55. férfisírt pedig Provence-i Hugo itáliai király (926–931) verette. Nem véletlen, hogy a horizontálstratigráfiailag értékelhető, három kalandozás kori érmés — 10. férfisír: II. Berengár itáliai király (950–961) denára, 35. férfisír: Provence-i Hugo itáliai király (926–931) denára, 60. gyermek sír: VII. Konsztantinosz Porphyrogennétosz, II. Romanosz (948–959) solidusutánzata — és 2 kardos sírt tartalmazó szob-kiserdei temető kardjával kapcsolatban hasonló korai keltezés lehetősége nem merült fel: Bakay K., StCom 6 (1978) 138.

²⁵ Györffy Gy., István király és műve. (Bp. 1977) 108.

²⁶ Dienes I., ArchÉrt 91 (1964) 139.

²⁷ A temető 5. sírjában előkerült ugyan egy solidusból kalapált aranylemez, de ez sem szolgáltatott okot a hagyományosnál korábbi keltezésre: vö. Kiss A., Baranya

megye X–XI. századi sírleletei. MHKTL I (Bp. 1983) 241.

²⁸ Bakay K., DuDolg 1 (1965) 29; Bakay, K., Acta ArchHung 19 (1967) 163.

²⁹ Bóna I., Dáciától Erdélyéig... 196–197, 224; Kristó Gy., A vármegyék kialakulása Magyarországon. (Bp. 1988) 28–29.

³⁰ A Kárpát-medence leletanyagára vonatkozó újabb irodalomból: Ruttkay, A., SIA 24 (1976) 247–252; Vinski, Z., JRGZ 30 (1983) 465–501; Ua. SHP III: 13 (1983) 7–64; Ua. SHP III: 15 (1985) 61–117.

³¹ Az s-végű karikákról: Bóna, I., Acta ArchHung 36 (1984) 290; Szóke B. M. — Vándor L., Pusztaszent-lászló Árpád-kori temetője. Fontes ArchHung (Bp. 1987) 54–59, 75. Az említett temető Dienes István és Kovács László közöletlen ásatása.

³² Az összegyűjtött 28 síregyüttesében 1 szablya, 2 szablamarkolatú kard és 8 kétélű kard látott napvilágot: Kovács L., ComAH (1986) 112.

fajta sem keltezhető a kardokénál nagyobb pontossággal, bár kísérőleletei ugyancsak inkább a 10. század második felére utalnak. Feltűnő, hogy az ezt a kengyeltípust tartalmazó sírokból mindössze egyetlen esetben került elő kalandozás kori pénz, és ez a temetkezés éppen a bizánci kardos kunágotai vitéz nyugóhelye volt! Végezetül a kétélű kardos temetkezések késői jellegét húzza alá az a tény is, hogy közülük háromban is felbukkant a feltétlenül a 10. század végétől származtatható köpűszárnyas, nyéltámaszos balta.³³

További pontosító keltezési lehetőségek híján a szablya és a kard fegyverváltás történeti hátterét vizsgálhatjuk. A Kárpát-medence 9. századi lakói közül a késői avarok, elsősorban pedig a frankok és a szlávok kedvelték a kétélű kardot, amint erről az utóbbiak kardos és sarkantyús sírjai megbízhatóan tanúskodnak.³⁴ A szablyát forgató magyarok fegyverzete viszont mind a honfoglalás harcaiban, mind a kalandozó hadjáratokban megfelelőnek, sőt sikeresnek bizonyult, s a nyugati csatamezőkön elszenvedett kisebb-nagyobb vereségek, majd az augsburgi katasztrófa oka sem hadfelszerelésük elégtelensége, hanem az ellenség stratégiájának és taktikájának átalakulása volt. E vereség nyomasztó súlya és az ellentámadástól való félelem lehetővé tette a részleges fegyverváltás megindítását, vagyis e folyamat terminus post quem-ének a 955-ös év tekinthető. Ugyanezt érezte Mechthild Schulze is, mert elutasította e folyamatnak Géza fejedelmi seregéhez kötött magyarázatát, s a fegyvercserét azon tapasztalatokon való okulással magyarázta, amelyeket a magyarok a németországi és itáliai hadjáratokban nyertek.³⁵ Honnan szerezhették be 955 után a megkívánt, új típusú fegyvereket?

Magyarországon ekkor már évtizedek óta nem létezett önálló, saját vezetés alatt álló, kardforgató szláv haderő, ezért — Kurt Horedt teljesen elhibázott véleményével³⁶ szemben — az nem lehetett az áttadó. Aligha véletlen, hogy a Bakay Kornél munkájával nem rokonszenvező Zdenko Vinski elfogadta az abban a 32 magyar kardos sírról írottakat, s csak az ott közölt 44 szórványlelet némelyikéhez valószínűsített szláv tulajdonost, és pedig úgy, hogy magukat a fegyvereket tudta helyesen, a 9. századra keltezni (pl. Csánig-Homokbánya, Pécs-Magyarürög, Szigetvár környéke).³⁷ Felhasználhatták viszont a fegyvercseréhez a szláv és magyar fegyverművesek tapasztalatait, azaz az egyszerű típusokat (elsősorban az X típust) gyártani is kezdhették, de kereskedelmi módszerekkel is élhettek. 955 és 969 között Bajorországban a magyarbarát Arnulf herceg leánya, Henrik herceg özvegye, Judit volt a régens, aki fenntartotta a békét magyar szomszédaival. A magyar kereskedők 965-ben, de bizonyára máskor is megfordultak a Nyugat-Európa felé kaput nyitó prágai vásáron, ill. cseh kereskedőkkel együtt üzleteltek Perejaszlavecben. Ugyancsak a 960-as évek közepéig feltételezhető az arab kalmárok hazai tevékenysége is, ők pedig állandó ügyfelei voltak a magyarokkal 970-ben szövetséges, kardos seregű, kijevi Rusz kereskedőinek.³⁸ Taksony fejedelem idején (955–971/72) tehát megvolt a lehetőség a megkívánt fegyverek bajor, cseh és kijevi földről történő beszerzésére is, de e lehetőség megvalósulásának közvetlen régészeti bizonyítékait jelenleg még nem tudjuk kimutatni. Közismert, hogy László Gyula munkája nyomán 973-at tekintettük e fegyverváltás terminus post quem-ének, magát a folyamatot

³³ Uo. 101–110.

³⁴ Ruttkay, A., SIA 24 (1976) 344–352; Vinski, Z., JRGZ 30 (1983) 465–501; Ua. SHP III: 15 (1985) 61–77, 107–110. Ilyesféle etnikumjelzők megléte miatt kétséges egyébként a kiskoszmályi kard nagymorva besorolása, és semmi alapja sínes a komáromszentpéteri és a szeredi kardos sírok ilyen említésének: vö. Poulik, J., Die Zeugenschaft der archäologischen Grabungen und Quellen über Grossmähren. In: Grossmähren und die Anfänge der tschechoslowakischen Staatlichkeit. (Praha 1986). 78–79: 28. á.; de ugyanilyen módon hibáztatható a 10. századi magyar példányok közé besorolt 9. századi morva kardok egy listába vétele is: vö. Kiss, A., VKF 9 (1985) 299–303; pl. Alsókörszkény, Barslédéc, Nyitra-számbokré; vö. még 36. jegyzet!

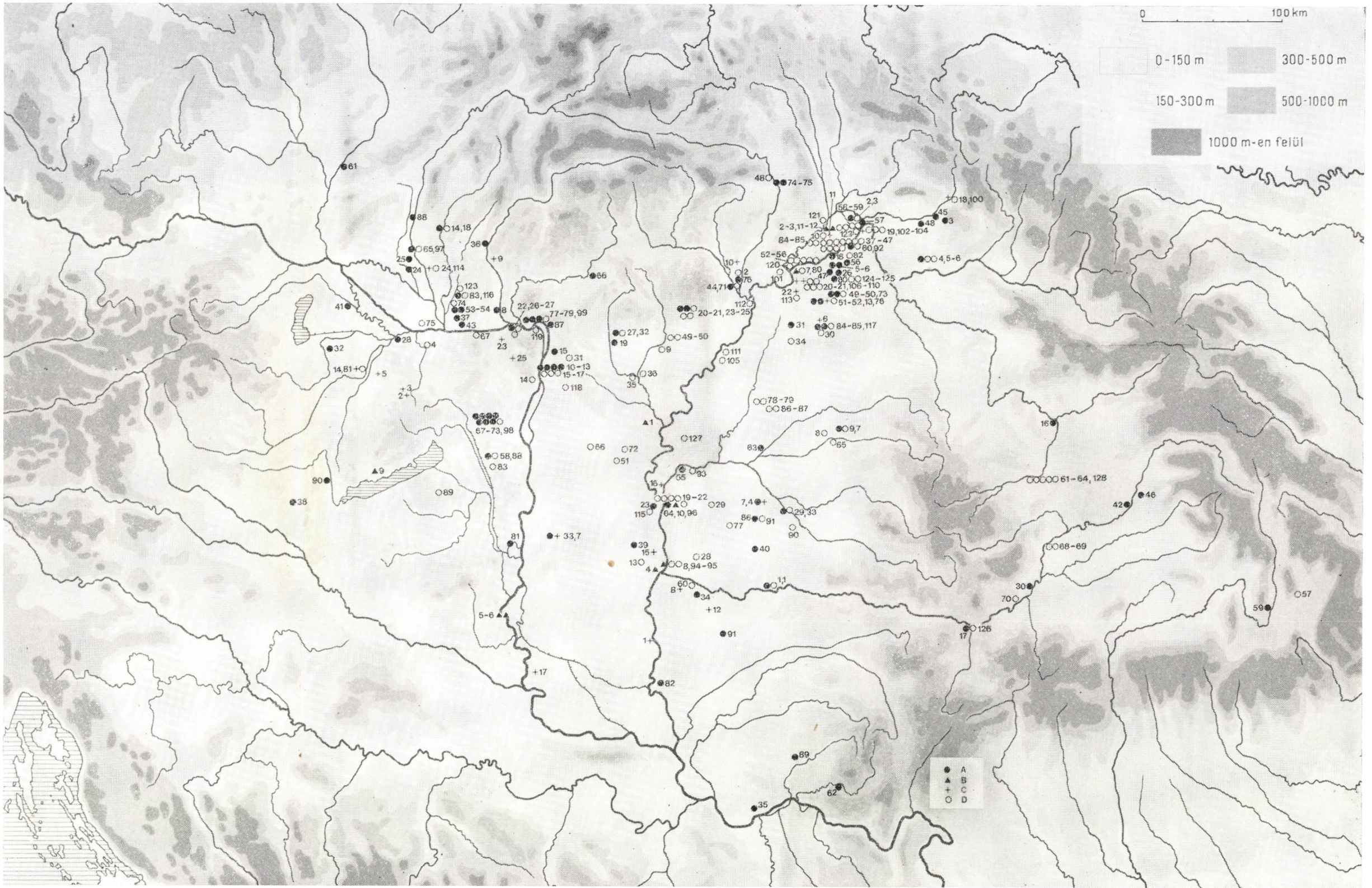
³⁵ Schulze, M., JRGZ 31 (1984) 505: 129. jegyzet.

³⁶ Horedt, K., AMN 5 (1968) 427–428. (Ezt a nézetét napjainkig fenntartani látszik: Horedt, K., Siebenbürgen im Frühmittelalter. Antiquitas 4: 28 [Bonn 1986] 147.) Részletes bírálata: Kovács, L., Remarks... Szerény öszszefoglalásában Erdélyi István azt a nézetét fejtette ki, hogy a kétélű kardok egy részét a magyarok a morvák-tól zsákmányolták a velük vívott döntő ütközet után, s e fegyverek némelyike, mint pl. a Čierny brodi ősmagyar sírból való példány, a 9. században dolgozó szláv mesterek kezemunkája: Erdélyi, I., Vooruženie drevnih vengrov kak istočnik po istorii osnovanija vengerskogo gosudarstva. Uralo-altaistika (Novosibirsk 1985), 16. Az említett vízkeleti (Čierny Brod, okr. Galanta) kard valóban 9. századi, de semmiképpen sem magyar temetkezésből, hanem egy morva temetőrészlet 2. sírjából való, s újab-

ban felmerült bizánci eredeztetése is: vö. Ruttkay, A., SIA 23 (1975) 136; Ua. SIA 24 (1976) 204–205; Kiss, A., Acta ArchHung 39 (1987) 193–210. A továbbiakban Erdélyi István 9–10. századi ősmagyar lovassírokból való kardokat említett a mai Szlovákia, Kárpátalja és Magyarország területén, de ezek — s közülük elsősorban sajnálatosan a koraiak — felsorolásával adós maradt: uo.

³⁷ Vinski, Z., SHP III: 11 (1981) 46: 54. jegyzet; Vinski, Z., JRGZ 30 (1983) 474: 58. jegyzet; Bóna, I., Acta ArchHung 36 (1984) 291: 13. jegyzet; Kovács, L., Acta ArchHung 36 (1984) 277: 30. jegyzet; Vinski, Z., SHP III: 15 (1985) 78–106, 110–117.

³⁸ Györffy Gy., István király... 51–53; Ua. A kalandozások kora. MoT 1 (Bp. 1984). 709–716. Kijevi és csernigovi műhelyekből, ill. rusz közvetítéssel Skandináviából származtatta a magyarok kétélű kardjait Anton Točík, de nem a tárgyalt korszakból, hanem a honfoglalást megelőző időből: Točík, A., ŠtZ 23 (1987) 190–191. Nehéz állást foglalni a viking díszítésű kétélű kardok közvetett kijevi vagy közvetlen skandináviai származtatásával kapcsolatban. Az kétségtelen, hogy Szent István és utódai pénzeinek kiáramlása közvetlen északi kapcsolatok mutat, de ott megjelenő kincsbeli példányaik elrejtése általában a magyarországi kétélű kardos temetkezésekkel való felhagyás utáni időben kezdődött (vö. Gedai I., A magyar... 72–92), másrészt e kincsleletek egykori földbeásása nem a vidéken akkor folytatott kereskedelem intenzív voltát, hanem éppen a pangását jelezte: vö. Bálint Cs., Századok 116 (1982) 28; Ua. Acta ArchHung 33 (1981) 127–128.

2. kép. A Kárpát-medencei 10–11. századi magyar kétélű kardok (A), szablamarkolatú kardok (B), kardok vagy szablyák (C) és szablyák (D), lelőhelyei. A lelőhely neve után zárójelben esetleges jelenlegi nem magyar neve, közigazgatási besorolása (a megyenevek csak kezdőbetűvel; j. = județul, ob. = oblast, ok. = okres, op. = opština), majd a sír száma a „sír” ismételt kiírása nélkül.

A. KÉTÉLŰ KARDOK: 1. Arad (Arad, j. Arad)-Csálya, 2. Ágcsényő (Cierna nad Tisou, ok. Trebišov)-Nagyrétdomb, 3. Árdánháza (Ardanove, Zakarpats'ka ob.), 4. Beregszász (Beregove, Zakarpats'ka ob.) környéke, 5–6. Beszterec (SzSz)-Gyalap, 7. Békésesaba (B)-vasútállomás, 8. Bény (Biňa, ok. Nové Zámky)-Urasági földek, 9. Bihar (Biharia, j. Bihor)-földvár, 10–13. Budapest-Dunameder, -Erzsébet-híd, -Mexikói út 41c, -környéke, 14. Csekej (Čakajovec, ok. Nitra)-Kostolné dülő, 15. Csomád (P), 16. Dész (Dej, j. Cluj-Napoca), 17. Déva (Deva, j. Hunedoara), 18. Dombrád (SzSz)-Nádas dülő, 19. Ecséd (H), 20–21. Eger (H)-Kiskanda dülő, -környéke, 22. Esztergom (K)-környéke, 23. Felgyő (Cs)-Gedahalom 30, 24. Felsőszeli (Horné Saliby, ok. Galanta), 25. Galánta (Galanta)-Matuškovó, Taksony, 26. Gégyén (SzSz)-vasútállomás, 27. Gyöngyöspata (H)-Kecsek, 28. Győr (GyS)-Déli földek, 29. Gyula? (B), 30. Gyulafehérvár (Alba Iulia, j. Alba), 31. Hajdúdorog (HB)-Temetőhegy 1, 32. Kapuvár (GyS)-Gyümölcsdomb, 33. Kecel (BK)-Vádai dülő 2, 34. Keglevichháza (Cheglevici, j. Timiş), 35. Kevevára (op. Kovin), 36. Kiskoszmály (Malé Kozmálovce, ok. Levice)-Belterület, 37. Komáromszentpéter (Dolný Peter, ok. Komárno) 61, 38. Kozmadombja (Z)-Ókozmadombja, 39. Kömpöc (BK), 40. Kunágota (B) 1, 41. Levél (GyS)-Újhelyi Imre tér 11–12, 1, 42. Malomfalva (Morești, j. Mureș), 43. Marcellháza (Marcelová, ok. Komárno), 44. Miskolc (BAZ)-Téglagyár, 45. Munkács (Mukačevo, Zakarpats'ka ob.)-Sugárút 10. sz., 46. Nagyerőnye (Ernei, j. Mureș), 47. Nagyhalász (SzSz)-Várátja, 48. Nagylucska (Veliki Lučki, Zakarpats'ka ob.)-Moesár dülő, 49–50. Napkor (SzSz)-Vásárosnaményi út, 51–52. Nyíregyháza (SzSz)-Felsőpázsit, -Polyákbor, 53–54. Ógyalla (Hurbanovo, ok. Komárno)-Bagota 3, 17, 55. Ócsöd (Sz)-Mogyoróshalom, 56. Pátróha (SzSz)-Bajorhegy, 57. Salamon (Solomonove, Zakarpats'ka ob.), 58. Sárszentágota (F)-Felsőtöbörzsök, 59. Sepsiszentgyörgy (S'fintu Gheorghe, j. Covasna)-Epresterő, 60. Szabolcsveresmart (SzSz)-Szelérdomb 1, 61. Szakolca (Skalica, ok. Senica)-Vysoké pole, 62. Szászabánya (Sasce Montana, j. Caras-Severin)-Téglavető, 63. Szeghalom (B)-Kovács halom 2, 64. Szentes (Cs)-környéke, 65. Szered (Sered', ok. Galanta)-Macsédi dombok II. tem. 7/55, 66. Szécsény (N)-környéke?, 67–73. Székesfehérvár (F)-Demkőhegy 33, -Rádiótelep A, 36, -Sárkeresztúri út 5, -Sóstó 1, 1971/szörvény, -környéke, 74–75. Széplak (Krásna nad Hornád, ok. Košice)-Hernád-meder, 76. Szikszó (BAZ)-Vadász-patak partja, 77–79. Szob (P)-Kiserdő 18, 21, -Vendelin földek 2, 80. Tiszarád (SzSz), 81. Tolna (T)-Duna-meder, 82. Törökbeese (op. Novi Bečej), 83. Udvard (Dvory nad Žitavou, ok. Nové Zámky)-Tenyíri dülő, 84–85. Újfehértó (SzSz)-Mieskepuszta 4, -környéke?, 86. Újkígyós (B)-tanya 38, 87. Vác (P)-Csörögi szőlők, 88. Veresvár (Červeník, ok. Trnava)-Belterület, 89. Versec (op. Vršac), 90. Zalacsány (Z)-Zala-meder, 91. Zsombolya (Jimbolia, j. Timiş).

B. SZABLYAMARKOLATÚ KARDOK: 1. Abony (Sz)-Fábián tanya 1, 2–3. Bodrogvéc (Somotor-Več, ok. Trebišov), 4. Kiskundorozsma (Cs)-Vöröshomok dülő, 5–6. Mohács (Ba)-Téglagyár 1, 4, 7. Rakamaz (SzSz)-Strázsadombi dülő, 8. Szeged (Cs)-Csongrádi út 1, 9. Szentbékáll (V)-Töttösi dülő, 10. Szentes (Cs)-Szentlászló 13.

C. KARDOK VAGY SZABLYÁK: 1. Ada (op. Ada)-Téglagyár, 2. Bakonyzentlászló (V)-környéke, 3. Bakonytamási (V)-Négyháza, 4. Békésesaba (B)-Postapalota, 5. Csikvánd (V)-Gazdák erdeje, 6. Érpatak (= Hugvaj; SzSz)-Kolduscseré, 7. Kecel (BK)-Lehőczky tanya, 8. Kübekháza (Cs)-Újtelep 483., 9. Léva (Levice)-környéke, 10. Monaj (BAZ), 11. Nagykovács (Vel'ky Kamenec, ok. Trebišov)-Szöllőshomok, 12. Nagyőrs (Tomnatic, j. Timiş)-Téglagyári agyagbánya, 13. Nyíregyháza (SzSz)-Benkőbör, 14. Rábacsanak (GyS)-Alsógyep dülő, 15. Szeged (Cs)-Szatymaz, Jánosszállás 5, 16. Szelevény (Sz)-Menyasszonypart, 17. Szilágyi (Sviljojevo, op. Apatin), 18. Szolyva (Svaljava, Zakarpats'ka ob.), 19. Tiszabездé (SzSz), 20–21. Tiszaeszlár (SzSz)-Bashalom, Csengőspart, -Dióskert, 22. Tiszalök (SzSz)-Kisvajasdomb, 23. Tokod (K)-Oldalföldek, 24. Tornóc (Trnovec nad Váhom, ok. Galanta)-Felsőjattó/Horný Jatov, Remíz dülő 556, 25. Tince (P)-Kutyahegy.

D. SZABLYÁK: 1. Arad (Arad, j. Arad)-Csálya, 2. Aszaló (BAZ), 3. Ágcsényő (Cierna nad Tisou, ok. Trebišov)-Nagyrétdomb, 4. Bana (K)-Ördögástahegy 1, 5–6. Beregszász (Beregove, Zakarpats'ka ob.)-Kishegy, 7. Bihar (Biharia, j. Bihor)-Somlyóhegy 8, 8. Biharkeresztés (HB)-vasútállomás 1, 9. Boconád (H)-Szilapos pusztá, 10. Bodrogszerdahely (Streda nad Bodrogom, ok. Trebišov)-Bálványhegy 3, 11–12. Bodrogvéc (Somotor-Več, ok. Trebišov), 13. Bordány (Cs)-Mező dülő, 14. Budaörs (P)-Tőzkőhegy 1, 15–17. Budapest-Pestlőrinc, -Rákosszentimre, 18. Csekej (Čakajovec, ok. Nitra)-Kostolné dülő, 19–22. Csongrád (Cs)-Vendelhalom 17/1937, 1955. évi sír, 2 szörvényelet, 23–25. Eger (H)-Répástető 1, -Szépasszony-völgy A, 18, 26–27. Esztergom (K)-könyvtár, -környéke, 28. Földeák (Cs)-Mártírok út, 1, 29. Gádoros (B)-Boeska u. 44. sz., 1, 30. Gesztéréd (SzSz)-Nyíri pusztá, 31. Gödöllő (P)-Öreghegy, 32. Gyöngyöspata (H)-Csákberepuszta, 33. Gyula (B)-környéke, 34. Hajdúböszörmény (HB)-Erdős tanya, 35. Jászberény (Sz)-környéke, 36. Jászfákóhalma (Sz), 37–47. Karos (BAZ)-Eperjesszőg I. temető 1899. évi szörvény, 2/1936, -Eperjesszőg, Libatanya (II. temető) 5, 6, 11, 20, 36, 41, 50, 52, -Eperjesszőg III. temető 11, 48. Kassa (Košice)-környéke, 49–50. Kál (H)-Legelő 2, 58, 51. Kecskevár (BK)-Madari tanya, 52–56. Kenézlő (BAZ)-Fazekas zug 1. temető 3, 14, 18, 25, -II. temető 4, 57. Kézdivásárhely (Tirgu Secuiesc, j. Covasna), 58–59. Kisboda (Dobrá, ok. Trebišov) 2.10 lovas, szörvény, 60. Kiszombor (Cs)-E temető, 61–64. Kolozsvár (Cluj-Napoca)-Zápolya u., 1, 4, 6, 10, 65. Köröstarján (Tárian, j. Bihor), 66. Ladánybena (BK)-Benepusztá, 67. Lábatlan (K)-Duna-meder, 68–69. Marosgombás (Gímbar, j. Alba)-Zeyk szőlő 1, 7(5–9.), 70. Maroskarna (Blandiana, j. Alba)-B temető, 71. Miskolc (BAZ)-Repülőtér 5, 72. Nagykőrös (P)-Fekete-dűlő 2, 73. Napkor (SzSz)-Vásárosnaményi út, 74. Naszvad (Nesvady, ok. Komárno)-Partok dülő 3, 75. Nemesőcsa (Zemianska Olča, ok. Komárno)-Végh A. kertje 9, 76. Nyíregyháza (SzSz)-Polyák-bör, 77. Orosháza (B)-Pusztaszenttornya, 78–79. Püspökladány (HB)-Eperjesszőg 16, 22, 80. Rakamaz (SzSz)-Strázsadombi dülő 1, 81. Rábacsanak (GyS)-Alsógyep dülő, 82. Rétközberenes (SzSz)-Paromdomb 1, 83. Sárbogárd (F)-Templom dülő 2, 84–85. Sárospatak (BAZ)-Baksahalom 1, 10, 86–87. Sárutudvari (HB)-Hízóföld, 88. Sárszentágota (F), 89. Sárszékszőlős (S)-Szöllőspusztá, 90. Sikló (Sicliu, j. Arad)-Gropoie 3, 91. Szabadkígyós (B)-Pálliget tábla 1, 92. Szabolcsveresmart (SzSz)-Szelérdomb 4, 93. Szarvas (B)-Tessedik (= Lenin) u., 1, 94–95. Szeged (Cs)-Algyő 18, -Csongrádi út, 96. Szentes (Cs)-Nagymágócsi út, 97. Szered (Sered', ok. Galanta)-Macsédi dombok I. temető 1/1957, 98. Székesfehérvár (F)-Demkőhegy 6, 99. Szob (P)-Vendelin földek 51, 100. Szolyva (Svaljava, Zakarpats'ka ob.), 101. Tarcal (BAZ)-Vinnai dülő 4, 102–104. Tiszabездé (SzSz) 4, 8, 10, 105. Tiszaderzs (Sz)-Kupasor, 106–110. Tiszaeszlár (SzSz)-Bashalom, Fenyvestábla I. temető 10, 11, -II. temető 1, 7, 8, 111. Tiszafüred (Sz)-környéke, 112. Tiszaszerdahely (ma: Leninváros, BAZ)-Tiszai Vegyi Kombinát 2, 113. Tiszavasvári (SzSz)-Aranykerti tábla 1, 114. Tornóc (Trnovec nad Váhom, ok. Galanta)-Felsőjattó (Horný Jatov) Remíz dülő 183, 115. Tömörkény (Cs)-Piactér 1, 116. Udvard (Dvory nad Žitavou, ok. Nové Zámky)-Tenyíri dülő, 117. Újfehértó (SzSz)-Mieskepusztá 1, 118. Űlő (P)-Ilona út, 7, 119. Visegrád (P)-Sibrik domb, 120. Zalkod (BAZ)-Szegfarka dülő, 121. Zemplén (Zemplín, ok. Trebišov)-Szelmalomdomb, 122. Zemplénagárd (BAZ)-Terebes halom, 123. Zsitvabesenyő (Bešeňov, ok. Nové Zámky)-Sírdűlő, 124–125. Demešer (SzSz)-Borzsova pusztá, 126. Déva (Deva, j. Hunedoara), 127. Kétpó (Sz)-Hibrid-telep 1, 18. Kolozsvár (Cluj-Napoca)-Pata és Szántó u.

Рис. 2. Венгерские памятники X–XI веков с территории Карпатского бассейна с двулезвийными мечами (А), с мечами, обладающими рукоятью сабли (В), с мечами или саблями (С) и с саблями (D). После названия памятника в скобках дается настоящее, возможно не венгерское, название; единицы административного деления (области Венгрии обозначены начальными буквами; j. - județul, ob. - област, ok. - okres, op. - opština), затем следует номер погребения без повторной выписки «могила»

Abb. 2. Fundorte der ungarischen zweischneidigen Schwerter (A), Schwerter mit Säbelgriff (B), Schwerter oder Säbel (C) und Säbel (D) im Karpatenbecken des 10–11. Jh. Nach dem Namen des Fundortes in Klammern eventuell sein gegenwärtiger nicht-ungarischer Name, seine verwaltungsmäßige Einreihung (die Komitatsnamen nur mit Anfangsbuchstaben; j. = județul, ob. = oblast, ok. = okres, op. = opština), sodann die Gräberzahl ohne wiederholte Ausschreibung des Wortes »Grab«.

pedig a német befolyás megerősödéséhez kapcsoltuk.³⁹ E folyamat jelentőségét ma sem kell csökkenteni, de a megindulásához nem volt feltétlenül szükség idegen segítségre. Magyarország szomszédságában ez idő tájt indult meg egy ellenkező irányú fegyverzetváltás, amelyben a kijevi ruszok kezéből szorította ki a kardot a szablya, a könnyűlovassal ellenfelekkel vívott élethalálharc hatására,⁴⁰ mégsem tételezte fel senki besenyő tanácsadók kijevi közreműködését! Valószínűnek tartom, hogy a 955. évi súlyos vereség után a magyarok sem vártak két évtizedet tétlenül, amikor fegyverzetük korszerűsítését életbevágóan sürgetőnek érezték, hanem e részleges fegyvercserét mielőbb megindították. Önálló kezdeményezésük jelének tekintem, hogy megmaradtak könnyű- vagy a változások miatt átmeneti fegyverzetűnek tekinthető lovas íjásznak,⁴¹ s nem vették át a nehézlovasság egyik jellemző felszerelési tárgyát: a sarkantyút sem, ellentétben lengyel, morva és horvát szomszédaikkal, de a ruszokkal megegyezően!⁴² Német tanácsra feltehetően nagyobb átalakításra került volna sor! Mindebből következik, hogy kétélű kardos vitézek már Taksony fejedelem uralkodása alatt tevékenykedhettek, s közülük egyeseket már ekkor el is temethettek.

2.1. Taksony utóda, Géza fejedelem alatt szolgált harcosok temetkezésének kérdése vezet át a kétélű kardos sírok és a vármegyerendszer feltételezett kapcsolatának vizsgálatához. László Gyula még úgy vélekedett, hogy e sírok a Megyer törzs Géza által megnövelt szállásterületén, a többi törzs szabályos temetkezésekkel jelzett lakhelyének karéjában láttak napvilágot.⁴³ Negyedszázaddal később, a megszorított leletanyag feltérképezésekor Bakay Kornél úgy találta, hogy „Géza erősen megszállta a későbbi Békés, Csongrád, Fejér, Heves, Pest-Pilis, Szabolcs megyék területét, de fennhatósága alatt tartotta a későbbi Bodrog, Borsod, Hont, Nógrád, Sopron, Ung, Vas, Kolon (Zala), Zaránd és Zemplén vármegyek jelentős részét.”⁴⁴ E vitézek tevékenységének időhatárait történeti földrajzi módszerrel is szűkíthetőnek ítélte. Megállapította, hogy Koppány, Ajtony és az erdélyi Gyula földjén nincsenek kardos sírok, s mivel e vezéreket csak Szent István győzte le, s az ő vitézei csak uralkodásának kezdetén temetkezhettek még pogány módra, sírjaiknak az említett területeken való hiánya e temetkezések jórészt

Géza-kori voltának bizonyítéka. A térképről az is kiderülni látszott, hogy Géza — mintegy előkészítve Szent István majdani hadjáratait — a kardos temetkezésekkel jelzett ellenőrző pontokkal vette körül Koppány és Ajtony országát. Gyulával viszont szövetségben élt, ezért az ő földjén felbukkanó szórványos kardleleteket Szent István későbbi hadjáratával kellett Bakay Kornélnak kapcsolatba hoznia. A továbbiakban, az összes kardos temetkezés történeti földrajzi értékelésével kimutatni vélte Géza hatalmi politikájának eredményeit: nemzeti gócpontok, közlekedési csomópontok, útvonalak, gázlók és révek, valamint nem magyar etnikumok lakóhelyének megszállását.⁴⁵ Megnyerő, de minél nagyobb léptékű térképet használó, annál több eredménnyel kecsegtető, s az ellenőrizetlenül kezelt régészeti adatokat az írásos források rangjára emelő módszerének bírálatára csak nemrégén kerített sort Bóna István. Kifejtette, hogy ily módon nem lehet a felsorolt jelenségekre következtetni, s a kétélű kardok kalandorok kori megszerzésének lehetőségét sem kizárva mondtotta ki, hogy ezeket a fegyvereket „aligha lehet . . . egyedül a Géza—István-féle államhatalmazó szervezet régészeti jelképeként is számba venni.”⁴⁶ Hasonlóan vélekedett Kristó Gyula is, mind a kétélű kardok korát, mind az őket tartalmazó temetkezések elterjedését illetően.⁴⁷ Rámutatott, hogy a „kétélű kardok elhelyezkedése oly nagy szóródást mutat Soprontól Erdélyig, Zempléntől Baranyaig és Bodroigig, hogy ha bennük kizárólag Géza fejedelem fegyveres katonaságát látnánk, úgy könnyen azt hihetnénk: az akkor megszállt Kárpát-medence túlnyomó többsége Géza tényleges uralma alá tartozott, s nem lehetne magyarázatot találni Szent István le nem tagadhatóan létezett államszervező harcaira. Ráadásul nehezen hihető, hogy a feltételezett államrendet és a vele összefonódott kereszténységet csupa pogány katoná terjesztette volna fegyveresen a Kárpát-medence igen nagy részén. Ha nem is vitatjuk, hogy e kétélű kardot viselők egy része valóban lehetett Géza vitéze, összességüket aligha lehet megtenni Szent István apja katonáinak, és nem lehet sem Ransanus írásos tudósításából, sem a kardos temetkezések ezzel a híradással való összekapcsolásából a magyar vármegyeszervezet kialakulásának mikéntjére és idejére megbízható, hiteles következtetéseket tenni.”⁴⁸ Előrebocsátva egyetértő véleményemet, az alábbiakban a bírálatok

³⁹ László Gy., FA 1—2 (1939) 231—233.

⁴⁰ Kirpičnikov, A. N., Drevnerusskoe oružie. I: Meči i sabli. SAI El-36 (Moskva—Leningrad 1966). 67.

⁴¹ Vö. Kovács L., Viselet . . . 246—252.

⁴² Vö. 36. jegyzet, továbbá: Nadolski, A., Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI a XII wieku. AALódz 3 (1954) 80—86, 202—210; Kavánová, B., Slovanské ostruhy na území Československa. SAB IV: 3 (1976); Bialeková, D., SIA 25 (1977) 103—160; Belošević, J., Materijalna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća. (Zagreb 1980). 106—109, 161—162; Jelovina, D., Mačevi i ostruge karolinškog obilježja u Muzeju Hrvatskih Arheoloških Spomenika (Split 1986). A ruszok rendszeres sarkantyú-

használata csak a 11. sz. közepétől indult meg: Kirpičnikov, A. N., Snarženie vsadnika i verhovogo konja na Rusi IX—XIII vv. SAI El-36 (Leningrad 1973). 58.

⁴³ László Gy., FA 1—2 (1939) 232.

⁴⁴ Bakay K., A magyar . . . 43; Ua. DuDolg 1 (1965) 27; Ua. Acta ArchHung 19 (1967) 160.

⁴⁵ Ua. DuDolg 1 (1965) 27—29; Ua. Acta ArchHung 19 (1967) 160—164.

⁴⁶ Bóna I., Dáciától Erdőlvéig. . . 196—197.

⁴⁷ Györffy-idézetébe értelemzavaró szócsere esúszott, mert kalandozó „vitézek” sírjai helyett, a „vezérek” temetkezéseit említette: Kristó Gy., A vármegyek . . . 29.

⁴⁸ Uo.

eszköztárát további régészeti érvekkel fogom kibővíteni.

2.2. Egyetemi szakdolgozata egyik fejezetének tanulmányra bővítésekor Bakay Kornélak nem is állhatott módjában a kardleletekre vonatkozó adatok ellenőrzése. Ezt később, a már említett munkámban magam végeztem el, s már akkor alkalmam nyílt a kardos leleteket az általam ugyan-csak jegyzékbe vett szabályások elhelyezkedésével összehasonlítani, földrajzi helyzetük történeti forrásértékének latolgatására. Elég rápillantani ugyanis a térképre (2. kép), hogy kiderüljön: e két fegyvertípus jórészt hasonló területen jelentkezik, sőt sűrűségük és ritkulásuk is követi egymást. A feltételezett tudatos stratégiának az Árpád-kori történeti földrajz adataival való megerősítése helyett realisan csak annyi állítható, hogy a magyar állattenyésztés és földművelés településeihez leginkább alkalmas síkságokon, medencékben, továbbá az oda lefutó szélesebb folyóvölgyekben látott e sírok többsége napvilágot. Történetileg ugyanis aligha lehet „megmagyarázni” a csepeli Duna-szakasztól a Tisza–Sajó összefolyásáig ívelő szabályos sávot ugyanúgy, mint az Al-Dunától a Mohács–Balaton–Fertő tó–Szokolca irányába húzódó, szórványosabb kitértű kardosát. A bíralt magyarázatkíséret módjára az előbbiben a fejedelmi és királyi hatalommal a pogány temetkezések megszűnése idejéig szemben álló előkelőség uralmi területére, az utóbbiban pedig korábban meghódítatlan („szabálytalan”) vidékek késői bekebelezésére gyanakodhatnánk. Éppen így vélekedett Mechthild Schulze, mert a honfoglalás kori leletanyag általa elkülöníteni vélt, pénzekkel, de egyben a szabályokkal is kardokkal is jellemezhető két csoportjának elhelyezkedése alapján azt tette fel, hogy a 900-tól adatolt politikai alávétel ellenére a magyarok a Nyugat-Dunántúlt csak 926–950/70 között szállták meg.⁴⁹

2.3. A következőkben vessünk néhány pillantást egy-egy kisebb területegységre! A Dunántúl déli felét a Balatontól a Száváig birtokló Koppány vezér⁵⁰ uralma olyan vidékre terjedt ki, amelynek erdőtlen területein mindkét tárgyalt fegyver sírlelete ritka. A kardosok hiánya alapján Bakay Kornél arra következtetett, hogy Géza seregei ezt a földet nem szállták meg még, de ugyanezen módszerrel, a szabályosok hiánya nyomán, Koppány és egész népe létét is tagadni illenék. Mindebből, s a tárgyalt keltezési nehézségekből az is következik, hogy aligha bizonyítható az a feltevése is:

a Sárvíz melletti kardos temetkezések Géza seregének Koppány országaival határos csapatösszevonását, a Székesfehérvár környékiek pedig a Bulgáriába vezető hadiút kiinduláspontjának megerősítését jelzik.⁵¹ Egészen más a helyzet Ajtony országában, amint arra Bóna István már rámutatott.⁵² A Körösök, a Tisza, az Al-Duna és a Bihar hegység-től az Orsovai-hegységig húzódó hegyvidék közén, a Marostól északra mindkét fegyver egyaránt előkerült, a folyótól délre viszont — jelenlegi adataink szerint — csaknem kizárólag kardokat találtak. Utóbbiak kísérőleleteinek közöletlensége miatt nem is vizsgálható, hogy Taksony vagy Géza idejéből valók-e, pedig egyébként csak Ajtony leverése, azaz legkorábban 1008, más vélemény szerint 1028 utáni időből⁵³ kellene Bakay Kornél elmélete alapján származniok, holott pogány jellegük ennek ellentmond. Az Ajtony országát kívülről ellenőrző katonai egységek léte az általa megnevezett lelőhelyek⁵⁴ semmiféle bizonyítékul nem szolgálnak. Az erdélyi Gyula területén a kardleletek száma örvendetesen megnövekedett, sőt Déván egy temető sírjából, Sepsiszentgyörgyön pedig egy további sírból is előkerült egy-egy példány, s ezeket már nincs semmi okunk Szent István hadjáratának szórványos emlékei közé sorolni. Bóna Istvánnal egyetértésben úgy vélem, hogy Koppány, Ajtony és Gyula vagy elődeik élhettek akár békében, akár szembenállásban Géza vagy Taksony fejedelmi hatalmával, a sereg modernizációját célzó fegyverváltás nem állt meg területük határainál!

2.4. A fentiekben utaltam már a Bakay Kornél által felhasznált adatok ellenőrizetlenségére, s alább egy példán bemutatom ennek következményeit. „Az Árpád-kori Komárom, Győr, Sopron, Vas megyék területének Géza fejedelem által történt megszállását — írta Bakay Kornél — a kardleleteken kívül (tokodi, győri, csíkvándi, csánigi, kapuvári kardok) a többi nyugati eredetű tárgy (elsősorban a karoling lándzsák) is hitelesen igazolja. Ezek a leletek egyúttal a nyugati áruk Magyarországra kerülésének útját is kirajzolják.”⁵⁵ Vegyük szemügyre az említett leleteket! Tokod-Várberék lelőhelyén késői avar típusú szablyát, s egy vércsatorna nélküli, szerintem nem 10. századi kardot vélték egy lovassírban találni. Valójában különböző időben előkerült tárgyakról van szó, s „a leletkörülmények bizonytalansága miatt nemcsak a lelet összetartozását, de lelőhelyüinkről való származását is kétségesnek tartjuk”.⁵⁶ Győri lelőhellyel két kard jöhetett számításba. Győr-Déli-

⁴⁹ Schulze, M., JRGZ 31 (1984) 505.

⁵⁰ Györffy Gy., Államszervezés. MoT 1 (Bp. 1984). 746.

⁵¹ Bakay K., DuDolg 1 (1965) 28; Bakay, K., Acta ArchHung 19 (1967) 161. Idézett munkájában Erdélyi István a kétélű kardok Koppány országában megfigyelt teljes hiányából arra következtetett, hogy e vidéken még a 11. század legelején is megmaradt a vitézek keleti fegyverze: Erdélyi, I., Vooruzhenie... 15.

⁵² Bóna I., Dáciától Erdélvíg... 224.

⁵³ Györffy Gy., István király államszervezése. MoT 1 (Bp. 1984). 767–769; Kristó Gy., Az Árpád-kor... 52–54.

⁵⁴ Bakay K., DuDolg 1 (1965) 28; Bakay, K., Acta ArchHung 19 (1967) 162.

⁵⁵ Ua. DuDolg 1 (1965) 28–29; Ua. Acta ArchHung 19 (1967) 162–163.

⁵⁶ Horváth István véleménye: MRT 5 (Bp. 1979). 339.

földeken Árpád-korinak említett szórványos kard-ra bukkantak,⁵⁷ s mivel a fegyver elveszett, tág korhatározását többé nem lehet a témánkhöz illő korszakra szűkíteni. A győr-gyirmóti kard tévedés-ből szerepelt felsorolásában, mert hivatkozásait végigkövetve egyértelműen egy 5. századi germán kardra vonatkozik.⁵⁸ A csikvándi adat használhatatlan, mert e fegyverről csak annyit tudunk, hogy 1948-ban Szőke Béla kikérdezte a Gazdák erdejében 1936-ban lelt sír megtalálóját, aki azt is megemlítette, „hogy vagy ebben, vagy egy másik közeli sírban megelőzően egy kardot is talál-tak a kavicszedők”.⁵⁹ A fegyver kard mivolta és kora egyaránt ellenőrizhetetlen. A csánigi homok-bányában lelt kardról Zdenko Vinski írta meg, hogy a 8. század végi ún. Immenstedt-típusból való.⁶⁰ Végezetül a kapuvár-gyümölcsdombi kard-ról mindössze egy 1892. évi romantikus megemlé-kezés ismeretes: „az odább keletre eső Gyümölcs-domb cserepeken kívül egyebet nem szolgáltatott, mert dombjának derekát ezelőtt húsz évvel ho-mokvétele céljából egész szélességében keresztül ásták, mely alkalommal egy lovon ülő nagy ember csontvázára akadtak, mely jobbában hosszú pal-los-féle kardot tartott. Alkalmasint egyik hon-foglaló ősiünk lehetett, kit teljes fegyverzetével együtt ide temettek.”⁶¹ Ezt az adatot sem lehet bizonyító erejűnek tekinteni. Korábbi feldolgozá-som szerint a Bakay Kornél említette karoling szárnyaslándzsák közül az adat nélküli két cáki példányt kivéve, a felsorolt megyékben lelt példá-nyok 9. századiak, vagy inkább e századból való-színűsíthetők.⁶² A fentiek nyomán tehát semmi alapként nem lehet Nyugat-Magyarország Géza-kori megszállására következtetni, s e helyzeten semmit se változtatott az, hogy a négy megyében az elmúlt két évtized alatt egy újabb, hitelesített kétélű kardos sír (Levél 1. sír) látott napvilágot.

3. Összefoglalásul megállapítható, hogy sem a kétélű kardos temetkezések részben kalandozá-sok kori, sem pedig csaknem kizárólagos Géza-kori származása nem bizonyítható. Véleményem sze-rint e fegyverek beszerzésére és használatára csak 955 után került sor, s tulajdonosaik egy rétege, a köznépi temetőkhöz hantolt pogány vitézek sír-jainak ásásával az 1010/20-as évek táján hagyhat-tak fel. Ily módon az, a földrajzi elhelyezkedésük-re alapozott nézet, miszerint e sírok Géza hatalmá-nak kiterjedését tükrözik, ellentmondásokkal ter-hes, és nem tekinthető azon elmélet ingatag bizo-nyítékai egyikének, amely a vármegyerendszernek még a 10. század végén megkezdett szervezése mellett foglalt állást. Ezt erősíti meg Kristó Gyula monografikus feldolgozása is, amelyben a törté-neti adatbázisra építve ugyancsak kizárta a vár-megyeszervezet ilyen korai létrehozásának lehető-ségét.⁶³

Nem fért előadásom időkeretébe, ezért befejezé-sül csak utalni szeretnék még egy történeti feltevés és a hozzá illeszthető régészeti anyag ellentmondá-sos voltára. Témánkba vág ugyanis, hogy Győrffy György — egyébként ugyancsak vitatott — fel-fogása szerint, a fejedelmi hatalmat biztosító har-cos jobbágyság még 1000 előtt megkezdett országos széttelepítésének az ún. törzsi helynévű települések az emlékei.⁶⁴ A fentiek alapján elvárható lenne, hogy e vitézek temetkezéseinek a régészek által azonosított egyik lehetséges típusa, a kétélű kardos sírok legalábbis valamilyen hányada meglevő vagy csak földrajzi névként megőrződött törzsnévi tele-pülés határában lásson napvilágot. Amint arról a dűlőneveket is felsoroló kétélű kardos lelőhely-lista alapján megbizonyosodhatunk, ilyen előkerü-lési hely napjainkig nem ismeretes!⁶⁵

Kovács László

⁵⁷ Lovas E., GySz 12 (1941) 171.

⁵⁸ Bakay Kornél idézete: Nagy G., ArchÉrt 33 (1913) 250., ahol egyetlen győri kardról történik utalás: Bőr-zsönyi A., ArchÉrt 12 (1912) 34–38. A kardról: Bóna I., A középkor hajnala. (Bp. 1974). 54, 105 és 75. t.

⁵⁹ Szőke B., ArchÉrt 81 (1954) 128.

⁶⁰ Vinski, Z., SHP III: 11 (1981) 46: 54. jegyzet; Vinski Z., JRGS 30 (1983) 474: 58. jegyzet; Vinski, Z., SHP III: 15 (1985) 82–87, 112. A típusról legújabban: Szameit, E., AAu 70 (1986) 390–393.

⁶¹ Bella, L., SRTÉ 3 (1892) 62.

⁶² Kovács, L., MittArchInst 8–9 (1978–79) 98–119, 351–360. A Karoling-kori szárnyaslándzsákról: Szameit, E., AAu 71 (1987) 155–171. — Az adat nélkü-li két, 9. századi szárnyaslándzsát bravúrosan azonosította Kiss G., Savaria Múzeum Kiállítási Lapok 3 (1990).

⁶³ Kristó Gy., A vármegyék... 513–516.

⁶⁴ Győrffy Gy., István király... 105–106. Győrffy György maga is utalt megfigyelése és a régészeti adatok közötti eltérésre: uo. 105. A kérdést részletesen tárgyal-tam: Kovács, L., Remarks... Megjegyzendő, hogy az általam 955–1010/20 közé keltezett kétélű kardos sí-rokban nyugvó vitézek közül a későbbiek, azaz az ezred-forduló tájáról s az azt követő időből valók, valóban lehettek a kialakuló miles réteg tagjai, viszont a törzsek széttelepítésének, vagyis a törzsnévi helynevek mozaik-szerű megjelenésének már korábban meg kellett törté-nie. Ezért nem lehet az utóbbiak és a kardos temetkezések között kapcsolatnak nyoma!

⁶⁵ Lelelőhelytérképem tisztázati rajza Dukay Berna-dette munkája, amit ezúton is megköszönök. Köszönet-tel tartozom Bóna Istvánnak is szíves lektorálásáért, valamint lektori véleménye egyes részeinek közlésre enge-délyezéséért.

ЗАМЕНА САБЛИ МЕЧОМ. К ДАТИРОВКЕ ПОГРЕБЕНИЙ ДРЕВНИХ ВЕНГРОВ X—XI ВЕКОВ С ДВУЛЕЗВИЙНЫМ МЕЧОМ

Резюме

1.1—1.3. Согласно данным *terminus post quem* монет¹, найденных в языческих погребениях древних венгров с саблей, с мечом, обладающим рукоятью сабли, и с двулезвийным мечом (группы даются согласно их происхождению)^{2–5}, из них механически может быть составлен хронологический ряд (рис. 1). Монеты погребений с саблей могли быть собраны в первой половине X века, и захоронения, возможно, производились до 970–980 годов.⁶ Одно из двух погребений с мечом, обладающим рукоятью сабли, относится ко времени после 948 года,^{7–8} а погребение, содержащее византийского типа двулезвийный меч, ко времени после 931 года.⁹ До сих пор не встречены монеты времени набегов в погребениях с двулезвийными мечами, западного типа^{10–11} а в захоронениях с упомянутыми тремя видами оружия не было ни одной венгерской монеты. Начало их чеканки относится к правлению Святого Иштвана (1000–1038), они часто встречаются в прочих погребениях этих могильников.^{12–14} Согласно этому, захоронения с двулезвийными мечами западного типа были совершены между 955/970 и 1010/1020 годами. Эта точка зрения приближается к мнению К. Бакаи.^{15–19} С более ранними исключениями^{20–24} не следует считаться. Д. Дёрффи предположил, что витязи набегов использовали и далее полученные в виде добычи мечи,²⁵ но с его примерами мы не можем согласиться,^{26–28} хотя предположение исторически обосновано.²⁹

1.4. Зарубежная типология двулезвийных мечей,³⁰ определенные виды сопровождающих находок (височные кольца с S-образным окончанием,³¹ трапециевидные стрелы,³² топоры с вырезным обухом и щекавицами)³³ скорее подкрепляют археологическую датировку. Применение венграми оружия, отличавшегося от позднеаварского, франкского и славянского оружия^{34–36}, а с территории Карпатского бассейна, в течение более пятидесяти лет оказалось успешным, и только опыт, вынесенный из последовавших затем поражений,³⁵ вынудил к

проведению «модернизации». Необходимое оружие могло быть приобретено после аугсбургской битвы 955 года, во время правления князя Такшона (955–971/972), из Баварии, Чехии и Киевской Руси,³⁸ и, вероятно, не ожидали усиление немецкого влияния, последовавшего после 973 года.³⁹ Без содействия инородных советников⁴⁰ витязи с мечами остались конными лучниками⁴¹ и также не переняли шпоры.⁴²

2.1—2.3. На первом этапе образования системы венгерских комитатов было понятно, что воины князя Гезы (971/72–997) заняли большую часть страны, их захоронения могут быть опознаны в погребениях с двулезвийными мечами.^{43–45} Там, где они отсутствуют, находились противники Гезы (Коппань, Айтонь) или его союзник (Дюла). Это мнение оспаривали И. Бона и Д. Кришто,^{46–48} что также может быть опровергнуто и археологически, поскольку погребения с саблями располагались подобно могилам с мечами (рис. 2), и из географического положения этих двух видов оружия нельзя сделать важные исторические выводы.^{49–54}

2.4. Занятие в правление Гезы небольшой территории комитатов Комарома, Дёра, Шопрона и Ваша обосновал с помощью археологических аргументов К. Бакаи,⁵⁵ но данные неудовлетворительны.^{56–62}

3. По моему мнению, в настоящее время не может быть доказано исторически логическое предположение, что венгерские витязи уже в первой половине X века также использовали захваченные в качестве добычи западные двулезвийные мечи. Точка зрения, согласно которой большинство винов-мечников служило князю Гезе, также неуместна. Мне кажется, что таким образом расположенные их могилы, датируемые 955/70–1010/20 годами, не вписываются исключительно в княжество Гезы⁶³ и также не показывают связей с т. н. названиями местности по наименованиям венгерских племён.^{64–65}

Л. Ковач

SÄBEL-SCHWERT WAFENWECHSEL. ZUR DATIERUNG DER UNGARISCHEN GRÄBER MIT ZWEISCHNEIDIGEN SCHWERTERN IM 10–11. JAHRHUNDERT

Auszug

1.1—1.3. Die Chronologie der Heidengräber mit Säbel, Säbelgriff versehenem Schwert und zweischneidigem Schwert (ihre Gruppen nach ihrer Herkunft)^{2–5} kann nach dem in ihnen gefundenen Münzen¹ gebotenen *terminus post quem* in eine mechanische Reihe gestellt werden (Abb. 1). Die Münzen der Gräber mit Säbel wurden vermutlich in der ersten Hälfte des 10. Jh. gesammelt und die Bestattungen dürften bis 970/80 entstanden sein.⁶ Von den zwei, Schwerter mit Säbelgriff enthaltenden Gräbern wurde das eine mit bestimmbarer Münze nach 948,^{7–8} das mit zweischneidigem Schwert byzantinischen Typs nach 931⁹ angelegt. Weder eine Münze aus der Zeit der Streifzüge aus Gräbern mit zweischneidigem Schwert westlichen Typs,^{10–11} noch aus den erörterten Waffengattungen enthaltenden Bestattungen kam eine ungarische Münze (ihre Prägung setzte während der Regierungszeit des Hl. Stephan (1000–1038) ein) bisher zum Vorschein, obwohl sie in den sonstigen Gräbern dieser Zeit gefunden wurden.^{12–14} Die Bestattungen mit zweischneidigen Schwertern westlichen Typs dürften demnach im großen und ganzen zwischen den Jahren 955/70–1010/20 angelegt worden sein; diese Meinung nähert sich der Anschauung von K. Bakay an,¹⁵ der den Fußtapfen der Vorgänger^{16–19} folgend in dieser Frage das letzte stichhaltige Wort ausgesprochen hat: demnach waren die Krieger am meisten die Waffenträger des Fürsten Géza, die von den Jahren 970 an vor der

Zunahme des ungarischen Christentums, d.h. vor den Jahren 1020/30 hier bestattet wurden. K. Bakay rechnete ausnahmsweise auch mit zwei früheren Gräbern mit Schwert,²⁰ jedoch dürfte das eine von diesen einen Säbel enthalten haben,²¹ kann das zweite aber aufgrund seiner als Begleitfund betrachteten Axt mit Schaftlochlappen²² wie auch ein aus Szered (Sered*) stammendes Exemplar^{23–24} dennoch nicht als Ausnahme betrachtet werden. Gy. Györffy warf von neuem die Möglichkeit auf, daß die Krieger der Streifzüge zweischneidige Schwerter erbeuteten und diese auch weiterhin gebraucht haben dürften,²⁵ jedoch seinen Beispielen kann man nicht beistimmen^{26–28} trotz dessen, daß seine Hypothese geschichtlich völlig begründet ist.²⁹

Wie läßt sich die archäologische Datierung verfeinern?

1.4. Die internationale Typologie der zweischneidigen Schwerter,³⁰ gewisse begleitende Beigaben (S-Ringe,³¹ trapezförmige Steigbügel mit zwei Schenkelknoten,³² Äxte mit Schaftlochlappen³³) machen eher die archäologische Datierung wahrscheinlich. Die von den Waffen der im Karpatenbecken örtlich vorgefundenen Bewohner^{34, 36–37} abweichende ungarische Bewaffnung war noch mehr als ein halbes Jahrhundert hindurch in den Feldzügen der Landnahme und der Streifzüge erfolgreich benutzt, jedoch dürften die Erfahrungen der späteren Niederlagen³⁵ teilweise den Austausch der Be-

waffnung, ihre „Modernisierung“ erzwungen haben. Nach der Schlacht bei Augsburg dürfte man zur Zeit des Fürsten Taksony (955–971/72) auch aus Bayern, Böhmen, aus der Kiewer Rus die erwünschten Waffen erworben haben,³⁸ deshalb mußten sie vermutlich nicht bis 973, bis zum kräftigeren Erscheinen des deutschen Einflusses nach der Quedlinburger Reichsversammlung warten³⁹ und es waren — wie dies die Parallele von Kiew zeigt⁴⁰ — auch nicht unbedingt fremde Berater nötig. Dies hatte zur Folge, daß diese mit Schwert bewaffneten Reiter Bogenschützen blieben,⁴¹ und selbst den unerläßlichen Sporn der schweren Reiterei nicht übernahmen.⁴²

2.1–2.3. Unter der ersten Phase der Gestaltung des ungarischen Komitatssystems wurde verstanden, daß die Krieger des Fürsten Géza den Großteil des Landes besetzten und man erkannte die Spuren ihrer zerstreuten Ansiedlung in der Lage der Gräber mit zweischneidigem Schwert;^{43–45} wo diese fehlten, dort lebten die Gegner von Géza (Koppány, Ajtony) oder ihre Verbündeten (Gyula) abgesondert von der fürstlichen Macht. Diese Interpretation haben auch I. Bóna⁴⁶ und Gy. Kristó^{47–48} bestritten und kann auch mit archäologischen Argumenten zum Wanken gebracht werden! Eine solche Auslegung der zweischneidigen Schwerter ist deshalb bestreitbar, da auch die Säbel in ähnlicher Weise an Zahl entweder zunehmen oder sich verringern (Abb. 2) und ihre geographische Lage ist zu historischen Schlüssen⁴⁹ nur beschränkt geeignet. Selbst die Existenz von Koppány könnte man wegen der „Säbellosigkeit“ seines südtransdanubischen Landes in Abrede stellen,^{50–51} ebenso wie auch die Macht von Ajtony südlich des Marosflusses.^{52–54}

Die siebenbürgischen, erfreulicherweise zunehmenden Grabfunde können hingegen keine Denkmäler der Heereszüge des Hl. Stephen sein!

2.4. Die Besetzung eines kleineren Gebietes, der arpadenzeitlichen Komitate Komárom, Győr, Sopron und Vas zur Zeit des Fürsten Géza wurde von K. Bakay aufgrund der zweischneidigen Schwert- und der Flügelanzelfunde bezeugt.⁵⁵ Ihre Provenienzdaten und das Fehlen der Kontrollmöglichkeit gibt zu seiner Meinung keine genügende Grundlage.^{56–62}

3. Meiner Meinung nach kann gegenwärtig nicht bewiesen werden, daß die Ungarn der Landnahmezeit zur Zeit der Streifzüge, also auch in der ersten Hälfte des 10. Jh. schon zweischneidiges Schwert westlichen Typs gebraucht hätten, jedoch ist auch die Anschauung nicht zutreffend, daß der Großteil der Krieger mit Schwert unter dem Fürsten Géza gedient hätte. Meiner Anschauung nach können ihre Gräber zwischen 955/70–1010/20 datiert werden; die Anbringung ihrer Gräber widerspiegelt also nicht nur die Macht des Fürsten Géza und so kann auch nicht die Grundlage der Theorie sein, die die noch im ausgehenden 10. Jh. begonnene Organisation des Komitatssystems behauptet.⁶³ Die Fundorte der Gräber mit Schwert hängen auch nicht mit den sog. aus Stammesnamen gebildeten Ortsnamen zusammen, so kann auch archäologisch die Hypothese nicht bewiesen werden,⁶⁴ daß die Zersiedlung der die Macht des Fürsten Géza sichernden, Gräber mit zweischneidigen Schwertern zurücklassenden Krieger mit der Entstehung der mit Stammesnamen versehenen Dörfer einhergegangen wäre.⁶⁵

L. Kovács

TEMETKEZÉSI REND AZ ÁRTÁNDI 10—11. SZÁZADI TEMETŐBEN

1965—67-ben a Biharkeresztes és Ártánd határán levő Nagyfarkasdombon homokbányát nyitottak. A homokkitermeléssel egyidejűleg végzett leletmentés során a domb nyugati végén egy tömbben 177 sírt tártunk fel, melyek közül 152 10—11. századi volt, a többi pedig kelta (8, 9, 34, 48, 53, 59, 67, 86, 105, 108, 117) és korai gepida (I, III, 13, 17, 21, 30, 35, 43, 57, 71, 76, 83, 84, 85, 106, 147, 170) temetkezés volt. A domb keleti, már ártándi határba eső részén a gepida temető tovább folytatódott, de csupán egyetlen honfoglalás kori sírt találtunk (207. sír). A mintegy 600 m hosszú és 100—150 m széles, megközelítőleg Ny—K-i irányú domb egykor a Körös árterének szigete volt, s ennek emlékét a Sziget határnév őrízte meg, amely azonban nem a Nagyfarkasdombot, hanem a tőle délre fekvő lapályt jelölte. A Nagyfarkasdombtól ÉÉK-re fekvő területen, a dombtól kb. 400 m-re Árpád-kori falu nyomait találtuk meg, melynek a mai Ártánd falu felé eső szélén két földbe mélyített házat fel is tártunk. A 10—13. századi faluhely É-i széle és a mai Ártánd falu déli széle között kb. 250 m távolság van, a Kutas ér medre és ártere. Ártánd falu nevét először a garamszentbenedeki apátság alapító oklevele említi. I. Géza király Ártándot a mellette levő szigettel együtt adományozta az apátságnak. A topográfiai adatok alapján kétségtelennek tartjuk, hogy a 10—13. századi faluhely azonos az oklevél Rikachi Ártánd nevű falujával és a Nagyfarkasdomb a hozzá tartozó szigettel.¹

A nagyfarkasdombi temető tehát Ártánd 10—11. századi temetője, annak ellenére, hogy ma közigazgatásilag a temető dombja a biharkeresztesi határba esik. Csupán a 207. sír, a többitől elkülönülten, feküdt az ártándi határban. A temető jellegére nézve köznépi, de van benne három kiemelkedően gazdag sír. A 6. sz. sírban aranyozott ezüst rozettás lószerszám és ezüst lemezes nyereg volt. A 20. sírban két aranyozott bronz csuklós pántkarperec volt, mintája honfoglalás kori övveretek díszítését követi. Mellette azonban Péter pénzét találtuk. A temető tömbjétől távo-

labb fekvő magányos sírban szintén rozettás lószerszámot találtunk, de anyaga már csak ezüstözött bronz volt, nyergéből nem maradt ránk semmi.²

A temetőből előkerült leletek jellegzetes köznépi ékszerek. A már említett három síron kívül majdnem szegénynek mondható a közösség minden temetkezése (1. kép). A szegénység ugyanakkor különös is, mert a temető leggyakoribb és számban is legnagyobb mennyiségű leletei a pénzek voltak: 47 sírban összesen 52 darabot találtunk, ill. ennyire követhetettünk. Ez azt jelenti, hogy minden harmadik sírban volt pénz. A temető időrendjének máshol még nem tapasztalt részletes kidolgozását, ezen túl pedig a temető rendjének kialakulását követhetjük nyomon tehát Ártándon. E dolgozatban többre nem vállalkozunk, mert a már eddig is ismeretessé vált részleteken túl éppen a rendkívül sok pénzmelléklet az ártándi temető jellegzetessége, amely az eddigiektől kissé eltérő megközelítési módot tesz lehetővé.

A 47 pénzmellékletes sírból ötben csak a koponyacsontokon levő patina jelezte a pénz helyét (25, 56, 58, 61, 73. sír), további öt érme meghatározhatatlan volt (44, 62, 77, 78, 130. sír). A 78. sírban viszont volt egy második érme is. A másik kilenc sír temetőn belüli helyzete néhány pénz majdnem biztos meghatározására enged következtetni, pl. a 44. és 61. sírban majdnem biztosan Kálmán pénze volt.

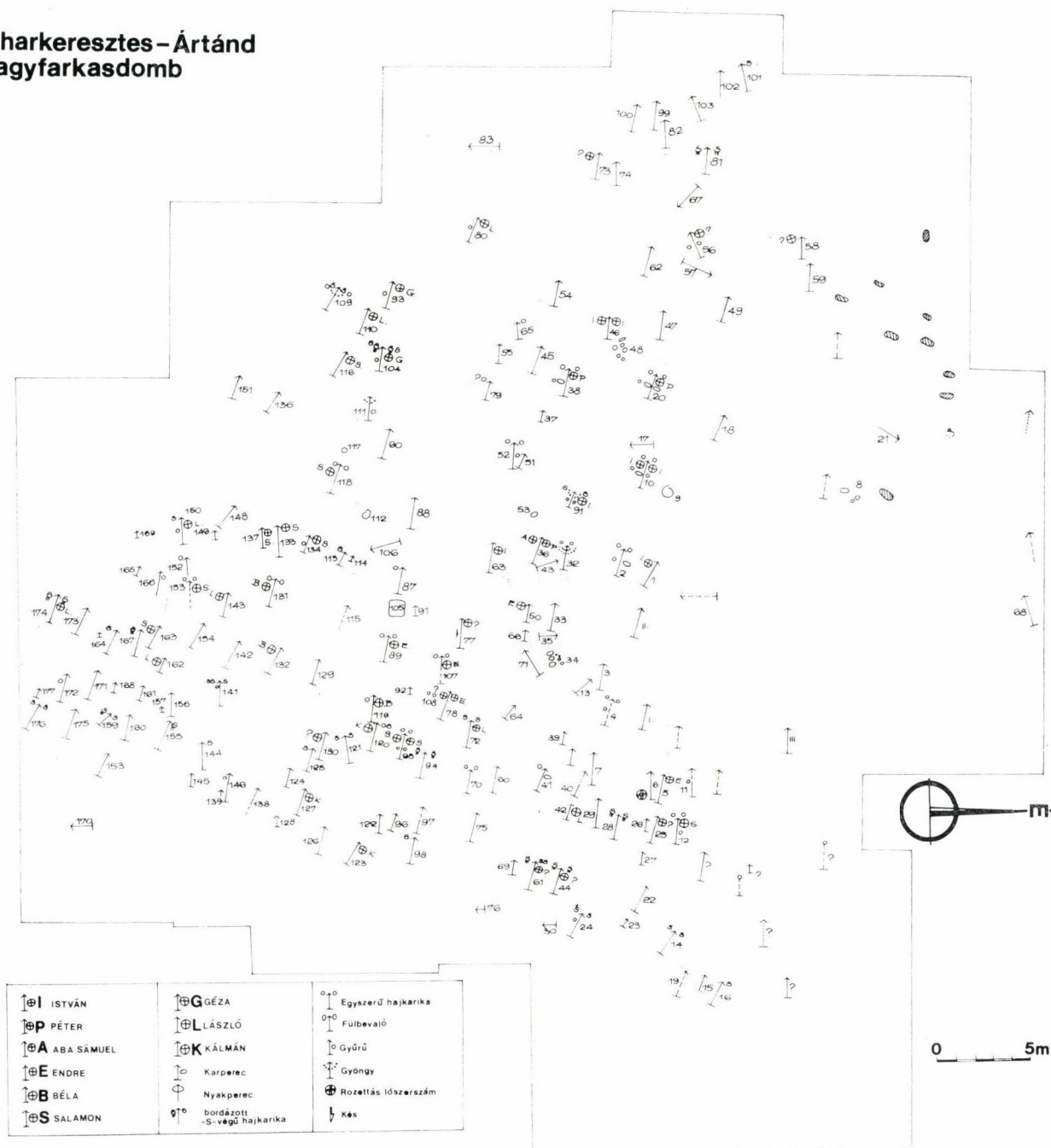
I. István pénze öt sírban került elő, összesen 7 darab (1, 10. sír két db, 31, 46. sír két db, 63. sír). Péter pénzét három sírban találtuk meg (20, 36, 38. sír), egy esetben Aba Sámuel denárával együtt (36. sír). Endre dénára öt sírban fordult elő, mindig csak egy volt belőle (5, 50, 78, 89, 107. sír), de egy esetben (78. sír) a sírban levő másik pénzt nem lehetett meghatározni. I. Béla dénára négy sírt keltezett, ebből kettőben Béla dux (119, 131. sír), kettőben pedig Béla rex dénára volt (132, 133. sír). A legnagyobb számban Salamon denárát találtuk meg: nyolc sírban összesen kilenc darab volt (12, 95. sír két db, 116, 118, 134,

¹ Mesterházy K., DMÉ 1965 (1966) 61—66.; *Ua.*, DMÉ 1968 (1970) 61—64.; *Ua.*, *ActaAntetArch* 10 (1966) 99—102.; *Ua.*, A mai Hajdú-Bihar megye településtörténeti vázlata a tatárjárásig. Hajdú-Bihari kéziratos térképek. Debrecen 1972. 167—70.; *Ua.*, *Nemzet-ségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a hon-*

foglaló magyarságnál. Budapest 1980. 98, 114, 119.; *Györffy Gy.*, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest 1963. 595.

² Mesterházy K., DMÉ 1965 (1966) 64.; *Ua.*, *Nemzet-ségi szervezet ...* 98—99, 101, 5—9. kép.; *Ua.*, *ActaArchHung* 32 (1980) 295—308.

Biharkeresztes-Ártánd Nagyfarkasdomb

I. kép. Az ártándi temető leletterképe

Рис. 1. План могильника с указанием находок из Артанда

Abb. 1. Fundkarte des Gräberfeldes von Ártánd

137, 153, 163. sír). I. Géza pénzei két sírban fordultak elő (93, 104. sír). I. László denárából is nyolc sírba jutott (42, 72, 80, 110, 143, 150, 162, 174. sír). Mindig csak egy volt belőle a sírban, más uralkodó pénzével sohasem találtuk együtt. Kálmán denára csak 3 esetben fordult elő (120, 123, 127. sír), mindig egyesével, de feltehetően még további 3 vagy négy sírban is Kálmán pénze volt (44, 61, 130. sír).

Két pénz öt sírban volt: a 10. és 46. sírban I. István denára, a 95. sírban Salamoné, az azo-

nos pénzek. A 36-os sírban Péter és Ába Sámuel pénze volt, míg a 78. sír másik pénze ismeretlen. Így arra következtetünk, hogy a pénzek nem voltak sokáig forgalomban, s a sírokat az illető király uralkodása idején ásták meg.

A temető időrendjéhez előbb az egymásra temetkezéseket kell megvizsgálnunk. Csupán két sírpár esetében tapasztaltunk részleges egymásra temetést. A 97. sírban nyugvó váz lábfeje felett feküdt a 98. sír halottjának feje. Mindkét sír a keleti temetőszél László és Kálmán kori sírjai

között feküdt, így a köztük levő időkülönbség legfeljebb egy nemzedéknyi lehetett. Sokkal fontosabb számunkra azonban az 5. és 6. sír viszonya. A 6. sír rozettás lószerszámát csak úgy tudtuk feltárni, hogy előbb a lábai felett fekvő 5. sír vázát felvettük. Az 5. sírban Endre pénze volt.

Más temetőben is nagyon változó időkülönbségre következtethetünk a részben vagy egészen egymásra ázott sírok esetében. Halimbán pl. a temető első fázisában, a behajlított alkarral temetkező csoport temetőrése fölé a 11. században több utántemetést végeztek. Ezek közül jól keltezhető az 589. sírra ráásott 590. sír, amelyben László denára volt.³ Itt tehát több emberöltőnyi idő múltán tűnt el a korábbi sír jele. Hasonlóképpen mintegy 2-3 nemzedéknyi idő van az érsekújvári temető 31. és 29. sírja között is. Az eredeti közlemény téves adatával szemben minden bizonnyal a 29. sír volt a korábbi: ebben ezüst S-végű hajkarika és gyűrű mellett I. István denára volt. A ráásott 31. sírban öt fluorit gyöngy volt,⁴ amely csak a 11. század utolsó harmadától keltezhető, pl. éppen az érsekújvári 82. sírban, ahol Kálmán pénzével együtt találták,⁵ vagy Halimbán a 490. sírban László denarával.⁶ A letkési I. temetőben a 25. sír alatt 20–22 cm-rel feküdt a 30. sír, amelyet a 25. sír csak részben fedett. A 25. sírban kis, kerek, közepesen vastag, bronz huzalból készült, szélesre kalapált S-végű hajkarika volt, míg a 30. sírban ugyanilyen S-végű hajkarika (tulajdonképpen a nagyharsányi leletben levő⁷ és a lancea regis feliratú I. István pénzzel keltezett típus) volt, és egy pénz oxidlenyomata látszott a vázon.⁸ Azaz legfeljebb egy nemzedéknyi idő volt a két temetkezés között. Tiszalúc-Sarkadpusztán a 223. sz. női sírban Géza pénze volt, felette feküdt a 224. sz. váz. Mivel a temető legkésőbbi temetkezéseit László pénzei keltezték, itt is csak egy nemzedéknyi időkülönbséggel számolhatunk.⁹

Az egymásra temetések esetében azonban különbséget kell tennünk az egyszerű, alkalmankénti utántemetés és a temető rész újbóli használatbavétele között. Az utántemetések már egy generáción belül is létrejöhetnek férj–feleség, gyermek—szülő elhalálázásakor, míg a temető rész újbóli használatbavétele, még ha ilyen rokoni kapcsolatok miatt is jött létre, huzamosabb ideig való temetési szünetet jelez az adott helyen. Az ártándi 6. sír esetében a feltehető rokoni kapcsolat ellenére is nagyobb időközot kell feltételeznünk, legalább három nemzedéknyit, mert a rozettás lószerszámok időrendje már ilyen késői keltezést is bizony-

talanná tesz. Ugyanakkor a 6. sír viszonylag pontos keltezése azért fontos, mert lényegében a temető legkorábbi sírjai közé tartozik, s rajta kívül még csak a 207. sír, a másik rozettás lószerszámos temetkezés kétségkívül 10. századi. A rozettás lószerszámú sírok keltezése azonban ma még nagy vonalakban sem végezhető el, mert pénzzel keltezett lószerszámunk csak kettő van, s a pontos időrend kidolgozásához ennél több leletegyüttesre lenne szükség.

A pilin-leshegyi 2. sírban aranyozott ezüstmű készült kantár és szűgyelődíszek voltak, nagyobb rozetta kilenc darab, amelyből hét füles változatú volt, és két nagyszíjvég, a kantárhoz pedig négy kisszíjvég mellett 45 kis rozetta, ezek közül 13 négyszirmú, 32 pedig háromszirmú díszítéssel. Az előkelő nő ezüst veretes csizmát hordott, arany fülbevalója volt, gyöngy nyakláncában görög feliratos csüngőt (amulett?) viselt. Nyári Jenő az eredeti közleményben azt írja, hogy a sírban két pénz volt, az egyik Kegyes Lajosé, a másiktól nem szól.¹⁰ A későbbi közlemények viszont Huszár Lajos későbbi meghatározása nyomán Provence-i Hugo két érméről tudnak.¹¹

A nagyvázsonyi sírpár női sírjából 13 db négyszirmú rozettát mentettek meg. A vereteken a mélyebb részeken aranyozás nyomát figyelték meg. A férfi sír 7 pénze közül ötöt meghatároztak: ezek közül négy Berengáré, egy pedig Provence-i Hugóé.¹² Valamennyi pénz átlukasztott, felvarrva, díszként használták őket, s így földbe kerülésük a X. század 50-es éveinél korábban aligha történhetett meg. Vannak azonban gazdag, de bronzveretes készletek is, melyekről gyanítható, hogy későbbiek. Erre mutat az a tény is, hogy az ártándi 6. sír nemes anyagból készült készletében két ezüst példány töredékét összedolgozták és így alakították ki egy szinte tökéletes darabot. De ugyanakkor egy másik rozetta már csak aranyozott bronzból készült, hasonlóképpen a kantárrózsa két verete is. Az egész készlet nagyon kopott, megújított, hosszú használata valószínű. Ugyanígy a sírban levő ezüstművekkel díszített nyereg lemezei is megújítottak vagy nagyon töredékesek. Ezt persze könnyen magyarázhatjuk a sírban nyugvó nő korával is, aki a maturus kort megérte. Az viszont mindenképpen jellemző, hogy az elveszett vagy tönkrement rozettákat már csak bronz öntvényekkel pótolhatták. Így a 6. sírban nyugvó halottat a 10. század közepe tájára keltezhető, ép veretsorral eltemetett pilini vagy hencidai temetkezéseknél későbbben, még etelközi születése esetén meg-

³ Török Gy., Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. Budapest 1961. 12.; Giesler, J., Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. PZ 56 (1981) 42–43.

⁴ Rejholcová, M., Pohřebisko z 10–12. storočia v Nových Zámkoch. SIA 22 (1974) 438, 442.

⁵ Uo. 442.

⁶ Török Gy., Die Bewohner von Halimba... 104, 165.; Giesler, J., i. m. 132.

⁷ Gedai I., JPMÉ 17–18 (1972–73) 85–90, IV. t. 13–21.; Ua., A magyar pénzverés kezdete. Budapest

1986. 102–110. kép.

⁸ Bakay K., A honfoglalás és államalapítás kori temetők az Ipoly mentén. StCom 6 (1978) 67, 70.

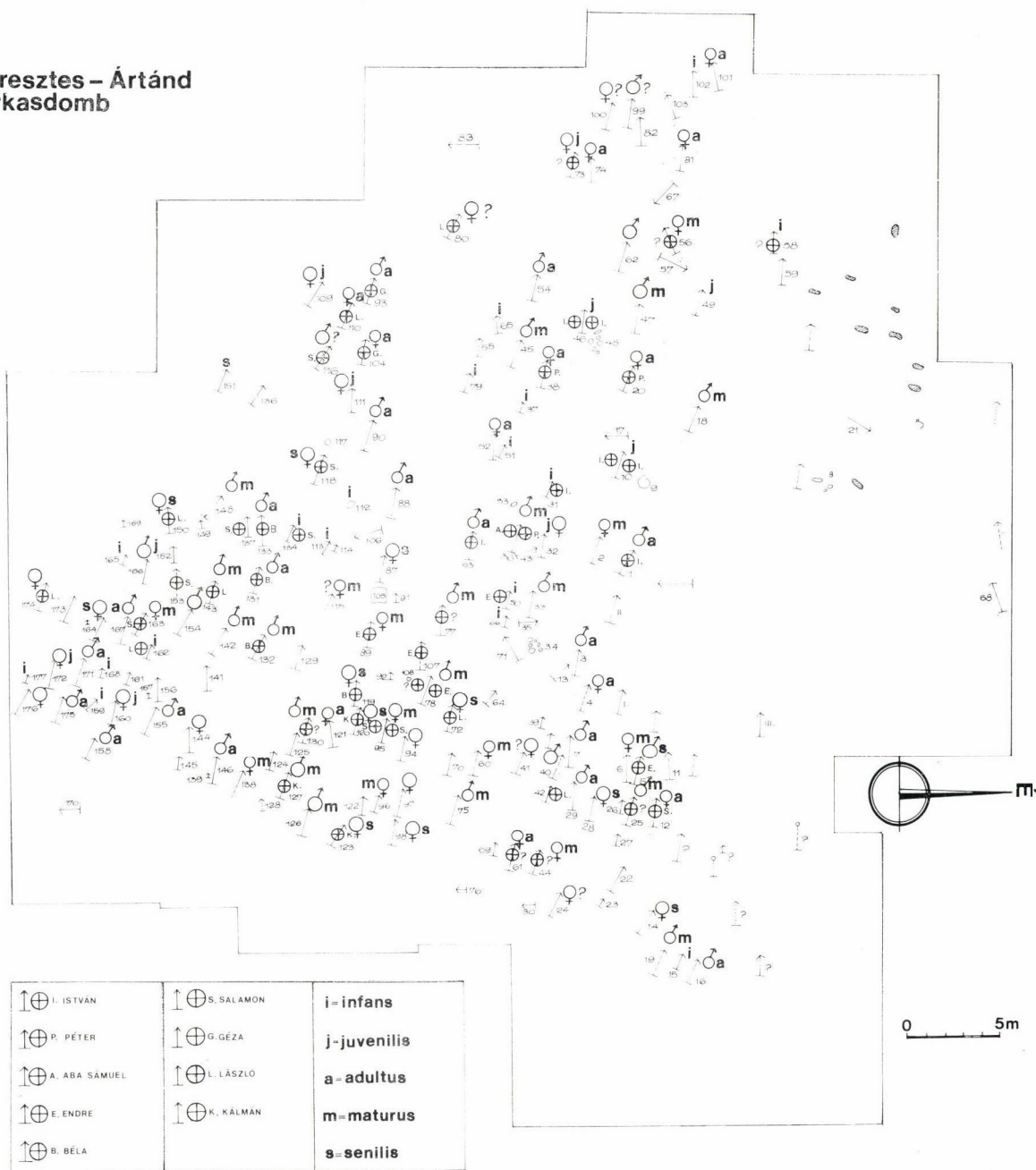
⁹ Kovács L., ArchÉrt 113 (1986) 222.

¹⁰ Nyáry J., AK 9 (1873) 20.; Szőke B., A honfoglalás és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Budapest 1962. 14.

¹¹ Huszár L., Acta ArchHung 5 (1955) 92.

¹² Éri I.—Kelemen M.—Németh P.—Torma I., Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. MRT 2. Budapest 1969. 138. 33/13. lh.

Biharkeresztes – Ártánd Nagyfarkasdomb

2. kép. Az ártándi temető népesedési térképe

Рис. 2. План заполнения могильника в Артанде

Abb. 2. Populationskarte des Gräberfeldes von Ártánd

közelítőleg azonos időben temethették el. A 207. sírban nyugvó halott még későbbben készült, ezüstözött bronz készletet kapott. Nem sokkal később, a 70-es évek elején temethették el, hiszen viszonylag fiatalon, adultus korban halt meg. Már a második nemzedékhez tartozott és nyugati típusú kenyele volt. Dienes István a bordányi lelettel kapcsolatban hasonló eredményre jutott. Ott is bronzból öntött, ezüstözött, gazdag veretsort talált, sok szempontból teljesen azonosat az ártándi 207. sír készletével: pl. 17-17 szügyelőveret, 2-2 nagy

rozetta, 2-2 nagyszíjvég van mind két lelőhelyen, Ártándon 32 kantárveret, Bordányban pedig 30 van, amelyhez Bordányban 2 kis szíjvég és 2 kantárrózsaveret csatlakozik, Ártándon pedig az orradzó veretei. Dienes a bordányi kantár rozettáinak megfogalmazásán érezte meg a színvonal romlását. Ártándon a szügyelő nagy rozettáinak volt nagyon durva a megmintázása. A veretek minőségbeli romlásából Dienes arra következtetett, hogy a bordányi veretek későbbiek, a 10. század második felénél korábbra nem keltezhe-

tőek.¹³ A gici lelet is ezt az időrendet támogatja: itt Hidvégi Sándor szerint sok bronz, ezüstözés nyomait viselő boglárt találtak, s a koponya mellett már S végű hajkarika volt.¹⁴

Az ártándi temetőben a 6. sírral egy sorban, annak jobbán egy erőteljes, de melléklet nélküli férfi sírja feküdt — talán a házastársáé, s a férfitől jobbra egy számozatlan és egy számozott (39. sír) gyermekváz. E négy sírt tartjuk a legkorábbinak és talán a 6. sírtől balra fekvő 11. és a számozatlan feldúlt sírt. A mellékletek alapján úgy látszik, hogy a további 10. századi temetkezések a 6. sírtől nyugatra, részben pedig a temető elpusztult északi szárnyán fekhettek. Erre két okból is gondolhatunk: 1. Az északi temetőszárny a domb homokos felszínű területére terjedt ki, amelynek széle felé feküdt a 6. sír. Valószínű, hogy a legkorábbi sírokat még a homokos talajú részen temették el, ahogy ez más vegyes talajú temetőknél is megfigyelhető (Hajdúdorog, Berekböszörmény). Ezt a temetőszárnyat azonban a korábbi alkalmi bányászás, majd 1965 tavaszán megkezdődött homokkitermelés teljesen elpusztította, csak hírmondó maradt ránk e részből. 2. Szórványként találtunk e területen egy bronz gombot, amelynek zömmel 10. századra keltezhető párhuzamait Nádudvar-Töröklaponyag 16. sírből, Békés-Povádról a 61. sírből és Nagyváradról ismerjük a környékről.¹⁵ Az északi szárny sírjai túlnyomó többségben mégis csak 11. századiak lehetnek, mert más, 10. századra utaló tárgyat a homokbányászok sem találtak, feltárásunkon pedig csak S-végű hajkarikák kerültek elő, természetesen szórványosan.

A temetkezések 10–11. századi, ill. a 11. század közepéig tartó tömbje a temető középső szárnyát foglalja magában (2. kép). Péter koráig, azaz 1046-ig a 6. sírtől nyugatra három kisebb egykorú, de időben egymást követő csoport figyelhető meg, melyek laza sorokat alkotva családi temetkezéseknek foghatók fel. E családok nemcsak időrendi kapcsolatban álltak egymással, de ezek voltak a leggazdagabb köznépi temetkezések is: itt találtak az összes karpereces és nyakpereces sírt, s bár észak felől az elpusztított szárny elkülönülése nem világos, dél felől széles, hosszú sávban válnak el e csoport, ill. szárny sírjai a déli szárnytól. Mivel a déli szárnyon nincs Endre koránál korábbi temet-

kezés, ezért a középső és északi szárny részleges időbeli egybeesését úgy magyarázzuk, hogy az északi szárnyon temetkeztek az alapító család szolgái, a középső szárnyon pedig az alapító család és leszármazottai.

A 6. sírtől nyugatra fekvő sorban még nem találunk pénzeket. Ezeket a sírokat tehát még 10. századiaknak tekintjük. Számuk azonban nagyon kevés, még akkor is, ha a II. síron és az elpusztított, de jelzett síron kívül még továbbiak is voltak észak felé a sorban. A nem keltezhető 10. századi sírok után következik az 50. sír és II. sír közötti sor, esetleg néhány további elpusztított sírral, amelyek valószínűleg a következő csoporthoz tartoznak, mégpedig az 1. és 63. sír közötti sor már zömmel 11. század eleji temetkezéseivel. A két legkorábbi sírba, az 1. és 63. sírba István király pénzével egy-egy adultus korú férfit, a 36. sírba egy matus korú férfit, míg a két fiatalabb sírba egy nőt és egy juvenilis korú lányt temettek. A matus korú férfi (36. sír) melléklete egy Aba Sámuel és egy Péter pénz volt, ami azt jelzi, hogy nagyjából egy időben születettek feküdtek a sorban. Születésük a 10. század utolsó vagy utolsó előtti évtizedére tehető. Mivel a tőlük keletre fekvő sorban, az 50. sírban már, és az egész temetőszárnyban kivételesen I. Endre pénze volt, feltehető, hogy e sor az 1. sír sorához tartozik, és nem a pénzeket nem tartalmazó sírokhoz, mert túl nagy időköz lenne a sírok között. Az 1. sír sorától nyugatra két István pénzével keltezett sír, ill. sírsor van. A két pénzzel keltezett sírban azonban infans és juvenilis korúak fekszenek, tehát valamelyik csoporthoz, ill. sorhoz tartoznak, amelyben felnőtt korúakat temettek el. Mivel az 50. sír sorát már feltételelesen az 1. sír sorához kapcsoltuk, így a 10. sír sorát (31, 51, 52. sír) még bizonytalanabban kapcsolhatjuk e csoporthoz. A második csoport legkorábbi temetkezése szintén István kori, ez a 46. sír. Bizonyosnak látszik, hogy e sorhoz tartozik a két oldalán levő 47. és 54. sír. Az alatta, tőle keletre levő sorban már Péter pénzével eltemetett halottak nyugszanak. Közéjük tartozik a temető harmadik legrangosabb temetkezése, a 20. sír, és minden bizonnyal e csoportba tartoznak még a 79. és 37. sírok is. Így a 6. sírtől nyugatra levő első csoport három sorból áll, és szintén három sorra bomlik fel a második csoport is. A harmadik cso-

¹³ Dienes I., MFME 1956. 44. Természetesen a 207. sír rozettáinak későbbi keltezése, ha csak a minőségi különbségekre vagyunk tekintettel, támadható. Hiszen különböző minőségű készletek egyidejűleg is léteztek. Ebben az esetben inkább rangkülönbségre kellene gondolnunk a két asszony esetében. Keltezésünk két megfontoláson alapul. Az idegen típusú, egyenes talpú kengyel új, nyugati divat átvételét jelzi, s ez talán nem érvényesült az első honfoglaló nemzedéknél. A második megfontolásunk demográfiai. A temetőben csak a 6. sír sorában nyugvók tekinthetők a 10. században elhunytak, utána már a 11. század elején meghaltak sírjait találjuk csak meg. Így egy generáció sírjai hiányoznának a temetőből, amely az első nemzedék és a harmadik

között feltételezhető. Ha viszont a 207. sírt egy generációval későbbre keltezem, aminek az anyag nem mond ellent, ez az ellentmondás feloldódik. A végleges választ a szerológiai vizsgálatról várjuk, melynek segítségével a temető demográfiai feldolgozása is biztosabb alapokon fog nyugodni, mint anélkül. Ezért lektoraim javaslatára a demográfiai részt el dolgozatból el is hagytam.

¹⁴ Hidvégi S., ArchÉrt 32 (1912) 320.; Mesterházy K., Nemzeti Szervezet... 100.

¹⁵ Mesterházy K., DMÉ 1967 (1968) 145. II. t.; Trogmayer O., MFME 1960–62. III. t. 12–14.; Száraz A., (Hampel J.), ArchÉrt 13 (1893) 141. 9–11. ábra.; Ua., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig 1905. II. 558.

portba csupán két sírt sorolunk, bár lehet, hogy e csoportba tartozik az összes többi sír is a középső szárny nyugati végén. Sajnos az itt előkerült pénzek meghatározhatatlanok voltak, és az elkülönülő 81. sírban már bordázott S-végű hajkarika volt, ami feltétlenül a 11. század második felét jelzi.

A temető legelső sírsora és tőle nyugatra néhány temetkezés biztosan 10. századi. Egyetlen kivétel akad itt, a 6. sírra rátemetett 5. sír. A 6. sírtól keletre azonban van még egy sírsor, amely közelségénél fogva valamiképpen a 6. sír sorához kapcsolódik, annak ellenére, hogy kivétel nélkül a 11. század második felébe eső sírokat találunk e helyen. Talán az alapító család legkésőbbi közvetlen leszármazóit temették e sorba.

Összefoglalva azt mondhatjuk: a temető középső szárnyán találjuk a 6. sírt, amelytől nyugatra egyre fiatalodó temetkezéseket találunk egészen a 11. század második feléig. A temetkezések szabálytalan csoportokat, a szabálytalan csoportok pedig esetleges sorokat alkotnak, de úgy, hogy ha együtt nézzük a temetések korát, amelyet a pénzmellékletek jeleznek, és az eltemetettek korát, amelyet az antropológiai kormeghatározásból ismerünk, akkor szinte nemzedékek szerinti leszármazásra következtethetünk. Az alapító kiscsalád gyermekei, illetve leszármazottai a még pénz nélkül eltemetett, 10. századi sírokban nyugvó halottak, ezek leszármazottai az István pénzével eltemetett felnőttek, akiknek gyermekei kereshetők az István pénzével eltemetett gyermektemetkezésekben, illetve az Aba Sámuel és Péter pénzével eltemetett adults korú felnőtt sírokban. E szárny csoportjaiból, illetve családjaiból a következő nemzedékek a temető déli szárnyára temetkeztek, legalábbis részben, hiszen az északi temetőszárnyat nem vizsgálhatjuk.

A temető középső és déli szárnya között, főleg a nyugati temetőszélen széles üres sáv van, de két-három m-es közt a keleti oldalon is találunk. A déli temetőszárnyban már csak a 11. század közepétől létrejött csoportokat, ill. sorokat találunk. E csoportok oly jellegzetesek, és olyan sok pénzzel kelteztek, hogy a 11. század közepétől lépésről lépésre nyomon követhetjük a temető betelepítését. A temető délnyugati részén Géza, Salamon és I. László pénzeivel keltezett zárt csoport jött létre (151, 136, 118, 112, 88, 90, 111, 116, 104, 110, 109, 93. sírok). Ettől délre a nyugati szélen széles sávban László pénzeit találjuk meg, melyeket észak felé a temető központja felé Béla, majd Endre pénzeinek sávja követ. Az Endre pénzeivel keltezett csoport szorosan kapcsolódik az I. István király pénzeivel keltezett első és a rozettás lószerszámos

központi sírcsoport déli széléhez. Azaz a 11. század közepén szinte sugarasán vették birtokba a kirajzó családok a temető még üres területeit. A sírok laza sorokba rendeződnek. Nyugat felől az első laza sorban találjuk délről észak felé a 169, 150, 149, 148, 137, 133, 134, 113, 114 és talán a 87. sírt. A legkorábban valószínűleg a 87. sír senilis korú halottját temették el, de legalábbis ő volt a sor megnyitója. Utána egy adults korú férfi sírját (133. sír) már Béla pénze keltezte. Mellette jobbról és balról egy-egy fiatal korú feküdt, mindkettő Salamon pénzével. A sort délről egy senilis korú nő sírja zárja, melyben László pénze volt. Világosan látszik tehát, hogy a temetkezések északról dél, azaz a temető széle felé fiatalodnak. A következő sírsor a 107. és 89. sírokkal kezdődhet, ezekben Endre pénze van. Dél felé Béla (131. sír) és egy matus korú váz következik László pénzével (143. sír), majd Salamon denárát találjuk az ismeretlen korú 153. sírban. Ugyanúgy, ahogy az előző sorban is tapasztaltuk, mindenkinek meg lehetett itt is szabva előre a helye. Így követte az előző sorban a Salamon-kori temetkezést a Béla-kori (134. sírt a 133.), és e második sorban a 143. sír László-kori temetkezését a 153. sír Salamon-kori sírja. Esírsor legkésőbbi sírjai már nyilván László-koriak (165, 166, 152. sír). A 174—129. sírok közötti sor (174, 173, 164, 167, 163, 162, 154, 142, 132, 129. sír) Bélától (132. sír) Salamonon át (163. sír) Lászlóig fiatalodik (174. sír), azaz itt is a temető belsejétől a széle felé ásták az egyre későbbi sírokat. A keleti oldalon levő két kisebb sírsor már bizonyosan László-, ill. Kálmán-kori. A központi sírcsoport és a délkeleti sírsorok között van egy talán három különböző hosszúságú sorból álló csoport: a 119, 78. és 72. sír sora, amelyben két senilis korú nő és egy matus korú férfi sírja feküdt. Tőlük keletre egy ívelő sorban már Salamon- és Kálmán-kori temetkezéseket találunk (120, 95. sír és mellettük 130, 121, 94, 70, 60. sír). A további keletre levő sor már nagy többségében Kálmán-kori temetkezéseket tartalmazott (122, 123. sír és környezetük), amelyek egyúttal a temető szélén is vannak.

Természetesen nem akarunk minden sírt egy-egy sorba vagy csoportba besorolni. Némelyikről talán szerológiai vizsgálat dönthetné el hovatarozásukat (77, 91, talán a 88. sír is). Az egyes csoportok egymásból való kiszakadását is kockázatos kizárólag saját adataink alapján megrajzolni, bár a középső szárnyon levő családok egymásból való kirajzása feltehető, s valószínűleg a többi család is rokonságban volt egymással.

Mesterházy Károly

ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ПОРЯДОК В МОГИЛЬНИКЕ X—XI ВВ. ИЗ АРТАНДА

Резюме

В 1965—1967 годах у околицы деревни Бихаркерест на всхолмлении, известном под названием Надьфаркашдomb, рядом с кельтскими и раннегепидскими погребениями также было вскрыто 152 погребения X—XI вв. (в их числе нарушенные погребения, местоположение ко-

торых может быть определено предположительно, не представлены). Распространение гепидского могильника наблюдается и в восточной части всхолмления, но там находилось только одно погребение, относящееся к эпохе обретения венграми родины (могила 207). Древневенгер-

ский могильник примыкает к деревне Рикачи-Артанд, которая впервые упоминается в грамоте под 1075 годом.

В могильнике было три наиболее видных богатых погребения. В женском погребении 6 находились позолоченные серебряные, украшенные розетками предметы конского снаряжения и седло, покрытое серебряными пластинами. В могиле 20 рядом с двумя позолоченными пластинчатыми браслетами лежала монета Петра (1038—1041, 1044—1046 гг.). В 207 могилу было положено более простое, украшенное розетками конское снаряжение. В остальных могилах найдены простые бронзовые украшения или погребенные были захоронены без погребального инвентаря. Самая значительная находка происходит из могилы 47, где находилось 52 монеты. С их помощью можно проследить возникновение порядка захоронений.

Были найдены монеты всех венгерских королей, правивших в XI веке. Две монеты присутствовали в могиле 5. В могилах 10 и 46 находились монеты короля Иштвана I (1000—1038 гг.), в могиле 95 — два денара Шаламона (1063—1074 гг.), в могиле 36 — монеты Петра и Аба Шамуэля (1041—1044 гг.), в то время как в могиле 78 рядом с неизвестной монетой находился денар Эндре I (1046—1060 гг.). Это означает, что помещение монет в могилы происходило во время правящего короля. Следовательно, монеты достоверно свидетельствуют о времени захоронения. Зафиксировано два случая, когда погребения в могильнике перекрывали одно другое. Среди них особый интерес представляют взаимоотношения погребений 5 и 6. Одно из них, погребение 6, определено X века и вместе с тем на основании погребального инвентаря, вероятно, является самым ранним захоронением. Однако в могиле 5 присутствовал денар Эндре I. Значит, между двумя захоронениями существует период, который исчисляется временем, охватывающим приблизительно три поколения. Погребение 207 на основании стреман западного типа и демографических сопоставлений может быть причислено ко второму поколению среди захоронений могильника. Итак, это было второе погребение достоверно X века. К первому поколению погребенных может быть отнесен ряд, куда входила могила 6. Ко второму поколению может быть отнесена могила 207 и часть захоронений без монет, расположенных к западу от погребения 6.

Помимо них и среди разрушенных могил также находились захоронения X века. Захоронения представителей последующих поколений могут быть наблюдаемы в центральной части могильника, где они как бы оформлены в ряды. Захоронения, находящиеся к западу от могилы 6, приобретают все более и более поздний характер, последние из них датируются монетами Петра. Северное крыло могильника оказалось разрушенным, но на основании нескольких случайных находок оно могло быть аналогичного времени, что и южное крыло, которое от центрального скопления могил отделяет полоса земли без погребений и одна находка.

По краям монеты Эндре I отмечают наиболее ранние погребения, и в направлении с севера на юг могут быть наблюдаемы ряды, характеризующиеся все более и более поздними погребениями. Самые молодые могилы южного крыла относятся к эпохе Ласло I. Самые поздние погребения монеты Калмана датируют концом XI века, в крайнем случае рубежом XI—XII веков. Это означает, что с середины XI века отдельные семьи начинают стремительно использовать территорию могильника. Время и характер захоронения покоящихся в могилах погребенных могут быть определены на основании монет, т. е. каждому умершему заранее было отведено место на территории могильника. Так погребение 133 с монетой Белы могло следовать за погребением 134 с монетой Шаламона, и это явление может быть прослежено еще во многих случаях. Итак о заполнении территории могильника дают хорошее свидетельство монеты, но его демография сможет быть обрисована лишь после проведения серологических исследований. В могильнике хоронили представители различных поколений небольшого сообщества. На основании возраста и времени захоронения (разумеется, лишь в случае непродолжительного правления: допустима вероятность в течение двух-трех лет) может быть прослежено происхождение семей и их разделение. Однако на основании морфологических показателей данные определяющие возраст (*adultus*, *maturus*, *senilis*, и т. д.), для этого исследования не пригодны. Итак, демография могильника может быть исследована лишь на основании более точных возрастных данных.

К. Мештерхази

BESTATTUNGSORDNUNG IM GRÄBERFELD VON ÁRTÁND AUS DEM 10—11. JAHRHUNDERT

Auszug

In den Jahren 1965—67 wurden in der Gemarkung der Dörfer Biharkeresztes und Ártánd auf dem Hügel Nagyfarkasdomb außer keltischen und frühgedidischen Gräbern auch 152 Gräber aus dem 10—11. Jh. erschlossen (in dieser Zahl sind die gestörten Gräber nicht mit inbegriffen, deren Platz annähernd festgestellt werden konnte). An der östlichen Hälfte des Hügels setzte sich das gedidische Gräberfeld noch fort, jedoch befand sich dort nur mehr ein landnahmezeitliches Grab (Grab 207). Das ungarische Gräberfeld gehört zum Dorf, namens Rikachi-Artánd, das in einer Urkunde zum ersten Mal im Jahre 1075 erwähnt wird.

Im Gräberfeld waren 3 besonders reiche Gräber. Das Frauengrab 6 enthielt ein silbervergoldetes, rosettenverziertes Pferdegeschirr und einen mit Silberblechen verzierten Sattel. In Grab 20 waren neben zwei vergoldeten Bandarmringen die Münze des Königs Péter (1038—41, 1044—46). In Grab 207 kam ein einfacheres, rosettenverziertes Pferdegeschirr zum Vorschein. In den übrigen Gräbern fanden wir einfache Bronzeschmucke oder sie waren beigabenlos. Den bedeutendsten Fund bildeten die in Gräbern 47 zum Vorschein gekommenen 52 Münzen. Mit Hilfe der Münzen können wir die Gestaltung der Ordnung bzw. Anlegung des Gräberfeldes verfolgen.

Von allen ungarischen Königen des 11. Jh. liegen Münzen vor. Zwei Münzen wurden in 5 Gräbern gefun-

den. Die Gräber 10 und 46 enthielten Denare von István I. (1000—1038), in Grab 95 zwei Denare von Salamon (1063—1074), in Grab 36 waren Münzen von Péter und Aba Sámuel (1041—1044), während aus Grab 78 kam außer einer unbekannten Münze der Denar von Endre I. (1046—1060) zum Vorschein. Dies bedeutet, daß es zur Unterbringung der Münzen im Grab zur Zeit des gerade herrschenden Königs gekommen ist. Die Münzen zeigen also die Bestattungszeit an. Im Gräberfeld waren zwei Nachbestattungen. Von diesen ist das Verhältnis der Gräber 5 und 6 am wichtigsten. Das mit Sicherheit auf das 10. Jh. datierbare Grab 6 war aufgrund seiner Beigaben vielleicht zugleich die älteste Bestattung. Grab 5 enthielt hingegen den Denar von Endre I. Zwischen den beiden Gräbern ist also ein Intervall von etwa drei Generationen. Grab 207 reichten wir aufgrund des Steigbügels westlichen Typs und der demographischen Bedenken zur zweiten Generation des Gräberfeldes. Dies war nämlich das zweite mit Sicherheit auf das 10. Jh. datierbare Grab. Zur ersten Generation dürfte die Reihe des Grabes 6 gehört haben. Zur zweiten Generation kann das Grab 207 und ein Teil der münzlosen Gräber westlich vom Grab 6 gehören. Außerdem waren noch im zerstörten Gräberfeldabschnitt auch Gräber aus dem 10. Jh. Die weiteren Generationen im mittleren Flügel des Gräberfeldes können fast in Reihen geordnet beobachtet werden. Die

Bestattungen werden westlich vom Grab 6 stets jünger, die letzteren datiert die Münze des Königs Péter. Der nördliche Flügel des Gräberfeldes ging zugrunde, jedoch dürfte aufgrund einiger Streufunde mit dem südlichen Flügel gleichaltrig gewesen sein. Der südliche Flügel sondert sich mit einem fund- und grablosen Streifen vom mittleren Block ab. An den Rändern zeigen die Münzen des Endre I. die ältesten Bestattungen an und wir können von Norden nach Süden sich stets verjüngende Reihen beobachten. Die jüngsten Gräber stammen im südlichen Gräberfeldflügel aus der Zeit des László I. Die spätesten Gräber des Gräberfeldes datieren die Münzen von Kálmán auf das ausgehende 11. Jh., eventuell auf die Jahrhundertswende. Dies bedeutet, daß die einzelnen Familien von der Mitte des 11. Jh. das Gebiet des Gräberfeldes fast strahlenförmig in Besitz genommen haben. Aufgrund des Alters der in den Gräbern liegenden Toten und der auf die Bestattung hinweisenden Münzen können wir feststellen, daß der Platz eines jeden Toten im Gräberfeld schon im voraus festgelegt war. Auf diese Weise

konnte das Grab 133 mit der Münze des Béla dem Grab 134 mit der Münze des Salamon gefolgt haben und diese Erscheinung kann auch noch in mehreren Fällen konstatiert werden. Die Belegung des Gräberfeldes zeigen also die Münzen gut an, jedoch läßt sich die Demographie des Gräberfeldes erst nach einer eingehenden serologischen Untersuchung umreißen. Das Gräberfeld setzt sich aus den Generationen einer kleinen Gemeinschaft zusammen. Aufgrund des Lebensalters und der Jahreszahlen der Bestattungen (dies kann natürlich nur im Falle einer kurzen Regierungszeit innerhalb einer Zeitspanne von 2—3 Jahren verifiziert werden) lassen sich die Abstammung und Ausschwärmung der Familien verfolgen. Für diese Untersuchung sind aber aufgrund der morphologischen Daten bestimmte Altersdaten (adult, matur, senil usw.) nicht geeignet. Die Demographie des Gräberfeldes kann also nur auf genauere Lebensaltersangaben basiert untersucht werden.

K. Mesterházy

KÖZÉPKORI KÁLYHACSEMPÉK MAGYARORSZÁGON. IV.

A feldolgozás alábbi folytatásával elsősorban kiegészítő pótlásokkal bővítjük a korábban meghatározott kályhák (csoportok) mintakincsét; ezek részben az elterjedés további bizonyítékait is szolgáltatják, másrészt újabb ásatások közölt anyagához is kapcsolódnak. Módszerünkben most is a korábbi úton haladunk: a technológia és stíluskritika segítségével csoportosítunk, és ahol lehet, a régészetileg kormeghatározott darabok tanúságát használjuk.

XIV. SZÁZAD

Első feldolgozásunkban a bemutatott háromféle kályha 15 csempetípusát határoztuk meg (ebből 10 az első, 2 a második és 3 típus a harmadik kályhához tartozik). Ezeket tovább bővíthetjük, elsősorban a budai palota É-i kaputornya előtt feltárt jól elhatárolható korai rétegek (5–6. r.) leleteivel, melyekből az első közlemény idején csak az 1954. évi ásatás anyagát hasznosítottuk.¹ A további feltárásom 1957-ben itt tovább bővítette a 14. sz.-i leleteket (és az 5. rétegben két I. Lajos dénár is volt, 1358–71 közötti veretek; a réteg tetején Zsigmond korai dénárával: 1390–1427 között).

I. csoport

A már közreadott 10 típus után ide kell sorolnunk a visegrádi palotából előkerült töredéket, a fiait etető pelikánnal,² valamint Budáról az említett lelőhely 6. rétegéből (ebben két Mária királynő dénár is feküdt) egy díszített kályhaszemet: 12. típus: Kerek kályhaszem rövid, korongozott hátrésszel. Kerek előlapján kimagasló hatágú csillag, szárai közt háromkaréjdísz. Vörös cserép, gesztenyebarna máz angób nélkül. Átm.: 17,2 cm, magasság: 12,5 cm (1. kép). A cserép és a máz megegyező az I. cs. csempéivel. Az ilyen kályhaszemek egykori elhelyezése csak találgatható: esetleg a kályhán legfelül, a háromszögű

ormok között a záró tapasztás zavaró hatását próbálták így ellensúlyozni?

Ugyane rétegből került elő a már leírt 7. típus áttört szőlődiszes^{2a} csempéjének további kevés töredéke is (2. kép).

A műhely kályhái a budai és a visegrádi palotán kívül talán Vértesszentkereszt bencés kolostorában (egy vadászjelenetes töredék³), esetleg a pomázi kastélyban (bizonyára szerényebb felépítéssel) is álltak. A Diósgyőr várából eddig közölt darabok⁴ véleményem szerint csak rokon jellegűek, de nem azonos minták, kivitelezésük több esetben gyengébb színvonalú.

Ezen — eddig — legkorábbi magyarországi kályhák a 14. sz. közepén meginduló művészi kézműipar emlékei. Gyökereiket ma sem ismerjük, bár megjegyeznénk, hogy a svájci kutatás a legkorábbi díszített kerek kályhaszemeket és csempéket ugyancsak erre az időre keltezi.⁵ Egyezéseket még nem találtunk, csupán témaazonosságot (szarvas, pelikán, mesebeli állat, szirén), a magyarországi udvarban felállított alkotások magasabb színvonalat képviselnek. Azt azonban továbbra is elképzelhetőnek tartjuk, hogy ottani mesterek honosítják meg a technológiát több közép-európai feudális székhelyen.

II. csoport

Budán az É-i kaputorony előtti lelőhely 5. rétegéből került elő a már ismert 2. típus újabb töredéke: bal felé lépő oroszlán, háta mögött fával. Vörös, erősen soványított cserép, angób nélkül borsózöld mázzal (túlegetett, hólyagos felületű). Töredék sz: 20,5 cm (3. kép).

E csoport másolat-kályhájának elterjedését a budai palotán kívül a pomázi kastélyban egy almazöld mázas töredék képviseli (ugyane típus csempéjének jobb oldali szélé), valamint a budai domonkos kolostor egyik lelete, az 1. típus (Sámson és az oroszlán) zöldmázas töredéke.⁶ Utóbbi kályhát a kolostor 14. sz.-i bővítő átépítése során állít-

¹ Holl, 1958, 25, 27. kép. Gerevich, 53–58. Leletek: 74–77. kép.

² Művészet I. Lajos király korában. Katalógus. (Bp. 1982) 159, 88. sz.

^{2a} A szőlőlevél-inda díszítése a kályha záródása alatt talán a kor pillérfejezeteinek naturális növényornamentikájával rokon: pl. Garamszentbenedek, szentély fapillér-

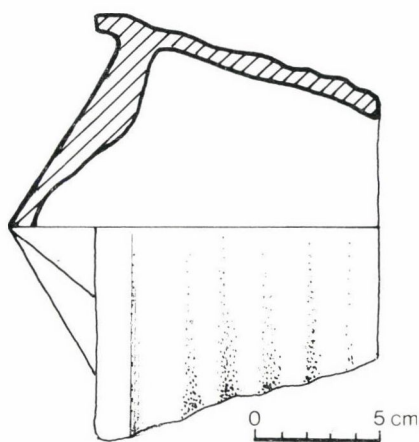
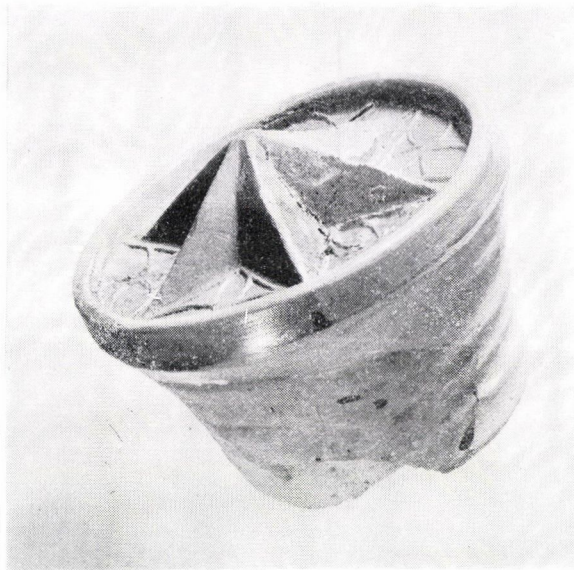
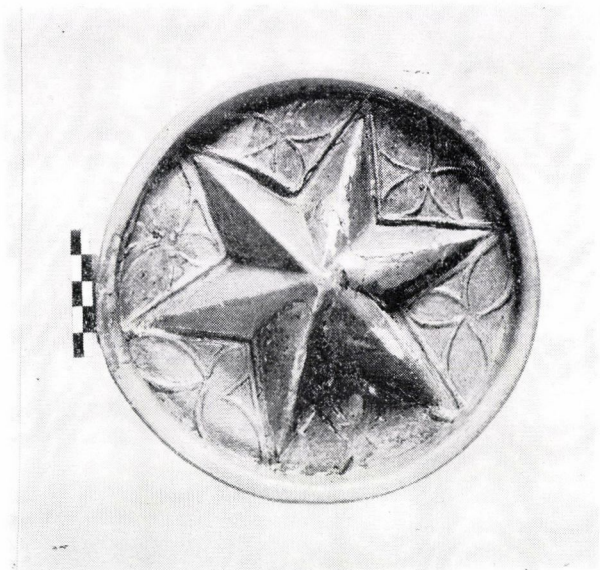
fejezetei. (Nagy Lajos kora. Rajza: Magyarországi Művészet 1300–1470 körül. Bp. 1987. I. k. 332.)

³ Kozák É. II. 2. kép.

⁴ Művészet I. Lajos . . . 91–93. sz. (Czeglédy I.)

⁵ Tauber, J., Herd und Ofen im Mittelalter. (Olten-Freiburg 1980) 327. 14 t. 17–18.

⁶ H. Gyürky, Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. (Bp. 1981) 12 t. 5.

hatták fel, amikor már építészeti kialakításában szakítottak a korábbi szerény, a rendi előírásnak megfelelő megoldással; a díszes kályha állítása a nagyobb kényelem és egyúttal gazdagabb belső felszereltség velejárója volt.

III. csoport

A legtöbb új mintát e csoport (különféle színű csempékből felrakott) kályhájához találtuk, a már ismertetett három típuson felül.

4. típus: négyzet alakú csempe, díszítését egyszerű léckeretben pajzs nélkül a magyar címer vágásai képezik. (A 7 vágás helyett azonban 4 kiemelkedő pályát ábrázoltak, valószínűleg csak a szimmetria kedvéért, hogy az utolsó sáv elváljon a keretezéstől.) Rekonstruált magassága 20 cm

⁷ Ilyen megoldás később csak a cseh oroszánál látható két Zsigmond-kori kályhán: Holl 1958, 58. kép; Holl 1971, 114. kép.

⁸ Kozák É., I. 1. kép 1, mázatlan; szerző szerint nem a

1. kép. Sárgamázos kályhaszem. 14. sz. közepe. Buda, palota

Abb. 1. Rundkachel mit gelber Glasur. Mitte des 14. Jh. Buda, Palast

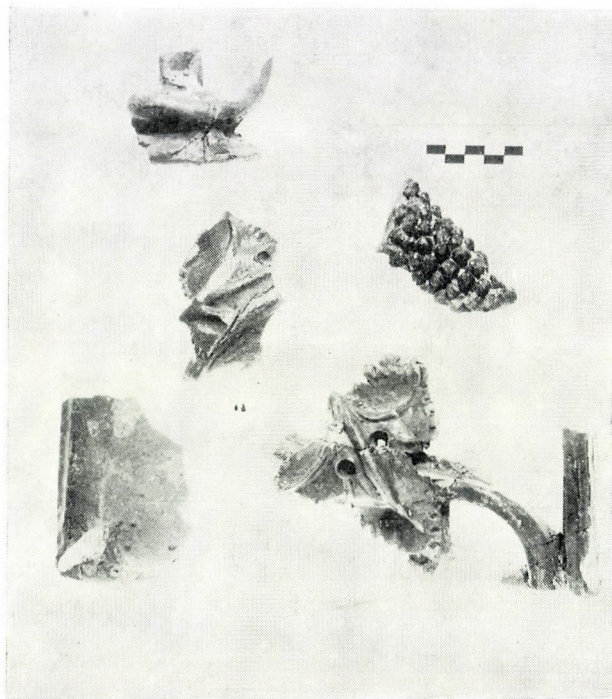
(azaz az 1. típus párja!). Két példány töredékei, egyik előlapja vörösrózsaszín (a másik rosszabbul égetett, szürke), angób nélkül zöld mázzal. Hát: 7,5 cm. Az É-i torony előtti 5. rétegből (4. kép).

5. típus: négyzet alakú csempe, léckeretben kettőskereszt. Sárgászöld cserép, sárgásbarna máz barna pettyekkel, angób nélkül. Rekonstruált szélessége: 20 cm (4. kép). — Az egyetlen példány lelőhelye alapján lehetne Zsigmond-kori is — bár a kereszt szárainak kiszélesedő végződése is inkább az Anjou királyi pecsétek stílusához köthető —, de mérete és az előző 1. és 4. típus már utal arra, hogy kályhánk alsó részén volt, ahol az Anjou és a magyar címet alkotó mesteralakokat (liliomok, vágások, kereszt) önállóan szerepeltették *címerpajzs nélkül*, nyilván egymással váltakozva.⁷

6. típus: téglalap alakú csempe, zárt előlappal. Plasztikus díszítése a jobbra döntött címerpajzs kettőskereszttel, felette csöbörsisak alig rojtozott takaróval, koronával, ebbe illesztett kettőskereszttel. (A kiegészítésre alkalmas töredékek Vértesszentkereszt kolostorából kerültek elő,⁸ eszerint m: kb. 43,5 cm, sz: 22 cm. 6. kép) — A budai palotából csak 7 kisebb szórvány töredék került elő, különböző helyeken, 15–16–17. sz.-i rétegekből. Ezeket olivzöld, barna, sárgásbarna, borszöld, illetve zöldessárga máz látható, legalább 7 különböző példány töredékei. A sokszínű megoldás is a III. csoport emléanyagába utalja (7. kép).⁹

budai csempék mesterétől. (Ezt most alátámasztja, hogy a budai töredéken a kereszt alatt hármashalom is van.)

⁹ A budaiak azonosítását a vértesszentkeresztiek közlése tette lehetővé.

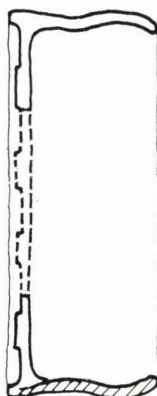
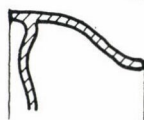
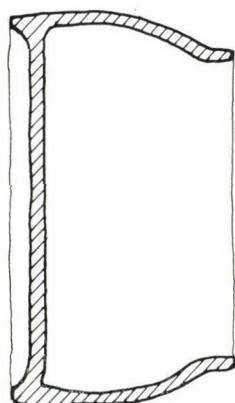
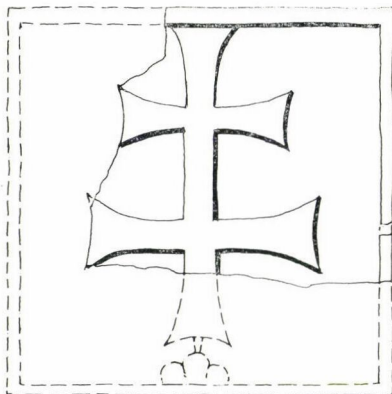
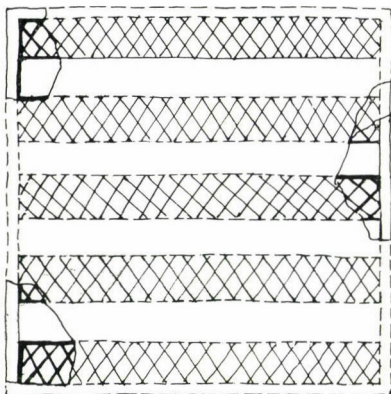
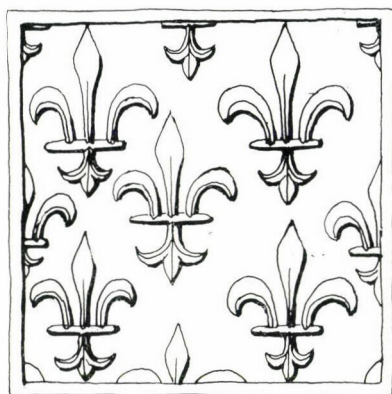

2. kép. Áttört kályhacsempe töredékei szőlőinda-dísszel.
14. sz. közepe. Buda, palota

Abb. 2. Fragmente einer durchbrochenen Ofenkachel mit
Weinrankenverzierung. Mitte des 14. Jh. Buda, Palast

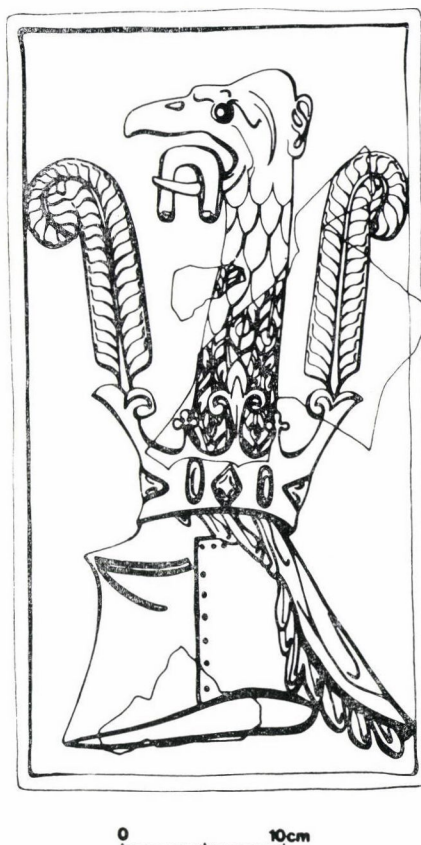
3. kép. Kályhacsempe oroszlánnal. II. csoport 2. típus
Abb. 3. Ofenkachel mit Löwen. Gruppe II, Typ 2

0 10 cm

4. kép. Kályhacsempék az Anjou és a magyar címer mesteralakjaival (III. csoport 1, 4 és 5. típus) 14. sz. m. fele.
Buda, palota

Abb. 4. Ofenkacheln mit Heroldsbildern des Anjou- und des ungarischen Wappens (Gruppe III Typ 1, 4 und 5),
z. H. 14. Jh. Buda, Palast

5. kép. Anjou-sisakdíszes kályhacsempe
Abb. 5. Ofenkachel mit Anjou-Helmzier

Ez a csempe a kályhán a 3. típus (struce-sisakdísz) fölött képzelhető el a következő sorban, most már keskenyebb csempékből rakva. A típus töredékesen Diósgyőr várában is előkerült zöld mázzal.¹⁰

A középkori magyarországi kályhacsempék sorában ez a ritka megoldás — a teljes címer ábrázolása — felveti a kérdést, vajon e késő Anjou-kori kályhán csupán egy ilyen kompozíció volt? Véleményem szerint ennek volt párdarabja is, inkább ide, mint a Zsigmond-korba kell helyezniünk egy másik vértesszentkeresztí csempetípust:

7. típus: téglalap alakú csempe, zárt előlapján alul álló címerpajzs jobbra néző sassal; felette a sisak megoldása sajnos eddig nem ismert (heraldikailag bizonyára ez is jobbra fordított), a sisakdísz kitért szárnyú, testével jobbra forduló koronás sas. A csempe bal oldalán a sisaktakaró maradványaként (?) szív formájú levelek. (Stílusában jellegzetesnek kell tekinteni a sas tollainak erősen plasztikus részletezését, az arányok szempontjából pedig a címerpajzs viszonylagos kicsiségét a teljes

kompozíciók belül.) A kolostorból 3 példányból kerültek elő töredékek, kettő zöld-, egy sárgamáz. M: 42 cm, sz: 22 cm (8. kép).¹¹

Milyen indokok alapján véljük idetartozónak e típust (amely eddig csak e lelőhelyről ismert)? Az egész kompozíció megoldása inkább a 6. típusra emlékeztet, mint a biztosan Zsigmond-korú csempékre, melyekből ötöt ismerünk.¹² A címerpajzs sasa még lehetne a brandenburgi címer, de a sisakdísz már árulkodóbb: Zsigmond pecsétjén és teljes címerábrázolásainál sisakdíszként zárt *sasszárnyat* használt. Ez megfelelt a cseh királyi címer sisakdíszének (akár a Přemysl sasos pajzs, akár az oroszlanos pajzs esetében: lásd már II. Vencel esetében is, valamint a későbbi cseh királyoknál), de a 14. sz. elején IV. Ottó brandenburgi őrgórf sisakdísz is ilyen fésűs állású fekete sasszárny.¹³ Az Anjouk esetében a címer koronás sasmadara a lengyel királyságot jelenti, s e címer sisakdíszeként a teljes sasmadarat ábrázolták: így például az Aachenben őrzött ötvösművű címerek között, melyek a Nagy Lajos király adományozta értékek sorában fennmaradtak. Ezért tartjuk a kályhacsempe címerét inkább Nagy Lajoshoz kapcsolhatónak, azonkívül a csempe méretei szerint is a 6. típus párja volt. — Kérdéses, e csempék miért csak Vértesszentkeresztről ismertek? Lehetséges, hogy az itteni második Anjou-kori kályha nem a budai és a többi királyi udvartartás kályháinak készítését rögtön követve, hanem csak később készült (mindenképpen 1370: lengyel koronázás után), s így már egy másfajta összeállítást mutatott. Ez a körülmény megmagyarázná e csempe megfogalmazásának kisebb stíluskülönbségeit is: az eredeti pozitív mintát már mástól szerezte be a kivitelező kályhámester.

8. típus: valószínűleg négyzetes csempe, léckeretben címerpajzs, melyet andráskereszt oszt négy mezőre; ezekben 1-1 lilium. Csak egyetlen példány töredékeit ismerjük a már említett kaputorony előtti 5. rétegből. Ennek alapján pontos méretei nem állapíthatóak meg, lehet, hogy kb. 20×20 cm-es volt. Vörös (magjában szürke) cserép, rajta angób nélkül sötétzöld, feketén ható máz (9. kép). Elképzelhető, hogy az alsó heraldikus sorozat része volt; a címer jelentésének megfejtése azonban nyitott.¹⁴

9—11. típus: téglalap alakú, dongáshátú áttört mérműves csempe, négyzetes és háromszög alakú oromcsempe áttört mérműdísszel. A kevés számú töredék alapján (zömmel az É-i torony előtti 5. rétegből) egyiket sem lehet rekonstruálni. A téglalap alakú csempe alsó részét középosztós, két csúcsos nyílással képzelhetjük el (megoldása közel állhat a 15. század egyszerűbb mérműves csempéihez). A négyzetes csempe háta tál formájú, mér-

¹⁰ Művészet I. Lajos . . . 90. sz. (Czeglédy I.)

¹¹ Kozák É. II. 2. kép. 2; 192. Zsigmond-kori típus. A meghatározásként használt brandenburgi sast azonban mindig korona nélkül ábrázolták!

¹² Teljes Zsigmond címer ábrázolások: Kozák É. u. itt 2. kép 3; Holl 1958, 32. és 48. kép (Jakch Dénes), Holl

1971, 111. kép.

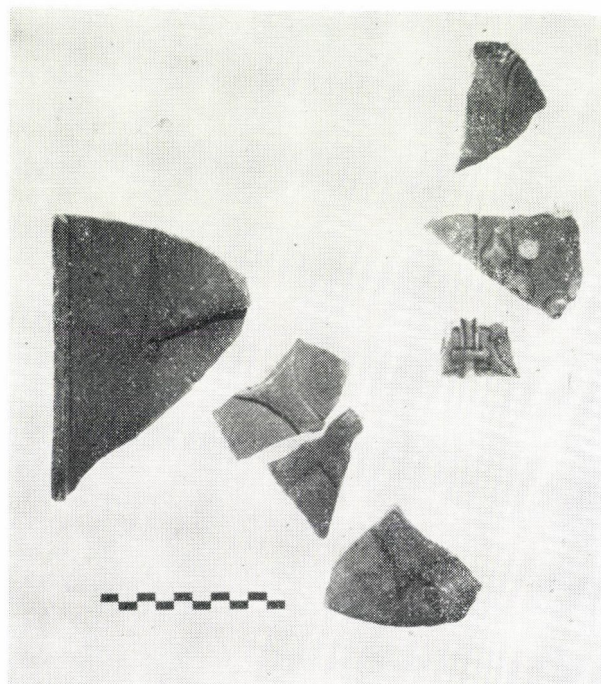
¹³ Lásd pecsétjeiket és a heidelbergi Manesse-kódex ábrázolását.

¹⁴ Az általam ismert címerek között nem fordul elő; talán a király által adományozott?

6—7. kép. Kályhacsempék Nagy Lajos király címerével (6: Vértesszentkereszt, 7: Buda, palota; III. csoport 6. típus) 14. sz. m. fele

Abb. 6—7. Ofenkacheln mit dem Wappen des Königs Ludwig d. Gr. (6: Vértesszentkereszt, 7: Buda, Palast; Gruppe III, Typ 6), z. H. 14. Jh.

műdísze négykaréj: minden oldala közepéről 1—1 élesen metszett orrtag nyúlik befelé (mérete kb. 23×23 cm) szépen kivitelezett horony-profillal. Az oromcsempe töredékei alapján az első Anjou-kori kályha lezárásának variációja, orrtagos karéjdíszekkel (de belső rózsza nélkül). A legtöbb töredék sötétzöld (majdnem fekete) mázas, amint a 8. típus is, de van olivzöld, sárgásbarna, sőt mázatlan kivitelben is. E csempék zömmel az É-i torony előtti 5. rétegből származnak. A negatívból kinyomott lap mérműrajzának utólagos kivagdalása egyes példányoknál ügyetlen volt (10. kép).

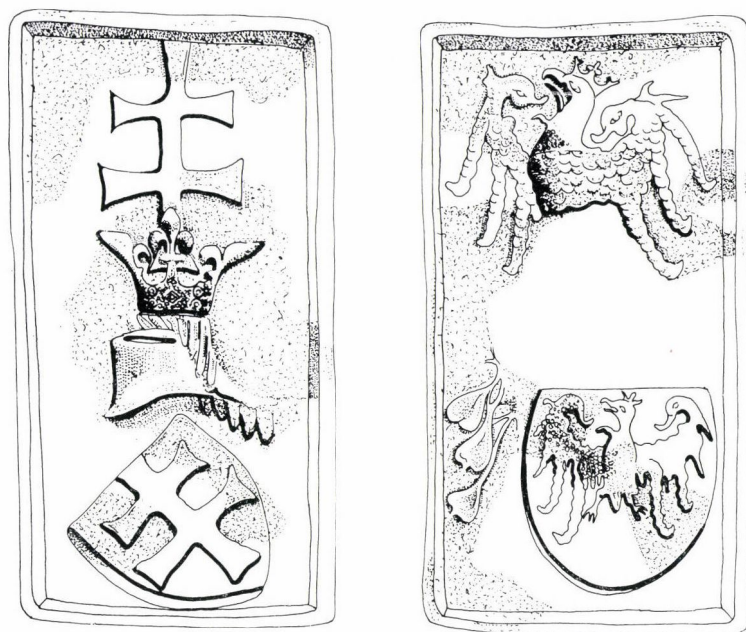
A III. csoport műhelyének kályhái eddig a következő elterjedést mutatják: Buda, palota (valamennyi típus a 7. kivételével); Pest (3. típus);

Visegrád, alsó palota (1—2. típus); Esztergom érseki palota (1. típus); Diósgyőr, vár (2. típus olivzöld mázzal, kiállításán publikálatlan; 6. típus); Nyék, vadászkastély (6. típus). Vértesszentkeresztben a 6—7. típus valószínűleg valamivel később készült, talán nem is azonos mestertől, a 11. típus pedig kisebb méretben fordul elő zöld mázzal. — Az elterjedés szempontjából e korszakot tekintve Nyék jelent újat. Tudtuk ugyan, hogy a II. számú épületnek volt egy elődje is, de ezt a leletek alapján Zsigmond építkezésének tartottuk.¹⁵ A 6. típus csempéjének két zöldessárga mázú töredéke a kettőskeresztes címerből viszont arra mutat, hogy már korábban is volt itt egy vadászkastély.¹⁶

*

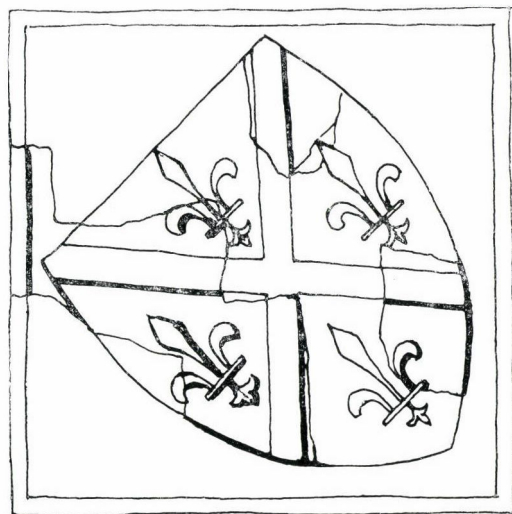
¹⁵ Holl I., Jelentés a nyéki kastélyépületek... ásatásáról. BpR 19 (1959) 281—282. — Garády 1939-ben a II. épület ásatásakor 3 Zsigmond érmet és egy CNH 98. érmet talált. Uo. 284. — Utóbbi az 1350-es években készült budai dénár: Huszár L., A budai pénzverés története a középkorban. (Bp. 1958) 48.

¹⁶ Lehet, hogy egy budai kályha lebontása után néhány csempéjét itt pótlásként felhasználják egy Zsigmond-kori kályhához? Ilyen takarékosagra van példa (lásd Salzburg!), bár nem valószínű. A töredékek: BTM VMuzeum 53. 361. ltsz.

0 5 10 cm

8. kép. Kályhacsempék Nagy Lajos magyar és lengyel címerével. Vértesszentkereszt (M. Kozák É. alapján)
Abb. 8. Ofenkacheln mit den ungarischen und polnischen Wappen des Ludwig d. Gr. Vértesszentkereszt
(aufgrund von É. M. Kozák)

0 5 cm

9. kép. Kályhacsempé ismeretlen címerrel. 14. sz. m. f.
Buda, palota

Abb. 9. Ofenkachel mit unbekanntem Wappen, z. H.
14. Jh. Buda, Palast

A három Anjou-kori csoporton kívül a leletanyagban számos, ma még összefüggéseiben nem tisztázható csempét ismerünk. A régebben említettekén kívül (Buda, Visegrád) ilyen a legtöbb diósgyőri csempé is, valamint a következőkben felsorolt budaiak. Ezek közül a legtöbbet az emlé-

tett É-i kaputorony mellett találtuk, a 14. sz. legvégén kihordott 5–6. rétegben:

1: Léckeretes csempé töredéke, osztott címerpajzs jobb oldalán liliomokkal. Szürke, mázatlan. M: 9 cm. A liliomok stílizálása egészen más, mint az előzőknél, kivételük gyenge (11. kép 1).

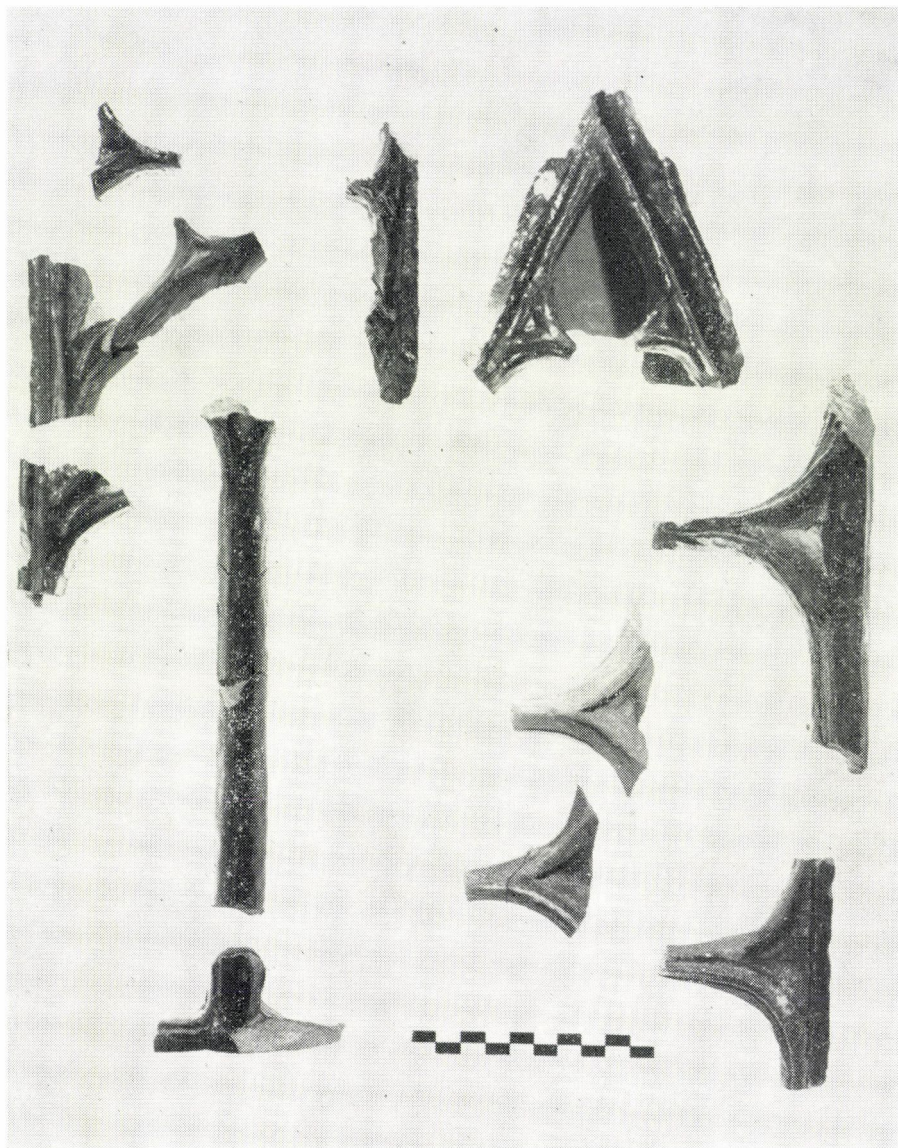
2: Léckeretes (négyzetes?) csempé töredéke, díszítése jobbra néző sörényes állatalak (oroszlán?), felette tölgylevel és makk. Szürkés soványított cserép, angób nélkül tüzes borsózöld mázzal (fekete vasoxid pettyek). Töredék m: 15,5 cm (11. kép 2).

3: Léckeretes (négyzetes?) csempé töredékei, alul két döntött mezőben éles rajzú liliom. Szürkés-rózsaszín cserép, sötétzöld (majdnem fekete) máz (11. kép 4).

4: Négyzetes sarokcsempé, egyik oldalán húson mintázott növénydíz; a sarokrész sematikus jelzett csavart kötélvész. Szürkés, helyenként rózsaszín cserép, fűzöld, megégett máz angób nélkül. Kivitele a II. csoport csempéihez rokonítja (M: 19,5 cm, 11. kép 3).

5: Mérműves csempé töredéke; élesen metszett nagyméretű orrtag. Jól iszapolt barna cserép, máz nélkül. M: 13,5 cm (11. kép 6).

6: Zárt előlapú csempé töredéke, laposan mintázott sárkány részletével. Dekoratív megfogalmazású. Barnásszürke cserép, olivzöld mázzal. M: 12,5 cm. — A darab nem az előzőek leletgyűjtéséből származik, hanem a budai palota É-i belső zárófala mögötti ásatásból (Sz.á.D. 7/a réteg; 1957); itt 14. századi kerámiaanyagot, 2 Mária

10. kép. Mérműdíszes kályhaacsempék. III. csoport 9–11. típus Buda, palota
Abb. 10. Ofenkacheln mit vorgesetztem Maßwerk. Gruppe III, Typ 9–11. Buda, Palast

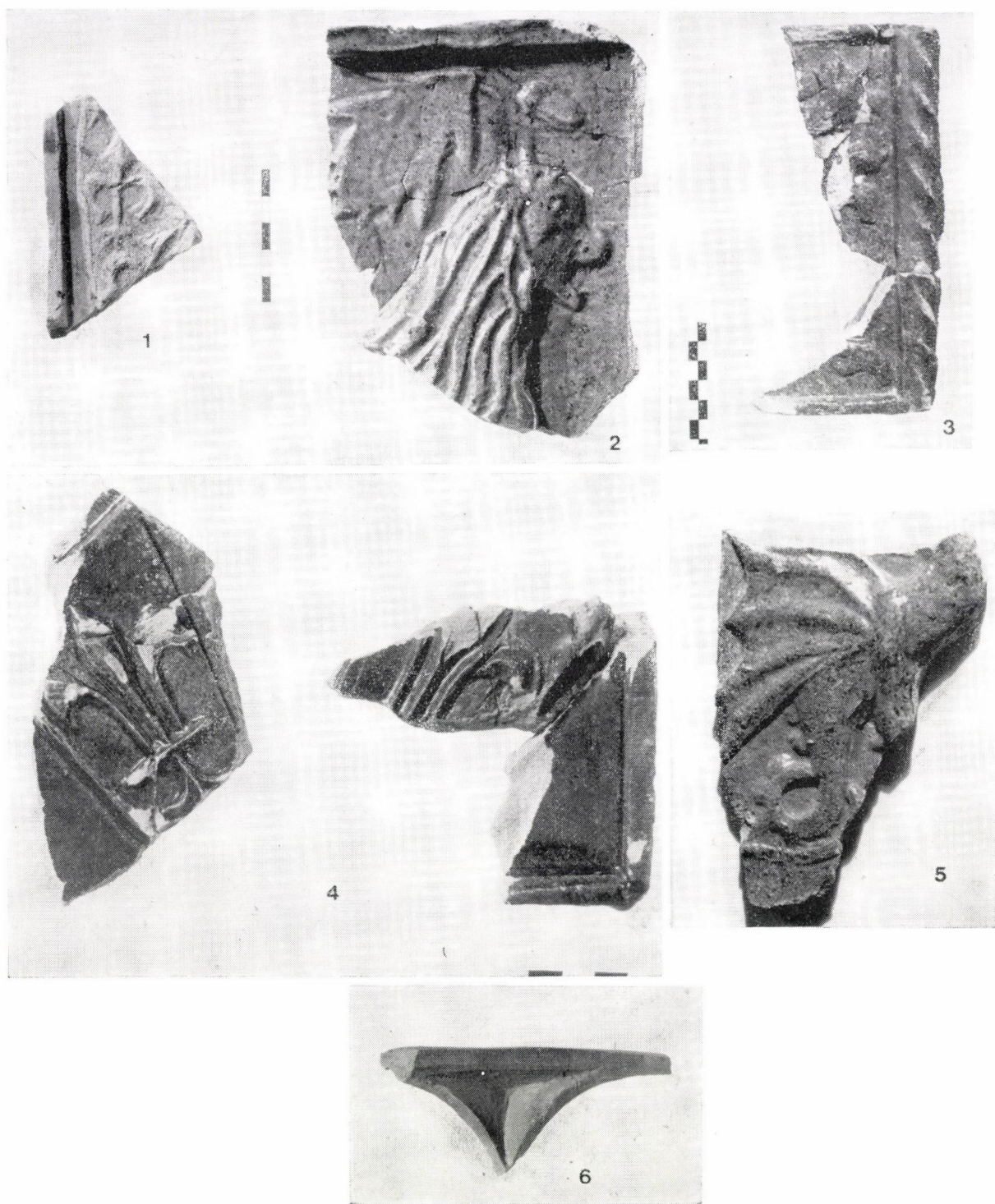
dénárt (1382–85) és egy hamis Zsigmond dénárt is találtam¹⁷ (11. kép 5).

7: Téglalap alakú, dongáshátú csempe, áttört előlappal. Díszítése alul középosztóval elválasztott két nyílás, orrtagos-csúcsíves zárással, fölötte körbe szerkesztett forgó halhólyagok gazdag mintájával. A teljes minta még nem rekonstruált, de az látható, hogy ötös osztásba szerkesztett. A vezérelem valószínűleg 5 nagy halhólyag, a közöket párosan elhelyezett kisebb halhólyagok és négykarójok töltik ki. Sárgásfehér cserép, jól kiégetett, a hátrészen korongolási bordák; máza angób nélkül tüzes citromsárga, illetve zöldessárga. M: 45 cm körül, sz: 22,8 cm (12. kép). — Legalább

2 példány töredékei (a felső rózsza mintája nem egyforma), egy részük az É-i kaputorony 5. és 6. rétegéből, a többi a közelből.

Ez utóbbi csempetípus, melynek töredékei ugyancsak a 14. sz. végének érmeivel meghatározott rétegekben feküdtek, ma még nem sorolható be az ismert kályhák részei közé. Stílusában gyökeresen eltér a már feldolgozott daraboktól: rajza jóval gazdagabb, mint számos, már ismert mérműves csempénél. Talán nem tévedünk, ha a Parler építőművészet által létrehozott gazdag ablakrácsok közvetett hatására gondolunk e nagyon fejlett — és rendeltetését meghaladó — megoldásban. Feltűnő — és a mérműves csempék kivitele-

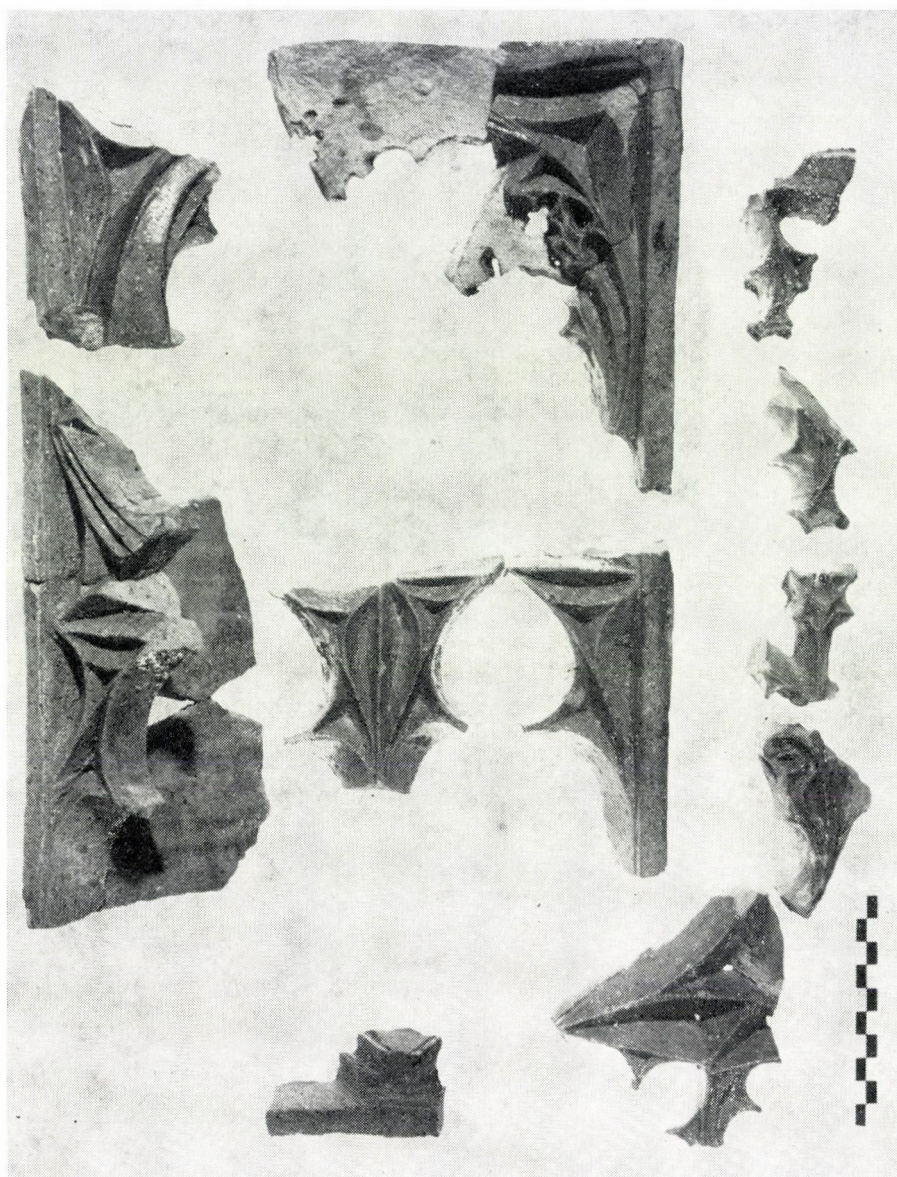
¹⁷ Gerevich, 29. képen a 14. sz.-i leletanyag rajza.

11. kép. Kályhacsempe-töredékek Anjou-kori rétegből. Buda, palota. 14. sz. vége
Abb. 11. Ofenkachelfragmente aus einer anjouzeitlichen Schicht. Buda, Palast. Ende des 14. Jh.

zésénél nem szokásos — az a megoldás, hogy a díszítés tulajdonképpen egyetlen síkba írt rajz (tehát egy vonalas szerkesztés) és ennek homorú vágással tagolt plasztikája; a másodlagos elemek sem helyezkednek el hátrább. A készítő a mérmű-szerkesztésben jártas, de nem kőfaragó, hanem fa-

faragó, asztalosmester. Az is lehet, hogy a negatív csak a mérmű rajzát adta meg és a plasztikai ki-vitel az agyag kifaragásával minden csempénél lényegében eredeti alkotás (azaz nem egyszerű sokszorosítás). Erre mutat a szokásosnál erőtelje-sebb, eredetileg 2,2—2,5 cm vastag előlap is, ami

12. kép. a)
Abb. 12 a

a félig száraz agyaglap faragását lehetővé tette. (A szokásos mérműves-áttört csempék esetében megelégedtek a kb. 1,6 cm-es vastagsággal.)

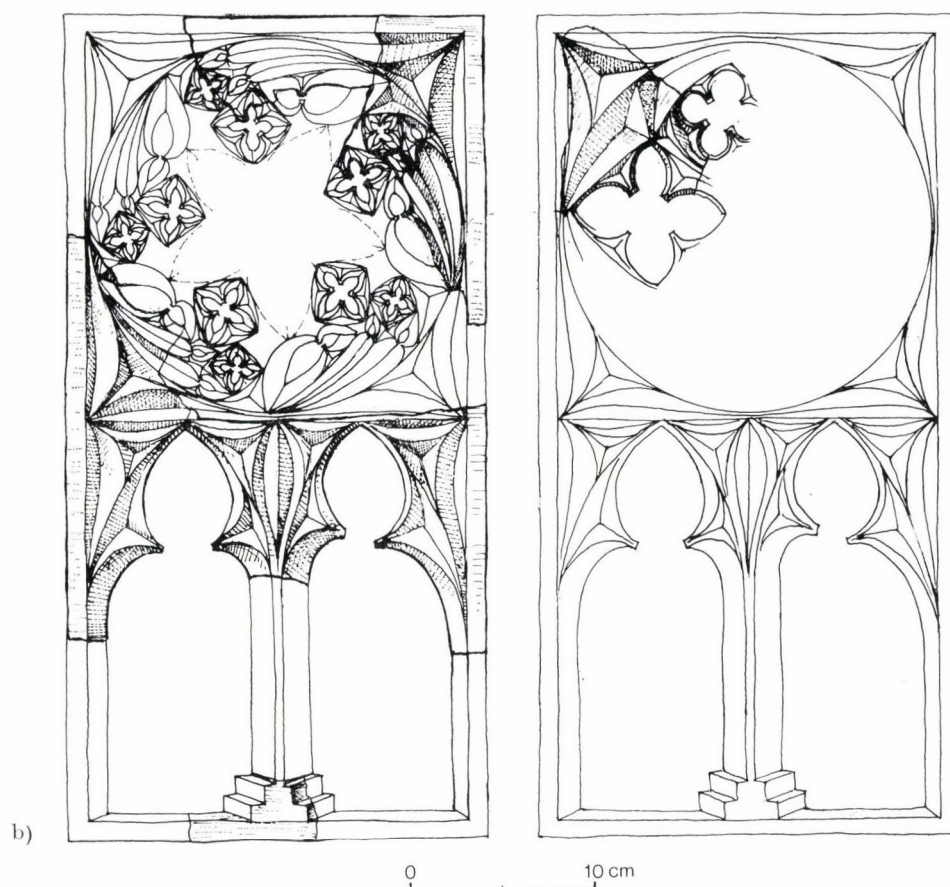
Végül megemlítjük, hogy egy töredék szerint már a III. csoport kályhájának is lehetett olyan oromdísze, mint amiket a 20. és 23. képen láthatunk.

Kor és műhelykérdések

Az I—II—III. csoport budai és visegrádi leleteiből következtethető régészeti kormeghatározás csupán a 14. sz. végi pusztulás-lebontás idejét határozza meg, ugyanúgy, mint a most bemutatott újabb daraboknál. Eddig nem ismerünk olyan adatot, amely az általunk korábban felállított relatív rend ellen szólna. Az I. csoport kályhái esetében (ahol még semmi sem utal közvetlenül a megrendelő személyére) feltételezhetjük, hogy

ezeket Budán és Visegrádon még a korai Anjou-palotákban állították fel, valamikor a század dereka körül. Erre utalnak ugyanis a lovagszobrocskák, melyek stílusa a Képes Krónika (1358 után) alakjaival vethető össze, nemcsak a ruhadvattal, de az alakok formáival is (vékony lábak, karok). Első feldolgozásunkban kiemeltük, hogy pl. a Sámson alak is az udvari lovagi kultúra szellemében jelentkezik, nem bibliai alakként, s a töredékes vadász-jelenetek is ide sorolhatók. A diósgyőri első kályha (barnamázás csempéssel) már eltérő mintákkal szerepel, s bár kétségkívül evvel rokon, de több esetben olyan gyenge plasztikai kivittel (pl. az ottani két sarkányos csempe), ami megkülönbözteti az első mesterétől. Készítése ezért csak később történhetett. — A II. csoportról már bebizonyítottuk, hogy több csempéje másolat, ugyanakkor technológiailag tovább lép (több szín).

A legkésőbbi a III. csoport, melynek műhelye

12. kép. a) Mérműves csempék töredékei sárga mázzal Anjou-kori rétegből. Buda, palota. b) Rekonstrukció (Egyed E.)

Abb. 12. a) Fragmente von Kacheln mit Maßwerk mit gelber Glasur aus einer anjouzeitlichen Schicht. Buda, Palast. b) Rekonstruktion (E. Egyed)

szakít az eddigi felfogással: most már a királyi ház címerei (illetve ennek elemei) adják a minták többségét. Stílusuk is eltérő, laposan formált, de éles rajzú, dekoratív dombormű; rokon vonásokat mutat a század utolsó harmadában virágzó sírkőszobrászat emlékeivel, melyek az udvarral is kapcsolatban álló főrangúak számára Budán, a Dunántúlon és a Felvidéken készülnek. Ezekre is jellemzőek az összefogott, nagyvonalúan kezelt formák és az alapsík, a háttér nagy szabad felületei¹⁸ — szemben a későbbi megoldásokkal, ahogy a 15. sz. folyamán a sisaktakaró szalagjai az egész háttérrel betöltik játékos kanyargásokkal. — A III. csoport kályháit már Nagy Lajos uralkodásának második szakaszában készíthették, felállításuk a budai Anjou-palota befejezése után, a 60-as–70-es évek során képzelhető el. Itt már talán a Diósgyőrbe szánt kályha is ugyanekkor készült.

Folyamatosan vagy kisebb időközökkel további

kályhákat is rendeltek az udvar számára; a bemutatott anyag erre utal. Lehet olyan is köztük, ami már a század utolsó két évtizedében készült.

Ha ismét felvetjük az „udvari műhely — városi műhely” kérdését, úgy meg kell hogy állapítsuk, e kályhák zöme a királyi udvar számára készült. Az első csoport esetében a pomázi kastély és a vértesszentkereszti kolostor, a III.-nál az esztergomi érseki palota (és a vértesszentkereszti kolostor — esetleg már másolat kályhája) mint további felállítási helyek még nem jelentik azt, hogy olyan városi műhelyek dolgoztak, amelyeknek a királyi udvar csak egyik megrendelője.¹⁹ Egy igazi polgári műhely nem korlátozhatta volna tevékenységét a leletekből kirajzolható módon; elsősorban számos gazdag polgár és főúr számára dolgozott volna. Az első és harmadik csoport közötti kapcsolat hiánya csak arra utal, hogy az udvari megrendelés mindig csak 2–4 kályhára szólt, s ezt más-más mester

¹⁸ Engel P. — Lővei P. — Varga L., Acta HistArtHung 30 (1984) 33–63.

¹⁹ További leletek előkerüléséig nem fogadhatom el Feld I. véleményét: „... inkább az általános fejlődés hatására, mint a királyi udvar által... bontakozott ki

nálunk a kályhacsempe művészet”. Magyarországi Művészet, I. k. 274. — Talán a most bemutatott darabok is mutatják, milyen minőségi különbség van a legelső udvari kályhák és a valamivel későbbi, más megrendelésre dolgozó műhelyek termékei között.

13. kép. Kályhacsempék, 14. sz. vége. Pomáz, kastély (MNM)
Abb. 13. Ofenkacheln, Ende des 14. Jh. Pomáz, Schloß (UngNatMus)

kapta (tehát nem volt egyetlen, sok évtizedig működő műhely). Hogy ezek alkalomadtán egy-két más megrendelő számára is dolgozhattak, az nem ellentmondás, főleg ha tekintetbe vesszük, oda is azonos mintakincset használtak.²⁰ — Más kérdés az, hogy a technológiai vívmányok, műhelyfogások elterjedésével a század vége felé hazánkban is több, részben egy időben dolgozó, majd egymást váltó kályhász-műhely jöhetett létre (s ebben szerepe lehetett olyanoknak is, akik egy rövid időre létrehozott udvari műhely felbomlása-kor, munka végeztével máshol kezdtek dolgozni). Más kérdés az, hogy a hazai megrendelői kör milyen mértékben volt már érett ilyen díszes kályhák át-vételére? Az eddigi ásatási adatok korántsem mutatnak arra, hogy annyi mester (amire már az eddigi csempék eltérő stílusából következtetni lehet) Budán, Visegrádon, Esztergomban *folymatosan* dolgozott volna a század második felében, s mindegyik műhelynek folytatója akadt volna a következő generációban. A folytatás viszonylag ritka lehetett (Buda: Laczkfi nádor kályhája, 1387–97). Talán a Zsigmond-kor első kályhája 1408 után, mely sok szempontból folytatja a III. csoport mesterének vívmányait, utal valamilyen közvetett kapcsolatra egy generációval később.

²⁰ Az „udvari műhely” kérdéskörét jól példázza a Mátyás-kori majolika padlótegélak esete: a királyi palotán kívül a domonkos kolostorban (K. H. Gyürky, i. m. 106. kép) és a polgár város É-i végén (Bence Z. ásatása), valamint Óbudán és a váci püspök palotájában is alkalmazták őket. Ennek ellenére bizonyos, hogy udvari műhely készítményei, ráadásul a rongt darabok bizonyítják, hogy a budai palota területén készültek.

²¹ Holl I., Városi élet — városi építész. ArchÉrt 116 (1989) 1.

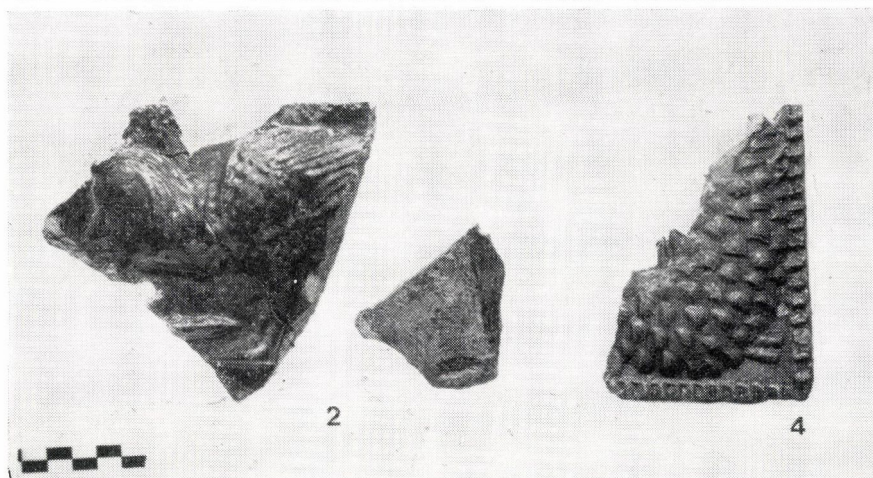
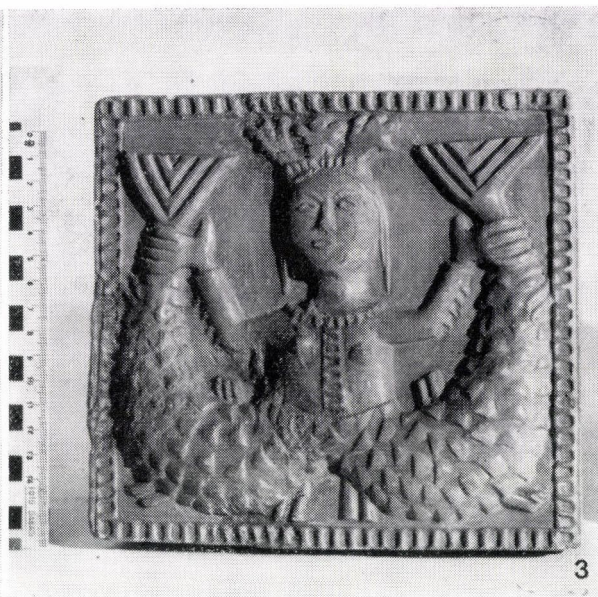
A gazdasági-társadalmi viszonyok nehézségei okozhatták, hogy sokrétű, folyamatos tevékenységre még alig nyílt tér, ahogy később a 15. sz. folyamán is középkori városainkban sok helyütt a bizonytalanság nehezítette a kézműves műhelyek folyamatos, egy helyre települt tevékenységét.²¹ — Talán a II. csoport esetében kockáztathatjuk meg azt az elképzelést, hogy ez egy városi mester, aki szélesebb körű mintakincset csak másolás útján tudott beszerezni? A következőkben tárgyalásra kerülő csoport mutat leginkább olyan vonásokat, amelyek nem utalnak szoros udvari kapcsolatokra.

A pomázi 14. századi csoport

Pomáz kastélyának régi ásatása²² során gazdag késő középkori kerámiaanyag került elő. Kályhacsempéi közül többre korábban már hivatkoztam, mint budai darabok analógiáira. Most csak rövidebb leírásban tárgyalom azt az összefüggő csoportot, mely korszakunk szempontjából fontos. (Részletes publikálása az anyag restaurátlansága miatt itt nem lehetséges, csak a felismerhető típusokat tárgyalom.)

1. típus: Sámson küzdelme az orosz lánál. Négyszög alakú, zárt előlappal. Nincs kiálló kerete

²² MRT 7. Dinnyés I. — Kővári K. — Lovag Zs., Pest m. topográfiája. XIII/1. (Bp. 1986) 186–189. — Leletek: MNM és részben Szentendrén. — Csak néhány töredék esetében van lelőhely jelölés: „udvari szint, hamuréteg; pince; a romok ÉK-i részén”. — A kastélyt korábban Bártfai Szabó L. közlése alapján tartottam királyi szálláshelynek (pihenőhely a Buda-Visegrádi úton). Okleveles bizonyítéka nincs, de a leletanyag valamilyen személyes kapcsolatra utal — akár mint gyakori vendéglátó.

14. kép. Kályhacsempék, 14. sz. vége. Pomáz, kastély (MNM)
Abb. 14. Ofenkacheln, Ende des 14. Jh. Pomáz, Schloß (UngNatMus)

(ahogy a következőknek sem), a csempe keretelése a díszítés síkjában lapos szalag; figurális dísz a bal felé forduló, kítátott szájú oroszlán a hátán térdelő, hosszú hajú Sámsonnal. Az oroszlán farka S-alakban kanyargó, kötélszerű, közepén csomóval. A kompozíció az egész teret kitölti. Vörös cserép, angób nélkül sárga mázzal. Mérete kb. 19×20 cm (a pontos méret a restaurátlanság miatt mindegyik darabnál kérdéses). — Zöldmázias példánya viszont nem szabályos kályhacsempe: nincs semmiféle hátranyúló fiókrésze és a sarkok közelében elhelyezett átfúrás szerint burkolólapként erősítették fel (15. kép 1).

2. típus: Feliratos csempe közepén angyallal. Négyzet alakú, előlapját rovátkolt szalagkeret határolja, körirata: AVEGRACIAPLENAD —

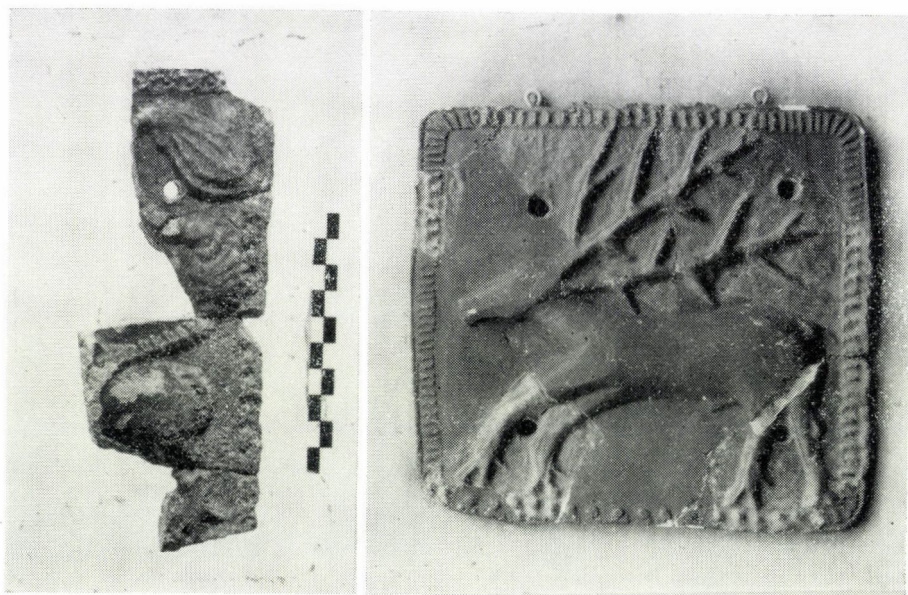
gótikus majuszkulákkal (Ave gracia plena d[ominus]). A középső szabadon maradó kis mezőben orans tartású angyalalak szembenézetben, sematikus kivitelben. M: 17 cm, sz: 17,5 cm, vörös cserép, vörösesbarna és barna mázzal, angób nélkül (5 példányból), ezek kályhacsempék és két olivzöld mázas példányból (ezek csempelapok, hátrész nélkül; hátuk nem érintkezett a tűzzel) (13. kép).

3. típus: Mesebeli alak emberfejjel, szárnyal és haltesttel (?).²³ A kis csillagokkal díszített keretet a kompozíció körben hajlítva teljesen kitölti. M: $18,7 \times 18,7$ cm. Egy sárga és egy sötét olivzöld mázas példány; az utóbbi átfúrt lap (14. kép 1–2).

4. típus: Mesebeli alak, női fej, felemelt kezekkel, teste hal alakban folytatódik (?). Keretelése

²³ Az alakok pontos értelmezése nehéz. Lásd pl.: „A Physiologus szerint a vipera hímjének férfiarca, nőtényének pedig női arca van. Köldökig ember formájúak,

farkuk pedig akár a krokodilé...” Zsámboki kódex. Ford. Mohay A. (Bp. 1986) 22.

15. kép. Átfűrt burkoló-csempék zöld mázzal (1: Sámson-jelenet töredéke, 2: Szarvas). 14. sz. vége. Pomáz, kastély (MNM)

Abb. 15. Durchborte Deckkacheln mit grüner Glasur (1: Simson-Szene, 2: Hirsch). Ende des 14. Jh. Pomáz, Schloß (UngNatMus)

kis csillagokkal. (A mintát csak Sashegyi gipsz rekonstrukciójából ismerem, a megfelelő töredékek elkallódtak, illetve más típushoz is tartozhattak.)

5. típus: Szarvas. Négyzetű csempelap hátrész nélkül, a keret szalagja kis rovátkákkal díszített. Négy átfűréssel. Sz: 17,5 cm, m: 16 cm, sötétzöld mázas (15. kép 2).

6. típus: Szirén. Rovátkolt keretben szembeálló kétfarkú szirén; nyakán és testén rovátkolt szalag (ruha?). Sz: 18,5 cm. Több barnamázás töredéke közül az egyik áttört kivitelű (14. kép 3–4).

7. típus: Rozetta. A négyzetű lapon körbe szerkesztett hatszirmú rozetta, a közökben gótikus orrtagok. Olivzöld mázas, hát nélküli átfűrt csempelap. (Töredékek.)

Több más típus is tartozott a kályhához, de töredékességük miatt az eredeti minta nem ismert. Így találunk koronás, főkötős női fejet (ezt szép rajza emeli ki a többi közül), jogart tartó kezet, sematikus rajzú angyalalakat, amelyek további — talán többalakos jelenetek — csempéire utalnak (16. kép 1–8). Voltak sárgamázás, *figurális díszű áttört* csempék is, melyek teljes mintája már nem rekonstruálható. Köztük koronásfejű madár, a jogart (vagy buzogányt?) tartó kéz, lovasalak (Szt. György?), karmos állatláb jelzi a pomázi kályha kivételesen gazdag kivitelét (16. kép 9–12).

Az egész csoport egységes mivoltát, összetartozását a mintázás és a (hazai anyagban szokatlan) díszített szalagkeretek jelzik; a stílust a zömmel jó előképeket felhasználó (kódexek, templomi ábrázolások szörnyalakjai, Bestiáriumok illusztrá-

ciói stb.), de a kivitelezésben már gyengébb kezű mester jellemzi. A kompozíciók dekoratív felfogást mutatnak (ez származhat a jó előképekből is), de a plasztikai megoldás inkább rajzos és a mázzal bevont felület elmosódásával nem mindig számolón aprólékos. Kivételes a felíratos csempe betűinek szép rajza, de a fazekas-faragó nem számolt avval, hogy negatívját tükörképben kellene elkészíteni, hisz a kész csempék most *fordított* felíratúak! Összhatásában az egymás mellett sorakozó csempék mégis elég jó színvonalat képviselhettek, ha nem is lehet őket a korábban bemutatottakkal összevetni. A kor általános közép-európai színvonalát azonban elérik. — A pomázi csempék együttese teljesen különbözik a három Anjou-kori kályhától (és a már bemutatott további csempéktől). Itt nemcsak a stíluskülönbségek, de a technológiai kivitel néhány vonása is kiemelendő: 1. a csempék az Anjou-csoportoknál megszokott méreteknél kisebbek; 2. formájuk nem mindig négyzet, szélességi méretük kissé hosszabb; 3. következetesen valamennyi típusnál a zöldmázások *sík csempelapok*, melyeket szegecsekkel erősítettek fel — talán a kályha mellett vagy mögött a falra, hogy csempével burkolt melegező helyet képezzenek ki? Az utóbbi megoldást szolgálhatta az is, hogy nem készítették a csempéknek kiugró keretet: úgy a kályhán, mint a falon jobban egybeolvadt a burkolás. (Mint látni fogjuk, ez a fogás kimondottan a pomázi kastély számára készült.)

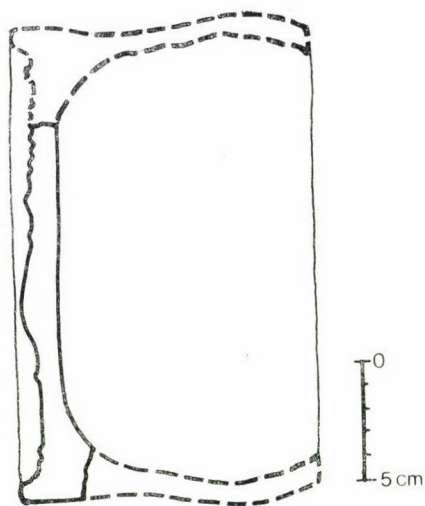
A pomázi leletanyag pontos ásatási megfigyelései, a kormeghatározást így elősegítő adatok nem ismertek. Szerencsére a budai palota ásatása ebben is segít:

16. kép. Kályhacsempe töredékek (6,9–12 áttört kivételben). 14. sz. vége. Pomáz, kastély (MNM)
 Abb. 16. Ofenkachelfragmente (6,9–12 in durchbrochener Ausführung). Ende des 14. Jh. Pomáz, Schloß
 (UngNatMus)

1. típus: Sámson küzdelme. Négyyszög alakú, zárt előlappal. A töredékek alapján itt a minta rajzát hitelesen lehetett rekonstruálni (az oroszlán mellső lábai kivételével). E csempénél — a pomá-

ziakkal ellentétben — megvan az egyszerű, kiálló léckeret is. Így mérete evvel nagyobb. M: 19,8 cm, sz: 20,5 cm, hátrész: 8,5 cm. 4 különböző példány töredékei. Sárgásrózsaszín cserép, angób nélkül

17. kép. Kályhacsempe Sámson-jelenettel, sárgamázaz. Anjou-kori rétegből, Buda, palota
Abb. 17. Ofenkachel mit der Simson-Szene, mit gelber Glasur. Aus einer anjouzeitlichen Schicht. Buda, Palast

18 kép. Kályhacsempe-töredékek a budai palota É-i oldaláról és a Szt. György térről. 14. sz. vége
Abb. 18. Ofenkachelfragmente von der N-Seite des Budaer Palastes und vom St. Georg-Platz. Ende des 14. Jh.

okkersárga, illetve zöldessárga mázzal. A budai palota É-i kaputornya mellől, az 5. és 6. rétegből (17. kép).

Lelőkörülményei szerint tehát ezek a darabok is a 14. sz. második felének szemétanyagával a század végén kerültek ki a használatból, mint a többi budai csempe. Készítésük a pomáziakkal nagyjából egy időben történhetett, de itt a hagyományos kályha megoldással. (A pomázi variációk keret nélkül talán ez utániak, mint egy olyan újítás, amit később sohasem követtek. A két kályha

elkészítésének eltérő idejére utal a cserépanyag különbsége is: Budán világosabb, Pomázon vörös.)

Lehetséges, hogy mesterünk a Sámson-csempéket az Anjou-kori I. csoport 1. típusa nyomán készítette,²⁴ erre azonban közvetlenül csak a Sámson lábain megjelenő sarkantyúk és a ruha utalnak, egyébként a kompozíció eltérő: az oroszán itt nem fordítja a fejét hátra, Sámson pedig előre hajlik. Lehet, hogy a többi motívummal együtt más forrásból merítették az ábrázolásokat. Az összevetés azonban jó arra, hogy a pomázi csoport

²⁴ Holl 1958, 6. kép.

mesterének eltérő stílusa szembetűnő. E kályhák a III. Anjou-kori csoporttal egy időben vagy valamivel később készülhettek; erre mutat a többfajta mázszín (okkersárga, barna, sárga, zöldessárga, sötét olivzöld) használata, ami ennek az időszaknak (budai?) vívmánya és divatja. A század utolsó harmadánál később már nem keletkezhetek a budaiak régészeti adatai szerint, de a betűtípus és viselet (női fej) is 14. sz.-i.

A pomázi csoport esetében már valóban fölvethető, hogy egy városi műhely terméke, mely mintakincsében önálló utakon járt. Technológiájára az is jellemző, hogy az e korban másutt is (Svájc: 14–19 cm, Csehország: 14–17 cm) kedvelt kisebb csempéket készíti, szemben az I. csoport (27,5 cm) vagy a későbbi Zsigmond-kori (23–24–26 cm) nagyobb méretnél. Témáinak megválasztása az eddig ismertek szerint egységesen egyházi-szimbolikus (Sámson; szirén; a csábítás szimbóluma; démonikus keveréklények, mesebeli állatok: általában a rossz megtestesítői; szarvas: Krisztus szimbólum; Angyali üdvözlés). Kiválasztásuk idejét múltnak tűnhet, de figyelembe kell vennünk, hogy a svájci csempéken (ez ideig az egyedüli bővebb összehasonlító anyagban) az 1340-es évektől kezdve a századvégig hasonló témaválasztás dominál.²⁵ Az ilyen dekoráció felhasználása kisebb lovagvárakban, városi patríciusházakban és kolostorokban egyformán megfelelő volt ekkor, a konkrét megrendelőre történő közvetlen utalás nélkül (tehát nem helyhez kötött, ahogy a svájci anyag is bizonyítja).

*

A korszak anyagát néhány olyan kályhacsempével zárjuk, amelyeknek pontosabb besorolásához, csoportozáshoz (műhelyhez) kötéséhez egyelőre nem rendelkezünk biztos támpontokkal. Helyesebb ezeket ma még korrend nélkül mint 14. sz.-i készítményeket jelölni. Először két olyan töredéket említenénk, amelyek stílusuk, ábrázolásuk alapján még nem köthetők a felsorolt csoportokhoz, de lelőköörülményeik sem adnak támpontot. Az egyik egy áttört kivitelű csempe töredéke: indával díszített szalagtag egyik oldalához valamilyen madáralak kapcsolódik. Mintázása elmosódott; világosbarna cserép, angób nélkül sötétzöld mázzal. A budai palota külső területén került elő csatornázás során az É-i oldalon, lehet, hogy nem is a palotához tartozik (18. kép 1). — A másik töredék a Szt. György térről ismert; címerpajzs részlete ferdén hasítva, 1-1 liliommal. Vékony vörös cserép, angób nélkül barnászöld mázzal (18. kép 2). — Ugyancsak már a királyi palota előtti városrész

leletei közül említettek több kályhacsempét, amelyek koraiak lehetnek. Köztük egy kisméretű (kb. 12×12 cm) csempe sárgamáz, áttört előlappal, pontsordízes kereteléssel, állatalakkal (szarvas?).²⁶ Kivitelezése a pomázi csoport műhelyével rokonítja, feltűnően hosszú hátsó fiókrésze is korai készítésre vall. Ugyanúgy városi műhely terméke lehet, mint *Vilmos püspök pécsi kályhái*²⁷ (1361–74), melyeknek csempesorozatára ugyancsak a kis formátum (13–14 cm) és a nagyon hosszú (25,5 cm) fiókrész jellemző. A pécsi kályhák készítése egyben az ilyen, nem királyi megrendelésre dolgozó városi műhelyek kialakulásának is jó támpontja.

Hasonló műhelyből származhatott *Simontornya* várának első kályhája is. Erre egy közöletlen²⁸ csempetöredék utal csak: egyszerű léckeretben a Sámson-jelenet relíeffje. Az oroslán itt jobb felé lép, fejét hátrafordítja, Sámson kinyújtott lábbal ül a hátán. Olivzöld mázzal bevont. A kompozíció nem rokon sem a budai, sem a pomázi ábrázolással. A század utolsó harmadában készülhetett egy dunántúli (Fehérvár, Pécs?) műhelyben.

ZSIGMOND KIRÁLY KORA — XV. SZ. ELSŐ FELE

A korszak két alkalommal tárgyalt öt különböző csoportjához néhány kiegészítő típust mutatunk be. Egy részük ugyan csak töredék, de így is gazdagítják az összképet. Másoknál ma még nincs elegendő adatunk a pontosabb besoroláshoz, de lelőköörülményeik vagy stílusuk alapján mindenképpen még a század első felében használt kályhákhöz tartoztak.

Elsőnek a budai palota egy zárt leletegyüttesét említenénk, melyet a kápolna mellett 1959-ben tártam fel. Az egykor itt álló kis épületbe Ny-felől nyíló ajtó előtt a fal és a sziklaperem közötti mélyedést nyilván még közvetlenül az építkezés után épülettörmelékkel kevert homokkal töltötték be.²⁹ E rétegben 4 db Zsigmond obulus (CNH 125 a: 1390–1424 között) feküdt, felette pedig I. Ulászló dénára. Az egész terület megfigyeléseit össze-sítve kitűnik, hogy a kis épületet legkésőbb a 40-es—50-es években építhették, s a legalsó rétegek itt mindenütt ekkor kerültek (valamivel korábbi szemétanyaggal keverve) helyükre. Az említett 8. rétegben található volt: rózsafüzérkarika készítésének csont hulladéka, apró cseppelkel díszített, cakkostalpú üvegpohárka és ablaküveg-szem szintelen üvegből; kályhacsempék töredékei sorában kétfajta addig ismeretlen orozatmegoldás és a Zsigmond korszak I. csop. 1. típusa, a IV. csop. 1. és 14. típusa; kisméretű ötvös-olvasztótégely töredéke, homokból faragott kis oroslán szobrocska (egy kőfaragó-legény próbálkozása? 19. kép.)

E zárt rétegből került elő egy kúp alakú kályhaorom. Szürkésrózsaszín, soványított cserép, ko-

²⁵ Szirén, pelikán, sárkány, egyszarvú, oroslán — valamint lovag, vadászjelenet ábrázolása látható.

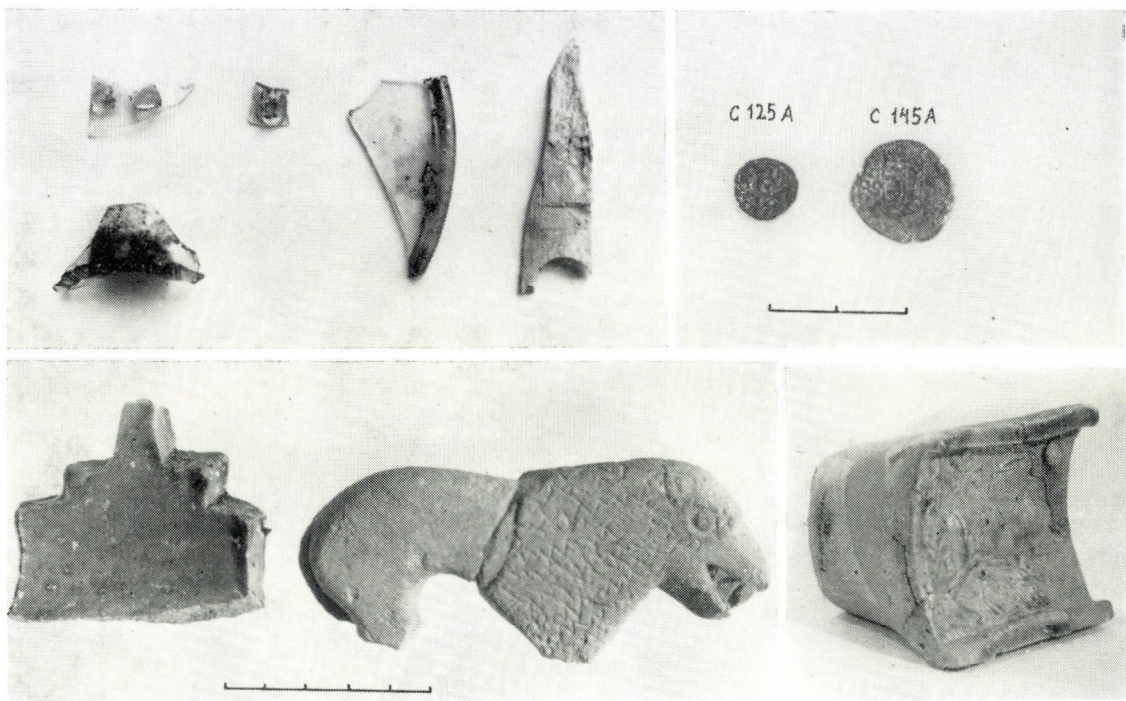
²⁶ *Zolnay L. — Boldizsár P., Árpád-kori kerámia...* BpR 24 (1977) 4. k. 55. kép 13. A szöveg szerint a 75/16. lelőhely; ugyaninnen 14. sz.-i padlótegla is: 56. kép 7. — Egy másik lelet: *Zolnay L., Előzetes jelentés...* BpR 26 (1984) 208. „... A 74/6. lh. N. Lajos dénarával datált — ház sarkából... egy mázatlan gótikus cserépkályha

összeomlott anyaga.”

²⁷ *Kárpáti G.*, In: *Művészet* I. Lajos... 369–371. — Megjegyeznénk, hogy a Katalógus 28. sz. budai darabja a képtáblán másik, későbbi csempével szerepel, a 83. sz. pedig ugyancsak későbbi.

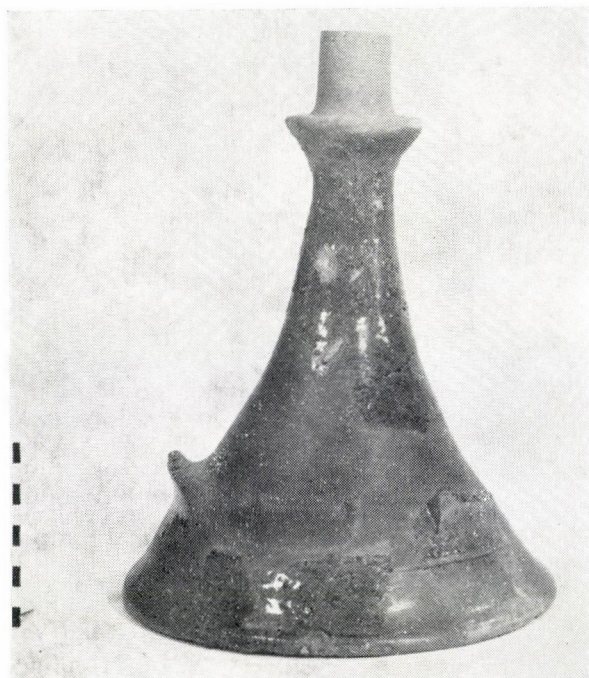
²⁸ Lócsy E. ásatása. A kiállításon szerepel.

²⁹ *Gerevich*, 321. kép. (E rétegek a leírásban nem szerepelnek.)

19. kép. Leletegyüttes a budai palotából, 15. sz. első fele (X/A — 8. réteg: cseppdíszes üveg pohár, rózsafüzérkészítő csont hulladéka)

Abb. 19. Fundkomplex aus dem Budaer Palast, erste Hälfte des 15. Jh.
(Nuppenbecher, Knochenabfall einer Paternosterwerkstatt)

20. kép. Kályhaoromdísz borsózöld mázzal. 15. sz. eleje. Buda, palota

Abb. 20. Bekrönungskachel mit erbsengrüner Glasur. Anfang des 15. Jh. Buda, Palast

21. kép. Áttört kályhaesempe darabja oroszlánábrázolással. 15. sz. eleje. Buda, palota

Abb. 21. Durchbrochenes Ofenkachelstück mit Löwen-darstellung. Anfang des 15. Jh. Buda, Palast

22. kép. Díszített kályhaszemek, 15. sz. eleje és első fele. Buda, palota

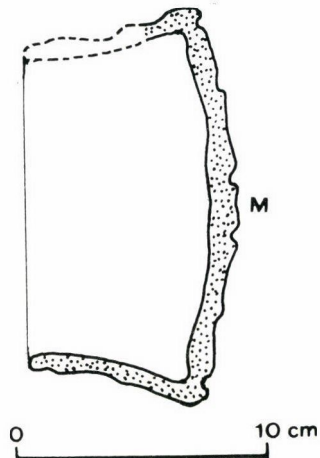
Abb. 22. Verzierte Rundkacheln, Anfang und erste Hälfte des 15. Jh. Buda, Palast

³⁰ Csehországban a 15. sz. e. felére keltezett, széles alakú oromdíszot találtak (M. Richter; közöletlen). — Későbbi magyarországi darabok: *Holl I.*—*Parádi N.*, *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly*. Fontes ArchHung (Bp. 1982) 108; *Holl I.*, *Kőszeg* (Monográfia, kézirat 1985).

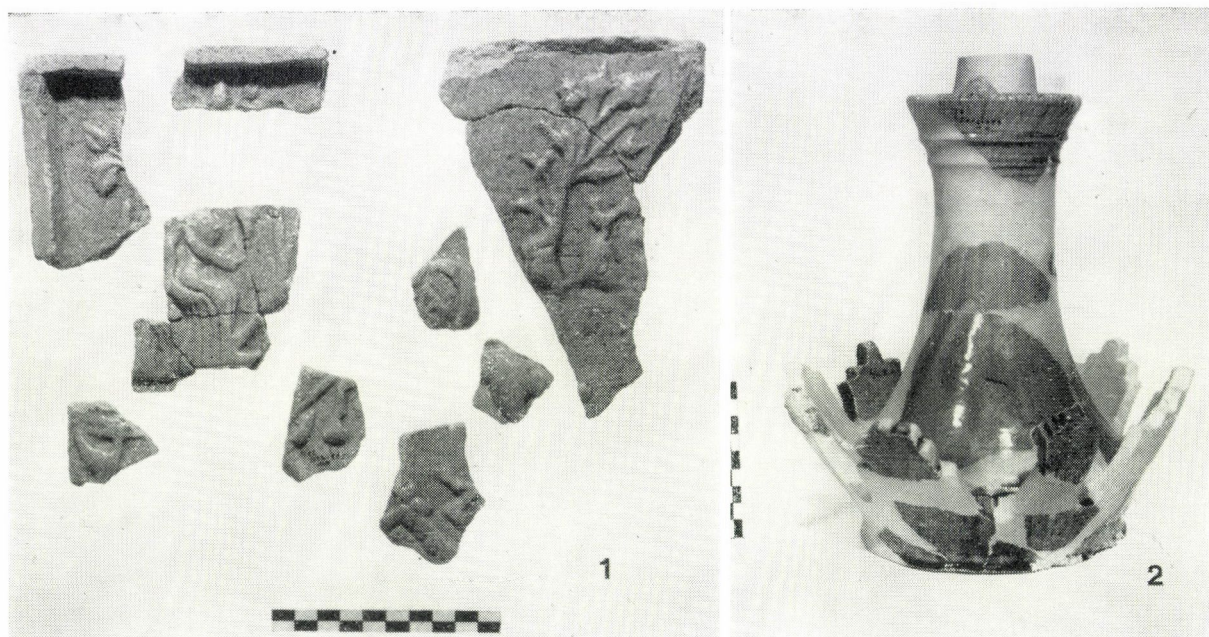
³¹ *Franz, R.*, *Der Kachelofen*. (Graz 1969) 50, Abb. 95. *Minne, J.-P.*, *La céramique de poêle de l'Alsace médiévale*. (Strasbourg 1977) 175, a kölykök nélkül: 168—

rongolt, angób nélkül borsózöld mázzal. Alsó átmérője 22 cm, magassága 25 cm körül lehetett. Elhelyezése a kályha tetején az oromcsempék között képzelhető (20. kép). Ehhez hasonló lehetett egy másik is, de itt már többlépcsős kis pártázatokkal tagolták az alsó részt; csak ebből maradt töredék (19. kép). Az első oromzat anyaga alapján leginkább a Zsigmond-kori I. csoport kályháján állhatott (Holl, 1958, 36. kép), a másik fehér cserépanyaga és aranysárga máza szerint a III—IV. csoport valamelyik kályháján. — Az ilyen toronysisak alakú kályha-lezárások e korból egész kivételesek; később talán ezek ösztönzéseként készültek a vidéki kályhák mázatlan oromdíszei.³⁰

Ugyane leletegyüttes darabja egy mindaddig analógia nélküli csempetöredék: bal felé forduló, fejét lehajtó oroszlán, áttört kivitelű csempelap. Szürkésrózsaszín cserép, angób nélkül borsózöld mázzal. Mintázása lendületes, jó szobrászra vall (21. kép). Egyelőre nem köthető egyik műhelyhez sem. — Hasonló kompozíciót láthatunk (de tükörképe) egy zöldmázas svájci kályhacsempe felső részén, áttört kivitelű fülkés csempe közepét átívelő tagozaton állva. A darabot a kutatás a bázeli Hartlieb műhely (1424—1445) készítményének tartja.³¹ A két csempe között nincs közvetlen kapcsolat, de a kompozíció felhasználása rokon egymással. Bizonyosak vagyunk abban, hogy ezek az ábrázolások eredetileg a fiait életre keltő oroszlán — a középkorban kedvelt allegorikus ábrázolás — elterjedt példáit másolták; az állat furcsa tartása erre mutat. (Egyébként a teljes kompozíció az állatkölykökkel 15. sz.-i elzászi csempéken látható; szép változata a század közepén a Lovagalakos-kályha műhelyének nagy csempéjén tűnik fel.)

169. A csempe Bázelen kívül Hallwil kastélyában is előfordul, itt balra forduló oroszlánnal; mesterkérdése és kora vitatott. *Frei, K.*, *Zur Geschichte der aargauischen Keramik*. Anzeiger für Schweizerische Altertumskunde. 23 (1931) 81, Abb. 5. — Bizonyos, hogy hosszabb időn keresztül használt, kedvelt kompozíció; Zsigmond-kori anyagunkban a legkorábbi, svájci kapcsolatra utaló. Kora megelőzi a közölt darabokét!

23. kép. 1: Szt. György alakos kályhacsempe töredékei, 15. sz. eleje. 2: kályhaorom, 15. sz. e. harmada Buda, palota

Abb. 23. 1: Ofenkachelfragmente mit der Figur des St. Georg, Anfang des 15. Jh. 2: Bekrönungskachel, erstes Drittel des 15. Jh. Buda, Palast

A Zsigmond-kori I. csoport műhelyének készítményeiből eddig 18 csempetípust mutattunk be; ebből az első tizenhárom tartozik a budai palota egyik kályhájához (és az itt közölt oromdísz), 3 új csempetípus Várpalota kályháján szerepel³² részben a korábbi csempékkel együtt. A következőkben sorra vett kályhaszemekből csak az első sorolható e műhelyhez, a két másiknál csak annyi bizonyos, hogy stílusuk alapján még a század első felének készítményei. Mindhármát a budai palotából ismerjük.

Az egyik kályhaszem hosszú hajú, szembenéző leányfejet ábrázol, homlokán szalag, feje körül karéjos pártával. Szürkéssárga cserép, a máz borsózöld, illetve zöld (egy nyéki példány sárga). Átmérője 13,5 cm (22. kép). A motívum sokkal magasabbrendű kivitelben a későbbi nyéki műhely kályhaszemén tűnik fel újra. A következő kályhaszem lapos előlapján ötszirmú rozetta, körülötte 5 gótikus karéj látható. Szürkéssárga cserép, máza világoszöld. Átmérő: 16 cm. (E típust Siklósi Gy. Székesfehérváron, a középkori kanonoki házak területén találta meg közlése szerint.) — A harmadik kályhaszem díszítése rokon az előzővel, de itt a középső rozetta szögletes stilizálású és hatos osztású a karéjokkal együtt. Ennek előlapja kissé domború. Cserepe szürkéssárga, a máz fűzöld. Átmérő: 15,7 cm, hátrész mélység 7 cm. Egyik töredéke aransárga mázzal bevont (22. kép és rajz).

Egyező mintájú, de kissé nagyobb méretű darab került elő a Hess A. tér közelében, az itt húzódó kis köz városfal felőli háza helyén (hátrész m: 11 cm), ez fehér cserépből készült. Az itteni 14. sz. végi csempe-mérmű töredékkel együtt a gazdag tulajdonosra (ötvösmester?) utalnak.^{32a} — Amíg az első kályhaszeméből találtunk már a 15. sz. elején kidobott töredékeket, a két másik csak a palota 16. sz.-i nagyarányú pusztulásakor került szemetre. — E kályhaszemek alkalmazása még az Anjou-kori első kályha megoldását követi, a későbbiekben azután az ilyen díszített szemek használatát már divatjamúltnak találhatták, nemcsak nálunk, de külföldön is.

Következő csempénk esetében a csoporthoz kötés ugyancsak nehézségbe ütközik. Eddig csak töredékekből ismerjük és így mérete, amelynek alapján más sorozatokhoz kapcsolása biztosabb lenne — nem ismert. Anyagának technológiája szerintünk a Zsigmond-kori I. csoporthoz sorolná, ugyanis Budán erősen soványított rózsaszín cserépből fordul elő és az aransárga máz (egy töredéken barnásabb színű) angób nélkül lett az agyagra felvive. Ilyen darabokat az I. csoportban találtunk (pl. az 1, 9. és 11. típus darabjai között) azonos árnyalatú mázzal. A meghatározás azért is fontos, mert a csempe díszítése motívumában e korszak első megoldása:

³² Holl 1958, 1971; Holl I., Dunántúli kályhacsempék. VMMK 17 (1984) 209–213, a kályhák elterjedése a főúri várakban, kúriákban, egy kolostorban.

^{32a} K. H. Gyürky, Acta ArchHung 34 (1982) Abb.

18: 6. (A korábbi csempetöredék vagy a II. vagy a III. csoporthoz tartozhat.) — Ötvösök budai házairól: Holl I., ArchÉrt 116 (1989. 1.)

24. kép. Mérműves csempék (IV. csoport 16. típus) 15. sz. első harmada. Buda, palota
Abb. 24. Kacheln mit Maßwerk (Gruppe IV, Typ 16). Erstes Drittel des 15. Jh. Buda, Palast

Szt. György viadala (19. típus), valószínűleg négyzetes csempe; jobboldalt fönt fa és fatönkön (?) ülő madár, közepén Szt. György lovon, mellé-
hez szorított kis pajzsán kereszt; baloldalt egy fa
mögött az ülő királylány. Utóbbi részletből Budán
maradt töredék, míg a Szt. György alakból Vértes-
szentkereszt. A bencés apátság kolostorának
anyagából feldolgozója ezt még a 14. századra kel-
tezte.³³ — A budai palotából 3 példány töredékeit
ismerjük, a 16. sz.-i pusztulási rétegekből (23. kép).

III. csoport

Ide vagy a következő csoportba sorolható két
kúp alakú kályhaorom; kerek alaprajzú (átmérő:
15,2 és 17 cm), alul homorúan szűkülő, felette
körös-körül szabadkézzel kivagdalt lépcsős pártá-
zatokkal. Korongon felhúzott, vastag fehér cserép
aransyárga mázzal (23. kép 2).

IV. csoport

E műhely készítményeiből 14 csempetípust
mutattunk be korábban, egy párkánycsempe kivé-
telével valamennyi négyzetes alakú zárt csempe,

a kályhák alsó részéhez. (A nagy változatosság
mellett azonos kompozíciók ismétlődése és a kü-
lönféle cserépanyagok arra mutatnak, hogy leg-
alább két különböző kályhamegoldással számolha-
tunk a budai palotában is. Ezek néhány éves
különbséggel készülhettek, aminek során egyes
kompozíciók, pl. a négyelt Zsigmond-címer nega-
tívjait ki is cserélték.)³⁴ Néhány most bemutatásra
kerülő mérműdíszes csempe az egyik kályha felső
részét alkothatta. Valamennyi soványított, fehér-
reéggő cserép, fűzőld és citromsárga mázas variá-
ciókban:

16. típus: téglalap alakú, dongás hátú, fülkés
megoldású csempe. Áttört előlapja középosztós
két csúcsív, felette négykaréj; a záró ív két sar-
kában 1-1 háromkaréj. Méretek szempontjából
két fő variációt találunk, mindegyik magassága
31–31,7 cm között, de szélességük egy keske-
nyebb (15,2–15,6 cm) és egy szélesebb megoldást
(17–18 cm) mutat (24. kép). Néhány töredék
szerint készültek olyan darabok is, melyek tetejét
kiugró párkányon két pártázat zárta.

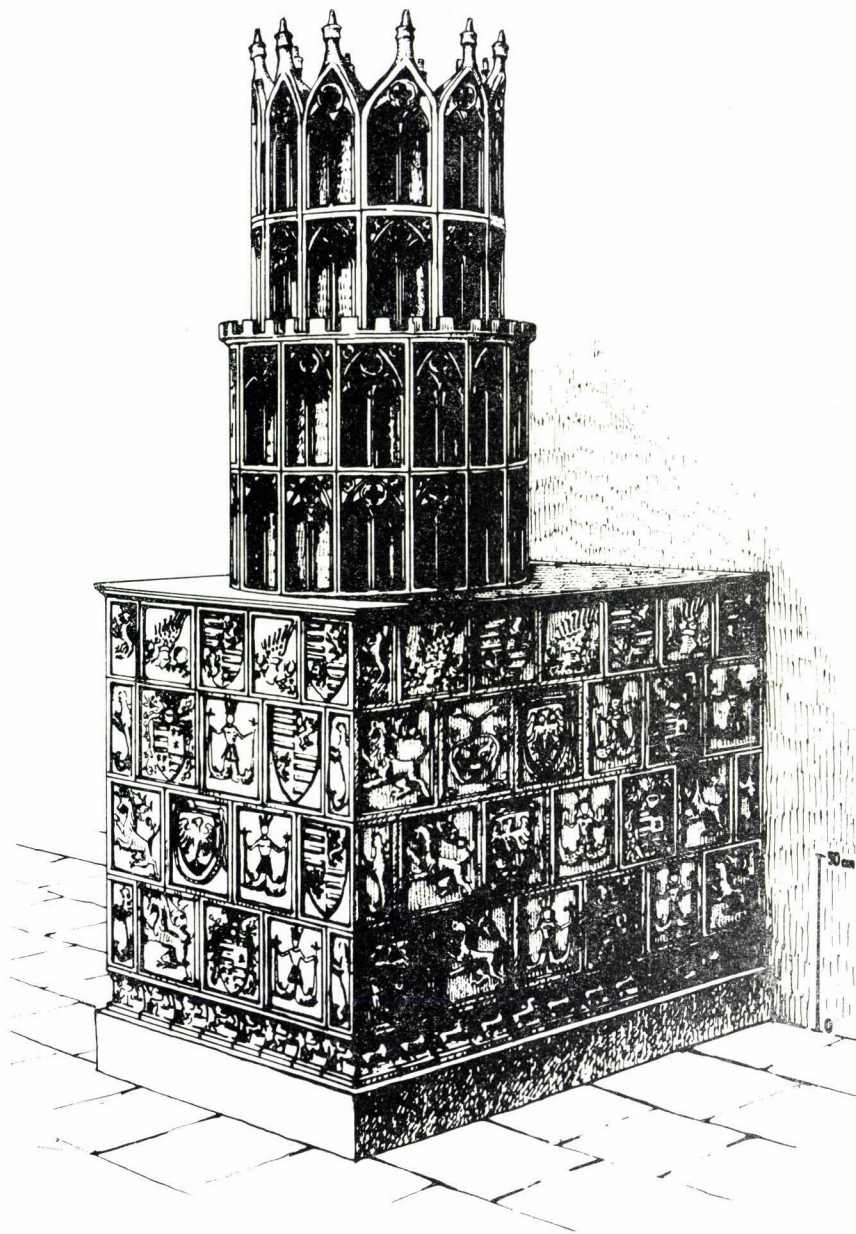
17. típus: az előzőkkel egyező áttört mérmű-
dész, de a csempe felül ívben záródott. (Csak töre-
dékből ismert.)³⁵

³³ *Kozák É.* II. 187–188, 1. kép 1. Zöldmáz. Itt
az I. csoport számos más csempéje is előkerült.

³⁴ *Holl* 1971, 168–171.

³⁵ A korábban ismeretlen 15. típus új motívummal

Ozora várkastélyából került elő: *Feld I.—Gerelyes I.*,
ComAH (1985) 176–179, 12. kép. E csoportból ugyanitt
a 6. típus is: Cillei címer.

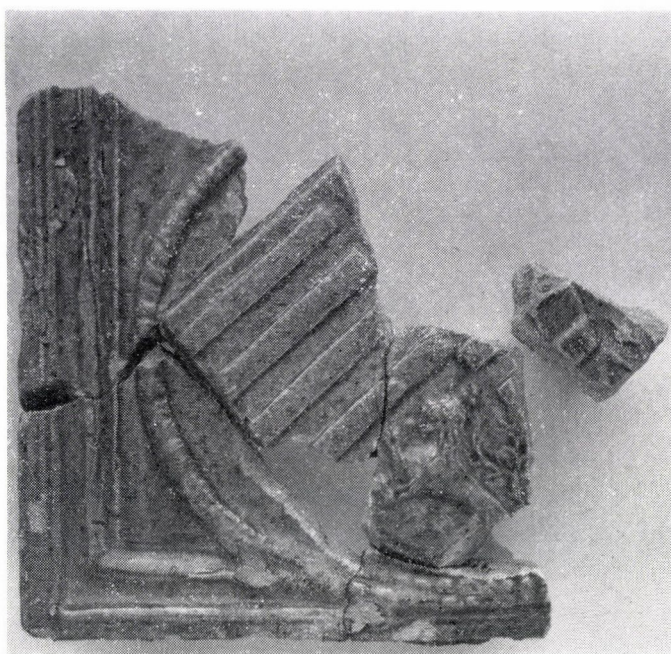

25. kép. A IV. csoport egyik kályhája, 15. sz. első harmada. Buda, palota (Egyed E.)
Abb. 25. Ofen der Gruppe IV, erste Drittel des 15. Jh. Buda, Palast (E. Egyed)

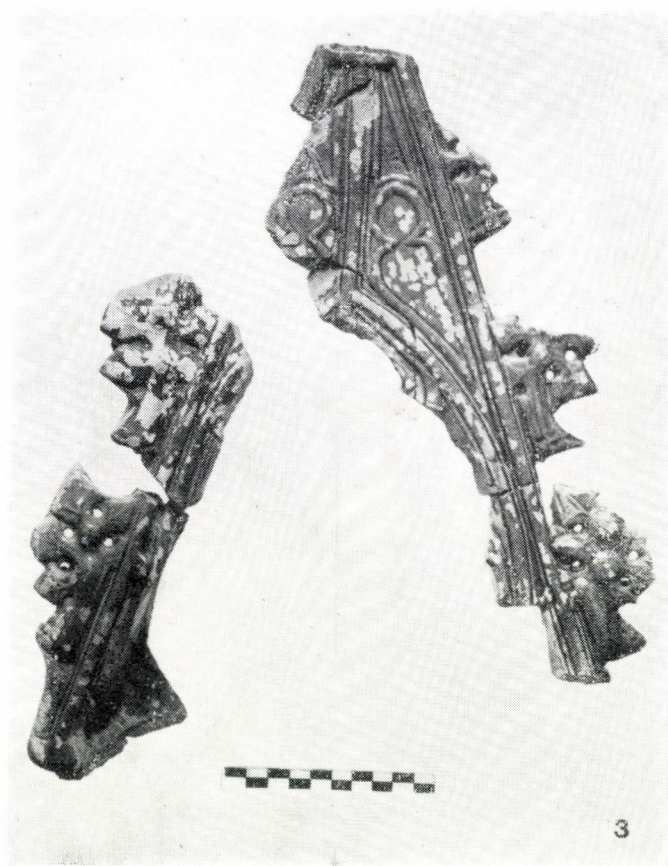
E mérműves csempéket azért soroljuk a IV. csoportba, mert ennek műhelye gyakran készített fehérreéggő cserépből csempéket; a fűzöld és főleg a citromsárga máz használata is jellemző. Más színek mellett az utóbbit megtaláljuk az 1–3, 5, 7, 11–12. és 14. típus csempéin a budai palota és a nyéki kastély anyagában. A mérműves csempék nagy példányszáma (több mint 12 darabbal) arra mutat, hogy ezeket — a korábban bemutatott kályhakkal ellentétben — az egyik budai kályhán nem csak egyetlen sor alkotóelemeiként használták. Variációt csak az jelentett, hogy a felső mérműdíz mintáját némelyiknél nagyobb mértékben áttörték, illetve az egyik sorhoz pártázatot illesz-

tettek. (Ez a megoldás Ozorán egy párkánycsempén látható.) A pártázat — a várépítészetből átvett elem — díszítésként a gótikus iparművészet legkülönbözőbb tárgyain (bútorok, ötvöstárgyak) honos, de a magyarországi kályhákban (ellentétben sok külföldivel) ez időben még nem szokásos. Ismereteink szerint e csoportnál alkalmazzák először.

A fentebbiek alapján tehát nagyon valószínű egy olyan rekonstrukció, amely e műhely egyik budai kályháját ilyen mérműves csempékkel, mint felső toronyrésszel képzelel el. A pártázatos sor nem legfelül, hanem valószínűleg középen lehetett, felette kevesebb csempéből 12-szögű karcsúbb

26. kép. Az V. csoport 5. csempetípus töredéke. Buda, palota és Óbuda, Korvin O. utca préposti háza
Abb. 26. Fragment des Kacheltyps 5 der Gruppe V; Buda, Palast und Óbuda, Propsthaus in der Korvin O.-Gasse

27. kép. Az V. csoport csempetöredékei. Buda, palota 1432–37
(1: Szt. György alak töredéke, 2: áttört csempék részlete, 3: oromesempe)
Abb. 27. Kachelfragmente der Gruppe V, Buda, Palast 1432–37
(1: Fragment der St. Georg-Gestalt, 2: Details von durchbrochenen Kacheln, 3: Giebelkachel

részt képeztünk (25. kép). Az oromcsempék íves záródásukkal új megoldást jelentenek a budai anyagban, a korábbi kályhákénál a háromszögletű forma volt általános — a 14. sz. közepétől használt záróelem. Rekonstrukciónk (a szubjektív hibák ellenére) a gótikus kályha jellegét fejezi ki.

Ha ezeket a mérműves csempéket összevetjük a valamivel korábban készült kályhák felső testének megoldásával, azonnal szembetűnik egy feltűnő különbség.³⁶ Amazoknál az egyes csempéken különféle és nagyon gazdag mérművek sorakoznak egymás mellett — bár az alapelv, az alsó kétharmadot képező két csúcsíves nyílás ott is megtalálható. Míg a korábbi kályhákban igyekeztek minden sort másfajta díszítéssel képezni (már az Anjoukorban is), itt lényegében egységes mintából készül az egész felső toronyrész, legfeljebb az áttört vagy vakmérműnek hagyott részletek mennyisége (az agyaglap kivagdalása) változott. Ennek eredményeként letisztultabb, egyszerűbb a toronyrész hatása. Ezt csak a kétféle szín (zöld-sárga) változása teszi könnyedebbé (25. kép).

Rekonstrukciónkon az alsó tűztér fekvő hasábjának felső sorába helyeztük Zsigmond négyelt címerét, váltakozva sisakdíszével (11—12. típus, sark 13. típus). Alattuk a valamivel nagyobb méretű, nagyon dekoratív rajzú és változatos mintájú csempék következnek: szirén, összefont nyakú sárkányok, cseh oroslán, magyar—cseh négyelt címer, Cillei-címer, felezett sarokrészként pedig a 8. típus csempéje halfarkú alakkal (ebből Budán csak töredéket ismerünk, de a teljes minta Pomáz leletei között előfordul, a IV. csoport oroslános csempéjével együtt). Alsó lábazati sorként a 14. típus nyulas párkánycsempéit képzelhetjük el. — Mint ebből is látható, e kályha alsó része a korszak budai kályháinak megfelel: ugyanúgy hangsúlyozza a királyi címer összetevőit, néhány más dekoratív motívummal fellazítva, mint az I. és II. csoport műhelyei.

A budai palotán kívül e kályhatípus, illetve talán egyszerűbb (kevesebb mintát használó) variációi a nyéki királyi kastélyban (1—6. típus; 9. típus), Belgrád várában (1, 4, 6. típus), Pomáz kastélyában (3, 8. típus) és Ozorán (6, 15. típus) álltak. Nem tudjuk, hogy ezeknél a felső kályhatest milyen felépítésű volt, lehetett más megoldású is. Ezt ugyanis lehetővé tette, hogy e műhely, mint említettük, többfajta kályhát készített és így lehetősége volt különféle összeállításokra. (A III. csoport kályháit, illetve csempetípusait is e műhelyhez tartozónak véljük!) A Nyéken előkerült másfajta mérműves töredékek vagy az ozorai 15. típus sárkányos párkánycsempéje jelzi, hogy más megoldásokat is hoztak létre, illetve egyszerűbb, kevesebb motívumot használó kályhákat építettek. Ez a gyakorlat a 15. századi kályhámesterek körében bizonyítható: a különböző helyeken felállított kályhák egyes elemeit elhagyták

vagy másfajtaival kombinálták. Ez lehetővé tette a különböző tulajdonosokhoz történő alkalmazkodást is — bár erre (más címer) e műhelynél még nincs bizonyítékunk.

A műhely 4. csempetípusának (sárkányrendes, sasos címer) mázatlan másolata Szigliget várából került elő, a Meggyesi család tulajdonából; valamelyik dunántúli műhely készítményeként.³⁶

V. csoport

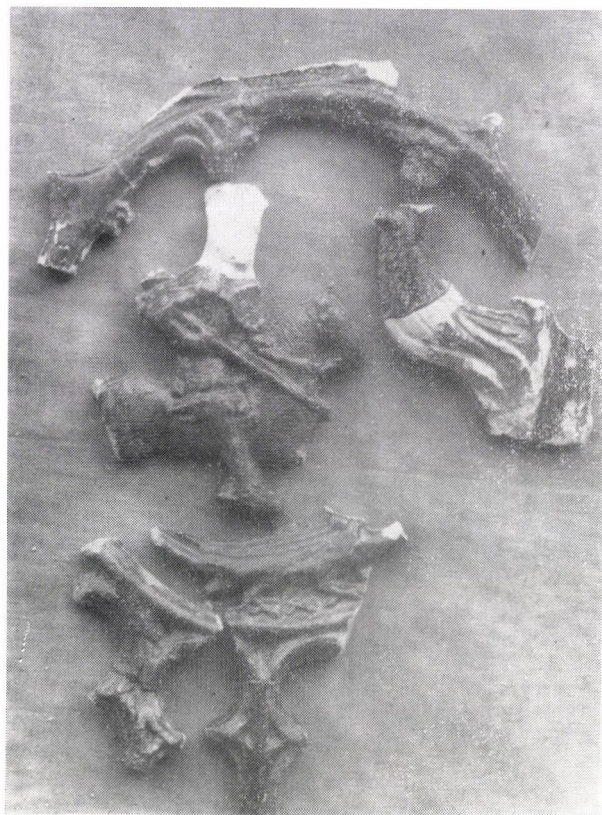
Az 1958. évi feldolgozásban hatféle csempetípus szerepel. Akkor az 5. típusból csak egy töredéket közölhattunk, az óbudai királynéi várból. Most egy nagyobb töredék alapján erről már többet tudunk, bár a csempe felső harmada ebből is hiányzik. A budai palota példánya téglalap alakú, zárt előlapú csempe, horony- és pálcátaggal díszített kereteléssel. Alsó felét a feltételezett kedvelt Zsigmond-címer tölti ki, jobbra dülő négyelt címerpajzsban a magyar vágások és a cseh oroslán; az egészet a Sárkányrend állatalakja veszi körül. (A sisakdísz hiányzik.) Soványított rózsaszín cserép, vastag fehér angób fölött aransárga mázzal. Miután csak egyetlen töredékünk van, nem tudjuk, hogy a budai palota kályhája (mely alul zöld színű volt) felső csempesorai csak egymás fölött váltakoztak zöld-sárga színben vagy egy soron belül is különböztek. Miután ez a kályha nem volt olyan sokszínű, mint a többi, az előző megoldás a valószínű (26. kép).

6. típus. A töredékekből álló oromcsempe teljes mintáját még nem sikerült rekonstruálni. Az azonban látható, hogy alakja eltér valamennyi korábbi kályha oromzat megoldásától. Ez ugyanis hegyesszögű, nyújtott háromszög alakú. Magassága mintegy 42 cm lehet, szélessége kb. 32 cm (ezek szerint nem igazodott az alatta álló csempék beosztásához). Új díszítőelem a két szélén sorakozó 3 3 kúszólevél. Fülkéjének előlapját áttört mérműdísz zárta (mintáját nem ismerjük). Felül nem csúcsban végződik, itt külön darabból ráilleszthető dísz (oromrózsa) lehetett. Vastag vörös cserép, angób felett fűzőld mázzal. A budai palotából 5 példány töredéke (27. kép 3).

A felső kályharész további áttört csempéiből Budán csak értelmezhetetlen töredékek vannak; köztük az egyik típust a Sárkányrend áttört kivitelű jelvénye keretezte (27. kép 2). A pomázi emlékanyag alapján azonban egy mintát már ismerünk:

7. típus: téglalap alakú, dongáshátú, áttört csempe. Alsó részében négy áttört nyílás, felette a mérmű-rózsa helyén Szt. György viadal jelenete: jobb felé lépő lován gótikus vértzetbe öltözött lovag, koronás, pávatollesomós sisakdíszsel; lándzsáját a sárkány hátra fordított szájába szúrja. Jobboldalt az imádkozó királynő lebegő alakja. A század első felének megfelelően a lovag még

³⁶ Kozák K., A szigligeti vár feltárása. Magy. Műemlékvédelem 5 (1970) 11. kép; VMMK 11 (1972) 12. kép.

28. kép. Mérműves csempe Szt. György viadallal. Pomáz (MNM)

Abb. 28. Kachel mit Maßwerk, Kampf des St. Georg. Pomáz (UngNatMus)

29. kép. A Szt. György alakos csempe rekonstrukciója (MNM)

Abb. 29. Rekonstruktion der Kachel mit der St. Georg-Gestalt (UngNatMus)

páncélingbe öltözött, kisméretű pajzsa van (kereszt jelvénnel) (28. kép). E csempe töredékei a pomázi kastélyból kerültek elő, ezek alapján készült el a teljes minta gipsz rekonstrukciója is (Méri I. munkája). — Vörös cserép, világos olivzöld máz, rekonstruált mérete 45,6 cm. Miután itt a 2. és 5. típus töredéke is előkerült, e csempe itteni szereplése nem meglepő (29. kép.)

A budai palotából eddig e típusnak csak kis töredékét ismerjük: rózsaszín cserép sárgászöld mázzal. Ez azonban nem áttört kivitelű, eszerint voltak e mintával egyszerű domborműves csempék is (27. kép). Ilyen megoldás a pomáziak közt is található.

A csempék e csoportba (kályhához) tartozását bizonyítja a sárkányalak stílusa: ugyanolyan szép rajzú megoldás, mint a négyzetes csempék Sárkányrendje a Cillei és az ismeretlen címer esetében (Holl, 1958, 61—62. kép), vagy a nagy csempe Zsigmond-címere körül. Korábban hangsúlyoztuk, hogy e műhely faragómesterének stílusa sokban eltér a megelőzőktől és kiérlelt szobrászi tudást mutat. Az új csempe is alátámasztja ezt; a kisméretű alakos jelenet szép és világos kompozíciót

jelent. Újdonság a korábbi kályhakkal szemben, hogy itt egy *mérműves csempébe figurális jelenet* került — mintha egy templomi ablak kőrácsát kitöltő, jelenetekkel kifestett üvegablaka hatott volna mesterünkre. Az ilyen megoldás nemcsak a magyarországi csempeanyagban kivételes, de külföldön is ritka!

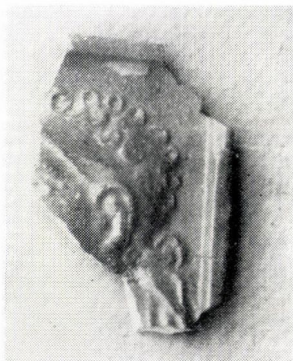
A Szt. György ábrázolás megjelenése e kályhán, mint láttuk, nem előzmény nélküli (lásd I. csop. 19.), de jobban indokolható, mint máskor. Itt ugyanis fokozottabban utalnak a király által alapított (1408) Sárkányrendre: két főúr címere is evvel szerepel (míg korábban csak a király címérével kapcsolták). A Szt. György-kultusz a budai udvarban lovagrendjének alapításával Károly Róbert idejében indul és Nagy Lajos királynál is kimutatható (Buda város déli piacterén épített fel templomát). A Zsigmond által alapított Sárkányrend a szent személyére csak közvetve utal (az alapítólevél említi a vértanú kereszties jelvényét), sem a jelmondat, sem a rendjelvény nem tünteti fel.³⁷ Úgy tűnik azonban számunkra, hogy a kapcsolat a kortársak előtt mégiscsak kézenfekvőbb lehetett a rendjel sárkánya és az azt elpusztító

³⁷ A jelvényről: *Lővei P.*, In: *Művészet Zsigmond*

király korában. (Bp. 1987) 148—179.

30. kép. Sisakdíszes csempe. Buda, palota
Abb. 30. Kachel mit Helmzier, Buda, Palast

31. kép. Mellétei Baróc család címere, 1415
Abb. 31. Wappen der Familie Mellétei Baróc, 1415

32. kép. Csempetöredék, a négerfejes sisakdísszel (1: Buda város, 2: Pomáz)
Abb. 32. Kachelfragment, Helmzier mit Negerhaupt (1: Stadt Buda, 2: Pomáz)

szent kultusza között, mint ma véljük. A kályha ikonográfiáját alkotó mester (vagy aki erre ösztönözte) természetesnek tartotta a kapcsolatot, ezért helyezte el fölül a jelenetet.

A csoport kályháinak elterjedését már felsoroltuk, de ehhez két újabb hely is járul. Óbudán nemcsak a várban, de a Korvin Ottó utca területén egykor állt kanonoki házak egyikében is volt ilyen: az 5. típus *mázatlan*, szürkésfehér cserépből készített csempéjének töredéke került elő (26. kép). Székesfehérvárott (ahonnét ismeretlen helyről a 4. típus már ismert) a középkori Sziget külváros házai közül pedig a Cillei-címeres típus darabját ásták ki, rózsaszínű cserép sötétzöld mázzal.³⁸

Vértesszentkereszt kolostorában csak egy másik műhely által készített, a Cillei címert lemásoló csempét is tartalmazó kályha állt, a Garai-címerrel párosítva, jóval gyengébb minőségű.

*

³⁸ Óbuda: Bertalan V.-né ásatása, a 16. ház kútjából. Itt még a Lovagalakos kályha egyik csempéje, valamint a 15. sz. m. felére keltezhető majolikátöredékek (tányér, kancsó) is tanúsítják a rangos tulajdonosok sorát. — Székesfehérvár, Selyem utca, Siklósi Gyula ásatása. 79.24 ltsz. Itt sem áll a lelet magában: a Lovagalakos kályha műhelyének oromcsempéjét másolatban használták! — Az adatokat ez úton is köszönöm.

A Zsigmond-korszak anyagának kiegészítését egy olyan csempével zárjuk, melynek biztos csoporthoz kötése még nehézségekbe ütközik, de fontossága indokolja tárgyalását.

Téglalap alakú sarokcsempe, zárt előlappal. Egyszerű léckeretben sisak és sisakdísz: csőborsisak fölött jobbra néző négerfej. Vörös cserép, sárgásbarna máz. M: 25,9 cm (kiegészítés!), sz: 15,5 cm (30. kép). A budai palotából e példányon kívül csak két töredék került elő, ez szürkésfehér cserép sötétzöld mázzal. Sajnos nem tudjuk, hogy milyen csempéhez építve használták, s ez megnehezíti besorolását. Technológiai kivitelük szerint a korszak I–II. vagy IV. csoportjának műhelyében egyaránt készülhettek; talán leginkább a IV. jöhet számításba. Ennek első csempéi még nagyon jó rajzúak, csak később, valószínűleg hosszabb működésük során süllyedt színvonaluk és próbálkoztak lenyomatok, valamint saját készítésű, gyenge rajzú mintákkal (lásd 7, 10–12. típus) új negatívokat készíteni. A négerfejes csempe még az előző sorozathoz tartozhat.

Az ábrázolás Zsigmond király korai címeradományozásaihoz kapcsolódik: 1415 márciusában Konstanztban adta Mellétei Baróc Jánosnak, testvéreinek, rokonainak (Réz család). A címer ezüst pajzson fekete néger férfifej, homlokán tolldíszes keszkenővel, a csőrsisak fölött ez ismétlődik kisebb méretben³⁹ (31. kép). A csempe mintáját készítő mester nem ismerte a címereslevelet, nyilván a már itthon alkalmazott változatot (festett pajzson, a valódi sisakon?) látta. Feltűnő ugyanis, hogy a címereslevél divatos csőrsisakja helyett egy ekkor már régies formát ábrázolt. (Ugyanakkor a négerfej jól eltalált, a gyapjas haj, hangsúlyos szája, fül, lapos orr sikerült.) — A további kutatás talán tisztázhatja, hogy a számba vehető személyek közül ki kapcsolódott leginkább az udvarhoz.

E csempetípus töredéke a budai polgárváros területén is felbukkan: a Mária Magdolna templom előtt 1967-ben találták. A töredék vörös cserép, angób nélkül sárga (barnának ható) mázzal; helyenként kissé elmosódott lenyomat, de az eredeti negatívból (32. kép).⁴⁰ A pomázi kastélyból sárgásbarna mázas töredékét ismerjük.

Kiegészítés a műhelyek időrendjéhez

A korábban tárgyalt 62 csempetípus bővülése 13 újabb mintával elsősorban formailag bővíti ismereteinket; a kronológiát az öt csoport időrendjéről⁴¹ lényegében nem változtatja meg, de talán tovább finomítja.

Az első kályhák megjelenését továbbra is 1408 utánra — valószínűleg a második évtizedre — helyezhetjük. A IV. csoport műhelyének fellépése, ha a szerezsenfej-sisakdíszes csempe valóban ennek első kályhájához készült, az 1415 utáni időre keltezhető — ez azonban e csoport relatív időrendjét nem befolyásolja, hisz amúgy is későbbinek tartottuk az első kettőnél. A 16–17. típus mérműves csempéi ugyancsak azt jelzik, hogy a korábbi divatot felváltó kályhatoronyrészt alkottak. E csoport Cillei-címeres csempéjének szereplése Ozora kastélyában csak akkor ad ante quem dátumot, ha elfogadjuk, hogy az építési engedély (1416) után,⁴² de még *Ozori Pipó halála (1426) előtt* állították itt fel ezt a kályhát, s nem özvegye idejében. Az előbbi valószínűbbnek tűnik. Ez esetben (mivel e csoport első budai kályhája ekkor már mindenképpen elkészült) e műhely első termékei még 1415?–1426 között készültek. (Nyitott kérdés, hogy második és harmadik kályhatípusuk — utóbbi jelentős számú másolt, illetve gyenge kivitelű darabbal — mennyivel későbbi?)

Az V. csoport mesterének kályháját a Pálóczi György érsek címerének használata miatt kelteztük 1423–37 közé. Lővei P. vetette fel, hogy az ugyanezen a kályhán szereplő ismeretlen sárkányrendes címer (2. típus: 33. kép) első és negyedik negyedének kelyhe (inkább talpas csésze) Szántai Lack Jakab családi címere, aki a Sárkányrend alapító tagja (+ 1428/32), s valamilyen rokoni kapcsolatot fűzheti össze ezeket.⁴³ Magam úgy vélem, hogy az ugyanitt a második és harmadik negyedben (koronából kinövő két szarvasagancs között jobbra néző madárfej) a Paczali-Peres és Csáki család címeralakja ismerhető fel — és így e két családdal állt (bizonyosan házassági) rokonságban az ismeretlen lovag. Az utóbbi kapcsolattal most már újabb évszámhoz jutunk, hisz a Paczali-Peres címereslevelet Zsigmond Milánóban 1431 decemberében adományozta (34. kép).⁴⁴ Márpedig a budai összetett címer korábbi nem lehet. Ez esetben a budai, óbudai és nyéki királyi kályhák felállítására 1432–1437 között történt! (Pomáz, Székesfehérvár, Ete kályhái esetében elképzelhető ez néhány évvel később is, ugyanúgy az óbudai kanonoki kályhánál.) Zsigmond hosszú külföldi tartózkodása (1430–34) az itthoni főurak súlyát növelte, ezért hangsúlyosabb most a Sárkányrendes címerek szereplése!

AZ ÁDÁM—ÉVA JELENETES KÁLYHA

Az itt felsorolásra kerülő csempék különválasztását a Zsigmond-kori anyagtól több szempont indokolja. Az 1. csempetípust Melis K. dolgozta fel

³⁹ *Nyári A.*, Turul 1 (1883) 26–29. — Az ábrázolás a külföldi heraldikában már korábban előfordul (mórfej). Nagy Lajos korából Szerezseny Jakab és János kamaraispánok címerét nem ismerjük, pénzverőjegyük ugyan csak szerezsenfej.

⁴⁰ Bertalan V.-né ásatása. BTM 67.21.10. ltsz.

⁴¹ *Holl* 1971, 172.

⁴² *Feld I.*, ComAH (1985) 176–179, feltételezi, hogy a kastély építése már az engedély megadása előtt, korábbi években történt.

⁴³ *Lővei P.*, In: Művészet Zsigmond... I. 154.

⁴⁴ *Radocsay D.*, Acta HistArtHung 5 (1958) 336. és MűÉ 6 (1957) 279. *Kubinyi F.*, Turul 4 (1886) 18–20.

33. kép. Ismeretlen lovag sárkányrendes címere, 1432—37. Buda, palota

Abb. 33. Wappen mit Drachenorden eines unbekannten Ritters, 1432—37. Buda, Palast

34. kép. Paczali-Peres család címere, 1431

Abb. 34. Wappen der Familie Paczali-Peres, 1431

⁴⁵ I. Melis K., Szent György alakos budai kályha-csempék. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Fügedi E. (Bp. 1986) 257—259, 15. kép. Itt részletes leírása 1437—1454 közé keltezi.

más, ugyancsak Szt. György-jelenetet mutató későbbi budai csempékkel, megállapítva, hogy ez sem rokon az ismert Zsigmond-kori darabokkal. Most megkíséreljük az egész kör együttes bemutatását.

1. típus: Szt. György-jelenet. Négyyszögletes csempe, tagolt keretben (amely helyenként elnyomódott, durva kivitelű; a belső tagolás pálcás és horonytagja csak kis szakaszokon látható). Bal felé lépő lovon Szt. György, hosszú hajjal; majdnem álló helyzetben. Lándzsáját a földön fekvő sárkány torkába döfi, ennek farka a ló hátsó lábai köré tekeredik. Jobboldalt fent fa mögött a térdelő királylány, a bal sarokban stilizált városkép. M: 25,5 cm, sz: 21,5 cm. 3 példányban (35. kép).⁴⁵ (A bal kar kiegészítés!)

2. típus: Halászó sas. Négyyszögletes csempe, tagolt kerettel. Balra néző, kitárt szárnyú sas, csőrében gally (?); karmaival egy hal hátát ragadja meg. Helyenként éles kontúrokkal mintázva. M: 25 cm, sz: 23,5 cm (kiegészítés). 3 példány (36. kép).⁴⁶

3. típus: Ádám—Éva jelenet. A közepén levő fa két oldalán álló alakok hiányosak, de a téma felismerhető. Baloldalon Éva feje hosszú hajjal, felette a fán tekeredő kígyó feje látható. Jobboldalt meztelen alak, jobb kezével az alma után nyúl (Ádám). 3 példány töredékei (egyiket közepén függőlegesen kettévágták, kitöltő csempéként használták) (37. kép).

4. típus: Sarokcsempe. Keskenyebb oldala tagozott keretben két szőlőfürt és két levél indája. Magas, éles plasztika. Egyik példánya önálló darab, hátrész nélkül (38. kép 1), a többi 3 példány töredéke hozzáépítve a négyyszögű csempékhez (a sarkon bevagdálással kötődés).

5. típus: Rozetta. A keretelés szélén ék alakú tüskék sora, a csempelapot majdnem teljesen kitöltő rozetta levelei 3 sorban fedik egymást. Éles, magas relief. Csak töredékek; m: 24 cm (38. kép).

6. típus: Sas. Kiterjesztett szárnyú, heraldikus stílusú sas. M: ismeretlen, sz: kb. 22—24 cm (38. kép).

7. típus: Hippogriff. Négyyszögű csempe, csak 1 példány töredékei. Lótestű griff, jobbra lép; erősen hajló nyakkal. Egyszerű léckeret (38. kép).

8. típus: ismeretlen állatalak. Az egyetlen töredéken csak szőrös törzse maradt meg. Áttört csempéhez tartozott (38. kép)!

Ezeket kívül még két további töredék tartozhatott ugyane kályhához, nyilván a felső rész, áttört (mérműves?) csempéi (38. kép).

A csempék zömmel a kápolna melletti udvar 5. rétegéből, illetve más lelőhelyek 15. sz.-i leleteket tartalmazó, a 16. sz. első felében kidobásra került rétegeiből kerültek elő.

A csempék — főleg a jobban megismerhető darabok — a Zsigmond-kori udvari kályhák mintáitól erősen különböznek: mintázásuk általában

⁴⁶ Képe és leírása: Művészet Zsigmond... I. k. 440, T 30. sz. A meghatározást: bibliai jelenet, a vízözön galambja — nem fogadhatjuk el. A madár jellegzetes ragadozó, karmaival fogja zsákmányát.

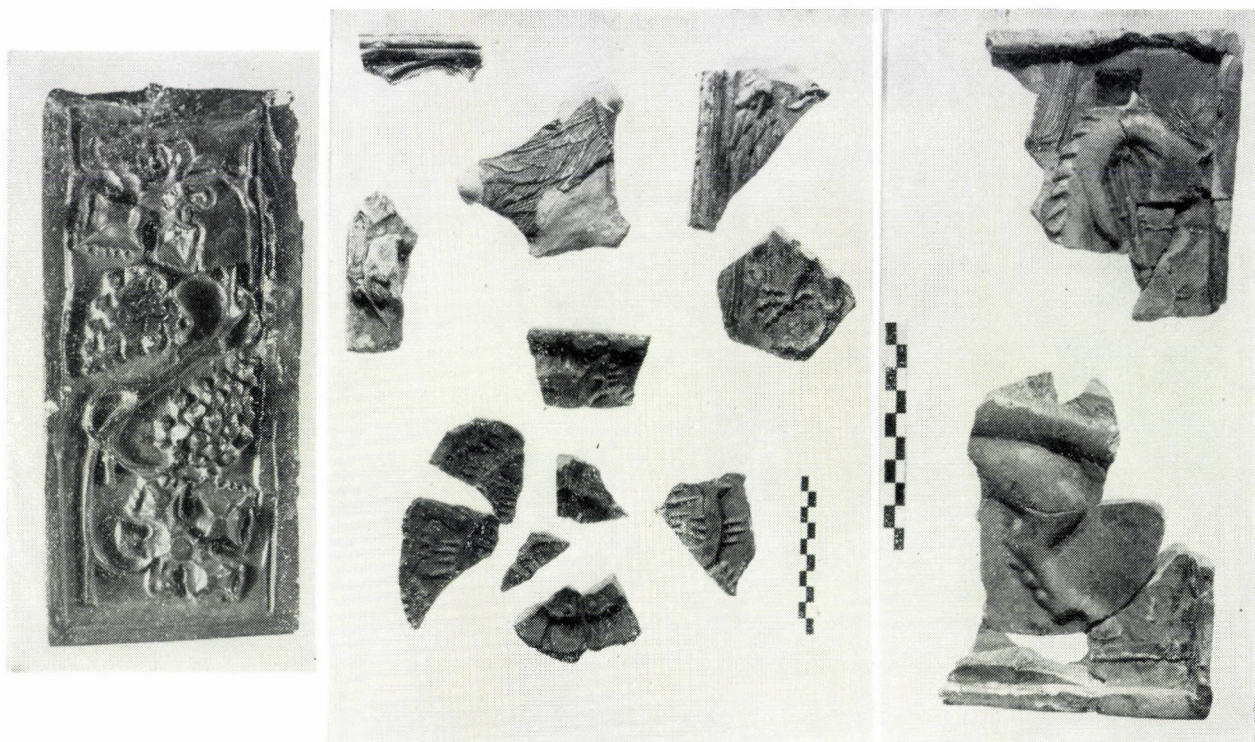
35. kép. Szt. György jelenet. 1440-es évek? Buda, palota
Abb. 35. St. Georg-Szene. Jahre 1440? Buda, Palast

36. kép. Halászó sas. Buda, palota
Abb. 36. Fischender Adler. Buda, Palast

37. kép. Ádám—Éva jelenet töredéke. Buda, palota
Abb. 37. Fragment einer Adam—Eva-Szene. Buda, Palast

38. kép. Zöldmázos kályhacsempe-töredékek. Buda, palota
Abb. 38. Fragmente grünglasierten Ofenkacheln. Buda, Palast

erőteljesebb, magasabb; egyes daraboknál a nagyon élesen formált kontúrok jellemzők. Keretelésük több típusnál (1–3, 6. típus) felhagy a Zsigmond-korban általános egyszerű léckerettel (ez először az V. csoportnál figyelhető meg: belső pálcá). Valamennyi darab rózsaszín-vörös, jól iszapolt cserépből készült; a cseréplap a homlokoldalon is vastag (8–10–14 mm). A csempekeret vastag, de hanyagul kiképzett (a hátoldal összeépítésekor nem vigyáztak a tükör profiljára), elnyomódott. A technológiára jellemző – több példánynál jól megfigyelhető – a zöld máz alatti sárgásfehér angóbréteg egyenetlensége, helyenkénti megvastagodása. Ez arra mutat – mivel általában a mintázott kidomborodó helyeken látszik –, hogy nem a kinyomott agyaglapot vonták be utólag angóbbal, hanem még mintázás előtt vastagabb angóbréteggel látták el a félkész agyaglapot és *ez után nyomták a negatívba*. Ez az újkorban is ismert megoldás sokkal élesebb rajzú csempe eredményez, bár az angóbréteg helyenként megvastagszik.⁴⁷ Itt alkalmazták először!

A korábbi kályhák tematikájától itt már eltértek: két figurális jelenet is látható, de egyetlen címeralak jelentkezik csak (az is pajzs nélkül).

A mintázás plasztikai értékei ugyan a részletek megformálásában ritkán érvényesülnek, mégis festői hatásúak. Ebben szerepet játszhatott a példaként felhasznált kompozíció, pl. a Szt. György-jelenet királylánya és a városkép eredetije nyilván jól megfestett részleteivel, vagy a paradicsomi jelenet töredékességében is felismerhető minősége. A halászó sas esetében feltűnő, hogy a háttér síkja alig érvényesül (egészen más felfogás, mint a korábbi, dekoratív kontúrokra törekvő ábrázolásoknál). Csak a hippogriff megvalósítása rokon a régebbi csempékkel, valószínűleg más forrásból származott előképe. (A hazai anyagban ritka téma Nyugaton gyakori, főleg a felső Rajna-vidéken.) A szőlőfürtös és a rozettás csempe nyilván a műhely saját kompozíciója, egy faragásban jártasabb kéz próbálkozása, de a *horror vacui* érezhető. Nagy kár, hogy a kályha felső részéhez tartozó áttört díszű csempéket nem ismerjük. — Az egyetlen heraldikus ábrázolás kivételével az *összes többi vallásos*, illetve az egyházi szimbolikához kötődik: a halászó sas is a lelkeket megragadó ördög jelképe még a 15. sz. egyházi irodalmában is, a hippogriff pedig az Utolsó Ítélet egyik szárnyas lova.^{47a} De a szőlőinda vagy a rózsza ábrázolásának kedvelt-

⁴⁷ A készítésechnikáról részletesen: Minne, J. P. uo. 59–73. Szerinte ilyen esetben a negatívra vitték fel az angóbot, majd erre szorították rá az agyaglapot. Duma Gy. szíves szakvéleménye szerint ez az eljárás nehezebb. — Valószínű, hogy többfajta módon kísérleteztek a

fazekasok. A nyéki királyi műhely pl. a kinyomott relíeffre utólag vitte fel az angóbot a 20-as években, tehát a Minne szerint „modern” eljárást használta.

^{47a} Charbonneau-Lassay, L., *Le Bestiaire du Christ*. (Archè—Milano, 1940) 86, 216, 335.

39. kép. Vadászcenét; daru és kutyák. 15. sz. m. fele.
Buda, palota

Abb. 39. Jagdszene: Kranich und Hunde, z. H. 15. Jh.
Buda, Palast

ségét is szimbolikus értelme segítette az egész középkorban.

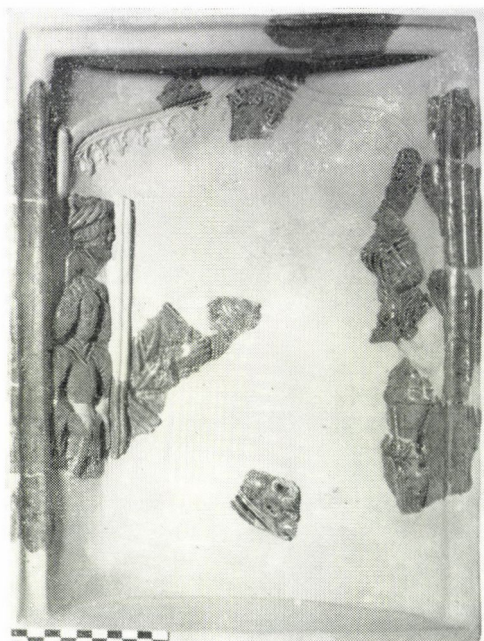
A felsorolt jegyek alapján e kályha készítését leginkább már Zsigmond uralkodása után képzelhetjük el; kétségtelenül technológiai és stílusbeli fejlődés mutatható ki, ami nem egyszerűen egy más mester eredménye. Amennyiben a 6. típuson látható sast címeralaknak tartjuk, úgy ez Albert király (1438–39) személyére mint római királyra utalhat, ha nem is egyértelmű. Még inkább számításba jöhet I. Ulászló király uralkodásának ideje, hisz pl. dénárjainak hátlapján folyamatosan (1442–44) a kiterjesztett szárnyú lengyel sas szerepel. (A 40-es években már lebontottak legalább két Zsigmond-kori kályhát a kápolna melletti lelőhely legalsó rétegeinek töredékei szerint. L. pl. a 19. képet.)

A korábbi, nyilvánvalóan elsősorban a királyi termek számára megrendelt és ezt ikonográfiájukkal is szolgáló kályhákkel ellentétben itt az uralkodóra és környezetére történő utalás nem hangsúlyos. Az előző műhelyek tevékenysége már megszűnt, vagy máshová költöztek; most mástól vásároltak a budai palota számára egy kályhát.

40. kép. Ornamenslapok részletei a Berli Passió mesterétől (Rézmetszet, 15. sz. közepe)

Abb. 40. Ornamentblätter, vom Meister der Berliner Passion (Kupferstich, Mitte des 15. Jh.)

41. kép. Kályhacsempe-töredék udvari jelenettel, 15. sz. m. fele. Buda, palota
Abb. 41. Ofenkachelfragment mit Hofszene, z. H. 15. Jh. Buda, Palast

15. SZÁZAD MÁSODIK FELE

A III. feldolgozásban bemutatott hazai és külföldi kályhák után itt olyan csempéket ismertettünk, amelyek esetében még nem lehetett az összetartozást kimutatni. Ráadásul egy részük töredékes és (mivel egyetlen példányból származnak) nem is rekonstruálható a teljes minta. Ennek ellenére sokféleségük, egyeseknél kiemelkedő minőségük indokolja bemutatásukat akkor is, ha ma még nem rendelkezünk elegendő adattal pontosabb kor-meghatározásukhoz sem. A legtöbb eddig csak

a budai palota anyagából ismert és a Mátyás—II. Ulászló (?) korszak gazdagságát bizonyítja.

— *Vadászjelenet madárral.* Dongás kiképzésű, fülkés csempe, díszítésének magas reliefje a hát-lapon helyezkedik el: középen kimagasló fa, indá-san kanyargó ágain húsosan mintázott virágokkal; az ágak közt kitárt szárnyú madár (daru?), fejét lefelé nyújtja: az alul elhelyezkedő két vadász-kutyára (a bal oldali vizsla) figyelve. Sárgászöld cserép, angób fölött fűzőld — egyes darabokon kékeszöld, olivzöld — mázzal. (Az angóbréteg repedezettsége a mázazás előtti kiégetésre utal.⁴⁸)

⁴⁸ Duma Gy. szakvéleménye. — Az ábrázolt madarat gémmek is tarthatnánk, mert erre jellemző, hogy fészket

a fák koronájába rakja; az ugyancsak hosszú nyakú kócsag nádasban fészkel, a kiskócsag pedig kisebb.

42. kép. E. S. mester: Salamon ítélete. (Rézmetszet, 1450-es évek)

Abb. 42. Meister E. S.: Salomonisches Urteil. (Kupferstich, Jahre 1450)

A töredékes 8 példány alapján hitelesen kiegészített. M: 31 cm, sz: 22,5 cm, mélység 7 cm. Alsó és felső zárólapja íves alaprajzú, felül hátul kiálló erősítés (39. kép).

Az ilyesfajta díszítés, ahol a virágos indák töltik ki a teret és köztük különféle állatalakok helyezkednek el, a század második felének divatjához tartoznak. Alkalmazásuk a legkülönbébb módon jelentkezett: bútorfaragásként, faliszőnyegeken (itt már régebben is) vagy a várak termeinek kifestésekor (pl. Vajdahunyad). Elzászban például kályhacsempéken kedveltek a 15. sz. második felében — ugyancsak fülkés kiképzésű darabokon (de nem találunk köztük a budaihoz kapcsolhatót), a századfordulón Miksa császár magyar testőrségéhez tartozó tárcsapajzson látható rokon motívum (növényindák közt vadászkutyák és szarvas).⁴⁹ A Rajna-vidéken már korán feltűnik az ilyesfajta gazdag díszítés: a Berliini Passió Mestere az 1450-es években korai ornamenslapjainak rézmetszetét egyházi vagy világi jelenet háttereként

borítja be fantáziavirágokkal, indák közt madarakkal (40. kép).⁵⁰ A hazai csempeanyagban közel álló felfogásúak a budai — visegrádi — nagyvázsonyi darabok, melyek valószínűleg a Mátyás-címorsorozatos kályha felső részét képezték.⁵¹ Ott azonban 1-1 álló férfialakot találunk és a növényi háttér hangsúlyosan lapos, vonalas kezelésű, más mestertől.

— *Udvari jelenet.* Dongás csempe a hátlap díszítésével. Egyszerű hornyolt keret; sokalakos jelenet, közepén ülő alak (valószínűleg szakállal, baljában pálcával?), baloldalt divatos rövid ruhájú, hosszú hajú alak áll, jobboldalt pedig teljes lemeztörésben és sisakkal ábrázolt férfi; a két szélső alak mögött állók közül csak a bal oldali maradt meg. Felül a jelenetet keretező későgótikus ív részlete. M: kb. 35—38 cm, sz: 28—30 cm, mélység: kb. 9 cm. Szürkéssárga cserép, világoszöld máz angób nélkül (41. kép).

A centrálisan szerkesztett jelenet középső alakja trónon ülhet, egy kis töredéken látható meztelen csecsemő csak valahol alul helyezhető el. Úgy véljük, Salamon ítéletének ábrázolása, a szokásos későközépkori udvari jelenetek felfogásában (a jobb oldali páncélos katona az ítélkezéseknél szereplő poroszló megtestesítője). Minden közvetlen kapcsolat nélkül utalhatunk itt egy ilyet ábrázoló rézmetszetre (42. kép).

— *Angyal Buda város címerével.* Dongás csempe hornyolt kerettel. Felül három számárhátíves-
oromrózsás-fiálás záródás; alatta kitért szárnyú, göndör fűrtű angyalalak, kezeiben félköríves talpú címerpajzs 3 tornyos-kapus városcímerrel. A címer alatt és oldalt gótikus felhőmotívum. Szürkéssárga cserép, angób nélkül olivzöld máz. M: kb. 35—40 cm, sz: kb. 28 cm, mélység: 9 cm (43 kép). — Azonos negatívából egy második példányból csak a címer kis töredéke (a képen belül), sárgásfehér sovány cserép sárga ólom- és kékesfehér ónmázzal!

A csempe minden valószínűség szerint Buda város címerét ábrázolja; az angyalos címertartó kompozíció a század második felében általános a magyar városoknál.

A második és harmadik csempe nagy valószínűséggel azonos kályhához tartozhatott; stílusban, méretükben, technológiai kivitelükben hasonlítanak. A kompozíció kiértelt, a relief szép — bár helyenként elmosódott. Mindkettőnél felül a gótikus architektúra nemcsak dekoratív lezárás, de mintegy a térbeállítás eszköze is (ahogy korábban oltárképeken vagy festett üvegablakokon már általánosan használt). Nagyon valószínű, hogy további csempetöredékek is e kályhából valók: egy szőlőinda díszítés és egy kúszólevél keretezésű, olivzöld mázzal (44. kép 1—2). Valamennyi darab a kápolna melletti udvar hódoltság kori feltöltésé-

⁴⁹ Minne, i. m. Nr. 109—116. De mindig csak egyetlen madár virágzó ágon. — Kalmár J., FA 13 (1961) 198; Hadtörténeti kiállítás. 1896. 572. sz.

⁵⁰ Geisberg, M., Die Anfänge des Kupferstiches.² (Leipzig 1923) 79—80. A divat kedveltségére mutat, hogy

a mester fia tovább használta apja lemezeit.

⁵¹ Tamási J., VMMK 18 (1986) 235—259, 7—9. ábra. — Az 1. ábra csempéjét magam későbbinek, a 3.-at pedig korábbinak tartom. — Visegrád: Schallaburg Katalog (Wien 1982) Nr. 376—377. Héjj M.

43. kép. Angyal Buda város címerével. 15. sz. m. fele. Buda, palota
Abb. 43. Engel mit dem Wappen der Stadt Buda, z. H. 15. Jh. Buda, Palast

ből került elő. Készítésük idejét stílusuk alapján a század második felére, 1470–90 körül tehetjük; lehet, hogy ugyanaz a műhely, amely a már bemutatott svájci kályha (1469–73?) egyik csempéjét lemásolta (Holl, 1983, 28. kép). A daruvadászatot ábrázoló kályhacsempe nemcsak technológiai-lag eltérő, de erőteljes mintázásának stílusával is; evvel tűnik ki a hasonló motívumokat használó közép-európai és Rajna-vidéki csempék közül.

— *Lovagviadal címerekkel.* Az egyetlen töredék a kompozíció lényegét megőrizte: a dongás hátú csempe alsó részén tornajelenet (ebből csak a bal oldali, vértezett, csőrsisakos alak felső része maradt); egymás keresztező lándzsákkal két lovag viadala. Felül kissé befelé döntött címer: tárcsapajzs a bajor—pfalzi egyesített címerrel. Helyzete

szerint ennek párja is volt a letört részen, s a kettő fölött sisak és sisaktakaró ült. Vöröses-rózsaszín soványított cserép, angób nélkül zöld mázzal. A töredék m: 16,5 cm (44. kép 3). 16. századi szemétrétegből.

Az egyesített címer alapján önmagában nehezen dönthető el, hogy a különböző bajor hercegi családok közül melyikre is vonatkozhatott az ábrázolás. Így azt sem tudjuk, a lovagviadal csupán dekorációs szerepű vagy talán egy megtörtént eseményre utal (a másik fél címere ezt bizonyíthatná). Korábban már részletesen foglalkoztunk Mátyás király és a bajor hercegek szövetségével (mely III. Frigyes ellen irányult), illetve ennek tükröződésével két kályhán is (Svájc: 1469–73?, Regensburg: 1487–90).⁵² Személyes kapcsolatok létre-

⁵² Holl, 1983, 213. — Holl I., Regensburgi középkori kályhacsempék. ArchÉrt 107 (1980) 39–40; II. Ulászló

kapcsolata uo. 18. j.

44. kép. Zöldmázos kályhacsempe-töredékek. 15. sz. m. fele. Buda, palota. 3: Csempetöredék lovagi torna részletével és a bajor—pfalzi címerrel. 1470-es évek
Abb. 44. Fragmente grünglasierten Ofenkacheln, z. H. 15. Jh. Buda, Palast. 3: Kachelfragment mit dem Detail eines Turniers und dem bayrisch—pfälzischen Wappen. Um 1470

jötté során több alkalom kínálkozott olyan lovagi tornákra is, melyekről sokszor megemlékeztek a szemtanúk. A kalandos életű Kristóf bajor herceg (III. Albrecht bajor-müncheni herceg nyolcadik fia, 1449—1493) 1475 után — mivel otthon nem jut hatalomhoz — Mátyás király udvarába jött és szolgálatába lépett; tagja a menyasszonyt hozó követségnek is, 1478-ban tér haza (?), 1476 decemberében az esküvői lovagi tornákon többször is részt vett (Székesfehérvár, Buda).⁵³ De talán más alkalmak is kínálkoztak ilyen viadalokra, pl. Mátyás Olmüczben számos előkelőséget látott vendégül 1479-ben, köztük II. Ottót, Pfalz-Mosbach urát, valamint Kristófot; György bajor fejedelem

pedig Ulászló kíséretében érkezett.⁵⁴ — Sajnos, mindez csak lehetőség, de nem bizonyosság a második címer (a másik lovag) hiányában. Az esetleges további támpontokig csempénk készítését a 70-es évek végére helyezhetjük.

A budai tornák emlékei

Végezetül, bár nem tartozik szorosan tárgykörünkbe, bemutatunk két leletet a budai palotából, melyek az előző gondolatmenethez kapcsolódnak. Az egyik egy sisakdísz, rézlemezből vágta ki stilizált madárszárny formára. Alul elülső oldala lekerekített és domború, hátul két átfúrt lyuk lát-

⁵³ Allgemeine Deutsche Biographie. Bd. 4. (Leipzig 1876) 232—235. — 1485: Niklas Wiser zu Ofen kéri Kristóf bajor herceget, hogy fizesse meg azon 106 Frt-ot, melyet 5 év előtt kölcsönzött neki. (Eszerint 1480-ban még Budán lehetett.) München, Hauptstaatsarchiv, Fürstensachen. Tom. XVI. fol. 82. Kubinyi A. gyűjtése. — A tornákról: *Teleki J.*, Hunyadiak kora Magyarországon. (Pest 1852) 4. k. 487. 520—522, a szász követ jelentése alapján Kristóf Munchingeni (Müncheni?) Vilmostal mérközött. Mátyás király 4600 Ft évdíjjal fogadta szol-

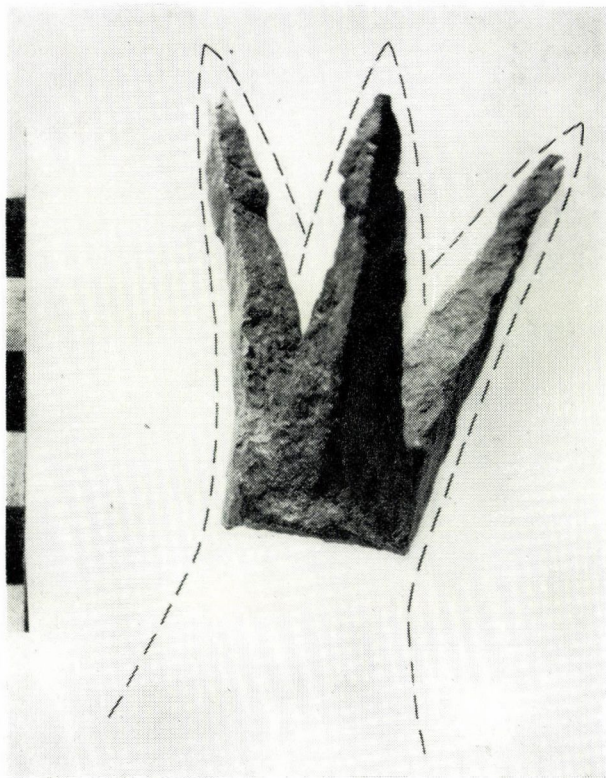
gálatába Kristófot, Beatrix koronázása után más hercegekkel lovagjává üttette. L. még *Teleki*, 5. k. 18: 1477-ben Kristóf is hadat üzen a császárnak. A budai tornaviadalokról: *Borsa B.*, Reneszánsz-kori ünnepségek Budán. TBpM 10 (1943) 47—51. Hans Seybold jelentése szerint Kristóf és a bajor Hincó herceg viadalakor mindketten leestek lovukról. Megbecsülését tanúsítja, hogy többször is a királyné mellett ül az asztalnál.

⁵⁴ Olmücsi találkozó: *Teleki*, i. m. 5. k. 98.

45. kép. Sasszárny formájú sisakdísz, aranyozott. 15. sz.
Buda, palota

Abb. 45. Helmzier mit Adlersflügel, vergoldet. 15. Jh.
Buda, Palast

46. kép. Tornalándzsa vasa. 15. sz. Buda, palota
Abb. 46. Eisen eines Turnierkrönleins. 15. Jh. Buda,
Palast

ható (talán párját tartotta a másik oldalról). Külső felülete aranyozott, magassága 19,4 cm. A 15. sz. második felének kerámiáival együtt találtuk, Zsigmond és Mátyás éremmel egy századvégi szemétretegben a palotát keresztben tagoló sziklaárokban (45. kép). A 15. századon belül nehezen keltezhető, ritka lelet.

A másik egy tornalándzsa vashegye; háromágú, romboid keresztmetszetű hegyekkel. Eredetileg vastagabb volt, csak vasmagja maradt. (Vastagsága 2,5 cm, köpűje letört.) A 14–16. századi lovagi tornák egyik fegyverfajtája (ném. Krönlein), amely nem volt olyan veszélyes, mint a hegyes lándzsa használata, hisz inkább ütő-taszító hatása volt. Alkalmazása során inkább a lándzsa

tört el (46. kép). Darabunk hódoltság kori szemétretegből került elő az É-i palota előtti Szárazárokából; a 15. századra keltezhetjük. A pomázi kastélyból három hasonló lándzsacsúcs ismert.⁵⁵

Holl Imre

RÖVIDÍTÉSEK

Gerevich: — *Gerevich L.*, A budai vár feltárása. (Bp. 1966)
Holl 1958, 1971, 1983: — *Holl I.*, Középkori kályhacserpék Magyarországon. I–III. (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn) BpR 18 (1958) 211–300; 22 (1971) 161–207; ArchÉrt 110 (1983) 201–230.
Kozák É. I–II.: — *M. Kozák É.*, A vértesszentkereszti bencés apátság gótikus kályhacserpéi. I. ComAH 1981. 179–199; II. ComAH 1984. 187–204.

⁵⁵ *Kalmár J.*, Régi magyar fegyverek. (Bp. 1971)
49. (MNM) — Budai sisakdísz: BTM 52. 1107. ltsz, lán-

dzsacsúcs: 52.2240. ltsz.

Auszug

14. Jahrhundert

Zu den in der ersten Bearbeitung (Holl, 1958) vorgeführten dreierlei Budaer Öfen können wir weitere neue Kacheltypen aufnehmen, die ihres Stils, ihrer Technologie nach in die damals festgestellten Gruppen I—II—III eingereiht werden können. Zu den ältesten Öfen der Gruppe I dürften (wahrscheinlich oben, zwischen den dreieckigen Giebelkacheln) die verzierten Rundkacheln (Abb. 1) gehört haben. Es kamen weitere Fragmente der durchbrochenen, mit Weinranken verzierten Ofenkacheln zum Vorschein (Abb. 2); auch von der mit Löwenfigur verzierten Kachelkopie der Gruppe II wurde ein weiteres Stück, mit erbsengrüner Glasur gefunden (Abb. 3). Die neuen Funde stammen aus den neben dem nördlichen Torturm des Budaer Palastes erschlossenen anjouzeitlichen Schichten.

Einen neuen Kacheltyp des Ofens der Gruppe III fand die Forschung⁸ in der Benediktinerabtei von Vértesszentkereszt vor (Abb. 6), fragmentarisch kam der Typ auch in der königlichen Burg von Diósgyőr zum Vorschein.¹⁰ Aufgrund dieser Funde konnten wir die entsprechenden Fragmente auch aus dem Budaer Material auswählen (Abb. 7). Hier waren Exemplare mit olivengrüner, brauner, gelblichbrauner, erbsengrüner, grünlichgelber Glasur. Unseres Erachtens ist das Paar dieser Kacheln das in Vértesszentkereszt gefundene Exemplar mit dem polnischen Wappen (Abb. 8), das aber der Ausgräber in die Sigismundzeit gesetzt hat.¹¹ (Die Kacheln von Vértesszentkereszt sind wahrscheinlich schon Kopien nach den königlichen Öfen von Buda, Visegrád, Diósgyőr.)

Aufgrund der Fragmente rekonstruierten wir auch die Kacheln der Typen 4 und 5 — diese gehörten zum unteren Teil des Ofens und es wurden die Heroldsbilder des ungarischen und des Anjou-Wappens ohne Wappenschild gebraucht (Abb. 4).

Aus den erwähnten, münzdatierten Schichten des 14. Jh. können wir weitere, bisher unbekannte Kacheln in dieses Zeitalter reihen (Abb. 9—12). Von diesen sind jene großen (H: etwa 45 cm) durchbrochenen Kacheln am bedeutendsten, die schon eine sehr entwickelte Maßwerkverzierung zeigen (vielleicht von Parler-Schule angeregt), für ihre Ausführung ist die mit dem Messer scharf geschnittene und mit sicherer Hand gezeichnete Konstruktion charakteristisch (Abb. 12); sie können nicht aus einer späteren Zeit als aus dem letzten Drittel des Jahrhunderts stammen.

Vor der N-Seite des Budaer Palastes und auch auf dem St. Georg-Platz kamen Fragmente zum Vorschein, aufgrund deren Stil sie noch auf das 14. Jh. gesetzt werden können; sie gehörten wahrscheinlich zu den Häusern des Hochadels (Abb. 18).

Die Pomázer Gruppe

Im Laufe der alten Ausgrabung des Kastells von Pomáz²² wurden in großer Menge Ofenkachelfunde zutage gefördert. Aus ihrer Reihe wählten wir eine zusammengehörende Gruppe aus. Für ihre Technologie ist charakteristisch, daß sie kleine Kacheln sind, ihre Breite und Höhe stimmen oft nicht überein; ihr Stil wird durch die guten Vorbildern folgende, jedoch in der Ausarbeitung schwächere Qualität charakterisiert. Ihre Thematik ist recht mannigfaltig: mehrfache Märchenwesen (Sirene, Gestalten mit Fischschwanz), Hirsch, Rosette, Kompositionen mit mehreren Figuren, Simsons Kampf mit dem Löwen (Abb. 13—16). Das eine Stück verziert die lateinische Aufschrift des Englischen Grußes und eine Engelsgestalt in Orantenhaltung. Die Aufschrift AVE GRACIA PLENA D — ist umgekehrt, ein Spiegelbild!

Von dem bereits bekannten, größtenteils für den Königshof gefertigten Material des 14. Jh. kann diese Gruppe scharf getrennt werden; nicht nur wegen ihres

Stils, sondern auch schon deshalb, weil während die gelbgliasierten Stücke von der Form einer Ofenkacheln zeugen, sind die grüngliasierten an ihren vier Ecken durchgebohrten Platten ohne Rückseite (Abb. 15). Wir sind der Meinung, daß die ersten die Teile des Ofens, die letzteren hingegen glatte Deckplatten sind, die hinter dem Ofen mit Nägeln an die Mauer befestigt wurden, um eine mit Kacheln bedeckte Stelle zur Erwärmung auszubilden. Von anderen Kacheln abweichend, wurden hier auch die Kacheln umrahmenden kleinen hervorstehenden Kanten weggelassen; dadurch verschmolz die Verkleidung der Kacheln sowohl auf dem Ofen wie auch an der Wand einheitlich. Diese Lösung kann bisher nur bei der Pomázer Gruppe angetroffen werden.

Zur Datierung der Gruppe sind uns nur einige Fragmente aus Buda behilflich: hier ist nämlich in der erwähnten Schicht des 14. Jh. (mit zwischen 1358—71 und 1382—87 geprägten Münzen datiert) auch die Kachel mit der Simson-Szene zum Vorschein gekommen; diese hat aber eine Umrahmung (Abb. 17). Ende des Jahrhunderts wurde also auch diese abgerissen.

Die Werkstatt der Pomázer Gruppe kann schon eine städtische Werkstatt sein, die sich ihren Bestellern anpassend mannigfaltige kirchliche-weltliche Thematik benutzt (im Gegensatz zur höfischen Werkstätten von heraldischer Gebundenheit), obwohl ihre Produkte auch im Palast erschienen sind. Die zwischen 1361—74 datierbare Werkstatt zu Pécs,²⁷ die gleichfalls Kacheln von kleinem Format erzeugt — weist auch darauf hin, daß wir zu dieser Zeit schon mit solchen städtischen Hafnerwerkstätten rechnen können, die in Ungarn auch repräsentative Produkte hergestellt haben. Andere, noch nicht bearbeitete Ofenkacheln deuten gleichfalls hierauf.^{26, 28}

*

Das Alter der I. anjouzeitlichen Gruppe setzen wir auf die 50—60er Jahre; dieser folgte die II. Gruppe (mit Kopien), sodann die III. Gruppe in der letzten Phase der Regierungszeit des Königs Ludwig d. Gr., in den 60—70er Jahren. Es wurden kontinuierlich weitere Öfen erzeugt, jedoch blieben von diesen kaum welche Funde übrig. Einen unmittelbaren Zusammenhang konnten wir bisher mit keinen einzigen ausländischen Werkstätten nachweisen, obwohl solche Beziehungen wahrscheinlich gegeben waren, in Kenntnis der Agilität und der Wanderung der mittelalterlichen Handwerker.

Sigismundzeit

Auch die Zahl der Produkte dieser Zeit konnten wir mit einigen weiteren Typen vergrößern. Eine kegelförmige Bekrönungskachel (Abb. 20) bildete wahrscheinlich die Bekrönung des Ofens der I. Gruppe.³⁰ Aus einem ähnlichen Fundkomplex (Abb. 19) stammt das Stück einer durchbrochenen Ofenkachel mit grüner Glasur, ohne Engobe, das in schöner Ausführung einen Löwen mit gesenktem Kopf darstellt (Abb. 21). Seine Parallelen liegen in Basel und im Elsaß vor,³¹ die jedoch nur entfernte verwandte Stücke sind.

Drei runde, verzierte Kacheln können auch auf diese Zeit gesetzt werden (Abb. 22). Bisher weisen bloß Fragmente auf eine Kachel mit der St. Georg-Szene hin (Abb. 23), ein solches Exemplar kam auch in Vértesszentkereszt zum Vorschein.³³

Das reiche Material der IV. Gruppe (Holl 1958, 1971), das zu verschiedenen Öfen gehörte und von einer längeren Inbetriebhaltung dieser Werkstatt zeugt, kann mit weiteren Kacheln mit vorgesetztem Maßwerk erweitert werden, mit grüner und zitronengelber Glasur (Abb. 24). Aufgrund all dieser können wir den wahrscheinlichen Aufbau des einen Ofens auch rekonstruieren. Dieser Ofen unterscheidet sich in vielem von den früheren Lö-

sungen: dem Anschein nach besteht der ganze obere Teil aus gleichen, nur kleine Maßunterschiede zeigenden Kacheln. Den oberen Teil der einen Reihe verziert eine Burgmauerkrönung, oben standen statt den bisherigen, allgemeinen Dreieckkacheln höhere spitzbogenförmig schließende Kacheln (Abb. 25).

Die V. Gruppe kann ebenfalls mit neueren Stücken erweitert werden, die wir aufgrund ihres Stils zu dieser binden können (Abb. 26–28). Ein solcher Ofen stand auch im Schloß zu Pomáz; eine in der Burg der Königin und je ein Stück im Haus des Domherrn von Óbuda (Abb. 26). Letzterer in unglasierter Ausführung. — Die Lösung der Kachel mit dem Kampf des St. Georg kommt im europäischen Material selten vor: sie kombiniert einen figuralen Teil mit einer Kachel mit Maßwerk. Vielleicht wurde diese Vorstellung von den kirchlichen Glasfenstern beeinflusst. (Abb. 29).

Die chronologischen Daten der höfischen Werkstätten der Sigismundzeit (Holl, 1971, 198) werden von den neueren Funden nicht wesentlich modifiziert. Der Ofen der I. Gruppe wurde nach 1408 erzeugt, diesem folgten die weiteren. Bei den königlichen Burgen (Buda, Visegrád) und neben dem Jagdschloß von Nyék gelangten mehrere Öfen auch auf die Wohnstätten und in die Burgen des Hochadels, sowie ein Exemplar in ein Kloster.³² In einigen Fällen wurden sie auch kopiert. Einige neue Anhaltspunkte tragen zur Verfeinerung der Datierung bei: die Kachel mit dem Wappen der Familie Cillei der IV. Gruppe dürfte in das Burgkastell von Ozora³⁵ unserer Meinung nach zwischen 1416–26 gelangt sein; das Wappen des 2. Kacheltyps der V. Gruppe wurde hingegen wahrscheinlich zwischen 1432–37 erzeugt (Abb. 33–34). Demnach stellte man diesen letzten Ofen, den wir früher zwischen 1423–37 datierten, in Wirklichkeit in den letzten Jahren der Sigismundzeit her.

Technologische Bemerkungen

Von den Öfen des 14. Jh. wurde der älteste aus einem mit gelber Glasur überzogenen, rotgebrannten Ton erzeugt, bei den späteren wandte man schon verschiedene Glasurfarben und mehrerlei (weiße, graue, rosafarbene) Scherben, ohne Engobe an. Diese Technologie setzt auch die I. Gruppe aus der Sigismundzeit fort. Von der II. Gruppe an wird aber in einzelnen Fällen schon unter der Glasur eine gelblichweiße Engobe angewendet und so erreicht man noch mehrere Farbenabstufungen. Die Engobe kam auf die schon gepreßte Kachel (sie wird zuweilen auch an die Fläche aufgemalt). Es gibt in dieser Gruppe auch eine solche Kachel, wo mit *roter Engobe* und farbloser Glasur eine rötlichbraune Farbe, ein andermal eine Mezza-Majolika angebracht wurde. Im Falle des im folgenden erörterten Ofen ist hingegen auf dem Ton eine dichte, unebene Engobeschicht zu sehen; diese wurde auf die Tonplatte noch vor dem Eindrücken in die Form angebracht und so bewahrte sich auf dem Abdruck die feine Zeichnung des Negativs. (Zur gleichen Zeit wurde hier schon eine grüne Glasur einheitlich verwendet, im Gegensatz zur früheren Vielfarbigkeit!) — All dies zeigt in der ersten Hälfte des 15. Jh. eine kontinuierliche technische Entwicklung an, wobei sich auch Änderungen im Stil und in der Form bemerkbar machen. Es soll aber betont werden, daß diese hochgradige (auch in mitteleuropäischem Vergleich hervorragende) technische Entwicklung bisher nur bei den vor allem auf höfische Bestellung arbeitenden Hafnerwerkstätten zu sehen ist, indessen die anderen Töpfereien und Hafnerwerkstätten zu dieser Zeit noch auf viel niedrigerem Niveau gearbeitet haben.

Der Ofen mit Adam—Eva-Szene

Von diesem Budaer Ofen konnten wir bisher 8 Kacheltypen bestimmen: 1. St. Georg auf dem Roß sitzend, rechts oben die kniende Königstochter. 2. Fischen-der Adler, mit ausgebreiteten Flügeln, in den Krallen

mit einem Fisch. 3. Adam—Eva-Szene; auf dem Fragment links Evas Haupt, rechts greift Adam zum Apfel. 4. Schmälere Seite einer Eckkachel mit Weinranke. 5. Fragment einer Rosette (andere Seite der Ecke). 6. Adler. 7. Hippogryph. 8. Fragment einer unbekannten Tierfigur, durchbrochener Kachelteil. Sämtliche Stücke aus einer, Funde des 15. Jh. enthaltenden, in der ersten Hälfte des 16. Jh. in den Müll geratenen Schicht; bisher nur aus dem Budaer Palast (Abb. 35–38).

Diese Kacheln können vom sigismundzeitlichen Budaer Material gut getrennt werden. Ihr Muster ist ein im allgemeinen kräftigeres, höheres Relief; manche von ihnen werden durch scharf geformte Konturen charakterisiert. In mehreren Fällen kann die reicher profilierte Umrahmung beobachtet werden, die aber im Laufe der nachlässigeren Ausführung (bei dem Aufkleben der Rückteile) zusammengedrückt wurden. Man stellte sie aus gut geschlämmtem, im Vergleich zum Durchschnitt dickerem, rötlichem Ton her; die gelblichweiße Engobeschicht ist nicht eben, stellenweise (beim Relief) verdickt. Die Engobe wurde noch vor dem Negativabdruck auf die Tonplatte aufgetragen, wodurch die Details eine schöne Zeichnung zeigen.

In der Gesamtheit betrachtet ist ein von den früheren abweichender Zug, daß hier die Anwendung des Königswappens nicht hervorgehoben wird, wahrscheinlich hat nur der Typ 6 (Adler) einen heraldischen Sinn, ansonsten sehen wir religiös-symbolische Motive. Die Szene mit dem St. Georg und die Adam—Eva-Darstellung sprechen für eine Kenntnis der Vorbilder guter Qualität. — Zu ihrer chronologischen Bestimmung verfügen wir nur über wenige Anhaltspunkte. Sie wurden wahrscheinlich zur Zeit der Könige Albert (1438–39) oder Wladislaus I. (1440–44) erzeugt. (Adler: römischer König oder polnisches Königreich?)

Zweite Hälfte des 15. Jh.

In unserer früheren Mitteilung (Holl, 1983) wurden vier verschiedene Öfen aus den Jahren zwischen 1469–1490 erörtert (je ein Stück von Meistern aus Ungarn, der Schweiz, Sachsen und Österreich). Hier führen wir solche Kacheln vor, die zu einer Gruppe oder Werkstätte noch nicht gebunden werden können und ihre Datierung ist nur für einen breiteren Zwischenraum gültig. Auch der Technologie und dem Stil nach sind sie verschieden. Sämtliche Exemplare sind grünglasierte Halbzylinderkacheln.

An der ersten Kachel ist eine Jagdszene zu sehen: zwischen rankenförmig schlingelnden Ästen und Blüten hält sich ein Kranich fest und unter dem Baum stehen an beiden Seiten Jagdhunde. Charakteristisch ist die dekorative Zeichnung, die hohe Plastik, die schöne Ausführung. (Die Kachel hat unten und oben eine bogenförmige Platte, gehört also zu einem zylinderförmigen Ofen.) Solche Motive waren aufgrund graphischer Vorbilder⁵⁰ in der ganzen zweiten Hälfte des Jahrhunderts beliebt; charakteristisch sind für sie die unter einer üppigen Pflanzendarstellung verborgenen Tier oder Menschengestalten; sie werden an Möbeln, Wandteppichen, Schildern, jedoch hauptsächlich an Burgmauern als Bemalung angewendet. An Ofenkacheln treffen wir sie im Rheinland und im Elsaß in der zweiten Hälfte des 15. Jh. an.⁴⁹ Das Motiv des Budaer Exemplars ist bisher einzig in seiner Art (Abb. 39).

Unsere andere Kachel stellt die Szene eines höfischen Gerichtsverfahrens dar, wahrscheinlich das salomonische Urteil (Abb. 41). Wegen ihrer Fragmentiertheit blieben nur die beiden äußeren Teile erhalten, in der Mitte befand sich wahrscheinlich eine auf dem Thron sitzende bärtige Gestalt. Irgendwo unten war ein unbekleidetes Kind. Die Komposition spricht für ein gutes Vorbild, jedoch auch ihre Ausführung zeugt von einem talentierten Meister. Die Kachel datieren wir auf die Zeit zwischen 1470–90. (Den Stich des Meisters E. S. in Abb. 42 teilen wir nicht als Analogie mit, sondern nur, um die Darstellung des Themas zu beleuchten.)

Eine schön komponierte, jedoch plastisch schwächere Ausführung zeigt die Kachel mit dem wappenhaltenden Engel (Abb. 43), ihre Plastik ist flach, verschwommen. Das Stück ist oben von einem dreifachen Spitzbogen umrahmt. Das Wappen mit dem Stadtturm können wir aufgrund des Fundortes an Buda binden. Auch von einem buntglasierten Exemplar blieb ein Fragment erhalten (Detail des Wappens). Möglicherweise gehörten sie mit der vorangehenden Kachel zusammen zu ein und demselben Ofen, jedoch holte der Hafner seine Negative aus verschiedenen Quellen ein. Die folgenden Fragmente (Weinrankenverzierung, Rahmenteil mit Krabbe: Abb. 44, 1—2) können auch hierher gereiht werden.

Ganz alleinstehend ist das folgende Fragment, das ein Turnier darstellt (Abb. 44, 3). Es blieben nur der obere Teil der linken Figur und von den zwei symmetrisch angebrachten Wappen des oberen Teils auch nur ein Stück erhalten. Dies ist das vereinte bayrisch-pfälzische Wappen. Aufgrund des Gesagten kann nur schwer entschieden werden, zu welcher Familie bzw. Person es sich bezogen hat. Die Darstellung kann zwar nur von Dekorationscharakter sein, doch wurde sie unserer Meinung nach von einem sich vollgezogenen Geschehnis inspiriert, deshalb kamen sie mit Wappen vor. Früher befaßten wir uns ausführlich mit dem Bündnis des Königs Matthias und der bayrischen Herzöge (das gegen Friedrich III. gerichtet war) bzw. mit seiner Widerspiegelung sogar an zwei Öfen (Schweiz: 1469—73?,

Regensburg: 1487—90).⁵² Jedoch boten sich durch die persönlichen Beziehungen auch öfters mehrere Gelegenheiten zu Turnieren, über die auch Augenzeugen berichten. Der ein abenteuerliches Leben führende bayrische Herzog Christoph (der Sohn des Münchner Herzogs Albrecht III.) kam nach 1475 in den Hof Matthias' und trat mit einem Jahresgeld von 4600 Floren in seinen Dienst; er war auch Mitglied der Botschaft, die für den König die Braut brachte und nahm im Dezember 1476 an den Turnieren anlässlich der Hochzeit öfters teil (Székesfehérvár, Buda).⁵³ Auch an der Fürstenbegegnung zu Olmütz im Jahre 1479 befand er sich in der Gesellschaft des böhmischen Königs, der pfälzischen und bayrischen Herzöge und anderer.⁵⁴ In Ermangelung der Kenntnis des zweiten Wappens ist dies nur eine mögliche Erklärung, da wir ja nicht wissen, wen es bezeichnet. Bis zu weiteren Anhaltspunkten datieren wir diese Kachel auf das Ende der 70er Jahre.

Schließlich führen wir aus dem Palast zwei Funde vor, die sich an die Turniere knüpfen. Der eine ist ein vergoldetes Kupferblech, in stilisierter Flügelform ausgeschnitten: eine spätmittelalterliche Helmzier, die um 1500 mit den Funden aus der zweiten Hälfte des 15. Jh. zusammen in den Müll geraten sein dürfte (Abb. 45). Der andere Fund ist die eiserne Lanzenspitze eines Turnierkrönleins mit drei Dornen, wahrscheinlich aus dem 15. Jh. (Abb. 46).

I. Holl

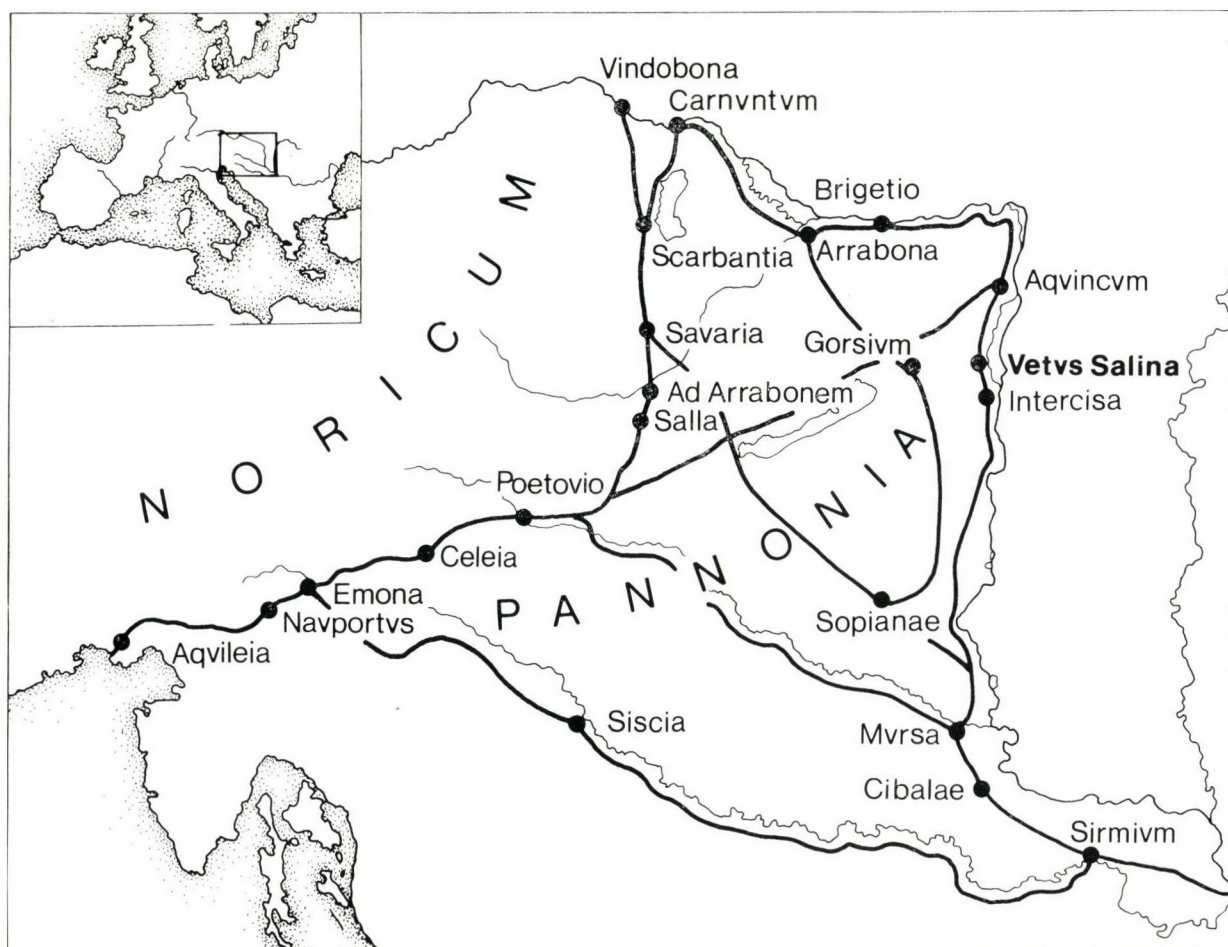
AMPHORÁK AZ ADONYI (VETUS SALINA) KORA RÓMAI TÁBORBÓL

A Budapestről Pécsre vezető új országút építésénél 1949–50-ben az adonyi Vöröskeresztnél Barkóczi László leletmentő ásatással feltárta Vetus Salina kora császárkori táborának maradványait. A táborkomplexum jelentős részét a Duna már teljesen elmosta, így csak a délnyugati sarok maradt meg. Három palántábor és két kőtábor épült egymásra, nem messze innen északra lakógödrök kerültek elő. Délre pedig egy másik tábor fossáját ásták ki. Megnehezítette a munkát, hogy erről a területről az 1949–50. évi földmunkákat megelőzően már a régebbi út megépítéséhez is termeltek ki földet és ekkor teljesen elhordták a felső rétegeket. Az ásatások során sikerült

meghatározni a palánk és kőtáborok fekvését, szerkezetét és építési idejét.

A leletanyag és a táborok történetének feldolgozása 1954-ben jelent meg.¹ A későbbiekben a táborok kronológiájával Mócsy András foglalkozott, majd pedig Gabler Dénes, aki az 1–2. századi limes történetének vizsgálata során a korai sigillata anyagot is értékelte összefoglalásában.²

Az ásatás során a táborokból és a lakótelepről származó nagy mennyiségű kerámia anyagban 11 amphora töredéke volt található. Bár az 1954-es publikációban ezen darabok jelentős részét már közölték, mégis szükség-

I. kép. Fontosabb amphora lelőhelyek Pannoniában

Fig. 1. Map of Pannonia

¹ Barkóczi—Bónis 1954.

² Mócsy 1962. 638; Mócsy 1974. 53, 94; Mócsy 1974a.

49, 88; Gabler 1977. 145–150.

ges, hogy újra részletesen foglalkozzunk velük.³ A cikk megjelenése óta eltelt több mint három évtized alatt külföldi kutatók számos új adatot közöltek az amphorák kereskedelméről, készítőiről, a bennük tárolt élelmiszerekről és a gyártási központokról.⁴ Ugyanakkor a Pannoniában előkerült amphora leletekről is sokkal többet tudunk már, az adonyi darabok újraértékeléséhez hozzásegítettek a Borostyánkő úti amphorák feldolgozása és az itt megismert kereskedelmi kapcsolatok összefüggései, melyekből az adonyi leleteket sem szabad kiszakítani.

Az amphorák mennyisége nem mondható jelentősnek a tábor többi leleteihez képest, meghatározásuk révén mégis képet kaphatunk a katonák által fogyasztott ételekről és italokról.

Az olívaolajat Dressel 6B típusú amphorákban tárolták (No. 1—5.), ezekről már korábban is néhány kutató azt feltételezte, hogy az Istriai-félszigeten⁵ készültek. Petrográfiai vizsgálatokkal sikerült ezt igazolni, bár kis zavart okozott az, hogy néhány amphora anyagában nyomokban vulkanikus eredetű összetevők⁶ találhatók. Az ismert istriai termelők — C. Laecanius Bassus és Calvia Crispinilla — amphoráinál is ugyan ezek⁷ kimutathatók. Azonban a jellegzetes istriai föld, a terra rossa, tartalmazta kis mennyiségben ugyan ezeket a magmás eredetű összetevőket.

A No. 4. peremtöredéken található patkó alakú bélyeget, melyet a korábbi publikációkban az [a] p(ri)ma Itur(ae)or(um) csapatának tulajdonítottak,⁸ P(ublius) Itur(ius) Sa[binus] nevével tudtuk azonosítani.⁹ Ez a műhely Capodistria környékére lokalizálható az előkerült téglabélyegek alapján.¹⁰ A forrásokban kevés Ituriusról tudunk,¹¹ éppen ezért a műhely tulajdonosát illetően — feltételesem — gondolhatunk arra a Tacitusnál előforduló Ituriusra, aki mint Silanus cliense szerepel¹² Agrippina megvádolásával kapcsolatban. Silanus Ituriust és Calvisiust vonlatatta fel mint vádlókat, a vád vállalása viszont mindkettőjük vagyonát felemésztette.¹³ Néző ekkor még felmenti Agrippinát és a vádlókat eltávolította a városból,¹⁴ akik csak később, Agrippina halála után térhettek vissza Rómába.¹⁵

Abban az esetben, ha az amphora bélyeg tulajdonosa megegyezik a Tacitusnál említett személlyel, akkor még vagyona elvesztése előtt is gyárthatták műhelyében a fenti amphorát, valamivel i. sz. 59 előtt. Ha Rómába való visszatérésekor a vagyonát is visszakapta, akkor valamivel később is készülhetett az amphora. Amennyiben nem a fent említett Iturius volt a capodistria-i fazekasműhely tulajdonosa, akkor a gyártás időpontja felvihető a 2. század első negyedéig. Eddigi ismereteink szerint ez a felső határa a Dressel 6B típusú amphorák készítésének.¹⁶

A Dressel 6B típusú amphorák Pannonia más részein is főleg az I. századra jellemzőek. A No. 1. nyaktöredék, mely a II. palántábor fosszájából került elő — I. századi leletekkel együtt —, az egyetlen, mely jól

keltezhető rétegből került elő Adonyban és a leletösszefüggések is megállapíthatók,¹⁷ a többi darab mind szórványlelet.

Az olajtároló amphorák között szerepel még egy olyan peremtöredék (No. 10.), mely Hispaniából, a Baetis völgyéből érkezett. Ez a peremtöredék a 2. század közepére jellemző gömb alakú Dressel 20 formához tartozik.

Az olaj mellett halmártásokat tároló amphorákat is találunk a leletek között, ezek a Dressel 7—11 (No. 6—7.) és a Pelichet 46 (No. 8—9.) típushoz tartoznak. A bennük érkezett fűszeres halszószer készítése helyét és időpontját az utóbbi időben egyre pontosabban sikerül meghatározni.

A Dressel 7—11. amphorákon belül az adonyi darabok a Beltrán I./Camulodunum 186A. típushoz sorolhatók¹⁸ és a dél-hispaniai partvidéken készültek. A birodalom nyugati provinciáiban széles körben elterjedt amphora formáról van szó, melyből Pannoniában is számos példányt ismerünk Emonából, Poetoviából, Carnuntumból.¹⁹

C. Panella szerint ezeket a leleteket az i. e. 1. század végétől az i. sz. 2. század elejéig lehet keltezni.²⁰ Néhány fontos gyártási központot a cadizi öbölben és Gibraltár környékén fedeztek fel, melyeket részletesen vizsgált D. Peacock.²¹

Az adonyi Beltrán I./Camulodunum 186A. amphorák petrográfiai vizsgálata alapján megállapítható, hogy az ásványi és kőzettani összetevők hasonlítanak azokhoz, melyeket Peacock elemzett.²² A kvarc, sok földpát, mészkő, karbonátos kvarcit (homokkő) és a kalcit anyagú fosszília mennyisége jelentős mindkét amphora anyagában. A No. 7. darabnál csillámpalát is ki lehetett mutatni.

A Pelichet 46 (Beltrán IIA, Ostia LXIII, Camulodunum 186C.) amphorák (No. 8—9.) készítése helye és elterjedési területe megegyezik az előző csoporttal, melyből a formai jellemzői is származnak. Készítésük legkorábbi időpontja a Flavius- vagy az azt közvetlenül megelőző korra tehető.²³ Ez a magdalensbergi leletek alapján is bizonyítható, mivel ott a Beltrán I./Camulodunum 186A. amphorákból jelentős mennyiség található, míg a Pelichet 46. formából eddig csak egyetlen peremtöredék ismert.²⁴

Ezeknek az amphoráknak anyagában előforduló ásványok és kőzetek hasonló képet mutatnak, mint az előző csoport, így valószínűsíthető, hogy a Cadizi öbölben készültek. Eltérés csak a karbonát mennyiségéből adódik, a No. 9. amphoránál — mutatható ki még csillámpala.²⁵

Az adonyi táborban a bor fogyasztását egyetlen rhodosi típusú amphora jelzi (No. 11.), melyet az Égei-kumberszamos helyen is készíthettek, de a legfontosabb műhelyek Rhodos szigetén működtek.²⁶ A petrográfiai vizsgálat kvarcot, ortoklász, plagioklász, csillámot, kvarcitot és andezitet mutatott ki a vetus salina darabnál.

³ Köszönettel tartozom Barkóczi Lászlónak, hogy lehetővé tette a leletek tanulmányozását és folyamatosan segítette munkámat.

⁴ Számos összefoglaló munka készült, ezekből kiemelhető Peacock—Williams 1986. részletes bibliográfiával.

⁵ Baldacci 1967. 49 és Buchi 1974. 438. az általuk javasolt venetói területen nem termeltek jelentős mennyiségű olajbogyót, Carre 1985. 225. a cisalpinai gyártást nem fogadja el.

⁶ APIC, COSAE, L.IV.N.PATIEN bélyegekkkel jelölt amphorák anyagában találhatók vulkanikus összetevők, ezek tehát nem É-Itáliában készültek.

⁷ Bevezeky 1987. 112—115, a vizsgálatokat Józsa S. és Szakmány Gy. végezte el.

⁸ Mócsy 1962. 678; Bónis 1977. 122.

⁹ Bevezeky 1985. 69—74.

¹⁰ Gregorutti 1888. 369; Boltin-Tome 1974. 226.

¹¹ CIL V 2036, PIR¹ II. 155. No. 46.

¹² Tacitus Ann. 13. 19.

¹³ Tacitus Ann. 13. 21.

¹⁴ Tacitus Ann. 13. 22.

¹⁵ Tacitus Ann. 14. 12.

¹⁶ Baldacci 1967. 31. IMP.HADRI.AVG. bélyeg, az IMP bélyeges darabokat a II.b. csoportba sorolja, de ezek a 6B típusúhoz tartoznak.

¹⁷ Barkóczi—Bónis 1954. 147. No. 6.

¹⁸ Beltrán 1970. 402—403; Peacock—Williams 1986. 120—121.

¹⁹ Bevezeky 1987. 66—68.

²⁰ Panella 1973. 508.

²¹ Peacock 1974. 232—243.

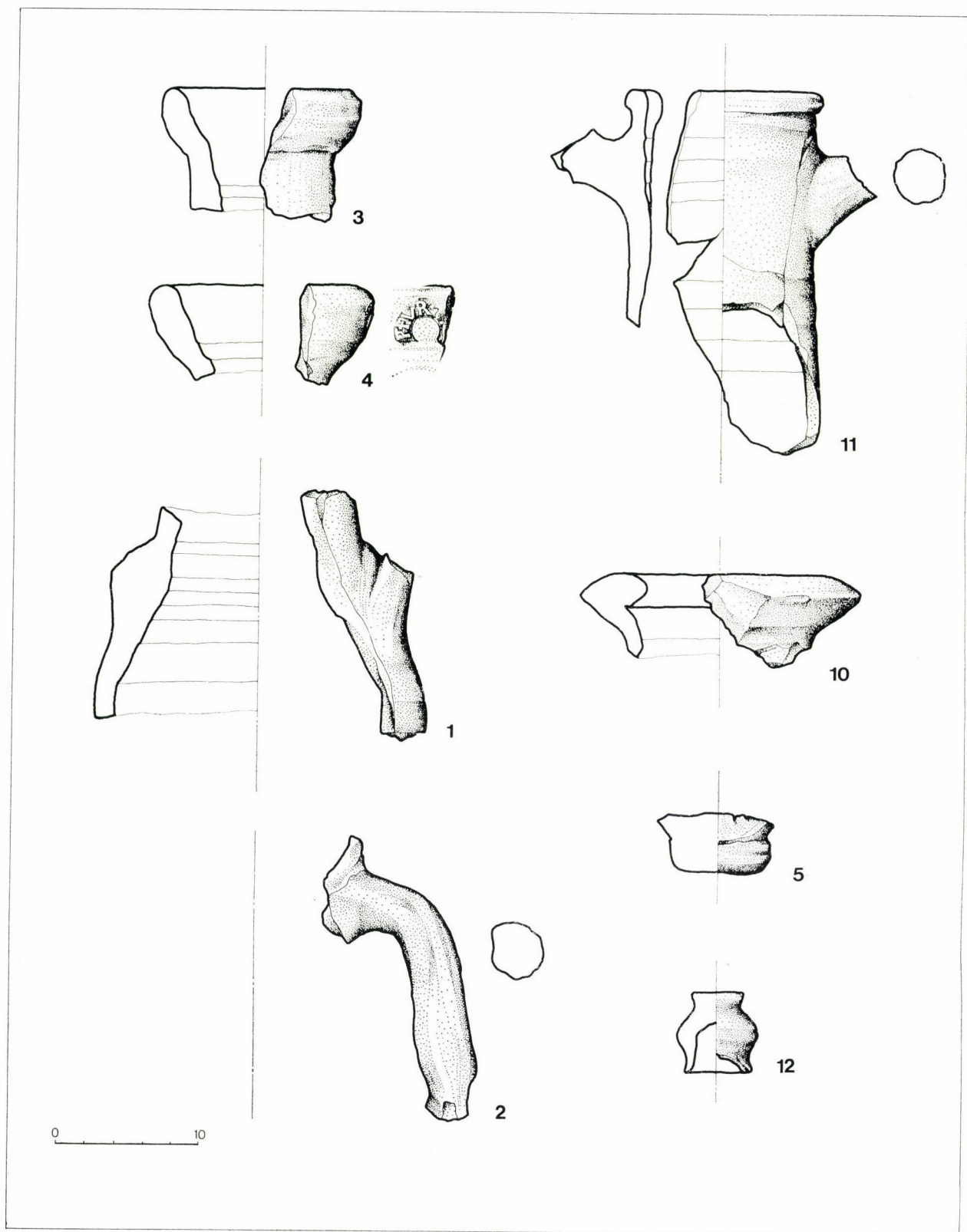
²² Peacock 1974. 236—239, Willanueva

²³ Peacock 1974. 236—242; Peacock—Williams 1986. 123; Beltrán 1970. 424.

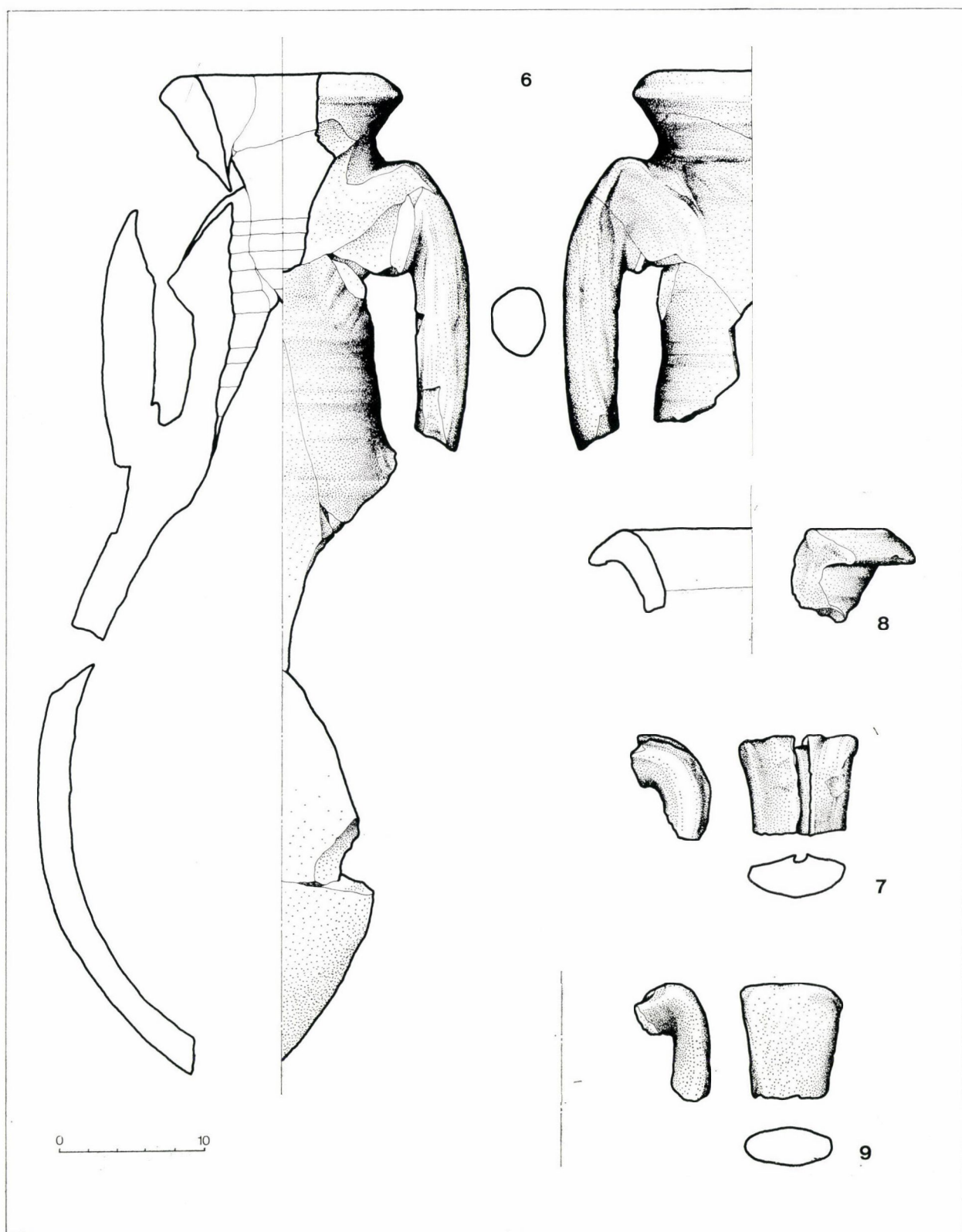
²⁴ Ltsz: M 62 Wg/5. publikálatlan.

²⁵ Peacock 1974. 241. a cadizi öbölben és Algeciras környékén készült amphorák között a különbséget abban látja, hogy hiányzik a földpát, viszont megjelenik a metamorf kőzet (csillámpala) az algeciras darabokban.

²⁶ Peacock 1977. 266—270.

2. kép. Dressel 6B (No. 1—5.), Dressel 20 (No. 10.) rhodosi (No. 11.) amphorák és amphora dugó (No. 12.), M 1 : 4
 Fig. 2. Dressel 6B, Dressel 20, Rhodian amphorae and stopper, scale 1 : 4

3. kép. Dressel 7–11 (Beltrán I./Camulodunum 186A. No. 6–7.) és Pelichet 46 (Beltrán II A./Ostia LXIII./Camulodunum 186C. No. 8–9.) amphorák, M 1 : 4
Fig. 3. Drerssel 7–11 and Pelichet 46 amphorae, scale 1 : 4

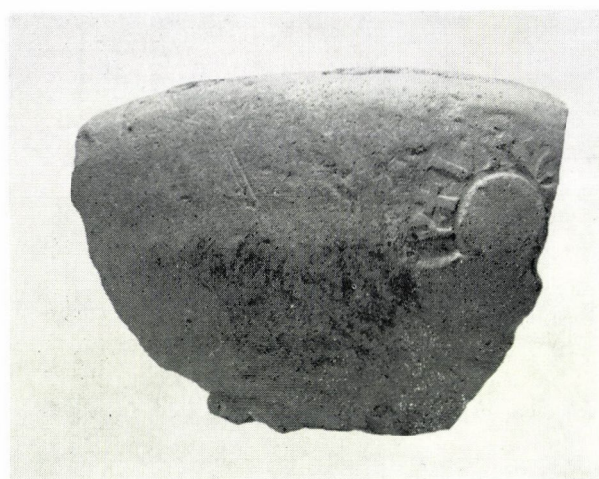
A tábor kronológiájának megállapításában csakis az 1. század közepén megjelenő Pelichet 46. típusú amphora jelenthet megbízható adatot, mivel a többi formát az egész első század folyamán gyártották. Az Iturius bélyegzővel jelölt amphora a fentiek szerint nehezen köthető időponthoz, de legkorábban az 50-es évek végén készülhetett. A Claudius alatt zajló közigazgatási reformok — ÉK-Pannonia elfoglalása, az ezzel kapcsolatos csapatfelvonulások, kolóniaalapítás stb. — összefüggésben vannak a vetus salinai tábor megszállásával. Végkövetkeztetésként elfogadhatónak látszik az, hogy a tábor első periódusa az i. sz. 1. század közepére keltezhető.

Bezeczky Tamás

Katalógus

Dressel 6B típus

1. Nyak-, hastördék, fül indítás, ltsz: 8.1951.4.
lh: II. palántatábor vallumából; vörössárga (5 YR 7/6),²⁷ m = 17,4 cm,
vö.: *Barkóczi—Bónis* 1954. 147.6. Abb. 22. 25.
2. kép 1.

4. kép. P. Iturius Sabinus amphora bélyege, M 1 : 1
Fig. 4. Amphora with the stamp of P. Iturius Sabinus, scale 1 : 1

No.	Dressel 6B					Dressel 7—11		Pelichet 46		Dressel 20	Rhodosi
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Alapanyag (Matrix) %	91,4	90,1	93,5	92,7	94,0	91,5	84,4	87,4	89,0	82,3	89,5
Limonit (Limonite) %	2,1	2,1	1,0	0,4	0,4	1,1	0,7	2,1	0,3	0,6	2,5
Törmelék (Clast) %	6,5	7,8	5,5	6,9	5,6	7,4	14,9	10,5	10,7	17,1	8,0

Törmeléksszemcsék %-os megoszlása
(Distribution of clasts in %)

Kvarc (Quartz)	48,0	55,0	22,0	46,0	55,7	45,2	71,9	54,5	47,0	31,9	53,0
Ortoklász (Orthoclase)	—	1,0	—	—	4,9	—	—	—	—	—	1,7
Plagioklász (Plagioclase)	7,7	ny	ny	1,0	—	7,3	4,2	4,3	5,0	7,6	22,6
Szanidin (Sanidine)	—	—	27,0	ny	—	10,3	10,5	1,8	3,3	5,8	—
Mikroclin (Microcline)	—	ny	—	—	—	ny	—	—	—	—	6,4
Muszkovit (Muscovite)	8,0	3,0	12,0	10,0	7,1	ny	ny	1,7	1,5	ny	5,2
Riotit (Biotite)	3,4	10,0	22,0	14,0	7,1	1,0	1,2	1,8	1,4	ny	—
Zoisit (Zoisite)	ny	ny	3,0	2,0	ny	—	—	ny	ny	—	—
Klorit (Chlorite)	—	—	—	—	—	ny	—	—	—	—	—
Epidot (Epidote)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	ny	ny
Cirkon (Zircon)	—	1,0	1,0	ny	—	—	ny	ny	—	ny	ny
Turmalin (Tourmaline)	ny	ny	ny	—	—	—	—	—	—	ny	ny
Titanit (Titanite)	ny	—	—	—	—	—	ny	—	ny	—	—
Apatit (Apatite)	—	ny	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kvarcit (Quartzite)	15,3	3,0	—	—	3,1	11,8	1,3	2,9	2,7	17,5	7,3
Karbonátos kvarcit (Carbonate-quartzite)	—	—	—	—	—	—	3,4	—	39,1	—	—
Pátit (Sparite)	11,9	8,0	—	2,0	14,2	—	—	23,3	—	15,6	—
Mikrit (Micrite)	1,5	19,0	—	—	4,4	—	—	4,2	—	3,0	—
Szericit-kalcit (Sericite-calcite)	4,2	—	—	25,0	2,2	—	—	—	—	—	—
Csillámpala (Mica-schist)	—	—	—	—	—	—	3,0	—	ny	12,6	—
Andezit (Andesite)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,8
Kalcit ag. fosszília (Calcitic fossil)	—	ny	13,0	—	1,3	24,4	4,5	5,5	—	6,0	—
Augit (Augite)	—	—	—	—	ny	—	—	—	—	—	—

Szemcseméret (Measure of clasts) (μm)

Átlag (Average)	40—60	50—150	20—50	20—50	30—50	100—150	40—60 300—400	60—100	80—100	80—200	80—100
Maximum	160	250	150	400	250	300	500	300	500	600	300

ny — nyomelemnyi mennyiség (trace quantity)

5. kép. A vetus salinai amphorák petrográfiai vizsgálatának eredményei
Fig. 5. Petrological characteristic (components of the amphorae)

²⁷ A szín meghatározásához *Munsell: Soil color charts* Baltimore, Maryland 1975. katalógusát használtuk.

2. Fültöredék, ltsz: 4.1951.80.
lh: IV. felület Ny-i oldal, vörössárga (5 YR 6/6),
m = 19,6 cm, k = 4,1×4,2 cm,
2. kép 2.
3. Száj-, nyaktöredék, ltsz: 7.1951.6.1.
lh: lakógödörök környékéről, szórvány; vörössárga
(5 YR 6/6), m = 9,2 cm, szá = 14 cm,
vö: *Barkóczi-Bónis* 1954. 177.151. Abb. 28. 23.
2. kép 3.
4. Szájperem, ltsz: 7.1951.6.3.
lh: lakógödörök környékéről, szórvány; világosvörös
(2.5 YR 6/8), bélyeg: P. + VR. 2.
m = 7 cm, szá = 15,6 cm,
vö: *Barkóczi-Bónis* 1954. 177.150. Abb. 28. 22.
LVIII. Tafel 14.
2. kép 4.
5. Aljtöredék, ltsz: 7.1951.6.2.
lh: lakógödörök környékéről, szórvány; vörössárga
(5 YR 6/6), m = 4,2 cm, fá = 7 cm,
vö: *Barkóczi-Bónis*. 177. 145. Abb. 28. 19. LVIII.
Tafel 7.
2. kép 5.

Dressel 7–11 típus (Beltrán I./Camulodunum 186A)

6. Száj, nyak, has-, fültöredék, ltsz: 9.1951.34.
lh: a tábornól D-re előkerült szórványlelet; halvány-
sárga (2.5 Y 8/4), m = 69 cm, szá = 16,8 cm, k =
3,6×4,6 cm, lá = 33,6 cm,
3. kép 6.
7. Fültöredék, ltsz: 2.1951.122.
lh: N7 — 2. számú blokk; világosvörös (10 R 6/6),
bevonat fehér (2.5 Y 8/2), m = 6,8 cm, k = 3×6,7 cm,
3. kép 7.

Pelichet 46 típus (Beltrán II.A, Ostia LXIII, Camulodu-
num 186C)

8. Szájperem, ltsz: 2.1951.145.
lh: U3 árokból; világosvörös (10 R 6/8), m = 6,4 cm,
szá = 22,6 cm,
3. kép 8.
9. Fültöredék, ltsz: 2.1951.146.
lh: U3 árok; vörössárga (7,5 YR 7/6), m = 7,8 cm,
k = 2,8×6,2 cm,
3. kép 9.

Dressel 20 típus

10. Szájperem, ltsz: 2.1951.134.
lh: U1 árok; rózsaszín (5 YR 7/4); m = 6,4 cm,
szá = 19,6 cm,
2. kép 10.

Rhodosi típus

11. Száj, nyak-, fültöredék, ltsz: 2.1951.109, 2.1951.123,
51.4.112.
lh: 112. számú árokból, szórvány; N₇ D-i blokk, 2. sz.
blokk; vörös (2.5 YR 5/8), m = 25 cm, szá = 13,8
cm,
2. kép 11.

Amphora dugó

12. ltsz: 6.1951.32.
lh: 3. sz. szemétködör; vörössárga (5 YR 7/6),
m = 5,4 cm, á = 5,8 cm,
2. kép 12.

RÖVIDÍTÉSEK

- Baldacci* 1967 — *P. Baldacci*: Alcuni aspetti dei com-
merci nei territori Cisalpini, in Centro Studi Docu-
mentazione sull'Italia Romana, Atti I. Milano—
Varese 1967—68. 7—50.
- Barkóczi-Bónis* 1954 — *L. Barkóczi-É. Bónis*: Das
frührömische Lager und die Wohnsiedlung von
Adony (Vetus Salina). Acta ArchHung 4 (1954) 129—.
- Beltrán* 1970 — *M. Beltrán Lloris*: Las ánforas romanas
en España, Zaragoza.
- Bezecsky* 1985 — *Bezecsky T.*: P. Iturius S. amphorája
Vetus Salinában. FA 36 (1985) 69—74.
- Bezecsky* 1987 — *T. Beczsky*: Roman amphorae from
the Amber Route in Western Pannonia. BAR
International Series No. 386. Oxford.
- Boltin-Tome* 1974 — *E. Boltin-Tome*: Žigi na Rimskih
opekah iz depoja pomorskega muzeja „Segej Mašera”
v Piranu, AY 25 (1974) 225—232.
- Bónis* 1977 — *É. B. Bónis*: Das Töpferviertel am Ku-
ruedomb von Brigetio. FA 28 (1977) 105—142.
- Buchi* 1974 — *E. Buchi*: Commerci delle anfore „Istri-
ane” Aquileia Nostra 45—46 (1974—75) 431—444.
- Carre* 1985 — *M. B. Carre*: Les amphores de la Cisalpine
et de l'Adriatique au début de l'Empire. MEFRA
97 (1985) 207—245.
- Gabler* 1977 — *Gabler D.*: A dunai limes I—II. századi
történetének néhány kérdése. ArchÉrt 104 (1977)
145—175.
- Gregorutti* 1888 — *C. Gregorutti*: La marche di fabrica
dei laterizi di Aquileia. AT 14 (1888) 345—398.
- Mócsy* 1962 — *A. Mócsy*: Pannonia. PWRE Suppl.
1962, 516—776.
- Mócsy* 1974 — *Mócsy A.*: Pannonia a korai császárság
idején. Apolló könyvtár 3, Budapest, 1974.
- Mócsy* 1974a — *A. Mócsy*: Pannonia and Upper Moesia,
London—Boston, 1974.
- Panella* 1973 — *C. Panella*: Ostia, Terme del Nuotatore
saggio nell'Area S-O, Le Anfore, Studi Miscellanei
Ostia III. 21 (1973) 460—696.
- Peacock* 1974 — *D. P. S. Peacock*: Amphorae and Baeti-
can fish industry. AntJ 54 (1974) 232—243.
- Peacock* 1977 — *D. P. S. Peacock*: Roman amphorae:
typology, fabric and origin, Coll. de L'École Fran-
çaise de Rome 32 (1977) 261—278.
- Peacock-Williams* 1986 — *D. P. S. Peacock-D. F.*
Williams: Amphorae and the Roman economy.
London—New York.

- fá — fenékatmérő (diameter of the bottom)
k — fülkeresztmetszet (section of the handle)
lh — lelőhely (site)
ltsz — leltári szám (inventory number)
m — magasság (height)
szá — szájperem átmérője (diameter of the rim)

AMPHORAE FROM THE AUXILIARY FORT OF ADONY
(VETUS SALINA)

Extract

In 1949—1950 during the construction of the new
highway leading from Budapest to Pécs, László Barkóczi,
in a rescue excavation, revealed the remnants of the early
Roman fort of Vetus Salina. A significant part of the
fort has already been washed away by the Danube, only
the south-western corner of it has survived. Three earth-
and-timber forts and two stone forts were built one upon

the other and, not far from here, to the north, dwell-
ling pits have been excavated. To the south traces
of another fort ditch have been excavated. Work was
made more difficult by the fact that prior to the
work of 1949—1950, earth had been removed when
constructing the old road here and then the upper
layers had been cleared away. During the excavations

the layout, structure and period of construction of the earth-and-timber as well as the stone forts could be determined.

The finds and the elaboration of the history of the forts were published in 1954.¹ Later, the chronology of the forts was dealt with by András Mócsy, and then by Dénes Gábler who also evaluated the early samian ware in his summary while investigating the history of the limes in centuries 1–2 A.D.²

In the large amount of ceramics coming from the forts and pits excavated, the fragments of 11 amphorae were found. Although a significant part of these pieces were published in 1954, it is necessary to deal with them again in detail.³ In the last thirty years since the publication of the original article, scholars have published new evidence related to the trade of the amphorae, their producers, the foodstuffs stored in them as well as the workshops in which they were manufactured.⁴ At the same time we know much more about the amphorae excavated in Pannonia, and the re-evaluation of the pieces of Adony was greatly facilitated by the analysis of both the amphorae from the Amber Route and the connections of the commercial links revealed, from which the finds of Adony cannot be isolated.

The quantity of the amphorae cannot be considered as significant when compared to the other finds of the fort, but their identification offers us a picture about the foods and drinks consumed by the soldiers.

Olive oil was stored in Dressel 6B amphorae which were supposed to have been produced on the Istrian peninsula.⁵ Petrological analyses have confirmed this hypothesis, although the volcanic components of the amphorae⁶ have caused some minor problems. In the well-known Istrian workshops of Laecanius Bassus and Calvia Crispinilla the same components⁷ are present. But the Istrian soil — Terra rossa — contained these volcanic ingredients in small quantity.

We could identify the horse-shoe shaped stamp on the rim fragment No. 4, which was attributed to the troop of [ala]p(rima) Itur(aeorum) in the earlier publications,⁸ with the name of P(ublius) Itur(ius) Sa(binus).⁹ On the basis of the brick stamps which have been found, the workshop may be assumed to have existed in the vicinity of Capodistria.¹⁰ The sources mention only a few Ituriuses¹¹ therefore in relation to the owner of the workshop we may — hypothetically — think of the Iturius mentioned by Tacitus who figures as Silanus' client in the accusation of Agrippina.¹² Silanus entrusted Iturius and Calvinus with presenting the accusations against Agrippina, but undertaking the job resulted in both of them losing their properties.¹³ On this occasion Nero acquitted Agrippina and exiled the accusers from the City,¹⁴ and they could only return to Rome following the death of Agrippina.¹⁵

If the owner of the amphora stamp is identical with the person mentioned by Tacitus, the above mentioned amphora may have been manufactured in his workshop prior to his losing his properties, some time before 59 A.D. If on his return to Roma he was given back his properties as well, the amphora may have been manufactured a bit later too. If the Iturius mentioned above was the owner of the workshop in Capodistria, the date of manufacturing may be shifted up to the first quarter of the 2nd century A.D. According to our present knowledge this is the upper limit of the manufacturing of amphorae of type Dressel 6B.¹⁶

Dressel 6B amphorae in other parts of Pannonia are mainly characteristic of the first century A.D. The neck fragment No. 1, which has been found in the 2nd earth fort's ditch, — together with the finds of the 1st century — is the only one which has been excavated from a layer easy to date in Adony, and its context can also be identified,¹⁷ while all the other pieces are sporadic finds.

Among the oil amphorae there is one more rim fragment (No. 10) originating from Hispania, from the Baetis Valley. This rim fragment belongs to the globular form of type Dressel 20, characteristic of the middle of the 2nd century.

In addition to the oil amphorae, amphorae used for storing fish sauces were also found among the finds, belonging to types Dressel 7–11 (Nos. 6–7) and Pelichet 46 (Nos. 8–9). Recently the place and time of manufacturing the spicy fish sauces transported in them have been identified with increasing accuracy.

Within the amphorae type Dressel 7–11, the pieces of Adony may be classified within the type Beltrán I./Camulodunum 186A¹⁸ made on the coastline of Southern Hispania. This is an amphora form widely spread in the western provinces of the Empire, several pieces of which are known from Pannonia too, coming from Emona, Poetovio, Carnuntum and Gorsium.¹⁹

According to C. Panella, these finds may be dated from the end of century 1 B.C. to the beginning of the 2nd century A.D.²⁰ A few important workshops were discovered in the Bay of Cadiz and in the vicinity of Gibraltar, and have been examined by D. Peacock in detail.²¹

On the basis of the petrological examination of the Beltrán I./Camulodunum 186A amphorae found in Adony it may be pointed out that the thin sections under the petrological microscope yielded results similar to those of Peacock's analysis.²² The quantity of quartz, feldspar, limestone, carbonate quartzite (sandstone) and calcitic fossil is significant in the fabric of both amphorae. In the case of piece No. 7, micaschist could also be identified.

The place of manufacturing and distribution area of the amphorae type Pelichet 46 (Beltrán II, Ostia LXIII, Camulodunum 186C) (Nos. 8–9) are identical with those of the first group, from which their formal characteristics originate too. The earliest time of their manufacturing may be dated back to the Flavian period or shortly before that.²³ This may be proved on the basis of the finds of Magdalensberg too since a significant quantity of the amphorae type Beltrán I./Camulodunum 186A may be found there, while just one rim fragment is known from the form Pelichet 46.²⁴

The petrological examination of these amphorae shows a picture similar to that of the previous group, so probably produced around the bay of Cadiz, Villanueva. There is a difference in carbonate quantity only, and mica-schist can be identified in the case of amphora No. 9 too.²⁶

In the fort of Adony the consumption of wine is indicated by a single amphora of the Rhodian type (No. 11), manufactured in several places in the Aegean region, but the most important workshops were active on the island of Rhodes.²⁷ In the amphora of Vetus Salina, the petrological examination identified quartz, orthoclase plagioclase-feldspar, mica, quartzite and andesite.

When establishing the chronology, only the type Pelichet 46 amphora can be relied on which appeared in the middle of the first century since every other form here were manufactured in the course of the whole 1st century. The date of the amphora with the stamp of Iturius is difficult to identify precisely on the basis of the above viewpoints, but the earliest date of its manufacturing may have been the end of the 50s. The reforms of public administration introduced during the reign of Claudius — the conquest of North-East Pannonia and the troop movements related to it, the foundation of the colony of Savaria, etc. — are connected to the occupation of the fort of Vetus Salina. The final conclusion to be drawn is that the first period of the auxiliary fort may be dated back to the middle of the 1st century.

T. Bezeczky

RÓMER FLÓRIS EMLÉKEZETE¹

Egy évszázad telt el azóta, hogy 1889. március 18-án Rómer Flóris örökre lehunyta szemét. Rá több tekintetben másképpen emlékezünk, mint a múlt oly sok jeles alakjára. Emlékezni elődeinkre legtöbbször történeti stúdiumot jelent, a hozzánk vezető múlt egy-egy érdemes résztvevőjéről, akinek alkotásait, gondolatait, életét, éppen úgy, mint földi maradványait, por és hamu lepte el. Ez az élet megszokott rendje: magunk is — ha eleget élünk — tanúi vagyunk alkotásaink lassú elhalványodásának. Fokozottan érvényes ez mindazokra, akik már a lezárt múlthoz tartoznak.

Ezt a sorsszerű devalválódást csak az igazán nagyok kerülik el, akiknek életműve — fő vonásaiban — tovább él, hat, dacolva az idő múlásával, a tudomány gyorsuló előrehaladásával. Rómer Flóris bizonyosan az utóbbiak közé tartozik. Nem könyvei, cikkei, eszméi tartják életben — bármennyire alapvetőek és nagy hatásúak voltak a maguk korában —, ma már csak tudománytörténeti jelentőségük óvja meg őket a teljes feledéstől. De Rómer sokkal több volt, mint megszámlálhatatlan cikk, tanulmány könyv szerzője: életművének fő ágai régészetünk eleven gyökerzetét adják ma is.

Lenyűgöző a kép, amely Rómerről összeáll, ha munkásságát, tevékenységét nyomon követjük vagy a róla

szóló emlékezésekbe mélyedünk, a tanítvány Hampel József emlékbeszédétől² a *Régészeti Dolgozatokban* közzétett sokoldalúan elemző tanulmányokig.³ Feszítő alkotórőtől duzzadó egyéniség volt, nagy tettek, nagy alkotásokra hivatott, bármilyen pályára vetette volna a sors szeszélye. A 48-as önkéntes katonai szolgálatot és a reá mért öt évi rabságot nem tekintve, két évtizedet középiskolai katedrán töltött, magyar, latin, német nyelvet, matematikát és természettudományokat tanított, kitűnően, a többi professzortól soha nem tapasztalt intenzitással, érzékkel és lelkesültséggel. A magyar régészet különleges szereneseje, hogy a XIX. század közepén, amikor a különböző tudományok kibontakoztak, Rómer Flóris — *Ipolyi Arnold* ösztönzésére — a régészetet választotta végleges stúdiumává. Ez az ötvenes évek végén történt, túl 40. életévén. Néhány évvel később, 1863-ban, már az Akadémia Archaeologiai Bizottságának előadója és ugyanebben az évben már mint magántanár oktatott régészetet a pesti egyetemen, amelyen 1868-tól ordináriusként a századvég és a századforduló régész nemzedékének tudását, lelkesedését és széles látókörét továbbadta. Az akadémiai és egyetemi funkciói mellett a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárának őre, a régészet folyóiratának, az *Archaeologiai Értesítő*nek első szerkesztője.

¹ Elhangzott Aquincumban, Rómer Flóris halálának 100. évfordulóján tartott megemlékezésen.

² Hampel J., Emlékbeszéd Rómer Flóris rendes tagról. Emlékbeszédek a M.T. Akadémia elhunyt tagjai fölött, 1891, 5.

³ Banner J., Rómer Flóris emlékezete. *RégDolg.* 1 (1958), 1–21. — Bóna I., Rómer Flóris az ősrégész. *Ibid.*, 23–31. — Kanozsay M., Rómer az epigráfus.

Ibid., 35–43. — László Gy., Emlékezés a középkor kutató Rómer Flórisra. *Ibid.*, 45–48. — Erdélyi G., Rómer Flóris jegyzeteiből. *Ibid.*, 48–56. — Oroszlán Z., Rómer Flóris, a tanár. *Ibid.*, 57–69. — Kanozsay M., A la mémoire de François-Florian Rómer (1815–1889). *Ibid.*, 71–78. — Kanozsay M., Rómer Flóris. *RégDolg.* 7 (1965) 3–8.

Minden a kezében futott össze: a hatvanas évektől egy termékeny korszakon át a magyar régészet vezető egyénisége volt.

A magyar archaeológia ügyeinek intézését olyan korban ragadta magához, amikor a részletek tömeges feltárása még nem különítette el a történeti korszakokat, a régészet az ember történeti fejlődésének évezredeit foglalta magában. Rómer figyelme, érdeklődése mindenre kiterjedt. Ma elképzelhetetlen, a maga korában is kivételes volt tájékozottsága, ahogy az őskori telepek, halmok, földvárak, a római epigráfia, a középkori építészet, a címertan, a pecséttan, az oklevéltan, a numizmatika, a kódexek kérdéseit a kor színvonalán áttekintette, elemezte.

Ez a szakmai sokoldalúság annál inkább bámulatra méltó, mert lázas szervező tevékenységgel párosult. Csak a legfontosabbakat emelve ki, amelyek Rómer életművének máig ható részei:

Rómer kezdeményezésére indult meg az *Archaeologiai Értesítő*, amelyet az első periódusban ő szerkesztett, ő tette a magyar régészet vezető orgánumává, amely rangját a folyóirat hosszú évtizedeken át megőrizte.

Az *Értesítő*ben Rómer nemcsak tudományos fórumot látott, de kivételes propagandaeszközt is. A rendszeresen megjelenő számok egyszerre széles körű érdeklődést hívtak életre az ország minden részében, levelezőinek széles táborára szinte nemzeti tudománnyá tette régészetünket — ezt a sikert soha többé nem tudtuk megismételni. Az egyre-másra létrejött régészeti egyletek, egyesületek és a kiegyezés korában szerteszét létrehozott múzeumok — Rómer megfogalmazása szerint — az *Értesítő* hatására, valójában az ő írásainak, lelkesítő tevékenységének köszönhetően születtek. A *Magyar Nemzeti Múzeum* kivételével a magyar múzeumügy Rómer méltán tekintheti szellemi ősné.

Vele kezdődnek külföldi kapcsolataink is. A *Nemzeti Múzeum* római feliratait *Ernest Desjardins*el adta közre, később, amikor *Theodor Mommsen* hozzákezdett a *Corpus Inscriptionum Latinarum* számára a pannoniai feliratok összegyűjtéséhez, Rómerben talált meg megfelelő magyar partnerét. Jelentőségükben epigráfiai sikereit felülmúlják az ősrégészet terén elért tartós eredményei. Részvétele és előadása a párizsi Nemzetközi Ősrégészeti Kongresszuson 1867-ben, a stockholmi kongresszuson 1874-ben és különösen a budapesti kongresszus megrendezése 1876-ban. Ezt a sikert — *Banner János* kísérletét a politikai viszonyok alakulása hiúsította meg — a magyar ősrégészet azóta sem tudta megismételni.

A végére hagytam a legfontosabbat. Az előbbieken vázolt lázas tudományos és szervező tevékenység mellett Rómernek maradt ideje és energiája, hogy szinte minden lényeges régészeti lelőhelyet bejárjon, felméréseket készítsen, gondos rajzokban örökítse meg mindazt, amit látott. Leletkataszttere, jegyzeteinek számtalan — máig kiadatlan — kötete régészetünknek ma is felbecsülhetetlen értékű forrása. Olyan korban vetette papírra ezeket a feljegyzéseket, amikor az intenzív földművelés, a számtalan építkezés még nem tarolta le a halmokat, nem temette be az árkokat, a múlt még felismerhető felszíni arculatát, nem dűlták fel a telepeket, nem verték szét az álló falakat és nem torzították el az építészeti emlékeket. Mindez vonatkozik Aquincumra is, amelynek ásását hosszú éveken át nemcsak megszállottan szorgalmazta, de elvégezte az előkészítő munkálatokat is. A kutatás azóta nyoma vesztett római utakat, épületeket köszönhet azoknak a felméréseknek, amelyeket Zsigmondy Gyulával állított össze.

E forrásértékű örökség alapján joggal mondhatjuk: van egy láthatatlan Nemzeti Múzeumunk, amelynek ma is Rómer Flóris az őre.

Fitz Jenő

RÓMER FLÓRIS (1815—1889)

Életének hetvennégy éve alatt volt paptanár, szabadsághős (és öt évig politikai fogoly), tudós — s hányféle tudományág művelője és népszerűsítője! Botanikus, zoológus, geológus, meteorológus, mérnök, oklevél-kutató, numizmatika, könyvtártudós, epigráfus, műemlékvédő, topográfus, művészettörténész, muzeológus, népművelő, tudományszervező, professzor és mindenekfelett archeológus: határainkon túl is elismert, kiváló kutatója az őskornak, a provinciális római művészetnek, a középkor műemlékeinek. Kitüntetéseit, címeit ne is soroljuk; ő maga nem ezeket hajszolta, nem karriert akart befutni, hanem mindig, mindenütt kötelességét teljesíteni. A tehetség is kötelez, s ebből jócskán kijutott a pozsonyi cipészmeister fiának. Arra volt hivatva, hogy kitörjön a kispolgári életformából. Katonai karrier egy iparoscsalád fia számára ekkortájt csak háború idején volt lehetséges. A hivatali ranglétrán is csak ritkán jutottak el polgári sarjak olyan magasra, mint a későbbi Vetsera báró, Rómeréknak közeli rokona, a tragikus véget ért Mary apja. Ebben a korban az egyházi pálya gyakran a tudomány kapuit is megnyitotta tehetséges fiúk számára.

Mégis minden bizonnyal a család vallásos szelleme adta az indítást, hogy a három Rómer-fiú közül kettő pap legyen. A tizenöt éves Rómer Franci azonban nemcsak pap, hanem tudós pap is akart lenni: ezt mutatja, hogy Szt. Benedek rendjébe lépett. Ez akkortájt valóságos melegágya a magyar tudománynak. Nem is az esodálatos, hogy a pozsonyi cipész fia tudós lett, de az gondolkodtat el, hogyan lett a német ajkú család gyermekéből magyar tudós. A XIX. század magyarországi polgárságának magyarrá válásában szerepet játszott az a magyar réteg, amely a reformkor eszméiért harcolt, s ennek a vonzóereje az országyűlések színhelyén úgy látszik, még Bécs közelségét is ellensúlyozni tudta. A Rómer szülők nyitottságát jellemzi az, hogy tehetséges

elsőszülöttüket első gimnazista korában Trencsénbe küldték cseregyerekeknek szlovák szóra, a negyedik gimnáziumi évre pedig Tatára adták, hogy a magyar nyelvben tökéletesítse magát. Jó útravaló volt ez, nemcsak a gyermek tudását bővítette, hanem látókörét is tágitotta. Amikor a 15 éves fiú 1830-ban belépett a Benedek-rendbe, nagy hatással voltak rá Maár Bonifác, Czinár Mór és Guzmics Izidor: kiváló tudósok és derék magyar emberek, akik hazafias szellemüket átültették fogékony tanítványukba is. Flóris — ezt a nevet kapta Ferenc a rendben — Pannonhalmán, Győrött, majd Bakonybélben tanult, de tanárai már ekkor beavatják a kutatómunkába is. A fiatal paptanár pedagógiai pályáját Győrött kezdte meg, majd 1845-től Pozsonyban folytatja. Modern, szemléltető módszerei nemcsak tanítványait vonzzák, hanem vendéghallgatókat is szereznek előadásainak. Kicsinyes, vaskalapos, irigy rendtársainak szemében persze szálka Rómer népszerűsége. Felfigyel rá azonban József nádor, s rábízta fiának, „Palatinus Jóskának” természetrajz-oktatását, sőt 1848-ban nevelőnek is szeretné magukhoz venni. Rómer azonban nem fogadja el a főherceg megtisztelő meghívását, mert, mint önéletrajzában írja: „a haza parancsolt”.

A Franz Romerból lett Rómer Flóris atya most Római Flórián néven belép a honvédseregbe, és lelkesítő beszédével tanítványait is magával vonzza. Először közlegény, de hamarosan előlép; utásztisztként hidat épít, sáncmunkákat irányít. Buda ostrománál az első vonalban rohamozza meg a falakat. A hős honvédtisztet ekkor kapitánnyá léptetik elő. Hogy elméleti tudását gyümölcsöztessék, meghívják a Ludovika egyik tanszékére, de ezt már nem tudja elfoglalni. Fogságba esik, katonai törvényszék elé állítják; az ítélet 8 évi várfogságra szól, nehéz vasban.

Rómer Flórisra jellemző az, hogy életútjának minden állomásán — akár ő maga lépett, akár az események so-

dorták oda — emberként megállta a helyét. „Derülten élünk — írja a börtönből egy levelében — elpusztíthatatlan jó kedvemből parányit sem vesztettem el. *Megvan a legtisztább öntudatunk, hogy az emberiségnek szolgálatot akartunk tenni.*” Bécsi, olmützi, jوسفstadti rabságának éveit sem hagyja veszendőbe menni. Matematikával, mérnöki tanulmányokkal, francia nyelvtanulással, rajz-lással, barkácsolással foglalkozik. (Rajzkészsége fejlesztésének később régész korában nagy hasznát vette.) Különben a börtönökben valóságos szabadegyetemek működnek. Rabtársainak legtöbbje (közülük Olmützben a rabok 10%-a lelkész, szám szerint 27-en) tanulással, illetve tanítással tölti a nehezen múlt időt. Keserves a rabság a szabadságot szerető emberek számára. Mégis amikor öccse arra próbálja rávenni, írjon kegyelmi kérvényt, Rómer nem hajlandó elvei feladása árán könyörögni szabadságáért. „*Am porladjanak itt csontjaim . . . de azt, amit te kiengesztelődésnek nevezesz, én pedig a legnagyobb becselenségnek tartok, többé ne említsd.*” Rómerben megfér a tudós szerénysége, a pap alázata a férfiúi önértéssel, a magyar ember büszkeségével. Öt év elmúltával, 1854 tavaszán aztán megnyílnak előtte a várbörtön falai. Azért részesült a kéretlen-váratlan kegyelemben, mert ebben az időben jegyezte el Ferenc József Erzsébet bajor hercegnőt.

A rebellis szerzetes csak három év múlva folytathatja tanári pályáját. Győrött — a tanításon kívül — a gimnázium természettudományi múzeumát gyarapítja, s megveti a régiségtár alapját. Fáradhatatlanul végzi agitáló, népművelő munkáját annak érdekében, hogy a földből előkerült értékes régiségeket szolgáltatassák be a múzeumnak. Az az ember, aki nem akarta kérelmezni szabadulását, most valósággal könyörög, ha a műemlékek, régészeti emlékek megvásárlásán van szó. Barátjának, Ipolyi Arnoldnak sok tudományos érdeme közül nem a legesekélyesebb az, hogy ő ébresztette rá Rómer igaz hivatására, az archeológiára. A paptanár pályamódosításakor már túl van az emberélet útjának felén.

Bakonyi barangolásainak eredményeként született meg első tudományos műve, amely A Bakony címmel jelent meg 1860-ban. Érdekes olvasmány szakembernek, laikusnak egyaránt; az első kiadást néhány hónap alatt elkapkodták — ritka dolog ez akkoriban. A tudományos világ felfigyel a vidéki szerzetesre. 1861-ben az Akadémia levelező tagjának választja. Székfoglalójában komplex kutatási eredményeit adja közzé: tárgytát a történelem, oklevéltan, nyelvészet, botanika, zoológia oldaláról világítja meg. Ekkor indítja meg a Győri történelmi és régészeti füzetek című folyóiratot, érdekes és értékes régészeti, művészeti, kultúrtörténeti, történeti cikkeikkel. Egy olyan kaliberű tudósnak azonban, mint Rómer, a fővárosban van a helye. 1861-ben az Akadémia levéltárosa lesz, majd a pesti főgimnázium igazgatója. Kinevezik tanügyi tanácsosnak is; ilyen minőségében szívósan küzd az iskolák magyarságáért. Tanít és kutat, a szünidők alatt folytatja régészeti terepbejárásait, külföldi utazásai alkalmával Corvinákra „vadászik”. Egy-más után jelennek meg tudományos cikkei. Munkálkodik az Akadémia archeológiai bizottságában, átveszi Ipolyitól az Archaeologiai Közlemények szerkesztését. Aktivitása, munkabírása szinte határtalan. „Rövid az élet — írja —, nekem sok évet kell pótolnom.” A kutatómunkát csonkának tartja népszerűsítés, közművelés nélkül. Ebben a szellemben írja meg a Műrégészeti Kalauz első kötetét Óskori műrégészet címmel; célja vele a laikus nagyközönségben felébresztetni az érdeklődést a múlt emlékei iránt, s megmenteni ezáltal ezeket a jelennek, jövőnek. „*Máz, májmolás és hiú fitogtatás minden igyekezetünk, mely egyesek vállain nyugszik és a népet vagy a nagy közönséget egészen érintetlenül hagyja.*” Felhívást intéz a magyar földművelő néphez abból a célból, hogy a földmunkák során előkerülő leleteket megmentsék. 1868-ban nevezik ki a pesti egyetemre a régészet professzorának, ugyanebben az évben — november 15-én — indítja meg az Archaeologiai Értesítőt, egy évre rá pedig átveszi a Magyar Nemzeti Múzeum régészeti osztályának vezetését is. Mint egyetemi tanár kitűnő előadó, módszerei modernnek, a gyakorlatokat kirándu-

lásokkal, terepbejárásokkal végzi. A múzeum anyagát rendezi, fáradhatatlanul gyarapítja, ő intézi a bel- és külföldi levelezést, megírja a régiségtár vezetőjét magyar és német nyelven, és sok munkája közben sem utasítja el az érdeklődő laikust. Az Archaeologiai Értesítő szerkesztése sem sinecúra állás, hiszen — kivált a kezdetben — Rómer úgyszólván az egész lapot maga írja; beszámol a leletekről, ásatásokról, felhívja a figyelmet a kőkorszaki tárgyakra, foglalkozik pannóniai történettel, topográfiával, antik feliratok gyűjtésével, a pannóniai római limes és az úthálózat kutatásával, középkori templomokkal és falképekkel. A harangkutatás és a Corvina-kutatás mondhatni kedves hobbija a sokoldalú tudósnak. A népművészet is érdekli, s arra is gondol, hogy ezzel háziiparként kenyeret lehetne adni a szegény parasztságnak, különösen a nők és öregek kezébe. A lap hangja nem személytelen. Ha meg akarjuk ismerni Rómer, lapozgassunk egy kicsit az Archaeologiai Értesítő postájában. A szerkesztő polemizál, lelkesít, korhol, szívét-lelkét beleadja kedves folyóiratába. Szponzorokat szervez a tudománynak, hiszen a kultúra céljaira már akkor is kevés volt a pénz. Most kapóra jön József főhercegnek hozzá való ragaszkodása, aki volt tanárát — a rebellis honvédtisztet — csak „kedves Atyám Uram”-nak nevezi. A tudományos érdeklődő főherceg maga is ír az Archaeologiai Értesítőbe, s ezzel elnémetíti az „öcskászat” grúnyolót. Nem a maga dicsőségére használja fel a felé irányuló jóindulatot Rómer; fáradhatatlan buzgalmának célja az, hogy minél több magyar embert vonjon be a múlt emlékeinek megmentésébe.

Az 1873-as évre esik A régi Pest című könyvének megjelenése, ekkor publikálják Ernest Desjardinsnek „A magyar nemzeti múzeum római fölíratos emlékei” című könyvét franciául, magyar nyelven pedig Rómer fordításában, kiegészítéseivel és javításaival. Ebben az évben állítja össze, írja le és kíséri el a párizsi világkiállításra küldendő magyar műtárgyakat. 1876-ban ő szervezi a nemzetközi régészeti kongresszust, mely akkor Budapesten ülésezik. Áktáit, a Comptes-Rendus-t, francia nyelven adja ki. Rómer munkássága úttörő a magyar őskorkutatásban — korántsem magától értetődő kutatási terület ez akkoriban egy pap számára. Rómer felismerte a tudomány decentralizálásának fontosságát is, régészeti társulatokat és múzeumokat alapított vidéken.

Ekkor Rómer már egész népét tanítja „nem középiskolás fokon”; a tanítórendhez való tartozása csak névleges, 1875-ben pápai engedéllyel ez alól is felmentést kap és világi pap lesz. A bencés mottó azonban — ora et labora — ezentúl is irányelve marad. Hű fia és papja egyházának, de távol áll tőle minden bigottéria, felekezeti elfogultság; tolerancia és ökümenikus szellem jellemzi. Bel- és külföldön ismert mint tudós és mint ember. Társaságban — mert nem begubózott tudós — jó humorú, kedélyes embernek ismerik. Reverendás, csizmás, tömzsi alakja megjelenik a vicclapok karikatúráin is. (Ezt a tudósok akkor a népszerűség jelének vették.) Rómer tudott nevetni a saját rovására elkövetett tréfákon is, de nem szenvedhette, ha a szellemeskedők a tudományból űzték gúnyt.

Alig hihető, hogy egyszer ez a fáradhatatlan ember is elfáradt, s nyugalomba vonult. Érdemei elismerésül megkapta az egyik nagyváradi kanonokságot, s Váradra költözött. Még a nyugalomban sem tudott azonban pihenni, folytatta tevékenységét a Biharmegyei Régészeti és Történelmi Társulatban, továbbra is gyűjtött, írt, ásatásokat vezetett. Munkálkodásában csak a halál állította meg 1889 márciusában.

Ahogy időben eltávolodtunk tőle, talán még világosabban látjuk, mit köszönhet neki a magyar tudomány. Ha manapság nem is lehetséges olyan elágazó tudományos kutatás, mint Rómer korában, aki jó ideig csaknem egyszemélyben képviselte a magyar régészetet, arra is rájöhettünk, hogy a túlságos specializálódás egyoldalúsághoz vezethet, s hogy a régészet a történettudománynak egyik összetevője. Még mindig nem értünk el oda, hogy a régészet ne csak exkluzív körök érdeklődését tudja felkelteni. Rómer a laikust, az egész népet is beavatottá akarta tenni, érdekeltté hazája múltjának meg-

ismerésében, emlékeinek megőrzésében. Önzetlenségével, szerénységével, fáradhatatlan munkálkodásával, a tudomány szabadságához való ragaszkodásával példaképévé kell válnia minden idők tudósának.

És mivel törlesztettük mi adósságunkat Rómerral szemben? Egy szemellenzós politika nem tette lehetővé, hogy kedves győri múzeumán az ő neve álljon, s így az most a különben szintén kiváló tudósról és jóbarátról, Xantus Jánosról van elnevezve. Egy nem régész tisztelője (aki később a régészeti bibliográfia egyik szerzője lett) szinte becsmépszte nevét a hajdani Zárda utca helyére a nagy átkeresztelések idején Budapest utcájegyzékébe. Az archeológia patrónusának nagyváradi sírjáról évtizedekig egyszemélyes akcióban gondoskodott

innen, Budapestről egy kiváló régészasszony, míg aztán nemrégiben a váradai székesegyházban helyezték nyugalomra a nagy magyar tudós földi maradványait. Jó néhány éve azonban már egy, a régészek kitüntetésére alapított díj is őrzi nevét. Negyvennyolcas névmagyarosítását annak idején a haditörvényszék mint önkényes névváltoztatást érvénytelenítette, s így végül is a nagy tudós azon a néven vonult be az örökkévalóságba, amelyet születésekor, illetve 15 éves korában kapott: Rómer Flóris. Rá is illik Arany János verssora: „Nem a neve hangzott, szíve vert magyarul.”

Moskovszky Éva

MEGEMLEKEZÉSEK BANNER JÁNOSRÓL, SZÜLETÉSENEK SZÁZADIK ÉVFORDULÓJÁN

A magyar régészettudomány kiválósága, a szegedi és budapesti egyetem egykori professzora, Banner János 1888. március 6-án született az Arad megyei Székudvaron. Születésének 100. évfordulóján nem csupán a szakemberek hajtottak fejet emlékének, hanem azon alföldi városok közösségeinek képviselői is, amelyek szorosan egygyéforrtak e gazdag életút egy-egy szakaszával.

Az évforduló alkalmából két tudományos tanácskozás méltatta Banner János munkásságát. Az elsőt 1988. március 1-jén Békésen rendezte a helyi Városi Tanács, a Hazafias Népfront Városi Bizottsága és a Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága. Az emlékülésen elhangzott előadások:

- Dankó Imre: Banner János és a Békés megyei múzeumügy
- Dám László: Banner János és Békés népi építészete
- Szilágyi Miklós: A Körös-vidék halászatának néprajza Banner János munkásságában
- S. Turesányi Ildikó: Banner János diákévei
- Makkay János: Banner János munkássága a magyar régészetben

A tudományos ülésszakot megelőzően a békési Jantyik Mátyás Múzeum épületének falán leleplezték Banner János emléktábláját, a múzeumban pedig „Banner János élete, munkássága és Békés megyei kapcsolatai” címmel nyílt kiállítás. Az emlékülés előadásait a Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága önálló kötetben jelenteti meg. (A kötet időközben megjelent; Banner János emlékezete. Szerk. Szabó Ferenc. Békéscsaba – Szeged, 1989.)

1988. március 6-án Hódmezővásárhelyen került sor – igen szép számú résztvevővel – a másik megemlékező tanácskozásra, amelyet a Városi Tanács és a Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága szervezett. Dörmötör János személyes hangú megemlékezésben idézte fel Banner János ásatását a vásárhelyi Nagytatársáncon, majd

Korek József „Banner János és Hódmezővásárhely” címmel tartott előadást. (Ennek szövege megjelent a hódmezővásárhelyi *Juss* c. folyóirat 1988. márciusi számában, 5–10. o.) Ezt követően Kalicz Nándor Banner János tudományos életművét méltatta.

Vásárhely tanácsa a város új lakónegyedében utcát nevezett el Banner Jánosról. Itt került sor a névadó domborművű emléktáblájának leleplezésére, ahol Bóna István professzor méltatta a nagy előd életművét.

Az évforduló tiszteletére készült el az a tanulmánykötet, amely remélhetően hamarosan napvilágot lát a Móra Ferenc Múzeum és a JATE Régészeti Tanszékének kiadásában. A tanulmánykötet – e sorok írójának bevezetője után – az alábbi dolgozatokat tartalmazza:

- Korek József: Banner János és a „szegedi régészeti iskola” (1922–1945); (Függelékben: Banner János szegedi egyetemi előadásai és kollégiumai)
- Trogmayer Ottó: Banner János évei a szegedi múzeumban (Tudomány a ponyva alatt)
- Kőhegyi Mihály: Banner János magántanári képesítése. (Erdélyi László és Horger Antal véleményes jelentése.)
- Bóna István: A budapesti egyetem professzora
- Kalicz Nándor: Banner János tudományos életműve
- Banner János műveinek jegyzéke. (Összeállította: Korek József)

A röviden ismertetett rendezvények méltó módon idézték fel, az emléktáblák s az utcanév pedig örökítették meg a kiváló tudós alakját. Az előkészületben lévő két kötet dolgozatai a rendkívül gazdag, szerteágazó Banner-életmű több szempontú, alapos elemzésével járulnak hozzá annak megismeréséhez. Egyetlen hiányosságuk, hogy csak magyar nyelven jelennek meg, jöllehet több dolgozat bizonyára nemzetközi érdeklődésre is számot tartana. Üdvös lenne tehát, ha idegen nyelven (vagy idegen nyelven is) megjelenő folyóirataink alapos tartalmi ismertetést közölnének e kiadványokról.

Fodor István

OPPONENSI VÉLEMÉNYEK ÉS VÁLASZ NAGY EMESE: AZ ESZTERGOMI KIRÁLYI PALOTA TÖRTÉNETE C. KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉRŐL

A magyarországi középkori városok közt Esztergomnak különleges helyzete abból adódik, hogy a X–XI. század fordulóján kialakult központi hatalomnak ez volt első és legfontosabb székhelye. A nagyméretű pusztulás, amely a török hódoltság alatt és után a települést érte s benne elsősorban a várat, szinte eltüntette építészeti emlékeit. Az a nem várt felfedezés, amely 1934-ben egy omlási veszély megszüntetése következtében napvilágra hozta a középkori királyi palota történeti és művészeti szempontból felmeríthetetlen értékű romjait, ezért jelentett fordulópontot súlyos károkat szenvedett középkori művészetünk felmérésében, megítélésében, a

hazai és európai fejlődésben elfoglalt helyének meghatározásában. A megfeszített munka, amely 1934 és 1938 között nemcsak a palota egész területén folyó feltárást, hanem a legépebb és leglátványosabb részeinek méltán nagyra tartott helyreállítását is eredményezte, az ország középkori művelődése megismerése és megbecsülése terén hatalmas előrelépést hozott. Megindította azt a folyamatot, amely hazánk legnagyobb jelentőségű művelődési központjainak feltárást, bemutatását és feldolgozását lehetővé tette Székesfehérváron, Visegrádon, majd Budán. Mindezek a hatalmas munkát igénylő és belátható időn belül alig befejezhető régészeti kutatások – igaz –

esupán romokat hoztak napvilágra, a korábbi helyzethez viszonyítva mégis nemcsak lényegesen előbbre vitték középkori kultúránk legfontosabb központjainak megismerését, hanem az erre vonatkozó tudásnak is valós alapot adtak. Amit addig csak írott források és késői ábrázolások bizonytalan és alig ellenőrizhető tudósításaiból szűrhattunk le, az ezután töredékes bár, de meglevő építészeti szerkezetekkel, formákkal és tárgyi emlékekkel vált igazolhatóvá.

A fentiek teljes elismerése mellett mégis kétségtelen, hogy a harmincas évek erőfeszítései korlátozottak voltak. Nem terjedtek ki a történeti fejlődés teljességére, hanem szinte kizárólag az akkor legfontosabbnak látszó 1200 körüli palotára összpontosítottak. Többet a rendelkezésre álló szűk idő sem engedhetett meg, de az is igaz, hogy a régészeti feltárás akkori módszerei sem voltak eléggé fejlettek egy ekkora horderejű régészeti és műemléki kérdés megoldására és a megfelelő tapasztalat is hiányzott. Mindennek természetes következménye volt a régtegmegfigyelések fogvatékossága, a leletanyag kezelésének olyan fokú elhanyagolása, amely annak tudományos hitelű felhasználását lehetetlenné tette, végül a dokumentálás jóformán teljes hiánya. Az egyetlen, bár legfontosabb építési periódusnak döntő előtérbe állítása pedig oda vezetett, hogy sem az előzményekre, sem a későbbi fejleményekre nem lehetett kellő gondot fordítani. Bár e tekintetben is mutatkoztak eredmények, ezek a szakszerű teljes feltárás hiányában nem tették lehetővé az évezredes történeti fejlődésnek hiteles rekonstrukcióját. E helyzet felismeréséből fakadt az az elhatározás, amely sort kerített egy olyan, az eddigi alapokra építő, további régészeti kutatásra, amely a lehetőség határain belül felszámolja a korábbi hiányosságokat és megkísérli az eddiginél összefüggőbb, hitelesen alátámasztható történeti kép kialakítását. Az 1964 és 1969 között Nagy Emese által végzett ásatások e feladat megoldására voltak hivatva. A nagyarányú helyszíni munka feldolgozását foglalja magában e kandidátusi disszertáció.

A jelölt tudatában van az általa vállalt feladat súlyának is, fontosságának is. Ez kiderült már a munka megszervezése és folyamata során, amint erről a helyszínen is többször meggyőződhettem. Évtizedes tapasztalatokból táplálkozó munkamódszere, történeti érdeklődésének széles távlatai, építészeti- és művészettörténeti jártassága, mindezek a tulajdonságai rendkívül alkalmassá tették az esztergomi kutatások vezetésére és kiértékelésére. A feldolgozást három főfejezetre tagolja. Az első saját ásatásának 1934-től induló előzményeit foglalja össze. Erre alapozza a nagy terjedelmű második fejezetet, amely topográfiai rendben, de egyszersmind korszakok szerves beillesztésével részletesen tárgyalja hatévi munkájának lefolyását, közben gondot fordít az egybe tartozó kutatások részszerkezetfoglalására is. Végül a harmadik fejezetben fejt ki a feltárások eredményeit és jelentőségét, mégpedig korszakonként tömörítve mondanivalóját és megállapításait. Minden fejezet végéhez csatolja a jegyzeteket, amelyek szemléletesen egészítik ki a főszöveget és széles körű irodalmi tájékozottságról tanúskodnak. Főként a harmadik fejezetben bőségesen, ugyanakkor gondosan válogatva használja fel az egykorú írott források tanúságát és a végkövetkeztetést ennek messzemenő figyelembevételével a régészeti eredményekkel való összehasonlítás után alakítja ki. Külön kell megemlékezni a gazdag és változatos szempontú összeválogatás alapján elkészített illusztrációs anyagról. Az aránylag nagy mennyiségű, a XVI. századtól egyre növekvő számú ábrázolásokat igen szerencsésen egészítik ki a XVIII. századi felmerések, amelyek szintadataiból igen fontos következtetések vonhatók le a várhegy építészetének időrendjére. A korai Árpád-kori beépítésektől kezdve kapnak rajzi feldolgozást alaprajzban, felépítésben és szükség esetén rekonstrukciós rajzokban a fő építési periódusok, amelyeket az ásatásból nyert adatok alapján dolgoz ki a szerző. A többszáz részletfénykép a rajzokat szemléletesen hitelesíti. A főként kerámia és egyéb leletanyag pedig a régtegrajzokkal együtt a javasolt építéstörténetet meggyőzően támasztja alá.

A kutatás és feldolgozás legjelentősebb eredményeként értékelhető az 1200 körüli palota előzményeinek felderítése. Kiderült, hogy a X. század végétől fokozatosan kialakított királyi palotaegyüttes a későbbi palota teljes területén terült el. A kezdetek Géza és István fejedelem korára nyúlnak vissza. Majd István királysága idején keletkezik a déli palota, falal körülvevett legdélibb csúcsán a körkápolnával és a feltehetően emeletes palotával, valamint tőlük északra eső önálló épületekkel, köztük az egészet magában foglaló várfal kaputornyával. Kálmán és fia, II. István fejlesztette tovább a palotát elsősorban a déli toronnyal. A legmagasabb északi részen, az István protomartir temploma körül már Géza építkesztett, de István király leginkább védhető déli palotája a királyi rezidencia helyét véglegesen meghatározta és az északi terület az érské lett. E mintegy két évszázadot magában foglaló korszak építési tevékenységének meghatározását jelentősen segítette az eredeti terepszint rajzi rekonstrukciója, amely a betelepülés és építés menetére megbízható közvetett bizonyítéknak tartható.

A III. Béla kori és a halála után is folytatódó építkezések tekintetében igen fontos megállapítás, hogy a déli palota egymást követő két periódusban épült. Az első szerényebb megoldás csak emelet magasságig valósult meg. Az utána következő tervváltozás egységes koncepció szerint alakította ki a ma is meglévő, századfordulón emelt palotát. Ekkor temették be a mai, az eredeti elképzelésnél hosszabban megépített kápolna alatti kápolnát, tehát a kétszintes palotakápolna helyett csak egy-szintű kápolna létesült. A tervmódosításról tanúskodik az a körülmény is, hogy a lakótornyot eredetileg szabálytalan ötszögűre tervezték, de végül is levágva a keleti sarkot, a palotával egybeépítették. A tervváltoztatásnak köszönhetően nagyobb és reprezentatívabb palota valósult meg. Ennek északi zárófala a benne elfalazott bejáratlalt a 22-24 számú helyiségek déli falának vonalában volt megállapítható. A déli palotánál valamivel későbbi az északi három helyiséges, kvaderekből épített palotarész (76—77 sz.). Jelentős eredmény, hogy a kaszárnya kutatása során kiderült, hogy az északi és déli Árpád-kori palota közötti hosszú épületnek is volt előzménye s ennek első megoldása az északi rövidebb palotát követő időszakhoz köthető. A kapusoros 3. periódusa XVI., korábbi második periódusa XIV. századi s így az első periódus 1300 körülre tehető.

A munkát kiértékelő harmadik fejezet lényeges, átfogó megállapítása, hogy a korai Árpád-kor építkezései közvetlenül követték a római korszakot, köztük tehát más építkezésre nem került sor. Fontos megállapítás az is, hogy a középkori épületek nem használták fel a római falakat.

A korai, Szent István-kori palotaegyüttes szerkezetének meggyőző párhuzamait Nagy Emese a X—XI. századi szászországi pfalzokban (Werla, Tilleda Pöhlde, Quedlinburg) ismeri fel. A palota—kápolna együttesre pedig a dél-lengyelországi (Przemysl, Ostrów-Lednicki, Giecz, Plock, Krakko stb.) egykorú példák hatását tartja döntőnek. Nagyon figyelemreméltónak találom a szerzőnek a Szent Vid bazilikával kapcsolatos fejtegetéseit. A szóban forgó titulus a IX—X. században terjedt el Szászországban és Csehországban. A történeti kapcsolatok valószínűsítik, hogy e területekről kerülhetett hazánkba is a IV. századi szent tisztelete. A prágai párhuzam alapján elfogadható, hogy a XI. századi, Nagy Emese által feltárt kerek templom Vidnek volt szentelve. A Szent Vid bazilika egyetlen említése 1284-ből származik, amikor már a kerek templomra ráépült a III. Béla-féle palota, s így könnyen lehetséges, hogy a patrociniumot átvitték a palotakápolnára, amelyre a bazilika elnevezés már alkalmazható volt. Kerek templomot nem neveztek bazilikának, palotakápolnát azonban igen. Egy régi patrociniumnak a lényegében azonos helyen lévő új kápolnára való átvitele nagyon kézenfekvő megoldás. Hasonlóképpen egyetérték a Zenia-palotának a királyi városban lévő királyi udvarházként való értelmezésével és Esztergomnak a szerző által megfogalmazott királyi székhely értelmezésével is. Az uralkodók az egykorú történeti adatok szerint az egész XIII. század folyamán

sokat tartózkodtak a városban annak ellenére, hogy a várat 1256-ban véglegesen az érseknek engedték át. A szerző hangsúlyozza azt a körülményt, hogy hatéves ásatási munkája megerősítette azt a véleményt, amely szerint a második palota építése a stíluskritikai kutatások szerint 1180 és 1204 közé tehető. Az 1198-i oklevélnek a palota befejezetlenségére való utalása az ásatás eredményei alapján csak annyira módosul, hogy e megállapítás nemcsak a déli, hanem a tőle északra eső palotarészekre is vonatkozik. Az északi szárny megépítését Nagy Emese már az 1205 és 1222 közötti idő érsekének, Jánosnak nevéhez fűzi.

A három részből álló királyi kápolna rendeltetésének meghatározása, ami az egyes alkotóelemeket illeti, nem egyszerű és nem egyértelmű. Az eddigi eltérő vélemények is mutatják, hogy e kérdésben nincsen biztos fogódzónk. Az egykorú palotakápolnák általában kétszintesek. A régészeti kutatás szerint eredetileg Esztergomban is ilyen megoldás volt tervbe véve, ez azonban elmaradt. Így a fő terv az udvartartást is magába kellett fogadja. Eddig a szerző álláspontjával egyetérték. Az ő fogalmazása mégis azt sugallja, mintha a király számára elsősorban az északi kápolna szolgált volna. Ez azonban nem valószínű. A középső díszes kápolna elsősorban a király célját szolgálta. Erre nemcsak a kiképzés finomsága és a tér központi jellege vall, hanem a szentélyt körülölelő élettával párosított oroszlános korongsorozat, amely kétségtelenül a királyi hatalom reprezentációját szolgálja. Az udvartartás csak a hajóban helyezkedhetett el. A király helye pedig kegyúrként a szentélyben volt, akár hitelesnek fogadjuk el a középső ülőfülkét, akár nem. A rendeltetés meghatározásában véleményem szerint ebből kell kiindulni. Az északi kápolna nyugati falának eredetiségét nem vonom kétségbe, de vajon a belé vágott vörösmárvány ülőfülke egykorú-e? A déli kápolna rendeltetésének királyi kancelláriával való összefüggése érdekes feltételezés, de egyelőre csak az. A két mellékkápolna egyébként eléggé emlékeztet a közép-bizánci templomok diakonikon-protezis elrendezésére s talán ezt a lehetőséget is tekintetbe lehetne venni a továbbiakban. Az elmondottakban is sok a kérdőjel, határozott véleményem csak a főtér esetében van. Hangsúlyozni szeretném, hogy a kápolna rendeltetésének meghatározása ugyan igen lényeges kérdés, de a disszertáció témájába csak érintőlegesen tartozik.

A hatvanas években végzett régészeti kutatás igen jelentős eredményeket ért el a palotaegyüttes XIV–XV. századi továbbfejlesztésének eddig meglehetősen háttérben maradt kutatásában is. Telegdi Csanád érsek nagy szerepét a korábbi pusztítások kijavításában és a védelmi rendszer kiépítésében helyesen hangsúlyozza a szerző. Talán érdemes ezzel kapcsolatban egy olyan oklevélre is kitérni, amely a disszertációban nem kap helyet. Garai Miklós nádor 1379-ben ugyanis két korábbi oklevelet írt át, amelyek bevilágítanak a nagymérvű munkák megszervezésébe. Az átirat oklevelek 1336-ból és 1344-ből valók. Ezek elmondják, hogy Csanád még váradi kanonoksága idején testvéreitől, Miklóstól és Pongráctól 400 garasmárkát kapott azzal a céllal, hogy az összeget ezek fia számára biztosítsa. A pénzt Váradon őrizték. Mikor Csanád esztergomi érsek lett, látván a székesegyház súlyos romlását, a szóban forgó hatalmas összeget a váradi káptalan tudtával az esztergomi helyreállításra nasználta fel. Unokaöccseit pedig úgy kárpótolta, hogy nekik az esztergomi érsekség Gömör megyei két birtokáért (Püspöki a Szent Mihály és Velkenye a Szent Péter egyházzal) a Rátót nemzetségtől cserébe kapott két Bihar megyei birtokot, mégpedig Újlakot a Szent Kereszt és Kövesdöt a Szent Márton kőtemplommal adományozta. A nádori átiró oklevél az Orsz. Levéltár közepkört gyűjteményében található 89 480 számon. A két oklevelet egyébként a Codex Diplomaticus a IX. 5. 434–444 és VIII. 4. 194–199 lapokon leközölte.

Főként a történeti adatok gondos mérlegelése alapján kerít sort a szerző a XV–XVI. századi építkezések értékelésére, s ezzel kapcsolatban főként Szécsi Dénes, Vitéz János érdemeit emeli ki. Az elpusztult, Vitéz János által épített palota közvetlen mintaképeként felveti

Zsigmond király Friss palotája hatásának lehetőségét anélkül, hogy teljesen visszautasítaná a vajdahunyadi várkastély közvetett szerepének tekintetbevételét. Csak helyeselni lehet, hogy mind a feltárás régészeti eredményei, mind pedig a történeti adatok alapján végigkíséri az esztergomi vár 1543 és 1761 közötti eseményeit.

Nagy Emese hatéves ásatása lényegesen előbbre vitte az esztergomi várhegy általa vizsgált déli részére vonatkozó tudományos ismereteket. Bár a kutatás eredetileg tervezett mérete nem valósult meg, főként az Árpád-kor és ennek legkorábbi szakasza tekintetében alapvető eredményeket ért el. A feldolgozási módszereit a régészeti, történeti és művészettörténeti területen tapasztalható biztos tudása, tájékozódása és következtető képessége jellemzi. Gondolatmenete világos, a főkérdésekre összpontosít, de ugyanakkor a legkisebb adatot, megfigyelést is felhasználja véleménye kialakításában. Munkája a további kutatás számára nélkülözhetetlen. A disszertációt egészében és részleteiben is a legnagyobb mértékben alkalmasnak tartom a kandidátusi fokozat eléréséhez.

Budapest, 1987. május 5.

Entz Géza

Nagy Emese hat éven át folytatott régészeti kutatómunkájának eredményeit foglalta össze és fejlesztette monográfiává kandidátusi értekezésében. Mint tudománytörténeti bevezetésében előadja, az esztergomi vár feltárásának több periódusa van. Az első és legnagyobb eredményeket publikáló ásatásokat, melyeket 1934 és 1938 között Gerevich Tibor és Leopold Antal vezetett, Szent István halálának 900 éves évfordulójára fejezték be. Ennek során megkezdtek a vár déli, ún. Lipót bástyájának a feltárását, mely szomszédos volt azzal a helyiséggel, amelyet a múlt század óta Szent István születése helyének tartottak. Noha ez a helyiség nem régebb a XII. század végénél, jó nyomon indultak el, mert a bástya alatt és közvetlen környékén betemetve megtalálták III. Béla palotakápolnáját, néhány kisebb helyiséggel, valamint Vitéz János esztergomi érsek díszesen kifestett termét. Ez a kutatás feltárta a királyi, majd érseki palota építésének két pompás korszakát, de nem foglalkozott a kezdetekkel. Azt észrevették, hogy a római Solva és a magyar periódus közt frank–szláv réteg nem található, de az államszervezés kori kezdeteket nem tudták megragadni. Ilyen irányú kutatásokat a 60-as évek elején Méri István és Zolnay László kezdeményezett a Dunára néző ún. „kaszánya” előterében, de rövid kutatások számottevő eredményre nem vezettek; e később kiépített térségben Horváth István kutatásai hoztak és hoznak új eredményeket. Ami az első királyi palotát illeti, Nagy Emesé az érdem, hogy szívszó munkával kiásta a legelső és sokszorosan megbolygatott, elbontott épületmaradványokat, s noha pompázatos emlékeket már nem találhatott, sikerült megragadnia azon falrészeket, amelyek nagy valószínűséggel Géza és István király korához kapcsolhatók. Nem feladatam az immár közismert eredmények újbóli ismertetése, csupán annyit jegyezhetek e helyütt meg, hogy a várbeli palota kezdeteire vonatkozó eredményei általában megegyeznek az Esztergomra vonatkozó történeti források adataival és fel fogásunkkal. Ha a legkorábbi épületrészek időbeli egymutatását illetően a szerző rekonstrukcióját a további kutatások módosíthatják is, az első palota és a legkorábbi palotakápolna helyével és építésének idejével egyetértünk.

A régészetileg feltárt objektumok azonosítása a történeti forrásokban megőrzött adatokkal a régészet legnehezebb feladatai közé tartozik. Így Esztergom számos topográfiailag észlelt templomhelye közül viszonylag kevésnek az azonosítása tekinthető biztosnak valamely írott forrásban feljegyzett épülettel. Úgy vélem, ez az általános nehézség megmutatkozik a palotakápolna azonosítása esetében is. Előkerült egy szegementíves apszisú rotunda, mely hasonlatos István király kortársának, Hont fia Bénynek Bényen feltárt kápolnájához. Egy

1284. évi okleveles adat szól az esztergomi egyháznak a promontóriumon, előhegyen álló Szent Vid bazilikájáról, melyet az érsek veszély esetén átad a Szent Anna klastrom ágostonos remetjének. E közelebről nem lokalizált bazilika védőszentjének, Szent Vidnek a prágai tisztelete alapján jól kapcsolható az esztergomi egyház kezdetéhez, amikor is Szent Adalbert prágai püspöknek és munkatársainak jelentős szerepe volt a latin rítusú magyar egyház megalapozásában. Ez az időbeli egybeesés már régebbi kutatóinkat is csábította, hogy a Szent Vid bazilikát a palotakápolnával azonosítsák. Az azonosítás első nehézsége, hogy vajon egy kis kápolna vagy éppenséggel rotunda azonosítható-e egy bazilikának mondott egyházzal? A *bazilika* szó középkori latin használata azt esetleg megengedné, mert noha bazilika alatt többnyire nagyobb templomot értenek, előfordul kis templom vagy kápolna jelentésben is. Magam ezt az azonosítást azért is kétségesnek tartom, mert az említett oklevélben nem az érsek, hanem az „egyház” bazilikájáról van szó, és okleveleink a XII. század második felétől kezdve általában különbséget tesznek aközött, hogy mi tartozik a püspök vagy érsek és mi az egyház alá, amikor is az *ecclesia* többnyire a káptalant szokta jelenteni. Tekintettel arra, hogy Imre király 1198-ban a királyi palotát átadta az érseknek, az egykori királyi kápolna, mely a III. Béla-kori építkezések után eredeti formájában már meg sem maradt, ha megmaradt volna is, az érsek kápolnájának vagy egykori palotakápolnájának tekinthető, de nehezen azonosítható egy bazilikával, melyet az érsek nem is sajátjának, hanem az egyháznak mond.

Más véleményekkel szemben hajlok afelé, hogy az előhegyen, promontóriumon mégiscsak a várhegyet kell érteni, a várban azonban volt egy korábbi érseki palota is, mely a királyi palota elfoglalása után az egyház ill. a káptalan kezére jutott. Nagy Emese a korábbi érseki palota kápolnával való azonosítást azzal veti el, hogy ennek az épületnek a Duna felé lejtő része feltöltésre épült. Ez az ellenvetés azonban nem perdöntő, mert a palota déli végén is vannak olyan korai részek, amelyek feltöltésre épültek, egyebekben azonban mindkét hely a vár beépíthető fennsíkjának hegyperem-részt képezte. Emellett nem zárható ki más várbeli épület sem a számításból. Gondolhatunk arra is, hogy az ún. „kaszánya” északi végén előkerült korai épületrészhez is tartozhat kápolna, mivel e korban a viszonylag kisméretű fejedelmi udvarházak elmaradhatatlan járuléka volt egy kápolna.

A kronológiai egybeesésen nyugvó Szent Vid kápolna azonosítást tehát távolról sem tartom megnyugtatónak, de további régészeti kutatások e tekintetben talán még hozhatnak új eredményt.

Az értekezés a palota városi tartozékának tekintett főtéri Zsenye-palota kérdésére is kitér. Több példát hoz fel arra nézve, hogy a vizsgált korban nyugaton több királyi várnak volt tartozéka egy palota a váralján, mely elsősorban gazdasági funkciókat látott el; ide gyűjtötték az udvartartás ellátásához szükséges javakat. A csábító analógiákkal szemben felhoznám, hogy az esztergomi várhegy elég terjedelmes, és elég megközelíthető volt ahhoz, hogy az udvar és az érsekség ellátását szolgáló javakat ott raktározzák.

Megemlíti a szerző az esztergomi ásatások jelenlegi folytatójának, Horváth Istvánnak a véleményét is, mely szerint a szóban forgó palota kamaraház szerepét töltötte volna be, hasonlóan a budai Kammerhofhoz. A hazai analógia az utóbbit támogatná, sajnos *Szene* esztergomi házát a tatárjárás előtt csak egyszer említik, mint amelynek udvarán III. Béla egy nagy tölgyfa alatt ítélkezett, s egyéb funkciójára nincs adat.

Ez az utóbb *Zenie palotájának* nevezett városi palota az 1270-es évektől kezdve Walter budai rektor, Csák Ugrin tárnokmester, az esztergomi káptalan, Walter fia Endre, majd Csör nembeli Tamás csókakői várnagy kezén volt, s az a körülmény, hogy két ízben a király adott ki oklevelet ügyében, nem jelenti különleges jogi helyzetét; első ízben ugyanis a király a felségserést miatt elkobzott házat másnak adta, a másik esetben pedig a felek kérésére átír egy országbírói döntést. Ettől függetlenül az a körül-

mény, hogy a fórum és Kis-Duna közötti rész e palotától északra a város udvarnoki negyedéhez tartozott, a királynak még szomszédsági jogon is engedhetett volna beleszólást a királyi város legnagyobb palotájának eladásába, de esetünkben nem erről van szó. Itt jegyzem meg, hogy a palotának a Széchenyi tér 22. sz. házzal való azonosítása, melyet legutóbb Zolnay László fejtett ki, aligha fogadható el, tekintettel arra, hogy a szomszédos épületnek a Kis-Dunától a Fő térig tartó telekhosszai, melyeket oklevelekből ismerünk, sokkal rövidebb telekre engednek következtenni, mint amekkorán a középkori pincékkel rendelkező Széchenyi tér 22. épülete és dunai folytatása elhelyezkedik.

E vitatott és vitatható kérdéseket a szerző maga sem a véglegesség igényével tárta elő, de megkerülni nem akarván őket, a vitába új elemeket is hozott.

A disszertációhoz két helyütt csatlakozik egy-egy történeti adatösszeállítás, mely Esztergom Árpád-kori szerepét van hivatva kidomborítani. Ebben a nagy szorgalommal összeállított adatfelsorolásba bekerültek olyan adatok is, amelyekben Esztergomról nincsen szó, de feltehető, hogy a látogatás vagy esemény Esztergomot is érintette.

Ezek a régebbi szerzőktől, főként Sinkától átvett adatok a mű végleges formába öntésekor megrostálандók. Így elhagyandó, hogy Querfurti Brunó térítő útjai során, avagy Henrik őrgróf Magyarországra menekülése és megbetegedése során Esztergomba is eljutott (207, 308. l.). Hogy az 1031. békét itt kötötték volna meg, s hogy Szent István második törvényét itt hirdették volna ki 1035-ben, a régi irodalom megalapozatlan állításai, de az Altaichi Évkönyvek 1063-i feljegyzésében is csak a nyugati határvárak megerősítéséről van szó (208. l.). Kálmán nem itt, hanem Pannonhalmán fogadta Bouillon Gottfried követeit, és nincs adat rá, hogy Esztergomba hozták volna a garázdálkodó fegyveresek elvett fegyvereit (209. l.).

A számos tényleg Esztergomra vonatkozó és helyesen idézett adat jobban érvényesül, ha a bizonytalanságokat elhagyja a szerző.

E jelentéktelen apróságoktól eltekintve és a vitatott részek vitathatóságának erősebb kihangsúlyozásával a művet, melyben Nagy Emese az esztergomi királyi palota régebbi részének feltárását és ezzel kapcsolatos új eredményeit tárja elő, fontosnak és tudományosan megalapozottnak tartom, mely minden szempontból kielégíti a kandidátusi fokozat megítélésének feltételeit, s így az értekezést a Tudományos Minősítő Bizottságnak elfogadásra ajánlom.

György György

Disszertációm elkészülése sokéves feltárásnak és feldolgozási munkának végére tett pontot. Azt hiszem, mind a régészeti kutatás, mind a kutatások eredményeinek feldolgozása tovább erősítette azt a korábban is vallott felfogást, hogy Esztergom a legjelentősebb királyi központok egyike volt, de szerepe később, abban az időszakban sem volt elhanyagolható, amikor a királyi vár elajándékozása után az ország egyházi vezetőjének kizárólagos birtoka lett.

Az ásatás idő- és térbeli méretei, s a feldolgozandó terület fontossága, problémagazdagsága következtében munkám elég tekintélyes terjedelműre dagadt, ezért külön köszönet illeti opponenseimet azért, hogy türelemmel végigolvasva értékelték munkám eredményeit, s felhívták figyelmemet azokra a pontokra, ahol az javítást, kiegészítést, módosítást igényel. Az opponensi véleményeket végigtanulmányozva azt szűrhettem le, hogy opponensem sem tartalmi, sem módszertani szempontból nem emeltek kifogást munkám felépítése és eredményei ellen, s mindketten arra a megállapításra jutottak, hogy megjegyzéseik zöme nem a lényegét érinti, hanem inkább olyan kérdésekre vonatkozik, melyek egy része korábban is vitatott volt, vagy csak érintőlegesen tartozott a disszertáció témájához.

Entz Géza opponensem értékeli munkám módszertani megoldásait. Jónak tartja a munka felépítésének

hármas tagolását, azt, hogy az előzmények összefoglalására és értékelésére építi az új kutatás eredményeit, s hogy a harmadik fejezetben a lehető legtágabb körben igyekszik bemutatni Esztergom korszakonkénti szerepét. Elismeri, hogy a felhasznált írott és rajzi forrásanyag, s a dokumentációs képanyag meggyőzően támasztja alá a javasolt építéstörténetet. Külön megköszönöm neki, hogy kiemeli az esztergomi várhegynek az általam készített kora Árpád-kori rekonstrukcióját, ami véleménye szerint is „a betelepülés és építés menetére megbízható közvetett bizonyítéknak tartható”. E korai terepszint rekonstrukciót – melynek elkészítését sok munka és megmondolás előzte meg – magam a disszertáció egyik igen lényeges részének tartom. S nem is csak a betelepülés folyamatának s az építésmenetnek a megvilágítása miatt – bár vitathatatlan, hogy elkészítésének ez volt az elsődleges célja és haszna, – hanem azért is, mivel újabb következtetések levonásához, s egy-két esetben korábbi véleményem megváltoztatásához is hozzásegített. Ez utóbbiak közé tartozik pl. az ásások során feltárt kora Árpád-kori épületek közül az északi – legkorábbi – épület datálása. Első ásási publikációmban úgy véltem, hogy a déli palota területén feltárt legkorábbi épület visszanyúlhat Géza uralkodásának kezdetére, így esetleg még István király születési helyével is azonosítható. A várhegynek a rekonstrukciójával igazolt kétféle betelepülése kizárja ezt a lehetőséget. A mélyebb szinten elhelyezkedő, s így az első, Géza-kori várhoz nem kapcsolható épület keletkezési idejét legkorábban a Géza–István váltás körüli időre tehetjük.

Ugyanez a tereprekonstrukció adta az első lökést ahhoz a feltételezésünkhöz, hogy az északi érseki palota – melyet a források a 13. századtól emlegetnek – nem nyúlik vissza István koráig, legfeljebb a 12. század eleje-közepéig.

Az északi érseki palota kérdése ugyan csak nagyon áttételesen kapcsolódik a disszertáció tárgyához, mégis beszélnünk kell róla Győrffy György opponensemnek a Szent Vid bazilika kérdéséhez fűzött megjegyzései kapcsán.

Az 1284-ben egyetlen oklevélben említett Szent Vid bazilika azonosításának vitatott helyzetét még opponensem egymásnak ellentmondó véleményei is tükrözik. Entz Géza „nagyon figyelemreméltó”-nak tartja a disszertációnak a Szent Vid bazilikával kapcsolatos fejtegetéseit, s elfogadja azt az általam is valószínűsített lehetőséget, hogy a kora Árpád-kori rotunda Szent Vid patrocíniuma átszállhatott a 12–13. század fordulóján kiépített újabb várkápolnára. Vele szemben Győrffy György határozottan elveti az azonosításnak ezt a lehetőségét.

A Szent Vid bazilika lokalizálásával kapcsolatos korábbi, különféle véleményeket disszertációmban ismerttettem. Munkahelyi vitám hozzászólásaiból ugyancsak kiváglottak a véleménykülönbségek. Dercsényi Dezső a disszertáció érve alapján visszatért eredeti, de időközben megkérdőjelezett véleményéhez, s elfogadta a várkápolnának a Szent Vid bazilikával való azonosítását. Kumorovitz Lajos professzor úr is inkább az azonosítás felé hajlott, míg Marosi Ernő továbbra is, változatlanul a templomnak a várhegyen kívüli elhelyezését hangsúlyozta. Győrffy György pedig a későbbi opponensi véleményében is kifejtetteket tárta a vitaülés elé, aminek lényege, hogy a titulus semmiképpen nem azonosítható a várkápolnával, s leginkább arra hajlott, hogy a szóban forgó templomot az északi érseki palota kápolnájával azonosítsa.

Magam a disszertációban a kérdésben úgy foglaltam állást, hogy „végerővel, biztos választ e vitában csak új, egyértelmű adat felbukkanása hozhat” (237. o.), s hogy érveim inkább az azonosítás mellett, mint ellene szólnak. (242. o.)

Győrffy György opponensi véleményében felveti a kérdést, hogy „vajon egy kis kápolna vagy éppenséggel rotunda azonosítható-e egy bazilikának mondott egyházzal?”, bár nem tagadja, hogy a bazilika szó „előfordul kis templom vagy kápolna jelentésben is” (107. o.). S mintha Győrffy György kétélyeire adna választ Entz Géza opponensi véleménye, amikor kifejti, hogy „A Szent

Vid bazilika egyetlen említése 1284-ből származik, amikor már a kerek templomra ráépült a III. Béla-féle palota, s így könnyen lehetséges, hogy a patrocíniumot átvitték a palotakápolnára, amelyre a bazilika elnevezés már alkalmazható volt. Kerek templomot nem neveztek bazilikának, palotakápolnát azonban igen. Egy régi patrocíniumnak a lényegében azonos helyen levő kápolnára való átvitele nagyon kézenfekvő megoldás.” (105. o.)

Meggondolkoztatóbb az előbbi ellenérvnel Győrffy Györgynek az a megjegyzése, hogy az oklevél a Szent Vid bazilikát az „egyház” kápolnájának említi, az „egyház” kifejezés ui. tapasztalatai szerint a 12. század második felétől kezdve többnyire nem az érseket, hanem a káptalant jelenti. Tekintettel arra, hogy a volt királyi palota és kápolnája az oklevél kelte idején az érsek tulajdona, az „nehezen azonosítható egy bazilikával, melyet az érsek nem is a sajátjának, hanem az egyháznak [azaz Győrffy Gy. értelmezésében a káptalanénak] mond”. (107. o.) Ez a szempont kutatásaim során nem merült fel, s tudomásom szerint Győrffy Gy. is csak történeti földrajzában most megjelent második kötetében (248. o.) fejtette ki először, e kötet pedig, sajnálatosan, csak jóval disszertációm leadása után jelent meg. Ezt az érvet munkám végleges megjelenése előtt mindenképpen meg kell vizsgálnom, mert jelen pillanatban a Győrffy György által felhozott ellenérvek között ez tűnik a legsúlyosabbnak számomra.

Említettem már az előbb, hogy Győrffy György korábban is, de opponensi véleményében is felvetette azt a lehetőséget, hogy a Szent Vid bazilika az északi érseki palota kápolnájával lenne azonos. Abban a kérdésben, hogy a Szent Vid titulus elsősorban Szent Adalbert körének térítéseivel hozható kapcsolatba, használata tehát elsősorban az ezredforduló tájékán indokolt, a legellenértékebb véleményeket valló vitapartnerek is egyetértettek. Így kaphatta esetleg ezt a titulust a palota István-kori rotundája, de az északi érseki palota kápolnája is, ha ez utóbbi valóban ebben az időszakban épült. A kora Árpád-kori vár terepszint rekonstrukciója azonban, mint már említettük, későbbi keletkezési időt valószínűsít: azt sugallja, hogy az északi érseki palota helye kívül került a Géza-kori várat övező sánc vonalán. Feltételezéseink szerint a palota későbbi helye fölött, az ekkor még elég erős lejtésű nyugati vároldalon vezethették a felső vár megközelítésére szolgáló utat.

Végül választ a palota keletkezési idejére, s ezzel együtt Győrffy György feltételezésére talán csak az északi érseki palota területének régészeti feltárása adhat. Egy ásatás világíthat rá pontosabban az érseki palota kezdetére, s arra is, hogy helyesen szerkesztettük-e meg az északi oldalon aránylag kevés fix pontra támaszkodó rétegvonalakat, azaz a kora Árpád-kori terepszintet.

Győrffy Györgynek az az ellenérve, hogy nemcsak az északi érseki palota állt feltöltésen, hanem a déli oldal egyes korai épületei is, valószínűleg félreértésen alapszik. Nem vitás, hogy a kora Árpád-kori épületek a déli oldalon is mindenütt korábbi rétegeken ülnek, így nem az épületek alatti töltés és rétegek létezése a mérvadó, hanem azok összetétele, kora. Ami pedig a hegyperemek helyét, s a várhegy beépíthető fennsíkjának méretét illeti: egyik sem tekinthető állandónak. A mélyebb terepszintek feltöltése és beépítése, a hegyperemek kifelé tolódása, s ezzel a beépíthető fennsík területének növelése korszakról korszakra ismétlődő jelensége a várépítkezéseknek, nemcsak a korai vagy későbbi Árpád-korban, de végig, az egész középkor folyamán. S az északi érseki palota általam feltételezett 12. századi építésekor épp egy ilyen területbővítéssel, hegyperem-kitolódással állhatunk szemben.

Azt a tereprekonstrukcióból levont következtetésünket, hogy az első északi érseki palota István koránál későbbi lehet, történeti-egyház-történeti érvekkel is megkíséreltük alátámasztani. Véleményünk szerint az első érsekek és az ez időben velük még majdhogynem szerzetesi közösségben élő, nem nagy számú papság számára kezdetben elegendő lehetett az érseknek átengedett Géza-féle palota épületegyüttese; különválásuk, s ezzel egyidejűleg az önálló érseki palota felépítése a disszertáció-

ban felsorakoztatott érvek alapján legkorábban a 12. század elejére valószínűsíthető — ekkor azonban már nem valószínű, hogy Szent Vidnek szentelték volna az érseki palota kápolnáját.

Györffy György opponensi véleményéből és történeti földrajzából egyaránt kiderül, hogy újabban ő maga sem ragaszkodik feltétlenül ahhoz, hogy a Szent Vid bazilikát az északi érseki palota kápolnájával azonosítsa. Megjegyzi, hogy emellett „nem zárható ki más várbeli épület sem a számításból” (várbeli, mivel — néhány kutatóval ellentétben — abban Györffy György is egyetért, hogy az „előhegy”, „promontórium” kifejezésen a várhegyet, s nem valamelyik másik Esztergomhoz tartozó hegyet kell érteni). Felveti, hogy az ún. „Kasszánya” északi végén előkerült korai épületrészhez is tartozhatott kápolna. Ez utóbbi feltételezésnek a régészeti adatok ellentmondanak. Nem valószínű, hogy ha itt egy, a 10. század vége táján épült, s ha átalakított formában is, de 1284-ben még fennálló, működő kápolna lett volna, annak legalább nyomait ne fedezte volna fel a régészeti vagy falkutatás.

Összefoglalva a Szent Vid titulus kérdésével kapcsolatban elmondottakat: mint az itt és másutt felsorakoztatott érvek és ellenérvék is mutatják, a kérdés véglegesen nem megoldott. Állást foglalni lehet úgy, hogy ki-ki érvei alapján elfogad egy általa *valószínűsíthetőbbnek tűnő* változatot — a disszertáció is ezt tette —, de végleges választ esetleg új ásatás, de inkább csak egy újonnan előkerülő, egyértelmű történeti adat adhat. Ez utóbbinak felbukkanására azonban, sajnos, nincs sok reményünk. Maradnak tehát a különféle kombinációs változatok, melyekhez a továbbiakban lényeges elemként szól hozzá Györffy Györgynek az „egyház” kápolnájával kapcsolatos észrevétele.

Mindkét opponensem foglalkozik disszertációmról írott véleményében az oklevelekben többek között „Zenipalotája”-ként emlegetett épülettel (Györffy György történeti földrajzában Zsenyepalotája-ként oldja fel a különböző névváltozatokat).

Véleményeik — a Szent Vid-kérdéshez hasonlóan — egymással ellentétes álláspontot képviselnek. Entz Géza egyetért a Zenipalotának az általam kifejtett értelmezésével, azzal tehát, hogy az eredetileg István király vár alatti udvarháza lehetett. Györffy György elismeri, hogy a kérdésfelvetés új szintet hozott a vitába, de nem osztja véleményemet.

Előljáróban meg kell jegyezmem, hogy a szóban forgó épület kérdésköre csak közvetve, s csak a hegyen álló palotához való jogi viszonya szempontjából tartozhatott a disszertáció témájához. A későbbi oklevelekben többször említett épület ugyanis a királyi városban állott, s a vár környékének története és topográfiája meszsze túlhaladja a disszertáció felölelte kereteket. A vele való foglalkozást egyedül az indokolta, hogy a kora Árpád-kori esztergomi királyi vár maradványainak értékelése során arra a megállapításra jutottam, hogy István vára a kor átlagos igényeihez mérten is jelentős központ volt, s funkcióiban és megjelenésében egyaránt az Ottó-kori szászországi császári pfalozatok követte. Állításomat építészeti analógiákkal és külföldi forrásadatokkal támasztottam alá, s e párhuzamok meggyőző voltát Entz Géza opponensi véleménye is aláhúzza. Az Ottó-kori pfalozatok egy részénél ugyanis jellegzetes kettősség tapasztalható. A védett, erősített magaslaton álló „Burg” alatt megjelenik a császári udvartartás céljaira ugyancsak alkalmas „Wirtschaftshof”, a síkföldi gazdasági udvar. Ezek az udvarok a gazdasági, birtokigazgatási funkcióik mellett időről időre császári tartózkodási helyül, sőt, néha nagyobb összjövedeleket színterül is szolgáltak. Egy részük a későbbi időkben is császári tulajdonban maradt, más esetekben azonban, mint többek között pl. Quedlinburgban, Merseburgban is, korán eladományozták őket. Az eladományozás sem akadályozta meg azonban a császárt abban, hogy időről időre tovább is használja az alsó udvar épületeit. Esztergom esetében önként kínálkozott az analógia, hogy a III. Bélától is feltehetően használt, az ispán, majd mások tulajdonában levő Zenipalotáról azt feltételezzük, hogy az eredetileg, elaján-

dékozása előtt, a külföldi párhuzamokhoz hasonlóan, a vár alatti királyi udvarhely lehetett. Való igaz, hogy sem e korai funkcióira, sem az eladományozásra semmiféle konkrét adatunk nincs, az oklevél hiánya azonban nem jelent minden esetben kizáró okot. A disszertáció feltételezi, hogy a városi udvarház talán épp a Kálmán király-féle beszolgáltatási törvény megfogalmazása idején, vagy esetleg még korábban, Esztergomnak a királyoktól kevésbé látogatott időszakában került a begyűjtéseket végző ispán tulajdonába. Ez az elsődleges funkció egyébként nem mond feltétlenül ellent a későbbi, feltételezett, s Györffy Györgytől valószínűbbnek tartott Kamaraház szerepnek sem.

Ellenérvei között Györffy György azt is megjegyzi, hogy az esztergomi vár elég terjedelmes és elég jól megközelíthető volt ahhoz, hogy az udvar és az érsekség ellátását szolgáló javakat ott raktározzák, tehát nem volt szükség a vár alatti gazdasági udvarra. Ami az esztergomi vár méreteit és befogadóképességét illeti: a váron belül a királyi fallal övezett területe semmivel sem volt nagyobb, mint pl. akár Quedlinburg, akár Merseburg egyidejű várai, s azok sem voltak nehezebben megközelíthetők az esztergomi várnál.

A Zenipalota — Zsenyepalota kérdéseire összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy konkrét korai írott támpontok híján mindnyájan feltételezésekre vagyunk utalva. Úgy érzem azonban, hogy az esztergomi várnak az Ottó-kori pfalozkhoz való formai és funkcióbeli kapcsolatai miatt nem zárhatjuk ki az általam kifejtett feltételezést sem, bár, mint ezt Györffy György is elismeri, magam sem tárgyaltam a véglegesség igényével ezt a kérdést.

Említettem már, hogy a városban álló palota szerepének a vizsgálata csak járulékos eleme a disszertációnak. Ezért a történeti kapcsolatok vizsgálatán túl nem foglalkoztam a palota pontos lokalizálásával, a városon belül elfoglalt helyével. A disszertáció szempontjából csak az volt a lényeges, hogy a királyi város udvarnokai negyedéhez kapcsolódott. A palota városon belüli, pontos helyének rögzítése a város topográfiáját kutató régészek feladata, így mind a magam, mind ez utóbbiak nevében csak megköszönhetem Györffy György topográfiai vonatkozású kiegészítését, ami értékes adalékká szolgálhat a további Esztergom-városi régészeti kutatások eredményeinek értékelésénél.

Opponenseimnek az előbbieken megválaszolt ellenvéleményei, kifogásai nem a disszertációm lényegét, alapvető mondanivalóit érintették, nagyobb részük olyan kérdések feloldási kísérleteihez kapcsolódott, melyek mellet több vagy kevesebb határozottsággal, de magam is kérdőjelet tettem.

Szerepel azonban kifogásaik között néhány olyan — elsősorban a történeti adatok felhasználásával kapcsolatos — megjegyzés is, melyek közvetlenül a fő témát érintik, s amelyek átgondolása, elfogadása a disszertáció végső kiadásának csak javára válhat. Ezzel kapcsolatban azonban szeretném elmondani, hogy az esztergomi kutatások feldolgozásának feladata — mint ezt a megfelelő helyeken kifejtettük — elsődlegesen mindazoknak az eredményeknek a lefektetése volt, melyeket a régészeti kutatások hoztak felszínre, s melyek jó része a régészeti sajátos módszereivel értelmezhető és értékelhető. A régésznek az ásatási megfigyelések kiértékelése alapján kell felállítania azt az alapkoncepciót, melynek állításait a rokon tudományágak, elsősorban történettudomány és művészettörténet, de helyenként egyéb tudományágak adatainak segítségével kell ellenőriznie, ill. ki kell egészítenie azokkal az elemekkel, melyek régészeti módszerekkel nem ragadhatók meg.

A rokon tudományágak területén azonban a régésznek mindig lehetősége önálló kutatások végzésére, arra, hogy egész embert kívánó más tudományágak területén részlet-kutatásokat folytasson vagy azok felhasználásánál eredményeit minden esetben érdemben ellenőrizze. Sokszor el kell fogadnia a másik tudományág kutatói által felszínre hozott adatokat vagy értékeléseket, melyek nem mindig állják meg a helyüket.

Györffy György opponensi véleményében jelzi, hogy az Esztergom Árpád-kori szerepének bemutatására össze-

gyűjtött adatok közé is került be néhány bizonytalan, kiostálendő adat.

Nagy vesztesége volt a disszertációnak — s egyben nagy könnyebbség is jelentett volna írójának —, ha Györffy György történeti földrajzában II., Esztergomot is magában foglaló kötete már rendelkezésre állt volna a kora Árpád-kori—Árpád-kori történeti anyag összeállítása idején. Az abban felsorakoztatott, s a történész kritikus szemével átválogatott óriási anyag támpontot nyújtott volna néhány, általam fontosnak tartott, de Györffy György szűrőjén fennakadt adat szavahihetőségét illetően. Szerencsére azonban munkám végleges kiadása előtt lehetőségem nyílt mind a történeti földrajz anyagának, mind a Györffy György opponensi véleményében leírt kritikai megjegyzéseknek felhasználására, s a jelzett tételek kijavítására. Köszönöm Györffy György kiigazításait, s igazat kell adnom neki abban, hogy a hiteles adat is jobban érvényesül, ha a bizonytalanok kikerülnek közülük.

Külön öröm számomra, hogy véleményemben arra a végkonklúzióra jut, hogy kifogásai nagyobb része nem munkám lényegét érintik, új eredményeim fontosnak és tudományosan megalapozottnak tartja. Leszögezi, hogy a várbeli palota kezdeteire vonatkozó eredményeim általában megegyeznek az Esztergomra vonatkozó történeti források adataival, s Györffy György felfogásával is. (107. és 108. o.)

Opponenseim véleményeiből jól tükröződnek disszertációm súlypontjai. Nem véletlen, hogy megjegyzéseik nagyobb része közvetlenül vagy közvetve az esztergomi vár legkorábbi periódusaihoz kapcsolódik. Már munkám bevezetésében, célkitűzéseim ismertetésénél jeleztem, hogy feldolgozásom súlypontjait az szabta meg, hogy a felvetett kérdéseket milyen mértékig tudtam a régészet módszereivel megközelíteni vagy megoldani. Az ásatás a legtöbb és legjelentősebb új eredményt a kezdetekkel kapcsolatban hozta, s a történeti következtetések szempontjából is ezek az eredmények voltak a leggyümölcsözőbbek. Ezért — tudatosan — a disszertáció is e korszakot tárgyalta a legrészletesebben. Érthető tehát, hogy az opponensi vélemények is elsősorban a kezdetekkel is összefüggő kérdéseket érintették. Néhány megjegyzés azonban elhangzott a vár későbbi periódusaival kapcsolatban is.

A királyi palota épületegyüttesének második — a III. Bélától a 13. század végéig terjedő — nagy építési periódusát vizsgálva ugyancsak sikerült korábban nem ismert, új eredményekre jutni, annak ellenére is, hogy a harmincas évek feltárásai után igen sokat és sokan foglalkoztak e periódus feltárt és helyreállított épületeivel. Entz Géza fontos eredménynek tartja az Árpád-kori palota korábbi, egyszerűbb, de teljesen ki nem épített fázisának kimutatását, s egyetért a teljes palotaegyüttes periodizációs javaslatával. (104—105. o.)

Ugyancsak Entz Géza foglalkozik az Árpád-kori — ma is álló — palotakápolna, s a kétoldalt hozzá kapcsolódó kisebb kápolnák értelmezésének kérdésével. Opponensi véleményében azt írja, hogy megfogalmazásom azt sugallja, hogy a király számára elsősorban az északi kis kápolna szolgált volna, pedig véleménye szerint a középső, nagyobb templom szolgált a király céljait. Leszögezi, hogy a király helye a szentély volt, míg az udvartartás a hajóban helyezkedett el. (105—106. o.) Sajnálom, hogy a kápolna rendeltetésével kapcsolatos pár rövid mondat félreértésre adott okot. Én ugyanis nem akartam úgy különválasztani a kérdést ahogy azt Entz Géza

értelmezte. Nem arra gondoltam és utaltam, hogy a nagyobb templom csak az udvartartás célját szolgált, s a kisebb a királyét. Természetes, hogy az udvar részvételével tartott misén a király a többiekkel együtt vett részt, s a helye — az Entz Gézától felsorolt érvek miatt is — a szentély volt. Az udvari reprezentáció is megkövetelte az együttes misehallgatást. Az északi kis külön oratóriummal kapcsolatban pedig úgy gondoltam, hogy az inkább talán a király magányos visszavonulására, elmélkedésére szolgáló hely lehetett. Mindez azonban csak egy lehetőség felvetése, ugyanúgy, mint az a megjegyzés is, amely szerint a déli mellékkápolnának esetleg köze lehetett volna a kancellária megszervezéséhez, ill. elhelyezéséhez. A kancelláriáról szóló adatok és történeti feldolgozások a kancelláriával mint intézménnyel foglalkoznak, s az általam átnézett anyagban sehol sem találtam utalást arra, hogy volt-e egyáltalán meghatározott helye működésüknek. Mivel a kancellária legtöbbször együtt vonult a király kíséretével, nem is lehet ugyanahhoz az állandó fix helyhez kötni. Esztergomban is legfeljebb a királyi jelenlét idején tetelezhető fel az említett helyen való működése, de adatok híján e kérdés felvetése inkább csak a déli kápolna topográfiai elhelyezkedéséből adódó ötletnek tekinthető.

A mellékkápolnák szerepének vizsgálatával kapcsolatban Entz Géza idézi a mellékkápolnának a közép-bizánci elrendezéshez hasonló elhelyezkedését. Azt hiszem e kérdés vizsgálatára a továbbiakban valóban érdemes lenne kitérni.

Ami az északi mellékkápolnában levő, vörösmárvánnyal bélelt ülőfülkét illeti: hogy vörösmárvány bélese eredeti-e vagy nem, nehéz megállapítani. A fülke mélyedése azonban biztosan eredeti, erről tanúskodik az a földszinten is kiugró, Árpád-kori falazású faltömb, aminek feladata egyedül az volt, hogy a fülkét magában foglaló falakat alátámassza (igen jól látható ez a palota különböző szintjeit egymásra vetítő térképmellékleten!).

Entz Géza értékeli a palota későbbi — 14—15. századi — építéstörténetével kapcsolatban elért újabb eredményeket is. Köszönöm a Telegdi Csanád építkezéseivel kapcsolatos két okleveles adatot, melyeket nem ismertem, s melyek valóban jól bevilágítanak a nagyszabású építkezések megszervezésébe.

Befejezésül még egyszer szeretném megköszönni opponenseim munkáját, fáradságát, mindenre kiterjedő figyelmét. Köszönet illeti véleményüknek a munkámat értékelő, elismerő szavait, de mindazokat a kritikai megjegyzéseket is, melyek felhívták a figyelmemet arra, hogy hol kell még javítani vagy jobban utánagondolni egyes kérdéseknek. Az észrevételek még olyan esetben is hasznosak voltak, ahol ellent kellett mondanom opponenseimnek, mert nem egy esetben arra figyelmeztettek, hogy jobban meg kell fogalmaznom, esetenként részletesebben meg kell magyaráznom számomra magától értetődő, de a kívülről szemlélő számára félreérthető részleteket. Biztos vagyok benne, hogy az itt elhangzott megjegyzések átgondolása és felhasználása csak javára válhat munkámnak.

Nagy Emese

* * *

A fenti vélemények és válasz elfogadása után, s a vita elnöksége egyhangú szavazata alapján Nagy Emesének a történettudományok (régészet) kandidátusa cím odaítélését javasolták.

BESZÁMOLÓ A REI CRETARIAE ROMANAE FAUTORES 1988. ÉVI XVI. KONGRESSZUSÁRÓL PLEVENBEN (BULGÁRIA)

A Bolgár Akadémiai Régészeti Intézet és Múzeum, valamint Pleven városa meghívására az RCRF XVI. kongresszusát Bulgáriában tartotta 1988. szeptember 12. és 18. között.

Az ünnepélyes megnyitót Velizar Velkov professzor, az Akadémiai Régészeti Intézet és Múzeum igazgatója, Petko Zaloff, Plevén polgármestere és Aleksandra Dimitrova-Milčeva, az Akadémiai Régészeti Intézet ókori

szekciójának vezetője, a kongresszus fő szervezője tartotta. A kongresszus előkészítésében nagy szerepet játszott az RCRF titkára, Teodora Tomasevic-Buck és a plevni Történeti Múzeum helyettes vezetője, Svoboda Gyrova.

Hans-Jörg Kellner professzor, az RCRF elnöke megnyitja után a világ minden tájáról összesereglett római kerámia-kutatók beszámolóit következtek. Legelőször egy az itáliai szigillaták rendszerezésére alakult team eddigi eredményeit hallottuk (S. Zahbelitzky-Scheffenegger), majd germániai (Nijmegen, J. H. Van der Werff), galliai (M. Polak, J. M. Demarolle, M. Lutz, A. Martin), késő itáliai (J. F. C. Roig), olbiai (K. Roth Rubi) és szicíliai (B. Hedinger) szigillatákról tartottak beszámolót. Délután alulírott mint vitavezető elnök hívhatta beszámolóra a magdalensbergi kutatókat (S. Zahbelitzky Scheffenegger, E. Schindler Kaudelka) és a dél-pannoniai kora római és késő római helyi kerámiatermelésről számot adó kutatókat (I. Mikl-Curk, Lj. Plesničar-Gec, V. Perko). Következő napon dalmáciai terra szigillatákról hallottunk (K. E. Griffiths) Germania liberában készített dörzsölőtálakról (S. Dušek, E. Kreković), pannoniai mázas kerámiáról (V. Gassner, B. Bónis É.), majd a barbaricumba irányuló terra szigillata importról (Gabler D., K. Kuzmova), az aquincumi fazekasokról (Póczy K., előadását elküldte) és egy különleges, párhuzam nélküli edényről, aquincumi sírból (Topál J.).

Délután T. Ivanov professzor vezetésével megtekintettük Ulpia Oescus nagyszabású ásatási területét, majd utána Nicola Benkow polgármester vendégei voltunk.

A következő beszámoló a trákiai Augusta Traiana fazekasműhelyeiről szólt (K. Kalčev), majd Sarmisgethusa (D. Alicu) és Micasasa (Mikeszása) (J. Mitrofan) dáciai kerámiaközpontjairól hallottunk előadást. Az

utolsó munkanapon vendéglátóink referátumai következtek Alsó-Moesia kerámiatermeléséről (G. A. Kabakčeva), Marcianopolis fazekasközpontjairól (A. Minčev), Ratiaria római és bizánci kerámiájáról (G. Kuzmanov), az ún. macedóniai szürke pecsételt áruiról (L. Stajnova) a novae-i kerámiáról (P. Vladkova), a kultikus edényekről (V. Najdenova) és a butovo–pavlikeni kerámiaközpontokról (S. Sultova).

A társulati ülést H.-J. Kellner vezette be, majd kérte, hogy egyperces néma felállással emlékezzünk meg az elhunyt B. Thomas Editről. Értékelte a kongresszus munkáját, megköszönte a rendkívül szíves bolgár vendéglátást, majd a társulati ügyek és az Acta kiadási kérdéseiről szóló beszámolót átadta T. Tomasevic-Buck titkárnak. Még ezután következtek a római birodalom keleti részére vonatkozó beszámolók Ephesos késő antik kerámiatermeléséről (U. Outscher), Arabia felix római kor előtti és római kori kerámiájáról (R. Krautwurst), a finom festett nabateus kerámia neutron aktivációs vizsgálatáról (J. Gunneweg), a szovjet régészek krími, elsősorban chersonnesosi kutatási eredményeiről (C. C. Orlov).

A. Dimitrova-Milčeva megköszönte munkatársai, elsősorban G. Kabakčeva segítségét és bezárta a kongresszust.

Kirándulásokat szerveztek még a plevni 1977. évi felszabadulási emlékhelyre és a pavlikeni római fazekasközpont szabadtéri múzeumába.

Bolgár házigazdánk vendégzeretete határtalan volt, amelyet szakmai ellátottságunkon kívül szíves fogadásokkal és a legmagasabb szintű kultúrműsorokkal is ki-fejezésre juttattak.

B. Bónis Éva

NEMZETKÖZI TANÁCSKOZÁS A NORICUM-PANNONIAI HALOMSÍROK KUTATÁSÁRÓL 1988-BAN VÁRPALOTÁN

1988. október 21-én a várpalotai városi tanács, a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság és a Veszprémi Akadémiai Bizottság Történelmi Szakbizottsága Várpalotán (Veszprém m.) a Thury várbán nemzetközi tudományos tanácskozást rendezett a noricum-pannoniai halomsírokról ausztriai, NSZK-beli, jugoszláv és magyar résztvevőkkel.

Az osztrák kutatók kezdeményezésére 1987 tavaszán első ízben Pinkafelden (Ausztria) hívták össze a kérdéssel foglalkozó szakembereket azzal, hogy az egy-két évenkénti találkozásokat rendszeressé téve közös megbeszélésekkel segítsék a noricum-pannoniai halomsírokkal kapcsolatban felmerülő bizonytalan pontok tisztázását.

A tanácskozást a várpalota—inotai halomsírok rekonstrukciójának elkészülte tette aktuálissá.

Palágyi S. (Veszprém) 1973–1975 közötti inotai ásatásainak ismertetésével és a Veszprém megyei halomsírok fémanagának összehasonlításával vázolta a tanácskozás főbb témaköreit. A kutatástörténeten túl az előadások a dunántúli halomsírok légifelvételkel történő azonosításával, a pannoniai halomsírok újabb feltárásainak eredményével, a burgenlandi, steiermarki, ill. a Salzburg környéki halmok és a halmos vagy a halmok nélküli temetkezések rokonvonalaisával, egyes anyagfajták (terra sigillata, bronzedények) értékelésével és műemlékvédelmi problémákkal foglalkoztak.

Bónis É. (Budapest) a magyarországi római kori halomsírkutatás történetét foglalta össze. Kiemelte azokat az ásatásokat, vagy területeket, amelyek a további kutatások fontos meghatározói lettek.

Visy Zs. (Pécs) a magyarországi limes szakasz légi-felvételének tanulmányozása közben ós- és római kori halmok kerek elszíneződésére figyelt fel. Eredményei a már a terepen nem látható, elszántott halmok regisztrálásához nyújtanak segítséget.

Horváth L. (Nagykanizsa) kutatásainak nyomán örömdetesen megszapordott a Zala megyében feltárt római kori halomsírok száma. A halmok közül több, szemben K. Kaus burgenlandi (Savaria és Carnuntum közötti szakaszra vonatkozó) megfigyelésével, a Borostyánkő út közelében helyezkedik el. Horváth L. feltárási eredményei szerint a Zala megyei legkorábbi halomsírok az I. század végére keltezhetők, míg ez a fajta temetkezési gyakorlat itt, a III. században is nyomon követhető.

A noricum-pannoniai halomsírok burgenlandi megoszlásáról K. Kaus (Eisenstadt) számolt be. A halmok nagy része inkább Dél-Burgenlandban található egyes, csoportos vagy sírmezőszerű elhelyezkedésben. Lelőhelyeik via rusticákat határoznak meg.

O. Urban (Wien) a halomsírok alatti sírépítmények közül a dromoszós sírkamrákkal foglalkozott. A II. század jellemzőnek tartott sírépítményét három típusba osztotta. Harmadik típusánál pannoniai példaként a balcait sorolta fel.

G. Fuchs (Graz) a steiermarki római kori halomsírok és a települések távolságát vizsgálta kutatásairól szóló előzetes összefoglalójában. A halomsírokhoz tartozó települések és a halmok 1 km-nél közelebb fekszenek egymáshoz. Távolságuk a települések nagyságával összefüggésben van.

W. Artner (Graz) I–II. századi, Wettmannstättben feltárt három halomsírról számolt be. A II. századi halmoknak kőkamrás és falazott sírépítményei voltak.

P. Fasold (Frankfurt/M) a Chiemsee közeli Seebruck Vespasianustól a III. század közepéig használt temetőjének feltárását ismertette. A temetőn belül négy halmot tárt fel. Szerkezeti megoldásuk eltér a noricum-pannoniai halomsír csoporttól, de a halmok mindenképpen a római halomsíros körhöz tartoznak.

H.u. S. Zabehlicky (Wien) által tárgyalt Hallstattban feltárt sírok egy része is valószínűleg ehhez, a Salzburg környéki halomsíros csoporthoz tartozik. Egyes esetekben maga a halom is kimutatható, máshol csak a sírpítmények felépítése rokonítható a halomsírok alatti kőépítményekkel. Ez utóbbi viszont a halmos és a halom nélküli temetkezések közötti merev határ eltörésére ösztönözheti a kutatókat.

A pannoniai halomsírok terra sigillata anyagának elemzésével Gabler D. (Budapest) foglalkozott. A sigillátáknak, keltező értékükön túl, a kereskedelmi súlypontok áttevődésének meghatározásában is fontos szerepük van, mint ahogy ezt a belső-pannoniai sigillata leletek is jelzik.

A halomsírok bronzedény anyaga átégett, erősen töredékes állapotban kerül általában elő. Szabó K. (Bu-

dapest) a pannoniai halomsírok bronzedény mellékletei között valódi dél-itálieit vagy galliait nem talált, viszont felhívja a figyelmet egy, a Keleti-Alpok vidékén működő műhely Pannoniába exportált termékeire.

B. Herbert (Graz) a steiermarki halmok védelmének kérdéséről beszélt. Feladatuk többrétű: megkeresni a még ismeretlen halmokat, felmérni az összes halmot, fontossági sorrendüket meghatározva védelmüket adminisztratív és jogi úton biztosítani.

A felvetett kérdések nemcsak Ausztriára érvényesek, hanem Magyarországra is, ahol őskori és római kori halmaink kataszteri felmérésében, a légifelvétel kiértékelésében, védelmük biztosításában lenne még tenni való.

K. Palágyi Sylvia

TANÁCSKOZÁS A HONFOGLALÁS KORÁRÓL SZEGEDEN 1988-BAN

Az utóbbi esztendő szerencsés régészeti feltárásai az „Erdély története”, s a körülötte kialakult élénk vita, Györffy György történeti földrajzi munkája II. és III. kötetének megjelenése, továbbá az újabb nyelvészeti, ember-tani és néprajzi kutatások eredményei időszerűvé tették, hogy a honfoglalás korával foglalkozó, a különböző tudományterületeken tevékenykedő szakemberek tájékozottasság egymást eredményeikről s nézeteiket közösen megvitassák. E megfontolásból kiindulva került sor Szegeden 1988. április 18–19-én a „Honfoglalás – honfoglalók” című tanácskozásra az MTA Östörténeti Munkaközössége, a Művelődési Minisztérium Múzeumi Osztálya, a Magyar Nemzeti Múzeum és a Móra Ferenc Múzeum szervezésében. A konferencia egyben a kétvétenkénti országos múzeumi régészeti továbbképzés soros rendezvénye is volt.

A tanácskozás két napján 12 előadás és 5 korreferrátum hangzott el.

A nyelvészeti előadások sorát Benkő Loránd nyitotta meg („Nyelvészeti adalékok a magyarság erdélyi megtelepedéséhez”). Több ponton bírálta az Erdély történetének vonatkozó fejezetében közölt helynévi magyarázatokat, s arra az eredményre jutott, hogy a helynévi adatok egyértelműen azt az elgondolást támogatják, amely szerint a magyarság nyugat felől telepítette be Erdélyt.

Itt a magyarság szinte kizárólag szlávokat talált, török nyelvű lakosságot aligha, mivel az eddig bolgár–török eredetűnek vélt helynevek etimológiája elhibázottnak ítéltető. A három erdélyi magyar nyelvjárás (északnyugati, marosi-mezősegi, székely) közül a marosi-mezősegi – ma már jobbra szórványokra szakadozott – nyelvjárásnak nincsen kapcsolata a belső magyar nyelvjárásokkal, s az ezt beszélő népesség a középkorban még sűrű településű, egységes tömböt alkotott. A korántsem egységes székely nyelvjárások a Baranya–Valkó, Órség–Órvidék és Pozsony környéki nyelvjárásokkal mutatnak hasonlóságot. A szerző szerint „ez a tény arra vall, hogy a székelység eredetileg nem volt egységes etnikum, hanem különféle magyar nyelvi csoportokból verbuválódott, amelyek határvédelmi célból szerveződtek nyugaton és keleten egyaránt. Ez a körülmény természetesen a székelyek közös, együttes török eredetének mítoszát is . . . erősen megkérdőjelezi . . .”

A rendkívül fontos történeti kérdéseket érintő előadás számos hozzászólója közül Bóna István az iménti nyelvészeti eredményeket összegezethetőnek vélte a régészet tanúságával. A honfoglalás előtt Erdélyt valóban szlávok lakták, s a közép-erdélyi (marosi-mezősegi) nyelvjárás talán a 895 után itt legkorábban megtelepedett magyarság nyelvi emléke lehet. Kristó Gyula azt hangsúlyozta, hogy Erdélyt egy vízszintes vonal is kettészeli: Dél-Erdélyben nincs törzsnévi helynév, itt tehát a magyarság később jelent meg. A „székely” népnév etnikumot jelző helynevekkel együtt fordul elő, tehát bizonyára etnikai elnevezés volt. Magam a Kolozsvár-

Zápolya utcai temető archaikus voltára utaltam, ami ellene szól Erdély későbbi, nyugatról való betelepítésének. Feltehető azonban, hogy a honfoglalók első nemzedéke csak gyér számban élt e területen, s a tömeges magyar betelepülés valóban nyugati irányból történt.

Kiss Lajos meglepően nagyszámú helynevet mutatott be előadásában („A magyarság legkorábbi nyomai a Délvidék helységneveiben”), amelyek kétségtávol az igazolják, hogy a középkori Pozsega, Valkó, Szerém, Keve és Krassó vármegyék területén a X. században és a korai Árpád-korban jelentős számú magyarság élt. Hozzátehetjük: e vélekedést teljes mértékben támogatják a régészeti leletek is, amelyeket Bálint Csanád dolgozott fel kandidátusi értekezésében.

Két orientálistikai előadás hangzott el. Czeglédy Károly előadását távollétében olvasták fel, amelyben a magyar őstörténeti vonatkozásokat is tartalmazó kazár forrásokat vizsgált („Arab filológiai problémák kazár forrásokban”).

Róna-Tas András „Része volt-e honfoglalás kori műveltségünknek a rovásírás?” c. előadásában előbb könyv, betű és ír szavunk etimológiájával foglalkozott, s Ligeti Lajos elutasító véleményével szemben helytállónak vélte azok – a nyelvészek által régtől vallott – honfoglalás előtti bolgár–török eredetét. Ezt követően a honfoglalás előtti kelet-európai (kazár és bolgár–török) írásbeliség, valamint a székely rovásírás főbb kérdéseinek áttekintése után arra a következtetésre jutott, hogy honfoglalás kori műveltségünknek része volt a rovásírás, még ha erre egyelőre nincsenek is kétségteljes bizonyítékok. (Minden bizonnyal az utóbbiak sorába tartozik – ami csak a konferenciát követően vált ismertté –, hogy Dienes István rovásjeleket figyelt meg egy honfoglalás kori tegezfedél csontlapján.)

A néprajztudomány képviselőjében Pócs Éva a honfoglalók hitvilágának kérdéseit vizsgálta összehasonlító néprajzi adatok alapján. Diószegi Vilmos korábbi vélekedésével szemben – aki honfoglalóink hitvilágának samanisztikus elemeit mutatta ki népünk hitvilágának ősi rétegeiben – az előadó Voigt Vilmos és mások kételkedő álláspontját látta igazolhatónak. Számos – főként balkáni (román, délszláv, albán) – példán mutatta be, hogy a Diószegi által samanisztikusnak vélt elemek jórészt megtalálhatók az európai népi hiedelmekben is, így a magyarság onnan is kölcsönözhetette ezeket. Hozzászólásomban magam úgy véltem, hogy nem egyes elemeket, hanem az egységes hiedelemrendszert kellene összevetni, ami alighanem Diószegi álláspontját erősítené. Másrészt azzal is számot kellene vetnünk, hogy nem csupán a szomszédos népek hatottak a magyarságra, hanem ennek ellenkezőjét is mérlegelni kellene, történeti okokból különösképp az említett balkáni népek esetében.

Az embertan újabb eredményeiről K. Éry Kinga adott sommás áttekintést „A honfoglalók antropológiája” címmel. Embertani szempontból az eddig közölt leletek alapján két csoportot különít el (nagyalföldi és

dunántúli-dombsági), s feltételeken az előbbi csoportban véli a hét magyar törzs, az utóbbiban pedig a csatlakozott csoportok népességét. A korábbi avar népességgel csupán a honfoglalók északnyugati településterületén mutatható ki hasonlóság, s a későbbi Árpád-kori népesség alkata is különbözik a honfoglalókéétól, ami a jövőben és a helyi lakosság keveredésének tanúja.

A legtöbb előadást — szám szerint hatot — a régészek tartották, ami kétségtelen jele annak, hogy az utóbbi esztendőben jelentős új leletanyagot tártak fel szakembereink. A természettudományok képviselői által tartott öt korreferátum pedig a feldolgozás módszereinek gazdagodását, finomabbá válását példázza.

Dienes István „Honfoglalás kori kovácsaink egyik mesterfogásáról” c. előadását az 1971-ben általa a Tiszavasvári-Aranykerti táblában feltárt honfoglalás kori temető I. sírjában lelt ezüst tausiroszású szablya elemzésével kezdte. Az itt megfigyelt fonott, kalászmintás ezüstberakás fellelhető a visegrádi avar kárd, az óbudai honfoglalás kori szablya és a beregszászi süvegcsúcs díszítésében. Hasonló díszítésmintát alkalmaztak a vikingek lándzsáik köpűjén.

Révész László a Karos-Eperjesszög II. honfoglalás kori temető feltárásáról számolt be, amely meglepő gazdagságával s a leletanyag különlegességével méltán keltett nagy feltűnést kutatóink körében. A beszámolóig feltárt 61 sírből 32 lovassír volt, két lemezes és két verebes tarsoly, varkocsdíszítő korongok, pompás övveretek, egy kazár típusra emlékeztető díszes szablya került elő többek között a sírokból. Aligha kétséges, hogy e különösen rangos közösség közvetlenül a honszerzés után telepedett meg a vidéken. (Azóta az ásató teljesen feltárta a temetőt, s a közelben egy kisebb sírszámú egysoros temető ásását is befejezte.)

Vörös István a sírokban lelt állatesontok vizsgálatáról számolt be. 32 sírban voltak lócsontok (két sírban két-két egyed csontjai), hatban juh, háromban szarvasmarha-, egyben sertéscsontok. A lovak kétféle honfoglalás kori lótipushoz tartoztak, s két sírban kerültek elő a nálunk igen ritka, kisternető ún. nyugati lótipus csontjai.

M. Nepper Ibolya Hajdú-Bihar megye újabb előkerült honfoglalás kori temetőinek feltárásáról számolt be. A Körösszegapáti melletti Pállapályon egy helyi „amatőr régész” tanárember mintegy 35 sírt áshatott ki illegálisan a viszonylag gazdag mellékletű sírokat is tartalmazó X—XI. századi temetőből. Püspökladány Eperjesvölgy nevű határrészén a szerző 1977—82 között teljesen feltárt egy 640 síros X—XI. századi temetőt, amelyet folyamatosan használtak a X. sz. elejétől Szent László koráig. A X. századi sírok száma 310—320 körül lehet, amelyek közt igen nagy a gazdag mellékletű sírok aránya (lőszerszám, szablya, női varkocskorongok, ékítmények, veretek). Lovas temetkezés három esetben fordult elő. Érdekes jelenség a temetőben talált üres tér, amely talán „szent liget” lehetett, ahol a halotti áldozatokat mutatták be. Két helyen az ásató megfigyelte a temetőárok egy-egy részletét is. A Sárrétudvari határában levő Hízföldön a szerző egy X. századi temető 262 sírját tárta fel. A sírok közt igen sok a gazdag mellék-

letű, ennek jellemzője, hogy többek között öt varkocsdíszítő korongpár került elő, egy lovast ábrázoló füles korong is, amely kaukázusi előképekre vezethető vissza.

Kürti Béla az 1973—76-ban feltárt 82 síros algyői temetőről számolt be, amelynek népessége a X. századi középréteghez tartozhatott. Korábbi előzetes közleményeinek tartalmán túl (I. MFME 1978—79/1., Szeged története, I. Algyő és népe) szemléletes térképeken mutatta be a két sírcsoport sírjainak egymáshoz való viszonyát s a belőlük levonható következtetéseket, számos fontos észrevételt tett a temetkezési szokásokat illetően. Az előadáshoz kapcsolódó korreferátumok adtak teljes képet a komplex feldolgozás jelenlegi állásáról. *Lengyel Imre* a vércsoportvizsgálat alapján — az ásatóhoz hasonlóan — két csoportot különített el a temetőn belül (északi és déli), s rámutatott, hogy a férfiak és nők között nem észlelhető származásbeli különbség. *Szalai Ferenc* a csontvázakon észlelt anomáliákat ismertette, *Takács István* az állatesontok vizsgálatáról számolt be, (a lócsontokon kívül juh, kecske, szarvasmarha, sertés, tyúk, lúd és réce csontjai kerültek elő), *T. Knotik Márta* pedig a textilmaradványok vizsgálatának eredményeit ismertette.

Nevezánszky Gábor az újabb előkerült vagy a korábbi idők óta ismeretlenül lappangó szlovákiai honfoglalás kori lelőhelyekről adott áttekintést (Cseklész, Sárköz, Szomolány, Nagykosztolány, Nyitra környéke és Nyitra-völgy, Kiskesz, Sajó-völgy, Szepesbela). E temetők jelentős része vegyes magyar—szláv népesség nyugvóhelye volt. Érdekes viszont, hogy Gömörben és Kassa környékén (az ismert kassai szablya kivételével) nincsenek honfoglalás kori leletek. E lelőhelyek egyre világosabban kirajzolják a honfoglaló magyarság településterületének északi határát.

Végezetül e sorok írója összegezte a peremterületek honfoglalás kori emlékanyagát. Különös érdeklődésre tarthat számot, hogy a kismartoni múzeum raktára számos — szinte kizárólag leletmentések alkalmával előkerült — X—XI. századi magyar leletet őriz. (A korábbi kutatás mindaddig csak két lelőhellyel számolt.) E lakóhelyek mind Burgenland északi részén csoportosultak (az egykori Moson, Sopron megyében és Vas északi részén) s középi jellegűek. Ez nyilvánvalóan arra utal, hogy nagyjából Géza fejedelem korában telepítették ide a határvédő népséget, a nyugatabbi gyeplővezet feladásá után.

A honfoglalás kori kutatásunkat számos lényeges eredménnyel gazdagító konferenciával egyidejűleg nyílt meg az említett új honfoglalás kori temetők anyagát bemutató kiállítás Kürti Béla és Lőrinczy Gábor rendezésében. A résztvevők így módon nem csupán vetített képeken ismerkedhettek meg az új leletekkel, hanem eredetiben is szemügyre vehették. A gondos, vendégszerető szervezésért és a szép kiállításért a Móra Ferenc Múzeum vezetőinek és munkatársainak tartozunk köszönettel.

A konferencia anyaga a JATE Ökortörténeti és Régészeti Tanszékének kiadásában az *Acta Antiqua et Archaeologica* sorozatban fog megjelenni.

Fodor István

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT 1988. ÉVI TEVÉKENYSÉGE

Amíg a magyar társadalmi és gazdasági életben nagy változások szentani, átélő vagyunk, a társulat egyike azon intézményeknek, amelyek tevékenysége a hagyományoknak megfelelően alakul. Így volt 1988-ban is, s ez valójában pozitívumként értékelhető. Ugyanis nincs különösebb indok arra, hogy munkánkban lényeges változtatásokat eszközöljünk. Ha mégis úgy vélünk, bővíteni szándékozunk tevékenységünk körét, finansiális helyzetünk korlátokat szab a csapongó fantáziának. Ami persze nem valamiféle újdonság, hiszen évek óta így van. Összegzésként mégis megállapítható, és ez a lényeg, a

beszámolási időszakban a társulat teljesíteni tudta vállalt feladatát. Minden fontosabb rendezvényünket élénk érdeklődés kísérte, s a tervezettnél több külföldi szakember számolt be körünkben új kutatási eredményeiről.

Utóbbinál maradv, áprilisban *Stephen G. Greep* (Anglia), Verulamium, a római város című előadása hangzott el, míg októberben *Helmut Polenz*, a bambergi egyetem professzora *Die keltische Kultur im Rhein-Main-Gebiet und ihre überregionalen Beziehungen* és *Anita Nape* (Statenshistoriska Museum, Stockholm) a Balkákrai és a hasfalvi bronzkorongok összehasonlító

vizsgálata címmel tartott beszámolót. E legutóbb említett az MTA VEAB Iparrégészeti Munkabizottságával együtt rendezték.

Ezenkívül még két olyan rendezvényünk volt, amelyet más intézményekkel együtt szerveztünk. Halálának 100. évfordulója tiszteletére az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjával, a budapesti Osztrák Kulturális Intézet támogatásával tartottuk meg a *Henszlmann emlékülést* október 28-án. Ezen Prof. Heinrich Dilly (Frankfurt), Kunsthistoriker und Künstler, Géza Hajós (Wien), Der Weg der Wiener Schule zur einer modernen Theorie der Denkmalpflege in 19. Jahrhundert, Marosi Ernő, A művészettörténész a magyar társadalomban című elméleti-metodikai fejtegetéseit követően, nyolc előadás foglalkozott a Henszlmann-kutatás problémáival, míg Henszlmann jelentőségét az ünnepi ülésen elnöklő Zádor Anna professzor méltatta. „Középkori művelődéstörténeti és hadtörténeti problémák” címmel tartottuk meg a *Tóth Zoltán emlékülést*, amelyet a Hadtörténeti Intézettel közösen készítettünk elő. Az itt elhangzott tíz előadás többsége középkori történelmünk nyitott kutatási problémáihoz szolgáltatott új adatokat.

Több éve rendszeresen szervezünk közösen tudományos ülésszakokat hasonló profilú intézményekkel, társulatokkal. E rendezvények szakmai színvonala, látogatottsága kiemelkedik egyéb programjaink sorából. Szeretnénk ezt a gyakorlatot a jövőben is folytatni, s talán egyszer azt is megengedhetjük magunknak, főhatóságunk, a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával, hogy nemzetközi konferenciát tartsunk a társulat rendezésében. Addig nemzetközi kapcsolataink — amint előbb láttuk — akadémiai intézetek, múzeumok külföldi vendégeinek előadóként történő megnyerésére és egy-egy kiemelkedő külföldi kutató tiszteleti taggá választására korlátozódik. 1988-ban A. H. Halikov, a kazanyi egyetem professzora, a finnugor őstörténet kiváló kutatója lett társulatunk tiszteleti tagja.

Sok éve megvalósításra váró terv realizálódott azzal, hogy a győri vándorgyűlés egyik programjaként a résztvevők kirándulást tettek Kismartonba, ill. Burgenland néhány más helységébe. A minden szempontból jól sikerült, gazdag programú vándorgyűlés tudományos előadásait Figler András, T. Szónyi Eszter, Tomka Péter és Cennerné Wilhelmb Gizella tartotta. A jubileumi évben Pannonthalmán tartotta meg Érszegi Géza, Megemlékezés Szent István halálának 950. évfordulóján című előadását. A vándorgyűlés résztvevői a következő szövegű távirattal fordultak Grósz Károly akkori miniszterelnökhöz:

„A 110 éves Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat a magyar, s ezzel az egyetemes európai történelmi és kulturális örökség barbár elpusztítása, az Erdélyben élő több mint kétmillió magyarországi és más nemzetiségűek erőszakos felszámolását célzó településszerkezeti átalakítás ellen, melyet a Román Szocialista Köztársaság területén végre akarnak hajtani, a legélesebben tiltakozik. Mint a magyar történelmi és művészeti emlékek, a magyar kulturális örökség hivatott védelmezői a leghatározottabban emeljük fel szavunkat eme embertelen és megdöbbentő terv megvalósítása el-

len. Kérjük a Magyar Népköztársaság Kormányát, hogy minden eszközzel, a nemzetközi közvélemény felrázásával is hasson oda, hogy az európai kultúrát sértő terv ne kerülhessen végrehajtásra.”

Megszokott programjaink közül megtartottuk áprilisban az ásatási beszámoló sorozatot az előző év kiemelkedő feltárásairól, szakvezetéssel látogattuk meg az Operaház épületét, ill. néztük meg a Magyar Nemzeti Múzeumban az Első kínai császár cseréphadserege c. kiállítását. Az év folyamán összesen 40 szakelőadás hangzott el a társulat rendezvényein.

Szervezeti életünk legfontosabb eseményeként február 8-án tartottuk meg közgyűlésünket, amelyen Urbach Zsuzsa, P. Bruegel bécsi Keresztvitel képének ikonográfiai problémái címmel tartott előadást. A tiszteletdíj közgyűlés megválasztotta a társulat vezetését, a választmányt és a számvizsgáló bizottságot. A három évig tevékenykedő tisztségviselők az alábbiak:

Elnök: Fitz Jenő, *alelnökök:* Soproni Sándor és Szabolcsi Hedvig, *főtáskár:* Kovács Tibor, *táskár:* Tóth Endre, *szakosztálytáskárok:* Palágyi Sylvia (régészet), ifj. Entz Géza (művészettörténet), Varga Vera (iparművészet-történet).

A számvizsgáló bizottság tagjai: Dolniczky Jolán (elnök), Bíró Miklós, Bíró Tiborné. *A választmány tagjai:* Aradi Nóra, Éri István, Galavics Géza, Kiss Ákos, Kralovánszky Alán, Mojzer Miklós, Németh Lajos, Rózsa György, Szabó Miklós, Thomas Edit, Urbach Zsuzsa, Garam Éva, Ecsedy István, Tomka Péter, Torma István, Gerszi Teréz, Rózsa Gyula, Timár Árpád, Mesterházy Károly, Bándi Gábor, Horváth István, Korek József, Köhegyi Mihály, Prokopp Mária, Szijj Béla, Szilágyi J. Gy., Walter Ilona, Érszegi Géza, Gabler Dénes, Kádár Zoltán, Kovalovszky Márta, Marosi Ernő, Palágyi Sylvia, Petres Éva, Póczy Klára, Szentlélek Tihamér, Szilágyi András, Tóth Melinda, Wessetzky Vilmos.

Korek József, Németh Lajos, Galavics Géza, László Emőke, Mojzer Miklós és Tomka Péter javaslatára a társulat kitüntető emlékérméit a közgyűlés az alábbiaknak ítélte oda:

Rómer Flóris érem: KUTZIÁN IDA, *Ipolyi Arnold érem:* SZABOLCSI HEDVIG és CENNERNÉ WILHELMB GIZELLA, *Kuzsinszky Bálint érem:* KISS ATTILA, *Pasteiner Gyula érem:* SZILÁGYI ANDRÁS és SINKÓ KATALIN.

Fitz Jenő elnök javaslatára a közgyűlés AGGHÁZY MÁRIÁT, JAKABFFY IMRÉT és KÁDÁR ZOLTÁNT *tiszteleti taggá* választotta.

Működési, szervezeti kérdések tisztázása, az ügymenet biztosítása érdekében a választmány egy, a vezetéség három alkalommal ülésezett 1988-ban.

Fájdalmasan sok kiváló szakember, társulatunk aktív tagja, barát távozott körünkől a közelmúltban. Balogh Jolán Herder-díjas, a társulat tiszteleti tagja, Valkó Arisztid, aki két évtizedig volt a számvizsgáló bizottság elnöke, Thomas Edit, Bándi Gábor, a választmány tagjai, Dobrovits Dorottya és Voit Pál. Emléküket kegyelettel megőrizzük.

Kovács Tibor

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1988. ÉVBEN

Az 1988. februári közgyűlés a visszalépő Kovács László helyébe új szaktitkárt választott. A személyi változás nem befolyásolta a rendezvények megszokott rendjét, amelyek részben az előző évben, az év elején megkezdett szervezések eredményeképpen alakultak.

Régészeti programjainkat április, május, június, október, november hónapokban rendeztük. Külföldi előadókhoz alkalmazkodva egy-egy hónapban több előadásra is sor került. Áprilisban és októberben üdvözölhattuk körünkben: S. G. Greepet Angliából, Anita Knapét Svédországból és Prof. H. Polenzet az NSZK-ból.

Anita Knapénak a balkákrai és a hasfalvi koronokról szóló előadását az MTA VEAB Iparrégészeti Munkabizottságával, a Tóth Zoltán emlékülést a Hadtörténeti Intézettel közösen rendeztük, remélve, hogy ennek a gyakorlatnak a jövőben is lesz folytatása. A Tóth Zoltán emlékülés, többek között, a korai avar kardokkal, Szt. István király koronázásának forrásaival, a kétélű kardok keltezésével, középkori hadseregszervezési és hadseregellátási kérdésekkel foglalkozott.

Szt. István királyunk halálának 950. évfordulóján Érszegi Géza tartott megemlékezést, a vándorgyűlés alkalmával, Pannonthalmán.

Az áprilisi ásatási beszámolón 7 előadást hallhatunk a rézkori, vaskori, római és középkori kutatásokról.

Júniusi vándorgyűlésünkön Győrben Figler András, Szónyi Eszter és Tomka Péter tájékoztatta a társulat tagjait Győr-Sopron megye régészeti eredményeiről. Az előadásokat követő kirándulásokon felkerestük Pannonhalmát, ahol megtekintettük a legújabb ásatásokat is, valamint ellátogattunk Lébénybe, Mosonmagyaróvárra és Hédervárra. Az éves vándorgyűléshez — első ízben — egy előkirándulást szerveztünk. Ez alkalommal eljutottunk Eisenstadtba (Kismarton) és Forchtenstein (Fraknó) várába.

Rendezvényeink:

február

Közügyűlés, a társulat érmeinek odaítélése (Rómer Flóris emlékérem: Kutzián Ida; Kuzsinszky Bálint emlékérem: Kiss Attila)

április

S. G. Greep: Verulamium, a római város-előadás
Ásatási beszámolók:
Sz. Kállay Á.—Szabó J. J.: Rézkori körárkos alapozású építmények Heves megyében
Jerem E.: A soproni vaskori telepásatás újabb eredményei
Pető M.—Nováki Gy.: Újabb ásatások a Gellért-hegy késő kelta kori erődített telepén
Tóth E.: Alsóhetény — I. sz. mauzóleum
Tettamanti S.: Kutatások a váci vár területén
László Cs.: Újabb kutatások a pannonthalmi benécs apátsági templomban
Ilon G.—Szabják T.: XV. század végi kályhák Külsővatról

május

„Az első kínai császár cseréphasderege” c. kiállítás megtekintése a MNM-ben

június

Vándorgyűlés Győrben ill. Győr-Sopron megyében és Burgenlandban (június 15–18.)

október

A. Knap: A balkákrai és a hasfalvi bronzkorongok összehasonlító vizsgálata — előadás
H. Polenz: Die keltische Kultur im Rhein-Main-Gebiet und ihre überregionalen Beziehungen — előadás

november

Tóth Zoltán emlékülés
Simon L.: Korai avar kardok
Gerics J.—Ladányi E.: István király koronázásának forrásai
Veszprémy L.: Szent István felövezéséről
Zsoldos A.: A koronázási palást Krisztus-ábrázolásának eszmetörténeti háttere
Kovács L.: A kétélű kardok keltezéséhez
Draskóczy I.: Mátyás egy tisztjének életútja
Borosy A.: A középkori angol hadszervezetről
Pandula A.: A Magyarországon használt XVII. századi védőfegyverek jellegzetességeiről
Zachar J.: A huszárok eredetéről
Kubinyi A.: Mozgósítási és hadseregellátási problémák Mátyás király alatt

K. Palágyi Sylvia

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IM JAHRE 1987

Wegen des beschränkten Umfangs der Zeitschrift werden hier nur die wichtigsten Ausgrabungsergebnisse des Jahres 1987 mitgeteilt. Das gesamte Material siehe in Régészeti Füzetek Ser. 1. Nr. 41.

URZEIT

(Auf der Karte: Nr. 1—25)

1. *Balatonmogyoród—Hidvégpusztá* (Kom. Zala) (XIX). An einem der wichtigsten Fundorte in der Umgebung des Kleinen Balaton, wo früher auch eine Materialgrube erschlossen wurde, setzten wir auch 1987 unsere Erschließung fort. An der S-Seite dieser Grube durchforschten wir eine Fläche von etwa 2000 m². Wir fanden das Gräberfeld der frühbronzezeitlichen (Kisapostag-Kultur) befestigten Siedlung, das Tor der spätbronzezeitlichen Befestigung sowie einige Gräber des aus dem 9. Jh. stammenden Dorfes.

Aufgrund der letzteren kann angenommen werden, daß wir auf die nördlichsten Gräber des Gräberfeldes des 9. Jh. gestoßen sind und das Gräberfeld sich südlicher hinzieht. Die Ausgrabung leitete in der ersten Periode Mária Bondár, in der zweiten László Horváth.

László Horváth

2. *Battonya—Vertán-Meierei* (Kom. Békés) (II). Auf dem halben Weg zwischen Battonya und Mezőkovács-háza setzen wir auf der Siedlung der Tiszapolgár-Kultur unsere Erschließung fort. Neben einem weiteren Hausrest der Kultur kamen auch mittel- und spätbronzezeitliche, arpadenzeitliche sowie mittelalterliche Objekte bzw. Funde zum Vorschein.

Bei den Arbeiten halfen die Schüler des Berzsenyi Dániel-Gymnasiums mit.

Mitarbeiter: György Goldman.

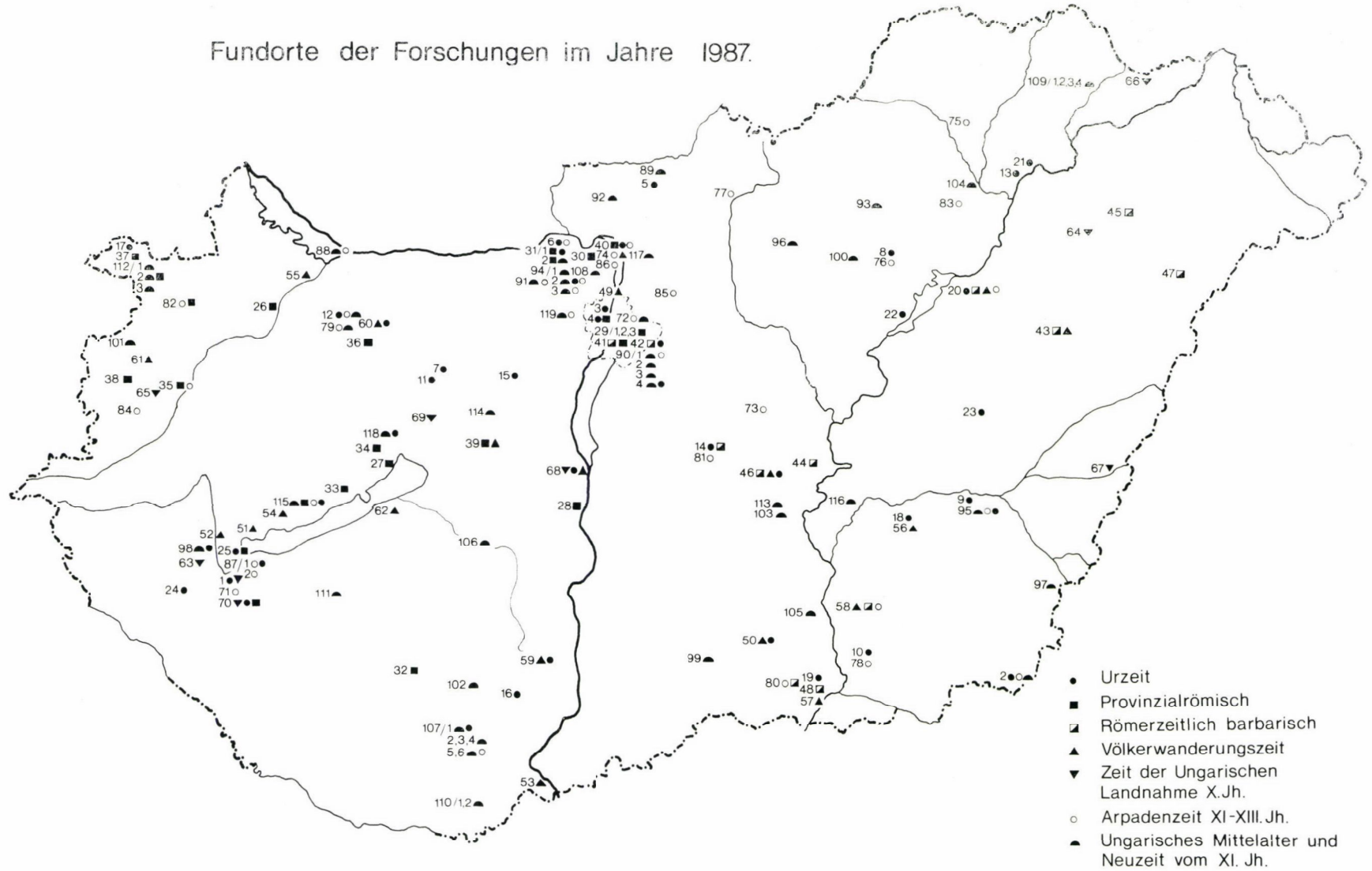
Júlia G. Szénászkzy

3. *Budapest I., N-Seite des Gellért-Berges* (III). Das BTM setzte auch 1987 seine Planausgrabung auf dem Gelände des spätkeltischen Oppidums auf dem Gellért-Berg fort. Wir stellten die Durchforschung des terrassenförmigen Gebietes zwischen der Zitadelle und dem schon bekannten Wallzug zur Aufgabe. Aus diesem Zweck sondierten wir mit 15 Suchgräben die westliche Hälfte des Geländes. Wir haben angenommen, daß auf diesem kalten, windigen Teil des Berges nur mit einer sehr aufgelockerten Siedlung zu rechnen ist. Diese Annahme wurde auch durch unsere Forschungen bestätigt. Obwohl die zerstreute und für diese Periode charakteristische Keramik überall in sehr großer Zahl vorhanden war, fanden wir nur in der unmittelbaren Nähe des Walles Siedlungsspuren vor. Hier kam das einschichtige Fußbodenniveau aus gestampftem Lehm eines rechteckförmigen Wohnhauses mit abgerundeten Ecken zum Vorschein. Aus dem Fundmaterial lohnt sich ein aus zwei Eisenstücken erzeugtes Holzbearbeitungswerkzeug außer dem sehr reichen, mannigfaltige Formen zeigenden Scherbenmaterial der La-Tène D zu erwähnen.

Mária Pető

4. *Budapest III., Aranyhegyi út* Prz. 22590 (III). Im Laufe der auf dem Gebiet der im Mocsáros dülő geplanten Wohnsiedlung vorangehenden Forschung wurde mit dem Grabenbagger in 175 m Länge und 2 m Breite eine Fundstelle von mehreren Perioden durchschnitten. Die Fundstelle ist der nach O abfallende niedrigste Abhang des Aranyhegy, der sich aus dem einstigen sumpfigen Überschwemmungsgebiet der Donau leicht

Fundorte der Forschungen im Jahre 1987.

hervorhebt. In beiden Profilen des in NS-Richtung verlaufenden Suchgrabens zeigten sich Umrisse von archäologischen Objekten, die sich im N- und S-Teil vermehrten. Uns der Rettungsgrabung anschließend wurden deshalb an diesen Stellen Schnitte ausgesteckt und eine Fläche von 240 m² erschlossen. Die meisten und reichsten Objekte waren: Gruben und Grubenkomplexe aus dem Frühneolithikum. Sie enthielten ein für die älteste Phase der mitteleuropäischen (transdanubischen) Linearkeramik charakteristisches Fundmaterial. Funde solchen Alters kamen zum ersten Male nicht nur in Budapest, sondern auch in seiner weiteren Umgebung zum Vorschein. Mit weniger Objekten war die mittelnolithische Zseliz-Gruppe vertreten. Das Fundmaterial war aber auch hier reich. Zu erwähnen sind die Fragmente von Gesichtsgefäßen. In einem Objekt waren früh-mittelbronzezeitliche Funde. Aus einigen Objekten kamen Denkmäler der spätesenzeitlichen LT-Periode hervor. Zu dieser Periode gehörten die vorläufig nur in kleinen Abschnitten beobachteten Spitzgräben. Außer diesen wurden im Laufe der Rettungsgrabung auch sehr zerstreut hochkupfer-, frühbronze- und römische Funde zutage gefördert. Mitarbeiter: Nándor Kalicz.

Rózsa Schreiber

Budapest XX., Soroksár, s. Nr. 42.

4a. Budapest, XX. Soroksár-Festungsberg. Zwischen den Häusern des arpadenzeitlichen Dorfes bzw. ihren im Freien vorhandenen Feuerstellen kamen einige Abfallgruben der Vátya-Kultur, auf der westlich von dem Burgberg wahrnehmbaren Spurlinie gleichfalls Abfallgruben und einige freie Feuerstellen zum Vorschein. Auf dem nördlich von Soroksár-Burgberg, 100 m weit liegenden Hügel öffneten wir einen 4×30 m großen Block. Die Siedlung der Vátya-Kultur — der zerstörte Fußboden eines N-O orientierten Hauses, die Feuerstelle mit Rand, außerdem der Abschnitt eines 1,60 m tiefen Grabens, Feuerstellen im Freien, sowie 20 Abfallgruben kamen zum Vorschein.

An der Ausgrabung nahm der Universitätshörer Attila Horváth teil.

Anna Endrődi

5. Csesztve—Stalák (Kom. Nógrád) (XXVIII). In Csesztve, hinter dem Madách-Landsitz erschlossen wir auf dem sich in OW-Richtung lang dahinziehenden Hügelrücken auf der Siedlung der Lengyel-Kultur im Jahre 1987 eine Fläche von etwa 300 m². Es wurden neun Gruben freigelegt, von diesen waren drei regelrechte, bienenkorbförmige Gruben. Aus den Objekten und aus der urzeitlichen Kulturschicht kam eine für die späteste Phase der Lengyel-Kultur charakteristische Keramik ans Tageslicht. Sehr reich und mannigfaltig war auch das gespaltete Steingerätmaterial der Siedlung. Auch ein Brandschüttungsgrab mit vier Beigefäßen wurde erschlossen.

An der Ausgrabung nahm Katalin Bodnár teil.

Sára Kató

Csölyospálos—Felsőpálos, gew. Budai-Gehöft (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 50.

Esztergom—Bánom (Kom. Komárom), s. Nr. 31/1.

6/1. Esztergom—Szentgyörgymező (Kom. Komárom) (X). Die Erschließung der urzeitlichen, keltischen und arpadenzeitlichen Siedlungen am Donauufer wurde fortgesetzt. 1987 erschlossen wir 16 Schnitte. Es wurden 12 urzeitliche Gruben freigelegt, in deren Aufschüttung atypische bzw. mit Buckeln verzierte Gefäßfragmente, Tierknochen, retuschierte Silexabsplisse und einige Silexgeräte waren. Im Humus fanden wir ein unversehrtes, stiefelförmiges, keltisches, kleines Gefäß und Terra sigillata-Fragmente. Wir durchschnitten den römischen Graben von neuem, der hier von der Donaulinie etwas abbiegt. Acht keltische — größtenteils Asche ent-

haltende — Gruben wurden erschlossen, in deren Aufschüttung wir viele keltische Gefäßfragmente, winzige Steine, Tierknochen, einen Wetzstein und das Fragment des Mühlsteines einer kleinen Handmühle fanden. Erschlossen wurde eine arpadenzeitliche Wasserrinne und auch ein kleines, zur Hälfte in den Boden eingegrabenes Grubenhaus. (Maße: ca. 3×3,50 m.) Das Haus war in eine keltische Grube eingegraben. Seine Aufschüttung war mehrschichtig, im unteren Teil des Abstieges befand sich eine nicht tiefe Grube, an der dem Steinofen gegenüber liegenden Seite legten wir die Grube des gabelförmigen Stützbalkens frei. Oben auf der Aufschüttung fanden wir unter den weggepflügten Steinen des oberen Teils des Steinofens ein unversehrtes, früharpadenzeitliches, handgemachtes, kleines Gefäß. Der Steinofen war viereckig.

Mitarbeiterin: Etelka Kövecses-Varga.

Sarolta Lázár

6/2. Esztergom—Szentgyörgymező—Donauufer (Kom. Komárom) (X). Im Laufe der im Rahmen des Staudammprogramms von Nagymaros durchgeführten Ausgrabungen wurden 1987 aus der spätkeltischen Siedlung sieben, in den Boden eingegrabene Häuser, eine große »Arbeitsgrube« und sieben kleinere Gruben erschlossen. In den festgestampften Lehm Boden des einen Hauses wurde nachträglich eine Grube mit 135 cm Durchmesser eingeschnitten, aus deren gebrannten, aschigen Aufschüttung außer zahlreichen Gefäßfragmenten in großer Menge Fischschuppen zum Vorschein gekommen sind. In den Häusern fanden wir auch fertige und halbfertige Mühlsteine, — die Aufschüttung der einen kleinen Grube bildete das Abfallmaterial der Mühlsteinerzeugung. — Das Fundmaterial besteht aus Tongefäßen, Gefäßfragmenten, einigen Knochengeräten und Tierknochen.

An der Ausgrabung nahmen Etelka Kövecses V. und Beatrix Romhányi teil.

Márta H. Kelemen

Esztergom—Burg (Kom. Komárom), s. Nr. 94/2.

7. Fehérvárcsurgó—Wald von Eresztvény (Kom. Fejér) (XXX). Im hallstattzeitlichen Hügelgräberfeld wurde die 1986 begonnene Erschließung des Hügels VII fortgesetzt. Bloß ein Drittel der in der östlich vom NS-Durchschnitt des Hügels gelegenen Hälfte befindlichen Grabkammer war unberührt, die übrigen Teile dürften durch eine frühere Ausgrabung zugrunde gegangen sein. Das Grab mit einem von den bisherigen Bestattungen abweichenden Ritus stand auf einer mit Steinschicht bedeckten Bodenerhebung. Die Grabkammer von doppelter Holzkonstruktion war den übrigen ähnlich mit Steinen bedeckt, auf welchen eine durchgebrannte Erdschicht lag. Mit der Erschließung des Hügels VII wurde die Freilegung der hallstattzeitlichen Tumulusbestattungen in Fehérvárcsurgó beendet.

An der Ausgrabung nahm die Archäologin Emilia Pásztor teil.

Éva F. Petres—Béla Jungbert—Tibor Kovács

8. Füzesabony—Obstgarten in Pusztaszikszó (Kom. Heves) (IX.) NW vom inneren Gebiet der Gemeinde, am linken, östlichen, hohen Ufer des Laskó-Baches kam im Zentrum der mittellukuperzeitlichen, mit Rundgraben umgebenen Bautenreste eine 5 m tiefe Opfergrube zum Vorschein, in der neben dem Skelett einer Ziege mehrere Gefäße lagen.

Ágota Sz. Kállay

9. Gyomaendrőd—Endrőd, Fundstelle Nr. 119 (Kom. Békés) (XLI). Im Rahmen des Forschungsplanes des MTA RI auf dem Gebiet der Mikroregion wurde die 1986 begonnene Erschließung fortgesetzt und auf der kleinen Wohnsiedlung der Körös-Kultur im Gebiet der Schnitte 20—32 eine ähnlich große Fläche wie im vorigen Jahr (etwa 4000 m²) durchforstet. Es gelang uns un-

mittelbar unter der gepflügten Oberfläche und deshalb zum Teil zugrunde gegangene Reste eines Wohnhauses, ferner zwei oder drei Abfallgruben freizulegen. Wahrscheinlich diente die eine Grube zur Gewinnung des zum Hausbau benötigten Leimes, eine andere Grube lag hingegen unter dem Haus, ist demnach älter als die erste. Das Fundmaterial war sehr reich an Keramik und Tierknochen, auffallend ist hingegen — im Vergleich zum vorangehenden Jahr — das fast völlige Fehlen der Menschen- und Tierdarstellungen. Im Laufe der Arbeit wurden 35 Bodenproben von je 10 kg mit nassem Verfahren filtriert und außerdem mehrere Holzkohlenproben eingeholt.

János Makkay

Hahót—Sárkányziget (Kom. Zala), s. Nr. 98.

9. *Gyomaendrőd—Endrőd. Fundstelle 6.* (Kom. Békés) (XLI) Im Rahmen des Mikoregionforschungsplanes des MTA RI erschlossen wir eine Abfallgrube der Alföld-Linear Keramik, mit verhältnismäßig reicher Keramik und Steingerätmaterial. Wir beendeten ferner die Erschließung der in einem 1986 zum Teil erschlossenen Block begonnenen Abfallgrube, deren Funde in die späte Phase der Körös-Kultur gehören, mit wenigen, jedoch sehr charakteristischen Keramiken. Aus beiden Einheiten untersuchten wir einige Bodenproben. Schließlich wurden zwei Objekte der Kupferzeit, ein Ofen mit verschmierter Wand und der Teil einer Abfallgrube zutage gefördert.

János Makkay

10. *Hódmezővásárhely—Gorza* (Kom. Csongrád) (XXIX). Im Block IX wurde die Erschließung des zum untersten Siedlungsniveau gehörenden Spitzgrabens beendet. In den Blöcken XII—XIV haben wir ebenfalls die erwachsene Erde erreicht. In diesen Blöcken zeichneten sich hier Details eines großen Hauses mit Lehm-boden ab, das der älteste Bau der ältesten (D) Siedlungsphase ist. Auch die Erschließung des Blockes XVIII wurde beendet. Der Graben mit senkrechter Wand der im Block XI früher erschlossenen, NO—SW laufenden Palisadenreihe und die dazugehörigen Pfostenlöcher setzen sich ebenfalls in der gewachsenen Erde fort. Die Zahl der neolithischen Bestattungen nahm im Laufe der in diesem Jahr vorgenommenen Erschließung mit weiteren vier Gräbern zu.

An der Ausgrabung nahmen folgende teil: die Archäologin Katalin Vályi (SzMFM), John M. O'Shea (Ann Arbour, USA), die Ausgrabungstechniker Péter Boldizsár (SzIKM), Lajos und Frau Matyi (SzMFM), der Physiker Péter Márton (ELGI), der Bodenmechaniker András Varga (SzMFM) sowie die Archäologiestudenten der JATE.

Ferenc Horváth

11. *Isztimér—Csőszpuszta* (Kom. Fejér) (XXX). Im Rahmen der Rettungsgrabung erschlossen wir ein spätbronzezeitliches (R BD-HA) Hügelgrab, das durch die Waldrodung gestört wurde. Die Bestattungen zeigten einen Brandschüttungsritus. Die Beigaben wurden in großem Maße durch die maschinelle Stockrodung beschädigt. Im Gebiet sind weitere Hügelgräber zu erwarten.

Béla Jungbert

12. *Kajárpéc—Pokolfadomb* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Die sich der Bautätigkeit der hiesigen LPG anschließende Notausgrabung wurde fortgesetzt und im Laufe dieser eine Fläche von 365 m² freigelegt. Aus den zur urzeitlichen Siedlung gehörenden Gruben kamen in bedeutender Menge Keramik und Tierknochen zum Vorschein. Das Fundmaterial vertritt die frühe Transdanubische Linear Keramik, die Lengyel-Kultur und die spätbronzezeitliche HA-Periode. Es wurden ferner ein in den Boden eingetieftes awarisches Wohnhaus mit innerem Ofen und Reste eines im Freien stehenden arpadenzeitlichen Ofens erschlossen.

Mitarbeiter: der Student Gábor Rezi Kató, die Restauratorin Anikó Kamenár.

András Figler

13. *Kesznyéten—Szérűskert* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). An der Fundstelle nahmen wir 1984 eine Rettungsgrabung vor. 1985 und 1987 erschlossen wir eine Fläche von 200 m². Insgesamt kamen 64 Gräber zum Vorschein. Ein Drittel von diesen waren Körper-, Zweidrittel hingegen Brandbestattungen. Die Körpergräber enthielten im allgemeinen keine Beigaben und mit einer Ausnahme waren die 1987 in Hockerlage erschlossenen NW-SO orientiert. In einem Fall fanden wir einen Schädel getrennt und in einem anderen Fall war der Schädel im Leichenbrand. Die Brandgräber waren mit wenig Ausnahme Urnenbestattungen und die Urne wurde öfters mit einer Schüssel abgedeckt. In den Urnen fanden wir typische Henkelschalen, Schläfenringe, Spinnwirtel, Eisenmesser, Eisenäxte vor. Es kamen nur wenige Waffen, insgesamt zwei weidenblattförmige Lanzen spitzen mit langer Tülle zum Vorschein. Die Bestattungszeit können wir auf die zweite Hälfte des 5. Jh. v. u. Z. setzen.

Magdolna B. Hellebrandt

14. *Lajosmizse—Halompart* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Eine Rettungsgrabung nahmen wir in der Gemarkung von Lajosmizse, auf dem Halompart vor. Dieses Gebiet ist die vom Bau der Autobahn M5 gefährdete, mit D 1 bezeichnete Stelle zur Erdgewinnung. Im Laufe der Erschließung kam ein Teil der Siedlung der Urnenfelderkultur zum Vorschein. Es wurden Abfallgruben, Arbeitsgruben und Gräben erschlossen. Die Gräben gehörten wahrscheinlich nur teilweise zur spätbronzezeitlichen Siedlung, ein Teil von ihnen kann aus einer späteren Zeit stammen. Auch zwei Häuser wurden zutage gefördert, das eine war an der Oberfläche errichtet und hatte einen Lehm-boden. Wir erschlossen einen kleineren Teil des einstigen Fußbodens, zwei Pfostenlöcher und eine zum Haus gehörende gelehmte Herdstelle. Das andere Haus war zum Teil in den Boden eingetieft, hier konnten nur Pfosten- und Pfahl-löcher beobachtet werden. Die Gruben enthielten zahlreiche Gefäßfragmente, aus der einen Grube kamen auch zwei Bronzenadeln hervor. Bei der Erschließung der Siedlung der Urnenfelderkultur wurden an der Oberfläche und in einigen Gräben sarmatische Gefäßfragmente zutage gefördert. In dem einen Graben fanden wir den Schädel eines Rindes.

Ágnes Somogyvári—Erika Wicker

15. *Lovasberény—Alsótelek, LPG-Sandgrube* (Kom. Fejér) (XXX). Während der Sandgewinnung an der S-Seite der Sandgrube der LPG brachte der Bagger ein latènezeitliches Brandgrab zum Vorschein. Es war das Grab eines Kriegers und enthielt folgende Beigaben: Schwert, Lanzen spitze, Messer, Schildfragment, Fibeln (Grab 1). Im Laufe der Rettungsgrabung wurden bisher 13 Gräber erschlossen, unter diesen waren zwei, mit viereckigem Graben umgebene Bestattungen, ein weiteres Grab wurde mit bogenförmig gesetzten großen Steinen bedeckt. Dem Ritus nach handelt es sich hier um Brandgräber, d. h. Urnen- und Brandschüttungsgräber. Die bisher freigelegten Gräber stammen aus der LT B₂—C₁ Periode, eine innere relative Chronologie gibt das Durchschneiden des Grabes mit Steinpackung durch das Grab mit viereckigem Graben.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologen Béla Jungbert, sodann Gábor Hadházi teil.

Éva F. Petres

16. *Mórággy—Tűzkődomb* (Kom. Tolna) (XXXI). Im Gebiet der zur Lengyel-Kultur gehörenden neolithischen Siedlung begannen wir 1987 die Erschließung des mit Luftaufnahme erforschten Rundgrabens. Es wurde an einer ungefähr 700 m² großen Fläche ein Abschnitt des südlichen Teils des Grabens freigelegt. Die Ausgrabung

ergab außer der Registrierung des Grabens Keramik in geringer Menge, die aber zur Datierung genügte.

István Zalai-Gaál

Nagykőrös—Százás dűlő (Kom. Pest), s. Nr. 46.

Pécs—Jakabhegy (Kom. Baranya), s. Nr. 107/1.

Rácalmás—Göböljárás (Kom. Fejér), s. Nr. 68.

17. Sopron—Krautacker (Kom. Győr-Sopron) (XLI). Die Ausgrabung wurde an der eisenzeitlichen Siedlung unmittelbar an die 1986 erschlossene Fläche angeschlossen fortgesetzt. Dieses Gebiet ist der höchstgelegene Teil der Siedlung. Es wurden insgesamt 11 Siedlungsobjekte erschlossen, unter diesen Gruben aus der Urnenfelderzeit, ein größeres Haus mit den Resten eines Webstuhles aus der Hallstatt D-Periode und drei latènezeitliche, rechteckförmige Häuser mit abgerundeten Ecken, deren Orientierung und Entfernung voneinander in das 1986 beobachtete System hineinpaßt.

Aufgrund des Fundmaterials (Fibeln, gestempelte und gratifizierte Keramik) müssen wir in diesem Teil mit einer intensiven Siedlung aus dem 4. Jh. v. u. Z. rechnen. Auch von industriearchäologischem Gesichtspunkt aus sind zwei keltische Töpferöfen als sehr bedeutend zu betrachten. Zur Beobachtung ihres Baues, ihrer Konstruktion und technologischen Eigenartigkeiten hat sich eine gute Gelegenheit geboten. Mit Hilfe der in der Arbeitsgrube des mit zwei Heizkanälen und unversehrt dem Rost versehenen Ofens gefundenen Gefäße kann der Ofen auf die LT C-Zeit datiert werden, während der andere gleichaltrige Ofen vermutlich in sekundärer Anwendung zur Räucherung gedient hat. M. Pattantyus (ELGI) führte protonenmagnetometrische Messungen durch, um die Ausdehnung der Siedlung bestimmen zu können. Von P. Márton (ELTE TTK) wurden aus dem Ofen zur archäomagnetischen Zeitbestimmung Proben entnommen. Das aus der Aufschüttung der Häuser zur Schlammung gekommene Material ermöglicht verschiedene biologische Untersuchungen.

An der Ausgrabung nahmen als Mitarbeiter Katalin Wollák (MNM) und Zsuzsa W. Kiss (MTA RI) sowie die Studentinnen Katalin Almássy, Gabriella Németh und Katalin Szende teil.

Erzsébet Jerem

18. Szarvas, Fundort 38 (Kom. Békés) (XLIII). Die Ausgrabung des Jahres 1987 erzielte, den Grundriß des Wallsystems und seiner inneren Konstruktion genauer festzustellen. Die Erschließung erstreckte sich vor allem auf den N- und S-Teil des inneren Raumes. Bei dem breiten Wallgraben konnte der Zugang nicht gefunden werden. Wir stellten fest, daß der Palisadengraben ohne Unterbrechung ringsum verlief und außer ihm waren zwischen dem breiten Wallgraben und dem Palisadengraben eine Pfostenreihe, innerhalb der Palisade zwei Pfostenreihen. Am Boden des Palisadengrabens beobachteten wir gleichfalls die Stellen der einstigen Pfosten. Im innersten Gebiet konnten auch jetzt keinerlei Siedlungsobjekte beobachtet werden. Das Fundmaterial gehört in die älteste Periode der Tiszapolgár-Kultur bzw. in die Periode der Bodrogkeresztúr-Kultur. Das Wallwerk entspricht in allen Details genau den Wallwerken der mitteleuropäischen Linearbandkeramik- bzw. der Lengyel-Kultur, den sog. Grabenanlagen.

János Makkay

19. Szeged—Tápé—Lebő (Kom. Csongrád) (XXIX). Im Rahmen des spätneolithischen Forschungsprogramms des südlichen Alföld öffneten wir in dem einen, Lebő A genannten Siedlungszentrum des weitausgedehnten Tells einen 5×5 m großen stratigraphischen Kontrollblock. Die ungestörten Siedlungsniveaus erschienen fast unmittelbar unter der Oberfläche in –30 cm Tiefe. Die durchschnittlich 210 cm dicke, neolithische Schichten-

reihe teilt sich in 17 Siedlungsniveaus und mehrere Siedlungsphasen. Am obersten Teil kam ein niedergebranntes Haus mit aufgehendem Mauerwerk zum Vorschein, in den niedrigeren Niveaus sind die Teile von Häusern mit Grundgraben charakteristisch. Aus dem untersten Siedlungsniveau geht auch hier — so wie in Gorzsa — ein tiefer Grundgraben mit senkrechter Wand und dichten Pfostenstellen aus. Die einzelnen Siedlungsphasen können aufgrund der ans Tageslicht gekommenen Importkeramik von Szilmege, Bükk, Vinča gut datiert werden.

Die Erschließung ging parallel mit der Ausgrabung von Gorzsa vor sich, die beteiligten Mitarbeiter sind auf diese Weise die gleichen.

Ferenc Horváth

Szekszárd—Bogyiszlói út (Kom. Tolna), s. Nr. 59.

Tapolca—Templomdomb (Kom. Veszprém), s. Nr. 115.

Táp—Borbapuszta (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 60.

20. Tiszafüred—Tiszaszőlös, Alsóréti-part und Aszópart (Kom. Szolnok) (XXXIV). Die örtliche LPG trug im sog. Alsóréti wegen Meliorationsarbeiten das am Rand des Dorfes gelegene Alsóréti-part (die Stelle des einstigen Sportplatzes) und das Aszópart ab. Von den beiden hohen Ufergeländen wurde 30–80 cm Erde zur Auffüllung der tiefer gelegenen Flächen abgetragen. Das Alsóréti-part ist eine unmittelbar am südlichen Rand des Dorfes findbare, in O–W Richtung gezogene Erhöhung, auf der sich die Gärten der letzten Häuserreihe befinden, das Aszópart zieht sich der Bahnlinie entlang in N–S Richtung. Im Laufe der Erdarbeiten und der Rettungsgrabung kamen folgende Objekte zum Vorschein:

Alsóréti-part: Abfallgruben der Alföld-Linearbandkeramik (Szakálhát), kupferzeitliche Gräber (Tiszapolgár-Kultur), mit reichen Beigaben, in dem einen Männergrab befand sich ein Armring aus Kupfer, ferner gab es mehrere, gleichaltrige, große Gruben; in stark beschädigtem Zustand, einige Urnenbrandgräber der spätbronzezeitlichen Gáva-Kultur; sarmatische Gräber und bienenkorb-förmige Gruben; sowie ein vermutlich arpadenzeitliches Haus.

Aszópart: (Es wurde der westlich von der Bahnlinie fallende Teil abgetragen.) Mehrere Abfallgruben mit gutem Fundmaterial der Alföld-Linearbandkeramik; verstreute Siedlungsspuren (Gruben) der Tiszapolgár-Kultur; mehrere viereckige, in den Boden eingetiefte, keltische Häuser sowie Gruben; ferner sarmatische Gräber und aus zwei Öfen sowie aus einer zwischen ihnen liegenden Arbeitsgrube bestehender (sarmatischer) Töpferofen; germanische (gepidische), in den Boden eingetiefte Häuser. An dieser Fläche kamen bronze- und arpadenzeitliche Funde nicht zum Vorschein.

Judit Tárnoki—Csilla Siklódi—János Cseh

21. Tiszalúc—Sarkadpuszta (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (V). Im Laufe der an der kupferzeitlichen Siedlung zum 14. Mal durchgeführten Ausgrabung erschlossen wir eine Fläche von 1112 m². (Das bisher freigelegte Gebiet beträgt insgesamt 7980 m²). Den anlässlich der Ausgrabung des Jahres 1986 beobachteten Graben um die Siedlung fanden wir abschnittsweise an der W- und N-Seite vor, demzufolge zeichnete sich die ganze, im großen und ganzen nierenförmige Ausdehnung der Siedlung ab. Zur völligen Erschließung wird noch die Ausgrabung von 1850 m² nötig sein. Auch in diesem Jahre kamen die üblichen Funde ans Tageslicht; die bedeutendsten von diesen waren die drei Kupferpfriemen. Außer dem reichen Fundmaterial der kupferzeitlichen Hunyadihalom-Kultur waren die Kultur der Alföld-Linearbandkeramik, die Boleráz-Gruppe der Badener Kultur und die Frühbronzezeit vertreten. Wir stießen auch auf drei Gräber der Kultur der Alföld-Linearbandkeramik. Von den Siedlungsobjekten lohnt sich zu erwähnen, daß am SW-Abschnitt der Umfriedung der

Siedlung auch ein Wachturm gestanden haben dürfte. An der Ausgrabung nahm Katalin Wollák teil.

Pál Patay

22. *Tiszanána—Dinnyehalom* (Kom. Heves) (IX). Im nördlichen, Kömlő anrainenden Teil der Dorfgrenze konnten im Laufe der Rettungsgrabung Rundgrabenspuren der Tiszapolgár-Kultur beobachtet werden.

József J. Szabó

23. *Túrkeve—Terehalom* (Kom. Szolnok) (XXXIV). Es wurde die Erschließung in dem 10×20 m großen Block aus dem Jahr 1986 fortgesetzt. Die stehenden Mauerstümpfe des Hauses 1 im Niveau 2 wurden abgerissen, um die Konstruktion der Mauer feststellen zu können. In der Linie der Mauer reihten sie h voneinander in einem Abstand von 60–80 cm Pfostenlöcher von 15–20 cm Durchmesser, in der Längsachse des Hauses hingegen 6 Pfostenlöcher von 30 cm Durchmesser. Auf den Pfostenstellen kann also ein Gebäude mit Pfostengerüst und Satteldach rekonstruiert werden. Aus der Verfärbung des Bodens ließ sich auf eine Mauerdicke von 30–40 cm schließen. An der Innenseite der Mauer beobachteten wir in Spuren auch eine 5–6 cm dicke, mörtelartige Verschmierung. Innerhalb des Hauses befand sich zwischen den zwei Räumen von abweichender Funktion keine ständige Teilungswand. Aus der Anbringung der Pfostenstellen schlossen wir darauf, daß der Zugang des Hauses an der südöstlichen Längsseite war und in den Raum mit Holzfußboden führte. Von den Verschmierungen erschlossen wir systematisch die sich im besten Zustand befindliche unterste Schicht. Hierbei stellte sich heraus, daß in der Mitte des Raumes des früheren Gebäudes ein offener Herd stand, dessen Größe mit dem späteren übereinstimmte. Nördlich vom Herd wurde auf dem Fußboden eine verzierte Goldscheibe gefunden.

In der NW-Ecke des Blockes durchschnitten ein wahrscheinlich aus dem vorigen Jahrhundert stammender, 1,5 m breiter Suchgraben das benachbarte, ähnlicherweise niedergebrannte Gebäude mit Holzfußboden, von dem nur ein kleiner Eckteil in unseren Block fiel. Die Richtung der erhalten gebliebenen Mauerstümpfe weist auf ein Gebäude hin, dessen Orientierung und vielleicht Größe mit dem Haus 1 übereinstimmen. Die Entfernung zwischen den beiden Häusern beträgt 2,5 m. Auch in der NO- und SO-Ecke des Blockes erschienen Hausreste, von denen nur die nordöstlichen Ruinen durchgebrannt waren. Wegen den zahlreichen neuzeitlichen Eingrabungen waren in diesen Abschnitten keine genaueren Beobachtungen möglich. Im keramischen Material waren die Typen der mittelbronzezeitlichen Füzesabony-, Gyulavarsánd- und Perjámos-Kulturen vermischt vertreten. Unter den zahlreichen Knochengeräten kamen auch Seitenstangen von Trensen und Riemenverteiler vor.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologinnen M. Máthé, A. Mozsolics, I. Stanczik, die Archäozoologen A. Choyke, L. Bartosiewicz, der Fotograf K. Kozma und die Restauratorin Frau Gy. Turóczy teil.

Konsultant: I. Bóna.

Marietta Csányi—Judit Tárnoki

Veszprém—Burg (Kom. Veszprém), s. Nr. 118.

Visegrád—Lepence (Kom. Pest), s. Nr. 40.

Zalakomár—Alsó Kolon (Kom. Zala), s. Nr. 70.

24. *Zalaszentbalázs—Szőlőhegyi mező* (Kom. Zala) (XVI). Auf dem Weinberg wurde mit dem Bagger ein Weg gemacht. Im Laufe dieser Arbeit holte Frau M. Horváth charakteristische Scherben der Lengyel-Kultur ein. Auf dem Fundort führte ich im Rahmen der OTKA-Preisanschreibung eine Sondierungsausgrabung durch. Im erschlossenen, etwa 200 m² großen Gebiet kamen Gruben der frühen und späten Phasen der Lengyel-Kultur bzw.

ihr über die Oberfläche gebautes Haus mit seinem charakteristischen Fundmaterial zum Vorschein (Fußschüssel, Tonlöffel, bemalte Gefäßfragmente, Miniaturbecher usw.). Im Laufe der in der Umgebung durchgeführten Geländebegehung stellten wir fest, daß die Scherben der Lengyel-Kultur in großer Fläche intensiv angetroffen werden können.

Mária Bondár

25. *Zalavár—Basasziget* (Kom. Zala) (XVI). Im Rahmen des Kleinen Balaton-Programms setzten wir die 1984 begonnene Forschung in der hochkupferzeitlichen Siedlung von Zalavár-Basasziget fort, wo wir in diesem Jahr eine weitere Fläche von 1000 m² erschlossen. Unsere Forschung konzentrierten wir vor allem auf den vom Wasser entfernter gelegenen W-Teil der Halbinsel. Es gelang uns hier den SW-Rand der Siedlung zu bestimmen. An der W-Seite beobachteten wir die Spuren von weiteren drei Gebäuden, die eine den 1984 zum Vorschein gekommenen, ähnliche Grundgrabenkonstruktion hatten. Den Grundgraben der Häuser 3 und 4 fanden wir in ganzer Länge, während von dem nördlichst gestandenen Gebäude 5 nur ein Teil zum Vorschein kam. Den Grundgraben nach hatten die Häuser ein aufgehendes Mauerwerk, in ihrer Achse wurden auch die Stellen der das Dach haltenden Pfosten gefunden. Der Zugang kam in jedem Fall an der W-Seite zum Vorschein. Die Grundfläche des Hauses 3 betrug 9×8 m, die des Hauses 4 hingegen 13×7 m. Dem letzteren schloß sich von W her, ebenfalls mit einem Grundgraben ein 6,5×3 m großer Zubau an. Herde wurden vermutlich infolge der Erosion weder in den Häusern, noch in ihrer Nähe gefunden. Die Häuser 3 und 4 wurden nacheinander, an derselben Stelle erbaut, sodann beide von den Gruben der Balaton-Lasinja I.-Kultur durchschnitten. Die Gruben von verschiedener Funktion, oft ineinander gegraben, waren in der Siedlung verstreut untergebracht. Aufgrund des Verhältnisses der Gruben und der Gebäude zueinander gelang es innerhalb der Siedlung der Balaton-Lasinja I.-Kultur bisher drei Bauperioden auseinanderzuhalten. In diesem Jahr legten wir insgesamt 65 Gruben frei, die im W-Teil der Siedlung dichter wurden. Dementgegen erschienen diese Siedlungsobjekte in der dem Wasser näher gelegenen, östlichen Seite erschlossenen Blockreihe sehr spärlich.

Außer der Keramik der Balaton-Lasinja I.-Kultur kamen in relativ größerer Menge Wetzsteinfragmente zum Vorschein. Von den Funden fiel dem kupfernen Flachbeil von Szakálhát-Typ eine hervorragende Bedeutung zu. Im N-Teil des Fundortes fanden wir auch verstreut spätbronze- und römische keramische Fragmente, jedoch konnten Objekte in keinem Fall beobachtet werden.

Zsuzsanna M. Virág

Zalavár (Burg) (Kom. Zala), s. Nr. 86/2.

RÖMERZEIT

(Auf der Karte: Nr. 26–40)

26. *Árpás—Dombföld, Malomdomb* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Im Gebiet der römischen Stadt Mursella wurde die Erschließung des W-Traktes des Steingebäudes Nr. 2 fortgesetzt. 1987 waren die Arbeiten auf einer Fläche von 280 m² in der SW-Ecke des zur Mitte des 3. Jh. erbauten Wohnhauses im Gange. Wir erreichten den Rand des mit Schotter beschütteten Hofes und stellten fest, daß sich der Korridor um den Hof auch an der S-Seite fortsetzt. Die Beschotterung des Hofes konnte nur fleckenweise beobachtet werden. Im Inneren des Gebäudes fanden wir das Gelniveau nicht vor, jedoch zeigt eine Planierungsschicht mit Mörtel noch die römische Umbauphase an. In diesem Gebäudetrakt konnten die ausgebeuteten Mauern infolge der Bodenerosion nur sehr schwer beobachtet werden. Besser war die Lage nur dort, wo sich unter dem Stein-

gebäude eine tiefere Grube befindet, dort wurden die Steinmauern nämlich tiefer fundiert. Ein neues Objekt ist im Gebiet die Pfostenlochrreihe außerhalb der westlichen Mauer des Gebäudes Nr. 2, aus deren Aufschüttung Stein- und Mörtelstücke zum Vorschein gekommen sind. Da die Steinmauern überall herausgenommen wurden, konnte nicht eindeutig festgestellt werden, ob es sich um die Reste eines Gebäudes mit früherer Holzkonstruktion oder um die zum Steingebäude gehörende Abstrebung, um ein Baugerüst handelt. Innerhalb des Gebäudes konnten keine weiteren, zu den Pfostenstellen gehörenden Objekte gefunden werden. Wir stießen aus einer früheren Periode als das Steingebäude auf eine zur Periode der Töpferöfen gehörende, jedoch nur in der ersten Hälfte des 3. Jh. aufgeschüttete Grube. Es sei noch bemerkt, daß sich in der SW-Ecke des Hofes bzw. unter seinem Korridor der in den vorangegangenen Jahren beobachtete Balkengraben fortsetzt, der älter als die Lehmgruben des Töpfers ist. Den beobachteten Objekten entsprechend fehlt das frühromische Fundmaterial (in den erwähnten Balkengräben sind keinerlei Funde ans Tageslicht gekommen), die älteste Keramik kann auf die erste Hälfte des 2. Jh. datiert werden und ist sehr sporadisch. Dasselbe kann auch vom Bronzematerial gesagt werden, unter den Münzen ist das älteste lesbare Stück die Prägung des Philippus Arabs, das späteste Fundmaterial vertreten die Kleinbronzen der Constantinus-Dynastie und einige glasierte Gefäßfragmente.

Mitarbeiter: Péter Tomka.

Eszter Szőnyi

27. Balatonalmádi—Budatava (Kom. Veszprém)

28. Balatonalmádi—Budatava (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Im Frühjahr 1987 wurde der Bau des Rákóczi-Wohnviertels und der öffentlichen Anlagen fortgesetzt. Im Laufe dieser Arbeiten kamen weitere sieben auf das 3–4. Jh. datierte Gräber mit Steinpakung zum Vorschein. Beigaben: Perlen, Münzen, glasierte Tonkrüge, Flaschen, Schlüssel, Bronzefibel, Fingerringe, Spinnwirtel aus Knochen und Ton, Eisenspieß und Messer usw. In der Nähe dieser Gräber kamen auch zwei Urnenbestattungen aus dem 1–2. Jh. zum Vorschein. In den sehr fragmentarischen Gefäßen waren kalzinierte Knochen. Die archäologische Aufsicht sichern wir während der ganzen Bauzeit.

Ágota S. Perémi

28. Baracs—Annamatia (Kom. Fejér) (XXX.). 200 m nördlich vom Römerlager wurden auf dem eingestürzten Donauufer Teile des Vicus zutage gefördert. Es kamen ein Gebäude mit Steinfundament und Terrazzo, sowie im Freien stehende Backöfen aus dem 2. Jh. zur Erschließung.

Gyula Fülöp

Budapest III., Aranyhegyi u. Pr. 22590, s. Nr. 4.

29/1. Budapest III., Lajos u.—Árpád fejedelem u. (III). An der Stelle des geplanten Hotels Aquincum führten wir innerhalb des römischen Ala-Lagers kleinere Forschungen durch. Es konnten der Grundriß des Torturmes des Lagers und seine Perioden in ihren weiteren Abschnitten geklärt werden.

Margit Németh

29/2. Budapest III., Laktanya u. 4. (III). Anlässlich der Fundierungsarbeiten des Hauses unter Laktanya u. Nr. 4. konnten folgende Objekte beobachtet werden: Spuren eines Wallsystems mit Pfostenkonstruktion aus dem 1. Jh., ein auf die Wende des 1–2. Jh. datierbarer Wassergraben, im Vorraum der Porta principalis eine Geländeregelung anlässlich des Lagerbaues während der Traianus-Hadrianuszeit, Geländeerscheinungen aus dem 2–3. Jh., Geländeregelung unter Valentinianus I. — über diese ein spätromisches Gebäude aus zwei Perioden.

Orsolya Madarassy

Budapest III., Mocsáros dűlő, s. Nr. 41

29/3. Budapest XVII., Rákoscaba, Péceli u. Pr. 138 598 (III). Die Erschließung des aus dem 3–4. Jh. stammenden Gräberfeldes im Barbaricum wurde in diesem Jahr beendet. Die Gräber des gänzlich freigelegten Gräberfeldes und die zum Teil erschlossenen Siedlungerscheinungen aus dem 1–2. Jh. lagen auf einer mehr als 18 000 m² großen Fläche. Aus den neueren Gräbern des 269 Gräber enthaltenden Gräberfeldes kamen römische Silber- und Bronzemünzen, Eisen- und Bronzeschnallen, Fibeln, Armringe, Perlen, scheibengedrehte und handgemachte Gefäße zum Vorschein.

Margit Nagy

30. Dömös—Iskolakert (Kom. Komárom) (X). Im Rahmen einer Bergungsgrabung wurde der 1986 bei Erdarbeiten entdeckte römische Ziegelofen erschlossen. Die Seitenwand des Heizraumes blieb an der S- und O-Seite in 48–57 cm Höhe erhalten. Auf dem 540–620 cm großen, zweimal verschmierten Rost sind 13×10 St. Rostlöcher von 8 cm Durchmesser zu finden. Die Heizöffnung des Ofens war an der N-Seite, das N-Ende des 170 cm breiten, aus Ziegel gebauten Heizkanals wurde im Laufe der früheren Erdarbeiten durchgeschnitten. Von den zwei, aus Ziegel gebauten und mit Lehm verschmierten 170 cm hohen, gewölbten Heizkanälen war der östliche unberührt, während im westlichen Störungsspuren entdeckt werden konnten. Aus der Aufschüttung kamen eine Bronzemünze, graue Gefäßfragmente, Tierknochen, Eisennägel und das Fragment von Ziegelstempeln (wahrscheinlich der Leg. adiutrix) zum Vorschein. In dem östlich von Ofen gezogenen Suchgraben fanden wir weitere gestempelte Fragmente. Aufgrund der Stempel konnte der Ofen auf die Zeit nach 214 bestimmt werden.

An der Ausgrabung nahmen Etelka Varga Kövecses, die Studenten des Franziskanergymnasiums »Temesvári Pelbárt« zu Esztergom sowie die Teilnehmer des von der ELTE organisierten archäologischen Lagers teil.

Márta H. Kelemen

31/1. Esztergom—Bánom (Kom. Komárom) (X). Auf der im Gebiet der Sandgrube durchgeführten Bergungsgrabung legten wir im Jahre 1987 weitere 47 römische Gräber frei. Von diesen waren 37 Erdgräber, 10 Ziegelgräber. Aus den Männergräbern kamen bronzene Zwiebelkopffibeln, Bronzeschnallen, Bronzebeschläge, Eisenschnallen, Feuersteine, Glas- und Tongefäße, aus den Frauengräbern Perlen, Armringe aus Eisen, Bronze und Knochen, Fingerringe, silberne Haarnadel, Münzen, Knochenkämme, Spinnwirtel sowie Glas- und Tongefäße zum Vorschein. Im Abschnitt des Gräberfeldes, wo die Steinplattengräber liegen, besteht zur weiteren Erschließung keine Möglichkeit.

Mitarbeiter der Ausgrabung: Etelka Varga Kövecses, Emese Ugrin.

Im Laufe der Erschließung des spätromischen Gräberfeldes wurden auf dem Gelände zwischen den römischen Gräbern zahlreiche spätkeltische Gefäßfragmente und ein aus Eisenlanze, Eisenschere und Eisenmesser bestehender keltischer Fundkomplex zutage gefördert.

Márta H. Kelemen

31/2. Esztergom—Donaubett (Kom. Komárom) (X). Im Laufe der in der Linie der Kirche von Szentgyörgymező (Stromkm 1717–1718) durchgeführten Naßbaggerung kamen folgende archäologische Funde hervor: zu Ehren des Liber Pater gestellter Altarstein aus weißem Kalkstein, aus dem 3. Jh., Fragment eines aus rotem Marmor gehauenen Balusterspindels in Renaissancestil, Fragmente von Bronzegüssen (Statue?), Eisenhelm von westlichem Typ aus dem 17. Jh., stark beschlagenes, türkenzeitliches Rad eines Geschützes mit Doppelreif, Kanonenkugeln aus Stein und Eisen.

István Horváth

32. *Kapospula—Alsóhetény* (Kom. Tolna) (V.). 1987 arbeiteten wir in der spätrömischen Festung und auf dem dazugehörenden Gräberfeldgelände. In der NO-Ecke des Gebäudes VIII der Festung wurde der Grundriß eines großen Gebäudes bestimmt. Der mit den Festungsmauern parallel orientierte, ungeteilte, rechteckförmige Saal ist 75 m lang und 46 m breit. Seine Mauern wurden mit opus incertum-Technik gebaut. Außen sind sie in regelrechtem Abstand mit Strebe Pfeilern gegliedert. Die Mauerstärke beträgt 90 cm. Eine innere Teilung oder Pfeiler konnten nicht entdeckt werden. Der Fußboden bestand aus Terrazzo. Der große, unbeheizte Saal dürfte ein Magazin gewesen sein. Im Gräberfeld setzten wir die Erschließung des Mausoleums Nr. I. fort und die Erforschung des Grundrisses des Gebäudes wurde beendet. Dem mit sechseckigen Apsiden und viereckigen Räumen erweiterten Zentralteil schließt sich ein Vorraum mit entgegengesetzter Apside an. Vor dem Gebäude ist ein 15,5 m breiter und 17 m langer offener Hof mit Peristyl, zu dessen Seitenmauern sich je zwei Apsiden angeschlossen haben. Auf dem Hof zogen sich zwei Pfeilerreihen hin. Der Hof ist das Ergebnis eines einheitlichen, planmäßigen Baues und schließt sich organisch dem früher freigelegten Gebäudeteil an. Auf dem Hof konnten auch Spuren eines Umbaues festgestellt werden. Die Fassade wurde nach NW etwas erweitert, bei der Anschlußstelle des Hofes und des Gebäudes wurden einzelne Mauern abgerissen. An der NO-Seite wurde dem Anschluß ein viereckiger Raum angebaut, in dem jedoch keine, mit dem Gebäude gleichaltrige Bestattung gefunden werden konnte. In den Apsiden und auf dem Hof wurden Ziegelgräber freigelegt. Die Apsiden waren farbig bemalt. Die ganz klein zerbrochenen Mörtelstücke lassen eher auf ein geometrisches, als auf ein figürliches Muster schließen. Der Ritus der Bestattungen stimmt innerhalb des Gebäudes mit dem der früher freigelegten Gräber überein: die Toten wurden ohne Beigaben und Trachtgegenstände in Textilien eingewickelt in die mit Satteldach bedeckten Ziegelgräbern beigesetzt. Nur in einem einzigen Grab fanden wir ein spindelförmiges Parfümfläschchen und in einem anderen eine mit linsenförmigen Glasperlen und Glaskugeln verzierte Halskette. In der NW-Apside kam ein Steinsarkophag zum Vorschein mit zwei Skeletten: die Toten wurden in Leinen und Seide eingewickelt. Die Reste eines breiten, das Ende einer Seidenstola verzierenden Goldstoffes mit bestimmbarer Muster konnten gerettet werden. Die wenigen Textilien wurden aus Damast mit mehrfachem Muster gewebt und das eine Stück war mit dünnen, blauen Streifen bemalt. An der Innenseite des einen großen, das eine Grab bedeckenden Grabziegels war eine Ritzung mit der Darstellung eines Wagenlenkers zu sehen. Die SO-Hauptapside des Zentralgebäudes wurde völlig freigelegt. Diese war etwas größer als die zwei anderen und ihr Steinfußboden wurde aus abwechselungsweise gelegten Ziegeln und Stein gebaut. In der Apside fanden wir keine gleichaltrige Bestattung. Aus dem früher als das Gebäude entstandenen Grab kam eine griechische Buchstaben enthaltende Ziegelritzung ans Tageslicht. Wir legten ein in die NO-Apsidenöffnung eingemauerte, schon früher entdeckte, ausgeraubte Grab und die volle Apside frei. Dieses Grab war die einzige, mit dem Gebäude gleichaltrige Bestattung des Zentralteiles. Im Schutt der aus Ziegel und Stein gemauerten Grabkiste fanden wir kleine, goldene Wandgemäldefragmente vor. Im Mausoleum wurden in diesem Jahr 18, zum Gebäude gehörende und frühere Bestattungen erschlossen. Das einheitlich geplante Gebäude mit eigenartigem Grundriß ist aller Wahrscheinlichkeit nach das Ergebnis eines einzigen Baues. In dem Gebäude mit in seinen Details über Analogien verfügendem, jedoch im Ganzen gesehen einzigartigem Grundriß wurden die kirchlichen und weltlichen Vornehmen der Festung und Stadt Iovia bestattet. Die Entstehung des Gebäudes bekräftigen die in diesem Jahr zum Vorschein gekommenen Funde: vom Gebäude werden nämlich frühere, auf die Mitte des 4. Jh. datierbare Gräber durchschnitten. Sein Bau kann auf die Jahre 360 gesetzt werden. Neben dem Mausoleum

erschlossen wir einen kleineren, viereckigen Aufwahrungsraum, in dem eine Bronzelampe und ein schmuckhafter Bronzelenpfeiler gefunden wurden. Auch in diesem Jahre kamen Körper- und Brandbestattungen zum Vorschein, die älter als das Gebäude waren. Die letzteren sind aufgrund der Münzen zweifelsohne aus der Tetrarchiezeit und den ersten Jahrzehnten des 4. Jh. stammende Bestattungen — die Kinder wurden aber nicht eingäschert. Die ethnische Zugehörigkeit der Bestatteten in den Brandgräbern kann mit den 295 angesiedelten Karpen identifiziert werden.

An der Ausgrabung nahm Ottó Sosztarits teil.

Endre Tóth

33. *Mencshely, Berki kút* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Auf dem Fundort MRT 2.32/2 kam es vor der Aufforstung zu einer Sondierungsgrabung. Das Gelände wurde durch das vorbereitende Tiefpflügen stark gestört, diesem fiel auch ein Teil der Terrazzo Fußböden zum Opfer. Mit unseren Suchgräben konnten 3 römische Gebäude bestimmt werden. Das eine ist in zwei Perioden entstanden, während die anderen zwei wahrscheinlich erst aus dem 4. Jh. stammen. In dem mit weißem oder mit weißem Grund versehenen Wandgemälde verzierten Gebäude fanden wir zwei Kapitelle mit Maske aus rotem Sandstein. Die finanziellen Möglichkeiten ermöglichten nicht eine umfangreiche Erschließung der aus mehreren Gebäuden bestehenden römischen Siedlung bzw. die Klärung des Grundrisses des Gebäudes.

Sylvia Palágyi

34. *Nemesvámos, Balácsa* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). An den Fundstellen MRT 2 34/14 und 34/10 setzten wir dem bis 2000 festgelegten Langfristprogramm gemäß die Arbeit fort. Um die Erschließung des Likas domb (Hügelgrabmausoleum) beenden zu können, arbeiteten wir in diesem Jahre nur bei dem Gebäude II und bei dem Hügel. An beiden Stellen wurden ergänzende Arbeiten durchgeführt. Bei dem Gebäude II erforschten wir die ungeklärten Punkte der N-Seite bzw. es wurden neue Blöcke an der O-Front erschlossen, wo wir bestrebt waren, die Gelniveaus und die in diese eingetieften Gruben zu erschließen. Ein Teil der Gruben stammt aus der Römerzeit, die übrigen sind aus der Arpadenzeit. Es wurden auch im Raum I die Periodenforschungen fortgesetzt. Wir waren bestrebt die Blöcke des Likas domb systematisch zu erschließen, vor allem über der Umfriedungsmauer, sodann im Inneren des Hügels. Die doppelte Grabkammer wurde völlig, ca. bis 6 m Tiefe ausgeräumt und auch die ursprünglichen Gelniveaus wurden zugrunde gerichtet, insbesondere an der N- und O-Seite. SW von der Grabkammer konnten wir zwei Busta freilegen. In dem einen waren eine Bestattung, in der anderen zwei Bestattungen (wahrscheinlich von einem oder von zwei Kindern) bestimmbar. Die Verstorbenen wurden in bronzbeschlagenem Gewand beigesetzt. In der Nähe der Umfriedungsmauern fanden wir von neuem in großer Anzahl gemeißelte bzw. Buchstaben führende Steinfragmente. Vom Abriß einiger Beweisblöcke abgesehen, wurde die Erschließung des Hügels beendet. Die Herstellung und Vorführung des Hügelmausoleums wäre auch im Interesse der Wissenschaft und der Allgemeinbildung zweckmäßig, jedoch scheint die Sicherstellung der benötigten Geldsummen hoffnungslos zu sein. Mit dem Ausfall der Herstellung muß jedoch das Gebiet der landwirtschaftlichen Bestellung zurückgegeben werden, was zugleich die Zerstörung des Objekts bedeuten würde. Die Erschließungen des Jahres 1988 möchten wir mit der Beendigung der Ausgrabung des Gebäudes II und der Erforschung der früheren Mauern unter dem Gebäude X und dem Gebäude I fortsetzen.

Mitarbeiter: Márta H. Kelemen, Judit Regénye, Christine Ertel, ferner Studenten aus Wien und Göteborg.

Sylvia Palágyi

Röjtökmúzsaj—Zsebedomb alja (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 82.

35. *Ságvár—Végh-Mühle* (Kom. Vas) (XLI). Im fünften Jahr der Ausgrabungen gelang es uns, das unterhalb der Übergangsstelle der Raab schon früher beobachtete römische Holzgebäude am Römerweg zwischen Savaria-Arrabona völlig zu erschließen. Der Bau dürfte eine Wegstation (*praetorium*) gewesen sein, die wahrscheinlich im letzten Drittel des 1. Jh. entstand. Westlich von diesem fanden wir den S-Rand eines anderen Holzbaues, der irgendein Nebengebäude des ersten gewesen sein konnte. Zu Beginn des 2. Jh. wurde der Holzbau von einem Lehmhaus mit Holzkonstruktion abgelöst, dessen Pfostenlöcher die frühere Zerstörungsschicht durchschneiden. Der Lehmhausbau, dessen Orientierung mit dem vorangehenden übereinstimmt, wurde 18 m nach Norden gebaut. Seine Zerstörung kann wahrscheinlich auf die Zeit der Markomannenkriege gesetzt werden. Die W—O orientierten Gräber des aus dem 9. Jh. stammenden Gräberfeldes wurden in den Schottergrund des Ende des 2. Jh. gebauten römischen Weges eingeschnitten. Von diesen erschlossen wir 9 im Jahre 1987, so nahm die Zahl der bekannten Bestattungen auf 43 zu.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologin K. Ottományi und der Archäologiestudent O. Fekete teil.

Dénes Gabler

36. *Sikátor, Sandgrube* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). SO von der Fundstelle MRT 4.69/6 im Flur Hosszú-pástrom, wurde wahrscheinlich 1974 eine Sandgrube geöffnet, wo angeblich wiederholt Funde zum Vorschein kamen. Nach der ersten Mitteilung im Frühjahr 1987 führten wir im Mai und Oktober-November bei dem S—SW-Rand der Sandgrube eine Bergungsgrabung durch. Als Ergebnis legten wir insgesamt 43 frühromische Brandgräber frei. Den Großteil des Fundmaterials bildeten Keramik, Keramikfragmente, Reste von zusammengebrannten Bronzegefäßen, Kistenbeschläge, vereinzelt Waffen. In der schon früher bei der Quelle mit dem Bagger angehäuften Erde fanden wir auch auf Körperbestattungen verweisende (?) Röhrenknochen.

Mitarbeiter: Christine Ertel, Danica Beyll, Silvia Müller (Wien), Adrienne Zimonyi (Göteborg) bzw. Judit Szlezák.

Sylvia Palágyi

37. *Sopron, Színház u. 29—Templom u. 14* (Kom. Győr-Sopron) (XXVII). Wir setzten die Erschließung des westlichen römischen Ausfalltores bei der mittleren Stadtmauer fort. Das Tor aus dem 4. Jh. liegt in der Mittellinie des westlichen Stadtmauertraktes, genau dem östlichen Ausfalltor gegenüber, das früher Klára Póczy freigelegt hat. Auch die Maße der Tore stimmen überein. Innerhalb des W-Tores erschlossen wir den Profil des roten Walles, einen neueren Trakt der mittelalterlichen Stadtmauer aus der I. Periode und einen Teil der römischen Stadtmauer mit der inneren N-Ecke der römischen Bastei Nr. 24. In diesem Abschnitt suchen wir die Möglichkeit den roten Wall vorzuführen und das römische Tor zu rekonstruieren.

An der Ausgrabung nahm die Praktikantin Katalin Szende teil.

János Gömöri

Sopron, Templom u. 14. (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 112/2.

38. *Szombathely—Alkotmány u. 1—5 (Ruinengarten von Járdányi Paulovics)* (Kom. Vas) (XXXV). Die mit der Denkmalpflege eingehenden Erschließungen wurden auch 1987 fortgesetzt. In der Apside der großen Aula zeichnete sich in den freigelegten Blöcken die Linie des mittelalterlichen-neuzeitlichen Grabens ab: dies beweisen auch die erhaltenen Mosaikflächen. Wir stellten die nördliche Mauerflucht des Nymphäums und die Struktur der inneren Fußbodenbeläge fest. Im Laufe

der denkmalpflegerischen Arbeiten wurden der Kreuzgang mit dem Wandgemälde, die Grundmauern des Nymphäums sowie die zum Bad gehörenden Grenzmauern der mit Hypokaustum versehenen Räume hergestellt.

Terézia Buócz—Tihamér Szentlélek

Tapolca—Templomdomb (Kom. Veszprém), s. Nr. 115.

39. *Tác* (Kom. Fejér) (XXX). Im 30. Jahr der systematisch durchgeführten Erschließungen wurde in zwei Teilen die Ausgrabung der westlichen Stadtmauer fortgesetzt. Nördlich vom 2. Turm, wo der Boden in der Nähe des Stadttors allmählich ansteigt, wurde ein Teil der Mauer ausgebeutet. Außerhalb der Mauer kam ein weiteres Grab ohne Beigaben zum Vorschein. Der Schwerpunkt der Erschließungsarbeit fiel auf die Ausgrabung des westlichen Stadttors. Die im Laufe der Ausgestaltung des Freiluftmuseums zustande gekommene Aufschüttung verlangsamte stark die Erschließungsarbeit und im Laufe des Jahres konnte diese nicht beendet werden. Zum Vorschein kam der südliche Torturm, dessen westliches Drittel im Mittelalter abgerissen wurde. In der Fortsetzung der W—O laufenden Hauptstraße (*decumanus maximus*), westlich von der Torlinie trat ein gepflastertes Straßenniveau von zwei Perioden hervor. Das dem Sockel des Torturmes entsprechende Straßenniveau aus dem 4. Jh. bestand aus in Sand gesetzten größeren Steinen, während der sich darunter befindliche feste Weg aus winzigen Kiesen gebaut wurde. Die hier zum Vorschein gekommenen Münzen sind aus der Zeit von der zweiten Hälfte des 1. bis Ende des 3. Jh. An der Außenseite der W-Stadtmauer zeigten sich nur vor dem Tor und dem S-Turm frühere Gebäudereste. Ein Teil dieser wurde im Laufe des Baues des S-Turmes abgerissen. Den Zusammenhang der Mauern wird die vollständige Erschließung des N-Tores klären. Eine kleinere Ausgrabung führten wir im O-Bereich des Heiligtums in der Nachbarschaft des großen Kellers durch. Die Fortsetzung der anlässlich der Ausgrabung vom Jahre 1985 zum Vorschein gekommenen frühen Steinmauer kreuzte nach N den Graben der mittelalterlichen Straße, die Mauer wurde hier bis zum Grund ausgebeutet. Zur Mauer gehörten zwei aus Schotter gebaute, feste Gehniveaus. An der O-Seite der Mauer wurde aus einer Grube ein keramischer Depotfund zutage gefördert. Die Erschließung wurde im Gebiet des in der Nähe des SO-Eckturmes von Gorsium gelegenen, aus dem 5. Jh. stammenden Gräberfeldes des gemeinen Volkes fortgesetzt, wo weitere fünf Gräber zum Vorschein kamen. Den N- und S-Rand des Gräberfeldes hat die Erschließung schon geklärt, in W- und O-Richtung muß aber noch mit weiteren Gräbern gerechnet werden. Auf dem südlich vom zweiten Gräberfeld, an der O-Seite des zweiten Militärlagers hinziehenden Hügelrücken gelang es ein weiteres Gräberfeld aus dem 4. Jh. zu bestimmen. Auf den Hügelrücken lassen sich zumindest drei Perioden auseinanderhalten. Von diesen stammt aus der ältesten Periode (2. Jh.) ein viereckiger Raum aus Lehmmauer, zu dem eine Abfallgrube und ein Bottich mit verschmierter Wand von wirtschaftlicher Funktion gehört hat. Die Gräber des Gräberfeldes aus dem 4. Jh. wurden zum Teil aus Ziegel gebaut. Alle wurden später ausgeplündert, mit Ausnahme einiger Knochen sind in ihnen weder Funde, noch Skelette erhalten geblieben. Im gestörten Boden kamen mehrere Fragmente eines »*vas diatretum*« zum Vorschein. Zum Teil über dem einen Grab gehört ein aus kleinen Zellen bestehendes Gebäude zur spätesten Periode. Nur die unterste Schicht der herausgenommenen Mauern blieb erhalten, das ursprüngliche Gehniveau wurde durch das Pflügen zugrunde gerichtet. Aufgrund der länglichen winzigen Zellen können wir — bis zur völligen Erschließung bedingterweise — im Rest einen späten Grabbau erblicken. Im Sinne des mit der Universität von Toronto geschlossenen Abkommens begann eine Forschergruppe aus Kanada auf dem südlich vom *decumanus maximus* gelegenen Hügel eine für mehrere Jahre geplante Erschließungsarbeit. Die vorläufig nur mit wenig Kraft

durchgeführte Ausgrabung brachte einen Gebäudeteil aus dem 4. Jh. und die Gelniveaus durchbrechende awarenzeitliche Gräber ans Tageslicht.

An der Ausgrabung nahmen folgende teil: die Archäologen Dr. Zsuzsanna Bánki, Vajk Cserményi, die Studentin Orsolya Fekete, Lisa Kunert, Frank Kammel, Sabina Fritz, Franz Herzog, Harald Posch, Bodo Anke, Rolf Musow, Mathias Becker (Berlin, DDR), Bernhardt Kaufmann, Leif Berling, Ortrud Hilbig (Halle), Andreas Reichel (Dresden), Mathias Borherding (Leipzig) und Viola Simon (Münster). Die kanadische Forschergruppe führte János Fedák, Mitglieder des Teams waren Dr. Fritz Laufer, Catherine Woolfitt und Meryn Scott.

Jenő Fitz

40. *Visegrád—Lepence* (Kom. Pest) (XXXIX). Vor dem Bau der Donau-Wasserstufe bzw. im Laufe der damit parallelen archäologischen Erschließungsarbeit durchforschten wir in diesem Jahr eine Fläche von 45 000 m². Unter den Funden der aus der Frühkuperzeit (letzte Phase der Lengyel-Kultur) beobachteten Siedlung kamen eine Ahle aus geschmiedetem Kupfer (?) und ein Tonidol mit Männerdarstellung ans Tageslicht. Die großangelegte spätbronzezeitliche (Urnengräberkultur, Vál-Gruppe) Siedlung zieht sich 2–4 m tief, zu ihrer Erforschung hatten wir nur beschränkte Möglichkeit. Neben den Keramikbruchstücken des Fundmaterials kamen auch Bronzenadeln hervor. Wir erschlossen 80, zum Teil ungestörte Gräber mit reichem Fundmaterial des 1982 entdeckten frühkaiserzeitlichen (etwa 150–240) Brandgräberfeldes. In dem der Donau zu liegenden Teil des Gebietes kamen vor 214 gebaute 5×5 *Wachtürme* zum Vorschein, in ihrer Umgebung mit einem Grabensystem von wechselnder Richtung und verschiedener Größe. Das Fundmaterial des Burgus ist gleichaltrig mit dem des Gräberfeldes (Münze, gestempelte Ziegel, Keramik). Wir konnten auch mit Streufunden (Münze von Valentinianus I. usw.) bestimmte Siedlungsreste beobachten. Wir erschlossen weitere drei im Freien stehende, in den Boden eingetiefte Öfen und ein gestörtes, in den Boden eingegrabenes, mit Steinen befestigtes Haus mit Stampfboden und Lehmofen aus einer arpadenzeitlichen Siedlung aus dem 11–13. Jh. In der Siedlung kamen in bedeutender Menge Metallschlacken, Schmelzmaterial und intakte bzw. fragmentarische Gußmodel von 2–4 cm Durchmesser zum Vorschein, was auf das Vorhandensein einer Metallschmelze schließen läßt. Neben dem römischen Gräberfeld gelang es in N–S-Richtung die Trasse eines mit dichten Radspuren zerfurchten Erdweges zu verfolgen, den wir auf das 14–17. Jh. setzen können.

Dániel Gróh—Péter Gróf

Zalakomár—Alsó Kolon (Kom. Zala), s. Nr. 70.

Zalavár—Basasziget (Kom. Zala), s. Nr. 25.

RÖMERZEITLICHES BARBARICUM

(Auf der Karte: Nr. 41–48)

41. *Budapest III., Mocsáros dűlő* (III). Auf dem Grundstück unter Aranyhegyi Str. Nr. 43 (Prz. 22886/1) fanden wir anlässlich der Sondierung den Grundbau von zwei römerzeitlichen Öfen mit Heizkanal und die letzte Steinreihe der Grundmauer des dazugehörenden Gebäudes. Die Klärung des Grundrisses benötigt weitere Forschungen. Den Begleitfunden nach handelt es sich um einen spätkaiserzeitlichen Baues und seine Wirtschaftsobjekte.

Erzsébet Mártí

42. *Budapest XX., Soroksár* (III). Im Sommer 1987 führten wir im Zusammenhang mit dem Bau der MO-Autobahn an der NO-Seite des Gyáli-Baches eine Erschließung durch. In dem in die Trasse der Straße fal-

lenden Gebiet erschlossen wir 16 Wohngruben einer römerzeitlichen sarmatischen Siedlung, unter diesen einen Ofen von industrieller Funktion, der jedoch nicht als Töpferofen diente. Das Fundmaterial der Gruben: Keramik mit spätkeltischem Charakter, handgemachte, grobe Hauskeramik, römische Ware. Aufgrund des Terra sigillata-Fundmaterials können wir die Siedlung auf den Beginn des 3. Jh. datieren. Nordöstlich von der Fundstelle fanden wir ein einziges Männergrab mit gestrecktem Skelett, mit Beigefäßen von spätkeltischem Charakter. In der Nähe dieses Gebietes neben dem Pumpenhaus führte 1959 Frau P. Ciffka eine Bergungsgrabung durch und datierte die damals zum Vorschein gekommenen, inzwischen verschollenen Funde auf die La-Tène-Zeit. Unsere Kontrollausgrabungen hatten keinen Erfolg, an der erwähnten Stelle konnten wir nichts mehr vorfinden. Auf dem Ackerfeld zwischen der sarmatischen Siedlung und der Bergungsgrabung vom Jahre 1959 ist an der Oberfläche gleichfalls römerzeitliches Fundmaterial zu sehen. Es ist anzunehmen, daß es sich um die zusammengehörenden Funde einer zusammenhängenden, großausgedehnten römerzeitlichen (sarmatischen) Siedlung handelt.

Mária Pető

43. *Hajdúszoboszló—Betriebseinheit der LPG für Fischerei* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII.). Im Laufe der Vertiefung eines seit Jahren benutzten Fischteiches wurden im Jahre 1987 Gräber gestört. Während der uns zur Verfügung stehenden kurzen Zeit konnten auf dem gefährdeten Gelände 7 Objekte einer spätkaiserzeitlichen sarmatischen Siedlung, 3 Gräber von 2 umgrabenen sarmatischen Bestattungen (das eine Grab war von einer Hadrianus-Münze datiert) und aus dem awarischen Gräberfeld des 8. Jh. 43 NW–SO orientierte Gräber erschlossen werden.

Mitarbeiter: Eszter Istvánovics

Ibolya M. Nepper

44. *Jászkarajenő—Sárhalom* (Kom. Pest) (VI.). Im Juli 1987 setzten wir die Untersuchungen in der Umgebung der Knochenschnitzereien fort. Um unseren Block aus dem Oktober 1986 siebten wir auf einer Fläche von 135 m² die gepflügte Bodenschicht durch. Es konnten 60 Schnitzereien und von diesen stammende Fragmente eingeholt werden, so beträgt — nach der Restaurierung — die Zahl der Knochenritzungen 340. Zur Erschließung von Siedlungsobjekten ist nicht die Reihe gekommen. Neben einer Keramik von bedeutender Menge gehören Glas- und Karneolperlen, Fibeln mit umgeschlagenem Fuß und Fragmente von Glasbechern zu dem spätsarmatischen Siedlungsmaterial.

István Dinnyés

45. *Kálmánháza, Tó utca* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXI.). In der Umgebung von Kálmánháza konnten an beiden Ufern des sog. Pongós ér die Reste einer großausgedehnten, kettenartig gebauten sarmatischen Siedlung beobachtet werden. Unlängst wurden bei dem Ausheben des Wasserleitungsgrabens neben dem Haus unter Tó u. Nr. 36 sechs Objekte, unter diesen ein Ofen durchschnitten. An der Lokalbesichtigung nahm der Ethnograph István Páll (JAM) teil.

Eszter Istvánovics

Kiskundorozsma—Rózsápos (Kom. Csongrád), s. Nr. 80.

Lajosmizse—Halompart (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 14.

46. *Nagykőrös, Szász dűlő* (Kom. Pest) (XX). An der 1984 begonnenen Erschließung der Fundstätte kamen im Jahre 1987 spätsarmatische Siedlungsobjekte (4 Gruben und 6 Grabenabschnitte) sowie 34 awarische Gräber ans Tageslicht. Die von den auf das letzte Drittel des 7. Jh. und auf das 8. Jh. datierbaren Bestattungen sind in Hinsicht des Fundmaterials die Gräber mit aus viereckigem Blech gefertigten (Grab 57), Ringanhängern

versehenen (Grab 64) und gegossenen, oft aus verzinnter Bronze hergestellten (Gräber 84., 87., 90.) Gürtelgarnituren die bedeutendsten. Erwähnenswert ist, daß wir in Grab 73 auf dem Fundort eine neue Bestattungssitte dokumentierten, wo neben und über den Skeletten ein Ohrgehänge aus vergoldeter Bronze und Perlenanhänger mit Spuren einer gezimmerten Balkenkonstruktion zu sehen waren. In unserer beschränkten Materialsammlung war bisher eine alleinstehende Erscheinung die in der Ausfüllung über dem Sarg des Grabes 57 wahrgenommene Pfostenspur, die wir bedingterweise als Grabzeichen interpretieren. Das schönste Stück der Streufunde ist eine punzierte Goldscheibe, die aus der mittleren Bronzezeit stammt.

László Simon

47. *Nyíribrony, Felszabadulás u.* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXI). Bei einer Hausfundamentierung kam ein römischer germanisches Grab im inneren Gebiet von Nyíribrony zum Vorschein. Der Erzählung der Aufgräber nach waren das in das Museum gelangte scheibengedrehte und handgemachte Gefäß, eine Lanzenspitze und ein aus Knochen erzeugter Schlittschuh die Beigaben eines N—S orientierten Grabes.

Eszter Istvánovics—Katalin Kurucz

48. *Szeged, Csongrád út* (Kom. Csongrád). In der Baumschule der Forstlichen Fachmittelschule konnten wir unsere seit 1973 in Gang befindliche Bergungsgrabung beenden. 1987 fanden wir weitere fünf sarmatische Gräber, ihr Fundmaterial ist dem der früheren Jahre ähnlich. Landnahmezeitliche Gräber sind nicht zum Vorschein gekommen, so kann das ungarische Gräberfeld aus dem 10. Jh. als vollständig erschlossen betrachtet werden.

Mitarbeiter: die Grafikerin Zsuzsanna Czabarka (SzMFM).

An der Ausgrabung nahmen folgende teil: Csilla Ács, Alexandra Anders, Julianna Cseh, Andrea Dudás, Róbert Kertész, Miklós Koltay, Gabriella Pál, Andrea Pölös (die Archäologiestudenten der JATE).

Béla Kürti

Szegvár—Oromdűlő (Kom. Csongrád), s. Nr. 58.

Tiszafüred—Tiszaszőlős, Alsóréti part und Alsópart (Kom. Szolnok), s. Nr. 20.,

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

(Auf der Karte: 49—62)

49. *Budakalász—Donauufer* (Kom. Pest) (XXXII). Im Laufe der Rettungsgrabung im Jahre 1987 wurden 84 Gräber des bekannten awarischen Gräberfeldes (Archäologische Topographie Ungarns 7. Fundort 3/16) erschlossen. Wir arbeiteten am O-Rand des Grubenteiches an der N- und S-Seite der Ausgrabung des Jahres 1954 (Pumpenstation). Es wurde eine Fläche von 1000 m² durchforstet. Die Mehrheit der Gräber stammt aus der Frühawarenzeit. Fast sämtliche Bestattungen waren stark gestört, ausgeraubt. Ihre Charakteristika sind: Sarg, Tongefäße, Ledergefäße (!), Pferde- und sonstige Tierbestattungen (beschränktes Füllen), Grab eines berittenen, waffentragenden Großfamilienhauptes mit Bogen, Köcher, Schwert, Lanze. Dem S-Rand des Gräberfeldes zu begann sich eine eigene spätawarische Gruppe zu entfalten. Wir legten hier vier reiche, jedoch völlig aufgewühlte Bestattungen frei mit greifen-rankenverzierten und aus Blech gefertigten Gürtelgarnituren. Mit Ausnahme eines Grabes waren sie Pferdegräber, mit reich beschrifteten Pferden.

Mitarbeiter: Ágnes Holport, Éva Maróti, Adrienn Pásztor, Tivadar Vida, Katalin Ottományi.

Sarolta Tettamanti

50. *Csölygospálos—Felsőpálos, gew. Budai-Gehöft* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Im fünften Jahr der seit 1983 laufenden Forschungen legten wir die Gräber 246—272 frei. Mit Ausnahme eines bronzezeitlichen Grabes stammten sie alle aus der Awarenzeit; sarmatische Gräber kamen in diesem Jahr nicht zum Vorschein. Die diesjährige Erschließung wurde von dem hohen Grundwasser außerordentlich erschwert, da mehrere Gräber im Wasser standen und auch die Verlängerung einiger Suchgräben war unmöglich. Die Grabbeigaben waren durchschnittlichen Charakters, für die spätere Phase der Zeit typisch. In den 26 awarenzeitlichen Gräbern befand sich ein Doppelgrab und eine Dreifachbestattung. Es kamen ein Pferdeskelett und einige — die Gräber nicht berührende — Gräben zum Vorschein: ihre Zeit ist unbekannt und ihre Zugehörigkeit zum Gräberfeld unsicher.

Mitarbeiterin: die Hilfsrestauratorin Edit Zsótér (Thorma János-Museum, Kiskunhalas).

Erika Wicker

Dunabogdány—Svábhegy u. (Kom. Pest), s. Nr. 74.

51. *Gyenesdiás* (Kom. Zala) (XVI). Am Rand des seit 1963 bekannten Gräberfeldes wurde ein Wasserleitungsgraben ausgeworfen. Im Laufe der Rettungsgrabung erschlossen wir vier spätawarische Bestattungen. Sämtliche Gräber enthielten Särge. In dem einen Grab befand sich eine mangelhafte Gürtelgarnitur, die Verzierung der Beschläge war ein Lilienmotiv, das sich zu den spätesten awarischen Bronzegüssen reihen läßt. Die Bestattungen können auf den Anfang des 9. Jh. datiert werden.

Róbert Müller

Hajdúszoboszló—Bocskai LPG (Kom. Hajdú-Bihar), s. Nr. 43.

52. *Kehida, Zentralmeierei der LPG* (Kom. Zala) (XIX). Wir setzten 1985 und 1986 Ausgrabungen fort und legten die Gräber 95—127 frei. Der N-, O- und W-Rand des Gräberfeldes hat sich geklärt, die Erschließung muß jedoch nach S noch fortgesetzt werden. Von den aus der ersten Hälfte des 7. und 9. Jh. stammenden Gräbern waren in diesem Jahr hauptsächlich die aus dem 7. Jh. in größerer Zahl vertreten. Für die Gräber ist auch weiterhin das charakteristisch, was wir bei den im Jahre 1986 erschlossenen Gräbern konstatiert haben, im Fundmaterial befindet sich kein hervorragendes Stück. In seiner Gesamtheit ist dieser Abschnitt des Gräberfeldes ärmer als der im vorangegangenen Jahr erschlossene Teil.

An der Ausgrabung nahmen die Universitätshörerinnen Mária Némethi, ferner der Archäologietechniker Tibor Frankovics teil.

Béla Miklós Szőke—László Vándor

53. *Kölked—Feketekapu, Arbeitsstelle „B”* (Kom. Bács-Kiskun) (XXIV). Nach dem wegen finanziellen Gründen ausgelassenen Jahr 1986 konnten wir in einem vom Ufer weiter weg gelegenen Block und infolge der Zuckerrübensaat des Gebietes nur in der Ufernähe befindlichen Suchgräben arbeiten. Im Gebiet der awarenzeitlichen Siedlung legten wir an einer Fläche von 2540 m² die Häuser 141—145, die Öfen CVII—CXIV, die Gruben CCXIII—CCXXVII, sowie die Gräber 461—469 frei.

Mitarbeiterin: Zsuzsanna K. Zoffmann.

Atila Kiss

54. *Lesencetomaj—Piroskereszt* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Auch 1987 setzten wir die Erschließung des Gräberfeldes der Keszthely-Kultur fort, in deren Rahmen weitere 64 Gräber zum Vorschein kamen. (Die Zahl der Gräber stieg auf 165). Die Forschung wurde im östlichen und westlichen Punkt des Gebietes fortgesetzt. Für den östlichen gelegenen Teil sind die zahlreichen ausgeraubten Gräber mit armen Beigaben charakteristisch. Es wurden bronzene Ohringe, Eisenschnallen, Messer, Hängerringe, winzige Augenperlen, Bronzefragmente, Feu-

erwerkzeuge usw. gefunden. Auch 1987 kamen Gürtelbeschläge, Eisenreife eines Holzimers, Eierschalen, kleines Gefäß, Bronzescheibe, Ohringe mit Kugelhänger zum Vorschein. Vom Gesichtspunkt der Datierung aus sind die einander schneidenden Gräber und von diesen besonders die Beigaben der Keszthely-Kultur enthaltenen von Belang. Die Zahl der letzteren stieg mit den in diesem Jahr erschlossenen auf drei an.

Ágota P. Perémi

Nagykőrös, Száraz dűlő, s. Nr. 46. (Kom. Pest)

55. *Rábapatoná, Besztercebánya* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Die Beigaben des in der Grube anlässlich der Sandgewinnung zum Vorschein gekommenen Körpergrabes gelangten nachträglich in das Museum. Die abgegebenen Funde sind: Silberschnalle, Riemenzunge, Bronzepinzette, Eisenmesser, größeres Bronzeblech mit Eisennieten, Knochenkamm mit Futteral, zwei kleine Goldeinlagen mit Almadinplättchen, einhenkliger Krug, die auf das 5. Jh. datiert werden können.

Péter Tomka

Rácalmás—Göböljárás (Kom. Fejér), s. Nr. 68.

56. *Szarvas, Fundort 75, Rózsás* (Kom. Békés) (XLIII). An den beiden Ufern des neben dem Rózsás-halom im Kreis von Rózsás des SZÁT ziehenden Kanals kam es schon 1973 zur Rettungsgrabung und im Laufe dieser legten wir 29 spätawarische Gräber frei. 1987 bot sich die Möglichkeit eine Planausgrabung des Gräberfeldes zu beginnen. Es wurden weitere 18 spätawarische Gräber erschlossen, die neue Erscheinungen enthielten, welche bisher in der Gegend der Körösflüsse noch nicht beobachtet werden konnten. In der diesjährigen Erschließung waren — 20—120 cm weit von den Menschengräbern — vier Pferdegräber. Es handelt sich um in geringer Tiefe und in sehr kleinen (35×150 cm) Gruben bestattete, vollkommen beschirnte Pferde mit SO—NW-Orientierung. Von den beschirrten Pferden befand sich in Grab 36 ein Sattelknopf aus Eisen, die Gräber 40., 44., 46. enthielten dünne blechbeschlagene Zäume, Pferdegeschirre, während aus dem Grab 47 gegossene, rosettenverzierte Zaumbeschläge aus Bronze zum Vorschein kamen. Die zu den Pferden gehörenden Männergräber enthielten gegossene, bronzbeschlagene Gürtelzierden; ihre Grabgruben waren mit mehrfachen Banken vertieft. Insgesamt wurden bisher in diesem Gräberfeld 47 spätawarische Gräber freigelegt.

Iren Juhász

57. *Szeged—Fertő láposa* (Kom. Csongrád) (XXIX). Anlässlich der Vertiefung des Wassergrabens eines in der N-Gemarkung von Szeged errichteten Fischteiches wurden an der Wende der 70er—80er Jahre die Gräber eines awarischen Gräberfeldes durchschnitten. Auf die aus der Grabenwand ausgewaschenen Menschenknochen lenkte man im Herbst 1987 die Aufmerksamkeit des Museums von Szeged. Im Laufe unserer Rettungsgrabung konnten wir die Reste von 15 Gräbern beobachten. Aus den ungestörten Gräbern kamen Armringe, Melonenkernperlen, Ohringe mit ovalem Ring und Perlenanhänger bzw. gegossene, bronzene Gürtelbeschläge zum Vorschein. Sämtliche Funde können auf das 8. Jh. datiert werden. Auch im Zusammenhang mit den Holzkonstruktionen unter den Skeletten konnten wertvolle Beobachtungen gemacht werden.

Mitarbeiter: die Archäologin Csilla Ács, die Graphikerin Zsuzsanna Czabarka, der Geodät András Varga (SzMFM).

An der Ausgrabung nahmen die Archäologiestudenten der JATE BTK (Alexandra Anders, Katalin Bozsik, Julianna Cseh, Andrea Dudás, Róbert Kertész, Andrea Pölös) sowie die Archäologiestudentin Jekaterina Goldina Izewski (Sowjetunion) teil.

Béla Kürti

58. *Szegvár—Oromdűlő* (Kom. Csongrád) (XXIX). Im Gebiet des bereits bekannten frühawarischen Gräberfeldes erschlossen wir eine weitere Fläche von 2700 m². Die zum Vorschein gekommenen 150 Gräber widerspiegeln das Denkmalmaterial von drei verschiedenen Perioden. Neben drei ausgeraubten sarmatischen Gräbern legten wir 57 frühawarische Bestattungen frei. Zum Gräberfeldabschnitt des 11. Jh. gehören 90 erschlossene Gräber, in welchen wir hinsichtlich der Haar- und Halsschmucke Teilbeobachtungen machen konnten. Mit sehr großer Wahrscheinlichkeit kann dieses Gräberfeld an das arpadenzeitliche Dorf Szegh gebunden werden.

Mitarbeiter: die Restauratorinnen Ágnes Szőke und Teréz Vidovics, die Zeichnerin Zsuzsa Czabarka.

An der Ausgrabung nahmen folgende teil: die Archäologinnen Gabriella Vörös, Mártha Galántha, Ibolya Nepper, Eszter Istvánovits, Antónia Marcsik, Ferenc Szalay (JATE, Anthropologischer Lehrstuhl), Archäologiestudenten der Universität von Szeged, der Vermessungsingenieur Gábor Rózsa.

Gábor Lőrinczy

59. *Szekszárd, Bogyszlói út, awarisches Dorf* (Kom. Tolna) (XXXI). Die 1975 begonnene Erschließung wurde beendet. Das awarische Dorf lag auf dem trockenen Gelände des Überschwemmungsgebietes der Donau, auf den niedrigeren Teilen konnten wir auch keltische Siedlungsspuren beobachten. Die Töpferwerkstätten der Siedlung versahen bei kontinuierlicher Produktion von den ersten Jahrzehnten des 7. Jh. bis Mitte des 9. Jh. mit ihren Produkten im wesentlichen ganz Transdanubien. Das Aufhören des Lebens auf der Siedlung können wir an keine großen historischen Ereignisse oder Volksbewegungen knüpfen.

Gyula Rosner

Tác (Kom. Fejér), s. Nr. 39.

60. *Táp—Borbapuszta* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Im NW-Teil des awarenzeitlichen Gräberfeldes erschlossen wir in der 3. Gräbergruppe auf einer Fläche von 300 m² sieben Gräber (440—446), drei bronzzeitliche Gruben (R—T) und in 15 m Länge einen Grabenabschnitt. Wir erreichten den S- und W-Rand der Gräbergruppe. Von den in diesem Jahr gefundenen, im allgemeinen an Beigaben armen Gräbern tritt das Frauengrab 443 mit seinem aus Gold- und Silberblech gefertigten Ohringpaar mit Kugelhänger und seinen silbernen Ringen mit Kopf hervor. In Grab 445 fanden wir ein auf dem Bauch liegendes, mangelhaftes Männerskelett, das auf den Grund des Grabens gelegt bestattet wurde. Dies ist schon das zweite Grab in solcher abnormaler Lage, das aus dem Graben zum Vorschein gekommen ist, zum awarenzeitlichen Gräberfeld gehört und beweist, daß der zum Teil aufgeschüttete Graben schon vorher vorhanden war. Aus den urzeitlichen Gruben holten wir Gefäßfragmente, Tierknochen, Verschmierungsstücke ein, aus der Grube R lohnen sich eine Steinklinge, aus Grube S größere Vorratsgefäßfragmente erwähnt zu werden.

Mitarbeiterin: Eszter Szőnyi.

Péter Tomka

Tiszafüred—Tiszaszőlős, Alsórétipart und Aszópart (Kom. Szolnok), s. Nr. 20.

61. *Vasasszonyfa* (Kom. Vas) (XXXV). Im Gebiet des großangelegten awarenzeitlichen Gräberfeldes erschlossen wir in diesem Jahr 70, größtenteils in der Neuzeit gestörte, NW—SO orientierte Gräber und so wurde die Gräberzahl 323 erreicht. Auch mehrere Bestattungen in Superposition (Gräber 257—287—288—289 und 258—285—286) wurden gefunden. Auch ein Doppelgrab kam ans Tageslicht, in dem ein Mann und eine Frau lagen (Grab 310). Wichtigere Funde sind: eine mangelhafte bronzene Gürtelgarnitur (Grab 262), verschiedene Ohringe mit Kugel- und Perlenanhänger, Haarringe, Hakenpfeilspitzen mit Tülle, Knochenknoter, Holz-eimer mit Eisenreifen usw. Aufgrund dieser Funde lassen sich die freigelegten Bestattungen auf die Zeit zwischen

der zweiten Hälfte des 7. Jh. und der ersten Hälfte des 9. Jh. datieren. Hiermit wurde die Erschließung der Spurlinie des das Gräberfeld durchschneidenden einstigen Fahrweges beendet. Weitere Gräber sind an der S-Seite des Gräberfeldes zu erwarten.

Gábor Kiss

62. *Zamárdi—Réti földek* (Kom. Somogy) (XIV). Die Erschließung des Gräberfeldes erstreckte sich 1987 auf einem Gelände von 1100 m² und enthielt 127 Gräber (von Grab 534 bis 661). Die Gestörtheit der Gräber war 100% ig. Es waren in ihnen in großer Zahl völlig leere Gräber. (Ausgeraubte Gräber) Charakteristika der in dem im mittleren Teil des Gräberfeldes geöffneten Block freigelegten Gräber: gepreßte, silbervergoldete, große Riemenzunge mit Pflanzenornamentik, im selben Grab silbervergoldetes byzantinisches Kreuz. Frühe wulstige Perlen sowie frühe scheibengedrehte, graue Keramik, gezackter Fingerring von germanischem Tierstil II. Im mittleren Teil des Gräberfeldes befand sich in Grab 558 bei dem Fuß eines mit Schwert begrabenen Mannes ein tauschiertes Eisenstuhl. Dem W-Rand des Gräberfeldes zu folgten wir mit einem 6×120 m großen Block dem Block aus dem Jahr 1983—84. Dem Hügelrücken zu verdichteten sich die Gräber. Aus dem einen ausgeraubten Grab kam eine gezähnte, silbervergoldete, große Riemenzunge von germanischem Stil II. und Beschläge sowie eine mit silbervergoldeten Beschlägen verzierte Kapsel zum Vorschein (Grab 621). Auf dem Hügelrücken wurden mehrere Gräber mit gegossenen, greifen-rankenverzierten Gürteln, sowie doppelwappenförmige, vergoldete, gepreßte Gürtelzierden zutage gefördert. Sowohl in den frühen als auch in den späteren Gräbern wird das byzantinische Kreuz häufiger angetroffen. Zu erwähnen ist der Holzeimer mit Bronzeblech eines beraubten Kindergrabes, den gepreßte Greife verzierten.

Konsultant der Ausgrabung: István Bóna.

Mitarbeiter: die Archäologin Csilla Ács, der Mitarbeiter der Dokumentationsabteilung Zoltán Gál und die Zeichnerin Mária Sótónyi (SMMI).

Edith Bárdos

ZEIT DER UNGARISCHEN LANDNAHME

(Auf der Karte: Nr. 63—70)

63. *Alsórajk, Határi tábla* (Kom. Zala) (XLI). Vom N-Rand der Gemeinde Kilimán 100—150 m entfernt, auf dem westlich von der zwischen Kilimán-Alsórajk führenden Kunststraße ziehenden Hügelrücken, am O-Rand des Beckens des Principális-Kanals liegt der Fundort. Hier legten wir ein kleines, insgesamt aus 35 Gräbern bestehendes, birtuelles Gräberfeld frei (9 Brandgräber, die übrigen waren Körpergräber). Aufgrund der Funde der Körpergräber (Sporengarnitur, zweiseitige silbervergoldete Anhänger mit Weintraubenverzierung, Glasknopf mit Eisenöse, mehrgliedrige Stangenperlen, Blechring mit wappenförmig erweitertem Kopf, einseitiger Knochenkamm, Rasiermesser, Feuerstahl, Eisenmesser und Gefäße) kann das Gräberfeld auf die zweite Hälfte des 9. und auf den Beginn des 10. Jh. datiert werden. In den Brandschüttungsgräbern waren keine datierbaren Funde (bloß einige Scherben), zwei von diesen lagen aber in Superposition über den Körpergräbern. Die Grube von zwei „Brandschüttungsgräbern“ sind auffallend groß, von 6,5×1,5 m Größe, in der einen von diesen waren mehrere gut absonderbare kalzinierte Knochenhaufen.

Béla Miklós Szőke

Balatonmagyaród—Hidvépuzta (Kom. Zala), s. Nr. 1.

64. *Hajdúdorog—Temetőhegy* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Auf dem Fundort sind mit einjähriger Unterbrechung seit 1977 Erschließungen des Gräberfeldes aus dem 10—12. Jh. im Gange. 1987 wurden am O-Rand des Gräberfeldes weitere drei 3×50 m große Blöcke

freigelegt, die 57 Gräber enthielten (472—528). Im letzten Block haben wir nur in seiner S-Hälfte Gräber gefunden, was auch soviel andeutet, daß die hier auslaufenden Gräberreihen irgendwo in diesem Gebiet enden. In den Gräbern wurde das übliche Fundmaterial zutage gefördert: in S-Form ausgehende und glatte Haarringe, sowie ihre großen und geflochtenen Varianten. Auffallend ist, daß in diesem Jahr keine Münzen zum Vorschein gekommen sind, obwohl bisher sehr viele Münzen gefunden wurden. Es ist natürlich anzunehmen, daß bei der Säuberung der Schädel einige Münzen noch ans Tageslicht kommen werden.

István Fodor

65. *Ikervár* (Kom. Vas) (XXXV). Im Juli 1987 brachte der Mittelschullehrer Ödön Koszorus einen eisernen Steigbügel mit Silbereinlage aus dem 10. Jh. in das Nádasdy Ferenc-Museum zu Sárvár ein, der mit seinem Paarstück und mit einer Trense in Ikervár anlässlich der Fundierungsarbeiten des Hauses unter Virág-Gasse Nr. 12 ans Tageslicht kam und sich neben Pferde- und Menschenknochen befand. Bei der Lokalbesichtigung stellte sich heraus, daß etwa 20—25 Gräber durch die Bauarbeiten bereits gestört bzw. vernichtet wurden. Durch unsere Rettungsgrabung wurden 37 W—O orientierte Gräber erschlossen. Die Funde der beachtlicheren Gräber: Bogen mit Knochenversteifung, Pfeilspitzen, Reste eines Totentuches, eisenbeschlagener Köcher, Griffknochen eines Bogens, Gurtschnalle aus Eisen, Beschlag einer Kappe usw. Aufgrund der aufgezählten Beigaben sowie der aus den übrigen Gräbern zum Vorschein gekommenen einfachen und in S-Form ausgehenden Haarringe, Fingerringe, sowie des tordierten Armringes können wir den Gräberfeldabschnitt in den Zeitraum zwischen der zweiten Hälfte des 10. und dem 11. Jh. setzen.

Erika Hajmási—Gábor Kiss

66. *Karos—Eperjesszög* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Die im Jahr 1986 begonnene Rettungsgrabung wurde im Gebiet des landnahmezeitlichen Gräberfeldes mit der Erschließung der Gräber 49—61 fortgesetzt. Mit zwei Ausnahmen sind sie alle Reitergräber. Die interessanteren Funde der Frauengräber: in drei Fällen fanden wir rosettenverzierte Pferdegeschirrbeschläge, die eine Garnitur enthielt auch einen konischen, vergoldeten Silbergegenstand (Schabracke?), dessen Parallelen bisher im Karpatenbecken unbekannt waren. In zwei Gräbern fanden wir Fußbekleidungsbeschläge. Aus Grab 56 kam eine römische Gemme zum Vorschein sowie ein gegossenes, durchbrochenes, aus fünf Ringen bestehendes Haarflechtenscheibenpaar. Neben denn Männern lagen: Bogen, Köcher, beschlagener Gürtel (61), Queraxt aus Eisen und „Taschenhängeöse“ (60) ans Tageslicht. Aus dem Fundmaterial tritt mit seinem Reichtum das Grab 52 hervor: das unverzierte Taschenblech, der mit silbervergoldeten Blechen verzierte Säbel mit punziertem Hintergrund (die Bleche bedecken den Griff, die Hängeösen und den Griffansatzbeschlag, sowie das untere Drittel der Scheide), der beschlagene Gürtelteil, der mit palmettenförmigen Knochenplatten verzierte Köcher und ein mit Silberblechen geschmückter Holzsattel deuten auf einen vornehmen Bestatteten hin. Als Obolos lagen auf Zähnen bzw. Rippen zwei undurchbohrte arabische Dirhem. Der untere Saum des Gewandes wurde mit angehängten 12 westlichen Denaren verziert. Die Funktion der Beschlagreihe, die auf einem etwa 70 cm langen, 15 cm breiten Lederband (?) gewesen sein dürfte und aus etwa 80 Beschlägen verschiedener Form bestand, ist bis heute noch nicht geklärt (unter diesen befand sich eine mit Swastika verzierte Scheibe). Zur Ausstattung des Toten gehörte auch ein Schlauch mit Knochenmündung, die Beriemung des Pferdegeschirrs verzierte ein Beschlag mit zehn blattförmigen Rasseln.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologin Katalin Bodnár und die Zeichnerin Krisztina J. Homola teil.

László Révész

67. *Magyarhomorog—Könyadomb* (Kom. Hajdú-Bihar) (XLI). Die 1985 neu begonnene Ausgrabung der Jahre 1961–71 wurde auch 1987 fortgesetzt. Als Ergebnis kamen die Gräber 462–519 des Gräberfeldes des ungarischen gemeinen Volkes aus dem 10.–12. Jh. zum Vorschein. Es konnte auch schon an der W–SW-Seite der Rand des Gräberfeldes bestimmt werden und bloß im Süden und Südosten blieb eine Fläche für ein Ausgrabungssaison übrig. Aus den freigelegten 58 Bestattungen enthielten 36 Gräber Beigaben und in 17 Gräbern wurden 21 Münzen gefunden. Unter den Beigaben kamen Feuerstahl (?), glatte und in S-Form ausgehende Reife, Perlen, runder und einen rhombusförmigen Querschnitt zeigender Armring aus Draht, Fingerring aus Draht, tordierter und eine Tordierung nachahmende, gegossene Fingerringe aus Tageslicht.

Von den Münzen waren fünf Prägungen von András I., zwei von Béla I., eine von Béla II., acht von Salamon, zwei von László I., drei Münze hingegen unbestimmbar.

Mitarbeiterin: die Archäologin Beatrix Darázs.

László Kovács

68. *Rácalmás—Göböljárás* (Kom. Fejér) (XLII). Die Zahl der Gräber des Gräberfeldes aus dem 10. Jh. stieg mit den im Oktober 1987 erschlossenen 45 Bestattungen auf 579. (Vorergebnisse seit 1976.) Die in geringer Zahl zum Vorschein gekommenen archäologischen Funde — Trachtgegenstände — lieferten die zumeist aufgewühlten Frauengräber: Halsringe, Haarringe, Armringe, Fingerringe, einige Knöpfe. Das Gräberfeld schloß sich nicht einmal in O–SO-Richtung mit den Ausgrabungen des Jahres 1987, wie wir dies erwarteten. Wir legten 18 Urnengräber des früher ebenda zum Vorschein gekommenen Gräberfeldes von Vátya, acht aufgewühlte Gräber mit Särgen aus Schnittholz bzw. Brettern des awarischen Gräberfeldes frei.

Jolán B. Horváth—István Bóna

Sárvár—Végh-Mühle (Kom. Vas), s. Nr. 35.

69. *Várpalota, Semmelweis u. 55.* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). Im Rahmen einer kleineren Ausgrabung setzten wir 1987 die Erschließung des landnahmezeitlichen Gräberfeldes fort, wobei weitere 13 Gräber zum Vorschein kamen. (Insgesamt 20 Gräber.) Der Großteil der NW–SO orientierten Gräber war an Beigaben arm oder beigabenlos (glatte bronzene Ohringe, eiserne Pfeilspitze, Eisenschnalle, Perlen). Von diesen treten die Gräber II und 13 hervor. Beigaben: verzinnte bronzene Kopfschmuckbeschläge, glatte bronzene Ohringe, tordierter Bronzehalsring, Bronzeknöpfechen, Perlen, Kaurimuschel, runde und vergoldete bronzene Kleiderzierden mit Anhänger, gleichfalls als Kleiderzierde dienende, an Riemenzungen erinnernde kleine Bronzbeschläge, Bronzeringe, Armringe, runde Anhänger mit verzierter Oberfläche und Steineinlage, geschnitzter Nadelbehälter aus Bein. Zu erwähnen ist noch das kleine Kreuz des Kindergrabes Nr. 12.

Ágota S. Perémi

70. *Zalakomár—Alsó Kolon* (Kom. Zala). Am W-Rand des Hügelrückens von Zalakomár—Balatonmagyaród, von dem am N-Rand von Zalakomár befindlichen letzten Häusern beginnt der fast eine Kilometer lange, 200–300 m breite Fundort, auf dessen N-Ende die Aufstellung eines Bohrturmes geplant wird. Im Laufe der Rettungsgrabung wurden 8400 m² freigelegt und 37 Objekte gefunden. Ihren Großteil bilden Gruben des 10–11. Jh. (unter diesen eine Werkstattgrube), außerdem waren noch einige frühbronzezeitliche bzw. römerzeitliche Objekte aus dem 2. Jh.

An der Ausgrabung nahmen der Archäologietechniker T. Frankovics und László Vándor teil.

Béla Miklós Szőke

ÁRPADENZEIT

(Auf der Karte: Nr. 71–81)

71. *Balatonmagyaród—Felső Koloni dűlő* (Kom. Zala) (XIX). Die 1985 begonnene Ausgrabung wurde fortgesetzt und östlich von dem bisher erforschten Gebiet legten wir die Gräber 196–346 frei. Im Fundmaterial sind die für die erste Hälfte und Mitte des 11. Jh. charakteristischen Typen allgemein, in einigen Gräbern kamen aber auch frühere Gegenstände zum Vorschein, so z. B. tordierter Halsring mit schleifen-hakenförmiger Endung, spitz ausgehende, einen rhombusförmigen Querschnitt zeigende und mit Punktkreis verzierte Armringe, gerippte Blechringe, zweigliedrige Anhänger und Bronzerassel. In einem Kindergrab (Grab 213) fanden wir zwischen Bleianhängern geschnürt ein kleines, dreischenkliges Bleikreuz. Münzen wurden bloß in drei Gräbern gefunden, diese waren die Denare von András I. Eine charakteristische Bestattungssitte war, daß der eine Arm oder beide Arme in der Kreuzbeinregion oder auf dem Brustkorb eingebogen wurden.

An der Ausgrabung nahm der Archäologietechniker Tibor Frankovics teil.

B. Miklós Szőke—László Vándor

Battonya—Vertán-Meierei (Kom. Békés), s. Nr. 2.

Bácsa—Szt. Vid (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 88.

Budapest I., Königspalast der Burg Buda, s. Nr. 90/1.

72. *Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.* Der auf dem Hof zum Vorschein gekommenen, 2,60 m breiten Stadtmauer aus der Zeit des Béla IV. schloß sich auch ein hufeisenförmiger Turm an. Fast 4 m hoch blieben die Mauern des Turmes erhalten, von dem auch der Eingang mit dem einen Rahmenstein und der Schwelle erschlossen wurden. Südlich von der Stadtmauer gelang es einen Teil eines Hausrestes aus dem 13. Jh. freizulegen. Auch der Rest eines Hauses mit Konsole aus dem 15. Jh. wurde zutage gefördert, zu dem wir auch den Eingang fanden. Von den Funden sollen die vielen Fragmente von Tonkesseln, ein Silberdenar aus dem 12. Jh., sowie eine Amulette mit arabischer Aufschrift hervorgehoben werden.

Zoltán Bencze

73. *Cegléd—Öregszőlő* (Kom. Pest) (VI). Auf eingebaute Gelände gelang es im Laufe der Rettungsgrabung die mehr oder weniger erhalten gebliebene Fundierung einer arpadenzeitlichen kleinen Kirche mit halb-bogigem Chor zu erschließen. Orientierung: NO–SW. Der Friedhof um die Kirche ist zugrunde gegangen und wir haben bloß ein ungestörtes Grab vorgefunden. Auf die Oberflächenspur eines zur Kirche gehörenden arpadenzeitlichen Dorfes stießen wir in NW-Richtung. An der Ausgrabung nahmen die Restauratorin Hedvig Borsos und die Volksaufklärerinnen Erzsébet Reznák, Katalin Tóth teil.

Edit Tari

Dág—Binderpuszta (Kom. Komárom), s. Nr. 91.

74. *Dunabogdány, Svábhegy u.* (Kom. Pest). Anlässlich einer Hausfundierung wurden mit dem Bagger auf dem Grundstück von Ferenc Kordács (Prz. 560) und Ferenc Franta (Prz. 561) Körpergräber aus dem 10–11. Jh. zerstört. Die zwei Hausfundamente berührten insgesamt acht, NNW–SSK orientierte Gräber. Funde: aus Grab 1 tordierter, bronzener Armring mit schleifenförmiger Endung, offener, glatter Silberbandring und bronzener Siegelring mit Vogeldarstellung; aus Grab 6 offener, verzierter Bandring; aus Grab 7 Eisenblechfragment. In der Nähe des Fundortes auf der Cseresznyés-Straße gingen um das Jahr 1967 spätawarische Gräber zugrunde (s. MRT Bd. XIII/1, Fundort 8/4). Zur

Bestimmung des Verhältnisses der beiden Gräbergruppen zueinander sind noch weitere Erschließungen nötig.

Éva Maróti

75. *Edelény—Burgwall von Borsod* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Der Burgwall von Borsod liegt im N-Ende des heutigen Edelény und auf je einem Hügel unmittelbar über dem Überschwemmungsgebiet des Bodvabaches. Ihre Wälle stehen an der O- und W-Seite in verhältnismäßig intaktem Zustand in etwa 3 m Höhe. 1987 begannen wir die Forschung des Burginneren und es wurde eine Fläche von etwa 250 m² freigelegt. Im Laufe der Ausgrabung kamen die Reste von zwei, in die Erde eingetieften Häusern, ein Ofen mit fünf Gefäßen, mehrere Mühlsteine, einige S-Reife, bronzene Armringfragment sowie ein palmettenverziertes Knochenplättchen zum Vorschein. Dieses letztere ist aller Wahrscheinlichkeit nach das Fragment der Mündung eines Leder-schlauches. In großer Menge kamen noch auf das 9–11. Jh. datierbare Keramikbruchstücke, Tierknochen und gebrannte Getreidekörner zum Vorschein. Auf dem ganzen Grabungsgelände konnte eine sehr mächtige, etwa drei Meter dicke Kulturschicht beobachtet werden.

Mária Wolf

Esztergom—Burg (Kom. Komárom), s. Nr. 94/2.

Esztergom—Szentgyörgymező—Donauufer, s. Nr. 6.

Esztergom—Zsidód (Kom. Komárom), s. Nr. 94/3.

Esztergom—Zsidód (Kom. Komárom), s. Nr. 94/3.

76. *Füzesabony—Kastélydűlő* (Kom. Heves) (IX). NW vom inneren Gebiet der Gemeinde wurde SO von der Kreuzung der Straßen 3 und 33 zum Bau einer Bahnüberführung eine Grube zur Erdgewinnung geöffnet und hierbei legten wir 40 Gräber frei, die aufgrund der in ihnen gefundenen Münzen des András I. auf das 11. Jh. datiert werden können.

J. József Szabó

77. *Garáb* (Kom. Nógrád) (XXVIII). Die Prämonstratenserpropstei von Garáb wurde den urkundlichen Daten nach 1171, anderen Angaben nach 1179 gegründet und ist 1436 schon zugrunde gegangen. Es gelang uns eine kleine Kirche mit geradem Chorabschluß und Kreuzschiff sowie einen Teil der Klostergebäude zu finden. Aus dem Friedhof um die Kirche erschlossen wir 14 Gräber. Bloß zwei Gräber enthielten Beigaben, zwei Haarringe mit S-Endung. Die Keramik kann auf das 12–14. Jh. datiert werden.

An der Ausgrabung nahm die Archäologin Sára Kató und Tamás Majcher teil.

Katalin Bodnár

Gyomaendrőd—Endrőd Fo. 6. (Kom. Békés), s. Nr. 95.

78. *Hódmezővásárhely—Nagysziget, Misán-Gehöft* (Kom. Csongrád) (XIII). In der Ausgrabungskampagne des Jahres 1987 stieg die Zahl der Gräber im Gebiet des Friedhofes des gemeinen Volkes aus dem 10–11. Jh. auf 117 an. Das Fundmaterial bilden Haarringe mit S-Endung, Fingerringe aus Draht, Kalksteinperlen. Zwei Gräber treten mit ihrem Reichtum hervor: sie enthalten goldene Haarringe mit S-Endung, Fingerring bzw. aus Elektron gefertigte und einen rhombusförmigen Querschnitt zeigende Fingerringe. In diesem Jahr arbeiteten wir in dem aus dem 11. Jh. stammenden Teil des Friedhofes. Die Gräber ordnen sich in Reihen, die Grabgruben sind schmal, ihre Enden sind am meisten abgerundet. Der Arm der Verstorbenen wurde oft auf den Brustkorb oder auf das Becken gebogen.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologin Katalin Bodnár sowie die Archäologiestudentinnen Júlia Cseh und Gabriella Paál (JATE) teil.

Katalin B. Nagy—László Révész

Kajárpéc—Pokoljadomb (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 12.

79. *Kajárpéc—Sashegy* (Kom. Győr-Sopron) (XI). In der Sandgrube kamen eine 7 m lange Steinmauer und Körpergräber zum Vorschein und deshalb mußten wir eine Rettungsgrabung durchführen. Es wurden ein Teil der Reste einer arpadenzeitlichen (vermutlich aus dem 13. Jh. stammenden) Kirche mit geradem Abschluß und 55 Gräber freigelegt. Die Größe der Kirche ist 7×11 m, die Dicke der Mauern beträgt 65–70 cm. Die Mauern wurden aus Rohsteinen gesetzt, die man mit einem mit winzigen Kiesen gemischten, kalkigen Mörtel gemauert hat. Im Chor der Kirche wurde später (18–19. Jh.) eine Krypta ausgebildet. Unter dem W-Teil lag ein Ossarium, in dem wir eine 0,7–1 m dicke gebrannte Knochenschicht fanden. Fünf von den Gräbern enthielten Haarringe mit S-Endung, während die Mehrheit gestört und beigabenlos war. Aus einigen Gräbern kamen spätere (bis Mitte des 19. Jh.) — von ethnographischem Gesichtspunkt bedeutende — trachtgeschichtliche Funde (Rosenkränze, Kopfschmucke, Schuhe) zum Vorschein.

Mitarbeiter: die Ethnologen Gyula Penger, Zsófia Ágh, die Restauratorinnen Anikó Kamenár, Ildikó Nagy-Bozsoky und der Student Tibor Kottmayer.

András Figler

80. *Kiskundorozsma—Rózsapalos* (Kom. Csongrád) (XXX). 1987 setzten wir die Rettungsgrabung des arpadenzeitlichen Friedhofes fort. Wir gelangten bis zum Grab 63., von diesen kam aus fünf Gräbern ein spätsarmatisches Fundmaterial zum Vorschein. Der Großteil der arpadenzeitlichen Gräber wurde ausgeraubt: beweisbar zur gleichen Zeit. Die erhalten gebliebenen Funde: Haarringe mit S-Endung, winzige Perlen.

Mitarbeiter: die Archäologin Csilla Ács, die Graphikerin Zsuzsanna Czabarka (SzMFM). An der Ausgrabung nahm die Studentin Katalin Bozsik (JATE BTK Szeged) teil.

Béla Kürti

81. *Lajosmizse—Alsólajos* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). An der Erdgewinnungsstelle der im Bau befindlichen Autobahn M5 — die im Laufe der früheren archäologischen Geländebegehung die Nr. 43/b erhielt — fanden wir im Laufe der Probeausgrabung die Reste einer arpadenzeitlichen Siedlung. An einer Fläche von etwa 800 m² legten wir drei zur Hälfte in die Erde eingegrabene Häuser, zwei Gräben, sechs Gruben und die Reste eines im Freien stehenden Ofens frei. Ein bedeutenderes Fundmaterial kam aus der Aufschüttung des Hauses III zum Vorschein: Eisenmesser, Stück einer Bronzeschüssel, Tonkessel, Fragmente von mit Schneckenlinien verzierten Töpfen, Mahlsteinstücke, Tierknochen. Erwähnenswert ist noch ein auf dem Grund der Aufschüttung des Hauses II gefundener, umgekippter Pferdeschädel. Das zum Vorschein gekommene Fundmaterial kann auf das 12–13. Jh. gesetzt werden.

György V. Székely

Nemesvámos—Balácsa (Kom. Veszprém), s. Nr. 34.

Pécs—Somogy (Kom. Baranya), s. Nr. 107/5.

Pécs, Szt. István tér 17–21. (Kom. Baranya), s. Nr. 107/6.

82. *Röjtökmuzsaj—Zsebe domb alja* (Kom. Győr-Sopron) (XXVII). Mit geophysikalischen Messungen versuchten wir am Rand der römischen Villa von Zsebedomb eine Schmiede zu erforschen. Da sich hier die Eisenschlacken als sekundäre Streufunde erwiesen, führten wir an der dem Ikvabach näher gelegenen Eisenschlackenfundstelle eine Sondierungsausgrabung durch. Von den hier erschlossenen drei arpadenzeitlichen Eisenschmelzen war die dritte von unbekanntem Typ, sie verfügte über einen großen Ofen, die Werkstätten 1 und 2 waren hinge-

gen von Imola-Typ und bewahrten fast intakte Hütten. In beiden Werkstätten konnten Reste von je zwei früheren Öfen beobachtet werden, die anlässlich der Erweiterung der Werkstatt abgerissen wurden. Dies weist auf einen längeren Betrieb der hiesigen Eisenschmelze hin. In der Werkstattgruben lagen Keramikbruchstücke aus dem 10–11. Jh. Auch Blasebälge und Eisenerzstücke kamen in stattlicher Anzahl zum Vorschein.

Mitarbeiter: József Verő (magnetische Messungen), Péter Márton (archäomagnetische Probeentnahmen), die Archäologin Gabriella Gabrieli, die Praktikantin Katalin Szende.

János Gömöri

83. *Sály* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (V). Wir setzten unter Prz. 6132/19 die Erschließung fort und fanden auf einer Fläche von 80 m² zwei aufeinander gegrabene Häuser, sowie ein einzelstehendes und ein auf das unerschlossene Gebiet fallendes Haus vor. In den oberen Schichten gelang es Spuren von Bauten mit Pfostenkonstruktion zu beobachten. Zur Chronologie der ältesten Schichten dienen als wichtige Beweise die Fragmente eines scheibengedrehten Tonkessels.

An der Ausgrabung nahm Ágnes Ritoók teil.

Károly Mesterházy

Sopron, Színház u.—Teplom u. 14. (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 37.

84. *Sorkifalud—Zalak* (Kom. Vas) (XXXV). Aufgrund der Luftaufnahme durchschnitten wir mit einem 50 m langen Suchgraben den im Überschwemmungsgebiet des Sorok gefundenen kleinen Erdwall (innerer Dm: 20 m, äußerer Dm: 40 m, geschütztes Gebiet: 0,03 ha.). Es wurde das etwa 8–10 m breite einstige Holzgebäude und die aus Steinen locker zusammengesetzte Fundierung der inneren Palisadenmauer gefunden. Keramik und Metallmaterial kamen in großer Menge ans Tageslicht. Die einstige urkundliche Erwähnung der Burgstätte stammt aus 1278: „Locus castrī in terra Zalak cum fossatis et indaginibus antiquis.“ (AUO IX. 216)

Gábor Kiss—Endre Tóth

Szegvár, Oromdűlő (Kom. Csongrád), s. Nr. 58.

Szentkirály, Templomdűlő (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 113.

Tiszafüred—Tiszaszőlős, Alsórétpart und Alsópart (Kom. Szolnok), s. Nr. 20.

Tapolca, Templomdomb (Kom. Veszprém), s. Nr. 115.

85. *Veresegyház* (Kom. Pest) (V). Wir setzten die Erschließung des arpadenzeitlichen Dorfes Ivacs fort. Uns an die Grabungsfläche anschließend legten wir weitere vier, zur Hälfte in die Erde eingetiefte Häuser frei. Hiermit stieg die Zahl der erschlossenen Häuser auf 18 an.

Károly Mesterházy

Visegrád, Lepence (Kom. Pest), s. Nr. 40.

86. *Visegrád, Schloßgarten* (Kom. Pest) (V). Im Gebiet des Dienstleistungsdorfes des Gespanschaftszentrums von Visegrád legten wir 1987 einen weiteren Abschnitt des Friedhofes um die Kirche frei. Südwestlich von der Kirche erschlossen wir die Gräber 160–225. Die Bestattungen verdichteten sich in der Nähe der Kirche, hier lagen stellenweise in 4–5 Schichten die Skelette. In einem Kindergrab war der Denar von László II., in einem anderen eine Perlenkette. Aus mehreren Gräbern kamen glatte bzw. in S-Form ausgehende Haarringe, in einigen Fingerringe, Schnallen zum Vorschein. Der Friedhof war nicht umzäunt, zumindest konnten wir Spuren einer Mauer oder eines Grabens bisher nicht fin-

den. Unter den Gräbern erschlossen wir die Grube eines in die Erde eingetieften römerzeitlichen Hauses (5. römisches Haus). Das Wohnhaus war 2×3,7 m groß und 105 m tief. Auf seinem Fußboden konnten Reste einer Herdstelle beobachtet werden.

An der Ausgrabung nahm die Studentin Andrea Pölös (JATE) und Katalin Varga (PIM) teil.

Júlia Koválovcszki

87/1. *Zalavár—Kövecses* (Kom. Zala) (V). Dem Gebiet der 1976–78 durchgeführten großen Rettungsgrabung anschließend, machte 1987 eine neue Waldanpflanzung die vorangehende Erschließung nötig. Dies erforderte die Durchforschung einer Fläche von etwa 1500 m². Die zum Vorschein gekommenen Objekte weichen in ihrem Charakter und in ihrer Zeit nicht von den früher bekannten ab, bedeuten zugleich den S-Rand der hiesigen Komplexe. Es kamen wenige urzeitlichen und frühen mittelalterlichen (9–11. Jh.) Grubenobjekte und Gräber aus dem 9. Jh. zum Vorschein, bedeutendere Objekte waren eine Grubenwohnung mit Lehmofen und ein Brunnen aus dem 9. Jh.

Ágnes Cs. Sós

87/2. *Zalavár, Burg* (Kom. Zala) (V). 1987 wurde die Erschließung der südlich von der über die Burginsel führenden Kunststraße zwischen Zalavár—Zalasabár bereits 1983 erscheinenden Holz- und Steinkomplexe fortgesetzt. Mit Ausnahme der westlichen abschließenden Ebene wurde innerhalb des das nördliche Drittel der Insel einnehmenden »inneren Festungsringes« eine Holzkirche des 9. Jh. abgegrenzt, die Erschließung des inneren Raumes wurde fast gänzlich beendet; aus dem Friedhof um die Kirche kamen weitere Gräber zum Vorschein. Es wurde die Erforschung des chronologisch der Holzkirche folgenden Steinkomplexes fortgesetzt, sowohl hinsichtlich des inneren Raumes als der abschließenden Ebenen, insbesondere im W- und S-Teil des Gebäudekomplexes. Wir erhielten weitere Beweise hinsichtlich dessen, daß in diesem Teil des Gebäudekomplexes in der Früharpadenzeit, näher in der zweiten Hälfte des 11. Jh. die Holzkirche nicht mehr gestanden haben dürfte.

Ágnes Cs. Sós

Zsámbék, Prämonstratenserklosterruine (Kom. Pest), s. Nr. 119.

UNGARISCHES MITTELALTER UND NEUZEIT

(Auf der Karte: Nr. 88–107)

Battonya—Vertán—Meierei (Kom. Békés), s. Nr. 2.

88. *Bácsa—Szt. Vid* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Im gefährdeten Gebiet wurde eine Fläche von 600 m² durchforstet. Auf dem sog. Templomdomb (Kirchenhügel), der sich als ein natürlicher Hügel erwies, fanden wir beigabellöse, aus der Zeit vor dem 17. Jh. stammende Gräber, Reste einer in der zweiten Hälfte des 17. Jh. erbauten Kirche, Aufschüttungsschichten und Gräber aus dem 18. Jh. (mit Sargnägeln, Stiefeleisen, Fragmenten von perlenverzierten Kopfschmucken) und den verschmierten, durchbrannten Grund der zum Ziegelbrennen gebrauchten Stapel vor. Den südlichen inneren Teil der Siedlung untersuchten wir in 75 m Länge mit Suchgräben. Es wurden 12 verschiedene Objekte erschlossen (Gruben, Pfostenstellen, Gräben, in die Erde eingetieftes Wirtschaftsgebäude). In das Objekt 1 wurde das mit der Münze des Stephanus rex datierte Grab Nr. 16 eingegraben, über welches sich die mit dem Fragment von Tonkesseln charakterisierbare arpadenzeitliche Kulturschicht durchzog. Die kontinuierliche, frühmittelalterliche Siedlung kann in zwei Perioden zerlegt werden, das 10. Jh. vertreten in großer Menge mit Wellenlinien-

bündeln verzierte, scheibengedrehte Gefäßfragmente, das 11–13. Jh. hingegen Kessel und sonstige arpadenzeitliche Keramiken.

András Figler

89. *Balassagyarmat, Bástya u.* (Kom. Nógrád) (XXVIII). In der mittelalterlichen Altstadt von Balassagyarmat führten wir an der Stelle der einstigen Burg (die heutige Bástya-Gasse) eine Rettungsgrabung durch. Es wurde die in festen Mörtel gesetzte, aus Rohstein gebaute mittelalterliche Burgmauer freigelegt, deren Breite 1,50–1,60 m beträgt.

An der Ausgrabung nahm Tamás Majcher teil.

Katalin Bodnár

90/1. *Budapest I., Königspalast der Burg von Buda.* In den Monaten März–Juni 1987 wurden die der Restaurierung vorausgehenden Erschließungen auf dem Gelände des sog. Hunyadi-Hofes (nördlicher Vorhof) beendet. Die Ausgrabungen wurden mit dem Charakter einer Rettungsgrabung im März–April im N-Drittel des Gebietes innerhalb der arpadenzeitlichen Stadtmauer durchgeführt. Es stellte sich heraus, daß in einer von archäologischem Gesichtspunkt früher als völlig «abgegrast» vermuteten Fläche von beträchtlicher Größe zahlreiche auswertbare Details erhalten blieben (arpaden- und türkenzeitliche Abfallgruben und Gelniveaus). Im Mai–Juni setzten wir Forschungen im Streifen zwischen der arpadenzeitlichen Stadtmauer und dem sog. Gerendavázas- (Balkengerüst-) Turm und nördlich davon, sowie innerhalb der einstigen arpadenzeitlichen Stadtmauer zwischen der Fundstelle 80/2 und dem sog. Doppel-Keller fort. Im August–September setzten wir auf dem sog. Csikós-Hof des Palastes (nördliche Hälfte des Großen Westlichen Zwingers), im nördlichen Vorraum des sog. Arányi-Tores die 1986 begonnene Arbeit fort. Nach dem Abtragen der (3–4 m) dicken neu- und türkenzeitlichen Aufschüttung versuchen wir die Umrisse des im Vorraum des Tores vermutlich sekundär, erst in der Türkenzeit ausgeworfenen Grabens (oder Grube) sowie die Verhältnisse des ursprünglichen Geländes und der Aufschüttung zu klären.

Mitarbeiter: András Végh, Archäologiestudent.

Vermessung: Zsuzsanna Kuczogi—Ferenc Noéh.

Károly Magyar

90/2. *Budapest II., Budakeszi u. 91–95.* (III). 1987 wurde die im Gebiet des Paulinerklosters von Budaszentlőrinc durchgeführte Ausgrabung mit der Erschließung der 1985 begonnenen dreischiffigen Kirche fortgesetzt: im Haupt- und im nördlichen Seitenschiff. Es gelang uns die nördliche Pfeilerreihe der Kirche freizulegen. Es kamen 23 Gräber zum Vorschein. Vier Gräber wurden von der N-Mauer der Kirche durchschnitten. Wir gruben auf den Chor des südlichen Seitenschiffes der Kirche, von wo auch mehrere gemeißelte Steine zum Vorschein kamen. Es konnte beobachtet werden, daß der untere Teil des Chors eckig gebaut wurde. Parallel mit den Erschließungen wurde auch die Herstellungsarbeit fortgesetzt.

Die Herstellungsarbeiten leiteten Péter Oltaí (OMF) und die Gartenbauingenieurin Katalin Baranyi (Parkwaldwirtschaft).

Zoltán Bencze

90/3. *Budapest XI., Balatoni út Prz. 148/4.* (III). Bei der Erschließung des Klosters der »Abtei von Kana« befreiten wir die Kirche vom Schutt. Der Chor ist halbkreisförmig und nur seine Grundmauer blieb erhalten. Die Kirche war ursprünglich einschiffig, später wurde ein schmales Seitenschiff an ihre nördliche Seite angebaut, das gleichfalls einen halbkreisförmigen Chor hatte und als Grabkapelle diente. Die Kirche hatte auch eine westliche Empore. Nur an der W-Fassade blieb das über das Niveau ragende Quadermauerwerk erhalten. Im Schiff legten wir fünf Gräber, im Seitenschiff eine mit Steinen

ausgelegte Grabstätte mit gestörtem Skelett frei. Es wurde auch die Raumeinteilung des östlichen Klosterflügels festgestellt und dies verrichteten wir zum Teil auch im W-Gebäudeflügel, dessen nördliches Ende anlässlich des Abrisses des Gebäudes im Jahre 1889 bis in den Grund hinein zerstört wurde. Neben dem W-Flügel kam eine zwischen 1172–78 geprägte Silbermünze aus Venedig zum Vorschein. Im O-Flügel fanden wir einen weiteren Beweis in einem — durch die Grundmauer des Klosters entzweiggeschnittenen — Grab dafür, daß das Klostergebäude auf einen früheren Friedhof erbaut wurde.

Katalin H. Gyürky

Budapest I., Kapisztrán-Platz 2–4, s. Nr. 72.

90/4. *Budapest XX., Soroksár–Burgberg* (III). Im Zusammenhang mit dem Bau der Autobahn MO in Budapest wurde im Laufe der Erdarbeiten auf dem S-Abhang des Burgberges von Soroksár die O-Hälfte des mittelalterlichen Dorfes Kerekegyháza durchschnitten. In der Spurlinie der Straße wurden insgesamt 77 mittelalterliche Objekte erschlossen. Im freigelegten Gebiet kamen dem dortigen Wassergang entsprechend in drei Gruppen die in die Erde eingetieften Häuser des Dorfes, ihre Öfen und Abfallgruben zum Vorschein. Am oberen Teil des Várhegy genannten Hügels waren die stark verwitterten Ruinen der Dorfkirche. Aus der Arpadenzeit legten wir aus dem 12–13. Jh. 13 Häuser frei. Ein Teil des Fundmaterials aus der nach dem Gebrauch der Häuser entstandenen aschenhaltigen Aufschüttung kann mit der Münze des Béla III. auf die zweite Hälfte des 12. Jh. datiert werden. Das Grabensystem zwischen den Häusern stammt aus mehreren Bauperioden, das hydrographische Bild der Gegend rekonstruierend scheint es eindeutig ein Wasserableitungssystem gewesen zu sein. Nach dem Mongolenzug der Jahre 1241–42 siedelte das Dorf noch im 13. Jh. zurück und bestand bis Ende des 15. Jh. Es gelang uns je 6 Hausgründe zu erschließen. Es waren zweiteilige Häuser mit verschmiertem Ofen, leicht in die Erde eingetieft mit Lehmmauern oder mit Lehm beworfenem Rutengeflecht. Auffallend war, daß die spätmittelalterlichen Häuser fast ausnahmslos auf arpadenzeitliche Häuser oder größere arpadenzeitliche Ofenkomplexe gebaut wurden. Das mittelalterliche Dorf lag auf einer großausgedehnten bronzezeitlichen Siedlung.

Mitarbeiter: Rózsa Schreiber, Mária Pető, Anna Endródi, Erzsébet Horváth-Hanny und Attila Horváth.

Katalin Melis

91. *Dág–Binder-pusztá–Schweinemastanstalt* (Kom. Komárom) (X). Im Laufe des Baues eines offenen Naßdungspeichers der LPG von Sárísáp wurden aus dem um die Kirche angelegten Friedhof des mittelalterlichen Dorfes Dág etwa 1000 Gräber mit dem Bulldozer aufgewühlt! Anlässlich der inzwischen in Gang gesetzten Rettungsgrabung legten wir 182 mittelalterliche Gräber frei und es wurde der Grundriß der kleinen Kirche mit halbkreisförmigem Chor geklärt. Funde: bronzene und silberne Haarringe mit S-Endung, silbervergoldete Gürtelschnalle aus dem 13. Jh., Fingerring (aus Gold) mit rotem Stein, Silberdenar aus dem 13. Jh. Die unmittelbare Umgebung der Kirche konnte für die spätere Forschung gerettet werden. Am S-Rand der Kirche, außerhalb des Friedhofes (im Gebiet des Speichers) erschlossen wir ein in die Erde eingetieftes arpadenzeitliches Haus, im Freien stehende fünf Öfen und auch drei arpadenzeitliche Gruben.

An der Ausgrabung nahm Emese Ugrin teil.

István Horváth—Etelka Kövecses Varga

92. *Diósjenő–Nagygyálret* (Kom. Nógrád) (XXVIII). Auf die am O-Teil des Börzsönygebirges, im Tal des Kemence-Baches von der Arbeitsmaschine leicht gestörte Fundstelle lenkten die Förster unsere Aufmerksamkeit. An der Oberfläche wiesen kleine Steinhaufen, Ge-

fäße und Tiegel sowie Glasfragmente darauf hin, daß hier einst eine mittelalterliche Glashütte gestanden haben dürfte. Im Laufe der Erschließung bestätigte sich dies: wir legten drei Öfen einer Glashütte frei (die Öfen waren von Steinhäufen verborgen). Bei Ofen 1 konnten auch zwei Verschmierungsschichten beobachtet werden, den stark verwitterten Ofen 2 zeigten nur der verschmierte Grund und in Kreis gelegte Steine an. Im besten Erhaltungszustand kam der Ofen 3 zum Vorschein: der Zugkanal und der Aschenraum blieben intakt erhalten. Von der starken Hitze war auch ein Teil der die Mauer bildenden Steine geschmolzen und auch die Lehmverschmierung zwischen den Steinen ausgebrannt. Aufgrund der Funde (Gefäßfragmente, Stücke von dickwandigen Schmelzriegeln, im Laufe der Herstellung entstandene Glasabfälle, Stücke von Glasgefäßen, Werkzeug aus Eisen) war diese Hütte zwischen dem 13–14. Jh. in Betrieb und erzeugte — den Funden nach — Glas von sehr guter Qualität. Mit der Ausgrabung gleichzeitig beobachteten wir in der Nähe dieser Hütte Spuren von weiteren zwei Hütten an der Oberfläche.

Katalin H. Gyürky—Zsuzsa Miklós

93. *Eger, Dózsa György-Platz 1—Bad der Sultana Valide* (Kom. Heves) (IX). Im Gebiet neben der W-Fassade des Badegebäudes der Sultana Valide setzten wir im Jahre 1987 die Ausgrabung fort, vor allem, um die sich dem Gebäude anschließenden äußeren Niveau klären sowie zum Teil die Fundamente erschließen zu können. Das Caldarium des Bades ist NW orientiert, die W-Mauer der im besten Zustand erhalten gebliebenen Eckkammer war ursprünglich aus Tuff gemeißelten und schön gesetzten Quadersteinen gemauert, deren Reste wir in etwa 1,40 m Tiefe unter dem gegenwärtigen Hofniveau fanden. In diesem Teil kam auch der das äußere Niveau zeigende Grundsockel sowie in einem Abschnitt das gegossene Mauerfundament zum Vorschein. Die sich der westlichen äußeren Mauer des Caldarium anschließenden N—S orientierten neuzeitlichen Keller wurden der türkischen Mauer bloß angebaut, zum Teil, wie der südliche längslaufende und mit der Mauer des Bades parallele, aus Sandsteinquader gebaute, gewölbte Keller, in die Mauer des Türkenbades eingebaut. Im Laufe der Ausgrabung sondierten wir mit einigen Suchgräben auch das vom Bad südlich und südwestlich fallende Gebiet. In diesem letzten Gebiet fanden wir Gebäudereste aus der neueren Zeit und eine sehr große Aufschüttung, aus der viele spätmittelalterliche und neuzeitliche Gefäßfragmente sowie in geringer Menge türkische Keramik zum Vorschein kamen. Aus der westlich vom Bad in Gang befindlichen Ausgrabung kamen sehr viele Keramiken und einige Glasfragmente aus dem 18–20. Jh. zum Vorschein.

Mitarbeiter: László Fodor (Dobó István-Museum).

Győző Gerő

94/1. *Esztergom—Alsósziget* (Kom. Komárom) (X). Die Erschließung setzten wir an zwei — sich an die früheren Blöcke anschließenden — Gebieten fort. Südlich vom O-Ende der Klosterkirche wurde der S-Rand des Friedhofes, 28 beigabenlose, zum Teil aus Ziegeln bzw. aus Steinen gebaute Gräber freigelegt. Die Gräber waren zum Teil von einem spätmittelalterlichen Gebäudeflügel überdeckt. Westlich von der Kirche suchten wir die W-Abschlußmauer des Klosters, dessen ausgebeuteter Graben gefunden wurde. Aufgrund der diesjährigen Erschließung können wir wahrscheinlich mit einem nicht regelmäßigen Gebäude rechnen, sondern mit einer lang dahinziehenden Flucht von Räumen, deren größter Teil leider unter der dem Ufer entlang laufenden Straße liegt. Auch die Ausgrabung des Jahres 1987 wurde auf einem sehr gestörten Gelände durchgeführt.

Zsuzsa Lovag

Esztergom, Donaubett (Kom. Komárom), s. Nr. 31/2.

94/2. *Esztergom, Burg* (Kom. Komárom) (X). Die Erforschung des Vitéz-Palastes wurde fortgesetzt. Wir erschlossen die N-Hälfte des 36 m langen gewölbten Saales im Erdgeschoß des W-Traktes des Palastes. Die einheitlich aus dem 15. Jh. stammende Aufschüttung zwischen der schiefen Felsenoberfläche und der äußeren Burgmauer enthielt außer Ofenkachelfragmenten mit Anjou-Lilie und Sigismund-Wappen, glasierten und unglasierten, glatten und figural erzielten Fußbodenziegelbruchstücken, Keramiken des 14–15. Jh., Knochnschnittereien usw. auch einen Silberdenar des Königs Sigismund. Unter der mittelalterlichen Aufschüttung legten wir bei dem Rand der Felsenoberfläche Teile von 4 späteltischen Öfen und drei runde keltische Gruben frei. Die in den Felsen eingeschnittenen Öfen wurden beim Felsenrand durch die in der Arpadenzeit ausgeübte Steingewinnung zum Teil weggesehnt.

An der W-Seite des Burgberges unter dem W-Teil des Palastes fanden wir eine dem Felsenrand angebaute spätmittelalterliche-türkenzeitliche Mauer. Bei dem N- und S-Ende der Mauer wurde die Öffnung je einer bisher unbekannten Höhle entdeckt. Die völlig aufgeschüttete N-Höhle wurde schon bis 7 m Tiefe freigelegt. Es kamen Keramikfragmente aus der Zeitspanne von der Römerzeit bis zum 19. Jh. zum Vorschein. Von dem unter der S-Mauer des Palastes, im Bergabhang schon im vorgangegangenen Jahr gefundenen langen, geraden Felsenabschnitt stellte sich heraus, daß dieser die Mauer einer arpadenzeitlichen Steingrube ist. Aus ihrer ungestörten Aufschüttung kamen Funde aus dem 13–15. Jh. (Gefäßfragmente, Ofenkachelbruchstücke, in großer Menge Tierknochen usw.), ferner aus der oberen Schicht zwei Silberdenare des Königs Sigismund zum Vorschein. Das Fundament der südlichen, außer der arpadenzeitlichen Burgmauer befindlichen Mauer des Palastes wurde in diese Schichten eingegraben.

An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen Beatrix Romhányi, Rita Móczik, Katalin Bede und Katalin Kóthay teil.

István Horváth

94/3a. *Esztergom—Zsidód, Dorfgebiet* (Kom. Komárom) (X). Unsere zweiwöchige Sondierung bezweckte zu entscheiden, ob der Fundort geeignet sei zu einer für das folgende Jahr geplanten größeren Erschließung. Es wurde insgesamt ein 106 m² großes Gebiet freigelegt. Es wurden zwei im Freien stehende Öfen, eine Abfallgrube, mehrere Pfostengruben und längere-kürzere Abschnitte von zahllosen Gräben erschlossen. In ihrer Aufschüttung fanden wir Scherben, Eisenschlackenstücke, Tierknochen, einen gepunzten bronzenen Bandring aus dem 12–13. Jh. und eine Münze aus dem 12. Jh. (CNH 145).

Ágnes Ritoók

94/3b. *Esztergom—Zsidód, Kirche* (Kom. Komárom) (X). Im Rahmen der dem Bau des Wasserstufensystems in der Donaukniegegend vorangehenden Rettungsgrabungen kam es 1987 zur Erschließung der Kirche von Zsidód und eines Teiles des Friedhofes. Die Fundstelle liegt an der linken Seite der Landstraße zwischen Esztergom-Tát, etwa 200 m weit von der Brücke von Zsidód. Im Laufe der Erschließungen stellten wir fest, daß die aus Steinen gesetzten Grundmauern der Kirche und ihr aufgehendes Mauerwerk nach der Zerstörung der Kirche völlig weggetragen wurden. Nach der Freilegung des Fundierungsgrabens zeichnete sich der Grundriß einer einschiffigen, die inneren Maße betrachtet 4,5–8 m großen Kirche mit ApSIDenabschluß ab. Im Inneren der Kirche kamen der Eingang sowie aus den mächtigen Ausgrabungen um den Chor von dem aufgehenden Mauerwerk der Kirche stammende gemeißelte Steine zum Vorschein. Aufgrund des Fundmaterials kann die Zerstörung der Kirche auf das 14. Jh. gesetzt werden. In dem um die Kirche angelegten Friedhof erschlossen wir 175 Gräber.

An der Ausgrabung nahmen Ágnes Ritoók und Emese Ugrin teil.

Erzsébet Molnár

95. *Gyomaendrőd—Endrőd, Fundstelle 6* (Kom. Békés) (XLI). Im Rahmen der mikroregionalen Forschungen setzten wir die Erschließung des Friedhofes um die Kirche fort, die wir 1985 begonnen haben. (Rég. Füz. 1986. Nr. 15/2.) An der W-Seite der Sandgrube öffneten wir, an die Blöcke des Jahres 1985 anschließend, neue Blöcke und es wurden 63 Gräber freigelegt, aus welchen Haarringe mit S-Endung, in den Mund gelegte Münze und Perlen zum Vorschein kamen. Im Laufe der Ausgrabung gelang es den W-Rand des Friedhofes zu bestimmen, der im großen und ganzen halbkreisförmig die Stelle der zerstörten Kirche umsäumt. An der S-Seite können wir eventuell noch auf einige Gräber rechnen, während der N- und O-Teil des Friedhofes völlig zerstört wurde. Die Zahl der freigelegten Gräber beträgt mit den im Jahre 1976 festgestellten Gräbern zusammen insgesamt 158. Die durchschnittliche Tiefe der Gräber betrug 50 cm, deshalb entstand ein beträchtlicher Schaden in ihnen. Den Rand des Friedhofes zeigte keine solche Umfriedung an, die im Boden Spuren zurückgelassen hätte.

An der Arbeit nahm die Anthropologin Ildikó Pap teil.

Dénes Jankovich—Judit Kvassay

96. *Gyöngyös—Mátrafüred, Benevár* (Kom. Heves) (IX). Die Erschließung und Konservierung der Ruinen des im NW-Teil der mittelalterlichen Burg gestandenen Palastes wurde beendet. In der Mitte des Burg stießen wir auf weitere Mauern eines bisher unbekannten Baues.

J. József Szabó

97. *Gyula, Schloßgarten* (Kom. Békés) (V). Die Erschließung wurde fortgesetzt. Wir fanden die O-Mauer der türkischen Dschami des 16. Jh., sowie in einem größeren Abschnitt die N-Mauer des Gebäudes. In einem großen Gebiet gelang es auch das Fundament des inneren Bodenbelages unversehrt zu finden. Der Grundriß der Dschami läßt sich mit Sicherheit entwerfen: sie war ein rechteckförmiges, 15×21 m großes Gebäude. Der Eingang öffnete sich von der NW-Seite und an der NW-Ecke des Gebäudes stand das Minarett.

Ibolya Gerelyes

98. *Hahót—Sárkányziget* (Kom. Zala) (XIX). In der Übergangsstelle der Sümpfe des Szévíz (im Mittelalter: Peleske) begannen wir die Forschung der im 12–14. Jh. Buzásziget, von 15. Jh. an Sárkányziget genannten Festung. Mit einem N–S gerichteten Durchschnitt wurden die Perioden und Niveaus der Burg geklärt. Die im großen und ganzen mit kreisförmigem Graben und Wall umnommene Burg befand sich einst an einer Insel, wo schon in der Spätbronzezeit eine Siedlung war. Die sich der Hahót-Sippe knüpfbare Festung entstand im 13. Jh., dann ging sie zugrunde und wurde erst im 15. Jh. neu aufgebaut. Aus ihrem Fundmaterial sind die aus dem Burggraben zutage geförderten zahlreichen spätmittelalterlichen Keramik, gotischen und renaissancezeitlichen Ofenkacheln sowie die Metallgegenstände (Bronzekessel, Sichel, Eisenmesser usw.) zu erwähnen.

László Vándor

Kajárpéc—Sashegy (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 79.

Kajárpéc—Pokoljadomb (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 12.

99. *Kiskunhalas—Alsószállás* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). 5 km von Kiskunhalas wurden im Mai 1987 Silbermünzen aus dem 16. Jh. gefunden. Im Laufe der Lokalbesichtigung kamen noch mit Hilfe des Metallsuchgerätes weitere 14 Silberdenare zum Vorschein. Aufgrund der an die Münzen gehafteten Textilienabdrücke wurde der Fund in Leinensäckchen verborgen. Der ausschließlich aus ungarischen Denaren bestehende Münzfund aus 331 Stücken schließt mit dem Jahr 1567. In der Umgebung

des Fundes gelang es uns ein sonstiges Fundmaterial oder auf eine Siedlung verweisende Spuren nicht zu finden.

Erika Wicker—György V. Székely

100. *Kompolt* (Kom. Heves) (X). Anfang Mai 1987 stießen Arbeiter im Gebiet des Forschungsinstitutes der Agrarwissenschaftlichen Universität zu Gödöllő bei dem Bau eines Schuppens auf drei gotische Kelche sowie auf drei zu ihnen gehörende Patenen (15. Jh.). Im Laufe der Lokalbesichtigung konnte festgestellt werden, daß die Kirchengeräte, über welche sich Steine befanden, neben einem schmalen Mauerrest zum Vorschein kamen. Es muß an ihre absichtliche Verbergung gedacht werden. Die Kelche dürften vermutlich Gegenstände der zu den Türkenzeiten zugrunde gegangenen Benediktinerabtei gewesen sein. Im Laufe der Arbeiten kamen auch Gräber eines alten Friedhofes ans Tageslicht, von welchen zwei an Ort und Stelle erschlossen wurden. Es handelt sich wahrscheinlich um den Friedhof des gemeinen Volkes des einstigen Dorfes Nagy-Kompolt aus dem 17. Jh.

László Fodor

101. *Kőszeg, Untere Burg* (Kom. Vas) (XLVI). Anläßlich der Anlegungsarbeiten der städtischen Erdgasleitung kamen an der S-Seite der Unteren Burg, bloß in 25–30 cm Tiefe vom gegenwärtigen Niveau die Reste einer mächtigen Steinmauer ans Tageslicht. 230 cm vom gegenwärtigen Gehniveau (276,9 m) brach das Grundwasser und die Schichtquelle hervor, das Fundament der 2,5 m breiten, in starkem Mörtel gesetzten Steinmauer liegt aber wesentlich tiefer. Die sich vom SO-Turm der Unteren Burg um 4–4,5 Klafter (1 Klafter = 189 cm) weit dahinziehende Burgmauer liegt im wesentlichen in dem neuzeitlichen Burggraben, von der von einzelnen Forschern als arpadenzeitlich (TKM 208 k.), von anderen aus dem ausgehenden 15. Jh. (AÉ 1986. 64) vermuteten äußeren „Burgmauer“ 3–3,5 m weit, an der S-Seite den Bogen ihrer Mauerflucht folgend. Der bisher erschlossene 37 m lange Mauerabschnitt bricht im Südosten fast rechtwinklig und fügt sich an die O-Mauer des S-Turmes an. 24,5 m westlich von der SO-Ecke, von der heutigen Mauerkrone um 140 cm niedriger fanden wir eine doppelte Steinkonsolenreihe an der äußeren (dem Burggraben zu blickenden) Seite der Mauer. Bei der Erschließung der Steinmauer konnten wir das ursprüngliche Gehniveau nicht erreichen, in der 2,3 m dicken Aufschüttung waren aber — von dem aus dem 20. Jh. stammenden Schutt der obersten Schicht abgesehen — ausschließlich Funde des 17–18. Jh. (Kacheln, Keramik, Gnadenmünzen, Beschläge, Schere, Buchschlösser, Haarnadeln). Der teilweise vorgenommene Abriß der breiten Burgmauer dürfte also in der zweiten Hälfte des 17. Jh. stattgefunden haben. Auch im SO-Turm der Unteren Burg konnten wir infolge des Einsinkens des Bodenbelags des Turmzimmers vom ersten Stockwerk Forschungen durchführen. Der Turm von 357×353 cm Innenweite und 189 cm Mauerdicke war bestimmt ein Wohnturm, die ursprüngliche Mauerfläche wird bis zum ersten Stockwerk von keiner Fenster- oder Türöffnung unterbrochen. Die Erschließung wurde vom Bodenbelag des ersten Stockwerkes bis 8 m Tiefe (276 m) durchgeführt, von hier an 1 m noch einer Sondierungsuntersuchung unterzogen (hier brach schon das Grundwasser hervor). Das reiche Fundmaterial des Turmes (Keramik, Pfeilspitzen, Hufeisen, Messer, Knochengegenstände, Schnallen, Sporen, Schwerter) stammt aus dem 13–14. Jh. In einem der zahlreichen unversehrten Gefäße waren auch Wiener Denare aus dem 13. Jh. Die neueste Wertung der Unteren Burg von Kőszeg (AÉ 1986. 50–68) muß also gänzlich überprüft werden.

An der Ausgrabung nahm der Architekt Péter Rákóczy teil.

Kornél Bakay

102. *Mázasszászvár—Szászvár, Burg, röm.-kath. Pfarre* (Kom. Baranya) (XXIV). Es wurde die Forschung der

einstigen Pfarre, sowie die Erschließung des dazu gehörenden mittelalterlichen und türkenzeitlichen Festungssystems fortgesetzt. Auf dem gegenwärtigen Erdgeschoß und Stockwerk des Gebäudes wurden die mittelalterlichen Niveaus geklärt. Wir führten auf dem Erdgeschoß und Stockwerk Mauerforschungen durch. Über dem gegenwärtigen Eingang des O-Treppenturmes, der sich aus dem im Erdgeschoß liegenden Raum des Gebäudes öffnet, fanden wir das zum Teil umgeänderte, segmentbogenförmige Gewölbe der mittelalterlichen — im Verhältnis zur heutigen viel höher gelegenen — Eingangstür. Wir setzten auch die weitere Forschung der am Stockwerk der vom O-Treppenturm südlich gelegenen Fassade schon im vorherigen Jahr freigelegten mittelalterlichen gotischen Fensteröffnung fort. Die weiteren Zusammenhänge des hier an der O-Fassade zum Vorschein gekommenen „in situ“ profilierten gotischen Lappensteines untersuchend, konnte festgestellt werden, daß dieser der Rest des „in situ“ Steinrahmens einer Fenster — und nicht einer Türöffnung ist. Die weitere Erschließung des sich vor der N-Fassade des Gebäudes dahinziehenden mittelalterlichen Zwingers wurde in W-Richtung bis zur Tiefe des schon früher zum Vorschein gekommenen mittelalterlichen Gehniveaus fortgesetzt. Es kamen unglasierte Keramik in großer Menge und einige kleinere, gemeißelte, gotische, profilierte Steinfragmente zum Vorschein.

Mária G. Sándor—Győző Gerő

103. *Nyárlőrinc, Hangár u.* (Kom. Bács-Kiskun) (XVII). Im Laufe der Mauerforschung der Kirche und des Friedhofes des mittelalterlichen Dorfes Szentlőrinc erschlossen wir in diesem Jahre bei der W- und N-Seite der Kirche 70 Gräber. Als Beigaben der Gräber kamen verstreut Münzen, Gewandheftel, Ösenknöpfe, Fingerlinge aus dem 14–16. Jh. ans Tageslicht. Von den erschlossenen Gräbern tritt das auf das 14. Jh. datierbare Fundmaterial des Grabes 310 hervor: silbervergoldete, gepreßte Scheiben, Ösenknöpfe, Kleiderzierden, Bronzeschnalle, silberner Fingerring mit Kopf.

György V. Székely

104. *Ónod, Burg* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Die Säuberung der SW-Eckbastei wurde von uns durchgeführt. Die dicke Aufschüttung weist darauf hin, daß der Bau im Laufe des 17. Jh. anläßlich der Befestigungsarbeiten bis zum Niveau des Stockwerkes aufgeschüttet wurde. Der Bau dürfte vor der Aufschüttung eine Balkenkonstruktion gehabt haben. Wir beendeten die Erschließung des inneren Streifens wesentlich vom Tor. Das Tor wurde von einem inneren Schutzkorridor befestigt. Auch der größte Teil des SO-Viertels des Burginneren wurde freigelegt. Der schon 1986 zum Vorschein gekommenen inneren Mauer (Mauer der früheren Czudar-Burg?) lehnten sich der Palast und die Wirtschaftsgebäude an. Ihren einstigen Glanz zeigen die in großer Zahl erhalten gebliebenen Renaissance schnitzereien an: Lünette, Geländer mit Docken, Fratzenkopf, Akanthuszierden, Gesimsfragmente. Das Fundmaterial stammt aus dem 16–17. Jh., den Großteil der Keramik bilden Kachelofenfragmente. Auch die unsicheren Reste einer vor der Burg hier gestandenen Kirche, sowie einige Gräber um die Kirche kamen zum Vorschein.

László Révész

105. *Ópusztaszer* (Kom. Csongrád) (XXIX). Im Gebiet des Wirtschaftshofes des Klosters von Szer wurden weitere Teile der mittelalterlichen Siedlung erschlossen, die aus den dem Kloster vorangegangenen und seiner Zerstörung folgenden Jahrhunderten stammen. Die Zahl der bisher erschlossenen Objekte des frühmittelalterlichen Dorfes bereicherte sich mit einem in die Erde eingetieften Haus, einem im Freien stehenden Ofen, zahlreichen Gräbern und Gruben. Wir erschlossen ein an derselben Stelle dreimal (mit stets anderem Grundriß) neu-

gebautes Gebäude des Marktfleckens aus dem 14–15. Jh. und es kam ein reiches Fundmaterial zum Vorschein.

Katalin Vályi

106. *Ozora, Burghaus* (Kom. Tolna) (XXXI). Im Laufe der Untersuchung der Mörtelschichten in den mittelalterlichen Öffnungsnischen des Stockwerkes kamen figurale Wandbemalungsfragmente der W-Nischenzarge des geschlossenen Erkers (Hl. Ladislaus) zum Vorschein, die die frühere Voraussetzung wahrscheinlich machen, daß dies der Chor der Burghauskapelle war. Den Herstellungsarbeiten anschließend beendeten wir die Ausgrabung des nördlichen, großen Kellers, im Laufe der mehrere Gruben vor allem aus der Türkenzeit und andere Objekte mit bedeutendem Fundmaterial erschlossen wurden. Aus diesen sind — außer gotischen Statuenfragmenten und reichen Schnitzereiresten von Gebäuden — vor allem zwei, aus mehreren Tausend Münzen des 16. Jh., ferner aus Goldschmiedegegenständen bestehende Schatzfunde hervorzuheben. Im Gebiet zwischen der W-Burghausmauer und dem Palast wurde die Forschung des arpadenzeitlichen Grubenobjekts beendet, indessen vor der N-Palastfassade weitere Details der frühtürkenzeitlichen Palisade und einige andere, zum Teil gleichfalls in die Erde vertiefte Bauten aus dem 16–17. Jh. erschlossen wurden. Parallel mit der Forschung beendeten wir die Ordnung und Restaurierung der bisher zum Vorschein gekommenen bedeutenden gotischen und renaissancezeitlichen Steinschnitzereien.

Mitarbeiter: Tibor Koppány, Márta Vizi.

István Feld—Ibolya Gerelyes—László Gere

Szombathely, Alkotmány u. 1–5. (Kom. Vas), s. Nr. 38.

107/1. *Pécs, Jakabhegy, Paulinerkloster* (Kom. Baranya) (XXIV). Wir schnitten den Wall des Teiches des Klosters durch und stellten fest, daß der urzeitliche Wall im Mittelalter erhöht wurde.

Zeichnung: Péter Krasznai.

Gábor Kárpáti

107/2. *Pécs, Kazinczy u. 4., Dshami des Pascha Ferhad* (Kom. Baranya) (XXIV). Die Mauerforschung beschränkte sich auf die äußere Fassade, wo wir die große — ursprünglich mit Steinumfassung umsäumte — oben halbkreisförmig abgeschlossene, vermauerte, türkische Fensteröffnung erschlossen. An derselben Seite wurde auch die ursprüngliche äußere Mauerflucht des Gebäudes gefunden. In dem bei der NW-Fassade gezogenen Suchgraben fanden wir auch an dieser Seite in einem kleineren Abschnitt die ursprüngliche Mauerflucht sowie die SW-Unterstützungsmauer des linken Raumes der Vorhalle. Es konnte festgestellt werden, daß die sich über die gegenwärtigen Hofniveaus erhöhenden beiden Fassadenmauern der Dshami — wahrscheinlich um einen größeren Platz zu gewinnen — abgemeißelt bzw. verdünnt wurden.

Győző Gerő

107/3. *Pécs, Munkácsy u. 8.* (Kom. Baranya) (XXIV). Es wurde die 1976–77 begonnene Erschließung des nach dem Hl. Thomas von Beckett benannten mittelalterlichen Dominikanerklosters fortgesetzt. In dem zur Verfügung stehenden 300 m² großen Gebiet erschlossen wir einen Teil des Kirchenschiffes und des Chors sowie einen Abschnitt des Hofes. Von den Objekten hob sich eine gewölbte Krypta mit Aufschrift und Wappen auf ihrer Wand sowie ein renaissancezeitlicher Grabstein hervor.

Zeichnung: Péter Krasznai, Frau Gy. Jakabos.

Gábor Kárpáti

107/4. *Pécs, Bischofsburg, Nördlicher Garten* (Kom. Baranya) (XXIV). Im O-Ende des N-Gartens setzten wir in dem Zwinger zwischen der N-Fassade der erschlos-

senen mittelalterlichen Universität und der N-Burgmauer die weiteren Reste des zerstörten frühromanenzeitlichen Bischofspalastes fort, ferner wurden die Zusammenhänge der älteren und neuerdings zum Vorschein gekommenen Teile untersucht. In diesem Abschnitt kamen mehrere kleinere Teile der bereits früher gefundenen O—W orientierten Mauer des zerstörten Palastes zum Vorschein, ferner wurde der Eckanschluß der aus dieser Mauer nach S abzweigenden Teilungsmauern gefunden. Aufgrund der erwähnten Eckanschlüsse des Palastes, wurde die auf diese Weise voraussetzbare Flucht der S-Räume anlässlich des Baues der Universität abgerissen. Es konnte auch festgestellt werden, daß der zerstörte romanenzeitliche Palast — wenigstens zum Teil — aus mehreren, sich auch von N anschließenden Räumen bestanden hat. Die Ausgrabung in N-Zwinger brachte auch Mauerreste ans Tageslicht, die aus dem Verfall des romanenzeitlichen Palastes folgenden mehreren mittelalterlichen Perioden stammen. Nachdem wir östlich von der mittelalterlichen Universität das Niveau mit einem Suchgraben weiter vertieft hatten, stießen wir ebenfalls auf romanenzeitliche Mauerreste. Auch mehrere kleinere Abschnitte der hier zum Vorschein gekommenen N—S verlaufenden Mauer wurden gefunden. Dem Anschein nach schließt sich die nördliche Fortsetzung der hier erschlossenen Mauer den im Zwinger freigelegten romanenzeitlichen Mauern an. Im Laufe der Forschung der O-Mauer der Bischofsburg rissen wir den sich an die Burgmauer von W her stützenden Strebenpfeiler ab. Der Burgmauertrakt hinter dem Strebenpfeiler kam in gutem Erhaltungszustand zum Vorschein und in diesen Strebenpfeiler war diese Burgmauer nur bei der Mauerkrone eingebunden. Den Mörtel von der W-Fassade der Burgmauer abgeschlagen, fanden wir die mit Ziegeln an mehreren Stellen ausgebesserte mittelalterliche und türkenzeitliche Burgmauer, die bis zur gegenwärtigen Höhe steht und ganz bis zu dem sich der Mauer anschließenden S-Strebenpfeiler reicht. In der NW-Ecke der Bischofsburg — nördlich von dem sog. Virág-Haus — fanden wir das mittelalterliche Niveau sowie die Reste des sich der westlichen inneren Burgmauer anschließenden Strebenpfeilers oder eines anderen Baues, in den eine mehr als 3 m tiefe, im großen und ganzen runde Abfallgrube eingegraben wurde. Aus der mit schlammiger Erde aufgefüllten Grube kamen gemischt in größerer Menge mittelalterliche und türkische Keramiken zum Vorschein. Südlich von dem sog. Virág-Haus suchten wir die S-Fassade und den S-Eingang der im Gebäude bereits erschlossenen mittelalterlichen St. Johannes-Kapelle. In den hier gezogenen Suchgräben wurden mehrere kleinere Abschnitte der S-Fassadenmauer gefunden, jedoch nicht der Eingang. Die Mauer der Kapelle wurde anlässlich des Baues des Hofmeisterhauses Ende des 18. Jh. bis zum Fundament abgerissen. Südlich von der Kapelle fanden wir — sich zum Teil ihrem Fundament anschließende — mehrere, stark gestörte Gräber.

Mária G. Sándor—Győző Gerő

107/5. Pécs—Somogy (Kom. Baranya) (XXIV). Im Gasleitungsgraben des SO-Abhanges des Órhegy legten wir arpadenzeitliche Eisenschmelzgruben und Siedlungsspuren frei.

Zeichnung: Péter Krasznai

Gábor Kárpáti

107/6. Pécs, Szt. István tér 17—21 (Kom. Baranya) (XXIV). Beim Anlegen des Kabels für die elektrische Leitung kamen Skelettfragmente zum Vorschein. Im Laufe der Rettungsgrabung erschlossen wir den Teil einer unbekannten arpadenzeitlichen Kirche und 107 Gräber. Datierung der Kirche: 11—16. Jh. Im sich anschließenden Gebiet kamen ein Teil eines mittelalterlichen, aus Steinen gebauten Wohngebäudes und türkenzeitliche Gruben ans Tageslicht.

Zeichnung: Frau Gy. Jakabos, Péter Krasznai.

Gábor Kárpáti

108. Pilisszentlélek, Ruine des Paulinerklosters (Kom. Komárom) (X). Es wurde die Erschließung fortgesetzt. Hinter dem Chor der Kapelle sind teilweise die Umfriedungsmauern des Klosters sichtbar geworden. Im Kloster erschlossen wir drei, sich der N-Mauer der Kirche anschließende Räume. Im ersten Raum ist der Fußbodenbelag völlig zugrunde gegangen. Vor seiner S-Mauer erschlossen wir eine Grube, die im Laufe der Raubgrabung entstanden war. In der SO-Ecke sind die Anfänge des Steingewölbes zu sehen. Die O-Mauer war stark verwittert, an der stellenweise völlig abgerissenen N-Mauer erschlossen wir die Reste des Schwellensteines des Einganges und der Türzarge. In der NW-Ecke erschlossen wir die vermutliche Gründung eines Ofens. Neben der W-Mauer waren in der Aschen- und Holzkohlenschicht durchbrannte Getreidekörner. (Lichtweite des Raumes: 4,40×4,20 m.) Auch der Verbindungskorridor zwischen dem Kloster und der Kirche wurde freigelegt, wie auch sein in Mörtel gesetzter Backsteinfußboden. (Die Größe der unglasierten, viereckigen Fußbodenziegel war 19×19×3 cm, wie im Kirchenschiff.) Wir erschlossen die Reste des auf die Empore des Schiffes führenden Treppenhauses. Die Treppenreihe befestigte eine mit der W-Mauer des Korridors zusammengebaute, jedoch an die W-Mauer des Treppenhauses nur angebaute, schmale Quermauer, mit der ein kleiner Raum neben der Kirche ausgebildet wurde.

Mitarbeiter: Károly Kozák und Mátyás Ágó.

Sarolta Lázár

109/1. Sárospatak, Innerer Burghof (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVI). Bei dem Anschluß des Perényi-Flügels, des N-Arkadenkorridors und der W-Ecke kam ein aus Steinen gebauter Mauerblock mit Gewölbe zum Vorschein. Wir untersuchten seine Gründung, sein Mauerwerk, das unserer Meinung nach eventuell eine Außentreppe trug. Im Hofniveau ist es schon zur Vorführung der Mauer gekommen. Die Verbindung des Baues des Roten Turmes und der Burgmauern legten wir bei den O- und S-Mauern frei und aufgrund dieser Erschließung konnten wir die Gleichzeitigkeit ihres Baues beweisen. Die Mauern sind miteinander verbunden, einheitlich fundiert, die Schießscharten entsprechen in vollem Maße der Richtung der Mauer. Der Turm und die Burgmauern wurden einer einheitlichen Konzeption nach erbaut.

Entwurf: Judit M. Anda.

Katalin J. Dankó

109/2. Sárospatak, W-Burgmauer (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVI). Wir arbeiteten im Burgarten im Burggraben zwischen der SW-Eckbastei und der erschlossenen fünfeckigen Bastei aus der Perényi-Zeit und lagten diese mit drei Suchgräben vor der W-Burgmauer frei. Das Gelniveau des Zwingers zeigt eine gelbe Lehmschicht und an der inneren Fläche der Mauer einen 10—15 cm vorspringenden Fundierungssockel an.

Entwurf: Judit M. Anda.

Katalin J. Dankó

109/3. Sárospatak, Széldomb (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVI). Im Garten des Hauses unter Széldomb utca Nr. 3., auf dem archäologisch geschützten Gelände vermuten wir die Reste des Pálóczi-Landhauses. Mit einer früheren Vermessung und Sondierung konnten wir die Ausdehnung des unmittelbar vor dem Bau des Roten Turmes entstandenen befestigten Landhauses im großen und ganzen umgrenzen. Trotz der beschränkten Umstände (kultivierter Garten) klärten wir bedeutende Abschnitte. Vor allem die Ausdehnung des Objekts — mit der Erschließung der N- und O-Mauern, ferner durch die Freilegung der NO-Bastei (?). (Die S- und W-Mauer sicherten bisher unsere Kenntnisse.) Wir erschlossen die Wandwange der zum ursprünglichen Zugang des als mittelalterlich identifizierten Trembeczky-Kellers führenden

Treppe. Es wurde das einstige Gehniveau des Gebietes des Landhauses bestimmt, der 3,5–4 m unter der beträchtlichen Verwitterungsschicht in der Form eines kaligen Streifens erschien, während in der äußeren Mauerflucht der Fundierungsgraben und der Sockel der Umfriedungsmauer (–1,5 m) das einstige Geländeneiveau anzeigten. Der Großteil des hervorgekommenen Fundmaterials bestand aus Keramikfragmenten, Ziegelbruchstücken und Tierknochen des 15. Jh. Das Ergebnis der Rettungsgrabung überzeugte uns davon, daß es in diesem Gebiet, sowie in den Gärten unter Prz. 693, 694 und 698 notwendig ist an eine Planausgrabung heranzugehen. Über die Erkennung der Grundrißanordnung des Landhauses hinaus besteht die Wichtigkeit des Landhauses darin, daß es einen Beitrag zur mittelalterlichen Geschichte von Sárospatak liefern würde. König Matthias genehmigte 1465 urkundlich László Pálóczi, sein Landhaus in Sárospatak in der Art einer Burg mit Mauern und Basteien zu befestigen und mit einem Graben umziehen zu dürfen. Die Erschließung würde – aufgrund des Ergebnisses der Rettungsgrabung – unmittelbare archäologische Daten liefern, wodurch die Erkennung der Geschichte des Roten Turmes auch die Bestimmung der Bauzeit des Landhauses ermöglicht werden könnte.

Katalin J. Dankó

109/4. *Sárospatak, Roter Turm* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVI). Mit dem Abbruch des Pflasters der Kanonenterrasse setzten wir die Forschung des Roten Turmes fort, wobei das mehrmalige Tünchung zeigende aufgehende Mauerwerk des Alten Palastes und die Mauerversatzungen der Decke aus dem 16. Jh. erschlossen wurden. (28 cm breite, in 30 cm Abständen gelegte Balken.) Wir kamen bis zum inneren Korridor des Niveaus II/a, des Großsaals vor. Die südlichen zwei äußeren Fenster des Korridors wurden freigelegt und hierbei eine mehrschichtige Tünchung und Brandspuren zeigende Zargen, Gewölbewiderlager und Balustraden gefunden. Die mit Bruchstein und milchkaffeeartigem Mörtel durchgeführte Vermauerung des Korridors kann an die von Zsuzsanna Lórántffy im 17. Jh. vorgenommene, dem Bau der Kanonenterrasse vorangehende statische Befestigung geknüpft werden. Aufgrund der erschlossenen, aus dem 16. Jh. stammenden Mauerecke kann vorausgesetzt werden, daß man den Korridor von der Stelle des heutigen Treppenaufganges erreicht hat, sein Gehniveau dürfte aufgrund der übertünchten Fläche dem gegenwärtigen unteren Treppenabsatz entsprechen haben. Bei dem mit Ny. 1. bezeichneten Fenster kam auf der N-Zarge eine Ritzzeichnung über eine Burg vor, die wahrscheinlich das Bild des Turmes von Patak im 16. Jh. festhielt. Wir erschlossen die aus der Nische sich nach N öffnende kleine Tür mit in Renaissancestil ausgeführter Umrahmung und Gewölbe, die den südlichen und westlichen Korridor miteinander verband.

Durch die im Inneren vorgenommenen Forschungen wurden die bei dem Bau des Turmes durchgeführten Modifizierungen sichtbar, auf dem Eingangsniveau im sog. Küchenraum, an der N-Mauer zwei einzelne Schießscharten, ferner am I. Niveau der O-Fassade, wo die Erschließung der vermauerten, aus mehreren Öffnungen bestehenden Schießscharten einen Beweis zur „Planmodifizierung“ liefert. Spuren von bedeutenden Ausbesserungen, von mehrerem Umbau kamen im Raum des Rentmeisters, ferner aus der Vermauerung des Brunnens zum Vorschein (Öffnungsrahmen, Gurtgesimse, Wasserinnen). Bei der Freilegung des unteren Gurtgesimses des Turmes wurden gleichfalls sekundär eingebaute als Gurtgesims angewandte spätgotische Schnitzereien (Schaftsteine, Gesimse, Rippen, Balustraden) gefunden.

Die an der Fassade durchgeführte Mauerforschung klärte den mehrmaligen Umbau und die Verbesserungen im II. Niveau, sowie die Grenzlinie des Überbaues des 17. Jh.

Entwurf: Judit M. Anda.

Katalin J. Dankó—István Feld—Csaba László

110/1. *Siklós, röm.-kath. Pfarre (einstige Franziskankirche)* (Kom. Baranya) (XXIV). Im Jahr 1987 gingen wir an die Ausgrabung des mittelalterlichen Chors der Kirche heran. Im O-Ende des Chors fanden wir unter dem gegenwärtigen Fußbodenniveau in 80 cm Tiefe die Reste des den mittelalterlichen und türkenzeitlichen Fußbodenbelag anzeigenden Ziegelpflasters. An der gleichen Stelle stießen wir an der Längsachse des Chors auf zwei gemauerte, ausgeraubte Gräber. Das 1. Grab schließt sich an die O-Mauer der Apside des Chors an und ist mit Steinen gemauert, die Grabkiste Nr. 2 ist westlich davon und aus Ziegeln gesetzt. Aus dem lehmigen Humus unter der aus Bauschutt bestehenden oberen Aufschüttung des Chors kam das aus zwei zusammenpassenden Stücken bestehende Fragment eines aus rotem Marmor gemeißelten, inschriftenlosen, mit figuralen Darstellungen und Wappentieren verzierten Grabsteines zum Vorschein. Im Laufe der Ausgrabung erschlossen wir die Reste der Sitzbank einer in der S-Mauer der Apside schon früher zum Teil freigelegten, mit Fresken reich verzierten Sedilia mit drei gewölbten Nischen, sowie ihr bemaltes Gesims, ferner den zur Mauernische gehörenden inneren Fußbodenbelag. In der S-Mauer des Chors fanden wir die vermauerte Stelle der in die mittelalterliche Sakristei führenden Türöffnung und ihren Schwellenstein aus rotem Marmor „in situ“.

Technische Mitarbeiterin: Frau R. Füzér.

Mária G. Sándor

110/2. *Siklós, Malkocs bei dzsámi* (Kom. Baranya) (XXIV). Im Inneren der Dshami gelang es beim N-Eckanschluß die unteren Treppenreihen des zum größten Teil abgemeißelten Stalaktitgewölbes genau zu bestimmen. In der NW-Mauer des Gebäudes, rechts vom Eingang klärten wir vollständig die Fensteröffnung des Erdgeschosses, ferner die auf dem Gewölbe des auf den Chor und in das Minarett führenden Treppenaufganges vorgenommenen Umbauspuren konnten beobachtet werden.

Es wurden die Reste der über den kubischen Gebäuderkörper gebauten, außen achteckigen, innen einen kreisförmigen Grundriß zeigenden Kuppeltrommel bzw. ihre weiteren kleineren Teile freigelegt.

Győző Gerő

111. *Somogyvár, Kapuvárhegy* (Kom. Somogy) (XIV). Die Erschließung der 1091 geweihten königlichen Benediktinerabtei und der arpadenzeitlichen Gespansburg war zwischen 1972–1976 und 1980–1987 im Gange. In der 12. und 13. Grabungskampagne bezweckte die Ausgrabung das wasserablassende Grabensystem des Klosters an der O- und N-Seite zu klären, sowie an der S-Seite den spätmittelalterlichen Wallgraben zu säubern. Außer dem N-Grabenabschnitt (und zum Teil unter ihm) kam eine beinahe 5 m tiefe Eisgrube aus dem 12–13. Jh., mit der hinunterführenden Steintreppe zusammen zum Vorschein. Der S-Wall und der Wallgraben (in der Breite von zwei königlichen Klapfen) entstanden erst im 16. Jh., als die S- und W-Tür- und Fensteröffnungen vermauert und von außen aufgefüllt wurden. An der Ausgrabung nahmen die Restauratorin Gabriella Kun und der Architekt Péter Rákóczy teil.

Kornél Bakay

121/1. *Sopron, Szent Mihály-Kirche* (Kom. Győr-Sopron) (XXVII). Im Schiff der Pfarrkirche, unter der Empore erschlossen wir mit einer kurzen Rettungsgrabung die Mauerreste einer früheren mittelalterlichen Kirche. Gleichzeitig konnten wir in der gesamten Länge des Mittelschiffes die Lage von drei Krypten aus dem 16–18. Jh. beobachten und mit kleineren Erschließungen zum Teil auch klären. Es wurde ein als Deckplatte des einen Kryptenabstieges dienendes, aus rotem Marmor hergestelltes, mit Wappen verziertes Grabsteinfragment herausgehoben (17. Jh.).

János Gömöri

112/2. *Sopron, Templom u. 4.* (Kom. Győr-Sopron) (XXVII). Die Besitzer des Gebäudes — gewesenes Esterházy-Palais — ist uns vom Anfang des 15. Jh. an bekannt. Es wurde festgestellt, daß der N- und S-Flügel des einstöckigen, einen Innenhof umnehmenden Gebäudes aus dem Mittelalter stammt. Das vorherige war ein — sich auf die üblichen Geschosse: Preßhaus-Keller + Stockwerk gliederndes — an der N-Parzellengrenze stehendes Haus aus dem 14. Jh. (Im Keller erschloß János Gömöri das Mauerwerk eines römischen Gebäudes). Der S-Flügel des heutigen Palastes ist bis zur Gesimshöhe mittelalterlich; wir kennen das damalige Öffnungs-, Gewölbs- und Grundrißsystem. Dieser Flügel stand von den bisher angewöhnten abweichend bis zum Beginn des 15. Jh. in der Mitte einer großen Parzelle und kam infolge ihrer Aufteilung später auf die S-Parzellengrenze, jedoch blicken einige Fenster auch weiterhin auf den Hof des benachbarten Fundus. Der heutige Block des Gebäudes und sein den Hof umschließender Grundriß gestalteten sich im Laufe des Anfangs des 17. Jh. aus. Zu einer Änderung kam es nur im 18. Jh. auf der Hauptfassade. Auf der großen, quaderförmigen Fläche des einstigen mittelalterlichen Saales über dem Preßhaus kam eine Wandbemalung zum Vorschein, die rekonstruiert werden konnte. In großer Menge kamen Keramik, Glasfundmaterial und eine mittelalterliche Eisgrube aus der Aufschüttung des 17. Jh. zum Vorschein.

An der Erschließung nahmen György Bartos und Evelyn Holzoffer teil.

Judit G. Lászay

112/3. *Sopron, Új u. 4.* (Kom. Győr-Sopron) (XXVII). Die Forschung bestätigte unsere sich auf archivarisches Daten stützende Vorstellung, wonach das kleine einstöckige Gebäude auf der Seite der Új-Gasse eines auf dem Haupt-Platz vorhandenen großen, am Ende des 14. und zu Beginn des 15. Jh. aufgeteilten Baugrundes erbaut wurde. Der älteste Teil des Wohnhauses ist ein mittelalterliche Öffnungen enthaltender, sich in Keller + Stockwerke gliedernder, turmartiger Bau, der sich in der ersten Hälfte des 14. Jh. mit seiner S-Seite dem auf dem großen Baugrund stehenden Gebäude angeschlossen hat. Nach der Teilung des Baugrundes wurde das heutige Haus seinem ältesten Kern angebaut, dem dann noch zum Teil im Laufe des Mittelalters auch die übrigen Räume folgten. In einem dieser Räume stießen wir auf den Abdruck einer Holzverkleidung auf dem Stockwerk.

György Bartos—Judit G. Lászay

113. *Szentkirály (= Lászlófalva), Templom dűlő, ref. Kirche* (Kom. Bács-Kiskun) (XLVII). Seit 1987 setzt das Ungarische Landwirtschaftliche Museum im Thema »Archäologische Erforschung der mittelalterlichen Agrarsiedlungen« die Erschließungen fort. Südöstlich von der an der Stelle der mittelalterlichen Kirche stehenden reformierten Kirche beendeten wir die vollständige Erschließung eines Gewannes aus dem 15–16. Jh. (Ausdehnung ungf. 3000 m².) Dies ist das zweite völlig freigelegte mittelalterliche Gewanne in Szentkirály.

Es kamen zwei, in die Erde eingetiefte Wirtschaftsgebäude (Nr. 23., 24.) zum Vorschein, das eine stammt aus der Entstehungszeit der Siedlung, das andere aus der Ansiedlungszeit der Kumanen (zweite Hälfte des 14. Jh.). Diese erste Siedlungsschicht konnte auch im Niveau abgesondert werden. Auch umgefriedete Stände für die Tierhaltung (Pferchverschlüge), Getreidegruben, Wassergräben wurden freigelegt. Nach SW auf einem anderen Gewanne gelang es ein dreiteiliges Wohnhaus mit äußerem Ofen zu erschließen (22. Gebäude). Südlich und südwestlich von der Kirche klärten wir die Ausdehnung des arpadenzeitlichen Friedhofes (Gräber Nr. 327–355). Auch dieser Teil des Friedhofes ist mehrschichtig. Neuere stratigraphische Beobachtungen und Funde weisen darauf hin, daß im Gebiet der Siedlung am Ende des 16. Jh. das Leben nicht gänzlich aufgehört hat, in den ersten

Jahrzehnten des 17. Jh. einzelne Baugrundstücke bewohnt waren.

Mitarbeiter: die Anthropologin Márta Ferencz, der Archäozoologe István Takács, die Archäobotanikerin Katalin M. Kassai, der Ethnograph György Balázs.

An der Ausgrabung nahmen der Archäologe Miklós Takács, die Universitätshörerin Andrea Pölös teil.

András Pálóczi Horváth

114. *Székesfehérvár, Jókai u. 2.* (Kom. Fejér) (XXX). Am W-Ende des Hofes zog sich die mittelalterliche Stadtmauer entlang, zu der Ende des 17. Jh. sogar auch zwei Gassen führten. In dem von den einstigen Gassen umnommenen Gebiet stand das Bad des Paschas Güzeldzse Rüstem, dessen Gründung zwischen 1561–62 gesetzt werden kann. Einige Teile des Bades wurden früher aufgrund der Erschließungen von Jenő Fitz, Győző Gerő und Alán Kralovánszky hergestellt. Westlich und südlich von den Ruinen fanden wir in den bisher nicht erschlossenen Gebieten weitere Teile des Bades. Es kam die S-Abschlußmauer des Hamam zum Vorschein und von den N- und W-Baderäumen erschlossen wir insgesamt fünf. Das Fundmaterial des Grabungsgeländes besteht größtenteils aus Scherbenmaterial des 18–19. Jh., das nach dem Abriß der im 18. Jh. hier in Betrieb gewesenen Salpetermühle unter die Ruinen des einstigen Bades gelangt sein dürfte. In der Mauer des Bades fanden wir mehrere sekundär eingebaute gotische Steinschnitzereien. Auch ein stark beschädigtes türkisches Waschbecken kam zum Vorschein.

Konsultant: Győző Gerő.

Gyula Siklósi

115/a. *Tapolca—Templomdomb* (Kom. Veszprém) (XLVIII). 1986 bezweckten wir die Bauperioden die sich N-S dahinziehende Mauer um die einstige Kirche zu klären. Es hat sich erwiesen, daß wir den ältesten Teil der Umfriedungsmauer mit der Grundmauer eines mit einem Heizkanal datierbaren römischen Villengebäudes (?) identifizieren können, das dann in der Arpadenzeit (13. Jh.), sodann im Spätmittelalter (15–17. Jh.) mit einem anderen Vorhaben weiterentwickelt wird. Zu den letzteren Perioden dürften vielleicht auch die an der W-Seite der Mauer zum Vorschein gekommenen zwei Kalköfen (?) bzw. eine — wahrscheinlich aus dem 17. Jh. stammende — ganze Flucht von Werkstätten gehört haben. Bei der S-Mauer der Pfarrkirche aus dem 13. Jh. kam eine W—O orientierte, mit kleinen, an die Kante gestellten Steinen umgelegte Bestattung zum Vorschein. Auf die Mitte des Brustkorbes war eine Bronzemünze des Constantinus II. (337–340) gelegt.

115/b. *Tapolca—Templomdomb* (Kom. Veszprém). 1987 kamen aus den untersten Schichten des S-Teiles der Umfriedungsmauer der Kirche und ihrer unmittelbaren Umgebung früh- und spätrömische Scherben, Imbrex- und Tegulafragmente zum Vorschein, ferner erschien über diesen die stark fragmentierte Keramik der Arpadenzeit und des Spätmittelalters. Wir führten in dem sich dem Kirchenhügel eng anschließenden, südlich davon liegenden Pfarrgarten eine Sondierungsausgrabung durch, um die vorausgesetzte spätrömische Siedlung zu erforschen; es kamen die aus Bruchsteinen gesetzte, annähernd N-S verlaufende Mauer eines römischzeitlichen Steingebäudes und unter seiner Fundierung — aus etwa 0,9–1,0 m Tiefe — in großer Menge neolithische Keramikfragmente zum Vorschein. Durch die römische Mauer wurde ein frühes (?) neolithisches Wohngebäude — das unseren Beobachtungen nach niedergebrannt ist — völlig zugrunde gerichtet.

Konsultant der Ausgrabung: András Uzsoki. Mitarbeiter: Károly Sági und Balázs Erdélyi.

Zoltán Törőcsik

116. *Tiszainoka—Csonkatorony* (Kom. Szolnok) (XXXIV). In der Gemarkung des Dorfes führten wir

um den mittelalterlichen Mauerrest eine Sondierungs- ausgrabung durch. Es kamen die Grundmauern einer Kirche mit eckigem Chorabschluß und Strebepfeiler zum Vorschein. Es konnten der Chor und ein Teil der ihm anschließenden, südlichen Seitenmauer mit Strebepfeiler geklärt, sowie mindestens zwei Bauperioden festgestellt werden. Die Kirche dürfte auf einem schon früher begonnenen Friedhof in der zweiten Hälfte des 16. Jh. erbaut worden sein. Um die Kirche konnten 80 Bestattungen dokumentiert werden, der Friedhof wurde auch noch im 18. Jh. belegt. Aus den Gräbern kamen Münzen, Trachtgegenstände (Perlen, Kopfschmucke, Ohrgehänge, Textilreste usw.) hervor.

An der Ausgrabung nahmen László Zsolnay, Universitätshörer der Kunstgeschichte, ferner die Restauratoren József Laszlovszky und Erzsébet Pintér teil.

Konsultant: Pál Raczky.

Gyöngyi Kovács

117. *Vác, Burg* (Kom. Pest) (XXXVII). 1987 klärten wir die Flucht der Burgmauer. Nach einer aus 1680 datierten Ingenieurvermessung nahm die innerste, aus Stein gebaute Festigungslinie im SO mit einem viereckigen Turm ihren Anfang. Die Mauern dieses Turmes — eines türkenzeitlichen Ziegelbaues — erschlossen wir 1985, jetzt fanden wir seine zersprengte S-Ecke. Dieser schließt sich der erste, SO—NW verlaufende Mauerabschnitt (38 m lang), ein mittelalterlicher Bau an. Das Fundmaterial kam aus einer den in den vergangenen Jahren gefundenen ähnlichen und vor allem neuzeitlichen Aufschüttung zum Vorschein: ungarische Keramik aus dem 14—16. Jh., türkische Keramik des 16—17. Jh. und von neuem viele Ofenkachelfragmente mit dem Doppeladler verziert.

Den Bauarbeiten vorangehend führten wir Forschungen auf dem Baugrund unter Géza király tér Nr. 5. durch. Vor der nach NO blickenden Mauer des Hauses Nr. 7 zeigte sich im Profil eine in waagerechte Einschichtungen des 15. Jh. eingeschnittene Grabenaufschüttung: dies ist der SW—NO orientierte Burggraben, der sich in der Randlinie der Hausflucht des Platzes zieht. Der Graben gehört zu einem turmartigen Bau. Seine beiden, miteinander einen stumpfen Winkel einschließenden Mauern befinden sich unter der nach NO blickenden Mauer, Ecke und nach NW blickenden Mauer des Hauses. Das Haus wurde hier fast darauf fundiert. Die Grundmauer des Turmes war aus großen Quadern gebaut, auch zwei kleinere Quaderreihen des aufgehenden Mauerwerkes wurden gefunden. Wir setzen voraus, daß dies der Barbakane war.

Sarolta Tettamanti

118. *Veszprém, Burg* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). In der Burg von Veszprém, vor der W-Fassade des N-Traktes des Bischofspalastes durchforschten wir ein etwa 40 m² großes Gelände. Das Felseniveau erschien in einer Tiefe von 2,20—2,40 m. Etwa 20 cm über dem Felsen kamen zwei runde, bronzezeitliches Material enthaltende Abfallgruben mit 1—1,20 m Durchmesser zum Vorschein. Über dem Felsen folgte eine 1,20—1,30 m dicke, dunkelbraune Erdschicht, mit prähistorischen (Zseliz-Kultur und Bronzezeit) Keramikfragmenten und Tierknochen. Im Laufe der Ausgrabung wurde ein in N—S und in W—O Richtung gebauter 2—2,20 m dicker, von auf dem Felsen fundierten Steinmauern ausgebildeter Eckteil ans Tageslicht gefördert, vermutlich ein Rest des mittelalterlichen Bischofspalastes. Nach O läuft die Mauer unter den heutigen Barockpalast, nach S reicht sie über die Grenze des erschlossenen Gebietes. Im Gegensatz zu dem Stich von Turco reicht das Gebäude nach W nicht weiter (?) oder wurde hier eventuell von einer Tor-einfahrt unterbrochen (?).

Im W-Teil des Blockes, in einer Tiefe von 90 cm erschienen, sich zum Teil auch auf die Mauerstümpfe überziehend, das rote Gelniveau mit kleinen Kiesen (16—17. Jh.).

Pál Rainer

119. *Zsámbék, Prämonstratenserklösteruine* (Kom. Pest) (XXXII). 1987 wurde die Arbeit im Kircheninneren beendet und im N-Wandelgang die Erschließung fortgesetzt. Wir fanden die S-Abschlußmauer des Klosters und legten den SW-Raum frei. Auch in der Mitte des O-Klosterflügels wurden zwei große Räume erschlossen. Wir fanden die O-Abschlußmauer bzw. an vielen Stellen nur ihre ausgebeutete Spur. Im Wandelgang und auch im O-Flügel wurde der Fußbodenbelag bestimmt.

Wir erschlossen weitere 48 Gräber und mit diesen stieg die Zahl der freigelegten Gräber auf 79. Mit archäologischen Methoden (Fundmaterial, Münze, Schichtenverhältnisse) können wir die Zeit der Bestattungen bestimmen (es handelt sich bloß um die 1987 erschlossenen Gräber).

1. Auf das 11. Jh. können 13 Gräber datiert werden, von diesen fanden wir in vier Haarringe mit S-Endung. Diese frühen Gräber waren im Hauptchor in mehreren Schichten erschließbar, lagen ferner in der Schicht unter dem Fußbodenbelag des O-Flügels.
2. Von den im 12. Jh., eventuell zu Beginn des 13. Jh., jedoch auf jeden Fall vor dem Bau des Prämonstratenserklösters stammenden Gräbern erschlossen wir 19. Ein Großteil dieser kam unter den Kirchen- und Klostermauern zum Vorschein. Als Beigaben wurden ein-zwei einfache Fingerringe, Siegelringe und Schnallen gefunden. Neben dem Grab Nr. 41 kam das Fragment einer Silbermünze aus dem ausgehenden 12. Jh. hervor.
3. Vier Gräber können mit Sicherheit auf das 13. Jh. datiert werden. Unter diesen wurde neben dem Grab Nr. 34 ein auf die Jahre 1266—1274 datierbarer Wiener Denar gefunden.
4. Aus dem 14—15. Jh. stammten 11 Gräber, ihr Großteil blieb in fragmentarischem Erhaltungszustand auf uns. Die Schicht, in der sie gefunden wurden, datieren Scherben aus dem 14—15. Jh. und eine Münze des János Hunyadi (1446—1453).

Aufgrund der Gräber und Mauerteile kann am Ende der Ausgrabung des Jahres 1987 die Baugeschichte folgendermaßen rekonstruiert werden:

1. Die erste Kirche wurde im 11. Jh. gebaut.
2. Im 12. Jh. entstand die sog. »Dorf«-Kirche mit halbkreisförmigem Chor, deren Grundmauern erhalten blieben.
3. Die »Dorf«-Kirche wurde abgerissen und auf ihren Grundmauern die Prämonstratenserkirche erbaut. Wir fanden 11 Gräber aus dem 14—15. Jh., zum Teil unter dem Turm, zum Teil im N-Seitenschiff. Unter diesen Gräbern waren zwei Gruben aus dem 13. Jh. in den Felsen eingehauen, die durchbrannten Bauschutt, rote Marmorstücke, durchbrannte Quadersteine, ein Gurtstück und ein Kapitell mit figuraler Darstellung enthielten, sowie auch Gefäßfragmente aus dem 13. Jh.

Am W-Ende des N-Wandelganges fanden wir bei der NW-Ecke der Kirche eine 1,70×1,70 m große, 1 m tiefe Grube mit durchbrannter Wand, die verkohlte Balken, in großer Menge Eisennägel, Hufeisen, Messer und aus dem 15. Jh. stammende Keramik, Tierknochen enthielt. Die Grube wird auch von der hier gefundenen Münze des Ladislaus V. aus dem Jahr 1453 genau datiert. Das Kloster ist wahrscheinlich niedergebrannt und die gebrannten Balken und sonstige Gegenstände kamen hier in die Grube. Dies erfolgte noch vor dem Bau des Paulinerklosters.

Ilona Valter

Herausgegeben von *Ilona Czeglédy*

VERZEICHNIS DER MUSEEN

- I Baja, Türr István-Museum
- II Békéscsaba, Munkácsy Mihály-Museum
- III Budapest, Historisches Museum der Stadt
Budapest
- IV Budapest, Sammlung des Ungarischen
Staatlichen Geologischen Instituts
- V Budapest, Ungarisches Nationalmuseum
- VI Cegléd, Kossuth-Museum
- VII Csongrád, Csongráder Museum
- VIII Debrecen, Déri-Museum
- IX Eger, Dobó István-Burgmuseum
- X Esztergom, Balassi Bálint-Museum
- XI Győr, Xantus János-Museum
- XII Gyula, Erkel Ferenc-Museum
- XIII Hódmezővásárhely, Tornyai János-Museum
- XIV Kaposvár, Rippl-Rónai-Museum
- XV Kecskemét, Katona József-Museum
- XVI Keszthely, Balaton-Museum
- XVII Miskolc, Herman Ottó-Museum
- XVIII Mosonmagyaróvár, Hanság-Museum
- XIX Nagykanizsa, Thury György-Museum
- XX Nagykőrös, Arany János-Museum
- XXI Nyíregyháza, Jósza András-Museum
- XXII Orosháza, Szántó-Kovács-Museum
- XXIII Pápa, Lokalhistorisches Museum
- XXIV Pécs, Janus Pannonius-Museum
- XXV Salgótarján, Nógrádi Sándor-Museum
- XXVI Sárospatak, Rákóczi-Museum
- XXVII Sopron, Liszt Ferenc-Museum
- XXVIII Szécsény, Kubinyi Ferenc-Museum
- XXIX Szeged, Móra Ferenc-Museum
- XXX Székesfehérvár, István király-Museum
- XXXI Szekszárd, Balogh Ádám-Museum
- XXXII Szentendre, Ferenczy-Museum
- XXXIII Szentos, Koszta József-Museum
- XXXIV Szolnok, Damjanich-Museum
- XXXV Szombathely, Savaria-Museum
- XXXVI Tata, Kuny Domokos-Museum
- XXXVII Vác, Vak Bottyán-Museum
- XXXVIII Veszprém, Bakony-Museum
- XXXIX Visegrád, Mátyás király-Museum
- XL Zalaegerszeg, Göcsej-Museum
- XLI Provisorisch im Archäologischen Institut der
Ungarischen Akademie der Wissenschaften
aufbewahrt
- XLII Dunaújváros, Intercisa-Museum
- XLIII Szarvas, Tessedik Sámuel-Museum
- XLIV Szob, Börzsöny-Museum
- XLV Aszód, Petőfi-Museum
- XLVI Kőszeg, Jurisich-Museum
- XLVII Budapest, Ungarisches Landwirtschaftliches
Museum
- XLVIII Tapolca, Lokalhistorisches Museum

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, XXXVI, XXXVII. és XXXVIII. kötetek. Bóna I., Dienes I., Kubinyi A., Mócsy A., Patek E., Torma I. közreműködésével (a XXXVI. kötetet még Castiglione Lászlóval együtt) szerkesztette Gabler D. Budapest 1984, 388 lap, 1985, 474 lap, 1986, 489 lap, Akadémiai Kiadó, számos szöveg közti kép, ábra, térkép és táblázat.

Furcsának tűnhet talán, de az egyik ok, ami miatt e három kötet összevont ismertetésére kerül sor, abban foglaltatik, hogy az Acta kötetei-füzetek az elmúlt három évben egyre inkább időbeli késedelem nélkül láttak napvilágot. Elismerésre méltó teljesítmény ez, mind a szerkesztő, mind a kiadó részéről. Változás történt a szerkesztő személyében is, az 1984-ben fiatalon elhunyt Castiglione László helyét Gabler Dénes vette át. Örömmel állapíthatjuk meg, hogy ez semmiféle törést és változást nem jelentett az Acta jó hagyományaiban. A folyóirat megőrizte tartalmi változatosságát, frissességét, változatlanul bőséges a recenzíós rovata, és továbbra is törekszik külföldi szerzők cikkeinek közlésére. Megelégedéssel nyugtázzhatjuk azt is, hogy szóba sem került a borító külsejének megváltoztatása, ami szinte már betegség hazai tudományos folyóiratainknál. Az Actánál ugyan csak egyszer fordult eddig elő, akkor, amikor Moravcsik Gyulától Castiglione vette át a szerkesztést (21., 1969). Sok sikert kívánunk Gabler Dénesnek a jó hagyományok folytatásához.

Nem várható el, hogy e néhány oldalon részletes tájékoztatást adjunk e három kötet összesen 1351 oldalának egyes részleteiről, sőt akár csak felsoroljuk a munkák címeit. Így csak megemlítjük, hogy 38 tanulmány (36: 11, 37: 11, 38: 16), 5 communicatio (—, 3, 2), 8 discussio (3, 5, —), 2 chronica (2, —, —), 16 magyarországi (5, 8, 3) és 126 külföldi (31, 72, 23) munkáról készített könyvismertetést a közlésre, összesen tehát — a folyóirat-rövidítésekkel együtt — 196 bibliográfiai tétel. Megoszlásuk az egyes kötetekben 53, 99 és 44. Ebből látható, hogy a legnagyobb terjedelmű 38. kötet (489 lap) hozta a legkevesebb címet (és egyúttal a legkevesebb könyvismertetést), benne a leghosszabbak tehát az érdemi részek, a tanulmányok. Ezt egyszerűen ama jelenség következményének is felfoghatnánk, hogy manapság a — magyarországi — könyvkiadás átfutási ideje fél, sőt inkább egy teljes évtized, és emiatt a szerzők már-már könyvnyi terjedelmű munkáikat inkább folyóiratokban ígyekeznek megjelentetni. Hogy ez nem így van egészen, arra az egyik leghosszabb tanulmány jellege utal, hiszen az olaszországi magyar ásatásokról beszámoló munka (38: 1—2, 41—91) csak előzetes jelentés. Van viszont egy másik, csaknem félszáz oldalas tanulmány (Tomka Pétertől a pannonthalmi hun fejedelmi leletről, 38: 3—4, 1986, 423—488), amelyet kár lett volna könyvkiadói előszobákban hosszú évekig várakoztatni, csak azért, hogy könyv és ne cikk legyen belőle.

Ami az egyes korszakok egymáshoz való arányát illeti, feltűnő a jó egyensúly. Az ötven különböző fajsúlyú cikk (36: 14, 37: 19, 38: 17) közül 17 foglalkozik őskorral (sorrendben 7, 5, 5), 15 ókorral és provinciális régészettel (3, 6, 6) és végül 18 népvándorlás korrallal, magyar őstörténettel, honfoglalással és középkorral (4, 8, 6). Az utóbbi szakterületek ilyen magas arányával még nem

találkoztunk 1973 óta, mióta az Acta köteteit ismertetjük (ArchÉrt 100, 1973, 109—111). Az ilyen — véleményünk szerint — egyedül helyes arányok kialakulását nyilvánvalóan elsősorban a szerkesztő — Gabler Dénes — érdemének kell tartanunk. Nem árt talán ebből a szempontból egy pillantást vetnünk két vezető régészeti folyóiratunk szerkesztőinek sorára. Az ArchÉrt-nél az alapító Römer Flóris (1869—1872) után Henszlmann Imre következett (1873—1879), részben Ortway Tivadar (1875) és Nyáry Albert társszerkesztésében (1876—1879). Pulszky Károly négy évig (1880—1884), Hampel József csaknem három évtizedig (1885—1913) volt szerkesztő, Nagy Géza csak 1914-ben. Varjú Elemér és a világháború volt az oka a mindmáig legsoványabb köteteknek (1915—1922). Őt Hekler Antal (1923—1939), Alföldi András (1940—1945), Láng Nándor (1946—1948), Szilágyi János (1949—1951: 1 és 1952: 2—1953), László Gyula (1951: 2—1952: 1) követték. Majd két Bizottság jött, az első 1954—1956-ban (Fülep Ferenc, Harmatta János, Párducz Mihály, Szilágyi János György és 1955-től Radnóti Aladár), a második B. Bónis Éva, Harmatta János, Párducz Mihály és Szilágyi János György (1958-ig) 1957—1959: 1. között. Párducz Mihály egyedül szerkesztett két fél-kötetet (1959: 2, 1960: 1), utána Fülep Ferenc több mint negyedszázadig egyedül tartotta kezében a kormány-pálcát (1960: 2—1986: 2). Az Acta rövidebb történetében mindössze három főszerkesztő volt, illetve van: Moravcsik Gyula (1951—1968), Castiglione László (1969—1983 és Gabler Dénes (1984—). A listából egyértelműen kiderül, hogy az első világháború óta — rövid interregnumoktól eltekintve — mindkét folyóiratunk szerkesztésének gondjai kiváló ókori kutatók kezébe voltak letéteményezve. Anélkül, hogy vitát akarnánk szítani, szeretnénk néhány mondatot sző szerint idézni Bo Gräslund 1987-ben megjelent könyvéből (The birth of prehistoric chronology. Cambridge, 15). J. J. A. Worsaae megállapítását idézi fel: „Ha figyelembe vesszük a nemzeti régiségek kutatásának lassú kialakulását például Angliában, Franciaországban és Közép-Európa délebbi részein [nyilván hazánkat is beleértve!], akkor Worsaae helyesen állapította meg, hogy ezekben az országokban a helyi nemzeti régiségek iránti érdeklődést az ott található számos római emlék elnyomta, és emiatt ezekről a nemzeti régiségekről szinte nem vettek tudomást. A régészet éppen amiatt fejlődött ki igen korán Észak-Európában, mivel ez a terület sohasem került a Római Birodalom érdekkörébe.” Az ilyen és hasonló pólusok és körülmények közötti pontos tájékozódás okán kell tehát örömmel nyugtáznunk az előbb említett *jó arányt*.

Nem kerülhet el azonban, hogy röviden legalább ne utaljunk egyes tanulmányokra vagy kérdéskörökre. Az olvasó nyilván felfigyel a természettudományok főleg egy területének élénkülő tevékenységére, a neolitikumtól a római korig terjedő állatesontanyagokra, az obsidián-kutásra, a lassan induló (helyesebben újrainduló) pollenvizsgálatokra. Sőt, a Szabadka melletti Nosza Körös-leletei még közé écsenek téve, ami az állattani értékelés használatát is megnehezíti (nem tudjuk például, hogy régészetiileg mit jelent a lelőhely négy rétege (36: 29—30. lapok). A nevezetes herpályi tell nagyszabású ásatásairól „csak” előzetes közlemény jelent meg (36: 85—136, illetve 137—159), viszont bőven hozva a leglényegesebb információkat. E kötet discussio rovatában

egy részletes elemzés a Kuvrat-sír feltételezésével kapcsolatos, még megoldandó kérdések sokaságára hívja fel a figyelmet (263—269), viszont két szerző is foglalkozik a honfoglalás kori leletanyag korpuszáinak első kötetével (271—281, illetve 283—294). Feltételezzük, hogy a szokatlanul éles hangvételű és bő lére eresztett kritikákra a szerzőnek lesz módja válaszolni.

A 37. kötet tanulmányai közül elsősorban azokat szeretnénk kiemelni, amik régebbi (lassan már feledésbe merülő) vagy újabb ásatások leletanyagát tették közzé: Törökszentmiklós, Vaskeresztes, újabb bronzkardok, Ostffyasszonyfa. Ide tartozik azonban a beszámoló a magyar expedíció egyiptomi ásatásairól is (13—22, illetve 295—305). Érdekes olvasmány az a tárgylagos elemzés, amely a ma Szlovákiában fekvő Zsély (Želovce) faluban feltárt késő avar temető társadalomtörténeti elemzésére vállalkozott (79—110 és 38: 147—184), hiszen az eredeti publikáció csak anyagközlés volt. Az 1981. évre vonatkozó Fundmünzenbericht (161—176) ezúttal már csak ásatási leleteket sorakoztat fel. Kíváncsiak vagyunk arra, hogy a régészeti szempontokat (az adott lehetőséget is ásatásra vonatkozó hivatkozást, a pontos előkerülési réteget, sírt stb.) nélkülöző sorozat szerzői mikor döbbennek rá arra, hogy listáiknak ilyen formában nem egy régészeti folyóiratban van a helye. A szerzők még azt a fáradságot sem vették, hogy a lelőhelyeket pontosan úgy adják meg, ahogyan az a hivatalos helységnévtárban, illetve a RégFüz-ben szerepel (RégFüz 35, 1982, 46—47. szerint tehát nem Balácapusztá, hanem Nemesvámos—Baláca pusztá). Chernelháza-damonya, temetőfel-tárás 1981-ben *nem* szerepel a RégFüz-ben, és Medgyes M. sem, Heténypusztá pedig nem más, mint Dombóvár-Alsóheténypusztá, az ásató pedig Tóth Endre volt (RégFüz uo. 39—40). A 38. kötetből a már említetteken kívül ki szeretnénk említeni Kiss Attila fontos elemzését a Kárpát-medence „aranytőkéjéről” és annak sorsáról, valójában fel nem használásáról a hun kor és a honfoglalás kor között (105—145), a továbbra is fehér hollónak számító tanulmányt az őskőkor területéről (most a felső paleolitikum budapesti illetőségű maradványairól: 3—12) és egy zoológus sikeres kirándulását a vallástörténet területére (amely egy szakályi korai római kori rituális szarvas-temetkezést, helyesebben deponált áldozatot tárgyal: 31—40). Megtudjuk, hogy egy korábbi élelemtároló gödörbe került a szarvasáldozat (31). Figyelembe kellett volna talán venni azt, hogy az ilyesféle állatáldozatok igen gyakran szervesen együvé tartoznak a tárológödör-ekkel, egyáltalában nem kizárt tehát, hogy a szarvas-tetem nem utólag került egy már elhagyott, használaton kívüli bothrosba. Az 1982. évre vonatkozó Fundmünzenbericht továbbra is ad fel rejtvényeket az olvasónak: Epöl—Kölkút és B. Németh sem az 1978-ra, sem az 1982-re vonatkozó ásatási jelentésekben nem szerepel (legalábbis mi nem találtuk), Heténypusztá most Gölle néven is olvasható, Lepence, Visegrád helyes sorrendje nyilván Visegrád, Lepence (RégFüz 36, 1983, 52. lap). Igen tanulságosak az Árpád-kor egyik településformájával kapcsolatos fejtegetések. A típus nyilván a tanya és az udvarház között képzelhető el méretei és jellege alapján. Korábbi Békés megyei, a régészeti topográfiával kapcsolatos tapasztalataink alapján biztosra vesszük, hogy legalábbis az Alföld ama részének meghatározó településformája volt (227—255). Azokra a viszonylag kis méretű Árpád-kori lelőhelyekre gondolunk, amelyek mérete nyilván nem érte el még egy kis falucsakát sem, viszont nem egyetlen objektum, egyetlen gödörház lehetett.

A 36. kötet végén található Tulok Magda összeállítása a főleg európai régészeti folyóiratok pontos címeivel, kiadási helyeivel, valamint már általános vagy most javasolt rövidítéseivel. Ideje volt egy ilyen bőséges és pontos lista közlésének, és reméljük, hogy az Actán kívül más hazai folyóirataink is alkalmazni fogják. Mivel azonban Európában a régészet területén nem állt meg az élet, szinte hetenként jelentkeznek új és még újabb folyóiratok. A javaslatunk tehát az, hogy egy-két éven belül sort kellene keríteni az időközben megindult vagy megváltozott című folyóiratok rövidítéslistájának a kiegészítő közlésére is.

Engedtessek meg, hogy az Acta negyvenedik kötete felé közeledve, tegyünk egy javaslatot. Nem szükséges bizonyítani, hogy az átlagosan legalább 400 oldalas kötetekben óriási mennyiségű adat halmozódott már fel, és ez folytatódik. Tudjuk azt is, hogy a vezető külföldi folyóiratok negyedszázadonként, máskor ritkábban vagy sűrűbben mutatókat szoktak közölni. Időben szeretnénk jelezni, hogy egy ilyen, az érdemben tárgyalt lelőhelyekre korszakokra, kérdés-csoportokra és szerzőkre kiterjedő mutató közzététele az 50. kötet után mindenképpen szükséges leendő. Tisztában léve e feladat megvalósításának idő- és pénzigényeivel, úgy látjuk, hogy az előkészületeket és a gyűjtőmunkát rövidesen el kellene kezdeni.

Makkay János

Szabó Miklós, Archaikus agyagszobrászat Boiótiában. Apolló Könyvtár 15. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986, 186 lap + 150 kép.

Nem alaptalanul szokták a görög művészetet egyedülállónak tartani az ókori művészetek között abban, hogy — legalábbis a Homérosz korától Nagy Sándoréig terjedő virágkorában — történetét az organikus változások megszakítatlan láncolata jellemzi, amelyben egy-egy új kifejezésforma fokozatosan és egy jól nyomon követhető folyamat során bontakozik ki az előzőből. Joggal tartják, hogy *ebben az értelemben* a görög művészet az egyetlen az ókorban, amelynek valóban története van. Érthető az ingerültség és a lekicsinylés ennek a művészetnek olyan jelenségeivel szemben, amelyek — látszólag vagy valóban — nem ezt a felfogást igazolják.

Szabó Miklós ezeknek a jelenségeknek az egyik legkérővívőbbikát, az archaikus boióti terrakotta-szobrászatot választotta könyve tárgyául. A tárgyi kiindulási pont a Szépművészeti Múzeum gazdag vonatkozó anyaga volt, de szerencsére nem több első impulzusánál: a munka nem rekedt meg egy gyűjtemény esetlegesen összegyűlt anyagának katalógusszerű közlésénél, hanem több éves görögországi, majd hazai kutatómunka nyomán, rendszeresen közölt rész tanulmányokon át a téma teljesség igényű monografikus feldolgozásává bővült. A kötet szervesen épül bele az egyetemes antik művészettörténeti kutatásba. A magyar nyelvű közlést nem tekintjük ürügynek arra, hogy általánosan ismert eredményeket részletesen ismételjen; ezekből csak annyira tér ki, amennyi ahhoz szükséges, hogy világossá váljék, meddig jutott el előtte a kutatás, hol folytatja ő maga, saját anyaggyűjtése és továbbgondolkodása alapján a munkát, és milyen összefüggésbe illeszkednek be új eredményei. Mert a könyv természetesen nem mond le arról, hogy ábrázolás is legyen: nemcsak a problémát nézi a maga teljességében, az olvasó számára nyújtott képnek is teljesnek kell lennie ahhoz, hogy érthetővé váljék.

A munka ilyenformán egy antik görög művészeti táj egyik műfajának teljes történetét adja a 8. század második felétől az archaikus kor legvégéig, a 480—470 körüli évekig. Középpontjában a bevezetőben érintett probléma áll: Boiótiában a 6. században olyan terrakotta-szobrászat virágzott, amely *nem* volt szerves folytatása semmiféle helyi előzménynek és amelyet elszigetelt jelenségként kezelt a korábbi kutatás, egy elmaradott paraszt-kultúra konzervatív-primitív megnyilvánulásaként, amely a görög művészet fővonulatának ismeretében nem érdemel különösebb figyelmet. Szabó munkájának legfontosabb módszertani eredménye az, hogy a problémát végig és következetesen kiragadja elszigeteltségéből, és a boióti archaikus terrakotta-szobrászatot az egykorú görög művészet egészébe beállítva vizsgálja: gondosan elemzi azokat a kapcsolódásokat, amelyek az archaikus Boióti művészeti kultúráját a többi görög központhoz fűzték, és széles körben vizsgálja a Boiótián kívüli görög művészetek, rokon jelenségek.

Az eredmény egyfelől a boióti „primitív” terrakották elszigetelt jelenségként való értékelésének cáfolata,

másfelől épp az összehasonlítás révén lehetségessé vált a világos meghatározása annak, mi az, ami mégis egyedi, megkülönböztető vonása az agyag kisplasztika archaikus boiótiai művészetének. Röviden áttekintve a Szabó könyvében kialakult történeti képet: az ún. „harang-idolok” 8. század végi sorozatát Boiótiában mai tudásunk szerint mintegy fél évszázados hiátus követi; csak a 7. sz. közepén, athéni impulzusra indul meg a folyamatos helyi produkció, polikrom festésű lovasfogatokkal, majd a század végén az általa rekonstruált, kedvenc típusáról elnevezett „Kentaur-műhely” terrakottaiban folytatódik. Ezekben már megkezdődik az eltávolodás az athéni mintaképektől és feltűnnek olyan vonások, amelyek majd dominálóká válnak a következő században. A századforduló négy elkülöníthető kisebb csoportja jelenti az átmenetet a munka középpontjában álló 6. századi produkcióhoz, amelyet — a szót pejoratív értelmében helyett annak művészettörténeti értelmében használva — primitívnek nevez. Ezt a leggazdagabban dokumentált boiótiai archaikus terrakotta-sorozatot elődjeihez hasonlóan két részre osztja: a tompafényű polikrom festéssel és a firniszfestéssel díszített csoportra, de részletesen kimutatja, hogy a két csoport különbsége nem pusztán technikai, hanem típus- és stílusbeli is. A polikrom technika, amely a 7. században athéni hatásra már megjelent Boiótiában, a 6. sz. elején háttérbe szorul, és a primitív stílus fénykorának a korinthusi plasztikus edényektől (és nem a korinthusi kisplasztikától) inspirált szobrai a firniszfestés dominál. Megint csak átmeneti formákból alakul ki a két fő típus: a firniszeskísos lovak, ill. lovasok és a fejdíszükről pappasoknak nevezett léctestű álló nőszobrok változatai. A század második felében, a primitív produkció második, hanyatló korszakában a tompafényű polikrom festés jut uralomra. A fordulat mögött az athéni és keleti görög művészet erősödő hatása áll mint annak egyik fő ösztönzője. A fő típusok összefüggése a firniszfestésű szobrokéval nyilvánvaló, de új technikák és új típusok is megjelennek, míg a század végén a helyi hagyományokból és az említett külső hatásokból ötvöződő új művészet elmosza a primitív produkciót, és a zsánerszobrok egy érdekes századvégi csoportjával átvezet a későarchaikus — koraklasszikus kifejezésformákhoz, ami egyben a boiótiai terrakottaplasztika felzárkózását jelenti a többi nagy görög művészeti központéhoz.

A könyv egyik legfontosabb fejezete az, amely a primitív kifejezésforma megjelenését tekinti át Boiótián kívül a 6. századi görög műhelyekben. Ebből nyilvánvalóvá válik, hogy a jelenség széles körben elterjedt a görög anyaországban, elsősorban Attikában, Korinthusban és Argosban, de nincs kimutatható nyoma létezésének a keleti görög területen és kapcsolatának a ciprusi művészet hasonló jelenségeivel. Ebben a fejezetben tűnik ki azonban az is, mi teszi egyedülállóvá a boiótiai primitív terrakotta-szobrászatot a kor görög művészetében: valamennyi egyéb területen másodrendű jelentőségű és mennyiségű a monumentális szobrászat kísérő és stílusában is követő többi terrakotta-szobor mellett, egyedül Boiótiában jelenti „az agyagplasztika domináns vonulatát”, amely teljesen független a gazdag egykorú nagyszobrászattól.

A jelenség magyarázatára Szabó csak feltevéseket kínál, aminek fő oka nyilvánvalóan a tudományos ásatásokon előkerült, tehát elsősorban mérvadó anyag túlnyomó részének közöletlensége és jelentős részben hozzáférhetetlensége. Így a jövő kutatás feladata lesz eldönteni, valóban tudatos visszanyúlásról van-e szó a mykenéi kor művészeti formáihoz, és hogy milyen kultikus, esetleg társadalmi szerepet töltött be ez a végeredményben mégiscsak egyedülálló művészeti produkció Boiótiában.

A könyvnek csaknem egyharmadát kitevő jegyzetanyag és a másfélszáz kép között található számos első publikáció is utal rá, hogy Szabó munkáját mint az egyetemes óorkutatás *res publica litteraria*-jának polgára írta, mindazokkal együttműködve, és mindazok számára, akik az ókori görög kultúra egyetemes európai örökségének ápolói és folytatói.

Ennek megvan a sajátos tanulsága a hazai tudományosságban is. Elsősorban az, hogy újból kitűnt: lehet

a magyar tudományban olyan területeken jelentős eredményt elérni, amelyek nem privilegizált területei a hazai kutatásnak. És egy másik, nem kevésbé jelentős: Szabó kutatásainak másik fő területe a keleti kelta művészet; hogy ennek nemzetközileg elismert, tekintélyes kutatójává válhatott, annak nyilvánvalóan előfeltétele volt a klasszika-archaeologia egyetemes kutatásának eredményeivel és módszereivel való aktív, a produktív munka és nem a tudomásulvétel szintjén történő megismerkedés. Enélkül szintézis helyett legfőképpen anyagközlétség juthatott volna el, amelynek eredményeit hálásan veszik ugyan tudomásul az anyagtól elzárt külföldi kutatók, de szerzőjének legfőképpen a lelkiismeretes könyvelő érdemét tulajdonítják.

Nem kevésbé fontos az sem, amiről a könyvben kimondva nem esik szó: hogy a tárgyválasztást nem pusztán valami külső esetlegesség, egy feldolgozásra váró gazdátlan anyag megpillantása sugallta. A boiótiai primitív kisplasztikát a 20. század nagy avantgárd művészeti mozgalmait vallották elődjüknek, Degas plasztikáit inspirálták és a Picasso-monográfus Zervos könyvében kapták meg az őket megillető helyet a görög művészetben. A boiótiai primitív kisplasztika tudományos rehabilitálása, a szokásos évtizedes elmaradással ugyan az élő művészettől, de az egyik legaktuálisabb feladata volt az antik klasszikus művészetekkel foglalkozó tudományoknak.

S végül még egy tanulság. La Rochefoucauld szerint az az ember, aki több szóval mond el valamit, mint amennyi feltétlenül szükséges, bármilyen aljasságra is képes. Terjedelem szerint honoráló kiadók és folyóiratunk szerzői közül bizonyára nem kevesen érzik ezt becsületsértésnek. Szabó Miklós nem tartozik közéjük.

Szilágyi János György

Algyő és népe. Tanulmányok. Szerk. Hegyi A. A Szeged Megyei Városi Tanács megbízásából a Somogyi Könyvtár. 460 lap, 43 ábra, 148 kép.

A tanulmánykötet a Szegedhez tartozó Algyő természeti adottságait, történetét és néprajzát, továbbá a Nagyalföldi Kőolaj- és Földgázkitermelő Vállalat központját mutatja be impozáns kötetben, kiváló minőségben. Amikor örömmel veszi kézbe az olvasó a történetében nem túl jelentős település monográfiáját, bár Algyő a felszabadulás után vált a szénhidrogén vagyon révén országos, sőt világhírűvé, kissé talán túl részletezőnek találja a tanulmányokat. Ezek nem csupán a történetileg fontos adatokat fogják csokorba, hanem sok esetben a mellőzhetőeket is.

A kötet 23 szerzője igen nagy forráskutató munkát végzett és megkísérelte a legfontosabb eseményeket kiragadni a község történetéből, amely hosszú ideig a Pallavicini-hitbizomány szorításában élt.

Régészeti vonatkozásban Andó Mihály „A megtelepedés természeti feltételei, növény- és állatvilág” c. tanulmánya a jelentős, mert a földrajzi környezet, a domborzati és talajtani adottságok határozták meg Algyő történetének legrégebbi fejezeteit. Ezekről Kürti Béla írt „Régészeti emlékek” címmel. Tanulmányát 4 témacsoport köré összpontosítja, amelynek bevezető része a „Régészeti lelőhelyek és településtörténet”, a második fejezet a „Kőkorszaktól a szarmaták koráig”, a harmadik a magyar honfoglalásig terjedő időt tárgyalja, míg a negyedikben az algyői honfoglaló magyarok Algyő határában feltárt temetőjét elemzi részletesen (57–81 l.). Igen jó módszer, hogy a korábban ismert és a szerző terepbejárásai révén megismert lelőhelyeket kataszterként közli a vonatkozó irodalommal. E fejezet alapozza meg a különböző korszakok népeinek település- és gazdaságtörténeti elemzését. A neolitikus és rézkori anyag elég szegényes, többnyire szórványleletek álltak rendelkezésre, s ennek következtében kénytelen volt a szerző a szomszédos területek gazdagabb leleteiből levonni következtetéseit. Több a preszkita leletanyag és ennek megfelelően a korszak történeti összefüggései is jobban kimunkáltak.

A szarmata korban sűrűsödnek a lelőhelyek s csak a feltárás lehetőségének kérdése, hogy e korszak egyik

leggazdagabb lelőhelye legyen Algyő az Alföldön. Igen jelentős a 18. lelőhely temető- és telepanyag, amely első sorban e kor viseletére vonatkozó ismereteinket gazdagította. Megerősítette a lelőhely a „halott háza” és az „áldozóhely” sajátos keveredését, illetve azt a tényt, amikor a sírok közül egyik oldalon nyitott kör vagy négyzet alakú árkot figyelt meg az ásató. Ugyanennek a lelőhelynek a késői anyaga azt bizonyítja, hogy a település a hunok megjelenését is megérte. Gazdagon települt az avar korban, a 11. számú lelőhelyen kerültek elő középvári korra jellemző sírok. A terepbejárások során fellelték a hozzá tartozó települést is.

A tanulmány leggazdagabb része a honfoglalás kora. E korból a szerző nagy sírszámú, kitűnő anyagot nyújtott honfoglalás kori temetőt tárt fel. E temetőről a szerző több cikket írt, s ez felment a tanulmányban összegezett eredmények ismertetése alól. Felhasználva a legújabb feltárásokat és közleményeket, a temetkezés szokásairól eddig alkotott véleményeken túllép. Különösen érdekes a rendellenesen eltemetett 21. számú zsugorított sír, illetve a 72. számú hason fekvő női váz elemzése a viselettörténet, illetve a halotti kultusz szempontjából. A temető az átlagosnál több kerámiát és állatesontot tartalmazott. Az anyag alkalmas volt arra, hogy a szerző új szemlélettel közelítse meg a halotti tor szertartását, nagyban támaszkodva a magyarság néprajzára. Összegezve: Kürti Béla tanulmánya jól összefogott, lényegre törő tárgyalással és pontos kormeghatározásával hasznosan illesztette eredményeit a szegedi nagytáj monográfiájába.

A középkort a mohácsi csatáig Sebők Ferenc írása képviseli. Sajnos tárgyi anyag híján tárgyalása csupán a levéltári adatokra épül, kevés új eredménnyel, hiszen az elődök Pesty Frigyes, Csánki Dezső, Györffy György, Kristó Gyula és Erszegi Géza már alaposan felderítették a levéltári forrásanyagot.

Korok József

Ákos Kiss, Pannonische Architekturelemente und Ornamente in Ungarn. Akadémiai Kiadó, Budapest 1987. 192 lap 1–22 rajzos tábla, 23–116. fényképes tábla, 117–118. rekonstrukciós tábla, 119. térképes tábla.

Van valami szimbolikus abban, hogy Kiss Ákos könyvének ismertetése az Archaeologiai Értesítőnek majdnem ugyanabban az évfolyamában jelenik meg, mint amelyikben 70 éves születésnapjának köszöntője. 1953-ban írt régészeti szakdolgozata 1987-ben láthatott csak napvilágot nyomtatásban – német nyelven –, a szerény becsülés szerint is legalább 15–20 évvel azután, hogy megjelenhetett volna: magyarul. Sok minden szál és vonal összefut e furcsa perspektívában: a régészek bizonyos „idegenkedése” az architektúráról, mivel az azzal való foglalkozás idő rabló és gyors eredményekkel alig kecsegtet; az építéset eredményező interdiszciplináris mivolta; a kutató ember kitartása, türelme és nem utolsósorban könyvkiadásunk különleges magatartása. Az Akadémiai Kiadó becsületére legyen mondva, hogy végülis megjelenteti a tudományos fokozattal bíróak értekezéseit – mint ezis, ami időközben ezt a formát is felvette –, ha évtizedes késéssel is, de hogy miért csak idegen nyelven, az sok esetben rejtély. Ez a könyv például fiatal régészeink hasznos és nélkülözhetetlen tudományos kézikönyve lehetne, így is az, de egybekötve és megtévezve bizonyos nyelvgyakorlással.

A pannoni régészeti emlékek e jelentős csoportját a szerző a következő rendszerezésben tárja az olvasó elé:

Rövid bevezető után „seregszemlé” ad a mű a Katalógus c. fejezetben, ahol topográfiai rendben – okosan és helyesen: Pannonia Superioriánál kezdve, Keletre folytatva – sorolja fel a hazai anyagot, ezakt, rövid ismertetést adva minden egyes darabról. Majd tipológia következik: a parkányok, oszlopok-pillérek, lábázatok, törzsek, fejezetek, egyéb tagozatok és az aediculák tárgyalása, gazdag és árnyalt értelmezésekkel, amikor is a szerző széles távlatok viszonyait villantja fel a provinciális

matériában. Az összefoglalást ígérő fejezet valójában esszé sorozat, amely a tipológia megismétlése után, logikai önállósággal veszi sorba a helyi sajátosságokat, az épület-típusokhoz való hozzátartozás lehetőségeit, a modelleket-ábrázolásokat, a népesség és etnikum kérdését, az idegen hatásokat, a mintakönyveket, az időrendet, az elemek eredeti rendeltetését, a díszítés nélküli detailokat, az architektúra és a dekoráció kapcsolatát, a kontinuitást, az anyagokat. A szakirodalom felsorolása, a helység- és névmutató után 22 rajzos tábla, 90 egynéhány fényképes tábla, 2 rekonstrukciós tábla s egy térkép zárja le a művet.

Ha stílszerű hasonlatot hozhatok fel, akkor Kiss Ákos munkáját *vitruviusi enciklopédiának* nevezhetném. A mű ui. rendkívülien gazdag – klasszikus és provinciális régészeti – műveltségű szerző olyan szintézise, amely a kései – helyesebben: post – hellenizmus kisugárzásától kezdve a korai romanikáig bezárólag értelmezi vizsgált emlékanyagát. Imponáló a felsorakoztatott tudományos hivatkozások száma, még inkább amplitúdója az apparatusnak, ami bő forrást kínál fel minden szakembernek, aki e témában elmélyedni szándékozik. Dialektikus paradoxon azonban – s ez nem is olyan ritkaság a tudományban –, hogy ami a dolgok erenye, az a hibája is. A sokszempontúság az áttekinthetőség rovására megy, a leltári pontosságú szabotosság követése és a nagyvonalú interpretálás olyan házasság, amiből olyan utód sarjad, akinek arculata túlzottan differenciált lett, de fő vonásai olykor alig kivehetők. A téma emellett felkínálta azt a lehetőséget, hogy egység teremtődjék a régészek és építészek által így-úgy elképzelték között. Bár a szerző megállapítja, hogy Gosztonyi Gyula sokat tett ennek érdekében – első sorban a nomenklátúra vonalán –, a közös nyelv mégsem alakult ki teljesen. Néhány kritikai megjegyzés az építészeti szemlélet oldaláról:

Bizonytalanul értelmezi a szerző az oszloprend fogalmát. Az oszloprend – Ordre, Ordnung – nem egy szolitér oszlop részeknek (lábazat – törzs – fejezet) összefüggését jelenti, hanem a parkányoknak, az oszlopnak (s ha van: az oszlopszékeknek) együttesét, tehát teljes tartó és támasztó konstrukciós rendet. A parkányok tárgyalásában alig esik szó a geizon klasszikusan értelmezett struktúrájáról, amelyben a vizorral ellátott függőlemez a leglényegesebb rész. Így nem figyel fel arra a deformációs folyamatra, amely a római építészetben bekövetkezett, amikor is a dekoratív mindenáron való akarásában ezt a szerkezeti elemet elhagyták.

Érdekes az az okfejtés, amely a sarokleveles lábázatokról szól. A „félreértett forma” jelensége ismert: a gótika pl. fordított attikai oszloplábazat-profilból készített parkányokat, esetünkben azonban lehetséges, hogy ezek nem lábázatok voltak, hanem oszlopfelvezetek. Az oszlopfők elemzésénél pedig túlméretezett a feltételezés változat elemzése – a Kos szigeti hellenisztikus példa mint első előfordulás vitatható, mert nem volt az –, ehelyett több figyelmet érdemelt volna a kalatosra applikált levélrendszer változásainak nyomán követése. A korinthusi oszlopfő ui. két irányban „fejlődött” – egyszerűsödött – tovább: egyrészt úgy, hogy csak akantuszleveleket alkalmaztak, másrészt pedig úgy, hogy a helixeket aláfogó tölcserlevél motívuma uralta a kapitelt.

A cippusok, aediculák építészeti részleteinek bevonása a tárgyalásba dícséretes szándék, de szinkronizmusok megállapítása, ezek kiképzése és a tektonikusan felhasznált tagozatok között, bizonytalan irányba viheti a kutatást, mivel a két terület egészen más feltételek között alakult, változott.

Végezetül néhány formális megjegyzés. A Katalógus fejezet helyét a könyv elején, nem érzem hasznosnak. A vizuális rész elé vagy a táblák közé kellett volna tenni, így sok lapforgatást lehetett volna megtakarítani, s a könyv használata könnyebb lett volna. A rajzos táblák grafikája sajnos nincs összhangban a szöveg, a tartalom igényességével, a lépték is hiányzik mindenhol.

Kiss Ákos nagyvonalú szintézise szinte egyedülálló az európai római provinciális irodalomban, és egyben hézagpótló a hazai kutatás számára.

Hajnóczy Gyula

S. Ripoll López, El solutrense de Cueva de Ambrosio Velez-Blanco, Almería, Campaña de 1963. Excavaciones Arqueológicas en España 148. Madrid 1986. 205 lap, 23 tábla, 109 ábra.

A Cueva de Ambrosio régi ismerős, a solutréi kultúra jelentős lelőhelye. Stratégiai fontosságú helyen fekszik: a termékeny és gazdag déli partvidéket szegélyező Estancias hegység keleti sarkában. A Földközi-tenger partjától az Ibériai-félsziget belseje felé irányuló völgy fölött, mintegy 60 km-re Aguilas városkától.

A kellemes éghajlatú vidékre jelenleg 691 mm évi csapadékmennyiség és gazdag mediterrán flóra jellemző. A kedvező helyen fekvő, látványos üreg feltárását még 1911-ben megkezdték, Breuil abbé és F. de Motos irányításával. Számos ásatás közül legjelentősebb eredményekkel a Wenner Gren által finanszírozott, E. Ripoll által vezetett munka zárult 1958 és 1964 között. Legutolsó szondázás 1983-ban volt, s a barlangot még mindig nem tárták fel teljesen.

A barlang inkább kőfülkeszerű, szájának legnagyobb nyílása 39 méter, magassága 18, mélysége 17 méter, délkeletre néz, s közel 100 méter magas felső-burdigali mészkőfalban nyílik. Az 5 méter vastag kitöltés alsó két méterében az 1963-as kampányban 5 solutréi horizontot különítették el. A monográfia ezeknek a szinteknek a régészeti feldolgozása.

A solutréi szintek faunájában viszonylag jelentős szerepet játszottak a magashegységi fajok (Capra, Rupicapra), a paleontológiai anyag többi része Európa-szerte általánosan elterjedt állatfaj maradványa. Helyi specialitás az üregi nyúl (Oryetolagus) magas aránya (a solutréi szintekben 65–85%). A puhatestű faunában tengeri fajok is vannak.

A kutatástörténeti fejezetben a szerző a korábbi ásatások adatait is megemlíti, de elsősorban az 1958–64-es nagy ásatás eredményeivel foglalkozik. A solutréi I–IV. a barlang egész területén megvolt, a solutréi V. szint és az epipaleolitikum csak egyes szelvényekben. A leletek végleges és teljes feldolgozásával a Cueva de Ambrosio az Ibériai-félsziget felső paleolitikumának kronosztatigrafiái etalonja lehet. Vonatkozik ez elsősorban a tipológiára, hiszen a levélhegyek gazdag változatossága az alap típuslista finomítását teszi lehetővé. Annnyira, hogy M. Brézillon némenklaturá-szótárának egyik speciális típusát (pointe a cran de type méditerranéen) éppen az Ambrosio barlang eszközei alapján írta le.

A monográfia érdemi – terjedelmében mintegy kétharmad – része az öt solutréi szint eszközeinek leírása. A feldolgozásban a már hagyományosnak számító módszereket alkalmazza: a technológiai-tipológiai paramétereket jól értelmezhető grafikonokon összesíti.

Az Ibériai-félsziget kortárs lelőhelyeivel való összehasonlítás eredményeként a Cueva de Ambrosio öt solutréi szintjét a szerző a következőképpen illeszti be a solutréi kultúra általánosan elfogadott négy fejlődési fázisába:

Sol. V. szint: (figyelem, a barlangban a települési szinteket a megtalálás és nem a kronológia alapján számozták, a solutréi V. szint a legidősebb!) mindössze 66 eszköz, a solutréi típusok aránya 16%, a hiányos típuslista nem teszi lehetővé a pontos besorolást, középső solutréinél idősebb;

Sol. IV. szint: 94 eszköz, solutréi csoport aránya 35%, 20 ezer körüli C 14 dátummal, a kultúra középső szakasza;

Sol. III. szint: 130 eszköz, solutréi arány közel 40%, 18 ezer körüli C 14 dátummal, felső solutréi fázis;

Sol. II. szint: a 76 eszközből 26,3% a solutréi típusok aránya;

Sol. I. szint: 237 eszköz, a solutréi csoport 13,5%, a kultúra legfiatalabb fázisa.

A kötetet irodalomjegyzék, három appendix (a barlangi üledék elemzése, a kova hevítése során bekövetkező átalakulások dokumentálása, az öt települési szint típuslistája az indexekkel) zárja.

A kötet az E.A.E. sorozathoz méltó külsővel jelent meg, jó eligazítást ad a tőlünk területileg és a hazai

paleolitikumtól kulturálisan is elég távoli lelőhely anyagáról.

T. Dobosi Viola

J. Hahn, Das Geissenklösterle I. Die Geissenklösterle-Höhle im Aichtal bei Blaubeuren I. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 26. Kommissionsverlag – Konrad Theiss Verlag, Stuttgart 1988. 262 oldal, 100 szöveg közti ábra, 45 tábla, 4 melléklet.

A szerző szorgalma és a régészeti kiadványokat folyamatosan és gyorsan megjelentető kiadók jóvoltából ismét szép kötethez jutottak az őskőkutatók. A (leg-
alább) három kötetre tervezett sorozat (a Geissenklösterle barlangról) első kötete szerves folytatása a szerző eddigi munkásságának. J. Hahn az aurignaci kultúrára koncentrálna kutatásait.

A barlang Dél-Németországban, a Sváb Alb-ban, a Felső Duna egyik kis baloldali mellékfolyójának völgyében van. A széles nyílású, inkább kőfülkeszerű barlang a völgytalp felett kb. 60 méter magasságban nyílik, nyugatra néz, méretei: 22×17 méter.

Az Ach folyócska völgye több mint száz éves őstörténeti kutatással dicsekedhet. Az öt évtizedes aktív terepmunka számos híres paleolit lelőhelyet tárt fel közvetlenül a Geissenklösterle környékén. A barlang újkori története zaklatott, rablásátással, háborús bunker építésével bolygatták kitöltését. A tudományos feltárás a Brillen-Höhle ásatásával párhuzamosan kezdődött, rendszeres ásatását 1973–1983 között a szerző vezette.

Az ásatás bevallott célja volt a tudományos feladatokon túl, hogy a feltárásban-feldolgozásban kikísérletezzék majd alkalmazzák a legjobb módszereket. Az ásatásokon számos német és külföldi régészhallgató vett részt, végezte a precíz és aprólékos feltárást, esetenként iskolai csoportoknak is bemutatták a munkát.

Ha az ásatás tan-ásatás volt, akkor a könyvről is elmondható, hogy tan-monográfia. Lenyűgöző a tudományágak szélsőséges specializációja, a megfigyelések pontos dokumentálása, s ez megszívlelendő számunkra is. Egyes részek azonban érzésem szerint inkább egy ásatási elméleti-módszertani könyvbe illenének: pl. az ásatási aprószerzőszámok ismertetése; egyes témák részletes kifejtése, amelyek bár tanulságosak, itt és most nem aktuálisak (a közzétett természetes retusálódási folyamatainak leírásakor megismerjük a trópusi talajosodás körülményei között bekövetkező sérüléseket); a számítógépes modellezés mikéntjének részletezése.

Hogy a kritikai megjegyzéseinket egyben be is fejezzük, úgy vélem, hogy éppen a számítógépes lehetőségek bővületében néhány ábra, grafikon kissé öncélú (pl. van-e valamilyen jelentősége annak, hogy az üledékben hány dorsalis lappal felfelé fekvő eszköz helyzete vízszintes, függőleges vagy ferde?).

Ezt a megjegyzést a szerző tudja be a recenzens konzervatívizmusának és a hazai lehetőségeink szükségessége miatt érzett irigységének.

Az ásatás nem volt könnyű. Eltekintve a nyilvánvaló bolygatásoktól, megnehezítette a munkát az üledék átrendeződése, a barlang mennyezetéről lehullott nagyméretű és nagy mennyiségű mészkőtörmelék. A geológiai szintek és régészeti leletek zűrzavarából csakis a legfigyelmesebb munkával volt megrajzolható a barlang őskőkori története.

A barlangban öt kultúra leletei voltak:

- jelentéktelen középső paleolitikum (mindössze három m²-nyi területen, összesen 10 tárgy, amiből csak egy magkő karakteres)
- aurignaci kultúra (36 540–30 625 C 14 év között)
- gravetti kultúra (23 625 C 14 év)
- magdaléni kultúra (14 700 évnél fiatalabb)
- idősebb mezolitikum (8080 C 14 év).

A száraz hideg-esúcsok az aurignaci periódus közepén (31 ezer körül) és a gravetti periódusban (15 ezer körül) mutathatók ki az üledékben. Az enyhébb időszakokra nem annyira a magasabb hőmérséklet, mint

inkább a nagyobb csapadékmennyiség volt a jellemző. Ezeket az enyhébb periódusokat három interstadiálissal lehet azonosítani: Cottés, Arcy és Tursac. Ezen belül az Arcy további két rövidebb szakaszra bontható. Ezt a kettősséget több más lelőhelyen szerzett tapasztalat is megerősíti: az interstadiális szintjét pl. Magyarországon egy kettős kifejlődésű talaj (Mende-felső) jelzi.

A lelőhely keletkezésének modellje c. fejezet először sorra veszi azokat a mesterséges (ember által okozott) és természetes folyamatokat, amelyek bármilyen módon befolyásolhatják a települési felszín alakulását. Tanulságos a természeti eredetű bolygatások hatásainak részletezése (bio-, kryo-, graviturbáció, patinásodás stb.). Ezeket a hatásokat a kőszközők éléről, felszínéről készített néhány érdekes mikrofotó illusztrálja.

A települési horizontok elkülönítését a leletek helyének igen pontos meghatározásával kezdték, az adatokat számítógépekben összesítették, s az egész folyamatot részletesen dokumentálták.

A barlangban 7 szint képviseli az idősebb felső paleolitikumot. Látványos a szintenként és négyzetméterenként talált leletanyag grafikus ábrázolása, ami a település intenzitásának képi megjelenítése is egyben.

A monográfiásorozat első kötetének az aurginaci anyag régészeti feldolgozása a témája. Talán a kőszközők nyersanyagának meghatározásakor éltek legkevésbé a modern lehetőségekkel. A mikroszkopikus elemzés hiányát a Munsell-szinkatológus használata ellensúlyozza. A barlang kőszközőinek mindössze 1%-a készült 20 km-nél messzebb gyűjtött nyersanyagból. A nyersanyagforrás összevetése egy kb. 4000 km²-nyi területtel jelöl meg mint az adott népesség mozgáskörzetét. Ennek a területnek meghatározó geográfiai képlete a Duna.

A régészeti feldolgozás igen alapos, nehezen képzelhető el olyan paraméter, amelyet a szerzők ne vettek volna számításba. A 3058 feltárt tárgyból 329 illeszthető be a típuslistába. A két aurginaci szint időrendi elhelyezése a kultúrán belül némi nehézségbe ütközik, de az analógiák összevetésével a szerző a kultúra korai szakaszára datálja a leleteket. A Geissenklösterle egyedi típus-spektrumát J. Hahn a barlang sajátos funkciójával magyarázza, s ezt a gondolatát a magyarországi tapasztalatok is alátámasztják.

A szerző szerint a 10 főt nem meghaladó létszámú kis aurginaci közösség először össz és rövid időre vette birtokba a barlangot. Legfontosabb tevékenységük a csontmegmunkálás—lándzsahegyszerítés lehetett. A fiatalabb szintből származik a leletanyag kétharmada. Tavasz település volt (tojáshéj!). A nagyszámú csont-, agancs és elefántcsont nyersanyagú, nem használati tárgy és a (kőszközők használati fényéből kimutatható) prémmegmunkálás alapján az itt folytatott tevékenység a ruházatkodással van kapcsolatban, s esetleg az időszakosan használt tárgyak, ruhaneműk rejtékhelye lehetett.

A barlangban számos vésett, átfúrt, díszített függő, csont- és agancstárgy, valamint egy mammut- és egy medveszobor, egy bölény- és egy antropomorf relief került elő.

A kötetet angol és francia rezümé, irodalomjegyzék és szép illusztrációk zárják.

Az egyes fejezetek megírásában, a témák feldolgozásában közreműködtek: H. Gollnisch, A. Scheer, N. Symens, R. Whallon és J. Weisshaupt.

A kötet a korszak és a kultúra kutatóinak nélkülözhetetlen. (A recenzens az irodalomjegyzékben számos olyan kiadványt talált, ami szintén nélkülözhetetlen lenne.)

Az ásatás és a feldolgozás eredményeinek közlése példás. Megerősíti a hazai kutatók törekvéseit is: a tipológián túl a paleoökológiai rekonstrukció vezet el igazán az őskőkori élet megismeréséhez.

T. Dobosi Viola

D. Van Endert, Das Osttor des Oppidums von Manching. (Mit Beiträgen von E. Hahn und R. Streit.) Die Ausgrabungen in Manching 10. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden GmbH. Stuttgart 1987. VIII + 118 lap, 21 szövegvázlat illusztráció, 5 táblázat, 28 tábla és 15 melléklet.

A manchingi oppidum 1962–63-ban feltárt keleti kapujáról az ásató, R. Gensen előzetes jelentése alapján (Germania 43, 1965, 49–62) a kutatás gyors és értékes információkkal rendelkezett. Ez a közlemény azonban nem pótolhatta a monografikus feldolgozást, amelyre több mint két évtizedet kellett várni. Ennek bevezetésében a szerző, D. Van Endert négy fő célkitűzést fogalmazott meg: 1. Gensen felismeréseinek elmélyítése és részletes kifejtése. 2. A leletek közzététele és összevetése más oppidumok anyagával. 3. Stratigráfiai megfigyelések alapján a kapu keletzése, valamint az időrendi adatok egyeztetése a települési fázisokkal. 4. A keleti kapu erődtípus szisztémájának összehasonlítása a hasonló késő La-Tène-kori létesítményekkel.

Már ez a program jelzi a publikáció különleges jelentőségét: Manching azon ritka zónáinak egyike a tárgya, melynek feltárása során jól értelmezhető rétegtani megfigyelésekre nyílt lehetőség. Egész pontosan arról van szó, hogy Gensen 3 egymást követő építési periódust különített el: az 1. *muris gallicus*, míg a 2. és 3. (Gensen 2a és 2b) „Pfostenschlitzmauer”-technikával készült. Ezek keletkezéséhez jó relatív kronológiai támpontok vannak, amelyek értékelése azt az eredményt hozta, hogy a manchingi keleti kaput a középső és a késő La-Tène-kor fordulóján emelték, majd a LT D1 folyamán kétszer átépítették, s a harmadik változatot ennek az időrendi fázisnak a végén tűzvész pusztította el.

Van Endert munkájának nagyon lényeges újdonsága a középső periódushoz tartozó famaradványok dendrokronológiai dátumának publikálása: a 2. kapu építése i. e. 105-ben kezdődött meg. Erre az adatra a relatív kronológiai szituáció és egyéb, építéstörténeti érvek mérlegelésével az a hipotézis alapozható, hogy a legkorábbi „Osttor” i. e. 130 tájára tehető, míg a harmadik, egyben utolsó építmény pusztulása i. e. 50 körül következett be. Tekintettel arra, hogy az utóbbi eseménnyel egyúttal az egész oppidum története is lezárult, megkülönböztetett figyelmet érdemel a szerzőnek a 328 manchingi késő LT-fibuláról adott elemző áttekintése. Ez egyértelműen alátámasztja az előbbi megállapítást, s egyben a korábban W. Stöckli által kifejtett felfogást (vö. Ausgrabungen in Manching 8, 1979 ill. AArchHung 35, 1983, 445–6): Manching „vége” a LT D1 késői szakaszra, azaz az i. e. 1. század közepére esik, ami egyúttal a La Tène-időrend egyik bázisadatának minősíthető. A másik, ugyancsak lényeges településtörténeti konklúzió az, hogy az 1. periódus *muris gallicus*-át megelőzően, mintegy 70–100 éven keresztül a településnek minden valószínűség szerint védműve nem volt. Ennek a körülménynek az elemzése az oppidum-fogalom definícióját boncolgató vitákban nyilvánvalóan nagy hangsúlyt fog kapni a manchingi Osttor az oppidum-korszak „harpófogó”-kapuinak („Zangentor”) 1. típusát képviseli, amelyet a 2. típus tölcseralakban befutó kapufalaival szemben az utóbbiak derékszögű kiképzése jellemzi. Azt a régóta folyó vitát, hogy a közös alaptípus mediterrán avagy autochton eredetű-e, egyelőre aligha lehet lezártnak tekinteni. Érdekes viszont, s további vizsgálatot érdemelne az a tény, hogy a kapu az oppidum méretéhez képest meglepően kicsi. Ez még feltűnőbb, ha a kérdéses építményt a Manchingnál lényegesen kisebb Bibracte (Mont Beuvray) Rebut-kapujával vetjük össze. (L. egyelőre RAE 38, 1987, 287 skk.) E hivatkozás dátuma azt érzékelteti, hogy az utóbbi évek kutatásai a késő La-Tène-kor építészetének jobb megismerése szempontjából is sokat ígérnek.

Külön méltatást érdemel a viszonylag gazdag leletanyag feldolgozása, amely egyúttal az Osttor egykori intenzív használatára enged következtetni.

Végezetül fontos lelet a Gensen-féle ásatás során feltárt gyermeksír (antropológiai vizsgálatát E. Hahn végezte el), amely a vaskori építési áldozatok összefoglaló

feldolgozásra váró problematikájára hívja fel a figyelmet. A kötet megjelenése óta J.-P. Nicolardot a Châtelet d'Etaules-i (Côte d'Or) kora vaskori erősítés alapozásában gondosan elhelyezett 5 vagy 6 foetusról tett említést.

Szabó Miklós

Archäologische Ausgrabungen in Baden-Württemberg 1986, 1987. Konrad Theiss Verlag Stuttgart, 1987, 1988-332 old., 246 kép és 370 old., 251 kép.

A Műemléki Hivatal és a Régészeti Társulat (Württemberg) kiadásában megjelenő új évkönyv sorozat 1981 óta adja rendszeres közlését a tartomány évenkénti régészeti ásatásairól. Az általában szokásos rövid tájékoztatásokat túllépve 3–6 oldalas terjedelemben foglalják össze az egyes ásatásokat (nagyreszt leletmentéseket) az őskortól az újkorig. A közlési mód az egyszerű ténymegállapításon túlmenően a megfigyelések kiértékelésére is törekszik, s a legfontosabb irodalmi hivatkozásokat is adja. Két-három nagyon jó minőségű képen a legfontosabb ásatási felvétel és — ha fontos — az alaprajz egészíti ki a cikkeket, valamint a válogatott leletek rajza.

Nincs terünk minden korszak és ásatás felsorolására, csak ízelítőként adhatunk ismertetést a középkorkutatás néhány eredményéről:

Az utolsó évekből a középkori városok leletmentő ásatásai adják a legsokoldalúbb eredményeket. Természetüknél fogva ezek akkor gyümölcsözőek, ha sikerül több éven át rendszeresen folytatva nagyobb területeket feltárni. Ez sikerült Konstanz esetében, a 3 éven át végzett leletmentés a városfejlődés fontos szakaszát derítette fel. A középkori Halpiac területén az egykori tópart feltöltése új beépíthető területet adott (1270); ennek érdekében fagerendákból rakott támfalat építettek. 1295-ben itt létesítették a város többemeletes fogadóját. (A pontos dátumokat dendrokronológia adja!) A város központjában a szanálásra ítélt területen (1500 m²) 13–15. sz.-i latrinákat tártak fel gazdag leletanyaggal. Egy másik szanálásra ítélt területen sikerült a kutatást már előbb elkezdni és ezáltal bebizonyítani, hogy itt értékes középkori épületmaradványok (3 középkori lakótorony) rejtőznek; ezek a legkorábbi beépítéskor készültek, de később feledésbe merültek. A nagy mennyiségű új — és jól keltezhető — leletanyag anyagfajtánként csoportosított (kerámia, üveg, csont, fa; zoológia és botanika anyaga) feldolgozását is megkezdtek! (A nagy mennyiségekre jellemző: több mint 1800 fatárgy, melyek mikroszkópiai meghatározása már megtörtént.) A kutatás és feldolgozás végzésére számos régészeti és egyetemi hallgatót nyertek meg, utóbbiak disszertációjuk témáját is innen veszik! — Villingen ferences kolostorának kertjében az alapítás előtti városi építkezésről lehetett adatokat nyerni: egy kisméretű kőház a 13. sz. elejéről, már szeneskályhás fűtéssel. — Ravensburgban sikerült a 15. sz.-i Mérlegház (városi árucsarnok) és a korábban e helyütt álló városi ispótyál alaprajzát megismerni. — Kirchheim városfalának egy részét és ugyane területen a korábbi lemélyített házak nyomait, valamint kőfalazatú kutakat tártak fel leletmentő ásatással. Egy másik telken feltárt kútban gazdag 15–16. sz.-i üvegletanyag került elő. — Mengen városának központjában az 1819. évi tűzvész és bontás megsemmisítette a késő középkori beépítést (majd jórészt újra beépítették) — mégis sikerült korai, 13. sz.-i faépítkezések nyomaira bukkanni, melyek megelőzték az igazi városi kiépítést. — Schwä-

bisch Gmünd városában újkori átépítésektől elfedett középkori épületeket találtak: két korai kőház maradványait a 13. sz.-ból, pincével. (Itt nem végeztek ásatást.) — Egy nagyobb arányú modernizáló átépítés megelőzéseként Ladenburgban építészeti és régészeti kutatást végeztek egy nagyobb épülettömb belsejében. Itt is sikerült egy később körülpített toronyház maradványait elkülöníteni, melynek még 3 emeletes falai állnak (dendrokronológiai kor: 1229). A kerámialeletek szerint itt a 9. sz.-tól lehet településsel számolni. (Itt is jellegzetes a telekbeépítés: a toronyház nem az utcavonalban áll. Lásd: Holl, ArchÉrt 116, 1989.) — Heidelberg területén is több új építkezést megelőző, folyamatos ásatást szerveztek, melyek egy-egy nagyobb területet ölelnek fel. Így sikerült a város alapítását megelőző település (12. sz.-i faházak), a későbbi kőalapozású beépítés, majd az ezt követő késő középkori építkezés egymásutánjának tisztázása 2 év munkájával.

A fontosabb kolostorkutatások: Hirsau, ispótyál, 12. sz.-i fém-, üveg- és csontfeldolgozás maradványai. Bebenhausen cisztercita kolostor, a korábbi település 9–11. sz.-i temetője. Mariental, a domonkos kolostort megelőző római épület, grófi curia, melynek falait felhasználták Esslingen és Bebenhausen esetében hipocaustum-fűtés bizonyítéka, mindkettőnél egy korai periódusból. Rottweil, a domonkos kolostort megelőző jelentős világi épület a 13. sz.-ból.

A falusi templomok és a várak ásatása a más munkákhoz viszonyítva elenyésző számú; ez valószínűleg tudatos törekvés a rendelkezésre álló erők elosztásánál! Ugyanakkor megindult a Fekete-erdő D-i részében az ércbányászat és a kohók nyomainak feltérképezése, erre utaló régi helynevek gyűjtése. A munkához geológusok és erdészek segítségét is felhasználják. Két helyen kezdtek ásatást és 13–14. sz.-i kohászat munkahelyeire találtak patakmenti teraszokon. A vízre az érc előkészítésénél (mosás, szítálás) volt szükség elsősorban. A helyszínen történt a szükséges faszénégetés is. — A köteteket az új eredmények iránt érdeklődő régészek figyelmébe ajánljuk.

Holl Imre

J. Melicher, Bibliografia Slovenskej Archeologie za rok 1983. — Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied a Slovenská archeologická Spoločnosť pri SAV — Nitra, 1986. 94 oldal.

A szlovák archeológia évenkénti irodalmával negyedszer jelentkezik a Nyitrai Régészeti Intézet. A rövid orosz és német bevezetővel ellátott szlovák nyelvű kiadvány a területekre vonatkozó 1983-as irodalmat gyűjti egybe és adja közre. A 407 tételt tartalmazó jegyzék a paleolitikumtól 1526-ig, koronkénti bontásban tartalmazza a szlovák szerzők publikációit, azok hazai és külföldi recenzióit. Külön csoportban sorolja fel a numizmatikai, műemlék- és műtárgyvédelmi, valamint a régészethez kapcsolódó természettudományos (antropológiai, zoológiai, archeobotanikai, természettudományos korhatározás stb.) tárgyú köteteket, dolgozatokat és ismeretterjesztő cikkeket. A személynevek és a (szlovák nyelvű) földrajzi nevek jegyzékén kívül jól használható kronológiai és tárgymutatóval kiegészített egyszerű kivitelű füzet hasznos segédlete a Kárpát-medence régészetével foglalkozóknak.

Sosztarits Ottó

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc igazgató
Budapest, 1991. — Nyomdai táskaszám: 18638
Felelős szerkesztő: Fodor István
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 18,50 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0003 — 8032

IRODALOM

<i>Makay János: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXXVI—XXXVII—XXXVIII</i>	142
<i>Szilágyi János György: Szabó M., Archaikus agyagszobrászat Boiótiában</i>	143
<i>Körök József: Algyő és népe. Tanulmányok. Szerk. Hegyi A.</i>	144
<i>Hajnóczi Gyula: Kiss Á., Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn</i>	145
<i>T. Dobosi Viola: Ripoll López, S., El solutrense de Cueva de Ambrosio</i>	146
<i>T. Dobosi Viola: Hahn, J., Das Geissenklösterle I.</i>	146
<i>Szabó Miklós: van Endert, D., Das Osttor des Oppidums von Manching</i>	147
<i>Holl Imre: Archäologische Ausgrabungen in Baden—Württemberg 1986; 1987</i>	148
<i>Sosztarits Ottó: Melicher, J., Bibliografia Slovenskej Archeológie za rok 1983</i>	148

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>И. Залаи-Гал: Исследование системы неолитических круговых рвов в Южном Задунавье</i>	3
<i>Э. Б. Бониши: Керамика с глазурью в Паннонии</i>	24
<i>Л. Ковач: Замена сабли мечом. К датировке погребений древних венгров X—XI веков с двулезвийным мечом</i>	39
<i>К. Мештерхази: Погребальный порядок в могильнике X—XI веков из Артанда</i>	50
<i>И. Холл: Средневековые печные изразцы Венгрии, IV.</i>	58

СООБЩЕНИЯ

<i>Т. Безеци: Амфоры из лагеря раннеримской эпохи в Адонн (Vetus Salina)</i>	96
--	----

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Е. Фитц: В память о Флорише Ромере</i>	103
<i>Э. Мошковски: Флориш Ромер</i>	104
<i>И. Фодор: В память о Яноше Баннере</i>	106
<i>Г. Энц, Д. Дёрффи, Э. Надь: Отзыви оппонентов при обсуждении кандидатской диссертации «История эстергомского дворца» и ответ Е. Надь</i>	106
<i>Э. Б. Бониши: Отчет о XVI конгрессе Rei Cretariae Romanae Fautores, проходившем в 1988 году в Плевне (Болгария)</i>	112
<i>С. К. Паладьи: Международное совещание, посвященное исследованию норико-паннонских курганов, проходившее в г. Варпалоте в 1988 году</i>	113
<i>И. Фодор: Совещание, посвященное эпохе обретения венграми родины (Сегед, 1988)</i>	114
<i>Т. Ковач: Деятельность Венгерского Археологического и Искусствоведческого Общества в 1988 году</i>	115
<i>С. К. Паладьи: Деятельность Археологического и Искусствоведческого Общества в 1988 году</i>	116
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1987. Ред. И. Цегледи</i>	117

РЕЦЕНЗИИ

<i>Я. Маккаи: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXXVI—XXXVII—XXXVIII</i>	142
<i>Я. Д. Силадьи: М. Сабо, Арханчская глиняная скульптура в Бойотии</i>	143
<i>П. Корек: Алдэ и его жители. Статьи Ред. А. Хеди</i>	144
<i>Д. Хайноци: Kiss Á., Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn</i>	145
<i>В. Т. Добоши: Ripoll López S., El solutrense de Cueva de Ambrosio</i>	146
<i>В. Т. Добоши: Hahn J., Das Geissenklösterle I.</i>	146
<i>М. Сабо: Van Endert D., Das Osttor des Oppidums von Manching</i>	147
<i>И. Холл: Archäologische Ausgrabungen in Baden—Württemberg 1986, 1987</i>	148
<i>О. Шостарич: Melicher J., Bibliografia Slovenskej Archeológie za rok 1983</i>	148

Ára: 90,— Ft
Előfizetési díj egy évre: 180,— Ft

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>I. Zalai-Gaál:</i> Research on circular ditch systems from the Neolithic of Southern Transdanubia	3
<i>É. B. Bónis:</i> Glazed ceramics in Pannonia. Antecedents and centres of manufacturing	24
<i>L. Kovács:</i> The change from saber to sword. On the dating of 10—11th centuries Hungarian graves containing double-edge swords	39
<i>K. Mesterházy:</i> Burial order in the 10—11th centuries cemetery of Ártánd	50
<i>I. Holl:</i> Medieval oven tiles in Hungary IV.	58

COMMUNICATIONS

<i>T. Bezeckzy:</i> Amphorae from the auxiliary fort of Adony (Vetus Salina)	96
--	----

REVIEW

<i>J. Fitz:</i> Memory of Flóris Rómer	103
<i>E. Moskovszky:</i> Flóris Rómer	104
<i>I. Fodor:</i> Commemoration of János Banner	106
<i>G. Entz, Gy. Györffy and E. Nagy:</i> Reviewer's comments and responses vis a vis the Ph. D. thesis „History of the Esztergom Royal Palace“ by Emese Nagy	106
<i>É. B. Bónis:</i> Report on the 16th congress of <i>Rei Cretariae Romanae Fautores</i> in Pleven (Bulgaria), 1988	112
<i>S. K. Palágyi:</i> International symposium on Norico-Pannonian burial mound research. Várpalota, 1988	113
<i>I. Fodor:</i> Discussion on the Period of the Hungarian Conquest in Szeged, 1988	114
<i>T. Kovács:</i> The annual activities of the Hungarian Society for Archaeology and Art History in 1988	115
<i>S. K. Palágyi:</i> Archaeological activities of the Hungarian Society for Archaeology and Art History in 1988 ...	116
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1987. I. Czeplédy</i> ed.	117

LITERATURE

<i>J. Makkay:</i> Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXXVI—XXXVII—XXXVIII	142
<i>J. Gy. Szilágyi:</i> M. Szabó, Archaic clay sculpture in Boiotia	143
<i>J. Korek:</i> Algyő and its people. Studies. <i>A. Hegyi</i> ed.	144
<i>Gy. Hajnóczy:</i> Á. Kiss, Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn	145
<i>V. T. Dobosi:</i> S. Ripoll López, El solutrense de Cueva de Ambrosio	146
<i>V. T. Dobosi:</i> J. Hahn, Das Geissenklosterle I.	146
<i>M. Szabó:</i> D. van Ender, Das Osttor des Oppidiums von Manching	147
<i>I. Holl:</i> Archäologische Ausgrabungen in Baden-Württemberg 1986; 1987	148
<i>O. Sosztarits:</i> J. Melicher, Bibliografia Slovenskej Archeológie za rok 1983	148

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98036, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest Váci utca 22. Tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1. Tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 180,— Ft

Egy szám ára: 90,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat H-1389 Budapest, Pf. 149.

18.

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESITŐ

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>G. Szénászký Júlia</i> : Arcos edényfedő Battonyáról	151
<i>Gabler Dénes – Ottományi Katalin</i> : Késő római házak Szakályban	161
<i>Lovag Zsuzsa</i> : I. András király idézobillogának második példánya	189

KÖZLEMÉNYEK

<i>Poroszlai Ildikó</i> : Vatyai urnatemető Százhalombattán	203
<i>Maróti Éva</i> : Terra sigillata motívum pannoniai pecsételt edényeken	215
<i>Cseh János</i> : Gepida fazekaskemence Törökszentmiklóson	223
<i>Kovács Gyöngyi</i> : A Törökszentmiklós-Rózsa téri későközépkori vaseszközlelet	241

SZEMLE

<i>Tulok Magdolna</i> : 150 éve született Torma Zsófia	253
<i>Fodor István</i> : 100 éve született id. Fehér Géza	256
<i>Fodor István</i> : Id. Fehér Géza irodalmi munkássága	257
<i>Dinnyés István</i> : Nagy Árpád 1945–1989	259
<i>Kalicz Nándor</i> : Korek József 70 éves	261
<i>Póczy Klára</i> : Hajnóczy Gyula köszöntése	263
<i>Bóna István</i> : Egy hiábavaló vitáról	264
<i>T. Dobosi Viola</i> : Kontinuitás az ember fejlődésében az őstársadalom kialakulásáig – Wittenberg 1988.	271

IRODALOM

<i>Holl Imre</i> : Czegléd I., A diósgyőri vár	273
<i>Gerey Iboya</i> : Méri I., A kanizsai várásatás	274
<i>Gerey Iboya</i> : Fehérvári G., Az iszlám művészet története	275
<i>B. Bónis Éva</i> : Krämer, W., Die Grabfunde von Manching und die latènezeitlicher Flachgräber in Südbayern	276
<i>Szabó Miklós</i> : F. Horst–F. Schlette (szerk.). Frühe Völker in Mitteleuropa	277
<i>Szabó Miklós</i> : E. Olavarri Goicoechea, Excavaciones en el agora de Gerasa en 1983	277
<i>Cs. Sós Ágnes</i> : J. Werner, Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren	278
<i>Holl Imre</i> : F. Felgenhauer (szerk.) Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich, 4–5 (1988–89)	279
<i>Holl Imre</i> : M. Dabrowska, Kafle i piece kaflowe w Polsce do konca XVIII wieku	279
<i>Sosztariis Ottó</i> : Magyar régészeti irodalom 1988	281

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ – 117. kötet 1990

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>G. Szénászký Júlia:</i> Arcos edényfedő Battonyáról	151
<i>Zalai-Gaál István:</i> A neolitikus körökrétegek kutatása a Dél-Dunántúlon	3
<i>B. Bónis Éva:</i> A mázas kerámia Pannoniában. Előzmények és gyártási központok	24
<i>Gabler Dénes–Ottományi Katalin:</i> Késő római házak Szakályban	161
<i>Kovács László:</i> Szablya-kard fegyverváltás. A kétélű kardos 10–11. századi magyar sírok keltezéséhez	39
<i>Mesterházy Károly:</i> Temetkezési rend az ártándi 10–11. századi temetőben	50
<i>Lovag Zsuzsa:</i> I. András király idézőbillógának második példánya	189
<i>Holl Imre:</i> Középkori kályhacsempék Magyarországon. IV.	58

KÖZLEMÉNYEK

<i>Poroszlai Ildikó:</i> Vatyai urnatemető Százhalombattán	203
<i>Beveczky Tamás:</i> Amphorák az adonyi (Vetus Salina) kora római táborból	96
<i>Maróti Éva:</i> Terra sigillata motívum pannoniai pecsételt edényeken	215
<i>Cseh János:</i> Gepida fazekaskemence Törökszentmiklóson	223
<i>Kovács Gyöngyi:</i> A Törökszentmiklós-Rózsa téri későközépkori vaseszközlelet	241

SZEMLE

<i>Fitz Jenő:</i> Rómer Flóris emlékezete	103
<i>Moskovszky Éva:</i> Rómer Flóris	104
<i>Tilok Magdolna:</i> 150 éve született Torma Zsófia	253
<i>Fodor István:</i> 100 éve született id. Fehér Géza	256
<i>Fodor István:</i> Fehér Géza irodalmi munkássága	257
<i>Fodor István:</i> Megemlékezések Banner Jánosról születésének 100. évfordulóján	106
<i>Dimny István:</i> Nagy Árpád 1945–1989	259
<i>Kalicz Nándor:</i> Korek József 70 éves	261
<i>Póczy Klára:</i> Hajnóczy Gyula köszöntése	263
<i>Bóna István:</i> Egy hiábavaló vitáról	264
<i>Entz Géza–Györffy György–Nagy Emese:</i> Opponensi vélemények és válasz Nagy Emese: Az esztergomi királyi palota története című kandidátusi értekezéséről	106
<i>T. Dobosi Viola:</i> Kontinuitás és diszkontinuitás az ember fejlődésében az őstársadalom kialakulásáig. Wittenberg 1988.	271
<i>B. Bónis Éva:</i> Beszámoló a Rei Cretariae Romanae Fautores 1988. évi XVI. kongresszusáról Plevenben (Bulgária)	112
<i>K. Palágyi Sylvia:</i> Nemzetközi tanácskozás a noricum-pannoniai halomsírok kutatásáról 1988-ban Várpalotán	113
<i>Fodor István:</i> Tanácskozás a honfoglalás koráról Szegeden 1988-ban	114
<i>Kovács Tibor:</i> A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1988. évi tevékenysége	115
<i>K. Palágyi Sylvia:</i> A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1988. évben	116
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1987. Szerk.: Czeglédy Ilona</i>	117

IRODALOM

<i>Makkay János:</i> Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXXVI–XXXVII–XXXVIII. kötetek	142
<i>Szilágyi János György:</i> Szabó M., Archaismus agyagszobrászat Boiótiában	143
<i>Korek József:</i> Algyő és népe. Tanulmányok. Szerk. Hegyi A.	144
<i>Hajnóczy Gyula:</i> Kiss Á., Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn	145
<i>Holl Imre:</i> Czeglédy I., A diósgyőri vár	273
<i>Gerehyes Ibolya:</i> Méri I., A kanizsai várásatás	274
<i>Gerehyes Ibolya:</i> Fehérvári G., Az iszlám művészet története	275
<i>T. Dobosi Viola:</i> Ripoll López, S., El solutrense de Cueva de Ambrosio	146
<i>T. Dobosi Viola:</i> Hahn, J., Das Geissenklösterle I.	146
<i>B. Bónis Éva:</i> Krämer, W., Die Grabfunde von Manching und die latènezeitlicher Flachgräberfelder in Südbayern	276
<i>Szabó Miklós:</i> van Endert, D., Das Osttor des Oppidums von Manching	147
<i>Szabó Miklós:</i> Horst, F.–Schlette, F. (szerk.) Frühe Völker in Mitteleuropa	277
<i>Szabó Miklós:</i> Olavarri Goicoechea, E., Excavaciones en el agora de Gerasa en 1983	277
<i>Cs. Sós Ágnes:</i> Werner, J., Der Grabfund von Malaja Perešcepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren	278
<i>Holl Imre:</i> Archäologische Ausgrabungen in Baden-Württemberg 1986–1987	148
<i>Holl Imre:</i> Felgenhauer, F. (szerk.) Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich. 4–5 (1988–89)	279
<i>Holl Imre:</i> M. Dabrowska, M. Kafle i piece kaflowe w Polsce do konca XVIII wieku	279
<i>Sosztari Ottó:</i> Melicher, J., Bibliografia Slovenskej Archeológie za rok 1983	148
<i>Sosztari Ottó:</i> Magyar régészeti irodalom 1988	281

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>J. G. Szénáshzky</i> : Faced pottery lid from Battonya	151
<i>I. Zalai-Gaál</i> : Research on circular ditch systems from the Neolithic of Southern Transdanubia	3
<i>É. B. Bónis</i> : Glazed ceramics in Pannonia. Antecedents and centres of manufacturing	24
<i>D. Gabler-K. Ottományi</i> : Late roman houses in Szakály	161
<i>L. Kovács</i> : The change from saber to sword. On the dating of 10–11th century Hungarian graves containing double-edge swords	39
<i>K. Mesterházy</i> : Burial order in the 10–11th centuries cemetery of Ártánd	50
<i>Zs. Lovag</i> : The second specimen of peremitory seals used by King András the First	189
<i>I. Holl</i> : Medieval oven tiles in Hungary. IV.	58

COMMUNICATIONS

<i>I. Poroszlai</i> : Vátya culture urn cemetery in Százhalombatta	203
<i>T. Bececzy</i> : Amphorae from the auxiliary fort of Adony (Vetus Salina)	96
<i>É. Maróti</i> : Samian ware motives on stamped vessels from Pannonia	215
<i>J. Cseh</i> : Gepid kiln at Törökszentmiklós	223
<i>Gy. Kovács</i> : Late Medieval iron find from Törökszentmiklós Rózsa square	241

REVIEW

<i>J. Fütz</i> : Memory of Flóris Rómer	103
<i>É. Moskovszky</i> : Flóris Rómer	104
<i>M. Tulok</i> : Zsófia Torma born 150 years ago	253
<i>I. Fodor</i> : Géza Fehér born 100 years ago	256
<i>I. Fodor</i> : Literary work be Géza Fehér	257
<i>I. Fodor</i> : Commemorations of János Banner	106
<i>I. Dinnyés</i> : Árpád Nagy 1945–1989	259
<i>N. Kalicz</i> : József Korek 70 years old	261
<i>K. Póczy</i> : Hommage á Gyula Hajnóczi	263
<i>I. Bóna</i> : On a debate all in vain	264
<i>G. Entz, Gy. Györffy and E. Nagy</i> : Reviewer's comments and reponses vis-à-vis the Ph.D. thesis "History of the Esztergom Royal Palace" by Emese Nagy	106
<i>V. T. Dobosi</i> : Continuity and discontinuity in human development before the formation of ancient societies. Wittenberg, 1988	271
<i>É. B. Bónis</i> : Report on the 16th congress of <i>Rei Cretariae Romanae Fautores</i> in Pleven (Bulgaria) 1988	112
<i>S. K. Palágyi</i> : International symposium on Norico-Pannonian burial mound research. Várpalota, 1988	113
<i>I. Fodor</i> : Discussion on the Period of the Hungarian Conquest in Szeged, 1988	114
<i>T. Kovács</i> : The Secretary General's account on the annual activities of the Hungarian Society for Archaeology and Art History in 1988	115
<i>S. K. Palágyi</i> : Archaeological activities of the Hungarian Society for Archaeology an Art History in 1988	116
Archäologische Forschungen im Jahre 1987. <i>I. Czeplédy</i> ed.	117

LITERATURE

<i>J. Makkay</i> : Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Tom. XXXVI–XXXVII–XXXVIII.	142
<i>J. Gy. Szilágyi</i> : M. Szabó, Archaic clay sculpture in Boiotia	143
<i>J. Korek</i> : Algyő és népe (Algyő and its people) Studies. <i>A. Hegyi</i> ed.	144
<i>Gy. Hajnóczi</i> : Á. Kiss, Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn	145
<i>I. Holl</i> : I. Czeplédy, The Diósgyőr Castle	273
<i>I. Gerejes</i> : I. Méri, Castle excavations in Kanizsa	274
<i>I. Gerejes</i> : G. Fehérvári, The history of Islamic art	275
<i>V. T. Dobosi</i> : S. Ripoll López, El solutrense de Cueva de Ambrosio	146
<i>V. T. Dobosi</i> : J. Hahn, Das Geissenklösterle I.	146
<i>É. B. Bónis</i> : W. Krämer, Die Grabfunde von Manching und die latènezeitlicher Flachgräberfelder in Südbayern	276
<i>M. Szabó</i> : D. van Ender: Das Osttor des Oppidums von Manching	147
<i>M. Szabó</i> : F. Horst–F. Schlette (eds.), Frühe Völker in Mitteleuropa	277
<i>M. Szabó</i> : E. Olavarri Goicoechea, Excavaciones en el agora de Gerasa en 1983	277
<i>Á. Cs. Sós</i> : J. Werner, Der Grabfund von Malaja Perešcepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren	278
<i>I. Holl</i> : Archäologische Ausgrabungen in Baden-Württemberg 1986–1987	148
<i>I. Holl</i> : F. Felgenhauer (ed.) Beiträge zur Mittelalter-Archäologie in Österreich. 4–5. (1988–1989)	279
<i>I. Holl</i> : M. Dabrowska, Kafle i piece kaflowe w Polsce do konca XVIII wieku	279
<i>O. Sosztari</i> : J. Melicher, Bibliografia Slovenskej Archeológia za rok 1983	148
<i>O. Sosztari</i> : Hungarian archaeological literature 1988	281

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AAI.ódz	= Acta Archaeologica Lodziensia (Lódz)
AAu	= Archaeologia Austriaca (Wien)
Acta AntetArch	= Acta Antiqua et Archaeologica (Szeged)
Acta ArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Acta HistArtHung	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Acta RCRF	= Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum
AH	= Archaeologia Hungarica (Budapest)
Alug	= Archaeologia Iugoslavica (Beograd)
AK	= Archaeológiai Közlemények
AKorr	= Archäologisches Korrespondenzblatt (Mainz)
AMN	= Acta Musei Napocensis (Cluj)
AntH	= Antiquitas Hungarica
AntJ	= The Antiquaries Journal (London)
APreg	= Arheološki Pregled (Beograd)
AR	= Archeologické Rozhledy (Praha)
ArchÉrt	= Archaeológiai Értesítő (Budapest)
ASF	= Archaeologica Slovaca Fontes (Bratislava)
AUB	= Annales Universitatis Scientiarum Budapestini (Budapest)
AV	= Arheološki Vestnik (Ljubljana)
AVANS	= Archeologické Výskumy a Nálezy na Slovensku (Nitra)
BAR	= British Archaeological Reports (Oxford)
BCH	= Bulletin de Correspondance Hellénique (Paris)
BékMK	= A Békés Megyei Múzeumok Közleményei (Békéscsaba)
BJ	= Bonner Jahrbücher (Bonn)
BpR	= Budapest Régiségei
BpTört	= Budapest Története
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission (Mainz–Berlin)
BVbl	= Bayerische Vorgeschichtsblätter (München)
ComAH	= Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
DMÉ	= A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve (Debrecen)
Dolg	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából – Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
DuDolg	= Dunántúli Dolgozatok (Pécs)
EgriMÉ	= Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
FA	= Folia Archaeologica (Budapest)
Fontes ArchHung	= Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
FÖ	= Fundberichte aus Österreich (Wien)
GySz	= Győri Szemle (Győr)
HMÉ	= A Hajdúsági Múzeum Évkönyve (Hajdúböszörmény)
HOMÉ	= A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
JAMÉ	= A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
JDAI	= Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts (Wien)
JJfMV	= Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte (Halle/Saale)
JÖAI	= Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts (Wien)
JPMÉ	= A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
JRGZ	= Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
KO	= Középkori Osztály
KSzIIMK	= Kratkie szocbcsenyija o dokladach i polevüch iszledovanyijach Insztituta Isztorii materialnoj kulturi
MEFRA	= Mélanges de l'École Française de Rome
MFME	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MHK	= A magyar honfoglalás kútfoi (Budapest 1900)
MIA	= Materiali i iszledovanyija po Archeologii SzSzSzR
MittArchInst	= Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
MNM	= Magyar Nemzeti Múzeum
MRT	= Magyarország Régészeti Topográfiája
MűÉ	= Művészettörténeti Értesítő
MVV	= Magyarország Vármegyei és Városai
PA	= Památky Archeologické (Praha)
PWRE	= Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft (Stuttgart)
PZ	= Prähistorische Zeitschrift (Berlin)
RégTan	= Régészeti Tanulmányok
RFüz	= Régészeti Füzetek (Budapest)
RLiÖ	= Der Römische Limes in Österreich

SPFFBU	= Sbornik Praci Filosofické Fakulty Brněnské University, Rada Archeologicko-klasická (Brno)
SRTÉ	= A Sopron megyei Régészeti Társulat Évkönyve (Sopron)
SSz	= Soproni Szemle (Sopron)
StCom	= Studia Comitatusia (Budapest)
ŠtZ	= Študijné Zvesti AU SAV (Nitra)
SzAI	= Szvód archeológiai eszközök isztocsnikov
SzekMÉ	= A Szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
TBM	= Tanulmányok Budapest Múltjából
TrZ	= Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst der Trierer Landes und seiner Nachbargebiete (Trier)
VHAD	= Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva (Zagreb)
VMMK	= Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
Zbornik SN	= Zbornik Slovenského Národného Múzea
ZfA	= Zeitschrift für Archäologie (Berlin)

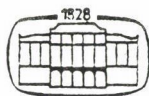
ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 117.

1990. 2. SZÁM

117. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ 1990

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT TUDOMÁNYOS
FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként
117. kötet (teljes sorozatban) 1990
Megindításának éve 1868
Előfizetési díj 1991-re 260,- Ft

Szerkesztő:

FODOR ISTVÁN

A szerkesztőbizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, BÁLINT CSANÁD, B. BÓNIS ÉVA, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Segédszerkesztő:

NAGY MIHÁLY

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: 1088 Budapest, Múzeum krt. 14–16. (Nemzeti Múzeum) Telefon: 138-2705
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19–35. Telefon: 181-2134

ARCOS EDÉNYFEDŐ BATTONYÁRÓL

Battonya–Parázs tanyán, a 6. ház omladékrétege fölötti, az azt záró szintben került elő egy arcoss edényfedő töredéke. Ez a szint a teljes feltárt területen egységes rétegsort alkot, első megközelítésben úgy véljük, ez az a réteg, ahonnan a legtöbb olyan jelenség származik, amely a vincai kultúrával közelebbi összefüggésbe hozható.

A fedőtöredék a IV. szelvényben, 248 cm mélységben került elő. Vörösseszürke, a belső oldalán sötétszürke, közepes falvastagságú tál alakú fedő két összeillő darabja. Ha nem lenne rajta a díszítés, profilált aljú tálnak is gondolhatnánk. A tördéken az arcmező nagyobbik része és a jobb oldali karcolt zezugvonallal borított hátsó oldalt elválasztó sáv látszik. Az arcmezőtől két párhuzamosan bekarcolt vonal választja el. Ebből egy párhuzamos bekarcolásból álló, derékszög alakú motívum indul, s tart egészen a vízszintes vonallal jelzett szem alá. Orra plasztikus, alján két kis benyomkodás jelzi az orrlyukat. A két bekarcolt szem fölött bekarcolt vonal fut körbe. A jobb oldali mezőt záró karcolásnak csak rövid szakasza maradt meg, éppen úgy, mint a száját jelentő vonalnak is, a töredék széle ugyanis itt húzódik. A törésvonal az arcmező jobb alsó sarkából induló karcolást követi. A zezug-vonalakkal kitöltött mező alján rövid szakaszon a törés mentén még látszik a mezőt vízszintesen lezáró vonal (1. kép).

A Battonya–Parázs tanyai ásatás nagy mennyiségű leletanyagában viszonylag kevés fedőt, illetve annak töredékét találtuk. A fedők egy része lapos, kerek, korong alakú, más részük viszont tál formájú. Az első csoportba tartozók túlnyomórészt díszítetlenek, ha pedig mégis díszítést találunk rajtuk, akkor az kivétel nélkül bekarcolt vonalakkal kialakított motívumokból áll, hasonlóan a tordosi¹ fedőkhöz, ahol a battonyaiak legközelebbi párhuzamait találjuk, de megjegyezzük, hogy a lapos edényfedő az egész neolitikumban szélesben elterjedt, általános forma. A fedők másik csoportját képező tálszerű darabok is nagyrészt

díszítetlenek, ezek felületén bekarcolt vonalat csak elvétve találhatunk, valamivel sűrűbben festést, vagy szerves lenyomatot. Az ilyen típusú fedőket csak olyan töredékek esetén tudjuk a tálaiktól elkülöníteni, ahol fogójuknak legalább kis maradványa is ott van. A fogók leginkább elkeskenyedő talpgyűrűre vagy vízszintesen, szélesen átfúrt megvastagított aljra emlékeztetnek.

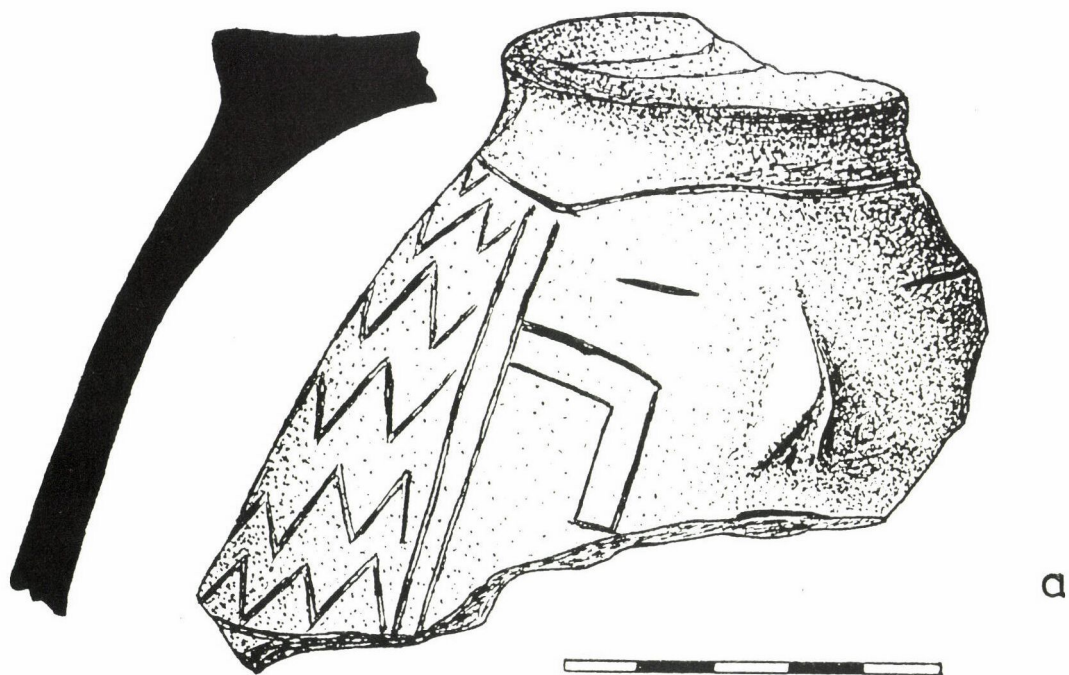
Mindezek alapján a most leírt arcoss fedőről nyugodtan állíthatjuk, hogy előkerülése ritkaság, továbbá, ha nem lenne rajta arcábrázolás, talán a tálak közé is sorolhattuk volna. Sajátosan a szakálhádi kultúra terméke, két alapvető vonásában is különbözik a vincai fedőktől; egyrészt abban, hogy tálforma, másrészt pedig abban, hogy az emberi arcot ugyanúgy ábrázolja, ahogyan azt a szakálhádi kultúra arcoss edényeiről megismertük.

A kultúra legfiatalabb fázisából (a most elterjedőben lévő terminológia szerint korai tiszai kultúra) számos arcoss edényt ismerünk. A battonyai Gödrösökben előkerült jelentős számú példányuk alapján Goldman Gy. mutatta ki,² hogy az arcoss edényeket az emberi test stilizált megjelenítőjének kell tekintenünk. Az arcot a többnyire hengeres nyak felső részén ábrázolják, a felületet alatta és mellette szimmetrikus mezőkbe rendezett minták borítják. A száj bekarcolása alatt mindig megtaláljuk az M motívumot, ami alulról keretezi az így háromszög alakúvá képzett emberi arcot. Az oszlopos fogantyúk jelképezik a kezét, a rajtuk lévő dudor pedig karkötőt ábrázol. A gazdagon, változatos szalagokkal borított, festett és karcolt edényoldal rejti magában az emberi testet. Az arcmezőt égetés után legtöbbször sárgára festik, másutt vörösré, a karcolt díszekben ritkábban fehér kitöltést alkalmaznak.

A szakálhádi kultúra korábbi szakaszait illetően is Battonyáról került elő eddig hazánk területének legtöbb arcoss edénye. Ez a vidék – a Maros törmelékűpjának déli lejtője – földrajzilag és kulturálisan is

¹ Roska M., A Torma Zsófia Gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjtőjében. Kolozsvár 1941, CI. t.

² Goldman Gy., BMMK 5 (1978) 13–, *ua.* Battonya–Gödrösök, eine neolitische Siedlung in Südost-Ungarn. Békéscsaba 1984.

1. kép. Battonya-Parázs tanya, arcos edényfedő
 Abb. 1. Battonya-Parázs-Gehöft, Deckel eines Gesichtsgefäßes

szorosan kapcsolódik a Bánát északi részéhez. Meggyőződésünk, hogy itt, a Maros és a Temes között alakult ki e kultúra, igen erős, egyelőre csak részben feltárt vinčai hatásokra. Talán jelen tanulmányunkkal is sikerül néhány adattal hozzájárulnunk a szakálhái kultúra dél-alföldi eredetének bizonyításához.

A korai szakálhái arcós edények a fentebb ismertetettektől számos vonásukban eltérnek. Ebben a korszakban a fiatalabb szakaszhoz képest a kisebb méretű edények vannak számbeli túlsúlyban. Formájuk kevésbé nyújtott, a gömbhöz közelebb áll, hengeres nyakuk pedig alacsonyabb, megjelenésükben igen hasonlítanak a díszítetlen, könyökfüles palackok korai változataihoz. Jelenlegi ismereteink szerint az oszlopos fogantyú helyett az arcós edényeken is szabályos könyökfület találunk, amelyen gyakran jelenik meg középtáji kis dudor, feltételezhetően a karperec ábrázolására. Az ismert Csanytelek–újhalastói edényeken³ szintén könyökfül van, amelynek külső oldalát V alakú bekarcolások sora borítja. Ez a díszítésmód a Parázs-tanyán is megtalálható, csak éppen nem a legkorábbi rétegben. Hasonló könyökfüles változatot az említetteknek kívül Bucovatról is ismerünk.⁴ Az edényfül helyett az oszlopos fogantyú először az igen nagyméretű arcós hombárok megjelenésével tűnik fel, amelyek magassága eléri a 130–140 cm-t is. Legismertebb példányuk a Vinčán előkerült nagy edény,⁵ de feltártunk ilyeneket Battonya⁶ és Mezőkovácsháza több lelőhelyén is. Minden alkalommal leégett ház omladékában találtuk ezeket, igen mállékony állapotban. Az eredetileg nem vagy alig kiégett hombárokat csak a házat elpusztító tűzvész tette úgy-ahogy ellenállóvá az idővel szemben, így a leg gondosabb feltáró munkával is csak töredékesen menthettük meg azokat. Így kiegészíthető teljes edények helyett csak rekonstruálható példányokkal rendelkezünk, ám ezek a vinčai darabhoz igen közel állnak. Battonya–Parázs tanyán ezeket a hombárokat gabonátárolásra használták, amint ezt az egyik ilyen edény omladéka között lelt elszenesedett gabonaszemek kielégítően bizonyítják. A csak alig átégett, külső oldalukon vastagon betapasztott felületű edények erre a célra igen alkalmasak lehettek, laza szerkezetük a gabona szellőzését is lehetővé tette. Csak nehézkesen sikerült volna

az ilyen hombárookra a kisebb edényeken megszokott fedőket feltenni, hiszen az 50–60 cm-es szájmérők a fedők alkalmazását az ésszerűség határain kívülre szorították. Így kézenfekvő, hogy az arc az edény falára került.

Az így elkészített hombárok igen elterjedtek voltak, minden Battonya környékén feltárt, leégett házban találunk arcós hombárt, vagy annak kisebb-nagyobb töredékét. A szakálhái kultúra életében mindvégig használatban maradtak, egyik legfiatalabb példányuk Kökénydombon⁷ került elő, igaz, ennek díszítése a korábbiaktól bizonyos eltéréseket mutat, ám ez természetes, a kultúra fejlődése során az arcós edények motívumkincse jelentős változásokon ment át. Erről a kökénydombi töredékről rendkívül fontos részleteket tudhatunk meg az első publikációból. Az ásatáson még az edény 52 cm-es átmérőjű alja is megfigyelhető volt egy ház omladékában, az aljtöredék magasságát 20 cm-nek mérték. Rajta „egymástól távol fekvő egyenes vonalak (voltak), amelyeknek vonalvezetésében semmiféle szabályosságot nem lehet találni”.⁸ Az alj körül számos töredékes darab került elő, majd az omladék bontása közben az eldőlő hombár összefüggő alakja került napvilágra, amiből sajnos csak a számos tanulmányból jól ismert nyakrészt sikerült restaurálni. A feltárt hombár részlet magassága az ásató szerint egy méter volt, a rekonstruált nyak pedig 40 cm.⁹ Ez utóbbi pontos magassága 47 cm.¹⁰ Mind ezen méretadatok alapján a hombár legalább 130–140 cm magas lehetett. Az oszlopos fogantyú helyett 3–3 függőlegesen rátett, tagolt bütyök foglalt helyet az edény nyakán.¹¹ A hombár funkciója pontosan meghatározható volt, saját megfigyeléseinkkel összhangban gabona tárolására szolgált: „az egyik töredék cserepeire tapadva égett búzát találtunk”.¹² A most tárgyalt hombár közelében arctöredék került elő,¹³ ami valószínűleg ehhez az edényhez tartozott, de az is lehet, hogy nem, hiszen több olyan edénytöredék is napvilágra került, ami arcós hombár darabja volt.¹⁴ A közölt leletek alapján úgy tűnik, hogy Vinčán is több példány lehetett belőlük, valószínűleg itt is ugyanaz a helyzet, mint Battonyán vagy Hódmezővásárhelyen, nagy részük elporladt, csak töredékek maradtak fenn.¹⁵

³ Hegedűs K., ArchÉrt 108 (1981) 8., 6. kép. ua. MFMÉ 1982/83–1 II. és IV t.

⁴ Lazarović, Gh., Neoliticul Banatului. Cluj–Napoca 1979. 189, 23. kép. (A továbbiakban: Lazarović, Neoliticul.4)

⁵ Vassic, M. M., Preistorijska Vinča II. Beograd 1936, 108–109 t.

⁶ Szénászy J., ArchÉrt 106 (1979) 74, 8. kép

⁷ Banner J., Dolg. 6 (1930) 99, 20. kép, 100, 21. kép. a rekonstruált nyak: XXXI. t. felső kép

⁸ Ua. 99 és 77., 13. kép.

⁹ Ua. 100.

¹⁰ Kalicz N. – Raczy P., A Survey of recent Archaeological Research. in: The Late Neolithic of the Tisza Region. Budapest–Szolnok 1987. 23, 11. kép (A kötet tovább: The Late Neolithic)

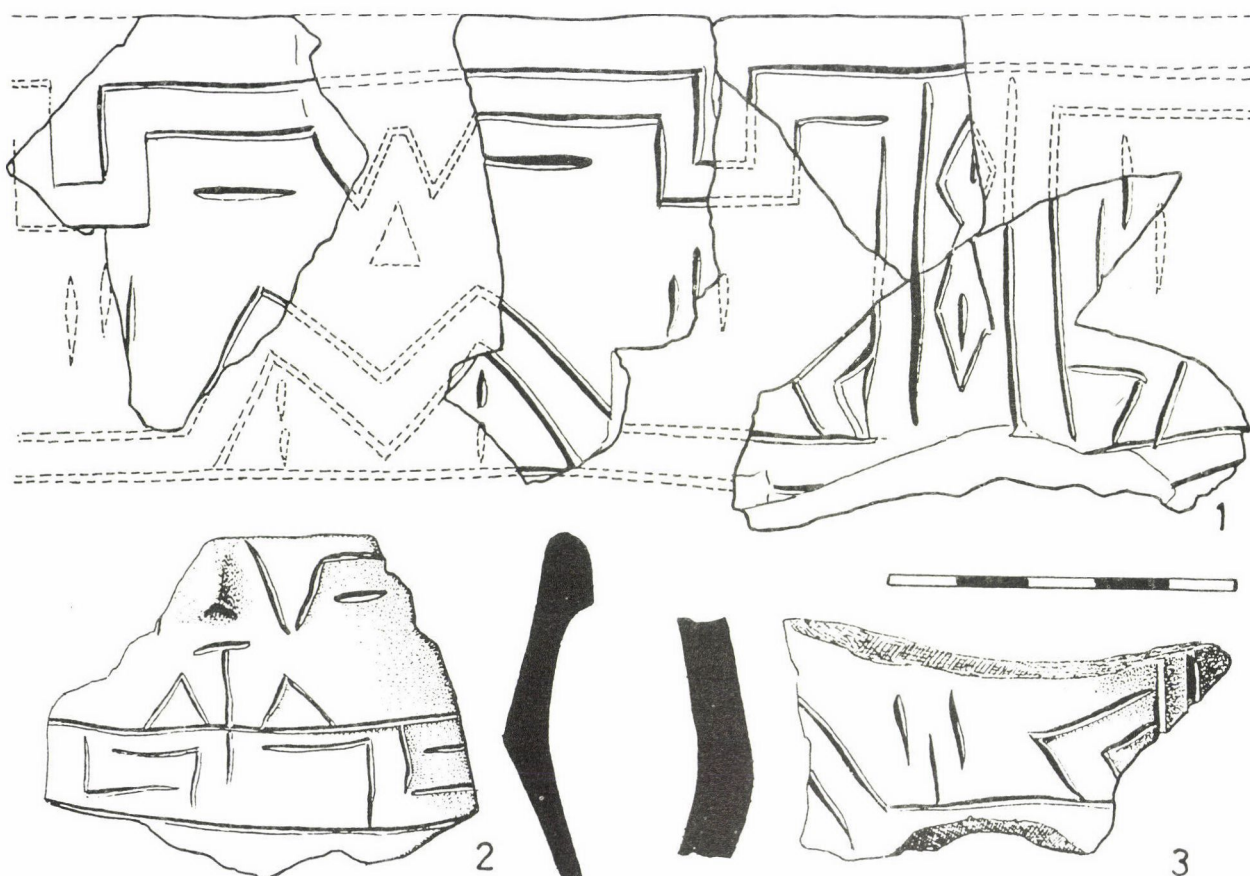
¹¹ Három-három, nem pedig kettő, amint azt Kalicz N. – Makay J., Die Linienbandkeramik in der grossen ungarischen Tiefebene. Budapest 1977, 189. t. 12 sz. rekonstrukciós rajzon ábrázolták. (A továbbiakban: Kalicz – Makay)

¹² Banner J., Dolg. 6 (1930) 101.

¹³ Ua. XXXV. t. 5.

¹⁴ Ua. XXXII. t. 1–2, XXXV. t. 8.

¹⁵ Vassic, M. M., Preistorijska Vinča II. Beograd 1936, Abb. 102.

2. kép. Battonya–Parázs tanya, arcós edények töredékei
Abb. 2. Battonya–Parázs–Gehöft, Fragmente von Gesichtsgefäßen

A kultúra korai szakaszára a most leírt hombár-edényeken kívül az egészen kis méretű, de ugyanúgy arccal díszített alacsony, alig 15–30 cm magas edények is jellemzőek. Ezek házban elfoglalt pontos helyét nehezen rekonstruálhatjuk, hiszen mindig összetörve, másodlagos helyzetben, az omladékban találtunk rájuk. Valószínűnek tartjuk, hogy valamilyen polcon, kiemelkedő helyen állhattak, onnan zuhanhattak le a ház összeomlásakor. Lehetséges, hogy egy egyelőre nem rekonstruálható házi szentély, lararium részét képezték. Ezek az edények általánosan elterjedtek a kultúra területén, minden feltárt házban találtunk belőlük, némelyikben többet is. Jelen alkalommal azok közül teszünk közzé kisebb válogatást, amelyek díszítése valamilyen módon kapcsolódik a Parázs tanyai fedő motívumaihoz.

Battonya–Parázs tanya

1. Vörössesszürke színű, hengeres nyakú gömbös testű kisméretű arcós edény részben összeillő töredé-

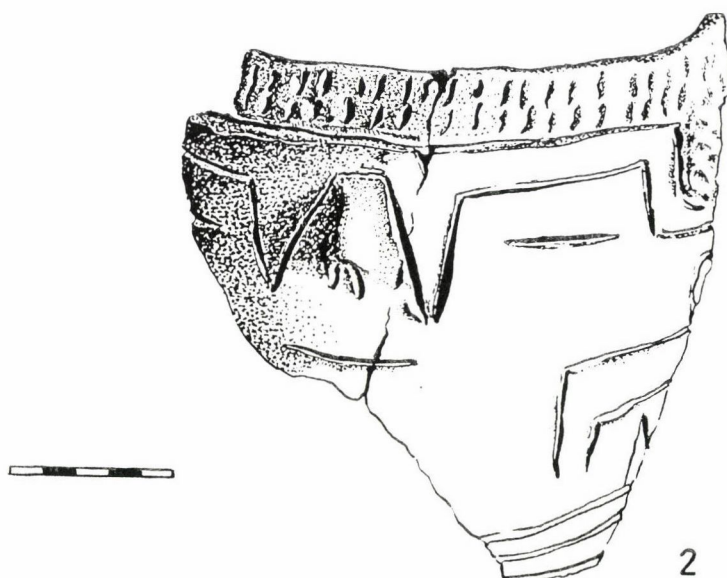
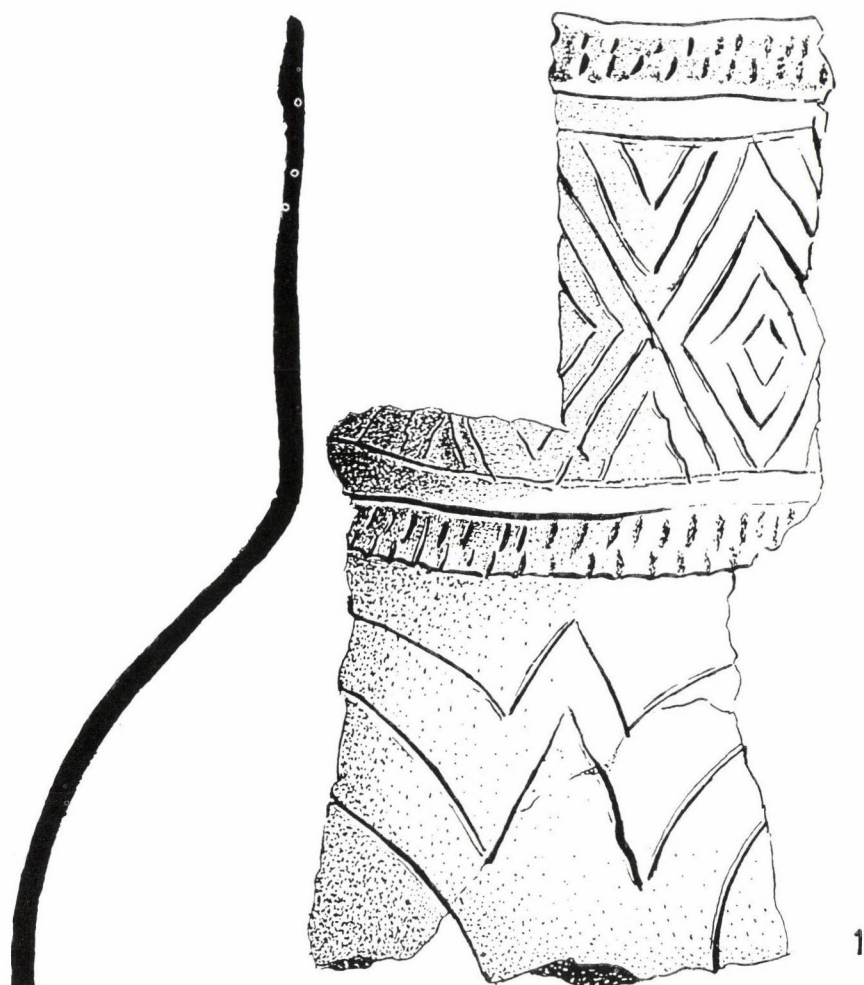
kei. Arcát a meglévő töredékek alapján rekonstruáltuk. Nyakmagassága: 7,4 cm (2. kép 1, 3).

2. Vörössesszürke színű, belső oldalán sötétszürke kisméretű, hengeres nyakú arcós edény acrcsése. Pere-me külső oldalán kissé duzzadt. Bekarcolt díszei vékony, finom kidolgozású vonalakkól állnak. A töredék magassága: 5 cm (2. kép 2).

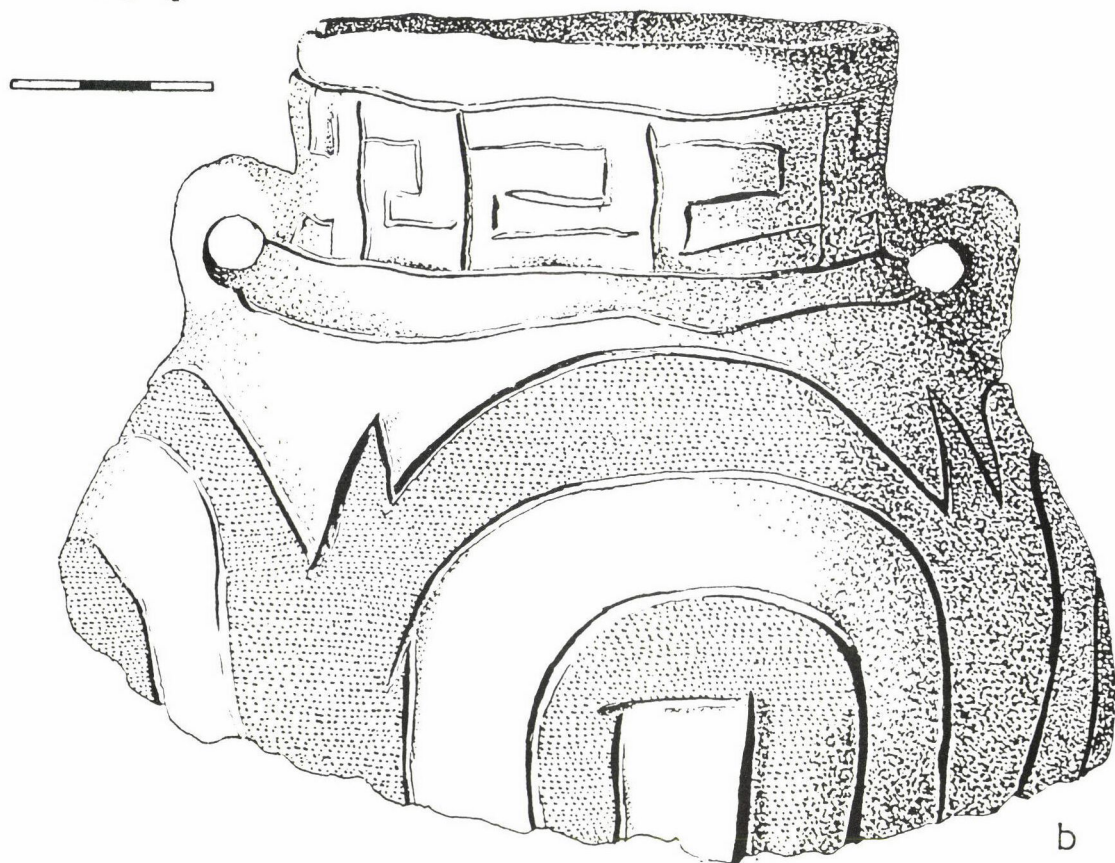
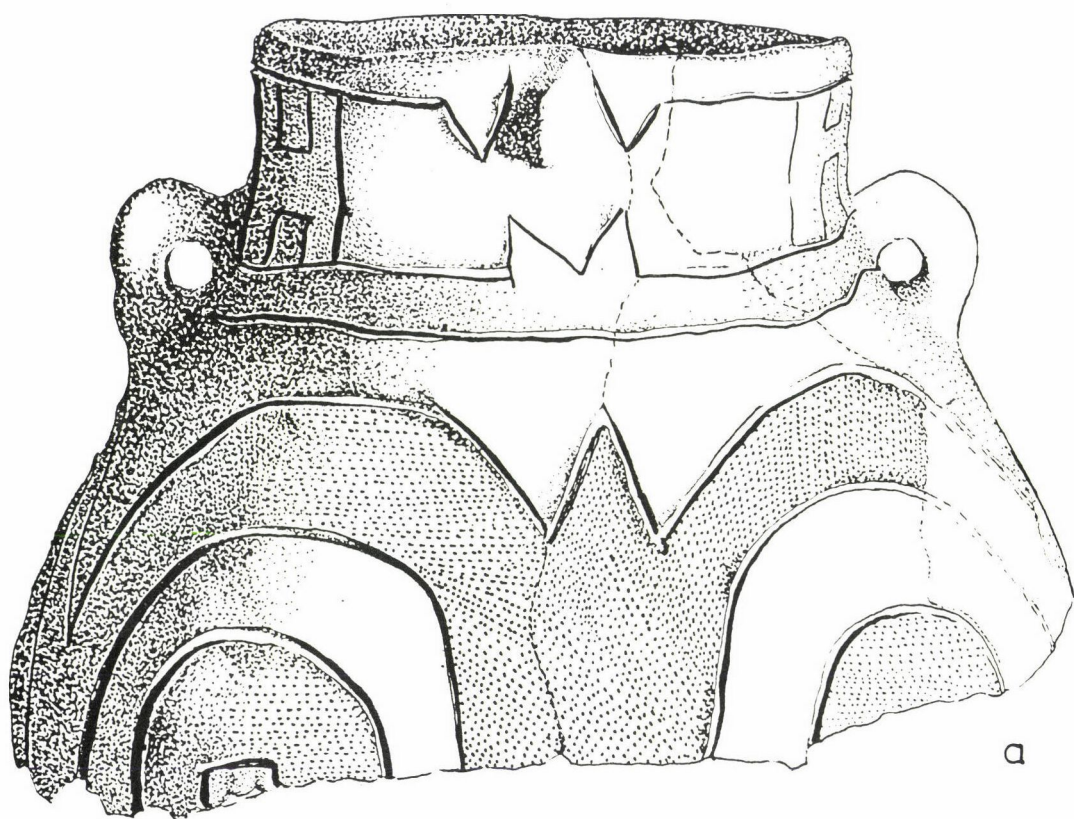
3. Vörössesszürke színű, hengeres nyakú, ívelt vállú, az előbbieknél nagyobb méretű arcós edény acrcsének és hátoldalának részben összeillő töredékei. Pereme külső oldalán körbefutó borda, aminek a szem mellett függőleges szakasza van, rajta pedig két sorban körömbenyomásos sor. Ugyanilyen borda fut körbe a nyak alján is. Az arcmező sárgára festett, a perem alatti bordát alulról kísérő sáv vörös. A nyak magassága: 14 cm (3. kép 1, 2).

Battonya–Vidpart

4. Tégla-vörös, alacsony hengeres nyakú, gömbös testű arcós edény felső része. A plasztikus orr mellett

3. kép. Battonya–Parázs tanya, arcos edény töredékei
Abb. 3. Battonya–Parázs–Gehöft, Fragmente eines Gesichtsgefäßes

4. kép. Battonya–Vid-part, arcos edény
Abb. 4. Battonya–Vid-Üfer, Gesichtsgefäß

hiányzik a két szem, illetve a száj bekarcolt vonala. A szalagdíszeket vörös pasztózus festéssel töltötték ki. Vállára két kis fül támaszkodik. A töredék magassága: 12,5 cm (4. kép).¹⁶

5. Téglavörös, vékonyfalú, hengeres nyakú arcós edény vörös festésű arctöredéke. Magassága: 4,7 cm (5. kép 3).¹⁷

6. Vörössesszürke, alacsony hengeres nyakú, ívelt vállú arcós edény töredékei. Pereme alatt körbefutó, a szem mellett függőleges szakasszal kiegészített borda, amit vörös festés kísér. Az edény hasán lévő szalagminta is vörös. Vállán könyökfűl. Nyakmagassága: 7,8 cm (5. kép 1, 2).

7. Vörössesárga, vastag falú, hengeres nyakú, rosszul kiégett, tapasztott felületű, nagy méretű arcós edény részben összeillő töredékei. A plasztikus orr közvetlenül a megvastagított peremből indul. Magassága: 13,9 cm (5. kép 5).

A battonyai arcós fedőn az arcmezőbe odalról derékszög alakú bekarcolt szalag nyúlik be. Ehhez hasonlóan elhelyezett motívumot az arcós edényeken számos esetben megfigyelhetünk: a kunszentmártoni edényen az arc két oldalán szimmetrikusan elhelyezett spirál alakú bekarcolás látható,¹⁸ a szentesin pedig ívelt volna.¹⁹ Az arc két oldalára leggyakrabban egy-egy függőlegesen díszített mezőt tesznek, mint például a Gödrösök legtöbb példányán.²⁰ Csanytelek–Újhalastó arcós edényein ugyanitt bekarcolt téglalapok jelennek meg,²¹ amit másutt nem tapasztaltunk. Az AVK vagy az esztári csoport arcós edényein is vannak bizonyos minták az arcmezőben, ezek azonban csak ritkán mutatnak szabályos rendszert, mint pl. a kenézli edényen, amelyen az arc mezője a környező felületből maszkyszerűen kiemelkedik.²² Arcós edényen a most tárgyalt fedő derékszögben bekarcolt szalagjához leginkább hasonló mintát egy ugyancsak Parázs-tanyai edényarcon látunk (3. kép 2), ahol a perem külső oldalán plasztikus, szalagszerű, kétsoros körömbenyomással tagolt borda fut körbe. A Csanytelek–Újhalastói 2. sz. arcós edényen is ilyen borda van,²³ azzal a különbséggel, hogy ennek felületét egysoros bevagdolás tagolja. Hasonló díszítmény keretezi a Kunszentmárton–kettőshalmi edény peremét is,²⁴ csak ez utóbbinak nincs függőleges szakasza

a szem két oldalán. Csak kissé tér el ettől a Tiszaug–vasútállomási edény peremdíszítése,²⁵ ezen egymásba illeszkedő derékszögű bekarcolások sejtetik a borda függőleges szakaszát. A szögletes U alakú mezőt egy Szentes–ilonaparti edényen is megtaláltuk.²⁶ Ezt a mintát egy Parázs-tanyai darabon kettős párhuzamos bekarcolás alkotja (2. kép 1). A perem alatt körbefutó, sima felületű borda található egy Battonya–vidparti edényen (5. kép 1, 2), amelyik abban is hasonlít a legutóbb említett Parázs tanyaihoz, hogy orra két oldalán hegyével lelógó két bekarcolt háromszög is van, ami a bordát alulról keretező bekarcolt vonalat megszakítja. Az így kialakult sávot mindkét esetben vörösre festették. Ez a minta gyakran fordul elő a szakálhádi kultúra korai szakaszában, olyan esetet is megfigyelünk, amikor a vízszintesen bekarcolt szem elmaradt, csak a peremből lelógó háromszöget mintázták meg (4. kép 1). A Partán talált töredéken is hasonló háromszöget ábrázoltak.²⁷ Olyan edényeken, ahol a szem bekarcolt vonala is megvan, ez a háromszög a szem és az orr közé került. A battonyai korai szakálhádi leletek között gyakori az arcós edények ilyen mintázata, ahogyan ezt a most bemutatott darabok is mutatják (2. kép 1, 2; 3. kép 2; 4. kép 1; 5. kép 2, 5). Valószínűleg ennek a díszítésnek a visszacsengése lehet az, amikor néhány későbbi arcós edényen a szemet rajzolják háromszög alakúra (Szentes–Ilonapart,²⁸ Tiszaug–Vasútállomás²⁹). A Vinča kultúra arcós fedőinek egy részén a bekarcolt dísz nem mutat olyan rendszerességet, mint az arcós edényeken, ám a szimmetrikusan rendezett díszű darabok esetében gyakran megtaláljuk az orr két oldalán a szem alatt lelógó háromszöget. Ezek a darabok V. Milojević szerint a Vinča B időszakból származnak.³⁰

Az ismertetett arcós edények hátsó oldalát térkitöltő minta borítja, az egyiken fonatdísz (4. kép 2), a másikon koncentrikus alakban elhelyezett rombuszok (3. kép 1).

A battonyai arcós fedőn az arc mellett keretezett zegzug-mintával fedett mező található. Ezt hasonló módon az arc két oldalán arcós edényeken is fellelhetjük, például Battonya–Gödrösökben.³¹ A zegzugminta más típusú edényeken is előfordul a szakálhádi kultúra korai szakaszában Hódmezővásárhely–Sza-

¹⁶ Szénászkó J., ArchÉrt 106 (1979) 7. kép 1/a, b.

¹⁷ Ua. 6. kép 4.

¹⁸ Kalicz – Makkay 351, 153. t. 5.

¹⁹ Ua. 153. t. 6.

²⁰ Goldman Gy., BMMK 5 (1978) 16, 2. kép, 24, 8. kép, 51, X. t. 53, XII. t. 4, 5, 9, 11.

²¹ Hegedűs K., MFMÉ 1982/83–1. II. és IV. t., ua. ArchÉrt 108 (1981) 8, 6. kép.

²² Kalicz – Makkay 313, 107. t. 7.

²³ Hegedűs K., MFMÉ 1982/83–1. II. t., ua. ArchÉrt 108 (1981) 8, 6. kép.

²⁴ Kalicz – Makkay 313, 107. t. 7.

²⁵ Raczy P., ArchÉrt. 109 (1982) 223–226, 3. kép, 1.

²⁶ Horváth L. A., Die neolithische Siedlung von Szentes–Ilonapart. DissArch ser. II. No. 12. Budapest 1983. XX. t. 2.

²⁷ Lazarovici, Neolithicul 203, 34. kép.

²⁸ Horváth L. A., i. m. XIX. t. 3.

²⁹ Raczy P., i. m.

³⁰ Milojević, V., ABSA 44 (1949) fig. 5/12., 6/6.

³¹ Goldman Gy., i. m. 50, IX. t. 2., 53, XII. t. 9.

kálháton,³² illetve Battonya–Vidparton,³³ délebbre pedig a Bucovaț csoport I. szakaszának lelőhelyein.³⁴

A Temes völgyétől északra fekvő romániai Bánát középső neolitikus leletanyaga eltér a Vinca kultúráétól, bár különösen a határterületen sok vincai hatást mutató tárgy található, közöttük a bennünket most foglalkoztató edényfedők. E sajátos színezetű leletanyag összefoglalását Gh. Lazarovici adta, aki szerint az edényfedők formája, motívumkincse, az arc visszaadásának módja, a szemek, a fülek és a bekarcolt vonalak a homlokon sokirányú következtetés kiindulópontját jelenthetik, legalábbis ami a vincai kör és a vonaldíszes kerámiák közötti kulturális és etnikai kölcsönös kapcsolatok természetét illeti. Ez is bizonyítja azt a szerepet, amit a bucovați csoport a vincai hatások közvetítésével a szakálhái kultúra felé, illetve tovább északra játszott.³⁵ A Parján előkerült arcoss fedőket alapvetően két csoportba osztályozta, a két típus közül az egyiket vinčainak, a másikat bucovaținak nevezi. Az előbbi alatt a két szarvval ellátott klasszikus vincai alakúakat érti, az utóbbihoz az egyszerűbb formájú, fordított csonkakúpos példányokat sorolja.³⁶ Ezek egyike vörös és sárga pasztózus festésű.³⁷ A fedők szerinte kivétel nélkül a Bucovaț csoport I. fázisába tartoznak.³⁸

Ahogy a vinčai törzsterületről haladunk észak felé, az arcoss fedők száma fokozatosan csökken, és azok egyre kevésbé hasonlítanak a vinčaiakhoz. Egy Novi Bečejen előkerült fedő a bucovați csoport sajátosságait mutatja,³⁹ az Idjosen talált darabon pedig a szem és az orr ábrázolása már nagyon hasonlít a battonyai fedőhöz.⁴⁰ Figyelemre méltónak tartjuk, hogy a Marostól délre fekvő Csókán több edényfedő töredéke is előkerült, és ezek a vinčai típushoz sorolhatók. Közülük kitűnik egy olyan darab, amelyen az emberi arcot háromszög alakúvá formálták.⁴¹ Legjobb tudomásunk szerint e körben a legészakibb lelet a Battonya–Parázs tanyai fedő. Ennek arca már semmilyen kapcsolatot sem mutat a vinčai fedőkkel, mintázata az arcoss edényekkel teljesen megegyezik.

Az arcoss edények és fedők ábrázolásain fokozatos tér- és időbeli változást figyelhetünk meg. A Bucovaț–Cremenis lelőhelyen lelt egyik arcoss edényen⁴² – hasonlóan sok vinčai fedőhöz – a szemöldököket még

kiugró borda jelzi, és hasonló szemöldökbordát láthatunk a vonaldíszes kultúrák arcoss edényein is.⁴³ Az idézett csókai fedő plasztikus arcábrázolása a vincai Janus-arcú edényre⁴⁴ emlékeztet. Itt jegyezzük meg, hogy a most említett bucovați példány is kétarcú. Ezzel szemben a partai darabok⁴⁵ díszítése viszont a Parázs tanyáival egyezik meg, olyannyira, hogy mintakincsük, elkészítési módjuk alapján akár azt is feltételezhetnénk, hogy egy műhelyben készültek. A publikált képek alapján ezt a bucovați nem arcoss leletekre vonatkozóan is érvényes megállapításnak tartjuk.⁴⁶

Az arcoss edények előfordulnak olyan területen is, ahol arcoss fedők vannak, de ott számuk általában elenyésző, és viszont: ahol az arcoss edények száma növekszik, a fedőké csökken. Úgy tűnik, hogy az arcábrázolása a külön ráborított fedőről az edény nyakára kerül; a vinčai kultúra edényfedőinek szimbolikáját az arcoss edények helyettesítik.⁴⁷ Valószínűnek tartjuk, hogy ezzel szokásbeli eltérések objektívizálódását figyeltük meg. A fedő-edény váltás mellett még egy jelentős eltérés van a vinčai és a szakálhái arcábrázolások kerámia terén: az edények nyakán ez utóbbiban határozottan emberi arc jelenik meg, az *emberi* arc ábrázolása területünkön a szakálhái kultúrában válik általánossá. Az edények díszítése sok apró vonásában eltér ugyan egymástól, nincs két egyformán mintázott edényfelület, de az ékítmények rendszere állandó, egységes. A jól szabályozott, szinte törvényszerűen alkalmazott díszítésrendszer azt mutatja, hogy egy tudatosan kialakult, nemzedékről nemzedékre szálló szimbolika áll előttünk, ahol minden kis díszítési elemnek megvan a maga jelentősége. Ellenpéldaképpen az esztári csoport és az AVK hasonló képzésű edényeit hozzuk fel, ahol – bár a motívumok ismétlődésében bizonyos szabályosság megfigyelhető – a minta több tekintetben rendszertelennek látszik. A szakálhái kultúra ábrázolásai alapján egy szigorúan és következetesen felépített hiedelemvilágot kell elképzelnünk. Ez a szimbolika annak feltételezését is megengedi, hogy ezek nem portrék, hiszen az arc lezárása háromszög alakú maszkra emlékeztet. Igazán lényeges változásnak e területen azt tartjuk, hogy ezek a maszkok emberi arcot ábrázolnak. A számtalan vinčai

³² Kalicz – Makkay 157. t. 13–15., 158. t. 14–15.

³³ Szénászy J., i. m. 72. 6. kép 7.

³⁴ Lazarovici, Neoliticul 147, 15. kép e/6., ua. NNU 52 (1984) 145, 9. kép 27, 31.

³⁵ Ua. NNU 52 (1984) 145.

³⁶ Lazarovici, Neoliticul 103.

³⁷ Ua. Banatica 2 (1973) 31. kép 1.

³⁸ Lazarovici, Neoliticul 149.

³⁹ Brukner, B., Neolit u Vojvodini. Beograd – Novi Sad 1968. VI/8.

⁴⁰ Gurić, M., RVM 6 (1957) 221, 1. kép.

⁴¹ Banner J., Acta ArchHung 12 (1960) XXX. t. 7.

⁴² Lazarovici, Neoliticul 189, 23. kép.

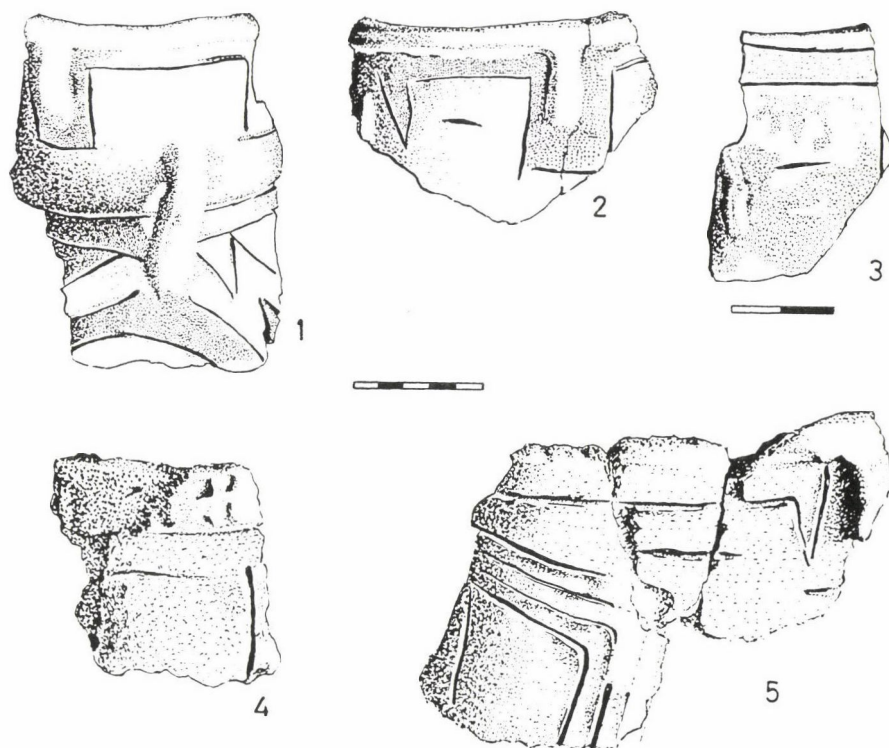
⁴³ Pl. Békásmegyerről, Kalicz N., – Makkay J., Südliche Einflüsse im frühen und mittleren Neolithikum Transdanubiens. In: Aktuelle Fragen der Bandkeramik. Székesfehérvár 1972, 104, 1/a–b.

⁴⁴ Vassić, M. M., Preistorijska Vinča I., Beograd 1932, 53, 105. kép.

⁴⁵ Lazarovici, Neoliticul 203, 34. kép.

⁴⁶ Ua. 17–19. kép.

⁴⁷ Ua. 145.

5. kép. Battonya-Vid-part, arcos edények töredékei
Abb. 5. Battonya-Vid-Ufer, Fragmente von Gesichtsgefäßen

idolon jól látszik, hogy az arc helyén három- vagy ötszögű maszk található, ugyanúgy, mint a már hivatkozott Janus-edényen is. Kétségtelen, hogy ezeknek a maszkoknak legalább egy része állatot ábrázol, jól mutatván, hogy előttünk valamilyen állat képében megjelenő emberi alak áll. A Vinča kultúra arcábrázolásos fedőire ugyanez vonatkozik, ezeken a stilizált állatfejábrázolások azt jelzik, hogy a hengeres nyakú edényeket állatmaszkkal takart fedő mögé bújttatták.

A theriomorf fedők, antropomorf arcos edények összefüggésbe hozása révén úgy véljük, hogy igen jelentős fejlődést tudunk nyomon követni, amikor ugyanis a kultikus életben az állatmaszkok helyét fokozatosan elfoglalják az emberarc megjelenítései, a vallási műveletek szereplői már nem az állatok képében jelennek meg, hanem emberi arcot öltenek. Ez természetesen nem konkrét emberarc, hanem egy általánosan elfogadott emberarcú „istenség”. Legáltalánosabban szólva a totemizmus–antropomorfizmus váltása kezdődik itt meg, ami végül a tiszai kultúra plasztikájában teljesedik ki. Szegvár–Tűzkövesen még vannak arcos edények, de ugyanakkor már a Gödrö-

sökben is megjelenik a kökénydombi Venushoz hasonló felépítésű idoledény. A korai arcos edények mintegy átmenetet képeznek a madarat vagy egyéb állatot megszemélyesítő edény, és a szakálhátí-tiszai átmenet, azaz a korai tiszai kultúra időszakára kialakult egyre határozottabb emberi forma között.

Mindezek mellett azonban a fedőkön való állatábrázolás később sem halt ki, amire a Vésztő–mágori kultikus együttesben,⁴⁸ illetve Öcsöd–Kováshalmon⁴⁹ lelt madárfejes kúp alakú fedők, vagy a Battonya–Gödrösökben talált ugyancsak madárfejes fedő⁵⁰ mutat. Ezek a tények az imént kifejtett gondolatmenetnek nem mondanak ellent, hiszen csak azt bizonyítják, hogy az állatábrázolás a neolitikumban mindvégig fennmaradt; kultuszok, szokások egymással párhuzamosan éltek tovább. Mindössze arra kívántuk felhívni a figyelmet, hogy az emberi arc ábrázolásának jelentősége mennyire megnőtt a szakálhátí kultúrában, mennyire elterjedtek az ilyen ábrázolások. Mindezt pedig végső soron az antropomorfizmus térhódításával magyarázzuk.

G. Szénászký Júlia

⁴⁸ Hegedűs K. – Makkay J., Vésztő–Mágor a Settlement of the Tisza Culture. In: The Late Neolithic 96.

⁴⁹ Raczky P., Öcsöd–Kováshalmon a Settlement of the Tisza Culture. in: The late Neolithic 71, 17. kép.

⁵⁰ Goldman Gy., Battonya–Gödrösök, eine neolithische Siedlung in Südostungarn. Békéscsaba 1984. 1. kép 2.

Auf dem Battonya-Parázs-Gehöft kam über dem Schutt des Hauses Nr. 6, in seiner Abschlussschicht das Fragment des Deckels eines Gesichtsgefäßes zum Vorschein (Abb. 1). Sein hiesiges Vorkommen ist eine Seltenheit. Wäre auf dem Fragment keine Gesichtsdarstellung, so hätte man es vielleicht auch zu den Schüsseln reihen können. Ein typisches Produkt der Szakálhát-Kultur, das sich auch in zwei grundlegenden Zügen von den Deckeln der Vinča-Kultur unterscheidet: einerseits darin, daß es eine Schüsselform hat, andererseits, daß es das Menschengesicht ebenso darstellt, wie es uns von den Gesichtsgefäßen der Szakálhát-Kultur bekannt wurde.

Auf diesem letzten Keramikttyp kommt statt des Gefäßhenkels der säulenförmige Griff zuerst mit dem Erscheinen der sehr großen Gesichtsvorratsgefäße vor, deren Höhe sogar 130–140 cm erreicht. Ihr bekanntestes Exemplar ist das in Vinča zum Vorschein gekommenes, großes Gefäß,⁵ jedoch wurden solche auch in mehreren Fundorten von Battonya⁶ und Mezőkovácsháza erschlossen. Ein jedes Mal fanden wir sie in sehr bröckeligem Zustand im Schutt niedergebrannter Häuser vor. Die ursprünglich überhaupt nicht oder kaum ausgebrannten Vorratsgefäße wurden erst von der das Haus vernichtenden Feuerbrunst schlecht oder recht wetterbeständig gemacht und so konnten wir sie selbst mit sorgfältigster Erschließung nur fragmentarisch zutage fördern. Auf dieser Weise verfügen wir statt ergänzbaren, vollständigen Gefäßen bloß über rekonstruierbare Stücke, die jedoch den Exemplaren der Vinča-Kultur sehr nahe stehen. Auf dem Battonya-Parázs-Gehöft wurden diese Vorratsgefäße als Getreidespeicher benutzt, wie dies die unter den Resten eines solchen Gefäßes gefundenen, verkohlten Getreidekörner genügend beweisen.

Die so erzeugten Vorratsgefäße waren sehr verbreitet. In einem jeden, in der Umgebung von Battonya erschlossenen, niedergebrannten Haus fanden wir Gesichtsvorratsgefäße bzw. ihre kleineren oder größeren Fragmente. Im Leben der Szakálhát-Kultur bleiben sie durchgehends in Gebrauch. Eines ihrer jüngsten Exemplare kam in Kökénydomb⁷ zum Vorschein, es trifft zwar zu, daß die Verzierung dieses Stückes von den früheren gewisse Abweichungen zeigt, was jedoch natürlich ist, der Motivschatz der Gesichtsgefäße machte im Laufe der Entwicklung der Kultur beträchtliche Veränderungen durch. Statt des säulenförmigen Griffes waren hier auf dem Gefäßhals je 6 senkrecht angesetzte, profilierte Buckel.¹¹ Die Funktion des Vorratsgefäßes konnte genau bestimmt werden, im Einklang mit unseren Beobachtungen diente es als Getreidespeicher: „auf den Scherben des einen Fragments angehaftet fanden wir gebrannten Weizen.“¹² In der Nähe des hier erörterten Vorratsgefäßes kam ein Gesichtsfragment zum Vorschein,¹³ das wahrscheinlich zu diesem Gefäß gehörte. Es kann aber sein, daß es das Stück eines anderen Exemplars war, da ja auch mehrere solche Gefäßfragmente gefunden wurden, die Stücke eines Gesichtsvorratsgefäßes waren.¹⁴ Aufgrund der mitgeteilten Funde scheint es, daß auch in Vinča von ihnen mehrere Exemplare vorhanden gewesen sein dürften. Wahrscheinlich stehen wir auch hier derselben Lage gegenüber, wie in Battonya oder in Hódmezővásárhely, wo ihr größter Teil zerbröckelt war, oder es blieben von ihnen bloß Fragmente erhalten.¹⁵

Für die Frühphase der Kultur sind außer den oben beschriebenen Vorratsgefäßen auch die ganz kleinen, jedoch ebenso mit Gesicht verzierten, niedrigen, kaum 15–30 cm hohen Gefäße charakteristisch. Ihr genauer Platz im Haus kann schwer rekonstruiert

werden, da wir auf sie im Schutt stets in zerbrochenem Zustand, in sekundärer Lage gestossen sind. Diese Gefäße waren im ganzen Gebiet der Kultur allgemein verbreitet. In einem jeden erschlossenen Haus fanden wir von ihnen einige, in manchen sogar mehrere Exemplare vor. Diesmal geben wir von solchen Funden eine kleinere Auswahl, deren Verzierung sich irgendwie an die Deckelmotive des Parázs-Gehöftes knüpft (Abb. 2–5).

Vom Zentralgebiet der Vinča-Kultur nach Norden zu nimmt die Zahl der Deckel mit Gesichtsdarstellung allmählich ab und sie ähneln stets weniger denen der Vinča-Kultur. Ein in Novi Becej zum Vorschein gekommener Deckel zeigt die Eigenartigkeiten der Bucuvat-Gruppe,³⁹ auf dem in Idjos gefundenen Stück ähnelt die Darstellung der Augen und der Nase schon stark denen des Deckels von Battonya.⁴⁰ Wir halten es für beachtlich, daß südlich des Marosflusses, in Csóka auch mehrere Gefäßdeckelfragmente zum Vorschein gekommen sind, die zu dem Vinča-Typ gereiht werden können. Von diesen tritt ein solches Stück hervor, wo das menschliche Gesicht dreieckförmig geformt wurde.⁴¹ Unseren besten Kenntnissen nach stellt in diesem Kreis den nördlichsten Fund der Deckel des Battonya-Parázs-Gehöftes dar. Das Gesicht dieses Stückes stellt schon keine Verbindung mit den Vinča-Deckeln dar, die Verzierung stimmt auf diesem mit den Gesichtsgefäßen völlig überein.

Bringen wir die theriomorphen Deckel mit den anthropomorphen Gesichtsgefäßen in Zusammenhang, so vermuten wir, daß wir einer sehr beträchtlichen Entwicklung auf der Spur folgen können, als nämlich im Kultleben an die Stelle der Tiermasken allmählich die Darstellungen des Menschengesichtes treten, die Darsteller der Kulthandlungen erscheinen nicht mehr in der Gestalt von Tieren, sondern nehmen schon ein Menschengesicht an. Dies ist natürlich kein konkretes Menschengesicht, sondern eine allgemein angenommene „Gottheit“ mit Menschengesicht. Im allgemeinsten gesagt, beginnt hier der Wechsel zwischen dem Totemismus und dem Anthropomorphismus, was sich schließlich in der Plastik der Theiß-Kultur voll entfaltet. In Szegvár-Tűzköves gibt es noch Gesichtsgefäße, jedoch erscheint auch schon in Battonya-Gödörösök das der Venus von Kökénydomb ähnlich ausgeführte Idolgefäß. Die frühen Gesichtsgefäße bilden fast einen Übergang zwischen den Vögel oder sonstige Tiere personifizierenden Gefäßen und der Szakálhát-Theiß-Kultur, d. h. der bis zur Zeitperiode der frühen Theiß-Kultur entstandenen, stets entschiedeneren menschlichen Form.

Nebst alldem ist aber die Tierdarstellung auf den Deckeln auch später nicht ausgestorben, was durch die im kultischen Komplex von Vésztő-Mágor⁴⁸ bzw. in Öcsöd-Kováshalom gefundenen konischen Deckel mit Vogelkopf oder das in Battonya-Gödörösök zum Vorschein gekommene Deckel gleichfalls mit Vogelkopf⁵⁰ bewiesen werden kann. Diese Tatsachen widersprechen nicht dem oben ausgelegten Gedankengang, da sie ja bloß ein Beweis dafür sind daß die Tierdarstellung im Neolithikum durchgehends erhalten geblieben ist, Kulte, Sitten haben parallellaufend weitergelebt. Wir wünschten bloß darauf aufmerksam machen, wie sehr die Bedeutung der Darstellung des Menschengesichtes in der Szakálhát-Kultur zunahm und sich verbreitete. All dies kann letztes Endes mit der Expansion des Anthropomorphismus erklärt werden.

KÉSŐ RÓMAI HÁZAK SZAKÁLYBAN

A szakályi Réti földeken (Tolna m.) 1973–1982 között folytatott ásatások során a késő kelta telepek Pannoniában korábban még ismeretlen típusát találtuk meg; olyan falusi településen végeztünk kutatásokat, amely a római foglalás után töretlenül fejlődött tovább a császárkorban.¹ A változatlan birtokviszonyokra és a gazdálkodás elmaradottabb formáját tükröző életmódra visszavezethetően az átalakulás specifikus jegyei alig vagy egyáltalán nem jelentek meg a településszerkezetben, a lakóház típusokban és más telepobjektumokban; a leletanyagban pedig az 1. században szinte változatlanul éltek tovább a késő kelta kerámia- és fémművesség típusai, amelyeket csak a 2. század első felétől kezdődően szorítottak ki – rendkívül lassan – az új provinciális ipari, kézműveségi központok termékei.

Annak ellenére, hogy már a feltárássorozat első évében kiderült, hogy a szakályi telep élete a 4. századig követhető, a feldolgozás során mégis a prehistorikus telepnek a római provincia kereteibe való beilleszkedése, valamint a további fejlődés bemutatása kapott hangsúlyt az addig ismert objektumok és a leletanyag súlyának, arányának megfelelően.²

A korábban nyert kép teljesebbé tétele érdekében az ásatássorozatot az első beszámoló elkészítése után 1981–1982-ben folytattuk; kettősszelvény-sorral kutatva a telepnek az A és B munkaterület közti részét, ezáltal egyetlen összefüggő felületté alakítva a korábbi szondázásokkal feltárt területeket (1. kép). Munkánk során két újabb gödörlakás mellett felszínre épített cölöpszerkezetű házak kerültek elő. Ezt a háztípust ugyan már a korábbi években is megfigyelhetjük Szakályban, számuk azonban csak az újabban feltárt objektumokkal együtt nőtt meg oly mértékben, hogy időrendi helyzetükből adódó sajátosságai elemzésére ezúttal sor kerülhetett (2. kép).

1. A telepobjektumok

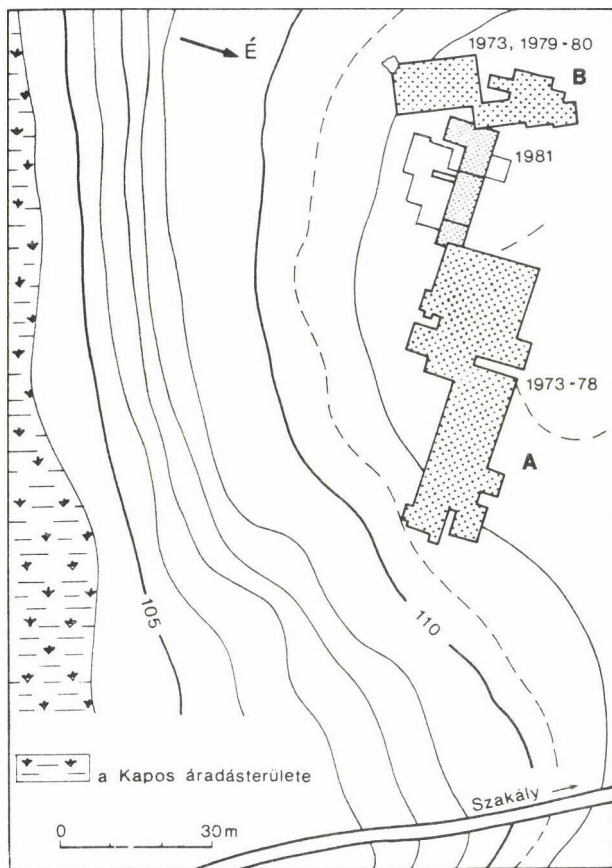
A feltárt terület középső részétől valamivel nyugatra, a településnek a felszíni nyomok és a korábbi kutatások alapján megállapítható központi részén, nagyobb cölöplyukak szabályos sorai két téglalap alakú, felszínre épített házat rajzoltak ki (3. kép). A 65–65 a-66, 70–71. szelvényekkel feltárt, mintegy 8 x 6,7 m méretű ház alakja megközelítőleg szabályos téglalap. Tájolása csaknem pontosan É–D-i; hosszanti oldalán meglehetősen sűrűn elhelyezett, egymástól átlag 60–80 cm-re, de maximálisan is csak 1 m-re lévő cölöpgödrök sorakoztak; a gödrökbe állított cölöpök 1,2–1,5 m-re állhattak egymástól. Míg a nyugati oldalon 7 cölöpgödört találtunk, a keleti oldalon csak négyet figyelhettünk meg, mivel itt, a 70. szelvényben újkori beásások semmisítették meg a ház nyomait. Ennek ellenére feltűnő, hogy a 70. szelvényben, amelyben az építmény délkeleti sarkát kellett volna feltárnunk, egyetlen cölöplyukat sem találtunk. A keleti oldal cölöpsorát ezenkívül egy későbbi, ovális alakú gödörrel is átvágták. A keskenyebbik oldalon 6 cölöpgödört figyelhettünk meg; a nyugati oldalhoz hasonlóan ezek is meglehetősen sűrűn követték egymást. Az építményt egy, a keskenyebb oldal 3. gödrétől induló hosszanti cölöpsor osztja két részre; ezek mérete 8 x 2,6, illetve 7,6 x 4,2 m. A középső cölöpsor nyeregterős épület mellett szól.

A nagyjából kerek cölöpgödrök átmérője 50–62 cm között mozog; jelentkezési szintjük a mai felszín alatt 47–53 cm (7. kép). Valamennyi a szántott humusz alatti átégett agyagszemcsékkel, paticsdarabokkal kevert szürke réteg alól indul; az eredeti padlószint azonban a szántás során már elpusztult.

A cölöpgödrök egy tömör barnás színű, mintegy fél m vastag rétegbe mélyednek, amelyben római

¹ Gabler, D., Aspects of the Development of Late Iron Age Settlements in Transdanubia into the Roman Period (Evidence based upon the excavation at Szakály) in: Studies in the Iron Age in Hungary. B. A. R. int. ser. 144, Oxford 1982. 57–127.

² Gabler, D., Forschungen in der späteisenzeitlich-römerzeitlichen Siedlung von Szakály. MittArchInst 10–11 (1980–1981) 1982, 72, 86. – utalással a telepen előkerült késő római objektumokra.

1. kép. Szakály-Réti földek. A feltárt területek helyszínrajza
Fig. 1. Szakály-Réti földek. Plan of the excavated area

edénytöredéket már nem találtunk. A cölöpgödrök mélysége, a jelentkezési szinttől számítva 54–56 cm, a sekélyebbeké 47 cm. Az altalajt csak egyik-másik gödör érte el, ezek is csupán 3–4 cm-nyit mélyedtek a löszös talajba. A cölöpgödrök metszete (4. kép; 7. kép lent) különböző, de legtöbbjükönél jól elválik a később talán kiszedett cölöp lazább, világosabb betöltése a gödör sötét színű, keményre döngölt agyagjától. A döngöléssel a tartóoszlopokat erősítették meg, az tehát egyidős a ház építésével, míg a lazább rész az építmény pusztulása után töltődhetett be. A négyzetes vagy ötszögű tartóoszlopok helye már a felület nyesése során is kirajzolódott; eszerint 22–30 cm átmérőjű cölöpök tarthatták az építmény oldalfalát; ennél nagyobb (35 cm) átmérőjű cölöpök csak az épület sarkait tarthatták, ezeket valamivel mélyebbre is verték le. A nyugati oldalon, É felől a 4. cölöplyuk méreténél fogva nem illeszkedik a cölöpgödrök sorába, ebbe valószínűleg egy cölöpöt támasztó cöveket tettek.

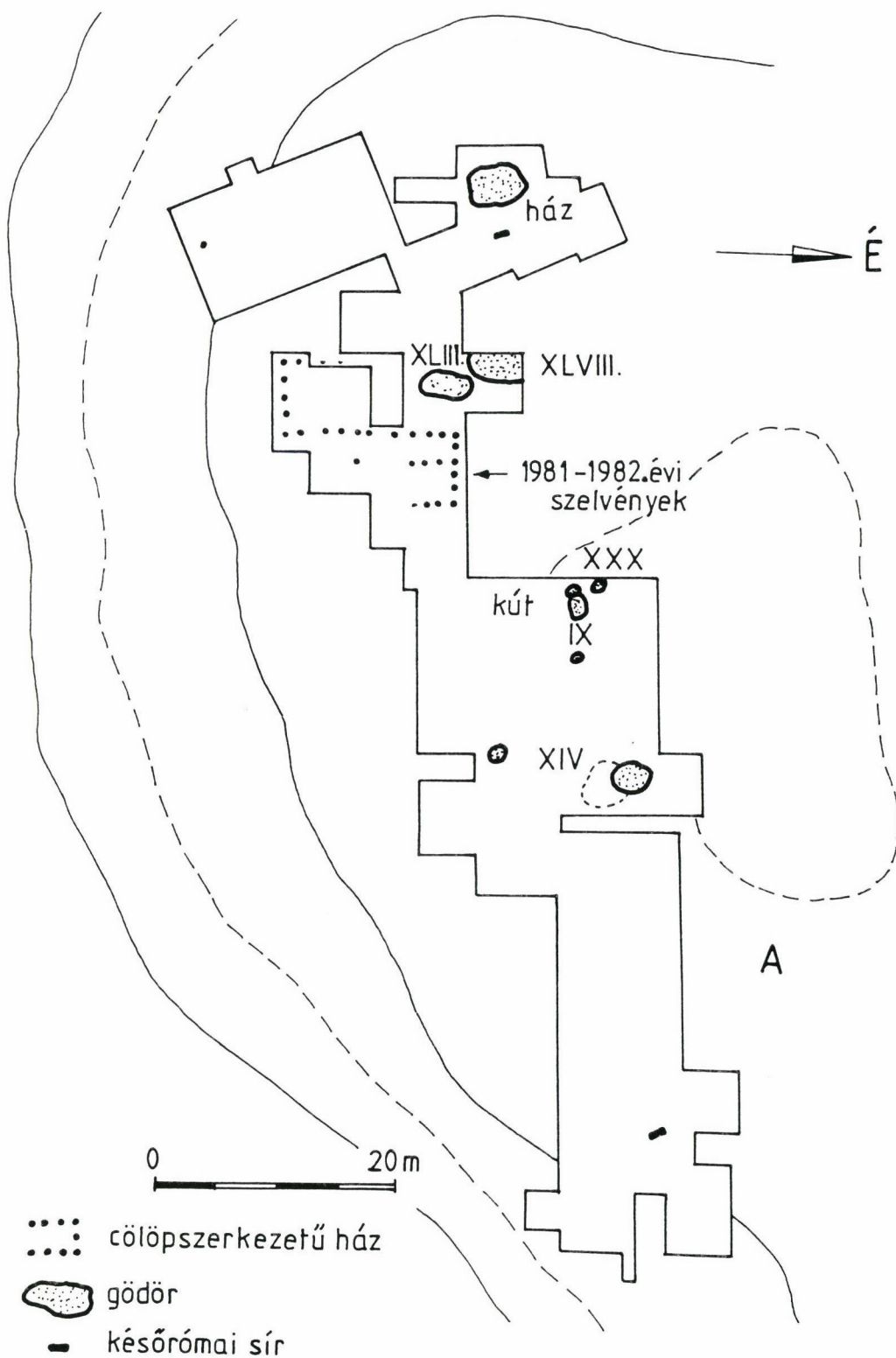
A ház szerkezetére a hosszanti cölöpsoron végighúzó paticsos, átégett agyagtömbökből álló 50–60 cm széles felület alapján vonhatunk le következtetéseket (4. kép). Az átégett, kemény agyagréteg itt megmaradt, míg másutt nyilván elpusztult a mező-

gazdasági növelés során. Nyomait – nagyjából 20–40 cm mélységben húzódo, paticsos, átégett agyagszemcsés humuszréteg őrzi a cölöpgödrök jelentkezési szintje felett. Az átégett agyagtömbökből álló törmelék réteg vastagsága 30–40 cm (7. kép). Felső rétegében lenyomat nélküli darabokat találtunk, míg az alsó részen talált paticsok között sok a nád vagy áglenyomatos töredék, ez utóbbiaknak felülete üveges, szürkére égett. Ennek alapján feltehető, hogy az építmény oldalfalait az oszlopok közé fektetett fadeszkákból építették (bezsaluzták a falat), majd a deszkák közé terített földből húzták fel a falat (tömésfal), amelyet azután ledöngöltek. A már megszáradt falakat többször sárral tapaszthatták le. Fonatos sövényfalat feltehetően csak a belső osztófalak kialakításánál építettek, legalábbis erre mutat az a megfigyelés, hogy a lenyomatos paticsok a több mint 4 m hosszan végighúzódo átégett agyagtömbös felületnek csak a legalsó részén kerültek elő. Elképzelhető azonban, hogy itt is csak nádat tettek az egyes földrétegek közé, hogy a fal jobban kössön. A ház keleti oldalát ovális gödör vágta át, ennek betöltésében elmállott vályogtéglákat figyelhetünk meg. Minthogy vályogtéglát a ház körzetében másutt nem találtunk, fel kell tételeznünk, hogy a később beásott gödört valamelyik közeli ház omladékával töltötték fel, nem pedig a cölöpös építményével. Itt még az sem képzelhető el, hogy az oromfalat vályogtéglákból húzták volna fel, amelyre egyébként a népi építészetben találhatunk példákat.³

A ház bejárata valószínűleg a déli oldalon lehetett; a cölöpök sora itt szakadt meg, helyet hagyva a bejárati rész kialakítására. Az épületet valószínűleg náddal fedhették; a nádtető vizenyős helyeken, mint amilyen a Kapos völgye, gyakori megoldás.

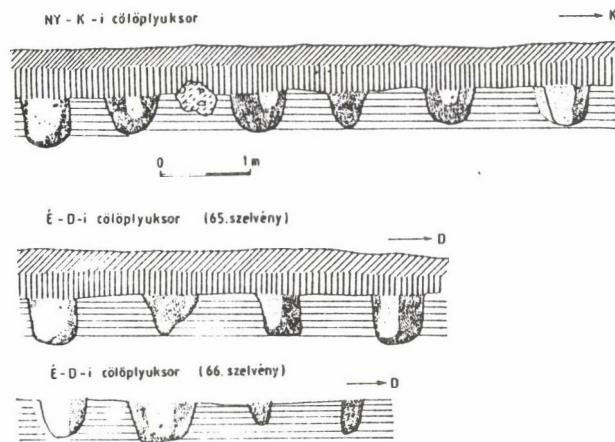
A másik felszínre épített cölöpszerkezetű építményt előbbtől délre találtuk meg 1982-ben. Nincs kizárva, hogy a két építmény összetartozhatott, ez azonban nem igazolható. A ház tájolása pontosan megegyezik előbbiével, mérete 7,3 x 6,9 m, valamivel tehát kisebb, mint a tőle északra talált építmény. Hosszanti oldalán, a ház keleti szélén 6 kerek cölöplyukat figyelhetünk meg; a nyugati oldalon csak kétőt tártunk fel felülettel, 3 továbbit a 68. szelvény nyugati (5. kép) metszetében vehettünk észre. A cölöplyukak a hosszanti oldalon szabályos sorakoznak; a nyugati és a keleti szélén lévő tartóoszlopokat egymással szemben verték le. A nyugati oldalon észak felől a második cölöpgödör hiányzik, mivel itt modern beásás vágta át az építményt. A cölöplyukak egymástól 60–90 cm-re találhatók. A keskenyebb oldalon is 6 oszlophely volt, köztük 80–110 cm-nyi kö-

³ Kücsán, J., Adatok a Mezőföld déli részének népi építkezéséhez. ARegia 17 (1979) 308–312.

2. kép. Későrómai telepjelenségek és temetkezések Szakály-Réti földék lelőhelyén
 Fig. 2. Late Roman settlement features and burials at the site of Szakály-Réti földék

zökkel. Az északi részen nem találtunk cölöplyukat, talán az újkori bolygatás során tűnhettek el. Ezekben a cölöplyukakban (átmérőjük 60–70 cm) csak ritkábban lehetett észrevenni az oszlop helyét és a cölöpöt biztosító döngölést. A 22–28 cm átmérőjű oszlopok gödrét fent szélesebbre ásták, lent azonban a gödör már csak a cölöp méretének megfelelő szélességű. Belső osztásnak itt nem találtuk nyomát; a tengelyben lévő egyetlen cölöpnek inkább a szelemengerenda tartásánál, alátámasztásánál lehetett szerepe. A cölöplyukak jelentkezési szintje 52–70 cm. Erősen paticsos rétegből indulnak; mélységük még innen számítva is 60–65 cm. A nyugati oldalon lévő cölöplyukak egy ko-

4. kép. Szakály-Réti földék. I. sz. ház (65–66. szelvények) cölöplyukainak metszete. A Ny–K-i cölöpsor metszetében átégett agyag tapasztszökből álló tömb

Fig. 4. Szakály-Réti földék: Sections of the post holes of house I (squares 65–66). The section of the row of post holes showing an east–west orientation contained a clay block which had been fired

rábbi őskori gödörbe (XLVII. gödör) mélyednek, másutt elérik az altalajt. Betöltésük paticszemekkel kevert laza humusz; a döngölés löszös, agyagos. A keleti oldalon lévő K cölöplyukban átégett vályogtégla darabját találtuk. Az ág – helyenként cölöp – lenyomatú paticsök főként a déli, délnyugati részen jelentkeztek sűrűbben. Az átégett agyagrögök a fentihez hasonló tömésfalra engednek következtetni. Az építmény padlószintje nem maradt meg. A bejárat esetleg észak felé nyílhatott, mivel a többi oldalon az oszlopok igen sűrűn követik egymást.

A két ház valószínűleg nem egyidős, de építésük közt nagyobb időbeli különbség nem tételezhető fel.

Erre mutat a tájolás teljes azonosságán kívül az a tény is, hogy a két ház cölöpgödrei közül egyik sem metszi a másikat.

A 68–69., 72–74. szelvényekben lévő építmény egy korábbi kunyhó gödrét vágta át, ennek mérete 4,9, illetve 5 x 2,1 m (3. kép). A nagyjából téglalap alakú, lekerekedő sarkú gödör, keskenyebbik végeinek közepén egy-egy cölöplyukkal egy félig földbe mélyített kunyhóhoz tartozott. A kunyhó nyeregtetőzetét a cölöpgödörbe állított két ágasfára helyezett szelemengerenda tartotta. A kunyhó gödrét 38–40 cm mélyre ásták, padlóját ledöngölték. A döngölt padlót – különösen az északkeleti részen számos kis (4–5 cm átmérőjű) karólyuk vágta át. Ezek esetleg fonóbotoktól származnak. Dunaújvároshoz hasonlóan⁴ Szakályban is került elő orsógomb ilyen karólyukból. A gödör betöltésében két réteget különböztethetünk meg; fent hamuszínű, laza, enyhén paticsos, faszenes feltöltést figyelhetünk meg, amelyet valószínűleg közvetlenül a cölöpszerkezetű ház építése előtti tereprendezés során teríthettek el a felszínen (6. kép). A planírozás alatt (90–108 cm mélyen) egy sárgásszürke löszrögökkel kevert, keményebb hamus településréteget találtunk; ezt valószínűleg a ház omladékával azonosíthatjuk. Benne a megtelepedéssel egyidős leleteket találtunk. A XLV. gödör újkőkori gödröt vágott át (XLVII. gödör).

2. Az építmények párhuzama

A fentiekben ismertetett háztípusoknak számos párhuzamát ismerjük mind a Kárpát-medencéből, mind a többi dunai tartományból.⁵ Mindkettő prehistorikus előzményekre vezethető vissza. A két cölöplyukkal jellemezhető, lekerekített téglalap alakú, félig földbe mélyített gödörlakás a leggyakoribb háztípus Szakályban. Ilyen pl. a kora császárkori XXVI, XX sz. gödör (1. sz.–2. sz. első fele), a XII, XVIII, XXIX, XXXII sz. gödör (2. sz. második fele), azaz a 17 késő kelta–római lakóobjektum közül 6.⁶ Jó késő vaskori párhuzamait a dél-zalai területekről Horváth L. mutatta be egy nemrég megjelent tanulmányában.⁷ E háztípus rekonstrukcióját Vargha L. kísérte meg.⁸ A két cölöpre támaszkodó szelemengerendás, nyeregtetős, félig földbemélyített kunyhó gyakori telepobjek-

⁴ Bóna, I., VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. FontesArchHung, Bp. 1973, 68.

⁵ Bóna i. m. 69; Horedt, K., Die Siedlungsbauten des 6. Jahrhunderts u. Z. aus Morești (Kr. Mures). Dacia 18 (1974) 177–184; Dolinescu-Ferche, S., Ciurel, habitat des VIe–VIIe siècles de notre ère. Dacia 23 (1979) 208–209.

⁶ Gabler i. m. 91–93.

⁷ Horváth L., Késő avarkori ház- és településtípusok Dél-Zalában. Zalai Múzeum 1 (1987) 59–80.

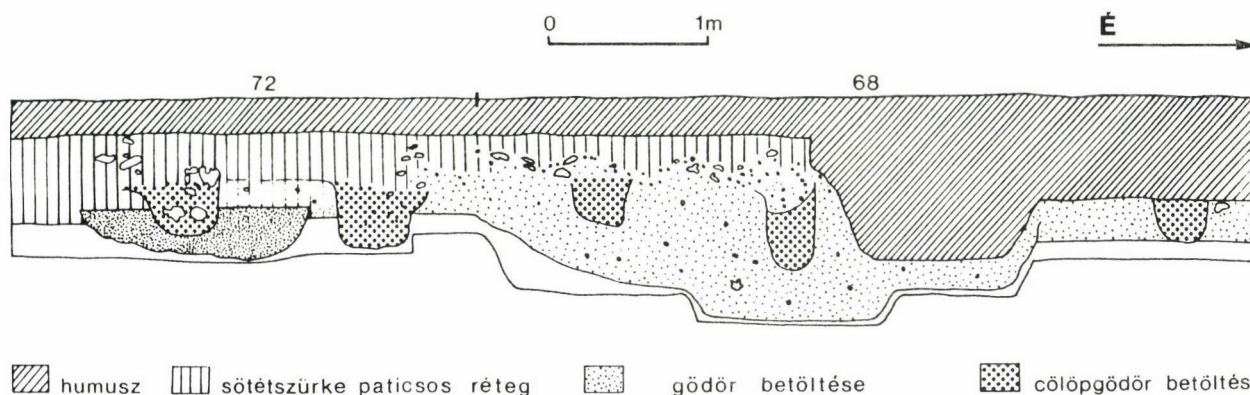
⁸ Vargha, L., Untersuchungen der Gebäude der kaiserzeitlichen Wohnsiedlung von Ózd. ActaArchHung 10 (1959) 201, 204–205.

⁹ Kolník, T., Nová sídlavská nálezy z doby římskej na Slovensku (Neue Siedlungsfunde aus der Römerzeit in der Südsloakei). AR 14 (1962) 306; Kuzmová, K., Niederlassungen der Spätlatenezeit im mittleren Donaugebiet. SIA 28 (1980) 317–320.

tum a császárkorban a jól kutatott szlovákiai területeken⁹, nemcsak a késő latène telepeken vagy a quadoknál, hanem a Puchov-kultúra körzetében is.¹⁰ Pannoniából korai és középső császárkori párhuzamait elsősorban Gorsiumból¹¹ és Intercisából¹² ismerjük.

A felszínre épített cölöpszerkezetű házak közül a korábbi ásatások során kettőt találtunk Szakályban. Az 1981–1982. években feltárt objektumokkal leginkább a C munkaterületen feltárt 5,5 x 4 m méretű ház vethető össze,¹³ azzal a különbséggel, hogy utóbbinak hosszanti oldalai mentén csak kevés cölöplyukat találtunk, tehát jóval gyengébb szerkezete lehetett, mint a tőle nyugatra feltárt házaknak. Ennek a háztípusnak is ismerjük prehistorikus előzményeit.¹⁴ A mieinkhez morfológiailag aránylag közelálló seredi építmé-

megfigyelni, ezzel szemben a fentiekben ismertetett házakban ilyen gödröt nem találtunk. A La Tène korban ez a háztípus meglehetősen általános, mind a Kárpát-medencében,¹⁶ mind a tőle nyugatra fekvő területeken.¹⁷ Cölöpszerkezetű házakat figyeltek meg az oppidumokban is; így egymáshoz közel levert cölöpök sorát találták Hrazanyban,¹⁸ de emlékeztet erre az építményre a Gellérthegyen feltárt 10. ház is. Ez utóbbival kapcsolatban Bónis É. megjegyzi,¹⁹ hogy egyike azoknak az építményeknek, amelyek a kelta alaplakosságú területek háztípusaival a legszorosabb kapcsolatot mutatják.²⁰ Pannonia római kori lelőhelyeiről alig ismerjük a cölöpszerkezetű házaknak ezt a típusát. Valamennyi a korai vagy a középső császárkorra keltezhető; ezek közül az adonyinak alaprajzát

5. kép. A II. ház (68–72. szelvények nyugati oldalának metszete. (Balra a korarómai XLV. gödör, középen a XLVII. újkőkori gödör metszete)

Fig. 5. Szakály-Réti földek: House II (section in the western side of squares 68–72). Left: section of the early Roman pit (XLV); Center: section of the Neolithic pit XLVII.

nyek Hallstatt-La Tène koriak.¹⁵ Méretük a szakályinak felel meg, a cölöpöket azonban itt is jóval ritkábban verték le (egymástól több mint 2 m távolságra), mint a mi házainknál. Mind a seredi, mind a korábban, a C munkahelyen feltárt szakályi háznál az építményen belül egy sekély gödröt lehetett

nem lehetett meghatározni.²¹ Jó párhuzamot jelent ugyanakkor a valamivel szerényebb méretű gorsiumi 7. ház. Ezt a 2. század végére–3. század elejére keltezhető építményt az ásató műhelynek határozta meg.²² A 4. századi telepeken a szakályi házak alaprajzi-strukturális jellegzetességei egyelőre társtalanok,

¹⁰ Pietà, K., Siedlung aus der römischen Kaiserzeit in Belusa. SIA 22 (1974) 106.

¹¹ Kocur, É., Újabb adatok Gorsium őslakosságának háztípusaihoz. FA 23 (1972) 1973, 53. Ua., Ausgrabungen im südlichen Stadtviertel von Gorsium (Täc-Margittelep). ARegia 13 (1972) 1974, 135.

¹² Bóna i. m. 68–69.

¹³ Gabler i. m. 79–81, 98.

¹⁴ Banner, J.–Bóna, I., Mittelbronzezeitliche Tell Siedlung bei Békés, FontesArchHung, Bp. 1974, 32, 22, Abb. 8; Banner, J.–Vargha, L., ArchÉrt 82 (1955) 52–55.

¹⁵ Paulik, J., Eine Hallstatt-La Tène Siedlung bei Sereď. SIA 3 (1955) 174, 194.

¹⁶ Dušek, M., Sídlište z doby laténskej v Chotine na Slovensku. AR 8 (1956) 676–678.

¹⁷ Waldhauser, J., Keltské sídlisko u Radovnic v severozápadní Čechach. AR 29 (1977) 152–153; Fischer, Th., Grabungen in der spätlatènezeitlichen Siedlung im Sulztal bei Berching-Pollanten, Landkr. Neumarkt. Germania 62 (1984) 318–319.

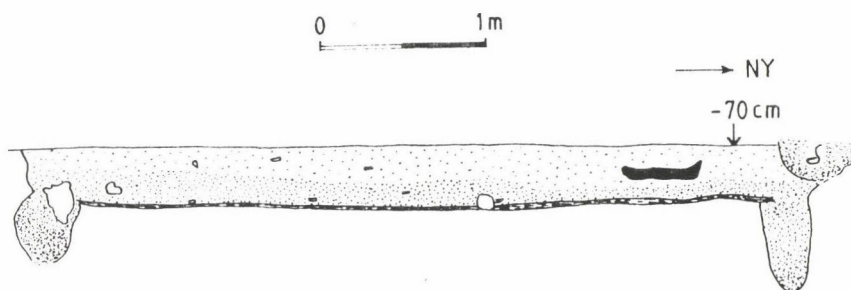
¹⁸ Jansová, L., Hrazany. Das keltische Oppidum in Böhmen. vol. I. Die Befestigung und die anliegende Siedlungsbebauung. Praha 1986, 47, Beil. 7.

¹⁹ Bónis, É., Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy-Tában in Budapest. AH 47, Bp. 1969, 130.

²⁰ Uo. 209.

²¹ Barkóczi, L.–Bónis, É., Das frühromische Lager und die Wohnsiedlung von Adony (Vetus Salina). ActaArchHung 4 (1954) 139, Abb. 6.

²² Kocur, É., ARegia 13 (1974) 135.

6. kép. A II. századi XLV. gödör metszete. A döngölt padló felett (sűrűbben pontozva) a településsréteg, felette (ritkább pontozással) a feltöltéssréteg

Fig. 6. Szakály-Réti földek: The section of pit XLV from the second century. Dense dots above the pounded floor level indicate the habitation layer. Lighter dots above these show the location of fill

ugyanakkor a szomszédos tartományokban és a barbaricumban meglehetősen gyakori az építményeknek ez a fajtája. Pannoniában még leginkább a mohácsi „hunkori” házzal lehetne összevetni a mi építményeinket, ennek azonban csak sarkain támasztották cölöpök a tetőzetet.²³ Ugyanakkor a tuhlovicei I. ház, amely a szakályinál valamivel kisebb méretű lehetett – tartócölöpeit nagyjából a pannoniaival azonos távolságra verték le egymástól.²⁴ A téglalap alakú, szabályos alaprajz mellett az egyező sajátosságok közé kell sorolnunk a belső osztást is; Tuhlovicén a ház tengelyében sorakozó, az oldalfalakat tartó cölöpökkel egy sorba állított, a nyeregtetőt hordozó oszlopok elhelyezkedése nagyjából megfelel a 65-65 a-66. szelvényekben feltárt építményekének.²⁵ A csehországi telepen talált mázas dörzstál és mécses azt bizonyítja, hogy a tuhlovicei telep a 4. századig továbbélt. A cölöpszerkezetű házak különösen a császárkor későbbi időszakában mondhatók tipikusnak; ezt igazolják a késő római időszakra keltezhető germán telepek adatai.²⁶ Jól ismerjük ezeket az építményeket a barbarikum római kori telepeiről, főként a limes előterében a törzsi vezetők számára épített villa jellegű luxusépületek környezetéből, ahol valószínűleg a kőházak előzményeinek tekinthetők. Több négyzet vagy téglalap alakú cölöpszerkezetű házat tárt fel T. Kolnik Milanovcén, amelyek méretben és alaprajzi elrendezésben

meglehetősen egységesek voltak. Főként a szakályi déli építményhez állnak közel, minthogy ezeknél is hiányzik a belső cölöpsor.²⁷ A milanovcei állomást az ásató a 4. századra keltezte, így korban is jól összevethető a szakályi teleppel.²⁸ Cifer-Pácon hasonló cölöpszerkezetű házak egész sorát figyelték meg, amelyekben T. Kolnik a római statio legkorábbi építményeit látja.²⁹ Cifer-Pác lakóobjektumait is a 4. századra keltezte az ásató, de valószínűnek tartja, hogy a római „állomás”-t megelőző barbár telep is késő római.

A dunai provinciákban a késő római táborokban és telepeken aránylag gyakran építettek cölöpszerkezetű házakat; igaz, ezeknek építésmódja némileg eltér a pannoniaitól vagy a dunai limes előterében emelt építményektől. A különbség elsősorban a cölöplyukak számában és sűrűségében mérhető le. A jóval ritkábban levert faoszlopok általában könnyebb szerkezetre engednek következtetni. Raetiában és Noricumban valószínűleg csak fából való vagy fakeretbe foglalt könnyebb szerkezetű építményeket (Fachwerk) emelhettek egyes késő római táborokban, ugyanúgy kőalapozás nélkül, mint Szakályban.³⁰ Vermaniában pl. egyes esetekben csak a rövidebb oldalaknál volt szükség a sűrű alátámasztásra, míg a hosszanti oldalak mentén 2 m-nél is ritkábban követték egymást a cölöpök. Könnyebb szerkezetre enged következtetni az oszlophelyek csekély (20–30 cm) átmérője is,³¹

²³ Párdus, M., Népvándorlás kori ház Mohácson, ArchÉrt 76 (1949) 85–87.

²⁴ Pleiner, R., Tuhlovice I-Nové sídliste z doby římské na Kladensku (Tuhlovice I-nouvelle station de l'époque romaine dans la région de Kladna en Bohême). AR 6 (1954) 840.

²⁵ Pleiner, R., Osada a zelezarnami z mladší doby římské v Tuhlovicích. PA 50 (1959) 158–.

²⁶ Kiehebusch, A., Eine germanische Ansiedlung aus der späten römischen Kaiserzeit bei Paulinenaue, Kr. Westhavelland. PZ 4 (1912) 152.

²⁷ Kolnik, T., (Fouilles de la station romaine de Milanovce en 1956) Vyskum rimskej stanice v Milanovciach pri Šuranoch v roku 1956. AR 9 (1957) 821.

²⁸ Kolnik, T., Römische Station im slowakischen Abschnitt des nordpannonischen Limesvorlands. AR 38 (1986) 413–415.

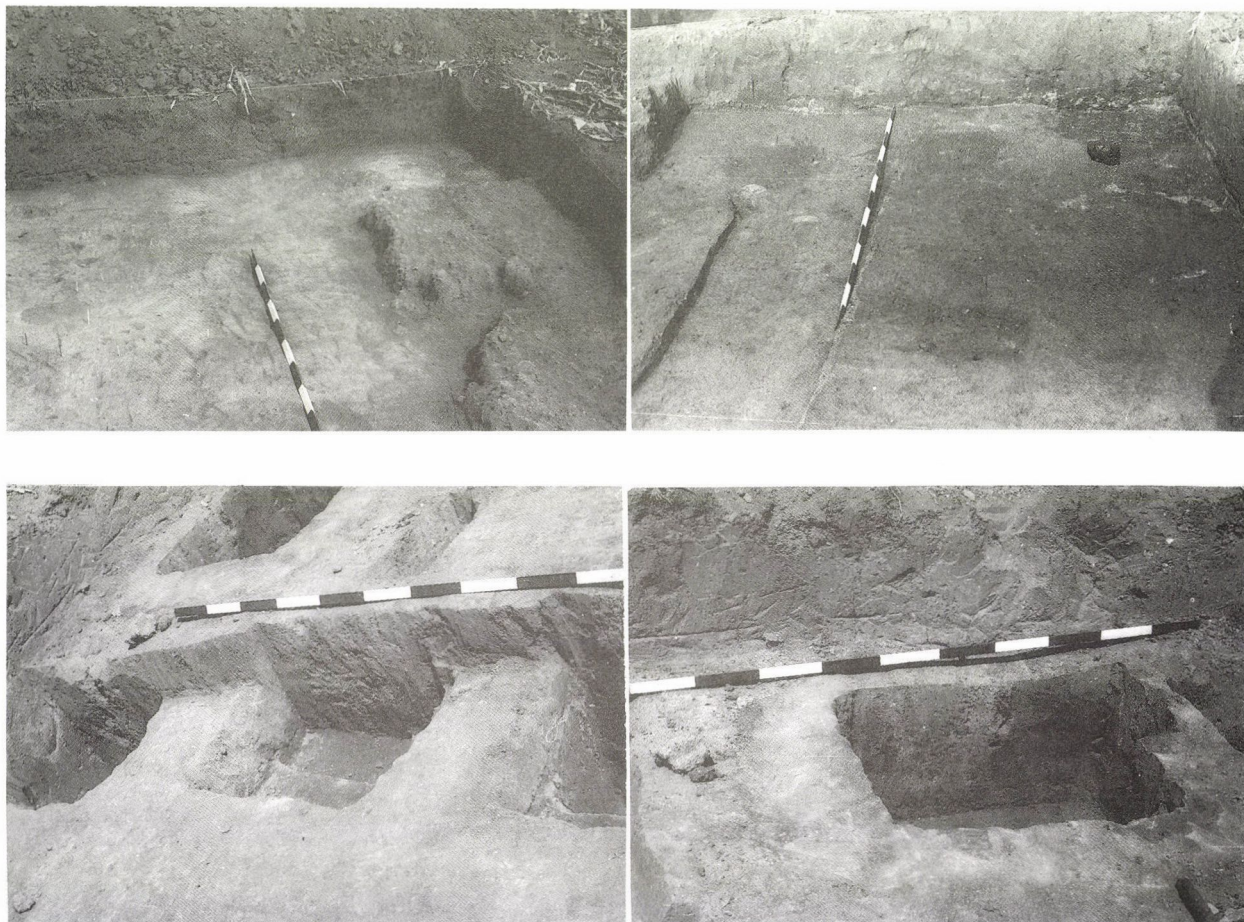
²⁹ Ua, Cifer-Pác-ein jungskaiserzeitliche Station. III. Int. Kongress für Slovakische Archäologie, Bratislava. Nitra 1975, 4–10, 21.

³⁰ Garbsch, J., Ausgrabungen und Funde im spätrömischen Kastell Vermania (Bettmauer bei Isny). Allgäuer Geschichtsfreund 73 (1973) 46.

³¹ Pl. Lorenzberg bei Epfach vö. Werner, J., Der Lorenzberg bei Epfach. Die spätrömischen und frühmittelalterlichen Anlagen. MBV 8, München 1969, 95–96.

szemben pl. a szakályi ház nagyméretű cölöpgödrei-
vel, amelyekbe nagyobb megterhelésre méretezett tar-
tóoszlopokat helyeztek. A ritkábban – esetenként
egymástól 3–4 m-re levert cölöpök ellenére e köny-
nyebb építőanyagok miatt a házak mérete gyakran jó-
val nagyobb a pannoniainál; hosszuk esetenként
eléri a 13 m-t. Keskeny cölöpszerkezetű házak sora
állt a 4. században a murnai Moosbergen épített, ön-
védelemre berendezett, erődített magaslati telepen.
Ezek között egyaránt voltak műhelyek, raktárak, illet-

dorfban (Tutatio) feltárt trapéz alakú III. ház, amely-
nek mérete ugyan a pannoniainál jóval nagyobb (13,7
x 6,3 m), de a sűrűn egymás mellé vert cölöplyukak so-
ra hasonló technikai megoldásra enged következtet-
ni.³³ A micheldorfi építményt a 4. század második
felére, illetve az 5. század elejére keltezték; ebben az
időszakban építhették a szakályi házakat is. A cölöp-
szerkezetű házaktól északra két gödör feltárására ke-
rült sor, amelyeket esetleg kapcsolatba hozhatunk az
építményekkel.

7. kép. Szakály-Réti földek. A 65. szelvény északi részén, valamint a 69. szelvényben jelentkező cölöplyukak.

Lent a 65. szelvény cölöplyukainak metszete

Fig. 7. Szakály-Réti földek: Post holes found in the northern part of square 65 and in square 69. Below: the section of post holes found in square 65

ve lakóépületek.³² A házakat ott szorosan egymás
mellé építették, mert a fallal körülvett erődítmény
belső területe adott volt, ezért csak racionális elrende-
zés mellett lehetett a különböző funkciójú épületeket
elhelyezni.

A szakályihoz közel áll még típusában a Michel-

A *XLIII. gödör* (3. kép) lefelé lépcsőzetesen szű-
kült; oldalait méhkasalakúra képezték ki. Feltehetően
gazdasági rendeltetésű mélyebb gödör. Alját és széleit
vályogtégglák töltötték ki. Betöltése az északi részen
sötétebb agyagból állt, alatta világosszürke, faszénnel
kevert hamus réteg volt, legalul pedig lösszel erősen

³² Werner, J.–Garbsch, I., *Der Moosberg bei Murnau*. MBV 12, München 1966, 38–52.

³³ Veters, H., *Tutatio. Die Ausgrabungen auf dem Georgenberg und in Micheldorf (OÖ)*. RLtÖ 28. Wien 1976, 34, Abb. 117.

kevert tömör agyagot találtunk. A déli részen ez a rétegsor megsüllyedt. A gödör alján (a felszíntől 243 cm) 16–17 karólyuk volt. Földjében számos ág-, illetve vesszőlenyomatos patics került elő.

A gödörrel feltehetően egy kora császárkori objektumot vághattak át, mivel leletanyagában többek közt Pó-vidéki és rheinzaberni sigillata, vékonyfalú kerámia, pompeji vörös tál pannoniai utánzata került elő a számos késő római edénytöredék mellett.

A 75. szelvény nyugati felében tártuk fel a nagyméretű *XLVIII. gödört*; ennek lekerekedő oldalait faszenes betöltése rajzolta ki, így az jól elvált az altalajtól. Falai meredek, csak kelet felé lankásabb. A gödör alját 220–230 cm mélyen értük el; a löszbe vágott gödör körvonalait a metszetben is égesréteg jelezte. Betöltésében paticsos sávok és vályogtégla töredékekből álló rétegződések váltják egymást hamu, illetve faszen sávokkal. Valószínűleg tároló vagy más gazdasági rendeltetésű verem lehetett. A gödör északi oldalán nagy mennyiségű lenyomatos paticst és üvegszerű felületűre égett agyagtömböt találtunk. A leletanyagban sok az állatcsont; a kerámialeletek közül a La Tène D árut és a kevés terra sigillatát emelhetjük ki.

3. Az építmények keltezése

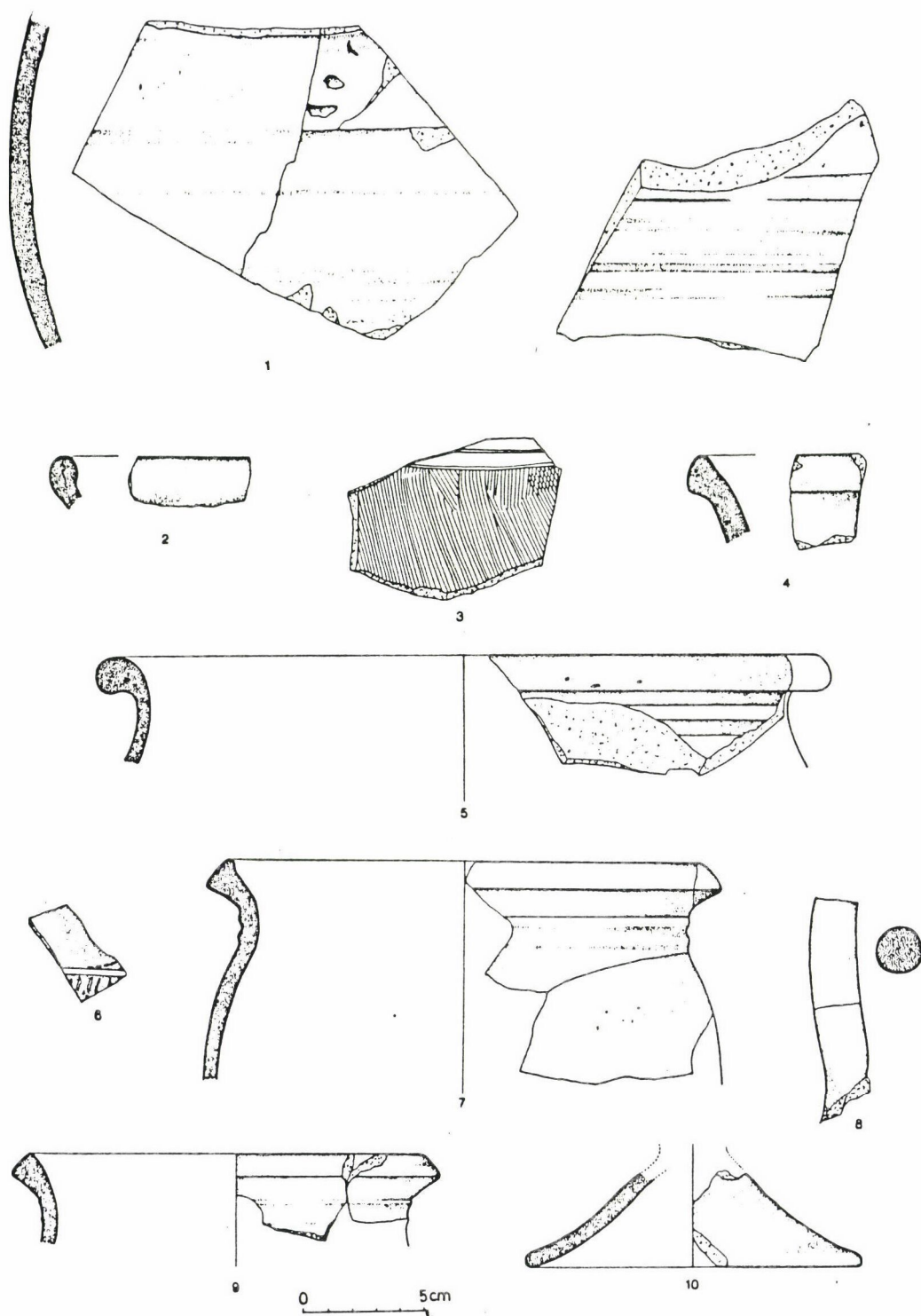
Az építmények keltezéséhez, főként a déli épületnél, a cölöplyukak által átvágott *XLV. gödör leletanyaga* nyújt értékes terminus post quem adatot. A gödör laza, faszenes felső (planír) rétegében (70–85 cm) 23 késő római edénytöredék került elő, közülük 2 köthető formához (Kat. 12–13). Az alsó réteg a gödörlakás használati idejéből származó leletanyagot tartalmazta, ebben késő római típusok nem voltak.

A gödör leletanyagában az alábbi típusokat találtuk:

	Alsó réteg 1	Felső réteg 11	Össze- sen 12
I. Óskori kerámia (dunántúli vonaldíszes)			
II. La Tène D kerámia			
Tálak	2	7	9
Fazekak	6	11	17
Egyéb LT forma	4	–	4
Kézzel formált kerámia	4	3	7
Fésűs mintás fazék (Kammstrich)	1	9	10
III. Római provinciális áru			
Festett sávós kerámia	2	5	7
Festett tálak	–	2	2
Nyersszínű korsó ?	1	10	11
Szürke pohár	2	1	3
Szürke fazék	4	14	18
Fedő	1	1	2
Egyéb szürke áru	11	15	26
IV. Késő római kerámia	–	23	23
Összesen:	39	112	151

A leletanyagból az alábbi töredékeket emelhetjük ki:

1. Ívelt behúzott peremű mély La Tène D típusú tál pereme – vö. Pingel 1170/1178. Agyag (a továbbiakban: A), Felület (a továbbiakban: F): jól iszapolt, világosszürke, sötétebb árnyalatokkal. Lh. ÉNy negyed, 90–95 cm (8. kép 2).
2. Nagyobb, ovális testű fazék vagy palack oldal-töredéke – vö. Pingel 53 ? – felületén vízszintes simításokkal. A: jól iszapolt, világosszürke, F: sötétszürke, Lh: DK negyed, 90–95 cm (8. kép 1).
3. Korongolt S profilú La Tène D fazék ívelt nyakrésze és cseppalakú keresztmetszetet mutató pereme; nyakán vízszintes besimított díszítésekkel – vö. – Bónis Abb. 31., 17; Pingel 420/432; Horváth L. Corpus of Celtic finds pl. XI. 9. A: jól iszapolt, világosszürke, F: sötétszürke, Lh: DK negyed, 90–95 cm (8. kép 5).
4. Kézzelformált fazék pereme. A: szürke, szemcsés, F: feketésszürke, Lh: a hosszanti metszet mentén, 85–110 cm.
5. Kézzelformált, vastagfalú fazék ? kiszélesedő pereme. A:–F: mésszel soványított, világos, helyenként sötétszürke Lh: a gödör alja 90–96 cm (8. kép 4).
6. Fazék oldaltöredéke fésűs mintával. A: barnászürke, durva, szemcsés, F: feketésszürke, Lh: DK negyed, 90–95 cm (8. kép 3).
7. Korongolt fazék oldaltöredéke festett sávós díszítéssel. (A díszítés vízszintes sávok közti rovátkolásokból áll (Rädchenverzierung)). A: sárgás, jól iszapolt, F: vörös bevonat, Lh: DK negyed, 90–95 cm (8. kép 6).
8. Nyersszínű korsó hengeres füle. A: sárgás, belül sötétszürke, quarzitzemcsés, F: sárgászöld, Lh: DK negyed, 90–95 cm (8. kép 8).
9. Korongolt fazék felső része ferdén kihajló, háromszög keresztmetszetű peremmel, nyakán kiemelkedő hornyolásokkal. A: szürke, mésszel soványított, F: fekete, Lh: a gödör alja, 90–96 cm (8. kép 7).
10. Korongolt fazék szájrésze, ferdén kihajló, háromszög keresztmetszetű peremmel, nyakán kiemelkedő vízszintes hornyolásokkal. A: szürke, mésszel soványított, F: feketésszürke, Lh: a gödör alja, 90–96 cm (8. kép 9).
11. Kúpalakú fedő töredék. A: sötétszürke, szemcsés, F: feketésszürke, Lh: DK negyed, 90–95 cm (8. kép 10).

8. kép. Szakály-Réti földék. A XLV. gödör alsó (település-) rétegének kerámiaanyaga
 Fig. 8. Szakály-Réti földék: Pottery of the lowest (occupation) layer in pit XLV.

A gödör planfroázsrétegében a következő típusokat találtuk:

12. Korongolt La Tène D típusú S profilú tál töredéke íveltén kihajló peremmel – vö. Bónis Abb. 20., 2; Hunyady LVIII.5 t. Pető 275, Abb. 4., 1–2; Kelemen M., Corpus of Celtic Finds pl. VI. 19. A: világosszürke, jól iszapolt, F: hamuszürke, simított, Lh: K–Ny-i tanúfal (9. kép 3).
13. Korongolt La Tène D típusú S profilú tál pereme – vö. Hunyady CV.t.9; Bónis Abb. 20., 1. A: sötétszürke, jól iszapolt, F: sárgásszínű, szürke árnyalatokkal, Lh: DNy negyed 85–90 cm (9. kép 4).
14. Korongolt La Tène D típusú fazék félkörív-metszetet mutató szájrésze, alatta besimított vízszintes vonallal. A: vörösszürke, jól iszapolt, F: feketésszürke, besimított, Lh: DNy negyed, 85–90 cm (9. kép 1).
15. Korongolt La Tène D jellegű fazék megvastagodó pereme – vö. Bónis Abb. 21., 29; Abb. 32., 1; Pingel 593 ?. A: sötétszürke, jól iszapolt, F: sötétszürke, Lh: a gödör felülete, 60 cm (9. kép 5).
16. Korongolt La Tène D jellegű edény pereme körív keresztmetszetű szájrészsel. A: vöröses, jól iszapolt, F: feketésszürke, Lh: a gödör felülete, 60 cm (9. kép 2).
17. Kézzelformált fazék oldaltöredékei fésűs díszítéssel. A: szürke, kavicsal soványított, F: szürke, helyenként barnás, belső oldalán fekete, Lh: DK negyed, 80–85 cm (9. kép 7).
18. Fazék oldaltöredéke fésűs mintával. A: világosszürke, szemcsés, F: feketésszürke, csillámos, Lh: K–Ny-i tanúfal (9. kép 8).
19. Kézzelformált fazék oldaltöredéke fésűs mintával. A: barnásszürke, belső felülete fekete, F: durva kidolgozású, csillámos, Lh: felső réteg, 70–85 cm.
20. Kézzelformált fazék oldaltöredéke. A: barnásszürke, belső felülete fekete, F: durva kidolgozású, Lh: DNy-i negyed, 85–90 cm (10. kép 5).
21. Korongolt tojásdad vörösbevonatú fazék oldaltöredéke, sűrű rovátkolással díszítve (Rädchenverzierung). A: jól iszapolt, sárgás, F: fényes vörös bevonatú, Lh: K–Ny tanúfal (9. kép 6).
22. Korongolt tál töredéke ívelt aljrészsel, amelyhez erős töréssel kapcsolódik a rövid, meredek oldallal kis kihajló peremmel. A: jól iszapolt, sárgászürke, F: vöröses, belső oldalán barna bevonat nyomai, Lh: felső réteg, 70–85 cm (9. kép 9).
23. Korongolt, tojásdad fazék oldaltöredéke. A: sárgás, F: fényes, vörös bevonatú. Lh: DK negyed, 80–85 cm (10. kép 9).
24. Tojásdad fazék oldala, vállán finoman vájt vízszintes vonalköteggel (Kerbschnitt), felette hullámvonalköteg. A: jól iszapolt, világosszürke, F: világosszürke, Lh: felső réteg, 70–90 cm (9. kép 10).

25. Bőszájú fazék felső része ferdén metszett szájrészsel. A: jól iszapolt, sárgásszürke, F: sárgászöld, Lh: DK negyed, 80–85 cm (10. kép 3).
26. Ferdén kihajló, erősen metszett falú, korongolt tányér ? töredéke. A: szürke, enyhén kavicsos, F: szürke, durva kidolgozású, Lh: felső réteg, 70–90 cm (10. kép 6).
27. Korongolt fazék felső része ferdén kihajló, háromszög keresztmetszetű peremmel; a nyaki részen hornyolásokkal, vállán bevájt hullámvonallal. A: sárgásszürke, szemcsés, F: feketésszürke, Lh: a gödör felülete, 60 cm (10. kép 1).
28. Fazék oldaltöredékei (3) korongolá nyomokkal, kívül vízszintes bevájt vonalakkal. A: szürke, szemcsés, F: sötétszürke, durva kidolgozású, Lh: DNy-i negyed (9. kép 11), (a hozzátartozó töredékek DK negyed) 80–85 cm, illetve a gödör felületén (10. kép 4).
29. Korongolt kis fazék, enyhén kihajló, ferdén metszett, élben megtörő peremmel. A:–F: feketésszürke, Lh: felső réteg, 70–85 cm (10. kép 8).
30. Fedő csonkakúp alakú fogórészsel. A: sötétszürke, kavicsal soványított, F: világosszürke, helyenként sötétebb árnyalatokkal, Lh: felső réteg, 85–90 cm (9. kép 12).
31. Kézzelformált edény pereme. F: sárgásszürke, Lh: felső réteg (10. kép 7).

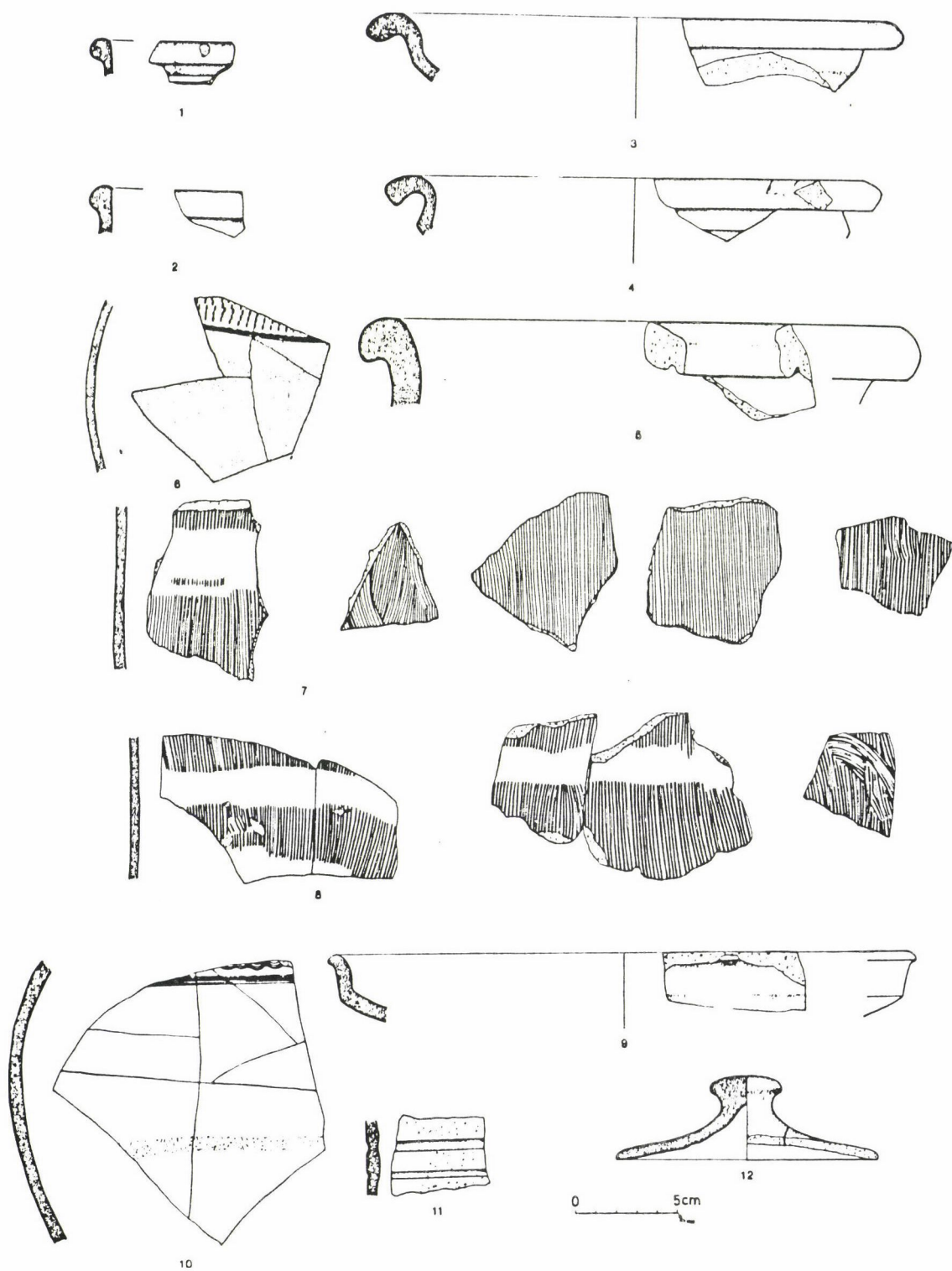
A gödör településszintjének (alsó réteg), azaz a gödör lakás *használati idejének* meghatározását a benne talált La Tène D típusú kerámia és a provinciális római edénytípusok tették lehetővé. Ezeknek százalékos megoszlása az alábbi képet mutatta:

Településréteg	
La Tène D kerámia	44,7%
római provinciális kerámia	65,3%
késő római kerámia	–
Planfroázsréteg	
La Tène D kerámia	29,7%
római provinciális kerámia (I–II. sz.)	47,7%
késő római kerámia	22,8%

A La Tène D típusú kerámia kétharmada korongolt; legnagyobb része fazékforma (4–5, 14–15. sz.) akárcsak Manchingban.³⁴ Funkciójuk nehezen határozható meg, de valószínű, hogy inkább ételkészítőlők, tartóedények lehettek és nem főzőfazekak.³⁵ A tálformák közt – a korábbi feltárások anyagához hasonlóan – megtalálható a mély, behúzott peremű típus (Hunyady 12), amely nemcsak Szakály-

³⁴ Pingel, V., Die glatte Drehscheiben-Keramik von Manching. Die Ausgrabungen in Manching 4. Wiesbaden 1971, 24.

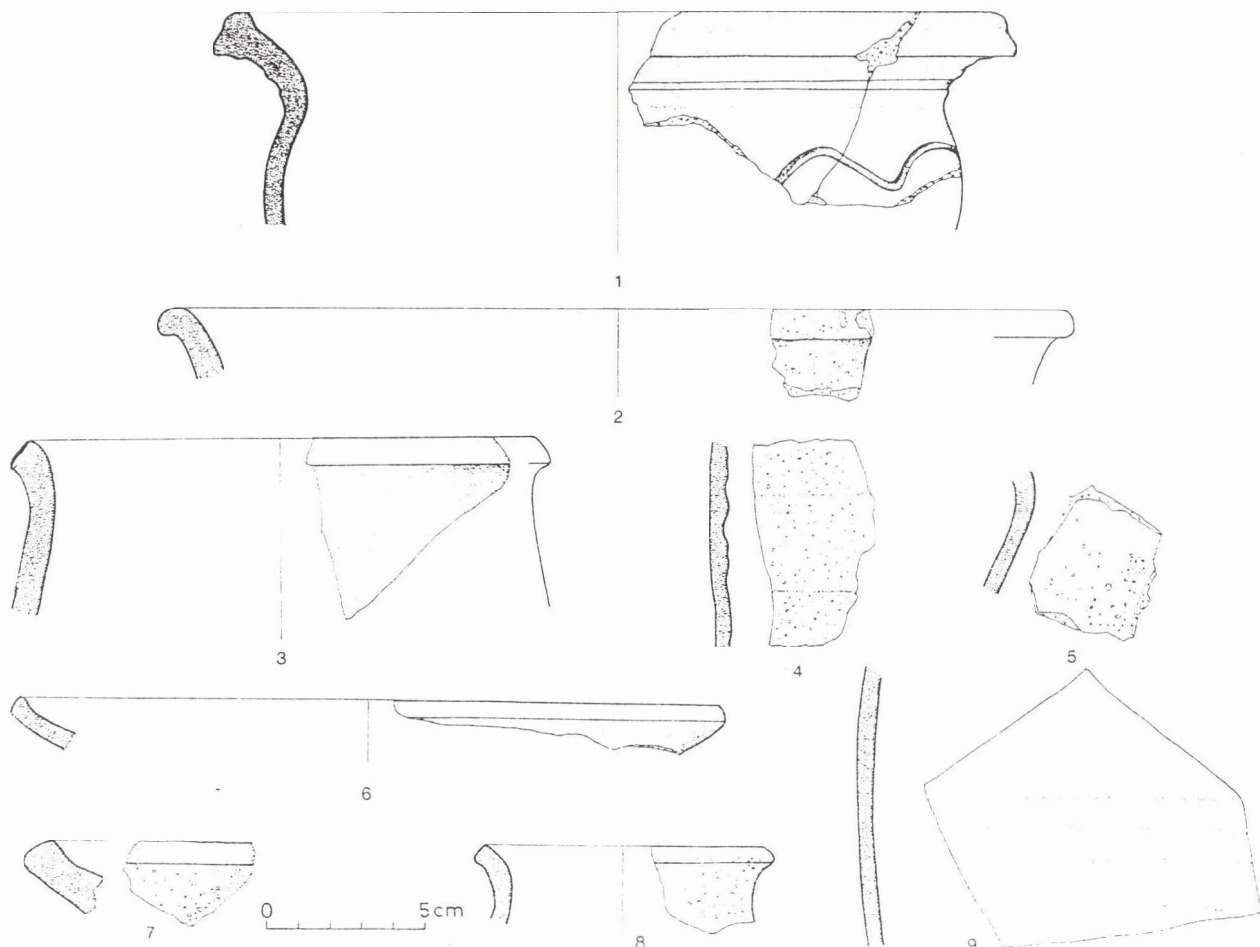
³⁵ Uo. 25.

9. kép. Szakály-Réti földek. A XLV. gödör felső rétegének kerámiaanyaga
 Fig. 9. Szakály-Réti földek: Pottery of the top layer in pit XLV

ban, hanem Manchingban és általában a legtöbb késő vaskori telepen, így az oppidumokban³⁶ és a temetőkben is a leggyakoribb forma.³⁷ A tálformák közül a korábbi ásatások során aránylag ritkán került elő S-profilú tál (3, 12–13), amelynek párhuzamait főként a

díszű fazekak (17, 19, 20) valószínűleg főzőedények lehettek.⁴¹ Bár ezeket időrendileg nem tudjuk elhelyezni, mégis biztosra vehető, hogy használatuk az i. sz. 1. század folyamán végigkövethető, amit többek közt a carnuntumi legio-tábor hulladékanyagában

10. kép. Szakály-Réti földek. A XLV. gödör felső rétegének kerámiaanyaga
Fig. 10. Szakály-Réti földek: Pottery of the top layer in pit XLV

gellérthegy-tabáni telepről,³⁸ a hozzá közeli Kende utcai fazekastelepről³⁹ és Esztergomból ismerjük.⁴⁰ A tálformát párhuzamai leginkább az i. sz. 1. század második felére, esetleg a 2. század elejére kelteznek. A kézzelformált kerámiafajták közül a grafit nélküli fésűs

nagy számban található kézzelformált kerámia igazol.⁴²

A provinciális római kerámiatípusok közül a sárga anyagú, vörösbevonatú, rovátkolt díszű kerámia (7, 21) keltezhető legjobban, annak ellenére, hogy

³⁶ Bónis i. m. 177

³⁷ Pingel i. m. 79, 118.

³⁸ Hunyady, I., Kelták a Kárpát-medencében. DissPann II. 18. Bp. 1942, 39; LVIII. t.5, CV t.9; Bónis i. m. Abb. 20, 21.

³⁹ Pető, M., Acta Arch Hung 31 (1979) 275.

⁴⁰ Horváth, L.–Kelemen, M.–Uzsoki A.–Vadász É., Corpus of Celtic Finds in Hungary I. Transdanubia (szerk. Kovács T.–Petres É.–Szabó M.). Bp. 1987, pl. VI. 19.

⁴¹ Stöckli, W. E., Die Grob- und Importkeramik von Manching. Die Ausgrabungen in Manching 8. Wiesbaden 1979, 55.

⁴² Grünwald, M., Die Funde aus dem Schutthügel des Legionslagers von Carnuntum (Die Baugrube Pingitzer). RLiÖ 32. Wien 1983, 38. A kézzelformált kerámia további előfordulásához a korai császárkorban I. Grünwald, M., Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum (Grabungen 1968–1974) RLiÖ 29, Wien 1979, 52 (Wien-Unterlaa); Gabler, D., Arrabona 13 (1971) 14 (Győr-Széchenyi tér); Barkóczi–Bónis i. m. 150 (Brigetio); Bónis É., FA 14 (1962) 23–31; (DNY Pannonia) Koczur É., ARegia 13 (1972) 174, 124 (Gorsium).

számos helyi csoportját ismerjük a tartományon belül, amelyeknek időrendi helyzete is eltérő. Bónis É. a brigetioi csoportot a 2. század második felére, illetve a 3. század elejére keltezte,⁴³ ugyanakkor Nyugat Pannoniában ez a kerámiafajta már a Flavius-korban megjelenik,⁴⁴ viszont egyes darabok elvéve még késő római leletegyüttesekben is felbukkannak.⁴⁵ A szakályi edényekhez hasonló vörösbevonatú, rovátkolásokból álló sorokkal díszített fazekak Klosterneuburgban 2. század elejére tehető gödörből kerültek elő.⁴⁶ Bár ez a kerámiafajta elsősorban Nyugat-Pannoniában gyakori,⁴⁷ jól ismert a Szakályhoz közeli dél-pannoniai lelőhelyekről is.⁴⁸

A sötét színű, durva, keményre égetett, nagyméretű fazekak, amelyeknek mind soványításmódja, mind színárnyalatai számos változatot mutatnak, az 1–2. században általánosan elterjedt típusok.⁴⁹ Nemcsak a dunai táborokban,⁵⁰ hanem a bennszülött telepeken is gyakoriak. Díszítésük hullámvonalakból vagy hornyolásokból áll. A háromszög keresztmetszetű peremet (9, 10, 27) M. Grünwald szerint később a T alakú kiképzésmód váltotta fel a 2. század első felében.⁵¹ A mi darabjaink párhuzama főként a Traianus kori rétegekben gyakori Carnuntumban.

Fentiek alapján a gödörlakás korát a 2. század elejére, esetleg első felére keltezhetjük. A felső rétegben talált késő római kerámiát – miután a területet a cölöpszerkezetű házak építése előtt töltötték fel – a cölöpgödörökben és a késő római építményben talált 4. századi kerámiával együtt tárgyaljuk.

Késő római kerámia

A szakályi telepen késő római kerámia az alábbi objektumokból került elő:

1. Cölöpszerkezetű házak, 1981–1982, 65–67 szelv. (I.), és 68–72. szelv. (II).
2. A XLIII. gödröt vágó késő római gödör, 1981, 63–64. szelv.
3. A XLVIII. gödör, 1982, 75. szelv.
4. A XXX. gödör, 1978, 47. szelv.

Mínthogy az 1981–1982. évben szelvényeinket az 1978-ban feltárt XXX. gödörrel szomszédos területen jelöltük ki, indokolt, hogy ennek anyagát elemzésünk-

be bevonjuk, mivel a korábbi publikáció az innen származó késő római leleteket csak röviden említi.

Anyag szerinti megoszlás

Fenti objektumokból 180 töredéket vettünk fel. Ebből

- a) kavicsos anyagból készült a késő római darabok 47%-a. Rosszul kidolgozottak, apró, többnyire fehér színű kavicsokkal. Lyukacsosra, illetve hólyagosra égtek; színük szürke, szürkésfekete vörösesbarnára égett törésfelülettel vagy foltokkal.
- b) Szemcsés, keményre égetett szürke anyagú kerámia – a leletek 28%-a; ennek egy része (13%) apró kavicsos anyagból készült.
- c) Simított felületű szürke kerámia. Legtöbb a XLVIII. gödörből került elő, a többi lelőhelyen ritka (25%). A simítás többnyire összefüggő vízszintes felületet alkot, néha elkülönülő vízszintes sávokkal. Egy-egy korsó nyakán, illetve fülén a függőleges vonalak is feltűnnek (15. kép 1, 3 Kat. 68).
- d) Mázas kerámia. Száma nagyon kevés (3,3%). Legtöbb a cölöpszerkezetű házakban és a XXX. gödörben található. Anyaguk szürke, rétegesen átégett vörös-szürkésvörös. A máz dörzstálakon, illetve egyes korsóformákon található. (Kat. 18, 63, 19–20, 39, 46. – 15 kép 2.) A máz színe sötét, illetve világoszöld, egy esetben sárgászöld.
- e) Jól iszapolt, keményre égetett töredék csillámos agyagból (3,8%).

Hiányoznak a mintásan besimított díszű töredékek és hiányzik a kézzelformált kerámia is; ez utóbbiból mindössze egyetlen hullámvonallal díszített töredék került elő az I. cölöpszerkezetű házból.

A különböző kerámiafajták objektumonkénti megoszlása a következő:

Lelelőhely	Mázas kerámia	Simított kerámia	Kavicsos kerámia	Szemcsés kavicsos	Szemcsés kemény	Csillámos kemény
I. cölöpszerkezetű ház	9%	32%	27%	–	27%	
II. cölöpszerkezetű ház	3%	9%	21%	30%	30%	6%
XLIII. gödör		4,5%	59%	13,6%	13,6%	–
XXX. gödör	6,25%		81,25%	–	–	12,5%
XLVIII. gödör	2%	34%	38,3%	11,7%	8,5%	5,3%

⁴³ Bónis É., A brigetioi sávos kerámia. FA 21 (1970) 89.

⁴⁴ Uo. 88.

⁴⁵ Grünwald, M., Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum (Grabungen 1968–1974) RLiÖ 29, Wien 1979, 31.

⁴⁶ Grünwald, M.–Neugebauer, J. W., Die Ergebnisse der archäologischen Untersuchungen 1977 in Klosterneuburg, St. Martin. Jb des Stiftes Klosterneuburg 11 (1979) 127–, Fig. 18, 8.

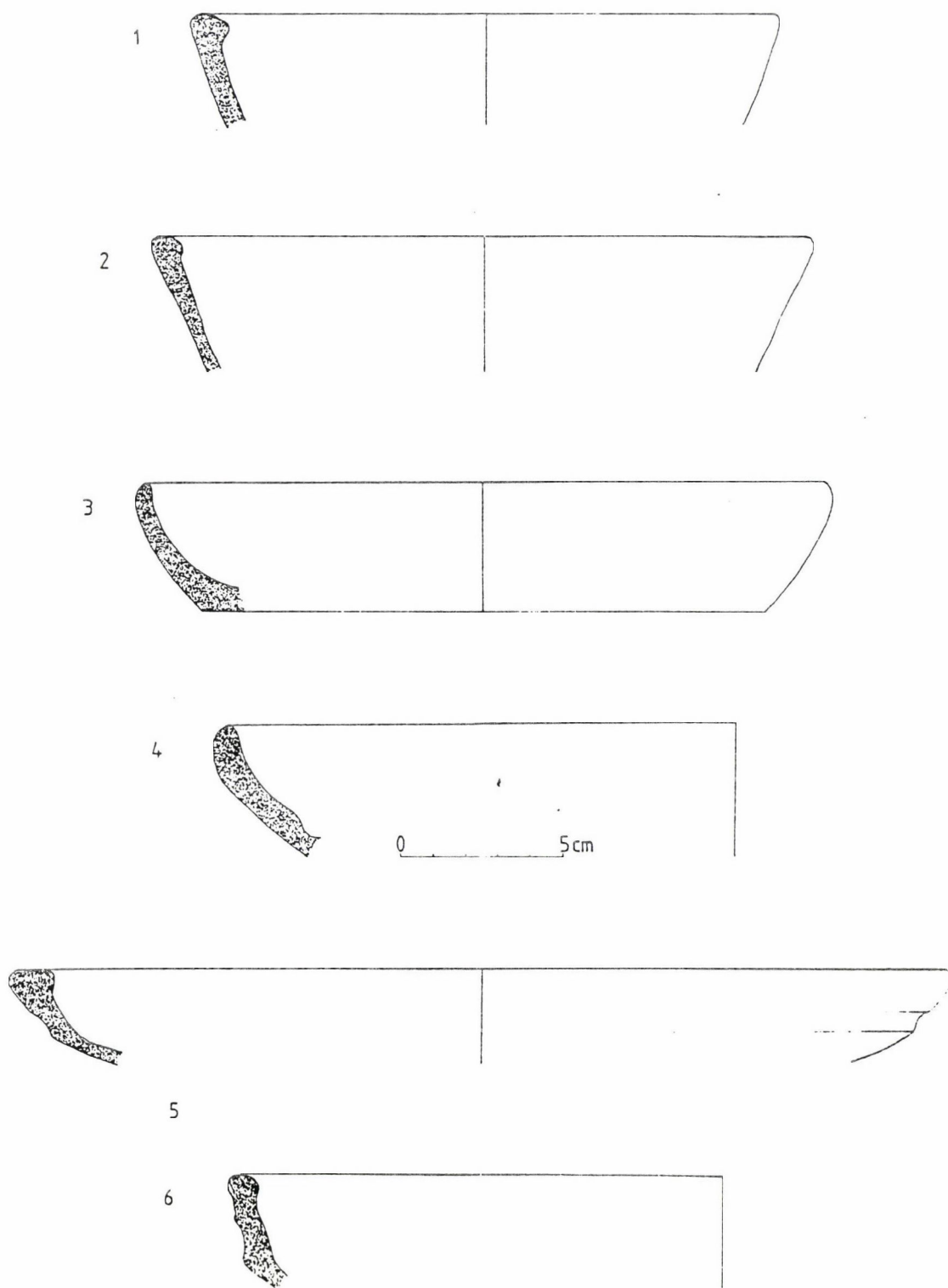
⁴⁷ Gabler D., Der römische Gutshof von Fertőrákos-Golgota. ActaArchHung 25 (1973) 158.

⁴⁸ Fülep, F., Neuere Ausgrabungen an der Römerstadt Sopiana (Pécs). RFüz II. 16. Bp. 1974, Taf. 13, 20; Taf. 14, 10.

⁴⁹ A variációkat l. Grünwald, M., Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum (Grabungen 1968–1974). RLiÖ 29, Wien 1979, 55.

⁵⁰ Grünwald, M., Die Funde aus dem Schutthügel des Legionslagers von Carnuntum (Die Baugrube Pingitzer). RLiÖ 32. Wien 1983, 40.

⁵¹ L. 49. j.

11. kép. Tálak a későrómai cölöpszerkezetű házak anyagából. 1, 3–6 = I. ház, 2 = II. ház
 Fig. 11. Szakály-Réti földek: Bowls from the material found in the late Roman houses with timber structure.
 1, 3–6 : house I, 2: house II

A leletanyagot az alábbiakban objektumonként írjuk le.

Késő római cölöpszerkezetű házak: Kat. 1–22, 11–12. kép

A két házból összesen 55 db töredék került elő. Ezek nagy része rétegösszefüggés nélküli darab az 1–3. ásónyomból. A II. ház néhány cölöpgödrtől a XLV. gödörbe ásták bele, így ez utóbbinak felső rétegéből is kerültek elő késő római cserepek.

Réteghez mindössze 8 db köthető. Az I. ház paticsos rétegéből kettő (Kat. 6, 18), cölöplyukaiból négy db (Kat. 1, 14, 17, 21), a II. ház cölöplyukaiból két db (Kat. 16, 22). Ezekben belül anyagukat tekintve van egy mázas dörzstál (Kat. 18), egy simított, behúzottperemű tál (Kat. 6) és egy hullámvonalas bekarcolással díszített kézzelformált töredék. A többi edény kavicsos agyagból készült. A II. ház réteghez köthető darabjai egy szemcsés, keményre égetett töredéket kivéve mind kavicsos anyagúak.

Formához kötni az I. sz. cölöpszerkezetű ház anyagának felét lehet. A II. háznál ez a szám sokkal kisebb (4%). Ez utóbbin belül van egy behúzottperemű tál (11. kép 2) és két darab bögre (12. kép 3–4), valamint egy fazék (12. kép 7). Az I. ház anyagában legtöbb a táltípus, bögre és fazék csak kettő, bár ennél sokkal több oldaltöredék van. Korsóhoz tartozó perem egy sincs, csak két darab simított és egy mázas korsónyak került elő.

Tálak 11. kép 1–6, 12. kép 1–2. A késő római telepek vezető tálfarmája a behúzottperemű táltípus. Ezek közül a mélyebb (1–2. típus) és a laposabb (3–4. típus) változat egyaránt képviselve van. Anyaguk kavi-

csos, keményre égetett, illetve két darab simított. 1. típus (Kat. 1). A ház keleti cölöpsorának egyik cölöplyukából került elő. Hasonló tálak Pannoniában a limes menti erődök, belső telepek és késő római telepek anyagában egyaránt előfordulnak.⁵² Használatuk a 4. század közepétől az 5. század elejéig terjed a rétegtani adatok alapján.⁵³

2. típus: Kat. 2, itteni darabunk, szemcsés, keményre égetett anyagból készült, bár a típus jellemző kivitele a simított felület, illetve egy érdekes változata kívül simított, belül pirosra festett. Ez utóbbiak is késő római környezetből kerültek elő.⁵⁴ A típus kora a réteg és analógiák alapján a 4. század elejétől az 5. század elejéig terjed.⁵⁵

3–4. típus: Kat. 3–6, a 4. században szemcsés, keményre égetett anyagból, illetve simított felülettel a leggyakoribb.⁵⁶ Bár néha agyagmázzal vagy mázas kivitelben is előfordul.

A 4. század elejétől az 5. század első feléig használták.⁵⁷ Az 5. század eleji darabok kézzelformáltak és besimított díszítésűek is lehetnek (Keszthely-Fenekpuszta).

A késő római telepek másik jellemző típusát, a mázas dörzstálat itt mindössze 2 db oldaltöredék képviseli (Kat. 18–19).

Bordákkal tagolt felsőrésű, kónikus falú mély tálak: 11. kép 5–6, Kat. 7–9. Az 5. típus szemcsés, keményre égetett anyagból, a 6. típus simított felülettel készült. A forma a gyűrűsperemű tálakra vezethető vissza. A 3. század végétől az 5. század közepéig (Friesinger szerint 488-ig)⁵⁸ használták. Ezen belül inkább anyag, mint forma szerint lehet időbeli különbséget

⁵² Carnuntum: Grünwald, M., Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum (Grabungen 1968–1974), RLiÖ 29, Wien 1979, Taf. 58, 13 és 16; Taf. 71, 8; Klosterneuburg: Grünwald, M.–Neugebauer, J. W., Römische Siedlungsfunde aus Klosterneuburg, RÖ 5–6 (1977–1978) 47–82, Abb. 5, 12; Győr-Vasútállomás: Szőnyi, E., Arrabona késő római temető. I. Vasútállomás környéki temető. Arrabona 21 (1979) 19–.

⁵³ Ács-Vaspuszta 13, 17–19. típusok. Ezek leírását, rétegtani helyzetét és párhuzamait I. The Roman Fort at Ács-Vaspuszta (Hungary) B.A.R. 531 (1989) 502–503; Intercisa 1975, principia 4/7. épület 2. réteg. Keltezéséhez I. Víz, Zs., Basen und Fragmente von Kaiserstatuen in Intercisa. ActaArchHung 35 (1983) 75–78., Keszthely-Fenekpuszta 1980. 1. munkahely, kerek torony legalsó, erőd építésével egykorú rétege. Keltezéséhez I. Tóth, E., Zur Chronologie der militärischen Bautätigkeiten des 4. Jh. in Pannonien. MittArchInst 14 (1985) 120–330.

⁵⁴ Keszthely-Fenekpuszta 1983. 6. munkahely, 1978. 9. mb. I. Erdélyi, I., MittArchInst 1978–1979. 151–156., 1984. 64–66. (A kerámia feldolgozása folyamatban van.) Müller, R., A Keszthely-fenekpusztai erőd északi kapujának feltárása 1971-ben. VMMK 1979. 123–. II/13. Intercisa 2233. sír; Szabó, K., Die 1977 freigelegten Gräber des Westlichen Gräberfeldes von Intercisa. ARegia 18 (1980) Taf. XIII/3.

⁵⁵ Ács-Vaspuszta 5. és 7b. típus. Intercisa principia 4/7. épület 2. réteg I. Víz i. m. és praetorium legfelső, I. réteg I. Lőrincz, B.–

Szabó, K.–Víz, Zs., Neue Forschungen in Auxiliarkastell von Intercisa. In: Akten des XIII. Int. Limeskong. 1986. Müller i. m. V/1., Sommerlein 6. sír; Friesinger, H.–Kerchler, H., Töpferöfen der Völkerwanderungszeit in Niederösterreich. Ein Beitrag zur völkerwanderungszeitlichen Keramik/2. Hälfte 4.–6. Jh. n. Ch.) in Niederösterreich, Oberösterreich und dem Burgenland. AAU 65 (1981) 193–266. Abb. 45/2.

⁵⁶ Az 1–3. században kezdetben sárga, később szürke változatban készültek, I. Grünwald 1979 40., Taf. 24/2, 8, 10. Bónis, É., A császárkori edénművesség termékei Pannoniában, DissPann. II. 20. (1942) XXII/2., Bruckner, O., Rimska keramika u Jugoslovenskom delu provincije donje Pannonije, Diss.et Monog. 24 (1981) T65/8–9.

⁵⁷ Ács-Vaspuszta 3–3a–3b típus. Leányfalu, szentendrei Ferenczy Múzeum (SzFM) ltsz. 53.1.8., Tokod: Lányi, V., Die graue spätrömische Keramik von Tokod in: Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod (1981) 73–121 Abb. 14/1, 3–5, XXVII. tít. Intercisa principia 4/7. épület 2. réteg I. Víz i. m., Keszthely-Fenekpuszta 1980. 1. mh. 2–3. réteg között, 1979. 10. mh. „C” réteg, ld. Erdélyi, I., RégFüz. 1981. 94, 1980. 34, Carnuntum: Grünwald 1979 Taf. 57/7, 10, 58/3, 71/5, Gose, E., Gefäßstypen der römischen Keramik im Rheinland, Bonner Jahrbücher Beiheft 1, Bonn 1950. (Köln 1975) 474–475.

⁵⁸ Friesinger 1981, 57. Abb. 2/10, 29/9. Szerinte az egyosztatú tálak a korábbiak, a kétoosztatúakat pedig az 5. század közepére, második felére teszi.

tenni. A jól iszapolt, keményre égetett, szemcsés vagy csillámos anyagú, esetleg agyagmázás példányok a legkorábbiak.⁵⁹ A simított felületű besimított és mázas darabok a 4. század második felére, illetve az 5. század elejére jellemzők. Ide sorolható még néhány kavicsos anyagú darab is.⁶⁰

Gömbölyű, mély tálak 12. kép 1–2, Kat. 10–11, 13. kép 1, Kat. 23. Két darab a cölöpszerkezetű házakból, egy pedig a XLIII. gödörből került elő. Ritka forma a hasonló korú telepeken, de anyaguk alapján biztosan késő rómaiak (kavicsos, illetve szemcsés, keményre égetett). A forma eredete vagy a kora római vízszintes peremű mély tálakra vezethető vissza, vagy pedig az ún. S profilú tálak 4. századi változataihoz köthető.⁶¹ Kora az analógiák alapján a 4. század második fele–5. század eleje.

Típusba sorolható korsótöredék a cölöpszerkezetű házak anyagából nem került elő.

Bögrék 12. kép 3–4, Kat. 12–13 II. házból. A 12. kép 3-hoz hasonló, kihajló peremű, vállban szélesedő bögrék szalagfüllel vagy anélkül igen gyakoriak a késő római kerámiában. Jól iszapolt csillámos vagy kavicsos, hólyagosra égett, esetleg kézzelformált, illetve simított változatban egyaránt előfordulnak. Főleg a 4. század elejétől az 5. század elejéig jellemzők, néha már a 3. században megjelennek.⁶²

A 12. kép 4 forma ritkább. A 4. század közepétől az V. század első feléig telepeken és temetőben egyaránt előfordul.⁶³

Fazekak: 12. kép 5–7, Kat. 14–16. A 12. kép 5 sz. töredék cölöplyuk döngöléséből került elő. Kavicsos anyagból készült. A hasonló agyagú és peremkiképzésű töredékek a 4. század második felére, illetve végére tehető rétegekből kerültek elő. Carnuntumban a mázas kerámiával azonos műhelyben gyártották.⁶⁴ A 12. kép 6 sz.-hoz hasonló erősen kihajló peremű, behú-

zott nyakú és kiugró vállú fazéktöredék Szakályban 8 darabban van képviselve. A cölöpszerkezetű házhoz kívül a XXX. gödörben (14. kép 3–4) és a XLVIII. gödörben (14. kép 2–3, 6 és 15. kép 6). Anyaguk apró fehér kavicsos, néha szemcsés keményre égetett. Egy kisebb és egy nagyobb változatát ismerjük (Szák; 10–14 cm és 16–21 cm). A forma kelte előzményre vezethető vissza.⁶⁵ A késő római kerámiában felbukkan a típus, de nem jellemző. Rétegtani adatok alapján a 4. század második felétől az 5. század közepéig lehetett használatban.⁶⁶ A 12. kép 7 töredék is kiugró, széles vállú fazékformához tartozhatott. Analógiái alapján a 3. századtól az 5. század elejéig terjedő időszakra keltezhető.⁶⁷ A 2. házból került elő.

A formához attribuíálható töredékek analógiái alapján a két cölöpszerkezetű ház közül a II. tekinthető korábbiak. Kora a 4. század első felére tehető (11. kép 2, 12. kép 3 és 7 típusok). Ugyanakkor a korábbi kezdet ellenére valamennyi kerámiatípus a század végéig használatban volt.

Az I. ház kora a kerámiatöredékek alapján a 4. század második felére tehető, bár a kerámia használata átnyúlik az 5. századba. Minthogy a kézzel formált kerámia rendkívül ritka (1 db), az 5. századi keltezés nem bizonyítható.

2. XLIII. gödör 13. kép. A gödör keleti és déli részét késő római gödör vágja. Késő római kerámia ebből és a mellette lévő cölöplyukból került elő (22 db). A töredékeknek fele köthető formához. Fazék és fedőtípusok találhatók köztük, de van egy *gömbölyű mély tál* töredék is (13. kép 1). Ez utóbbi szemcsés, keményre égetett agyagból készült és formája hasonlít a 12. kép 1–2 típusaihoz.

Fazekak 13. kép 2–3, Kat. 24–28. A 2. számú nagyon kicsi peremtöredék, típusba sorolni nem lehet. Kavicsos, lyukacsosra égett anyaga alapján tartható

⁵⁹ Grünwald 1979. 52/8, 10, 59.

⁶⁰ Intercisa praetorium 1. szint 71/2. szelvény. I. *Lőrincz-Szabó-Vásy*: i. m. Ács-Vaspuszta 26–27. típus, Pilisszántó: *Maróti, É.*, Római őrtorony a pilisszántói kálvárián, StCom 17 (1985) 159–169. VI/2., SzFM ltsz. 79.31.136., Grünwald 1979. 52/4, 73/3, 76/5, Batavis, Quintanis: *Christlein, R.*, Die rätischen Städte Severins (Quintanis, Batavis und Boiotro und ihr Umland im 5. Jh. aus archäologischer Sicht) Severin 1982 217–253. Abb. 9/9, 19/3, Jifkovic: *Tejral, J.*, Spätromische und völkerwanderungszeitliche Drehscheibenkeramik in Mähren AAu 69 (1985) 105–145 Abb. 7/5.

⁶¹ Grünwald 1979. Taf. 47/9, 51/10, 58, Tokod ltsz. 70.593.24., 70.546.3. (Esztergomi Balassa Bálint Múzeum), illetve *Lányi* 1981. XXIII–XXIV. típus élesebb profilal. Dunabogdány SzFM 77.269.11., Leányfalu, Keszthely-Fenekpuszta 1979. „C” szint és 5. sz. L. *Erdélyi, I.*, RFüz. 1980. 34.

⁶² Leányfalu SzFM 64.1.4., Ács-Vaspuszta 8. típus, Intercisa praetorium Valentinianus után, *Müller* i. m. V/2, Visegrád: *Soproni, S.*, Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 38, 1985 11/1. *Lányi, V.*, Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. ActaArchHung 24 (1972) 41/17–18, *Fülep, F.*, Roman Cemeteries on the Territory of Pécs

(Sopiana) Fontes ArchHung Budapest 1977. Pl. 2/11–12, R/18, *Bóna, I.–Vágó, E.*, Die Gräberfelder von Intercisa I. Der spätrömische Südstadtfriedhof, Budapest 1976. 1082 Gr., Pl. 17; *Brukner* i. m. 110/15.

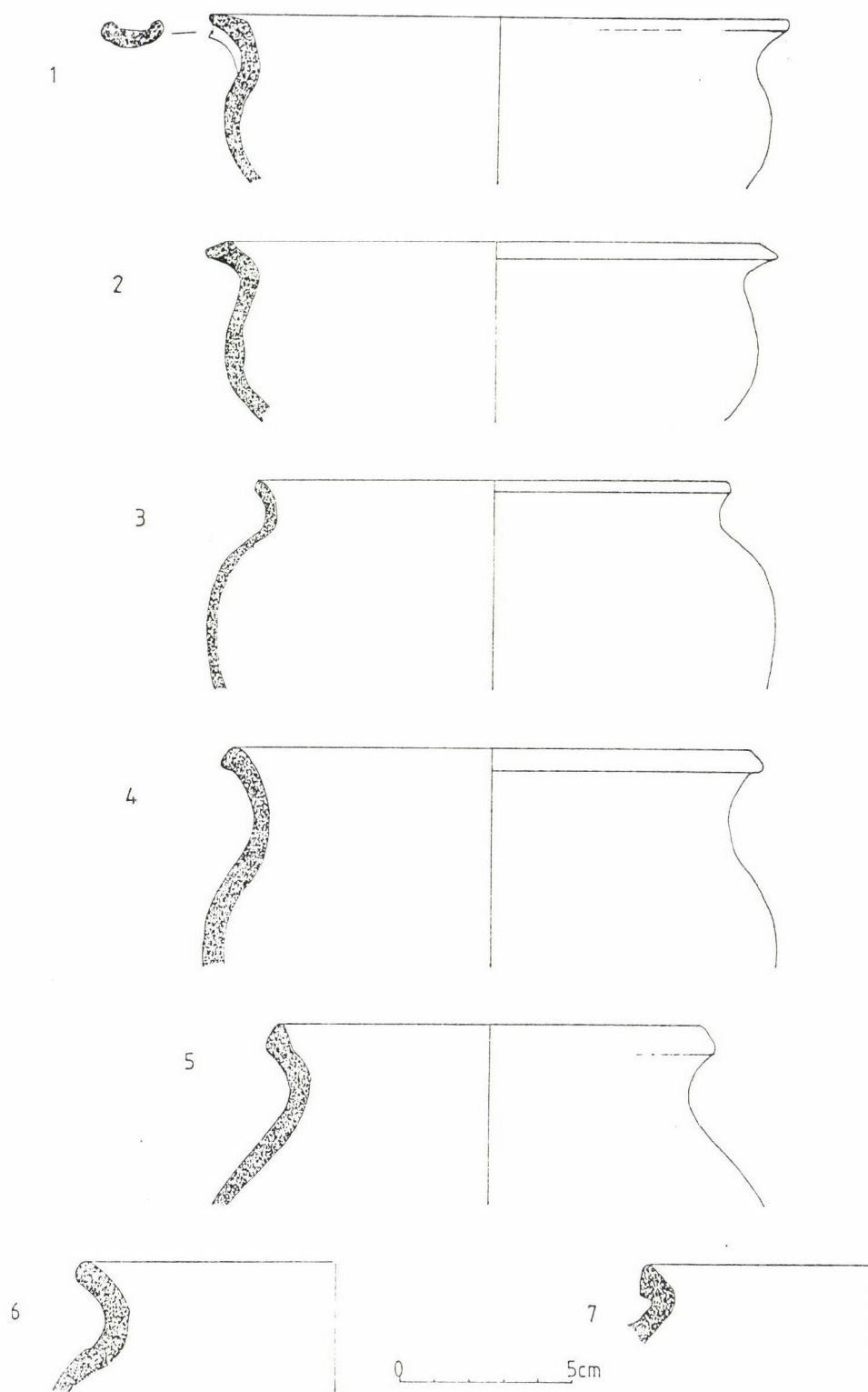
⁶³ Ács-Vaspuszta 35. típus, Keszthely-Fenekpuszta 1979, „A” és „C” szint. L. *Erdélyi* 1980. 34, *Lányi* 1972. 41/21.

⁶⁴ Grünwald 1979., 68, Taf. 64/6. Ács-Vaspuszta fenék II/21–23 típus, Dunabogdány SzFM 77.269.11., Csákvár: *Salamon, A.–Barkóczi, L.*, Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts, ARegia 11/1970/35–80. Abb. 13/9. *Friesinger* 1981. Abb. 26/4 – Wien Aspern.

⁶⁵ *Bónis, É.*, Die spätkeltische Siedlung Gellérthegey-Tában in Budapest, 1969. Abb. 97/5., Corpus of Celtic Finds in Hungary Transdanubia I. (*Horváth, L.–Kelemen, M.–Uzsoki, A.–Vadász, E.*) 1987., Pl. IX/8. Esztergom-Búbánatvölgy.

⁶⁶ Ács-Vaspuszta 27. típus. Dunabogdány SzFM 77.266.3., 78.44.1. Keszthely-Fenekpuszta 1983. 6. mh. épület alsó szintje, I. *Erdélyi* 1984. és a „C” periódus gödrei 1979-ben. Mautern: *Friesinger* 1981. Abb. 14/1, 7, *Brukner* i. m. T. 123/147.

⁶⁷ Ács-Vaspuszta 11–11a–12. típusok. Intercisa principia 1. és 3. réteg I. *Vásy* i. m.

12. kép. Szakály-Réti földek. A későrómai cölöpszerkezetű házak kerámiája. 1-2, 5-6 = I. ház. 3-4, 7 = II. ház
 Fig. 12. Szakály-Réti földek: Pottery found in the late Roman post houses. 1-2, 5-6: house I, 3-4 7: house II

késő rómainak. A 13. kép 3. sz.-hoz 3 db tartozik. Az ilyen fedőnek kiképzett peremű fazekak nagyon gyakoriak a 4. században. M. Grünwald a 4. század elejétől a 3. negyed végéig terjedő időszakra keltezi őket,⁶⁸ de a 4. század végére is jellemzőek.⁶⁹

Fedők 13. kép 4–5, Kat. 29–31. Mindkettő szemcsés, keményre égetett agyából készült. Gyakori típusok a 4. századi telepkerámiában, bár a forma már az 1. század végén feltűnik.⁷⁰ A gödör melletti téglalap alakú cölöplyukból formához köthető töredék nem került elő; csak kavicsos, lyukacsosra égett töredékek voltak benne (Kat. 33). A gödör a 4. századon belül pontosabban nem keltezhető.

3. XXX. gödör 14. kép. Mindössze 16 edénytöredék volt benne. A formához köthető 5 töredék közül csak egy tál volt; a többi fazékhoz tartozott. Az első ásonyomból mázas orsónyak is került elő.

A behúzottperemű tál 14. kép 1 apró; formához kötni nem lehet. Talán egy alul behúzott táltípushoz tartozhat, ami a 4. század második felében gyakori.⁷¹

Fazekak 14. kép 2–5, Kat. 35–38. A 14. kép 2 típus szokványos kihajlóperemű fazékforma, amelynek előzményei a kora római kerámiában is megtalálhatók.⁷² A jó kidolgozású, csillámos anyagú, gyakran simított és besimított díszítésű edények a 4. század második felére, végére jellemzők. A durvább, kavicsos anyagú, esetleg kézzelformált vagy bekarcolt vonalakkal díszítettek későbbiek, 5. századiak.⁷³ A szakályi töredéke a korábbi csoportba tartozik.

A 14. kép 3–4 sz. töredékek a 12. kép 6-nál már tárgyalt széles vállú fazekak csoportjába tartoznak. Analógiáik kora a 4. század közepétől az 5. század elejéig terjed.⁷⁴

A 14. kép 5 sz.-hoz hasonló egyenesen álló, osztott vagy osztatlan peremek korszó, bögre és fazéktípu-

son egyaránt előfordulnak. Az ilyen nagy átmérőjű fazék viszonylag ritkább. Analógiái a 4. század végéről valók.⁷⁵

A XXX. gödör anyaga is az I. cölöpszerkezetű házhoz hasonlóan a 4. század közepétől a század végéig használatos típusokat tartalmazta. Különbség az anyag összetételében mutatható ki, pl. itt jóval kevesebb a tál és nincs simított kerámia. A XXX. gödör és az I. cölöpszerkezetű ház anyaga egyébként olyan hasonlóságokat mutat, amelynek alapján feltételezhető, hogy a házhoz tartozó verem lehetett.

4. XLVIII. gödör 15–16. kép, Kat. 45–75. A gödörnek csak a keleti részét bontottuk ki, de innen is meglepően sok késő római kerámia került elő (kb. 100 db). Ennek mindössze 20%-a köthető formához. Feltűnő a táltípusok hiánya, ide mindössze egy dörzstál töredéket sorolhatunk (Kat. 63). Viszonylag sok a korszó (15. kép 1–4); a többi bögre, fazék és fedő.

Korszók 15. kép 1–4, Kat. 45–48. Ilyen simított felületű, hengeres nyak többféle korszóformához kapcsolódhat. Lehet vállban kiugró gömbölyű forma vagy az ún. körtealakú edényeknek is van ilyen változata.⁷⁶ Hasonló nyakú egy vagy kétfülű besimított díszítésű korszó a késő szarmata-hun kori kerámiában is feltűnik.⁷⁷ A párhuzamok kora a 4. század második felé–5. század eleje.

A 2. típus kívül zöld mázas. Előzményei már a kora római kerámiában feltűnnek – ezek sárga agyagúak.⁷⁸ A 4. század második felében és végén mázas kivitelben, simított felületű és keményre égetett szemcsés anyagú változata gyakori.⁷⁹

A 3. típusról nem lehet pontosan eldönteni, hogy milyen formába sorolható.⁸⁰ Anyaga alapján esetleg kora római is lehet.

A 4. típushoz hasonló forma is megtalálható már

⁶⁸ Grünwald 1979. Taf. 54/13.

⁶⁹ A leányfalu és pilismaróti műhely gyártott ilyen peremű, lefelé szélesedő nyakú, vállban kiugró formájú fazekakat. (Anyag kezelése folyamatban, SzFM és MNM) Pilismarót: Tóth, E., Römische Wachtürme von Pilismarót. ComAH 1984. 67–79. Abb. 11/3–4, 6, 9–10, Ács-Vaspuszta 17–17a–18. típusok. Maróti i. m. II/5–7. Intercisa praetorium 12/6, épület 1. szint, ld. Lőrincz–Szabó–Vázy i. m.

⁷⁰ Ács-Vaspuszta 14. típus, Budakalászi őrtorony SzFM Itsz. 67.22.1. és 5., Carnuntum: Grünwald 1979. Taf. 59/13–14.

⁷¹ Gose 475–476, Ács-Vaspuszta 12. típus, Dunabogdány SzFM Itsz. 77.269.30.

⁷² Grünwald 1979. Taf. 53/8.

⁷³ Simított felület: Grünwald 1979. Taf. 79/1–3, Soproni i. m. Taf. 1/3–4, Friesinger 1981. Abb. 11/1–3, Kézzelformált: Ács-Vaspuszta 25. típus, Leányfalu SzFM Itsz. 64.13.33., bekarcolt: Unterlanzendorf I. Stadler, P., Völkerwanderungszeitliche Funde: eine Siedlung bei Unterlanzendorf und ein Gräberfeld bei Rannersdorf, Niederösterreich. AAu 65 (1981) 139–. Abb. 16/1, 18/8. Csillámos: Keszthely-Fenekpuszta, 1978. 9. mh. 5. századi gödör, Brukner i. m. 117/93.

⁷⁴ Ács-Vaspuszta 30–31, 27, 35 és II/17. típusok. Leányfalu

SzFM Itsz. 64.1.241., Intercisa principia 1. réteg, I. Vázy i. m. Brukner i. m. T. 123/147.

⁷⁵ Ács-Vaspuszta II/29. típus, Keszthely-Fenekpuszta 1980. 1. mh. kerek torony alsó szintjének megújítása (terminus post quem: II. Constantius érem).

⁷⁶ Intercisa praetorium 1. réteg. Dunabogdány SzFM Itsz. 78.42.1., Leányfalu SzFM Itsz. 64.1.308., Otományi, K., Fragen der spätrömischen eingegliederten Keramik in Pannonien. DissArch II/10. 1981. VI/2. további irodalommal. Bóna–Vágó i. m. Taf. 12. Grab 927., Taf. 8. Grab. 123.

⁷⁷ Vaday, A., A bagi lelet. Újabb adat a késő szarmata besimított kerámia kérdéséhez. ArchÉrt 112 (1985) 1. kép 7, 8. kép 1, 25–35.

⁷⁸ Grünwald 1979 Taf. 21/6, 29/4, Szőnyi, E., A győri Kálvária utcai római temető csontvázas sírjai. Arrabona 1974. XVI/1.

⁷⁹ Grünwald 1979., Taf. 65/6, Leányfalu SzFM Itsz. 64.1.134., 64.1.264. Tokod EBBM Itsz. 70.593.15., Lányi 1981. Abb. 4/3, 8 és temető Abb. 8, 50. sír.

⁸⁰ Lehet ún. murgai típus, pl. Grünwald 1979. Taf. 85/9, Leányfalu SzFM Itsz. 67.52.3., vagy hengeres testű, hullámvonallal díszített forma, pl. Brukner i. m. T. 144/131.

az 1–2. században, sárga csillámos anyagból.⁸¹ Simított felülettel, illetve besimított díszítéssel a 4. század végén–5. század első felében az ún. hun kori kerámiában tűnik fel újra.⁸² Friesinger a forma 6. századi továbbélését is lehetségesnek tartja.⁸³

Bögre 15. kép 5. Ezek a kis kihajló peremű bögrék, füllel vagy anélkül a 4. században gyakoriak a telepek és temetők anyagában. Lehet kavicsos anyagú, simított felületű, sőt kézzelformált is. Rétegtani adatok alapján ez a típus a 4. század második felétől az 5. század elejéig lehetett használatban.⁸⁴

Fazekak 15. kép 6–7, 16. kép 1–6, Kat. 50–51–60. A 15. kép 7 peremhez hasonló példányokat 4. sz. végi telepanyagokban találhatunk.⁸⁵ A 16. kép 1-hez hasonló peremtöredékek ugyancsak kavicsos szemcsés, keményre égetett agyagból a 4. század közepétől a század végéig terjedő időszakra keltezhetők.⁸⁶

A 15. kép 6, Kat. 50 és 16. kép 2–6 sz. töredékek egy erősen kihajló peremű, széles vállú fazékformához tartozhatnak. A 4. sz. peremet kivéve valószínűleg a 12. kép 6 sz.-nál már tárgyalta típushoz sorolhatjuk őket. Anyaguk apró fehér kavicsos, esetenként szemcsés, keményre égett. A 16. kép 2 sz. darab simított felületű, a 16. kép 5 sz.-nak kézzelformált párhuzama is ismert.⁸⁷ A 16. kép 2 sz. töredék egyébként bármilyen más szélesvállú fazékformához tartozhat.⁸⁸ A rétegtan alapján a 4. század közepétől a század végéig terjedő időszakra keltezhetők, esetleg még az 5. század elején is használatban lehettek.⁸⁹ A 16. kép 4-hez hasonló peremek szemcsés, keményre égetett és simított változatban egyaránt előfordulnak. Koruk a 4. századon belül nem határozható meg pontosabban, de a század végéig biztosan használták őket.⁹⁰

Fedők 16. kép 7, Kat. 61–62, 3 db hasonló anyagú, kavicsos, hólyagosra égetett töredék sorolható ide. Ez az egyik legjellemzőbb késő római fedőtípus. Többnyi-

re keményre égetett, csillámos vagy szemcsés anyagú, esetleg kavicsos, ritkán simított felületű. Kora a 4. század elejétől az 5. század elejéig terjedő időszakra tehető.⁹¹

Összefoglalás. A felvett töredékeknek alig több mint 20%-a köthető formákhoz. Ezen belül legtöbb a fazék (38%) és a táltípus (32,5%), ezeket követi a bögre (15%) és a korsó (10%). Ez nagyjából megfelel a késő római telepek szokásos kerámia-spektrumának, bár a táltípus kicsit kevés ahhoz képest. A talak kevésbé változatosak, mint általában a 4. századi anyagokban. Hiányoznak pl. a vízszintes peremű talak és mázas dörzstál is mindössze pár darab van. A korsók közül az egyszerű, kihajló peremű, körtealakú edények hiányoznak és a klasszikus murgai perem sem található meg. A bögrék a szokásos kihajló peremű, egyfülű típust képviselik, bár a fülek itt többnyire hiányoznak. A fazekakon belül túlnyomó többségben találhatók az erősen kihajló peremű, szélesvállú formák, bár egyéb, pl. fedőnek kiképzett peremű típusok is előfordulnak. Hiányoznak a tárolóedények, hombárok.

A kerámia gyártási helyére utaló jellegzetes lelet nem található anyagunkban. A más pannoniai műhelyekből származtatható mázas kerámia túl kevés és túlságosan apró töredékekből áll. A többi – szokványos formájú és anyagú edény – még a feltűnően sok kavicsos anyagú töredék sem meglepő a 4. századi kerámiában. Legfeljebb arra utal a sok hasonló anyagú darab, hogy az edények nagy részét ugyanabban a fazekasműhelyben gyártották.

Koruk főként a 4. század második felére, végére tehető, esetleg átnyúlik az 5. századba is. Megtalálható ugyanakkor néhány korábbi edénytípus is, amelyek főleg a 2. cölöpszerkezetű házból és a XLIII. gödörből kerültek elő. Ezeket már valószínűleg a 4. század elején használták.

⁸¹ Grünwald 1979. Taf. 79/13.

⁸² Vaday i. m. 8. kép 2. Vršac-Crvenka. Dunabogdány SzFM Itsz. 77.214.2., Tokod EBBM 73.15.22., Velké Nemčice: Tejral i. m. 14/2.

⁸³ Friesinger i. m. Abb. 46/4.

⁸⁴ Mautern: Friesinger i. m. Abb. 20/1, Ács-Vaspusztá 82, 10. típ. Pilismarót: Tóth 1984. 76. Abb. 11/7, Keszthely-Fenekpusztá 1979. „C” réteg. Unterlansendorf: Stadler i. m. 16/2.

⁸⁵ Müller i. m. VII/8. – Keszthely-Fenekpusztá É-i erődkapu.

⁸⁶ Ács-Vaspusztá II/9a, 20–21. típus. Tokod: Lányi 1981. Abb. 20/17, Keszthely-Fenekpusztá 1983. 6. mh., Intercisa principia.

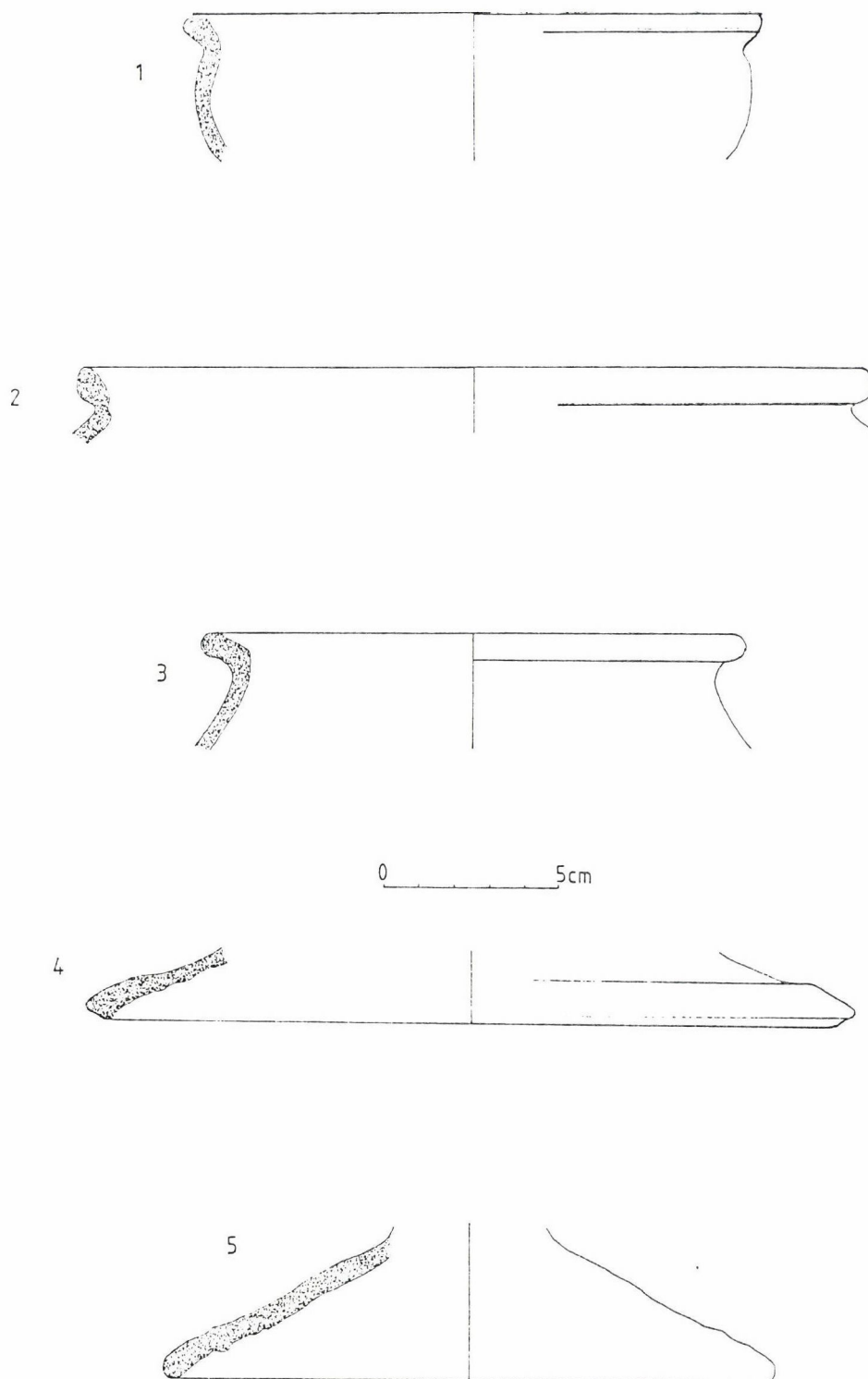
⁸⁷ Ács-Vaspusztá 28. típus, Intercisa praetorium 1. réteg l. Lőrincz-Szabó-Vísy i. m. Friesinger i. m. 11/13.

⁸⁸ Leányfalu SzFM Itsz. 64.13.33, Ács-Vaspusztá 28. típus. Intercisa principia 71/2. Ny-i helyiség 2. réteg alatt. L. Vísy, Zs., Előzetes jelentés Intercisa 1970–1972. évi feltárásáról, ARegia 13 (1972) 245–250.

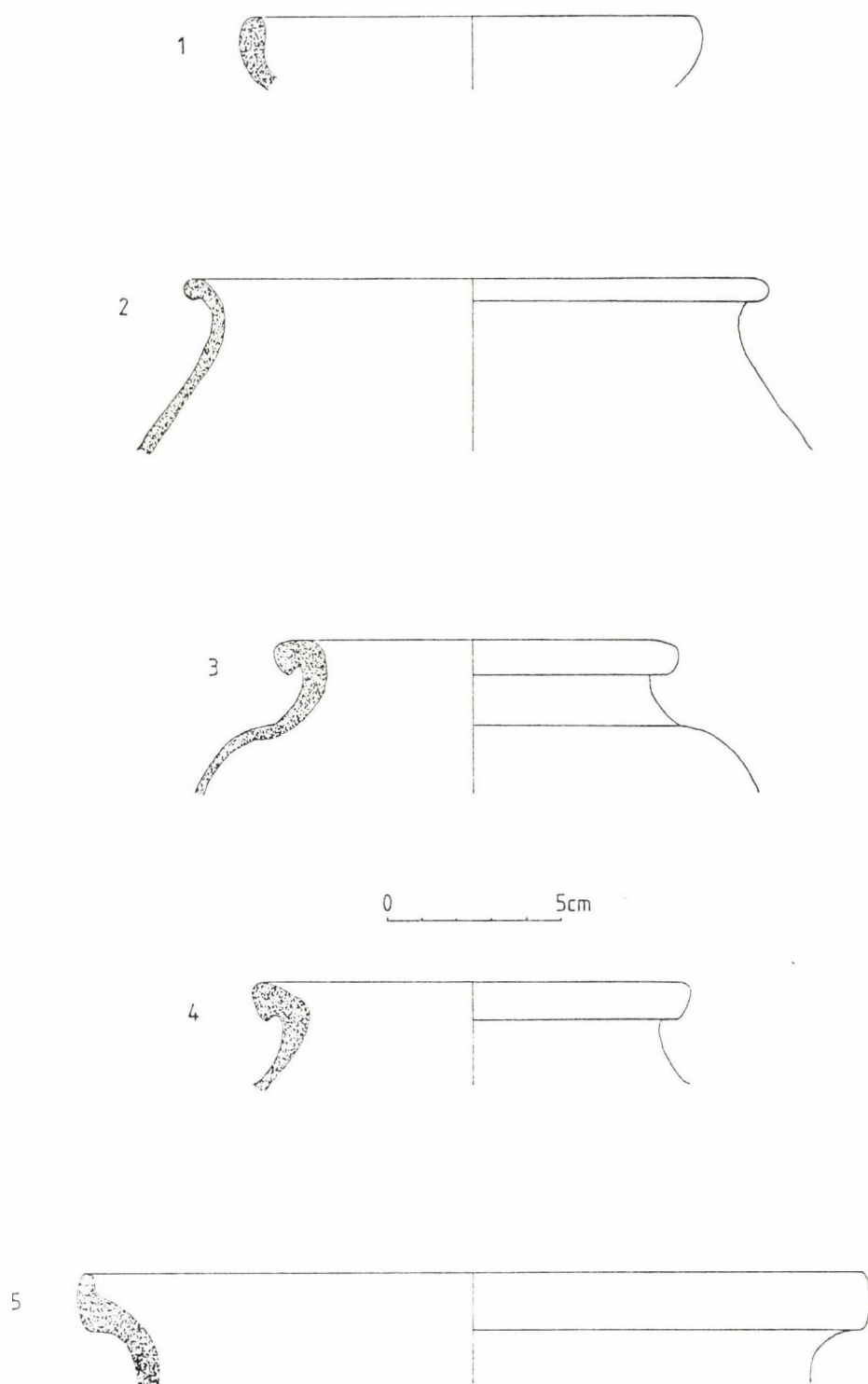
⁸⁹ Ács-Vaspusztá 29–31. típusok. Dunabogdány SzFM Itsz. 78.44.1 és l. 87. jegyzet.

⁹⁰ Friesinger i. m. Abb. 11/12, 14, Brukner i. m. T. 124/162. Intercisa principia 59/16. szelv. l. Vísy i. m.

⁹¹ Grünwald 1979. 59/23 – a tábor 4. periódusa. Brukner T. 131/27, 9. és 24. típus. Ács-Vaspusztá 17. típus. Leányfalu SzFM Itsz. 53.1.114., 64.6.143. Keszthely-Fenekpusztá erőd legalsó „A” szintje és földbemélyített objektumok. L. Erdélyi i. m.

13. kép. Szakály-Réti földék. A XLIII. gödör kerámiája
 Fig. 13. Szakály-Réti földék: Pottery from pit XLIII

14. kép. Szakály-Réti földek. A XXX. gödör kerámiaja
 Fig. 14. Szakály-Réti földek: Pottery from pit XXX

Típusok	3. sz. vége	4. sz. első fele	4. sz. második fele	Valent. után	5. sz. első fele
<i>cölöpszerk. házak</i>					
a. behúzott peremű tálak	3	2	1		
b. tagolt peremű tálak			4		
			? --- 5		
c. mély tálak			6		
d. bögre	3		1-2, III/1		
			4		
			5		
			6		
	7				
<i>XLIII. gödör</i>					
a. fazekak			2?		
b. fedők		3	? 4		
		5			
<i>XXX. gödör</i>					
a. behúzott p. tál			1		
b. fazék		2	3		
			4		
			5		
<i>XLVIII. gödör</i>					
a. korsók			1		
			2		
		3 ?			
b. bögre			4		
c. fazék			5		
			6		
			7		
			1		
			2-3, 5-6		
d. fedő	7		4		

4. A szakályi késő római teleppel kapcsolatos megfigyelések összegezése

A szakályi ásatások során a félig földbemélyített nyeregtetős kunyhók mellett cölöpszerkezetű, vertfalú házakat figyelhettünk meg. Előbbiek használatát a La Tène D periódustól a 3. századig terjedő időszakban végig követhettük,⁹² felszínre épített cölöpszerkezetű házakat azonban Szakályban csak a 3–4. században emeltek. W. Krämer a steinebach-i ház közlése kapcsán kétségbe vonta a földbemélyített kunyhók lakásfunkcióját,⁹³ felvetve annak lehetőségét, hogy ezeket az építményeket inkább mezőgazdasági célokra (pl. raktározás) használták vagy bennük szőttek-fontak.⁹⁴ Noha ásatásunk során egyik-másik építménynek a szövés-fonás tevékenységével való kapcsolata igazolódott,⁹⁵ mégsem érezzük meggyőző-

nek azt az érvelést, miszerint ezekben a kunyhókban nem lakhattak,⁹⁶ hanem bennük csupán felszínre épített házak gazdasági rendeltetésű melléképületeit kell látnunk. Ezzel a javaslattal a szakályi telep esetében a következőket kell szembeállítanunk:

1. A felszíni építmények száma az 1981–1982-ben feltárt két újabb ház ellenére is meglehetősen csekély a földbemélyített kunyhókéhoz viszonyítva. Bár kétségtelen, hogy a felszíni építmények felismerése jóval nehezebb, mivel a mezőgazdasági művelés során sokkal könnyebben tűnhetnek el nyomtalanul, mint pl. a földbemélyített házak, mégsem tartjuk valószínűnek, hogy az ilyen típusú építmények csekély száma a megfigyelés vagy a megfigyelés lehetőségének hiányából adódna, hiszen pl. a C munkaterületen, egy, az erózió által meglehetősen lepusztított lejtőn is megtaláltuk az egyik felszíni építményt, míg ilyen másutt a jó megfigyelési lehetőségek ellenére sem került elő. (A jó megfigyelési lehetőségeket igazolja az a tény, hogy egy igen csekély, a talpgerenda részére ásott alapárokkal jelentkező boronaházat is feltárhattunk.)⁹⁷
2. Feltűnő, hogy felszíni építmények csak a késő római időszakból ismeretesek. Ha a lakóházak valóban a mezőgazdasági művelés áldozatául estek, miért találjuk meg éppen a legkésőbbiek, amelyeknek szintje magasabban lehetett, mint a többszáz évvel korábbi objektumoké? Miért éppen a késő kelta-kora császárkori házakat tűntette volna el nyomtalanul a földterület művelése? Ha viszont – fentieket figyelembe véve – kizárjuk annak lehetőségét, hogy valamennyi La Tène D, illetve kora császárkori felszíni építmény elpusztulhatott, felmerül a kérdés, hogy hol lakhatott a telep lakossága ezekben az évszázadokban, ha a földbemélyített kunyhókat csupán melléképítményeknek tartjuk?
3. Feltűnő továbbá, hogy a földbemélyített kunyhók – a korábbi elméletek szerint – felszínre épített házak melléképületei, a szakályi telepnek az eddigi feltárások, a felszínen megállapítható településnyomok és a terepalakulat alapján egyaránt központinak tekinthető részén kerültek elő.
4. A szakályi földbemélyített kunyhókban ugyan tűzhelyet nem találtunk, de egyetlenegy felszíni épít-

⁹² Gabler, D., Aspects of the Development of Late Iron Age Settlements in Transdanubia into the Roman Period (Evidence based upon the excavation at Szakály). In: Studies in the Iron Age in Hungary. B.A.R. int ser. 144, Oxford 1982. 93.

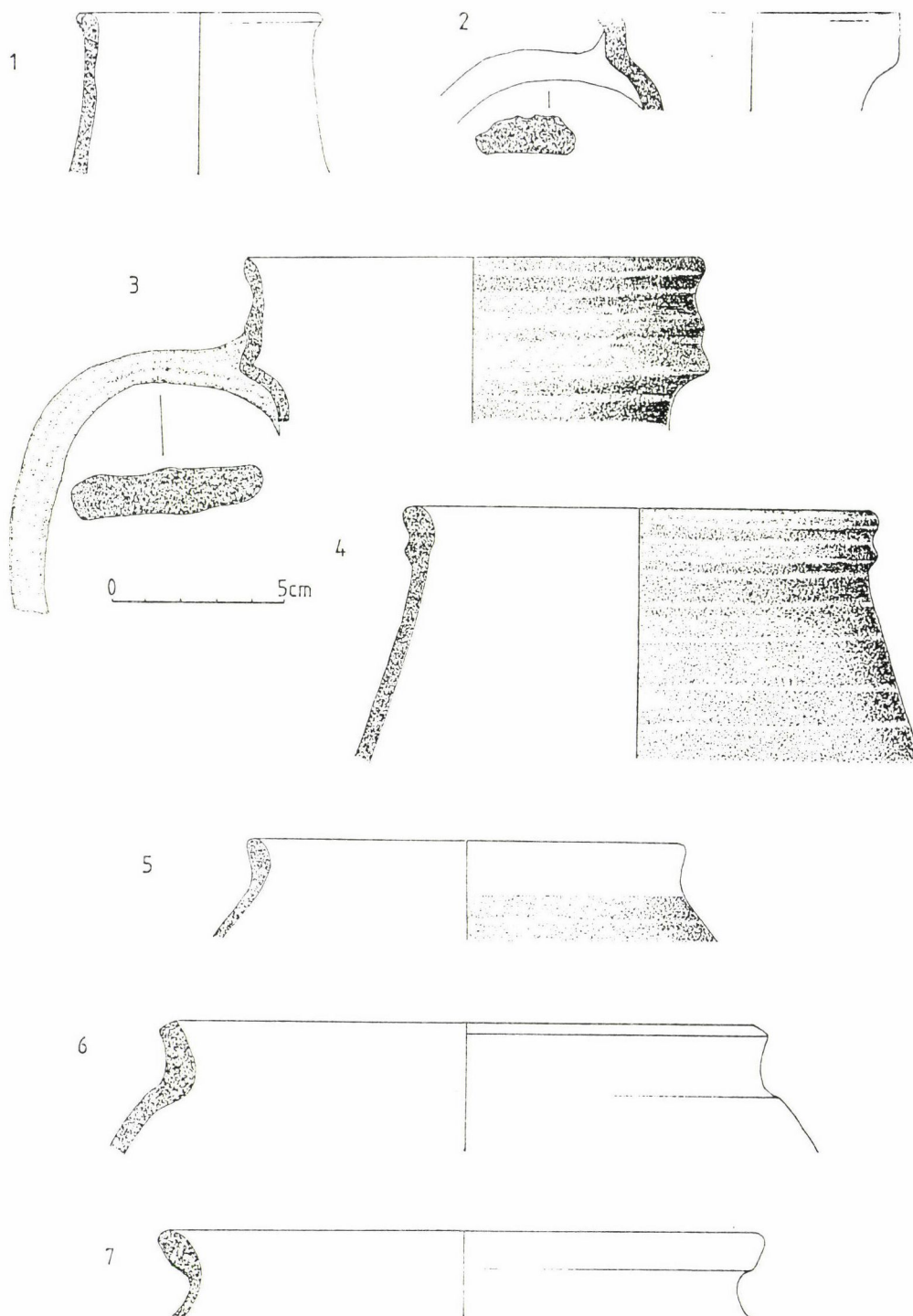
⁹³ Krämer, W., Siedlung der mittleren und späten Latènezeit bei Steinebach am Wörthsee, Ldkr. Starnberg, BVbl 18–19 (1951–1952) 191.

⁹⁴ A felhasználás egyik lehetőségéhez l. Tischler, F., BRGK 35 (1954) 136–137; Horedt i. m. 182.

⁹⁵ L. i. j. 79.

⁹⁶ Adler, H., Ein germanisches Wirtschaftsgebäude aus der römischen Kaiserzeit, FÖ 15 (1976) 17; Geisler, H., Ein Gerätepot der späten römischen Kaiserzeit aus Breslach, Kr. Eizsenhüttens-tadt. Veröff. des Museums für Vor- und Frühgeschichte Potsdam 10 (1976) 148.

⁹⁷ L. i. j. 82.

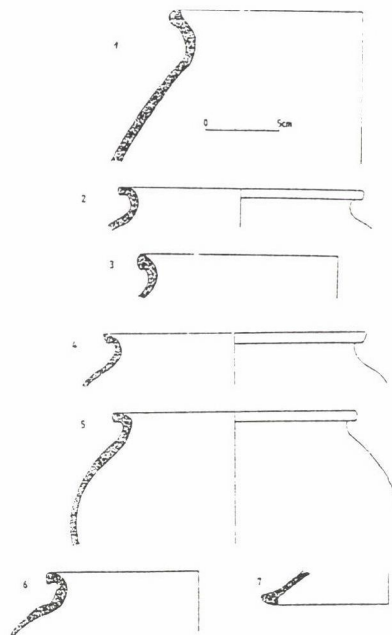
15. kép. Szakály-Réti földék. A XL.VIII. gödör kerámiája
 Fig. 15. Szakály-Réti földék: Ceramics from pit XLVIII

ményben sem volt tűzhely, így az 1981–1982-ben feltárt házakban sem.⁹⁸ Ugyanakkor meglehetősen nagy számú szabadban álló kemencét és tűzhelyet ismerünk a telepről.⁹⁹

5. A fentiekből kiderül, hogy mind Pannoniában, mind a tőle északra fekvő területeken a késő latène telepeken aránylag kevés a cölöpszerkezetű építmény a nagyszámú földbemélyített nyeregtes kunyhóhoz képest. Előbbiek általában késő római környezetben fedezhetők fel. Mindezek alapján nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy a gödörlakások (lakógödörök) egy része valóban lakásfunkciót töltött be.¹⁰⁰

A szakályi telep a 3–4. században lényegesen megváltozott a korábbihoz képest. A változások tünetei a következők:

1. A 4. századra eltűntek a földbemélyített kunyhók, helyettük egyre gyakrabban építettek nagyobb, felszíni épületeket.
2. A késő római tárolóvermek mérete a korábbiakhoz képest lényegesen megnőtt, ezenkívül megjelent egy új, a római granariumokhoz hasonló, a felszín fölé emelt tároló típus.
3. A 3. század elejére a La Tène D vagy La Tène D jellegű kerámia teljes egészében eltűnt átadva a helyét a standard római típusoknak. Ebben az is szerepet játszott, hogy korábban a környéken nem volt jelentősebb urbanizált központ. A közeli Sopianae Gallienus alatt kapott municipium rangot; fejlődése ezt követően meggyorsult.
4. A 4. században – ha csekély számban is – megjelenik Szakályban is a római pénz¹⁰¹ (1–3. századi vereteket 10 ásatási idény során sem találtunk), bár ezt inkább éremforgalmi okokra vezethetjük vissza és nem a gazdálkodás fejlődésére. E változások hátterében feltehetően a birtokkoncentráció, a latifundiumok kialakulása áll, amely már a 2. században megkezdődött, de csak a 3. században vált a fejlődés fő irányává. A középbirtokos réteget sejtető feliratos emlékek, amelyek a határzónában igen gyakoriak – a Balatontól délre fekvő területeken hiányoznak, ugyanakkor a családnévből képzett helynevek (Tricciana, Sopianae stb.) alapján sejthető villák a birtokkoncentráció

16. kép. Szakály-Réti földek. A XLVIII. gödör későrómai kerámiája
Fig. 16. Szakály-Réti földek: Late Roman pottery from pit XLVIII

révén kialakult latifundiumok központjai lehetnek.¹⁰² A szakályihoz hasonló telepeken az 1–2. században valószínűleg fennmaradtak a korábbi, bennszülött faluközösségek, amelyeket csak Marcus Aurelius uralkodását követően nyeltek el egyre inkább a nagybirtokok. A Balatontól délre lévő területeken is igazolható császári birtokok jelentőségének növekedése.¹⁰³ Bár forrásaink hézagossak, mégis kimutatható, hogy a Kapos völgyében, a gazdálkodás és életmód prehistorikus formáit konzervatívan érző telepeken a 3. századtól kezdődően is meggyorsult a fejlődés üteme. A latifundiumok – ezen belül – a császári birtokok expansiója a gazdálkodás produktívabb formáira való áttérésre kényszeríthette ezeket a kis falusi közösségeket. Talán többek közt ennek is köszönhető, hogy a 4. század második felében Valeria még gabonát tudott exportálni Itáliába.¹⁰⁴

Gabler Dénes–Ottományi Katalin

⁹⁸ A római kori barbár házak belsejében sincs tűzhely; a fűtést tüzes kővel vagy gőzöléssel oldották meg – I. Bóna i. m. 66; Párducz i. m. 87.

⁹⁹ L. i. j. 79.

¹⁰⁰ Vö. Bóna i. m. 66–; Dimitrijevič, D., Spätlatènezeitliche Op-pida in Jugoslawien. AR 23 (1971) 578.

¹⁰¹ L. i. j. 99–102. 1982. évi szelvényeinktől keletre szórványként Valens 364/367 közt vert érme (Ae 3, Sis RIC 7 b/2 ASISC) került elő a dűlőút nyugati oldalán.

¹⁰² Radnóti, A., MTAK (II) 5 (1954) 492; Mócsy, A., Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannen- krieg. Bp. 1959, 42, 185.

¹⁰³ Mócsy, A., Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire, London–Boston 1974, 303; Tóth, E., A késő római belsőpannoniai erődök kérdéséhez. (Előzetes jelentés az 1971–1974. évi ságvári ásatásokról). SomMK 2, 1975, 187–188; Mócsy, A., Pannonia Forschung 1973–1976. ActaArchHung 29 (1977) 391.

¹⁰⁴ Várady, L., Das letzte Jahrhundert Pannoniens. 376–476, Bp. 1969, 530– az adat jelentőségét túlértékelve.

A rajzokat Ősi Sándor (1, 3–5. kép), G. Szelényi Márta (2, 6. kép), Kuczogi Zsuzsanna (8–10. kép) és Malik Antal (11–16. kép) készítették. Munkájukért ezúton mondunk köszönetet.

A késő római kerámia katalógusa

A késő római cölöpszerkezetű házak kerámiája: 1–11, 11–12. kép

1. Perem. Világosszürke, anyaga nagyon kavicsos és hólyagosra égett. 11. kép 1.
65. szelv. K-i cölöplyuk sor, északról a 4. cölöplyuk.
2. Perem, világosszürke. Anyaga csillámos, szemcsés, keményre égett. Jól kidolgozott. 11. kép 2.
72/a szelv. 1. ány. 0–20 cm
3. Teljes tálprofil. Sötétszürke, szemcsés, csillámos anyagú, keményre égetett. Anyagában egy-két nagyobb kavics, ami helyenként kipattogzott. 11. kép 3.
66. szelv. 3. ány. nyese, 3/5–42 cm.
4. Perem (előzőhöz hasonló típusú tál). Sötétszürke, belül világosabb színű és vízszintesen simított. Anyaga szemcsés, keményre égetett.
65. szelv. 3. ány. 30–38 cm.
5. Perem. Világosszürke, kívül vízszintesen simított sávokkal. Anyaga kicsit csillámos. 11. kép 4.
65. szelv. 3. ány. 30–42 cm.
6. Perem (előzőhöz hasonló típus). Világosszürke színű, kívül összefüggő, vízszintes simítással.
65. szelv. ÉK-i sarok, laza, paticsos réteg, 30–40 cm.
7. Perem. Világosszürke, elég jól iszapolt, szemcsés, keményre égetett anyagból. 11. kép 5.
65. szelv. 2. ány. 16–32 cm.
8. Perem. Anyaga és lelőhelye ugyanaz, mint az előző, de nem egy, hanem kétosztatú tálhoz tartozik.
9. Perem, sötétszürke, kívül-belül vízszintesen simított. Csillámos anyagú. 11. kép 6.
Lh. 65. szelvény, 3. ásonyom, 30–42 cm.
10. Perem, sötét színű, törésfelülete rétegesen égett (szürke, vörös, szürke). Rosszul iszapolt, apró kavicsos, csillámos anyagú. 12. kép 1.
Lh. 65. szelvény, 2. ásonyom, 16–32 cm.
11. Perem, fekete színű. Anyaga szemcsés, kemény, jól iszapolt. 12. kép 2.
Lh. 65. szelvény, 2. ásonyom, 16–32 cm.
12. Perem, világosszürke. Anyaga kissé csillámos, hólyagosra égett. 3 db. 12. kép 3.
Lh. 72. szelvény, XLV. gödör ÉK negyed, 85–90 cm.
13. Perem, feketésszürke. Rosszul kidolgozott. Anyaga kavicsos, hólyagosra, keményre égett. 12. kép 4.
Lh. 72. szelvény, XLV. gödör, É–D-i tanúfal és 68–72. szelvény tanúfal 0–56 cm.

14. Perem. Barnászörös színű, törése fekete, anyagában nagy kavicsok. 12. kép 5.
Lh. 65. szelvény K-i cölöplyuk sor, északról az 1. cölöplyuk betöltésében (ugyanilyen töredék a 4. cölöplyukban is).
 15. Perem, szürke. Anyaga szemcsés, egy-két nagyobb kavicsal. Keményre égetett. 12. kép 6.
Lh. 65. szelvény, 3. ásonyom, 30–38 cm.
 16. Perem. Sötétszürke, törése világosabb. Anyagában apró fehér kavicsok. 12. kép 7.
Lh. 72 b szelvény, 1. cölöplyuk.
 17. Oldaltöredék, kézzelformált. Barna színű. Anyaga apró kavicsos, csillámos. Kívül bekarcolt, két soros hullámvonalak díszítik.
65. szelv. Ny-i cölöplyuk sor, legészakibb cölöplyuk. 42–62 cm.
 18. Oldaltöredék. Szürke színű, törése vörös, belül kopott zöld máz díszíti. Dörztál.
65. szelv. keleti vége, paticsos rész 30–37 cm.
 19. Dörztál oldaltöredéke, vörös színű, belül zöld mázas. 67. szelv. humusz, 2. ány.
 20. Oldaltöredék. Anyaga vörös színű, kívül sárgászöld mázzal díszített.
69. szelv. DNy-i része, 3. ány. 35–45 cm.
 21. Fazék talptöredéke. Feketés-szürke színű, rosszul kidolgozott. Anyaga kavicsos, szemcsés, keményre égett. 65. szelv. Ny-i cölöpsor, északról a 4. cölöplyuk.
 22. Oldaltöredék, sötétszürke színű. Anyaga szemcsés, keményre égetett.
69. szelv. a cölöplyuk, 69–94 cm.
- XLIII. gödör és cölöplyukak: 23–33 (13. kép)*
23. Perem, világosszürke színű. Anyaga szemcsés, apró kavicsokkal, keményre égetett (13. kép 1).
64. szelv. XLIII. DK-i része 118–138 cm.
 24. Perem, feketés-szürke színű. Anyaga kavicsos, lyukacsosra égett (13. kép 2).
64. szelv. XLIII. gödör ÉK-i rész 65–75 cm.
 25. Perem (előzőhöz hasonló típus). Anyaga is uo.
64. szelv. ÉNy-i negye, 3. ány, 40–45 cm.
 26. Perem, vörösesbarna színű, belül feketére égett. Anyaga apró kavicsos és csillámos. 13. kép 3.
64. szelv. XLIII. gödör keleti felének tanúfala 65–142 cm.
 27. Perem (előzőhöz hasonló típus). Anyaga belül feketés-szürke, kívül barnás-szürke színű, csillámos. 64. szelv. uo.
 28. Perem (26-hoz hasonló típus). Csillámos anyagú, szürke színű, belül barnára égett.
64. szelv. XLIII. gödör DK-i része 89–96 cm.
 29. Fedő perem. Feketés-szürke színű, törése világosabb. Anyaga szemcsés, jól iszapolt, keményre égetett. 13. kép 4.
64. szelv. XLIII. gödör K-i felének tanúfala 65–142 cm.

30. Fedőperem. Fekete színű, törése világosabb. Anyaga kavicsos, szemcsés, keményre égetett. 13. kép 5.
63–64. szelv. XLIII. gödör ÉNy-i fele, 65–80 cm.
31. Fedőperem. Fekete, anyaga nagyon apró kavicsos, keményre égetett.
64. szelv. XLIII. gödör ÉNy-DK-i tanúfal.
32. Oldaltöredékek. Kívül vöröses, belül szürkésbarna színűek. Törésfelület fekete. Rosszul korongolt és durván kidolgozott, anyagában apró fehér kavicsok. 6 db fenéktöredék, 2 db bögrétöredék.
63–64. szelv. ÉNy-i negyed 65–80 cm. XLIII. gödör.
33. Oldaltöredékek. Színük barnásszürke, barnásfekete. Anyaguk apró fehér kavicsos, az egyik hólyagosra, a másik lyukacsosra égett. 2 db.
64. szelv. XLIII. gödör melletti téglalap alakú cölöplyuk. 70 cm.
A XXX. gödör anyaga: 34–44. 14. kép.
34. Perem. Szürke színű, keményre égetett, jól iszapolt.
47. szelv. XXX. gödör K-i fele 256–310 cm. 14. kép 1.
35. Perem. Világosszürke, jól iszapolt. 14. kép 2.
47. szelv. 1. ány. 0–20 cm.
36. Peremek. Szürke színű, kívül feketére égett. Anyagában sok fehér kavics. 14. kép 3. 7 db (egy edény)
47. szelv. XXX. gödör K-i fele 230–265 cm.
37. Perem, fekete színű, foltosan vörösesbarnára égett. Anyagában apró fehér kavicsok. 14. kép 4.
47. szelv. elszíneződés 60–70 cm.
38. Perem. Szürke, belül vörös színű. Anyagában apró kavicsok. 14. kép 5.
47. szelv. 1. ány.
39. Oldaltöredék, kívül világos zöld mázzal. Anyaga rétegesen égett (vörös-szürke-vörös). Korsó váll-töredéke.
47. szelv. 1. ány.
40. Oldaltöredék. Kívül szürke, belül fekete színű. Rosszul iszapolt és kidolgozott, anyagában apró kavicsok.
47. szelv. XXX. gödör 200–230 cm.
41. Fazéktöredékek. Anyaguk és színük uo.
47. szelv. XXX. gödör Ny-i fele 207–260 cm.
42. Nyaktöredék. Anyaga és színe uo.
47. szelv. XXX. gödör K-i fele 60–230 cm.
43. Fazéktöredék ek. Szürkés-fekete, rosszul kidolgozott. Anyagában apró kavicsok. 4 db (nem egy edény).
47. szelvény, XXX. gödör K-i fele 230–265 cm.
44. Fazéktöredékek, szürkés-fekete színű. Anyagában sok fehér kavics. 3 db
47. szelv. XXX. gödör K-i fele 256–310 cm.
Az XLVIII. késő római gödör kerámiája: 45–75. 15–16. kép.
45. Perem. Világosszürke, kívül függőlegesen simított. Anyaga csillámos, lyukacsosra és kicsit hólyagosra égett.
75. szelv. XLVIII. gödör D-i fele 90–100 cm 15. kép 1.
46. Perem, szürke színű, kívül zöld mázas. Jól iszapolt.
75. szelv. XLIII. D-i fele 120–140 cm. 15. kép 2.
47. Perem. Világosszürke, csillámos anyagú. Pereme vízszintesen simított. Anyagában egy-két fehér kavics. 15. kép 3.
75. szelv. XLIII. D-i fele 80–90 cm.
48. Perem. Sötétszürke, törése vörös színű. Kívül vízszintes simítás nyomok. 15. kép 4.
75. szelv. XLVIII. D-i fele 80–90 cm.
49. Perem, feketés-szürke színű. Rosszul korongolt, csillámos anyagú. Kívül simított vízszintes sávokkal. 15. kép 5. XLVIII. gödör É-i fele 90–100 cm.
50. Perem, világosszürke színű. Anyagában apró fehér kavicsok. Belsejében seprűs díszítés nyoma. 15. kép 6.
75. szelv. 2. ány. 15–33 cm.
51. Perem (előzőhöz hasonló típus). Vörösszürke színű, pereme feketére égett. Anyaga kavicsos.
75. szelv. 3. ány.
52. Perem, sötétszürke, törése rétegesen égett (szürke-vörös-szürke). Anyaga apró kavicsos, szemcsés, keményre és hólyagosra égett. 16. kép 1.
XLVIII. gödör D-i fele, 170–180 cm.
53. Perem. Világosszürke, anyagában nagyobb fehér kavicsokkal. Lyukacsosra égett. 15. kép 7.
75. szelv. XLVIII. D-i fele, 170–180 cm.
54. Perem, sötétszürke. Anyagában apró kavicsok, helyenként kipattogzott. Keményre égetett. 16. kép 2.
XLVIII. gödör É-i fele, 80–90 cm.
55. Perem, sötétszürke. Anyagában apró fehér kavicsok, belül hólyagosra égett. 16. kép 3.
75. szelv. nyelés –75 cm.
56. Perem (uo. típus). Feketés-szürke színű. Anyaga szemcsés, csillámos, keményre égetett.
XLVIII. gödör É-i fele 116–130 cm.
57. Perem (uo. típus). Szürke színű, apró fehér kavicsokkal.
XLVIII. gödör D-i fele 170–180 cm.
58. Perem, világosszürke. Anyagában kipattogzott kavicsok. 16. kép 4.
XLVIII. gödör D-i fele 65–72 cm.
59. Perem. Sötétszürke, helyenként feketére égett, törése világosabb, belül barnásszürke. Anyagában sok apró kavics. 16. kép 5. 3 db (egy edény).
XLVIII. gödör É-i fele 40–60 cm és 146–160 cm, ill. D-i fele 65–72 cm.
60. Perem. Fekete, törése helyenként vörös. Anyagá-

- ban sok apró fehér kavics, lyukacsosra égett, nagyon rosszul kidolgozott. 16. kép 6.
75. szelv. sötét folt 40–60 cm.
61. Fedőperemek. Fekete, törése világosszürke. Anyaguk apró kavicsos, hólyagosra égett, rosszul kidolgozott. 2 db. 16. kép 7.
75. szelv. nyelés –75 cm, és XLVIII. gödör É-i fele 90 cm.
62. Fedőperem. Világosszürke, csillámos anyagú, hólyagosra égett.
75. szelv. sötét folt, 40–60 cm.
63. Dörzstál töredék. Vörös színű, belül sötétzöld mázzal. 75. szelv. 3. ány.
64. Fazék oldal- és talptöredéke. Világosszürke, fehér kavicsokkal. Elég rosszul kidolgozott, lyukacsosra és hólyagosra égett.
75. szelv. sötét folt 40–60 cm.
65. Oldaltöredék. Szürke, apró fehér kavicsokkal, lyukacsosra égett.
lh. uo. 75. szelv. XLVIII. gödör 65–72 cm.
66. Fazéktalp. Sötétszürke, összefüggően simított. Belül lyukacsosra égett.
67. Oldaltöredékek vízszintes simítással. Világosszürke, illetve világosbarna színűek. Anyaguk jól iszapolt. 4 db.
XLVIII. gödör, É-i fele, 80–90 cm.
68. Oldaltöredék. Sötétszürke, kívül függőlegesen simított vonalakkal.
lh. uo.
69. Oldaltöredékek. Szürkék, anyaguk kavicsos, lyukacsosra égett. 7 db.
XLVIII. gödör, D-i fele 80–90 cm.
70. Nyaktöredék (korsó), világosszürke. Anyagában apró fehér kavicsok.
XLVIII. gödör É-i fele 90–100 cm.
71. Nyaktöredék, világosszürke. Kívül vízszintesen simított.
XLVIII. gödör déli fele 90–100 cm.
72. Oldaltöredékek, vízszintes simítással. Szürke színűek, kavicsos és hólyagosra égett anyagból. 2 db.
XLVIII. gödör É-i fele 90–100 cm.
73. Oldaltöredékek, sötétszürke, vörösesharna, fekete színűek. Anyaguk szemcsés, kavicsos, keményre és hólyagosra égett. 5 db.
XLVIII. gödör É-i fele 136–146 cm.
74. Oldaltöredékek, sötétszürkék. Szemcsés, kavicsos, keményre égett anyagból. 2 db.
XLVIII. gödör É-i fele 180–203 cm.
75. Fazéktöredékek. Színük fekete, illetve vöröseshszürke. Anyaguk kavicsos, lyukacsosra égett. 5 db.
XLVIII. gödör D-i fele 200–220 cm.

LATE ROMAN HOUSES IN SZAKÁLY

Extract

At the site of Szakály-Réti földék, which yielded features of a settlement continuously occupied between the late Iron Age and the late Roman Period during the course of excavations between 1973 to 1980, in the recent years predominantly houses and pits from the 4th century A.D. were recovered. As much as the central part of the settlement could be identified on the basis of surface findings and earlier research, it was occupied by two buildings of oblong shape built on the surface. These features were indicated by rows of relatively large postholes. Of the two, buildings postholes associated with house II (located on the southern side) cut across a former pit dwelling (XLV) while this latter was dug into a neolithic pit (XLVII). Postholes of house I (located to the north), which may have been erected right after the destruction of house I, were cut across by later Roman pit. North of these two houses two pits were excavated which could be brought into association with these buildings.

Several parallels for both the post houses and the sunken-floored dwelling have been known since Prehistoric times through the Middle Ages, although buildings with posts were relatively rare in Pannonia. This type of houses is common predominantly at the fourth century settlements and "Roman stations" in the territories of the "Barbaricum" located north of the province of Pannonia.

Such buildings occurred at both late Roman sites and settlements of the Danubian provinces, although the characteristics of these structures are somewhat different from those built in Pannonia or in the frontline of the Danubian limes. Posts located to greater distances from each other are indicative of a lighter structure of the houses in Raetia-Noricum.

The dating of the post-houses under discussion here may in part be carried out using the evidence of fill found in the earlier pit

dwelling ("Grubenhaus") (pit XLV) and sherds recovered in the dense fill around the post holes. While late La Tène and early Roman Period finds in the first set date this feature to the beginning (first half) of the second century, materials from the top layer of leveling and postholes contained several pieces of ceramics which could be dated to the second half of the fourth or even to the beginning of the fifth century (Figures 11 and 16). Almost all surface buildings in Szakály may be dated to the end of the 3rd and 4th centuries while the sunken-floored dwellings were established between the first century B.C. and the 3rd century. Part of these pits may in fact be considered habitation features.

The structure of the Szakály settlement went through fundamental changes during the 3rd and 4th centuries; sunken-floored dwellings were replaced by surface buildings, the storage pits became significantly larger, and a new type of storage facilities built on the surface (similar to Roman *granaria*) started occurring as well. At the same time, by the beginning of the third century, pottery of La Tène D characteristics disappeared completely and were replaced by standard Roman types. Roman coins started appearing at the settlement only by the 4th century as well. The background of these changes must have been provided by the concentration of large estates, the establishment of *latifundia* thus accelerating the development of rural settlements which conserved prehistoric ways of life and production prior to the third century. The expansion of *latifundia* and especially Imperial estates within this category forced the adoption of more productive forms of subsistence by these small rural communities. Perhaps it was the result of this development that Valeria could export grain to Italy even in the second half of the 4th century.

D. Gabler – K. Ottományi

I. ANDRÁS KIRÁLY IDÉZŐBILLOGÁNAK MÁSODIK PÉLDÁNYA

A Magyar Nemzeti Múzeumnak 1988 őszén véltre kínáltak egy idézőpecsétet, amely a hatvanas évek elején Mélykút (Bács-Kiskun m.) Gányó nevű határrészében került elő.¹ Mivel a felajánlott tárgy I. Andrásnak a veszprémi Bakony Múzeumban őrzött idézőbillogával látszott megegyezőnek, megvétele előtt igen alapos vizsgálatokat végeztünk.² Ez annál is inkább szükséges volt, mert megtaláltuk a Nemzeti Múzeum irattárában azt a levelezést, amelyet Hampel József és a veszprémi billog eredeti tulajdonosa folytatott 1909-ben. A tárgyat Huth Miklós nemesszalóki (Veszprém m.) tanító kapta pénzkölcsön zálogaként egy ismerősétől, aki tartozását nem egyenlített ki. Huth először a Nemzeti Múzeumnak ajánlotta fel, de Hampel József „hozzáértő szakemberek” véleménye alapján a 19. század első harmadából származó hamisítványnak nyilvánította és megvételét elutasította.³ Ezt követően, 1911-ben ajándékozta tulajdonosa a veszprémi múzeumnak.

Kétségtől nagy felelősség Hampel és az általa említett szakemberek véleményével szemben állást foglalni, de megjegyzendő, hogy ők a veszprémi pecsétet látták, amelynek nyers, patinamentes felülete, gyengén kivehető részletformái valóban nem mutatnak megnyugtató módon középkori eredetre. Hitelességét a most előkerült, a muzeológusok és restaurátorok által egyértelműen középkorinak minősített pecséttel való egyezése igazolja (1., 2. kép).

A veszprémi idézőpecsétet publikáló Jakubovich

Emil nem ismerte Hampel szakvéleményét. A tárgy eredetisége mellett érvelve azonban közli azt a rajzot, amely először Bél Mátyás 1723-ban kiadott kötetében jelent meg, majd – némiképpen átrajzolt formában – Pray Syntagmájában⁴ (3. kép). A rajzot, amely akasztófül nélkül kétségtől az idézőbillogok pecsétképét ábrázolja, P. Munkácsy István Pál készítette és adta át Bél Mátyásnak. Magát a tárgyat egyik tudós szerző sem látta, innen származik a meghatározásában mutatkozó bizonytalanság: Bél pénznek vagy ércbullának véli, Pray pedig ércpecsétnek vagy typariumnak írja. Jakubovich Emil szerint a rajz a veszprémi idézőbillogról készült.⁵ Elképzelhető ugyan, hogy Bél Mátyás régészkedő kortársa az egyik idézőpecsétet rajzolta le, de a pecsétkép pontos megjelenítése mellett valószínűtlen, hogy az akasztófülről ne vett volna tudomást, holott az mindkét általunk ismert példányon egybe van öntve a pecséttel. Ez a kérdés ma már nem dönthető el, annyi azonban bizonyos, hogy még a kereskedelmi célra készült nagyobb arányú hamisítások előtt, a 18. század legelején felbukkant I. Andrásnak egy bullája, typariuma, esetleg idézőbilloga.

A két idézőpecsét anyagösszetételét az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága Archaeometriai Munkabizottság elnöke, dr. Bakos Miklós professzor és dr. Gegus Ernő tudományos főmunkatárs lézermikrospektrokémiai elemzéssel határozták meg. Anyaguk jelentősen különbözik, a veszprémi pecsét gyakorlatilag tiszta réz, aranyozás nyomai nélkül, a vé-

¹ Az eladó abban az időben Mélykúton volt tanító, az idézőpecsétet egy tanítványa adta át neki. A gyerek által megjelölt lelőhely valószínűleg már másodlagos, mert az eladó elmondása szerint a Gányó laza, homokos talajú terület, a tárgyat pedig vastag, szilárdan kötött, „rácementálódott” lösz borította, amelyet csak nehezen lehetett leáztatni, lepattogtatni róla.

² A Bakony Múzeumnak ezúton is szeretném megköszönni, hogy az összehasonlító vizsgálatokra a tulajdonában lévő idézőpecsétet átengedte.

³ MNM Irattára, aktaszám: 62/1909.

⁴ M. Belius, Hungariae antiquae et novae prodromus... (Norimbergae 1723) 66; G. Pray, Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae (Budae 1805) 7–8, VI.1.7.

⁵ Jakubovich E., I. Endre király törvénybeidéző ércbilloga. Turul 47 (1933) 56–74.; Váczy P., A királyi kúria bírósága és I. Endre király törvénybeidéző ércbilloga. Századok 68 (1934) 484–489.

1a. kép. A Magyar Nemzeti Múzeum idézőbilloga
Abb. 1. Zitationssiegel des Ungarischen Nationalmuseums
Fig. 1. Bulle d'assignation du Musée National Hongrois

1b. kép. A Magyar Nemzeti Múzeum idézőbilloga
 Abb. 1. Zitationssiegel des Ungarischen Nationalmuseums
 Fig. 1. Bulle d'assignation du Musée National Hongrois

telre ajánlott darab pedig alacsony öntartalmú bronz, előlapján vastag tűzaranyozás maradványaival.⁶

2. kép. A veszprémi Bakony Múzeum idézőbilloga
Abb. 2. Zitationssiegel des Bakony-Museums zu Veszprém
Fig. 2. Bulle d'assignation du Musée Bakony de Veszprém

Ugyancsak a veszprémi egyetem munkatársa, Baumann Miklós tudományos tanácsadó végezte el az újonnan előkerült idézőpecsét patinájának krisztallográfiai vizsgálatát, amely szerint „...a patina tömör, kristályos malachit, amely részben mikrokristályokból, részben jól kifejtett szabályos kristályokból áll. Az ilyen patina kialakulásához hosszabb idő (több száz év) szükséges.”⁷

A két idézőpecsétet a BM Országos Rendőrfőkapitányság Bűnügyi Technikai Intézetében összehasonlító mikroszkóppal is megvizsgáltuk. A szabad szemmel is jól látható eltérések – a függesztőfűl for-

mája és a közvetlenül alatta lévő N és D betűk távolsága – mellett számos részletben olyan egyezéseket tapasztaltunk, amelyek csak a két tárgy azonos öntőformájával magyarázhatók.⁸ Nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy a pecsétek viaszból formált öntőmintája azonos negatívból származik, amelyeken szabad kézzel formázták meg az akasztófüleket. E művelet során sérülhetett meg az egyik modellen a fül alatti szegély, s ennek kijavítása során keletkezett a köriratban – ezen az egy helyen – az eltérés. A veszprémi billog kevésbé részletgazdag felülete egyrészt jóval kopottabb állapotából, másrészt anyagából következik, a réz ugyanis nem tölti ki olyan tökéletes pontossággal az öntőformát, mint a bronz.

A magunk részéről elképzelhetőnek tartjuk, hogy a két idézőbillog viasz öntőmintáját I. András tyáriumával készítették. A király viaszpecsétjét nem ismerjük, a tihanyi alapítólevélen ma már csak 9 cm átmérőjű elszíneződés őrzi a nyomát. Az idézőbillog átmérője 6 cm, ha ehhez hozzászámítjuk a viaszpecséteken a pecsétképet körülvevő szegélyt, akkor körülbelül azonos méretű – a későbbi királyi pecséteknél kisebb – tyáriumot feltételezhetünk.⁹

Végezetül még egy vizsgálatra adódott lehetőség, a mélykúti idézőpecsét fülében ugyanis a korrózió által megőrzött textilszálakat találtunk (4. kép). Scanning elektronmikroszkóppal végzett vizsgálattal Gondár Istvánné a szálakat pamutnak határozta meg¹⁰ (5–6. kép). A korrózió által megtartott pamutszálak – amennyiben a 11. századból származnak – nagy valószínűséggel bizánci, esetleg arab importként kerültek Magyarországra.¹¹

A vizsgálatok eredményei, valamint a muzeológusok és restaurátorok egybehangzó szakvéleménye alapján a Mélykútról származó idézőbillogot a Nemzeti Múzeum megvásárolta.¹²

A kerek, öntött bronzpecsét előoldalán kiemelkedő borda választja el a középső mezőtől a körirattól, amely ugyanúgy, mint a veszprémin, nem középen

⁶ A két idézőpecsét pontos anyagösszetétele:

	MNM példánya főalkotó	veszprémi példány főalkotó
Cu		
Sn	3,1%	0,6%
Pb	1,2	0,4
Zn	0,03	0,6
Ni	0,06	< 0,01
Fe	~ 0,1	~ 0,1
Ag	0,0	0,0
Au	0	< 0,01
Sb	~ 0,5	< 0,01
Bi	~ 0,1	~ 0,1
Mn	< 0,01	< 0,01

Jelmagyarázat: < kevesebb mint; ~ körülbelül; 0,0 tizedszázalékos nagyságrendben.

A mélykúti billog előlapján a tűzaranyozás néhány % ezüstöt tartalmazó aranyból készült.

⁷ A vizsgálatokat végző kutatók önzetlen segítségét ezúton is hálásan köszönöm.

⁸ Novák László igazságügyi nyomszakértő és Juhász László okmányszakértő segítségét nagyon köszönöm.

⁹ Korai pecséteinknél érdekes jelenség, hogy méretük meglehetősen változó, és növekvő tendenciát mutat. Szent László pecsétjének átmérője is csak 7 cm (a körülötte lévő viasszal együtt 8,8 cm), Kálmán 1109-ből származó pecsétje 9 cm átmérőjű, míg II. Bélaé (1137-ből) 11 cm. *Fejérpataky L.*, *Turul* 10 (1892) 134–137; *Jakubovich*, i. m. 60.; *Baróti L.*, *Turul* 14 (1896) 62–64.

¹⁰ A vizsgálatok az INNOVATEX Textilipari Kutató és Fejlesztő Vállalat laboratóriumában készültek. Gondár Istvánné és Sipos Enikő segítségét ezúton is nagyon köszönöm.

¹¹ *M. Heiden*, *Handwörterbuch der Textilkunde* (Stuttgart 1904) 69.; *A. Geijer*, *A history of textile art* (Stockholm 1979) 10.

¹² Ltsz.: Ö/1.88.6. Átmérője: 6 cm, magassága függesztőfülrel együtt 6,9 cm

kezdődik. Szövege: + ANDRE[A]S DEI GRACIA VNGARIORVM REX. A pecsétmezőben háttámla nélküli, párnás trónon ülő királyt ábrázoltak, lábai alatt a széles számoly megszakítja a vonalkeretet és belenyúlik a köriratba. A király fején keresztes oromdíszekkel ellátott pántkorona van, halántékc süngökkel. Arca hosszúkás, széles, erőteljes orral és valószínűleg szakállal. Köpenye a jobb vállon van összetűzve, bal karját könyökig takarja, s merev ráncokkal tagolva háromszög alakban csüng le a test előtt. Szétterpesztett lábszárai között függőleges ráncokkal ábrázolták a bokák fölött végződő tunikát, lábfejei kifelé fordulva nyugszanak a trapéz alakú számolyon vagy párnán. Jobb felsőkarja csaknem vízszintes, föltartott alsókarjával magasra emeli a jogart, amelynek keresztje egyúttal a körirat elválasztó keresztje is. Bal könyöke a trónusra támaszkodik, alsókarja csaknem függőleges, kitárt tenyerében kereszttel ellátott országmát tart. Az előlapot borító tűzaranyozás a mélyebben fekvő felületeken jól megmaradt. A pecsét tetején domború felületű szalagfül van, amelynek hátsó oldala igen erősen kopott, az egyik szélén kopásból eredő csorbulás is van. A hátoldalon sima, aranyozás legcsekélyebb nyomai nélkül, meglehetősen korrodált és egy mély, íves karcolás van rajta (7. kép).

Az idézőpecsét korának és rendeltetésének meghatározását Jakubovich Emil kielégítő módon elvégezte a veszprémi példányról írt, idézett tanulmányában. Leírását csak néhány aprósággal kell pontosítani. Mivel a veszprémi billog erősen kopott és éppen a király neve kevésbé olvasható, Jakubovich ANDREAS-nak írja. Az összevetésnél azonban kiderült, hogy mindkét példányon egyformán kimaradt a második A betű, tehát hibás, ANDRES formában írták a nevet. Ugyancsak a rosszul kivehető részletek miatt nem pontos a királyi jelvények leírása, de erre később visszatérek.

Jakubovich a veszprémi idézőbillog trónképének példaként sorolja fel a 11. század első feléből származó német császári és királyi pecséteket, amelyeken a trónoló uralkodó azonos formában jelenik meg. Nem ismerhette azonban azt a később előkerült két magyar királyi ólompecsétet, amelyek további bizonyítékul szolgálnak arra, hogy az általa idézett trónkép valóban meghonosodott 11. századi pecséteinken.

Az egyik Péter király ólombullája, amely 1940-ben került a Nemzeti Múzeumba, s amelynek a veszprémi idézőbilloggal azonos királyképére közölje, Huszár Lajos is felhívta a figyelmet.¹³ Felirata az előlapon a király feje mellett két függőleges sorban PET/RVS, a hátlapon vízszintesen, négy sorba osztva:

¹³ Huszár L. Magyar Múzeum 1947. december, 13–16.

3. kép. G. Pray Syntagma ... c. kötetében megjelent rajz
Abb. 3. Die im Band Syntagma ... von G. Pray erschienene
Zeichnung

Fig. 3. Dessin d'une bulle publié par G. Pray (1805)

DI GRA/VNGA/RIORV/REX (8. kép). A másik Salamon ólompecsétje, amelyet a hetvenes években találtak a belgrádi felsővár ásatásán. Ennek előoldalán vonalkörrel elválasztott felirat veszi körül az uralkodót, akinek lábai, koronájának oromdíszai és a jobbjaiban magasra emelt jogar keresztje belenyúlnak a körirat sávjába. A hiányos köriratból csak az .ALOM.. betűk olvashatók. Hátoldalán a Péteréhez hasonlóan négy vízszintes sorban elhelyezett felirat: DEI/GRACI/VNGRO/.VM. A pecsét feliratainak elhelyezéséből következtethető, hogy a REX szót az előoldal köriratában, a névvel együtt tüntették fel.¹⁴

A betűtípusok teljes mértékben megegyeznek az idézőbillogokon és a két ólompecséten, beleértve a PETRVS és az ANDRES nevek végén lévő, szögletes, három egyenes vonalból formált S betűket is. A gracia szó C betűs – ekkor még ritkábban használatos – írásmódja pedig a Salamon-pecsét hátoldalán fordul elő. A hiányos felirat miatt – legalábbis a közölt fotó alapján – nem dönthető el bizonyosan, hogy a körirat sávjába beleérő jogar keresztje ugyanúgy elválasztó funkciót látott-e el, mint az idézőbillogokon. Elhelyezkedése mindenestre azonos, s erre a korabeli német pecséteken sehol nem találunk példát. Csak a 12. században fordul elő, hogy a jogar keresztje beleér a

¹⁴ D. Gaj-Popovic, Olovna bula madarskog kralja Salamona. Godišnjak grada Beograda 25 (1978) 163–167.

köriratba, de szóelválasztó funkciója egyik esetben sincs.¹⁵

A királyképet mindegyik pecséten hasonló – a német példákat követő – köpenymegoldással és kéztartással ábrázolták. A jellegzetes, V alakú ráncokat vető palást I. Béla pecsét-töredékén is felismerhető, amelyen csak az uralkodó mellrész és szakállas fejének alsó része maradt meg.¹⁶

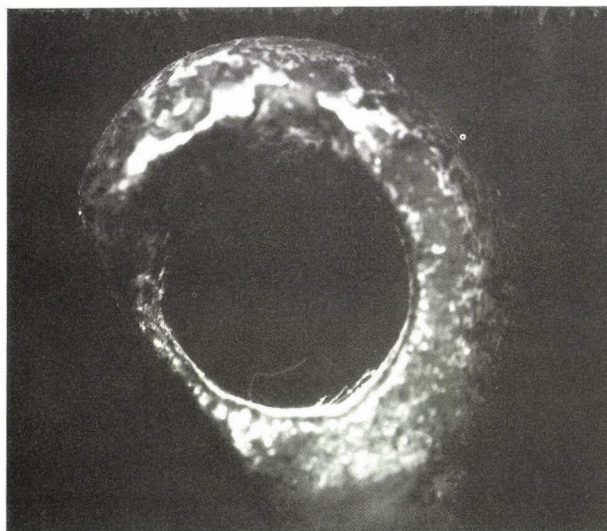
A királyi jelvényeket illetően azonban a magyar pecsétek jelentősen eltérnek a német példáktól. Vizsgálatunkhoz jó alkalmat nyújtanak a Nemzeti Múzeum új idézőpecsétjének kitűnően látható részletei. A magyar koronázási jelvények és képi megjelenésük összevetéséből ugyan korábban arra a következtetésre jutottam, hogy a jelvények ábrázolásánál a középkorban éppúgy nem számíthatunk tárgyi hűségre, mint ahogy a 13. század előtt általában a személyek portrészerségére sem.¹⁷ A jelvények ábrázolási típusaiban mégis megfigyelhető bizonyos következetesség, s ezért nem érdektelen áttekinteni 11. századi királyábrázolásainkat.

A legkorábbi Szent Istvánnak a palástra hímzett képe, amelyen a kerek mezőkkel (ékkövekkel) díszített pántkoronán liliom formájú oromdíszek vannak. A korona a homlok fölött felfelé mutató tompaszögű ékbe törik, halántékcsőngője nincsenek.

Péter és Salamon ólompecsétjén ugyancsak három liliom formájú oromdísszel ellátott korona van, az előbbin nem, de az utóbbin jól kivehető az a bronznak a homlok fölött ékbe futó vonala. Mindkettőn a járomcsont magasságáig érő, egyenes, karikában (gyöngyben) végződő halántékcsőngő jelenti az eltérést Szent Istvánnak a paláston lévő koronájától. Ugyanez a koronaforma található Salamon és Szent László denárain is.¹⁸

Az idézőpecséteken jól láthatók az áll magasságáig érő, az egész arcot keretbe foglaló csüngők, amelyek háromkaréjos, lóhere végződésűek. Az a bronznak a homlok fölött ékbe futó vonala is kivehető, ami megerősíti Jakubovich feltételezését, hogy I. András pecsétjét Szent István pecsétje után vésette. A lényeges különbség, hogy a korona oromdíszei nem liliom formájúak, hanem világosan láthatóan gömbös szárvégződésű kereszttek (9. kép).

I. Gézának a magyar koronán lévő képével azért nem érdemes ebben az összefüggésben foglalkozni,

4. kép. A MNM idézőbillojának függesztőfüle, belsejében textilmaradványokkal (mikroszkóp fotó)

Abb. 4. Hängeöse des Zitationssiegels des UNM, im Inneren mit Textilienresten (Mikroskop-Foto)

Fig. 4. Crochet de suspension de la bulle d'assignation du MNH, dedans avec des restes du textile (photo microscopique)

mert Bizáncban készült és nyilvánvalóan a bizánci udvarban szokásos koronák egyik válfaját ábrázolja. Szent László viaszpecsétjén pedig a korona formája nem látható.¹⁹

Az idézőpecséteken látható korona-forma a kortárs német ábrázolásokon nagyon ritka, csak II. Konrád egyik pecsétjén fordul elő.²⁰ A bizánci pénzeken tanúsága szerint viszont I. Jusztinianusz idejétől kezdve az állig érő két halántékcsőngő állandó tartozéka a zárt koronáknak és a diadémoknak egyaránt, a 7. századtól pedig megjelenik a zárt korona tetején a kereszt is, rendszerint gömbös szárvégződésekkel.²¹

Az országalma összes 11. századi királyábrázoláson egyforma, a gömbön kiszélesedő szárú latin kereszt áll (10. kép). Az is következetes, hogy mindegyiken az uralkodó baljában ábrázolják a globust. Ez a német pecséteken kevésbé konzekvens, végig a 11.-ik században váltakozik a kereszt és az egyszerű gömbalakú globus, és a jobb, illetve a bal kézben egyaránt előfordul. A bizánci császárképeken is mindkét kézben lehet az országalma, de ha jogarral vagy labrummal együtt szerepel, akkor – a reprezentatív tartás szerint – mindig a bal kézben van.²²

¹⁵ I. (Barbarossa) Frigyes és VI. Henrik pecsétjein. *O. Posse*, Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige (Dresden 1909) I. Taf. 22. 1–2., 23. 1–4.

¹⁶ Jakubovich, i. m. 60.; Gy. Györffy, Byzantinische Forschungen 1 (1966) 150–157, 2. t.

¹⁷ Lovag Zs., A magyar koronázási jelvények (Budapest 1986)

¹⁸ CNH I. 19, 20, 22, 28, 29.

¹⁹ Fejérfpataky L., i. m. 135.

²⁰ *O. Posse*, i. m. T. 12. 1.

²¹ Ph. Grierson, Catalogue of the Byzantine Coins (Washington 1968) II. 81.

²² J. Deér, Der Globus des spätrömischen und des byzantinischen Kaisers. Symbol oder Insigne? Byzantinische Zeitschrift 54 (1961) 305, 310; A. Pertusi, Insigne del potere sovrano e delegato a Bisanzio e nei paesi di influenza bizantina. In: Simboli e simbologia nell'alto medioevo (Spoleto 1976) II. 531, 536.

Királyábrázolásainkon leginkább változik az uralkodó jobbában tartott jelvény. Szent Istvánál ez a szárnyas lándzsa, az első érmein is megjelenő *Lancea Regis*.²³ Péter ólompecsétjén lilomos jogar, Salamonén kiszélesedő szárú keresztben végződő pálca szerepel. A veszprémi idézőbillog jogarát – a német és francia ábrázolások mintájára – Jakubovich lilomnak írta le, s csak feltételezésként merült föl, hogy a köriratban szabálytalanul elhelyezett szöveg elválasztó kereszt talán a jogarhoz tartozik.²⁴ Az új idézőpecséten azonban világosan látszik, hogy a köriratban lévő gömbös szárvégződésű kereszt tulajdonképpen a jogar tartozéka, szára áthalad a trónképet keretelő körvonalon (11. kép). Így azt a jogartípust formázták meg, amelyet a magyar korona Bizáncban készült rekeszszománc képén I. Géza tart a kezében.²⁵

A növényi ornamentikával összekapcsolt kereszt egyértelműen bizánci ábrázolási típus, amely a 4. századig követhető vissza. Eredeti jelentése a keresztnek mint az élet fájának, a paradicsomi reménységnek, eschatologikus, üdvhozó szimbólumnak a felfogása. J. Flemming, aki a típus kialakulását és különböző változatainak elterjedését vizsgálta, eredetét Konstantinápolyban feltételezi. Azt is megállapítja, hogy a levélkehelyből kinövő kereszttel díszített tárgyak megrendelői között feltűnően gyakran szerepelnek a császár, az uralkodói család, illetve az udvar környeze-

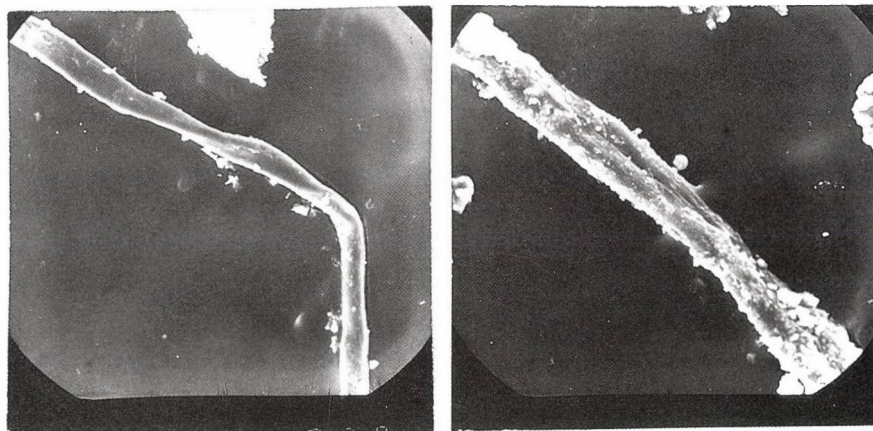
téből származó donátorok. Európa egyéb részeiben a motívum Konstantinápolyból származó drága ajándéktárgyak révén terjedt el.²⁶

Mind a növénydíszes keresztmotívum eredetéből, mind az idézőpecséten lévő jogarforma teljes hiányából a német pecséteken és általában a nyugati uralkodói jelvények között az következik, hogy párhuzamait Bizáncban kell keresni.

A bizánci császár eredetileg csak akkor viselt jogart, amikor mint első konzul lépett a nyilvánosság elé, konzuli öltözékben és jelvényekkel, köztük a konzuli pálcával. Utóbbinak végén az 5. század közepétől jelenik meg a kereszt, a korábbi sas helyett. A 7. századtól használják a katonai gálaöltözékekkel együtt is, s ettől kezdve válik általános jelvénné, rövid vagy hosszú nyéllel, végén egyszerű vagy kettős kereszttel. Jelenléte a pénzek folyamatos, más ábrázolásokon szinte teljesen kiszorítja a hasonló funkciójú labarum.²⁷

A növényi ornamentikával összekapcsolt kereszt csak a 11. században tűnik fel a jogar végén. Először Konsztantinosz Monomakhosz két érmén, a császár jobbában tartja a rövid, felső felében gyöngyözött nyelű jogart, amelynek végén gömbös szárvégződésű kereszt van, tövétől felfelé ágazó két levélindával.²⁸

Csaknem azonos rajzolatú az a jogar, amelyet I. Géza tart a magyar koronán lévő képén, és a vele

5–6. kép. Az idézőbillog fülében talált pamutszálak elektronmikroszkópos felvétele. (5. kép: 400 x nagyítás, 6. kép: 1000 x nagyítás)

Abb. 5–6. Elektronenmikroskopische Aufnahme der in der Öse des Zitationssiegels gefundenen Baumwollfäden (Abb. 5: 400fache Vergrößerung; Abb. 6: 1000fache Vergrößerung)

Fig. 5–6. Fils de coton trouvés au crochet de suspension de la bulle. Photos de microscope électronique, grossi 400 fois (Fig. 5), grossi 1000 fois (Fig. 6)

²³ *Gedai I.*, A magyar pénzverés kezdete (Budapest 1986); és *Alba Regia* 14 (1975) 249–288; *L. Kovács*, *Acta ArchHung* 40 (1988) 275–300.

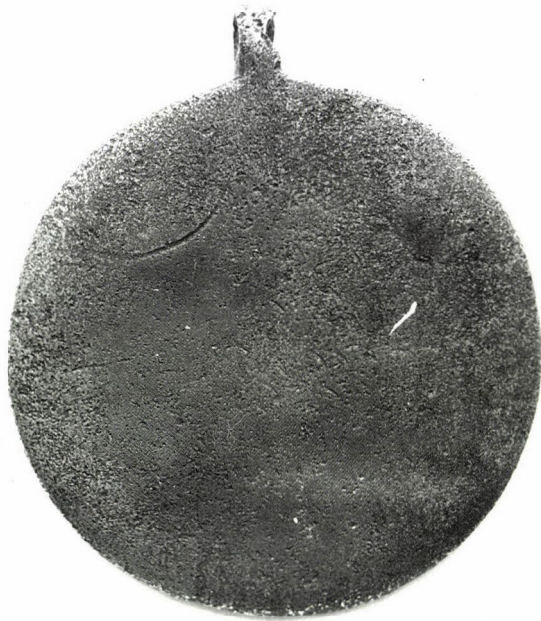
²⁴ A tárgyat Kovács Évával és Marosi Ernővel megtekintve merült fel a gondolat.

²⁵ *Kovács É.*, *Signum crucis – lignum crucis*. In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: Székely Gy. (Budapest 1984) 417.

²⁶ J. Flemming, *Kreuz und Pflanzenornament*. *Byzantinoslavica* 30 (1969) 114–115.

²⁷ K. Wessel, *Szepter*. In: *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst* III. (Stuttgart 1978) 399–403.

²⁸ W. Wroth, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum* (London 1908) J. III. 80, Pl. LVIII. 11, 12; C. Morrisson, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale* (Paris 1970) II. 632, Pl. LXXXV. AV/01.

7. kép. A MNM idézőbillogának hátoldala
Abb. 7. Rückseite des Zitationssiegels des UNM
Fig. 7. Revers de la bulle d'assignation du MNH

egy időszakból származó, a Hahuli ikonon levő zománcképen Dukasz Mihály felesége, Mária.²⁹ Végül I. Komnenosz Aleksziosz 1081–92 között vert egyik érmén a császár jobbáiban tartja a hosszúszerű, gömbös szárvégződésű keresztet jogart, a kereszt tövétől kiinduló leveles indákkal.³⁰ A pénzek tanúsága szerint ez a jogartípus többé nem fordul elő a bizánci császári jelvények között.

Csábító gondolat, hogy valódi jelvényként fogjuk fel az idézőpecséten ábrázolt jogart, bár Kovács Éva joggal figyelmeztet arra, hogy a bizánci pénztörténet gazdag, de ingoványos talaja a jelvények kutatásának.³¹ Véleményét támogatja az is, hogy mind Konsztantinosz Monomakhoszt, mind Aleksziosz Komnenoszt másfajta jogarral, illetve labarummal is ábrázolták különböző veretű érmeiken.³² Tény viszont, hogy – bár a 10–13. századi bizánci érmeiken és pecsételen nagyon gyakori a növényi ornamentikával összekapcsolt kereszt – jogarként csak a 11. században fordul elő, s először éppen I. András kortársánál.

Vajay Szabolcs a Monomakhosz-koronáról tételezte fel, hogy a Kijevből visszatért I. András kérte és kapta Bizáncból, a trónviszályok során szétszóródott királyi jelvények pótlására.³³ Ezt a korábban is felvetődött gondolatot a diadém formája és lelőkörményei ugyan nem támasztják alá, de a bizánci jogarról esetleg feltételezhető, hogy Konstantinápolyból származó jelvény volt. Ennek emlékét őrzi talán a corona graeca I. Géza képének hasonló jogara. Ellentmond viszont a feltételezésnek az, hogy a még apja életében megkoronázott Salamon ólompecsétjén már csak egyszerű kereszttel díszített jogar szerepel.

Az egymásnak ellentmondó adatok és feltételezések megoldása talán a III. Béla uralkodása idején a jelvények között felbukkanó kettőskereszt analógiája alapján lehetséges. Arról Kovács Éva mondta ki határozottan, hogy nem Bizáncból átvett jelvény volt, hanem csupán a keresztfa ereklje foglalatának Bizáncban kialakult formáját alkalmazta III. Béla, a jelvények közé iktatott ereklje ábrázolására.³⁴

A palmettákból kinövő kereszt képét és talán az uralkodói reprezentációban különösen gyakori előfordulását valószínűleg már Kijevből ismerte I. András.³⁵ Az 1054-ben eltemetett Jaroszláv nagyfejedelemnek a kijevi Szent Szófia katedrálisban lévő szarkofágján több példányban is szerepel ez a keresztforma.³⁶ Nem jogar-jelvény átvételéről van tehát szó, hanem egy határozott jelentéssel bíró ábrázolástípusról, ami ugyanúgy Krisztus keresztfájára, annak győzedelmes, üdvhozó jelentésére utal, mint a kettőskereszt.

A motívum átvétele a 11. századi magyar királyi reprezentáció bizánci elemeinek sorát bővíti. Bár a nyugati uralkodói jelvények kialakulásában is a bizánci példa volt a meghatározó, de ott a tárgyak formája és magának az uralkodónak az ábrázolása kevésbé konkrét, kevésbé igazodik a bizánci mintához.³⁷ Szent István – kétségkívül valóban használt – lándzsa jelvényét Deér József ugyancsak bizánci eredetűnek tartja, s ugyanez vonatkozik a halántékcüngős koronákra is, amit nálunk sokkal konzekvensebben ábrázoltak, mint nyugaton.³⁸

Egyértelműen Bizáncból származó gyakorlat az ólompecsétek használata, Péter és Salamon pecségei-

²⁹ Guram Abramishvili, *The Khakhuli Triptych* (Tbiliszi 1988) Taf. 6.

³⁰ J. Sabatier, *Description générale des monnaies byzantines*. (Londres 1862) II. 188, Pl. LII. 5; C. Morisson, i. m. 675, Pl. XCIII. E1/02.

³¹ Kovács É., i. m. 422.

³² W. Wroth, i. m. Pl. LVIII/6–10; C. Morisson, i. m. Pl. LXXXV, XCIII.

³³ Sz. de Vajay, *Acta HistArtHung* 22 (1976) 6.

³⁴ Kovács É., *Acta HistArtHung* 15 (1969) 13; Uő. i. m. 416.

³⁵ J. Flemming, i. m. 115; Pénzekben való gyakori ábrázolása mellett sokszor fordul elő császári tisztviselők pecsétjein a 10–11. században. G. Schlumberger, *Mélanges d'Archéologie Byzantine, Sceaux Byzantins inédits* (Paris 1895) 207, 227, 235, 257, 260; Uő. *Thèmes Byzantins – Sceaux de plomb inédits. Revue Archéologique* 1883. 10–11, 21.

³⁶ J. Flemming, i. m. 101, Abb. II. 18.

³⁷ J. Deér, i. m. 68–69.

³⁸ J. Deér, *Byzanz und die Herrschaftszeichen des Abendlandes. Byzantinische Zeitschrift* 50 (1957) 427–430.

nek mérete, az uralkodó alakja és a feliratok elhelyezése is közvetlen átvételre utal. A császári ólompecsétek az uralkodót mindig mellképben vagy állva ábrázolják, trónon csak a pecsét másik oldalán ábrázolt Krisztus ült.³⁹

I. András idézőbillogán a keleti és a nyugati elemek keverednek, a bizánci típusú jelvényeket viselő király megformálása – feltételezések szerint Szent István pecsétjének közvetítésével – a német viaszpecsétek mintájára történt.

Az idézőbillog használatát Jakubovich 1933-ban megjelent cikkében nyugati, közelebbről német eredetűnek feltételezi, de erre tárgyi bizonyítékot nem talált. Az azóta eltelt több mint fél évszázadban sem tudunk újabb előkerült példányokról.⁴⁰ A Pray és Jakubovich által felsorolt példák egyrészt jóval későbbiek, másrészt viaszpecsétekre vonatkoznak.⁴¹ Victor Gay közölt két későbbi ábrázolást (1390-ből és 1393-ból), amelyeken szerint az uralkodó viaszpecsétjét tartalmazó kerek dobozkat viseli igazolásul a küldönc a vállára, illetve az övére akasztva.⁴² A magyarországi emléktárgyakban viszont jelentősnek tekinthető az előkerült bronz idézőpecsétek száma. A Magyar Nemzeti Múzeumban 1890 óta őrzött, Szent Mihály arkangyalt láindsával és keresztes globussal ábrázoló függeszűfűles bronzérmét Jakubovich az I. András idézőbilloggal való forma- és méretazonosság miatt a veszprémi káptalan idézőpecsétjeként határozta meg.⁴³ Salamon király bronzpecséte, amely a múlt század 70-es éveiben Szentesen, földből került elő, elkallódott, csak leírások maradtak róla.⁴⁴ Az utóbbi években felbukkant, Agnus Deit ábrázoló idézőpecsétet Kubinyi András III. Béla korára keltezte.⁴⁵

I. András idézőbilloga második példányának előkerülése először gyanút keltett a tárgy hitelességét illetően. A hazai joggyakorlat frásos forrásaiból azonban kiderül, hogy a billogok viszonylag gyakori előfordulása egyáltalán nem indokolatlan. A forrásokat összegyűjtő Hajnik Imre idézi a váradi regestrum 78. pontját, amelyből megtudjuk, hogy a királyi billogosok egy-egy vármegyének csak egyes részein voltak illetékesek, Hevesben például két „biloti regales”-t említenek egy időben.⁴⁶ A bőséggel megmaradt adatok szerint a megyébe kiküldött, billogosoknak neve-

zett királybírák poroszlói vitték a perbe idézettekhez a billogokat. Györffy György szerint a hírvívés, idézés feladatát is ellátó királyi csőszök is használták. Az I. András és Béla herceg között lejátszódó várkonyi találkozásnál ajtónálló „comes preconum” kései utódának, a Buzád nembeli Trisztánnak, a királyi csőszök ispánjának 1250-ből származó COMES TRISTANVS ME MISIT köriratú, Pray által közölt viaszpecsétjét idézi bizonyítékul Györffy.⁴⁷

Az oklevél nélkül, csak pecséttel történt idézésre még a 14. századból is ismerünk adatokat.⁴⁸ Hosszú életű és elterjedt gyakorlat lévén nem tekinthető különlegesnek, csak rendkívül szerencsésnek, hogy I. András idézőbillogának már második példánya is előkerült.

8. kép. Péter király ólompecsétje
Abb. 8. Bleisiegel des Königs Péter
Fig. 8. Sceau de plomb du roi Péter

Végezetül visszatérnék az idézőbillog – nálunk forrásadatokkal és tárgyakkal egyaránt bizonyított – használatának eredetéhez. Az ólompecséteknél egészen bizonyos a bizánci gyakorlat közvetlen átvétele. Kérdés, hogy nem erről van-e szó az idézőbillogok esetében is? A pecsétani szakirodalom egyetért abban, hogy a fémpecsét használatát az egész Nyugat Bi-

³⁹ G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire Byzantin* (Paris 1884) 418–423. A bizánci ólompecsétek átmérője 9–60 mm között változik.

⁴⁰ Alkalmam volt konzultálni a párizsi Bibliothèque Nationale, Cabinet des Médailles kutatóival, akik a francia anyagban nem ismernek hasonlót. Ugyancsak negatív véleményt közöl a német emlékek vonatkozásában Györffy György, akinek szíves szövegi közlését köszönöm.

⁴¹ G. Pray, i. m. Tab. I. fig. 1–2; Jakubovich E., i. m. 72–73.

⁴² V. Gay, *Glossaire Archéologique I.* (Paris 1887) 236–237.

⁴³ Jakubovich E., i. m. 70–72.; Gerevich T., Magyarország

románkori emlékei (Budapest 1938) 212, CCXXIX.t.7.; Magyar Művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky S. I. (Budapest é. n.) 423.

⁴⁴ Csallány G., Aranykalász, Szentes, 1935. XII. 28–29.; Huszár L., i. m. 16.; Kubinyi A., FA 35 (1984) 142–143.

⁴⁵ Kubinyi A., i. m. 139–158.

⁴⁶ Hajnik I., A magyar bírói szervezete és perjoga az Árpád- és vegyesházi királyok alatt. (Budapest 1899) 5.

⁴⁷ G. Pray, i. m. Tab. I. fig. 2.; Györffy Gy., István király és műve (Budapest 1977) 242.

⁴⁸ Hajnik I., i. m. 236.; Anjoukori Okmánytár VII. 171. Levéltári Közl. I. (1923) 208.

9. kép. I. András koronája a MNM idézőbillován
Abb. 9. Krone des Königs auf dem Zitationssiegel des UNM
Fig. 9. La couronne d'András Ier sur la bulle d'assignation du MNH

10. kép. Az országalma a MNM idézőbillován
Abb. 10. Reichsapfel auf dem Zitationssiegel des UNM
Fig. 10. Le globe royal sur la bulle d'assignation du MNH

zánból vette át. A pápai ólombullák éppúgy onnan kapták indítékukat, mint Nagy Károly és Kopasz Károly bullái. Utánuk csak a 10. században, s elsősorban a keletrómai császársággal folytatott kapcsolatban használnak az itáliai és német – császárok vagy császárságra törő – uralkodók a szokásos viaszpecsét helyett fémpecsétet. A bizánci mintakép minden esetben kimutatható még a 11. században is, II. Henrik és II. Konrád fémpecsétein.⁴⁹ Nemigen lehettek tehát I. András korában Bizánctól független nyugati példák a bronz idézőpecsétekhez.

Bizánci idézőpecsétet éppúgy nem ismerünk, mint nyugatit, de a keleti császárság pecsételési gyakorlata közvetett példát adhatott az idézőbillogekhoz. Először is a ritkábban, s csak a birodalmon kívülre használt arany- és az egyébként általános ólompecsétet mindig az iratra függesztették, tehát lazább volt a kapcsolat az írott szöveg és a pecsét közt, mint a rá-

⁴⁹ W. Ohnsorge, *Abendland und Byzanz. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte der byzantinisch-abendländischen Beziehungen und des Kaisertums.* (Weimar 1958) 288–290.

⁵⁰ A. Grabar, *L'asymétrie des relations de Byzance et de l'Occident dans le domaine des arts au moyen âge.* In: *Byzanz und der*

nyomott viaszpecsétet használó nyugati okleveles gyakorlatban. Másféle funkciója is volt a pecsétnek, mint nyugaton, ahol elsősorban az oklevél hitelesítésére szolgált. A képeket – s ezen belül az uralkodóké – Bizánccban az ábrázolt személy képviselőjének, helyettesének tekintették, a képmás eltérő felfogásának jelentőségére André Grabar, a császárkép vonatkozásában pedig Deér József hívja fel a figyelmet.⁵⁰ Ebbe a

11. kép. I. András jogara a MNM idézőbillován
Abb. 11. Zepter des Königs auf dem Zitationssiegel des UNM
Fig. 11. Le sceptre sur la bulle d'assignation du MNH

körbe illik az idézőbillog tulajdonképpeni szerepe, a király embere jelzi vele, hogy az uralkodó nevében, helyetteseként jár el.

A különálló bronzpecsétek pusztán formai párhuzamait azokban a domborművesen öntött, felüggeszthető bronz érmekben látjuk, amelyekre a 7–11.-ik századból ismerünk példákat a zarándokemlékek között.⁵¹ Ezek a szenteket ábrázoló, feliratos, méretükben és anyagukban hasonló érmek lehettek esetleg formai, míg a császári bullák funkcionális példaképei a magyar idézőbillogeknek.

Lovag Zsuzsa

Westen. Sitzungsberichte der Phil-Hist. Kb der ÖAW 432. (Wien 1984) 23.; J. Deér, i. m. (1961) 61, 68–69.

⁵¹ G. Vikan, *Byzantine Pilgrimage Art* (Washington D.C. 1982) 15, 40, fig. 8, 30.

Auszug

Das Ungarische Nationalmuseum erwarb durch Ankauf ein aus Bronze gegossenes Zitationssiegel, das im Alföld, in der Gemeinde Mélykút gefunden wurde und dessen gleiches Exemplar seit 1911 im Bakony-Museum zu Veszprém aufbewahrt wird. Die Gestalt des auf dem Thron sitzenden Königs wird von der Rundschrift + ANDRE [A] S DEI GRACIA VNGARIORVM REX umgeben. Schon der Mitteiler des Zitationssiegels von Veszprém hat festgestellt, daß es das vor Gericht zitierende Siegel des Königs András I. (1046–60) ist. Über rechtsgeschichtliche Daten, Gesetze und sonstige schriftliche Quellen, die von einer ohne Urkunde, bloß mit einem Siegel vorgenommenen Vorladung zum Rechtsstreit berichten, stehen uns vom 11. Jh. zur Verfügung.^{5, 46} Die mit dem Vergleichsmikroskop durchgeführten Untersuchungen haben erwiesen, daß das vom Ungarischen Nationalmuseum erkaufte Siegel aus demselben Gußmodel stammt wie das Veszprémer, nur ihr Material eine andere Zusammensetzung zeigt⁶ und die Vorderseite des ersten feuervergoldet war.

Die Königsgestalt des Zitationssiegels – und die fast gleichartigen königlichen Bleisiegel, von denen Abb. 8 den König Péter zeigt – wurde nach Muster der deutschen Siegel aus derselben Zeit dargestellt, jedoch die Königsinsignien sind von byzantinischem Typ. Die aus dem Ansatz des Kreuzes des Zepters ausgehende Rankenverzierung ist ein typisch byzantisches Motiv, das auf den mit dem Herrscher in Zusammenhang stehenden Goldschmiedearbeiten besonders häufig vorkommt und auf das Kreuz Christi hinweist.²⁶ Als Zepter erscheint es von den byzantinischen Kaiserdarstellungen allein auf den Münzen des Konstantinos Monomachos und Alexios I. Komnenos, sowie an zwei gleichfalls aus dem 11. Jh. stammenden byzantinischen Emailbildern, auf der Darstellung des Königs Géza I. an der ungarischen Krone und auf der von Maria, der Gemahlin des Kaisers Michael Dukas auf dem Khakhuli-Ikon (Tbilisi).

Der auf dem Zitationssiegel von András I. sichtbare Zepter byzantinischen Typs und die Krone mit Pendilien erweitern die Reihe der in den Dienst der ungarischen königlichen Repräsentation

gestellten byzantinischen Elemente des 11. Jh. Gleichfalls nach byzantinischen Vorbild wurden die von König Péter und seinem Nachfolger Salamon, den unmittelbaren Vorgängern des András I. erhalten gebliebenen Bleibullen erzeugt.

Außer den historischen Daten beweisen den Gebrauch des Zitationssiegels in Ungarn die in zwei Exemplaren vorhandenen Siegel des András I., ein kirchliches Zitationssiegel aus dem 11–12. Jh., ein bloß aus Beschreibungen bekanntes Stück des Königs Salamon⁴⁴ sowie ein auf das 12. Jh. datiertes Zitationssiegel mit der Darstellung des Agnus Dei.⁴⁵

Verfasserin kennt keine ähnlichen Stücke und selbst die Konsultation mit französischen und deutschen Kollegen führten zu keinem Erfolg. Sie wirft die Ursprungsfrage des Gebrauches des Zitationssiegels auf und geht hierbei davon aus, daß im Westen nur nach byzantinischem Muster Metallsiegel erzeugt worden sind und auch noch im 11. Jh. auf den westlichen Gold- und Bleisiegeln der unmittelbare byzantinische Einfluß nachgewiesen werden kann, sie hält also nicht für wahrscheinlich, daß der ungarische Gebrauch dieses Siegels aus den Westen einen Impuls erhalten hätte.

In der Weise des byzantinischen Siegelgebrauches erblickt jedoch Verfasserin das unmittelbare Vorbild des Zitationssiegels. In Byzanz wurde einerseits stets ein solches Metallsiegel benutzt, das immer extra an die Urkunde aufgehängt war.⁴⁹ Auch die byzantinische Bildauffassung unterschied sich von der westlichen. Das Abbild des Herrschers auf dem Siegel vertrat, ersetzte die dargestellte Person und dies gleicht der durch das Siegel der vom König in die Komitate entsandten Richter – fast im Namen des dargestellten Königs – erfolgten Vorladung.

Schließlich erwähnt Verfasserin die unter den Pilgerdenkmälern aus dem 7–11. Jh. erhalten gebliebenen, reliefiert gegossenen, Heilige darstellenden, inschriftlichen Bronzemedailen als die der Form nach entsprechenden Parallelen des Zitationssiegels.⁵²

Zs. Lovag

LE DEUXIÈME EXEMPLAIRE DE LA BULLE D'ASSIGNATION EN JUSTICE DU ROI ANDRÁS Ier

Résumé

Le Musée National Hongrois a fait l'acquisition d'une bulle d'assignation en bronze, trouvée à Mélykút, commune située sur la Grande Plaine hongroise, bulle dont un exemplaire est conservé depuis 1911 au Musée Bakony de Veszprém. Sur la bulle la figure du roi sur le trône est entourée par l'exergue + ANDRE(A) S DEI GRACIA VNGARIORVM REX. L'auteur de la publication sur la bulle de Veszprém a déjà constaté que cette bulle d'assignation est celle d'András Ier (1046–60). A partir du 11ème siècle l'histoire du droit, les lois et d'autres sources écrites fournissent des données sur l'assignation en justice sans diplôme, uniquement par bulle (note 5 et 46). Les examens faits par microscope comparatif ont démontré que la bulle récemment achetée par le Musée National Hongrois provient du même moule que celle de Veszprém, seule la composition de leur matière est différente (note 6), et le côté droit de la première est revêtue de dorure à feu.

Les bulles d'assignation – et les sceaux de plomb presque du même âge, parmi lesquels le tableau 8 présente celui du roi Péter – représentent la figure du roi à l'instar des sceaux allemands de l'époque, mais les insignes royaux sont du style byzantin. Les rameaux de feuillages qui ornent le pied de la croix du sceptre sont un motif byzantin caractéristique qui figure particulièrement souvent sur des pièces d'orfèvrerie en rapport avec le monarque et rappellent la Vraie Croix (note 26). En tant que sceptre se motif n'apparaît sur les images des empereurs byzantins que sur les monnaies de Constantin Monomaque et Alexis Ier Comnène, ainsi que sur deux plaques d'émaux également provenant du 11ème siècle, sur l'image de Géza Ier qui se trouve sur la couronne hongroise, et sur celui de Marie, épouse de l'empereur Michel Doukas, image qui se trouve sur l'icône de Khakhoulî (Tbilissi).

Le sceptre du style byzantin et la couronne avec des penden-

tifs sur la bulle d'assignation d'András Ier élargissent les éléments byzantins de la représentation des rois hongrois au 11ème siècle. Les bulles de plomb subsistant de Péter, prédécesseur immédiat d'András Ier et de Salamon, son successeur, ont été également préparées selon le modèle byzantin.

La preuve de l'utilisation en Hongrie des bulles d'assignation sont – outre les données historiques – la bulle d'András Ier qui subsiste en deux exemplaires, une bulle d'assignation ecclésiastique provenant du 11ème–12ème siècle, la bulle d'assignation du roi Salamon qu'on ne connaît que par des descriptions (note 44), ainsi qu'une bulle d'assignation datée du 12ème siècle qui représente Agnus Dei (note 45).

L'auteur ne connaît pas d'autres pièces et la consultation menée avec des spécialistes français et allemands n'a donné aucun résultat. L'auteur pose la question de l'origine quant à l'utilisation de la bulle d'assignation. Partant du fait qu'à l'Ouest on n'a préparé des bulles en métal que d'après le modèle byzantin, il tient pour invrai-

semblable que la pratique hongroise ait reçu une impulsion de l'Ouest.

Cependant dans la manière de l'utilisation byzantine des bulles il voit les antécédants indirects des bulles d'assignation. D'une part on a toujours utilisé à Byzance des bulles en métal, accrochées séparément au diplôme (note 49). D'autre part la conception byzantine de l'image était différente de celle de l'Ouest, l'image du monarque byzantin sur la bulle représentait, remplaçant la personne symbolisée et ceci a des ressemblances avec l'assignation pour ainsi dire au nom du roi représenté sur les bulles et faite par la voie des juges envoyés par le roi dans les comitats.

Pour terminer, l'auteur fait mention – en tant que parallèle de forme des bulles d'assignation – des médailles en relief de bronze, représentant des saints et portant des inscriptions, trouvées parmi les reliques de pèlerins (note 52).

Zs. Lovag

VATYAI URNATEMETŐ SZÁZHALOMBATTÁN

Közleményünkkel bővíteni szeretnénk a vatyai kultúrába tartozó hozzáférhető leletek sorát. Óriási űr van a feltárt és a publikált anyag között, pedig csakis az ásatások eredményeinek közzététele vezethetne a régóta vitatott problémák megoldásához, akár a kultúra eredetének, akár belső fejlődésének, vagy az ún. késő-vatyai kultúrának a kérdésében.¹ 1985-ben ásatást végeztünk a Százhalombatta-Alsó Szőlők nevű lelőhelyen, melynek egy része ma már a város déli részén elterülő Dunai Kőolajipari Vállalat (DKV) területén van. Mintegy 50 m²-es felületen 21 urnasírt tártunk fel (1. kép).

Már régóta tudomásunk van itt egy középső bronzkori urnatemetőről, hiszen a DKV ülepítőtavainak építései a földmunkák során a gépek kifordítottak néhány urnát. A 70-es években Topál Judit leletmentést végzett itt, a római kori Matrica déli temetőjének 213 sírját tárta fel. A római temető északi szélénél jelentkező – feltehetően nagy kiterjedésű – vatyai urnatemetővel akkor pénz- és időhiány miatt nem tudtak foglalkozni.² A százhalombattai Matrica Honismereti Szakkör pincéjébe került bronzkori anyagból két urnát tudtunk rekonstruálni (3. kép 4, 8). 1985-ben beazonosítottuk a lelőhelyet, de sajnos már csak igen kis kiterjedésű bolygatatlan területet találtunk, a DKV építkezései során nagyban átalakították a táj eredeti arculatát.

Két 2 x 5 m-es árkot, s az egyik árokra déli irányban egy 5 x 6 m-es szelvényt nyitottunk, s ezekben kezdtünk dolgozni. A második ásónyomnál különböző nagyságú és elhelyezkedésű kövekre bukkantunk, így ezután a kőborítást óvatosan, kézi munkával bontottuk ki. A szelvényben 10 kőkupacot (csoportot) tudtunk elkülöníteni (2. kép). Nem mindegyik kőkupac alatt találtunk temetkezést, s olyan eset is előfordult, hogy a kőborítások között bukkantunk az urnasírra. Sírfoltot egy esetben sem lehetett megfigyelni; a sírmélység 80–150 cm között változott.

A sírhelyek kövel való megjelölése nem ritka az őskor különböző periódusaiban. Kalicz a centeri urnák kapcsán említi, hogy kövek jelezték a temetkezések helyeit.³ Banner is írja könyvében, hogy az egykori sírkövek ugyan eltűntek idővel Budakalászárról, de a sírgödörök kőpakolása megmaradt.⁴ Fonyódon szintén tártak fel lapos köveket, melyek a sírokat takarták.⁵

Európa bronzkorában is gyakran találkozunk kőpakolásos sírokkal, kőből épített sírkamrákkal, tumulusokkal, vagy kis körbekevert sírhelyekkel.⁶

Ilyen jellegű kőpakolásos vatyai urnatemetőt a múlt század óta nem tártak fel. Érdy János Budapest-Kelenföldről említ hason-

lót: az urnák kövekkel voltak körülrakva és lapos kövel letakarva.⁷ Százhalombattán nyolc sírnál észleltük, hogy az urnafészket még külön is körbepakolták kövekkel és az alját megszórták kavicsokkal (2, 8, 11, 12–16. sz. sírok). Két sír (2. és 8. sz.) kivételével mindegyiket lefedték egy kisebb vagy nagyobb mészkőlappal – ennek a visszajáró halott lelkiétől való félelem lehetett az oka.

Valószínűleg a vatyai kultúrán belül nem egyedülálló jelenség ez a temető, különösen olyan területeken, ahol elérhető távolságról be tudták szerezni a köveket. A mieinkhez hasonló mészkövek Sós-kút környékén találhatók, feltételezésünk szerint onnan hozhatták ide. A kőpakolásos vatyai urnatemetők hiányát inkább azzal magyarázhatjuk, hogy a sírok legtöbbször földmunkák során kerülnek elő, az urnákat gyakran a gépek fordítják ki. Ilyen esetekben lehetetlen a sírok eredeti helyzetét megfigyelni. A 70-es években, amikor erre a temetőre rátaláltak, hasonló volt a helyzet, így a jelentésben sem tesznek említést kövekről.

Sírtérkép

Az 1. és 1/a. sír egymáshoz közel került elő a II. sz. kutatóárokban. Az urnafészkek körül kövek voltak szétszórva. Az 1. sírt nem fedte kőlap, az 1/a. sírt egy kőlap fedte és az urnafészkek is körbe volt pakolva nagy kövekkel.

1. sír: mélysége: 100 cm. Az urna borítótállal takarva, hamvakat nem tartalmazott. Az urnában egy kis tálka összetöredezett darabjai. Az urna mellett egy füles korsó és egy edény alja.

Mellékletek: 1. *Urna:* fazék alakú urna, pereme egyenesre vágott, rajta négy enyhén kihúzott bütyök. M: 27 cm; Szá: 19 cm; Fá: 7 cm. Ltsz.: 87.3.1. (3. kép 5).

2. *Korsó:* egyfüldű szürke, csanakaküpos aljú korsó, hasának törvonalán 3 bütyök, felettük 3 pontdísz. M: 19 cm; Szá: 12,5 cm; Fá: 7 cm. Ltsz.: 87.23.1. (3. kép 7). 3. *Edényalj:* Barnásszürke edény alsó része. Fá: 8 cm. Ltsz.: 87.23.2. 4. *Tálka:* barnásszürke kis tálka alsó része. Pereme hiányzik. Fá: 6 cm. Ltsz.: 87.23.3. (3. kép 2). 5. *Tál:* fekete csanakaküpos aljú borítótál. M: 8 cm; Szá: 30 cm; Fá: 8 cm. Ltsz.: 87.23.4. (3. kép 5).

1/a. sír: mélység: 100 cm. Közvetlenül az 1. sír mellett kisebb urna kőlappal és borítótál darabjaival fedve. Hamvakat nem tartalmazott. 1. *Urna:* tölcéséres nyakú, kettős konikus hasú egyfüldű urna. Nyaka alatt három párhuzamos vonal, lejjebb hármas bepontosítás alatt függő dísz, legalul fordított V minta vonalkötegetben. M: 24,5 cm; Szá: 14 cm; Fá: 8,5 cm. Ltsz.: 87.3.2 (3. kép 1). 2. *Tál:* szürkére

¹ Bóna I., Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen (Bp. 1975.) 28–78. Bándi G., A Regia 6–7 (1965–66.) 19–25. Mozsolics A., A kispesti korabronzkori urnatemető (Bp. 1942). Hänsel B., Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 V. Chr. In: Prähistorische Archäologie im Südosteuropa Band 1. (Berlin, 1982.) 27–31. Bóna I.–Nováki Gy., Cumania 7 (1982) 63.

² Topál J., The southern cemetery of Matrica (Bp. 1981) 8. Magyarország Régészeti Topográfiája 7. A budai és szentendrei já-

rás. (Bp. 1986.) 27/8. lelőhely 237–239. 27/11. lelőhely: 241–242.

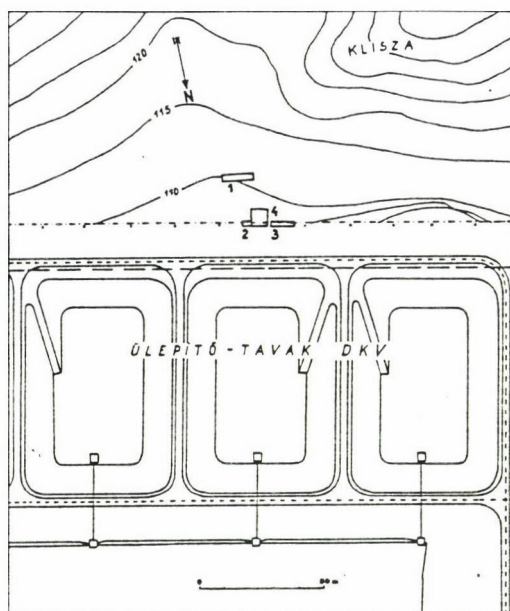
³ Kalicz N., Die Pécel (Badener) Kultur und Anatolien (Bp. 1963.) 7–14.

⁴ Banner J., Die Pécel Kultur (Bp. 1956). 191–192.

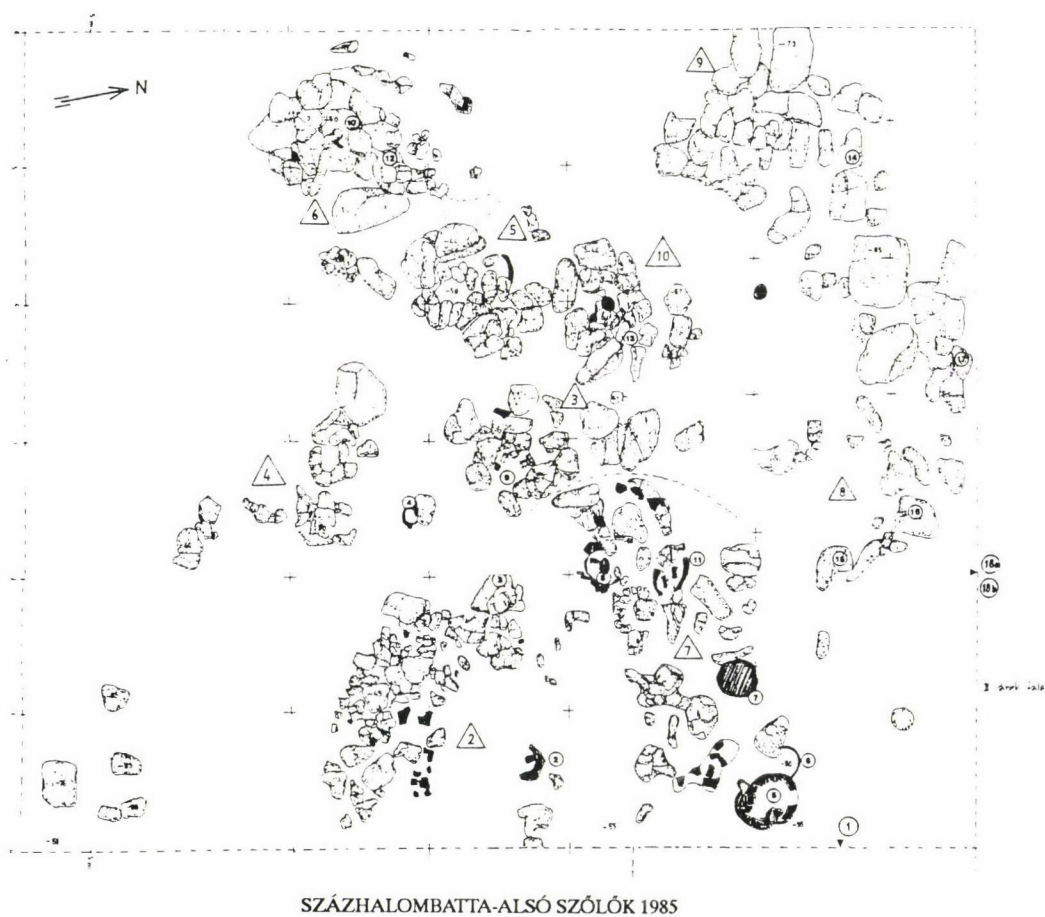
⁵ Ua. 28.

⁶ Coles, J. M.–Harding, A. F., The Bronze Age in Europe. (London 1979). 38, 12. kép, 45, 46, 59, 26. kép.

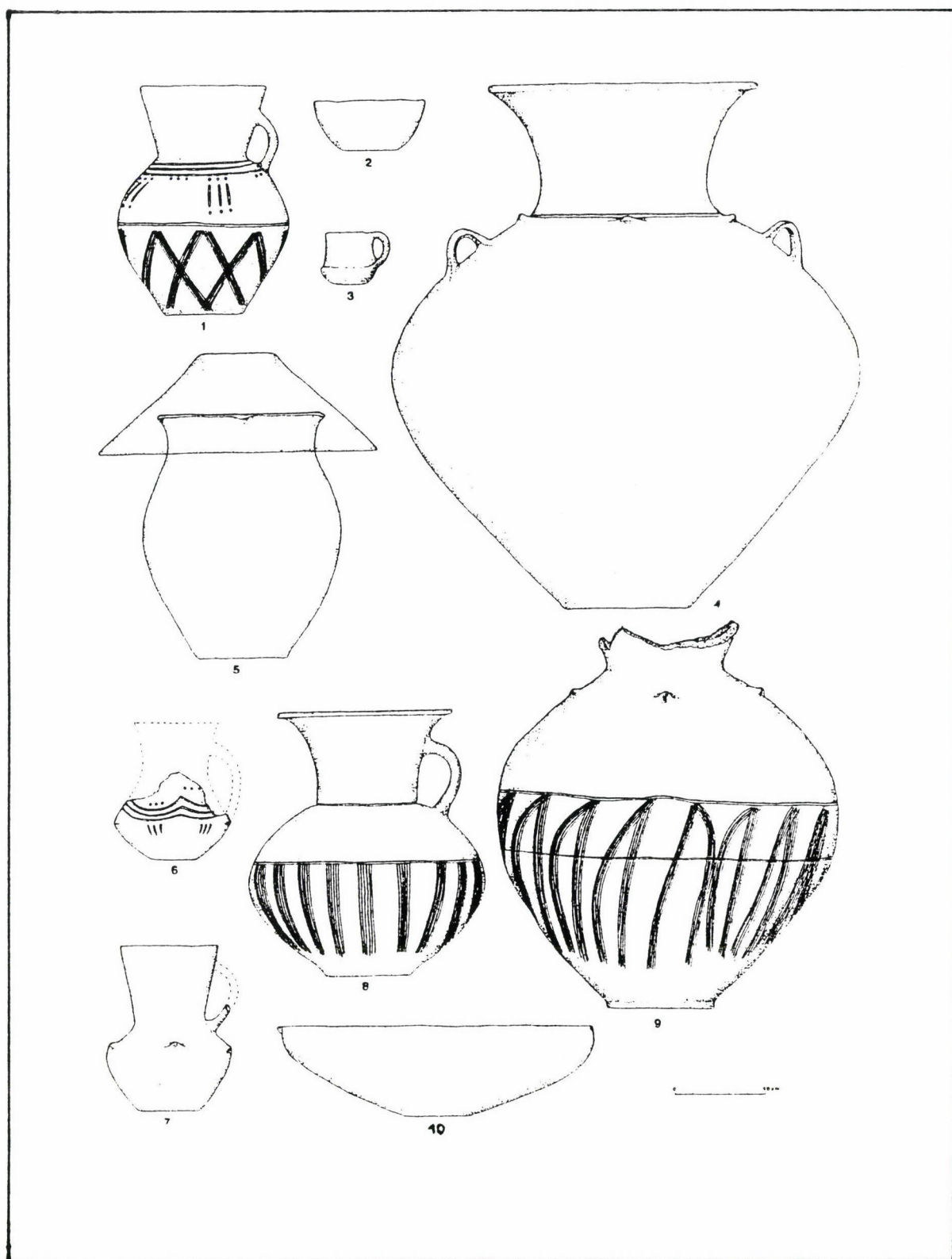
⁷ Érdy J., AK 2 (1861) 29–45.

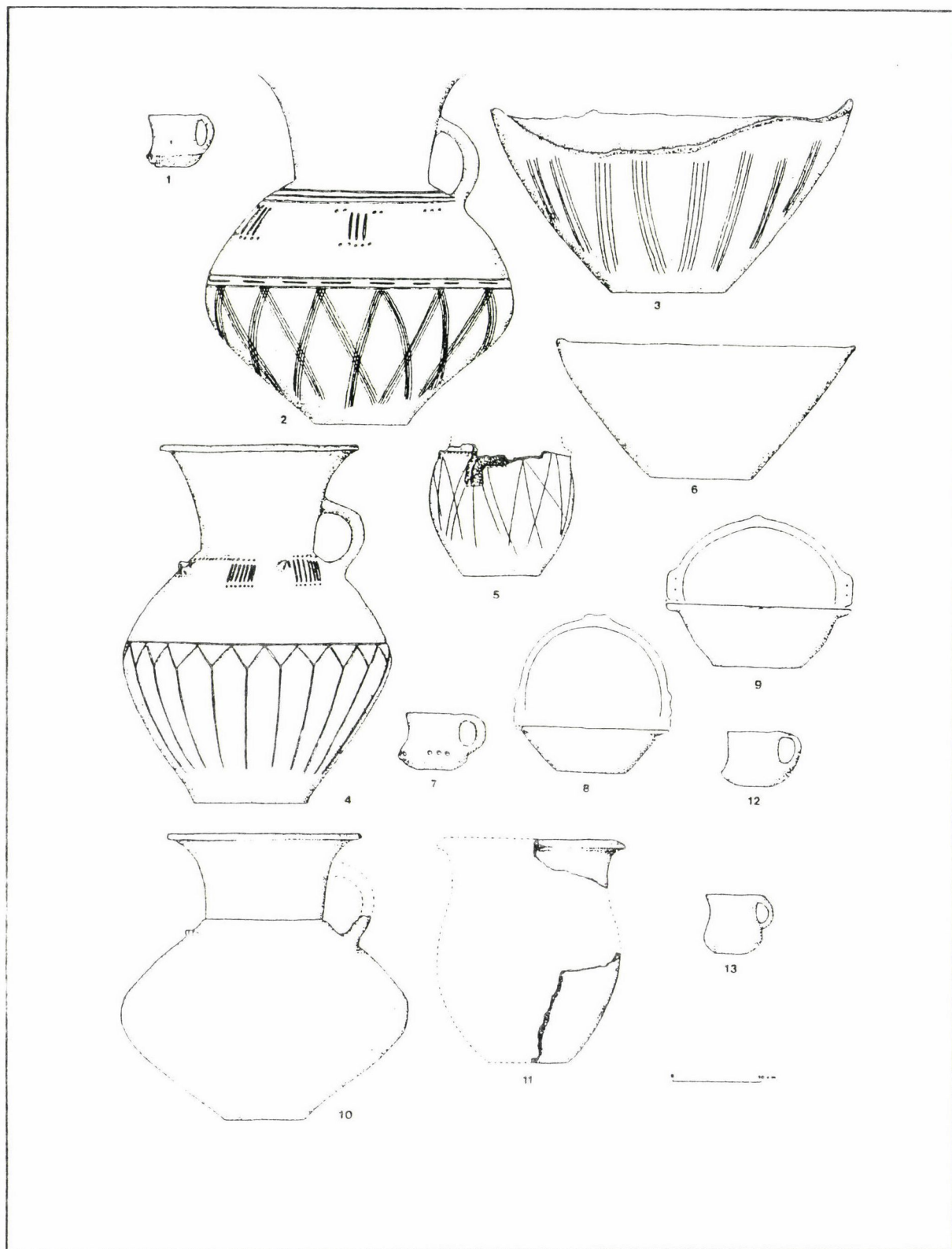
1. kép. Százhalombatta-Alsó Szőlők. Az ásatás helyszínrajza
Abb. 1. Százhalombatta-Alsó Szőlők. Lageplan der Ausgrabung

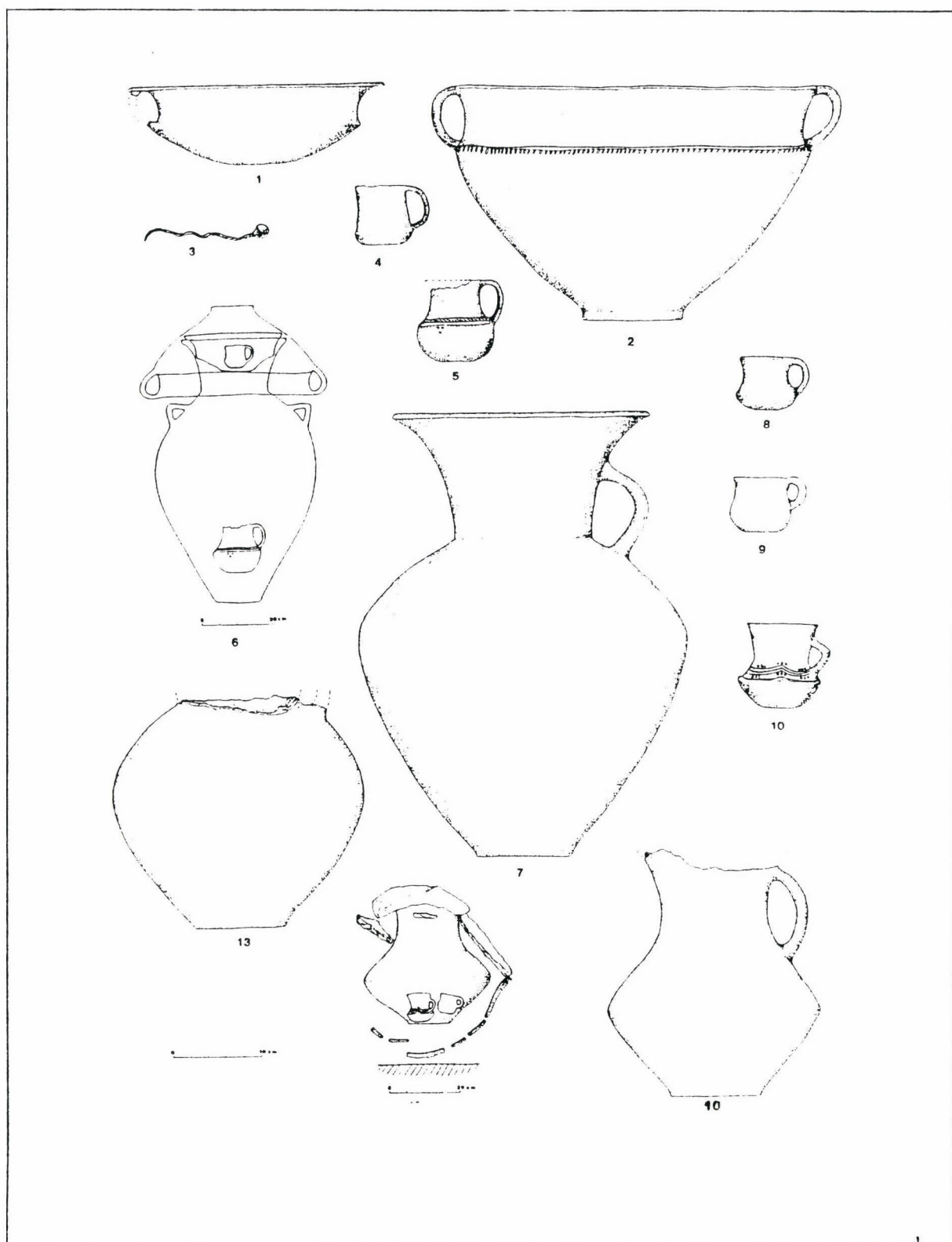
2. kép. Százhalombatta-Alsó Szőlők. A 4. szelvény alaprajza
Abb. 2. Százhalombatta-Alsó Szőlők. Grundriß der Fläche 4

3. kép. Százhalombatta-Alsó Szőlők. 1, 3, 6. 1/a. sír. – 2, 5, 7, 1. sír. – 4, 8. Szórvány, Topál Judit ásatásából. – 9, 10. 7. sír
 Abb. 3. Százhalombatta-Alsó Szőlők. Gräber 1, 3, 6. Grab 1/a – 2, 5, 7. Grab 1 – 4, 8. Streufund, aus der Ausgrabung von Judit Topál –
 – 9, 10. Grab 7

4. kép. Százhalombatta-Alsó Szőlők. 1, 2, 5, 6, 5. sír. – 3. 6. sír. – 4, 8. 4. sír. – 7, 9, 11, 12. 3. sír. – 10, 13. 2. sír
Abb. 4. Százhalombatta-Alsó Szőlők. 1, 2, 5, 6. Grab 5 – 3. Grab 6 – 4, 8. Grab 4 – 7, 9, 11, 12. Grab 3 – 10, 13. Grab 2

5. kép. Százhalombatta-Alsó Szőlők. 1–5. 10. sír. – 6. A 10. sír az előkerüléskor. – 7, 8. 11/a. sír, urna és bögre. – 9–12. 9. sír. – 13. 8. sír
Abb. 5. Százhalombatta-Alsó Szőlők. 1–5. Grab 10 – 6. Grab 10, bei der Ausgrabung. – 7, 8. Grab 11/a, Urne und Becher – 9–12. Grab 9 –
13. Grab 8

égetett vékony falú borítótál darabjai és egy fül töredéke, 19 db. Ltsz.: 87.3.5. 3. *Füles bögre*: szürke, gömbölyű hasú kis füles bögre. M: 5,5 cm; Szá: 5 cm; Fá: 3 cm. Ltsz.: 87.3.4 (3. kép 3). 4. *Füles bögre*: vörösré égetett kis edény töredéke, alja csanakakúpos, testén meander minta és körben hármass benyomott pontdísz. Fá: 4 cm; Ltsz.: 87.3.3.

2. *sír*: mélysége: 91 cm. A 2. sz. kőborítástól keletre. Az urna száját sem borítótál, sem kőlap nem fedte. Vállán egy kis bögre, az urnában hamvak. Az urna mellett kövek, alatta kb. 30 cm mélységben apró kövek, kavicsok. Mielőtt az urnát a sírgödörbe helyezték, a gödör alját kövekkel megszórták.

Mellékletek: 1. *Urna*: tölcséres nyakú, kihajló peremű, erősen bikonikus urna. Fülével szemben három kis bütyök. M: 32 cm; Szá: 20 cm; Fá: 8,5 cm; Ltsz.: 87.4.1. (4. kép 10). 2. *Füles bögre*: szürke egyfülű, enyhén kihajló peremű, omphalosos aljú bögre. M: 6,2 cm; Szá: 5,8 cm; Fá: 2 cm; Ltsz.: 87.4.2. (4. kép 13).

3. *sír*: mélysége: 91 cm. A 2. sz. kőkupac északi szélén, a 2. sír közelében. A temetkezést egy nagy kőlappal fedve, ami eléggé összenyomta az urnát és a borítótálat is. Az urna szájában egy kisebb tálka, az urnában hamvak és két kis füles göbře.

Mellékletek: 1. *Tál*: fekete, bikonikus, fül nélküli tál, hasán hullámvonalas díszítés. Nem lehetett rekonstruálni. Fá: 9 cm; Ltsz.: 87.5.1. 2. *Urna*: sárgásbarna, vastag falú fazék alakú urna díszítetlen töredékei, egyenes peremén négy bütyök. Fá: 8 cm; Ltsz.: 87.5.5. (4. kép 11). 3. *Tál*: sárgásbarna színű, behúzott, egyenesre elvágott peremű tál két lyukkal átfúrva. Alja csanakakúpos. M: 5,5 cm; Szá: 16,2 cm; Fá: 8,8 cm; Ltsz.: 87.5.4. (4. kép 9). 4. *Füles bögre*: szürkésfekete kis bögre, enyhén kihajló peremű, füle peremből indul. Hasán három benyomott pontdísz. M: 5,6 cm; Szá: 8 cm; Fá: 2 cm; Ltsz.: 87.5.3. (4. kép 7). 5. *Füles bögre*: szürkésfekete kis bögre, füle peremből indul, alja omphalosos. Díszítetlen. M: 5,6 cm; Szá: 5,7 cm; Fá: 3 cm; Ltsz.: 87.5.2 (4. kép 12).

4. *sír*: mélysége: 91 cm. A 4, 3, és 2. sz. kőkupac között. Az urnában hamvak és kövek, az urna szájában egy kis függeszthető tálka, ráborítva egy behúzott peremű borítótál. Az egész temetkezést egy nagy mészkőlap fedte.

Mellékletek: 1. *Urna*: szürke, tölcséres nyakú, egyfülű bikonikus urna. Vállán négy bütyök, köztük bekarcolt függőleges vonaldísz és pontokban végződő vonalkötegek. Hasán fordított V-mintából vonalköteg. M: 42 cm; Szá: 20 cm; Fá: 11,3 cm; Ltsz.: 87.6.1. (4. kép 4). 2. *Tálka*: szürkésbarna kis tál. Egyenesre vágott peremből három bütyök kihúzva és egy kettős bütyök két helyen átfúrva. M: 5,6 cm; Szá: 15 cm; Fá: 7,5 cm; Ltsz.: 87.6.2. (4. kép 8). 3. *Tál*: behúzott, egyenesen elvágott bütykös peremű borítótál összetartozó darabjai. Nem rekonstruálható. Ltsz.: 87.6.3.

5. *sír*: mélység: 99 cm. A 7. sz. kőborítás alatt mészkőlap fedte. Az egyfülű urnában hamvak, összetört edények darabjai és egy kis bögre. Egyenes peremű tál fedte. Az urna északi oldalán egy csupor.

Mellékletek: 1. *Urna*: tölcséres nyakú, gömbös hasú egyfülű urna. Nyaka alatt három párhuzamosan bekarcolt vonal alatt pontokban végződő vonalkötegek. Hasán bekarcolt zezzug minta. M: 40 cm; Szá: 25 cm; Fá: 10,5 cm; Ltsz.: 87.7.1. (4. kép 2). 2. *Tál*: szürke, csanakakúpos aljú tál, díszítetlen. Egyenesre vágott peremből szemben egy-egy bütyök kihúzva. M: 17 cm; Szá: 31,5 cm; Fá: 11 cm; Ltsz.: 87.7.2. (4. kép 6). 3. *Füles bögre*: fekete, füle peremből indul, alja omphalosos. M: 5,5 cm; Szá: 5,5 cm; Fá: 1,5 cm; Ltsz.: 87.7.5. (4. kép 1). 4. *Csupor*: gömbös hasú barna csupor része. Hasán bekarcolt vonalak, vállán bütyök és apró bekarcolt vonalak. Fá: 8,2 cm; Ltsz.: 87.7.3. (4. kép 5).

6. *sír*: mélység: 80 cm. Bolygatott urnasír hamvak nélkül. Mikor az 5. sz. sírt eltemették, ezt az urnát elvették, mert hastól felfelé hiányzik. Körülötte kövek.

Mellékletek: 1. *Urna*: szürkésfekete urna alsó része, függőleges bekarcolt vonalkötegekkel. M: 17 cm; Fá: 11,5 cm; Ltsz.: 87.8.1. (4. kép 3).

7. *sír*: mélység: 108 cm. A 7. sz. kőpakolás alatt. Az urnát egy egyfülű tál és egy mészkőlap fedte. Az urnában hamvak.

Mellékletek: 1. *Urna*: szürke bikonikus urna, vállán négy bütyök és egy fül csomkja. Nyaka töredékes, pereme hiányzik, hasán bekarcolt vonalkötegek. M: 49 cm; Fá: 11 cm; Ltsz.: 87.9.1. (3. kép 9). 2. *Tál*: egyenes behúzott peremű egyfülű tál, peremén három bütyök. M: 9 cm; Szá: 34 cm; Fá: 7,5 cm; Ltsz.: 87.9.2. (3. kép 10).

8. *sír*: mélység: 89 cm. A 3. sz. kőkupac alatt egy kis tojásdad alakú urna, benne hamvak és egy ökölnyi kődarab. Az urnafészek körbepakolva kövekkel.

Mellékletek: 1. *Urna*: gömböshasú, csanakakúpos aljú urna, vállán egy fül csomkja. M: 33 cm; Fá: 10 cm; Ltsz.: 87.10.1. (5. kép 13).

9. *sír*: mélység: 128 cm. Az egész temetkezést egy nagy kőlap fedte, ami alatt teljesen összeroskadt a sír. Borítótálként régi urnafeneket használtak (5. kép 12). A kisméretű urnában kődarabok és két füles bögre. Hamvakat nem tartalmazott.

Mellékletek: 1. *Urna*: barnás színű, vékony falú, egy fülű díszítetlen bikonikus urna. M: 27 cm; Szá: 13 cm; Fá: 10,5 cm; Ltsz.: 87.11.1. (5. kép 11). 2. *Urnafenék*: széttöredezett díszítetlen darabok. Ltsz.: 87.11.4.; 3. *Füles bögre*: tölcséres nyakú, egyfülű vékony falú bögre. Hasán négy árkolt bütyök, felette hármass meander minta. M: 8 cm; Szá: 7,8 cm; Fá: 3,3 cm; Ltsz.: 87.11.3. (5. kép 10). 4. *Füles bögre*: kis fekete gömbös hasú bögre. Füle az enyhén kihajló peremből indul, alja omphalosos. M: 6 cm; Szá: 6 cm; Fá: 2 cm; Ltsz.: 87.11.3. (5. kép 9).

10. *sír*: mélység: 140 cm. A 6. sz. kőkupac alatt, az egyik leg gazdagabb sír, egy nagy mészkőlap fedte. A nagy amphora alakú urnában a hamvak közt egy csavart szárú gömbfejű bronz tű és két kis bögre. Az urna száját két tál fedte. Megfigyelhető volt, hogy eredetileg mindkét bögre a kisebbik tálban állt, s később estek bele az urnába (5. kép 6).

Mellékletek: 1. *Urna*: amphora alakú, erősen kihajló peremű sárgásbarna urna. Vállán két kis hegyes fül, fül alatt körben ötös bekarcolt vonalkötegek, alatta zezzug minta. M: 68 cm; Szá: 32 cm; Fá: 10 cm; Ltsz.: 87.12.1. (6. kép 6). 2. *Tál*: erősen kihajló peremű szürkésfekete tál, egy füllel. Omphalosos aljú. M: 7 cm; Szá: 32 cm; Fá: 4,5 cm; Ltsz.: 87.12.4. (5. kép 1). 3. *Tál*: két fülű fazék alakú nagy borítótál. Vállán körbe bevagdolás. M: 26 cm; Szá: 39 cm; Fá: 11 cm; Ltsz.: 87.12.5. (5. kép 2). 4. *Füles bögre*: sárgára égett gömbös hasú, kihajló peremű bögre. Füle peremből indul, hasán mészbetétt dísz, feneke omphalosos. M: 8 cm; Szá: 6 cm; Fá: 3 cm; Ltsz.: 87.12.2. (5. kép 5). 5. *Füles bögre*: szürkésfekete, enyhén kihajló peremű, omphalosos aljú bögre. M: 5,6 cm; Szá: 6 cm; Fá: 2,3 cm; Ltsz.: 87.12.3. (5. kép 4). 6. *Bronz tű*: csavart szárú, átfúrt gömbfejű tű. H: 9,5 cm; Ltsz.: 87.12.6. (5. kép 3.).

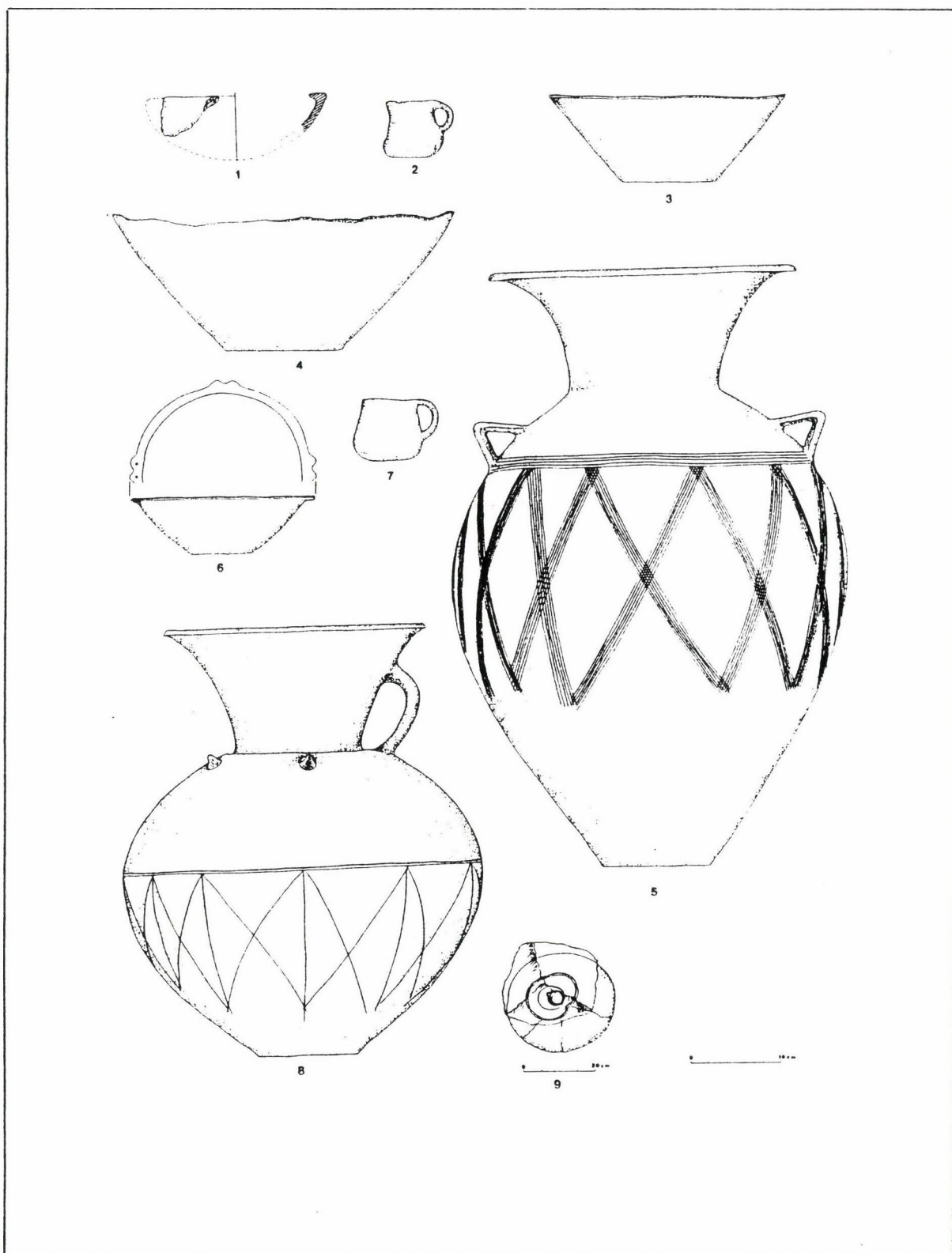
11. *sír*: mélység: 100 cm. A 7. sz. kőpakolás alatt, mellette a 11/a sír. Először egy sírnak véltük. A 11. sír tölcséres nyakú urnájában nem voltak hamvak. Az urna szájában fenékel lefelé egy kis tál, s az egészen egy hatalmas kőlap. Az urnától keletre egy másik szétroncsolt urnában (11/a) kalcinált csontok, egy kis bögre és egy tál töredékei.

Mellékletek: 1. *Urna*: tölcséres nyakú, egyfülű bikonikus urna. Vállán egymással szemben egy-egy árkolt bütyök, hasán zezzug díszítés. M: 48 cm; Szá: 29 cm; Fá: 11 cm; Ltsz.: 87.13.1. (6. kép 8). 2. *Tál*: egyenesre vágott peremű kis barna tál, pereme két helyen átfúrva. M: 7 cm; Szá: 17,5 cm; Fá: 7 cm; Ltsz.: 87.13.2. (6. kép 6.).

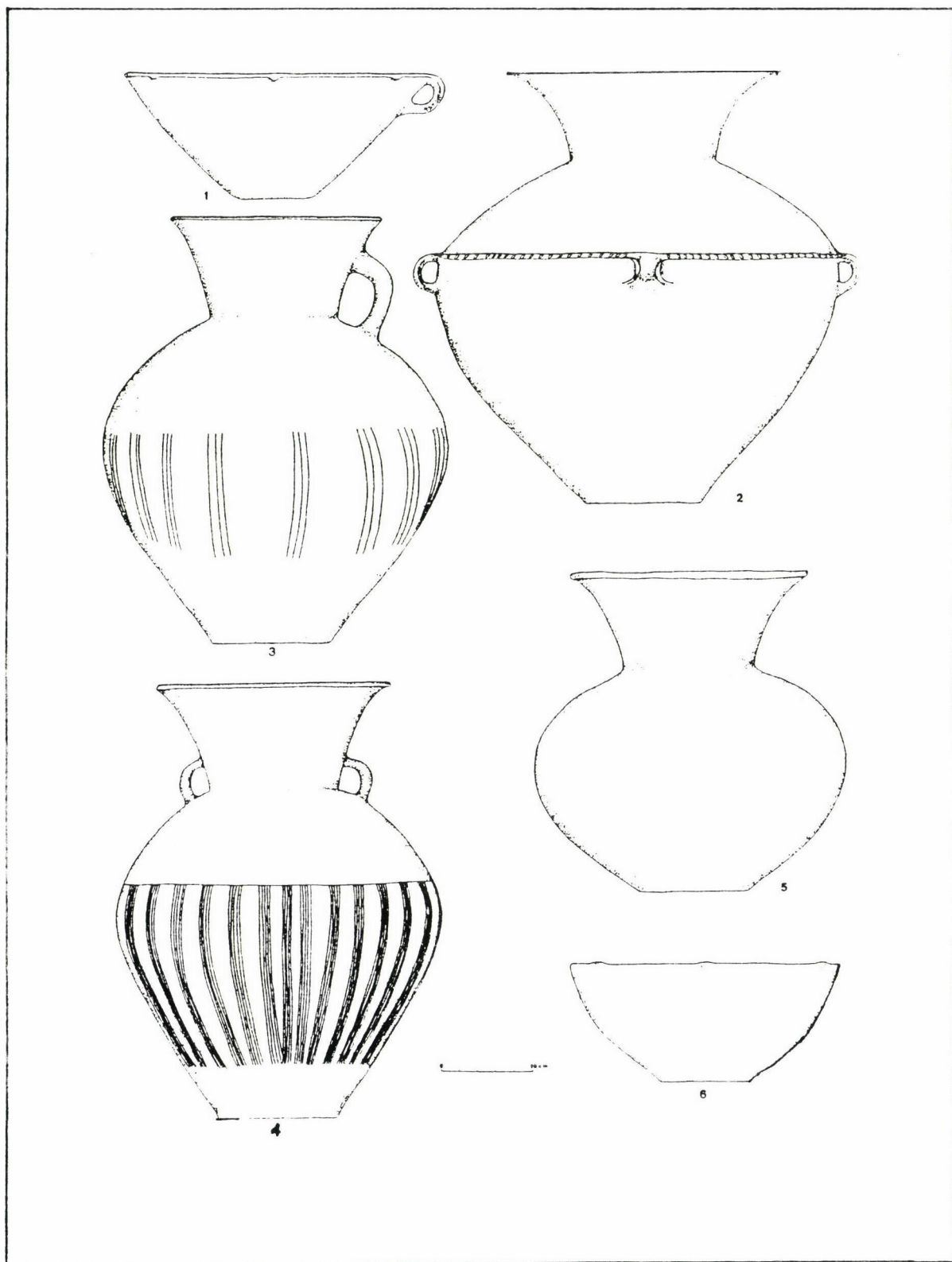
11/a. *sír*: mélység: 110 cm.

Mellékletek: 1. *Urna*: összeroncsoltva került elő. Tölcséres nyakú, fül vállra támaszkodik. Gömbös hasú, fordított csanakakúpos aljú. Nem lehetett összeállítani, de rajzban rekonstruáltuk. Szá: 28,5 cm (5. kép 7). 2. *Tál*: 18–20 cm-es átmérőjű, erősen bedőlő peremű, gömbös hasú tál darabjai (6. kép 1). 3. *Füles bögre*: gömbös hasú, füle vállra támaszkodik. M: 6 cm; Szá: 5,7 cm; Fá: 3 cm; (5. kép 8).

12. *sír*: mélység: 103 cm. A 6. sz. kőborítás alatt, a 10. sz. sírtól északkeletre. A temetkezést nagy kövek fedték, az urna alsó része is körbe volt pakolva apróbb kövekkel. Az urna szájában egy kisebb tál, azon állt egy kis bögre, mely később belesett az urnába a hamvak közé. Borítótálként egy régebbi urna fenekét használták.

6. kép. Százhalombatta-Alsó Szőlők. 1. 11/a. sír. – 2–4. 12. sír. – 5. 10. sír. – 6, 8. 11. sír. – 7. 13. sír. – 9. 13. sír az előkerüléskor
 Abb. 6. Százhalombatta-Alsó Szőlők. 1. Grab 11/a. – 2–4. Grab 12 – 5. Grab 10 – 6, 8. Grab 11. – 7. Grab 13. – 9. Grab 13,
 bei der Ausgrabung

7. kép. Százhalombatta-Alsó Szőlők. 1, 2, 6. 14. sír. – 3. 13. sír. – 4. 12. sír. – 5. 15. sír
 Abb. 7. Százhalombatta-Alsó Szőlők. 1, 2, 6. Grab 14 – 3. Grab 13. – 4. Grab 12 – 5. Grab 15

Mellékletek: 1. *Urna*: erősen kihajló peremű, tölcséres nyakú, gömbös hasú urna. Vállán két kis fül, hasán ötös bekarcolt függőleges vonalkötegek. M: 49 cm; Szá: 27 cm; Fá: 14 cm; Ltsz.: 87.14.1 (7. kép 4). 2. *Tál*: világosbarna, díszítetlen, csonkakúpos aljú. M: 6,5 cm; Szá: 26,5 cm; Fá: 11 cm; Ltsz.: 87.14.3 (6. kép 3). 3. *Urnafenek*: díszítetlen urna alsó része borítótálként. M: 13,5 cm; Fá: 11 cm; Ltsz.: 87.14.3. (6. kép 4). 4. *Füles bögre*: enyhén kihajló peremű, omphalosos aljú. M: 5,6 cm; Szá: 5,6 cm; Fá: 2 cm; Ltsz.: 87.14.2 (6. kép 2).

13. *sír*: mélység: 108 cm. A 10. sz. kőpakolás alatt. A kis egyfűlű urnában hamvak, tetejét kőlap fedte, s körbe volt rakva kövekkel. Az urna szájában fenékkal lefelé egy kis tál, azon állhatott a kis bögre, mely később a tál darabjaival együtt beleesett az urnába (6. kép 9).

Mellékletek: 1. *Urna*: egyfűlű, tölcséres nyakú, gömbös hasú, csonkakúpos aljú urna. Hasán hármass bekarcolt függőleges vonalkötegek. M: 47 cm; Szá: 24 cm; Fá: 13 cm; Ltsz.: 87.15.1. (7. kép 3). 2. *Csupor*: durva, sárgásbarna csupor fenékrésze és oldaldarabjai. Fá: 10 cm; Ltsz.: 87.15.3. 3. *Füles bögre*: egyfűlű, díszítetlen, omphalosos aljú. Füle peremből indul és a vállra támaszkodik. M: 6,6 cm; Szá: 5,5 cm; Fá: 2,3 cm; Ltsz.: 87.15.2. (6. kép 7).

14. *sír*: mélysége: 120 cm. Az egyetlen sír a 9. sz. kőpakolás alatt. Az urna nem tartalmazott hamvakat. Az urnafészkek nagy kövekkel körbepakolva, alja apróbb kavicsokkal megszórva. Az urnát is nagy kövek takarták, melyek alaposan összeroncsolták a temetkezést. Az urnát két tál fedte.

Mellékletek: 1. *Urna*: erősen kihajló peremű, gömbös hasú, sárgásbarna urna. Hasán bevagdalt lécdísz és nagy alagútful. M: 49 cm; Szá: 30 cm; Fá: 14 cm; Ltsz.: 87.16.1. (7. kép 2). 2. *Tál*: szürkésbarna, egyfűlű borítótál. Pereme egyenesre vágott, rajta hat bütyök. M: 14 cm; Szá: 34 cm; Fá: 9 cm; Ltsz.: 87.16.2. (7. kép 1). 3. *Tál*: öblös hasú tál, egyenesre vágott peremén négy enyhén kiemelkedő bütyök dísz. M: 15 cm; Szá: 32 cm; Fá: 10 cm; Ltsz.: 87.16.3. (7. kép 6).

15. *sír*: mélység: 110 cm. A 8. sz. kőpakolás alatt. Egyetlen urna közel letakarva és körberakva kövekkel. Benne hamvak és kövek. Mellékletek: 1. *Urna*: tölcséres nyakú, erősen kihajló peremű, gömbös hasú, díszítetlen urna. M: 36 cm; Szá: 26 cm; Fá: 11 cm; Ltsz.: 87.17.1. (7. kép 5).

16. *sír*: mélység: 112 cm. A 8. sz. kőpakolás alatt. Az urna szájában egy kis tál, s az egész egy nagy kőlappal fedve. Hamvak közi kis bögre és két különböző tálhoz tartozó összetört edénydarabok (8. kép 2).

Mellékletek: 1. *Urna*: szürkésfekete, egyfűlű, gömbös testű urna. Hasán bekarcolt vonalkötegek és négy kis bütyök. M: 38 cm; Szá: 21,5 cm; Fá: 11 cm; Ltsz.: 87.18.1. (8. kép 1). 2. *Tál*: kívül sárgás, belül szürke kisebb tál összetartozó oldaldarabkái (22 db). Fá: 11,5 cm; Ltsz.: 87.18.3. 3. *Tál*: nagyobb tál oldaldarabjai és egy peremdarab. A perem egyenesre vágott, rajta bütyök (11 db). Ltsz.: 87.18.4. 4. *Füles bögre*: sárgás, egyfűlű, kihajló peremű, kettős konikus bögre. Füle peremből indul, vállra támaszkodik. Füffel szemben három benyomott pontdísz. Omphalosos aljú. M: 6 cm; Szá: 6 cm; Fá: 3 cm; Ltsz.: 87.18.2. (8. kép 6).

17. *sír*: mélység: 148 cm. A 8. sz. kőkupac északi szélénél. Az urnafészkek tetejét és körben jól megpakolták kövekkel, ennek ellenére az urna viszonylag jó állapotban került elő, tetején az összerogyott borítótál darabjaival. Ez alatt egy kisebb tál fenékkal lefelé. Az urnában a hamvak közt egy nagyobb méretű füles bögre, két bronz spirális töredék és egy gömbös fejű bronz tál.

Mellékletek: 1. *Urna*: gömbös hasú, tölcséres nyakú, kihajló peremű urna, vállán két hegyes kis fül. Hasán ferdén bekarcolt né-

gyes vonalkötegek. M: 54 cm; Szá: 29 cm; Fá: 17 cm; Ltsz.: 87.19.1. (8. kép 5). 2. *Tál*: széles szájú szürke borítótál, egyenesre vágott peremén négy kettős bütyök. M: 15,5 cm; Szá: 35 cm; Fá: 9 cm; Ltsz.: 87.19.2. (8. kép 9). 3. *Tál*: fekete, díszítetlen, erősen kihajló peremű, egyfűlű. M: 10 cm; Szá: 32 cm; Fá: 7 cm; Ltsz.: 87.19.3. (8. kép 8). 4. *Bronz spirális*: 2 db töredék. Ltsz.: 87.19.6. (8. kép 3). 5. *Füles bögre*: egyfűlű, M: 15,5 cm; Szá: 12,5 cm; Fá: 5 cm; Ltsz.: 87.19.4. (8. kép 7). 6. *Bronz tál*: gömbfejű, feje átfúrva. H: 7 cm; Ltsz.: 87.19.5. (8. kép 4).

18. *sír*: mélység: 100 cm. Benyúlt a II. árok alá. Körbepakolva kövekkel, a temetkezés tetejét is nagy kőlap fedte. Az urna teljesen szétroncsolva, benne hamvak.

Mellékletek: 1. *Urna*: kisebb bikonikus, díszítetlen urna, nem lehetett rekonstruálni. Ltsz.: 87.24.1.

19. *sír*: mélység: 113 cm. A 8. sz. kőpakolás alatt, közvetlenül a 18. sír előtt. Öblös hasú, erősen roncsolt urna, hatalmas kövek fedték. Az urnában hamvak és egy kis tál darabjai.

Mellékletek: 1. *Urna*: tölcséres nyakú, bikonikus urna. Nyaka alatt vízszintesen hetes bekarcolt vonalköteg, vállán függőleges mészbetétes díszű, bekarcolt hetes vonalkötegek futnak körbe. Alsó része díszítetlen. M: 36 cm; Szá: 10 cm; Fá: 9,5 cm (8. kép 10). 2. *Tál*: alacsony, kihajló falú tálka, szürke, díszítetlen. M: 4 cm; Fá: 6 cm. 3. *Csupor*: gömbös hasú csupor, füle vállra támaszkodik. Hasán négy bütyök, felette bekarcolt vonalköteg. Töredékes. M: 12–13 cm; Fá: 6,5 cm; Ltsz.: 87.25.4. (8. kép 11).

*

A temetkezési rítus egyöntetű képet mutat: az urnát egy kisebb és egy nagyobb tállal fedték le, s általában 1–2 bögrét helyeztek még bele. Néhány sírnál megfigyelhető volt, hogy a kis bögre eredetileg a kisebbik tállal állt és később esett bele az urnába. Két esetben összetört edények darabjait is beleszórta az urnába.

Kis tálként egyszerű csonkakúpos aljú kis tálat (5. sír), behúzott peremű tálat (pl. 7. sír), kihajló peremű tálat (10, 17. sír), vagy egyenesre vágott, átfúrt peremű tálat (3, 4, 11. sír) használtak. Borítótálként előfordul régebbi urnafenek (9, 12. sír), fazék alakú tál (10. sír), behúzott és egyenes peremű mélyebb tálak füffel, vagy fül nélkül – peremükön 4–8 bütyökkel (5, 7, 14. stb. sírok).

Összefüggést találunk a sírok mélysége és gazdagsága között, hiszen a két leggazdagabb temetkezés (10, 17. sírok) volt a legmélyebben (140, 148 cm).

Hat esetben az urnák nem tartalmaztak hamvakat, annak ellenére, hogy az eltemetés módja semmiben sem különbözik a többtől: 1, 1/a, 6, 9, 11, 14. sírok. Jelképes sírokra gondolunk, esetleg arra, hogy a közösségtől távol elhunytaknak ilyen módon akartak emléket állítani társaik.

A kis felület miatt sírcsoportokat nem lehetett megfigyelni, a kőpakolás Ny–K irányban félkörívben helyezkedett el.

A leletanyag elemzése során kiderült, hogy a leggyakrabban előforduló urnatípus a tölcséres nyakú, gömbös hasú, csonkakúpos aljú urna, nyakon ülő 1–2 füffel (5, 11, 12, 13, 16. sírok) (4. kép 2; 6. kép 8; 7. kép 3, 4; 8. kép 1). Ez a forma már a kultúra második szakaszában fellép,⁹ tömeges párhuzamát ismerjük a nagy Vátya-III temetőkből: Cegléd-Öreghegy, Áporka, Dunaújváros, Törtel.¹⁰

A 10. sír amphora alakú urnájához (6. kép 5) jó analógiát szolgáltat a Csongrád-Vidre szigeti temető 23. sírja.¹¹ A vállon ülő kis fülekkel ellátott urnák a vátyai kultúra középső fázisától egészen a kozsideri korszakig előfordulnak.¹²

Nem túl változatosak az urnákat díszítő motívumok s előfor-

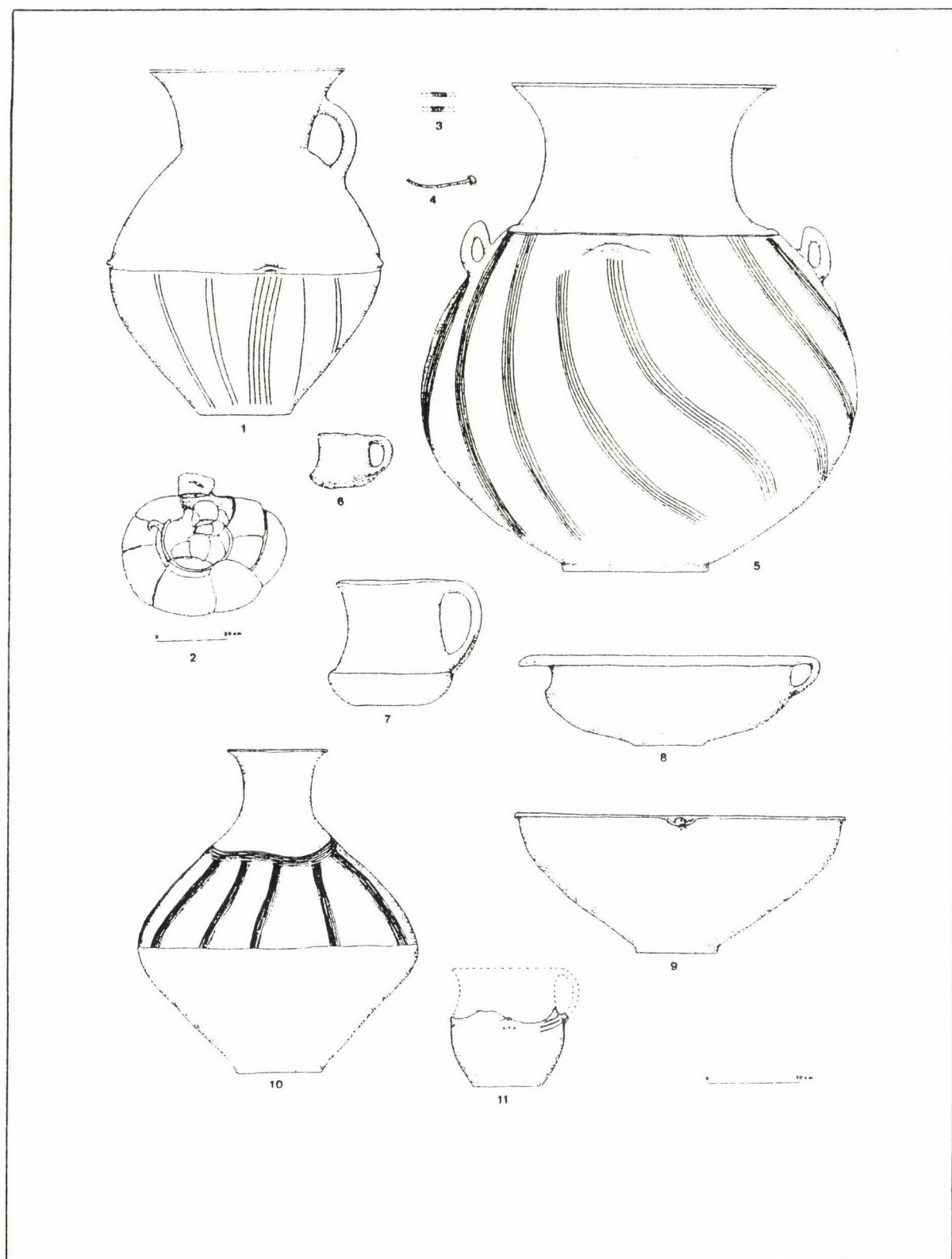
⁸ Zolotay E., Kelebiai bronzkori temető. RFüz 6 (1957) 60.

⁹ Bóna I., i. m. 24.t. 1, 7, 12.

¹⁰ Bóna I., i. m. 40.t. 1, 7, 8; 41.t. 7; 39.t. 6; 38.t. 1; 58.t. 2; 59.t. 1–3. Kovács T., FA 25 (1974). 2. ábra 1, 5, 6.

¹¹ G. Szénásky J., ArchÉrt 104 (1977). 27. kép 4.

¹² Kovács T., i. m. 42, 38, 39.j.

8. kép. Százhalombatta-Alsó Szőlők. 1, 6. 16. sír. – 2. A 16. sír az előkerüléskor. – 3–5, 7–9. 17. sír. – 10, 11. 19. sír
Abb. 8. Százhalombatta-Alsó Szőlők. 1, 6. Grab 16 – 2. Grab 16 bei der Ausgrabung – 3–5, 7–9. Grab 17 – 10, 11. Grab 19

dulnak teljesen díszítetlen példányok is. Leggyakoribb a bütyök-dísz,¹³ zezug minta,¹⁴ a girland-dísz,¹⁵ a függőleges vonalkötegek,¹⁶ vagy a pontokban végződő karcolt vonalkötegek.¹⁷ A 19. sőr mészbetétes díszítése a vatyai kultúra III. szakaszára jellemző ésak-dunántúli mészbetétes edények népének hatását jelzi¹⁸ (8. kép 10).

Jó kronológiai támpontot nyújt az 1. sőr fazék alakú urnája peremén négy bütyökkel (3. kép 4), mely már mutatja, hogy megkezdődött az a folyamat, melynek eredményeképpen majd olyan jól megkülönböztethetők lesznek egymástól a Váta-III és a Váta-koszideri edények. A hengeres testű urnákon a Váta-III. korszakban még nincs bütyök-dísz, a peremből kicsücskösödő négy bütyök a középső bronzkor legvégén jelenik meg, és az ún. váta-koszideri fázisban lesz gyakori.¹⁹

A tálak közül a behúzott, egyenesen elvágott bütykös peremű tálakat, a peremen egy-két helyen átfúrva, Bóna I. a füzesabonyi-gulavarsándi formák helyi utánzatainak tartja²⁰ (4. kép 8, 9; 6. kép 6).

A kultúra korai szakaszától fellépő kihajló peremű táltípus későhatvani örökség,²¹ temetőnk mindkét példánya díszítetlen és omphalosos aljú.

A kétfülű fazék formájú tál a kultúra kezdetétől kedvelt borfőtál,²² Százhalombattán csak a 10. sőrban használták (5. kép 2).

Temetőnkben legkedveltebb táltípus a gömbös aljú, behúzott peremű, egyfülű tál peremén bütyökkel és a csonkakúpos aljú, egyenes bütykös peremű fül nélküli tál (3, 4, 5, 7, 14, 17. sőr) (4. kép 6; 3. kép 10; 7. kép 1,6).

Mindkét forma elterjedt a kultúra III. fázisának egész területén.²³ A perem fölül emelkedő fülű bögreípus, mely csak a kultúra legfiatalabb leletanyagában fordul elő, temetőnkben nincs meg.²⁴

A mi adataink is alátámasztják azt a tényt, hogy a vátai kultúra III. szakaszában a temetőnkben kevés és szegényes a bronzmelléklet. Százhalombattán a 10. és 17. sőrban volt egy-egy gömbös fejű tál és két spirális; az utóbbiak nem korjelzőek. Az átfúrt gömbös fejű tálakat megtaláljuk a hasonló korú temetőnkben.²⁵

A leletanyagot elemezve megállapítható, hogy a Százhalombatta-Alsó Szőlők lelőhelyen feltárt urnatemető részlet a vátai kultúra III. szakaszába tartozik, a temető használata az i. e. 15. század második felére tehető (RBB1), nem érte meg a koszideri korszakot. A formák és díszítések jó párhuzamait az alpári vagy nagykőrösi földvár hasonló korú rétegeiben is megtaláljuk.²⁶

Poroszlai Ildikó

URNENGRÄBERFELD AUS DER VATYA-KULTUR IN SZÁZHALOMBATTA

Auszug

Mit unserer Mitteilung möchten wir die Reihe der in die Váta-Kultur gehörenden Funde erweitern. Es besteht eine mächtige Lücke zwischen dem erschlossenen und dem publizierten Material, obwohl zur die Veröffentlichung der Grabungsergebnisse zur Lösung der seit langem umstrittenen Probleme sowohl betreffs der Herkunftsfrage der Kultur als der inneren Entwicklung oder der sog. Spät-Váta-Kultur beitragen könnte.¹

1985 führten wir eine Ausgrabung auf dem Fundort Százhalombatta-Alsó Szőlők durch, ein Teil dessen sich heute schon auf dem Gelände der Unternehmung der Donau-Erdölindustrie (DKV), in südlichen Teil der Stadt befindet. An einer 50 m² großen Fläche erschlossen wir 21 Urnengräber (Abb. 1). Schon seit langem hatten wir hier von einem mittelbronzezeitlichen Urnenfeld Kenntnis, da ja beim Bau des Absetzbeckens der Unternehmung die Bagger im Laufe der Erdarbeiten einige Urnen bereits an die Oberfläche brachten. In den 70er Jahren nahm hier Judit Tópál eine Rettungsgrabung vor und legte 213 Gräber des südlichen Gräberfeldes der römischerzeitlichen Siedlung Matrica frei. Mit dem am nördlichen Rand des römischen Gräberfeldes erscheinenden – vermutlich großangelegten – Urnenfeld der Váta-Kultur konnte man sich damals wegen Geld- und Zeitmangel nicht befassen.² Aus dem in den Keller des Ortskundlichen Fachzirkels gelangten bronzezeitlichen Material von Matrica wurden von uns zwei Urnen rekonstrui-

ert (Abb. 3, 4, 9). Wir öffneten einen 2 x 5 m großen Graben und in dem einen, in südlicher Richtung eine 5 x 6 m große Fläche, wo wir mit der Arbeit begonnen haben. Bei dem zweiten Spatenstich stießen wir auf Steine von verschiedener Größe und Lage. Hiernach entfernten wir die Steinsetzung sorgfältig mit der Hand. In der Fläche konnten wir 10 Steinhäufen auseinanderhalten (Abb. 2). Nicht unter einem jeden war eine Bestattung. Ein Grabfleck konnte nicht beobachtet werden; die Grabtiefe schwankte zwischen 80–150 cm. Die Bezeichnung der Grabstellen mit Steinen kam schon in der Kupferzeit vor: Center, Budakalász, Fonyód.^{3–5} Auch in der Bronzezeit Europas begegnen uns oft Gräber mit Steinsetzung, aus Steinen gebauten Grabkammern, Tumuli oder kleinen, umrandeten Grabstätten.⁶

Ein Gräberfeld der Váta-Kultur mit solcher Steinsetzung wurde seit dem vergangenen Jahrhundert nicht erschlossen. János Érdy erwähnt ähnliche aus Budapest-Kelenföld: die Urnen waren mit Steinen umlegt und mit einem flachen Stein zugedeckt.⁷ In Százhalombatta erhielten sie alle – mit Ausnahme von zwei Gräbern – eine kleinere oder größere Deckplatte aus Kalkstein. Zu diesem dürfte es wegen der Angst vor der zurückkehrenden Seele des Toten gekommen sein.

Der Bestattungsritus zeigt ein einheitliches Bild: die Urne wurde mit einer größeren und kleineren Schüssel zugedeckt, in sie

¹³ Bóna I., i. m. 40.t. 7, 8. Kovács T., i. m. 2. ábra 1, 6, 11.

¹⁴ Bóna I., i. m. 40.t. 1; 49.t. 4, 5; 50.t. 1.

¹⁵ Ua., 39.t. 1, 7.

¹⁶ Ua., 52.t. 3.

¹⁷ Ua., 50.t. 1. Kovács T., i. m. 2. ábra 4.

¹⁸ Kovács T., ArchÉrt 105 (1978) 220.

¹⁹ Bóna I., i. m. 39.t. 10; 42.t. 6, 7; 49.t. 1. Bóna I.–Nováki Gy., i. m. 67.

²⁰ Bóna I., i. m. 68.

²¹ Kalicz N., Die Frühbronzezeit Nordost-Ungarns (Bp. 1968). CIV.t.6b; CXXVIII.t.7. Bóna I., i. m. 68.

²² Bóna I., i. m.: Váta I: 9.t.6; 10.t.4; 5. kép 50, 56. Váta II: 25.t.6; 32.t.7; Váta III: 53.t.2, 7 stb.

²³ Bóna I., i. m. 44.t.16, 17; 49.t.2; 52.t.2; 54.t.12; 56.t.5, 6 stb.

²⁴ Kovács T., FA 25 (1974) 43.

²⁵ Bóna I., i. m. 36.t.11, 12; 47.t.10, 11; 55.t.16, 17.

²⁶ Bóna I.–Nováki Gy., i. m. 67–68; XLI.t.1, 2, 4; VI.t. 12–14; VIII.t. 12; XLIII.t.9. stb. Poroszlai I., CommAH 1988 29–39.

wurden noch im allgemeinen 1–2 kleine Becher hineingelegt. Bei einigen Gräbern konnte beobachtet werden, daß der kleine Becher ursprünglich in der kleineren Schüssel stand und erst später in die Urne stürzte. In zwei Fällen wurden auch Stücke von zerbrochenen Gefäßen in die Urne gestreut.

In sechs Fällen enthielten die Urnen keine Asche, trotz dessen, daß sich die Bestattungsweise von den übrigen nicht unterscheidet: Gräber 1, 1/a, 6, 9, 11, 14. Wir denken an symbolische Gräber, eventuell daran, daß man den von der Gemeinschaft weit Verstorbenen auf diese Weise ein Denkmal errichten wollte.⁸

Wegen der kleinen Fläche konnten Gräbergruppen nicht wahrgenommen werden, die Steinpackung war in W-O-Richtung in Halbkreis untergebracht.

Im Laufe der Analyse des Fundmaterials stellte sich heraus, daß die am häufigsten vorkommenden Urnentypen einen trichterförmigen Hals, kugelrunden Bauch, stumpfkegelförmigen Boden, auf dem Hals sitzende 1–2 Henkel aufweisen (Gräber 5, 11, 12, 13, 16; Abb. 4. 2; Abb. 6. 8; Abb. 7. 3, 4; Abb. 8. 1).

Diese Form tritt schon in der zweiten Phase der Kultur auf. Ihre massenhaften Parallelen sind uns aus den großen Gräberfeldern von Vátya-III: Cegléd-Öreghegy, Áporka, Dunaújváros, Törte¹⁰ bekannt. Die Ziermotive der Urnen sind nicht allzu mannigfaltig, am häufigsten kommen die Buckelverzierung,¹³ das Zickzackmotiv,¹⁴ die Girlande,¹⁵ die senkrechten Linienbündel,¹⁶ oder die in Punkte ausgehenden, eingeritzten Linienbündel¹⁷ vor. Die Verzierung des Grabes 19 mit Kalkinkrustation deuten auf den Einfluß des Volkes der für die III. Phase der Vátya-Kultur charakteristischen nordtransdanubischen inkrustierten Gefäße hin¹⁸ (Abb. 8. 10).

Einen guten chronologischen Anhaltspunkt bietet die topfförmige Urne des Grabes 1 mit vier Buckeln am Rande (Abb. 3. 4). Dies zeigt bereits an, daß der Prozeß begonnen hat, als dessen Ergebnis die Gefäße von Vátya-III und Vátya-Koszider schon gut un-

terschieden werden können. Die aus dem Rand hervorragenden vier Buckel erscheinen in der ausgehenden mittleren Bronzezeit und werden in der sog. Vátya-Koszider-Phase häufig.¹⁹

Von den Schüsseln werden die mit Buckeln verzierten Schüsseln mit eingezogenem, gerade abgeschnittenem, an einzei Stellen durchbohrtem Rand von I. Bóna für örtliche Nachahmungen der Füzesabony-Gyulavarsánd-Formen gehalten²⁰ (Abb. 4. 8, 9; Abb. 6. 6).

Die von der Frühphase der Kultur auftretende Schüssel mit ausladendem Rand ist eine Nachlassenschaft der Spät-Hatvan-Kultur,²¹ beide Exemplare unseres Gräberfeldes sind unverziert und haben einen Boden mit Omphalos.

In unserem Gräberfeld stellen den beliebtesten Schüsseltyp die einhenklige Schüssel mit kugelrundem Boden, eingezogenem, buckelverziertem Rand, sowie die henkellose Schüssel mit stumpfkegelförmigem Boden, geradem, gleichfalls mit Buckeln verziertem Rand dar (Gräber 3, 4, 5, 7, 14, 17; Abb. 4. 6; Abb. 3. 10; Abb. 7. 1, 6). Beide Formen waren im ganzen Gebiet der III. Phase der Kultur verbreitet.²³

Auch unsere Daten untermauern die Tatsache, daß in der III. Phase der Kultur die Gräberfelder nur wenige und ärmliche Bronzebeigaben enthalten haben. In Százhalombatta waren bloß in den Gräbern 10 und 17 Bronzebeigaben: je ein Fragment mit kugelrundem Kopf und zwei spirale Bruchstücke (Abb. 5. 3; Abb. 8. 3, 4).

Wir können feststellen, daß der erschlossene Gräberfelderschnitt in die III. Phase der Vátya-Kultur gehört, die Belegzeit des Gräberfeldes kann in die zweite Hälfte des 15. Jh. v. u. Z. gesetzt werden (RBB₁) und hat nicht die Koszider-Periode erlebt. Die guten Parallelen der Formen und Verzierungen finden wir auch in den gleichaltrigen Schichten der Erdburgen von Alpár oder Nagykörös vor.²⁶

I. Poroszlai

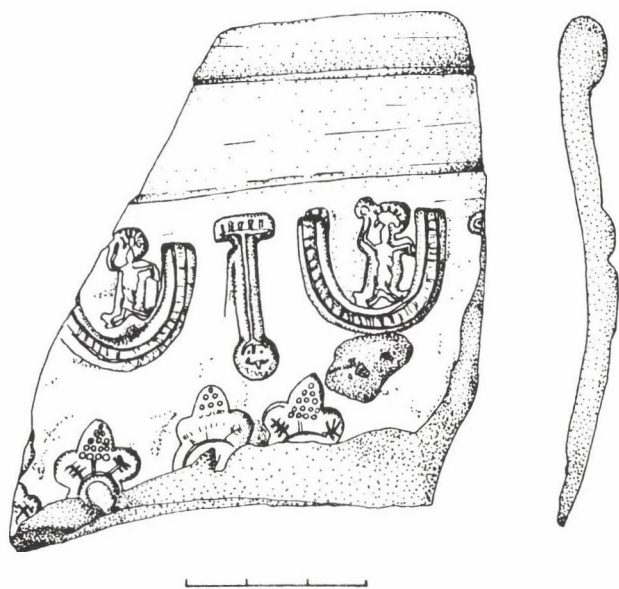
TERRA SIGILLATA MOTÍVUM PANNONIAI PECSÉTELTE EDÉNYEKEN

A pannoniai pecsételt edények feldolgozásához elkezdett anyaggyűjtésem során, a keletpannoniai típusú töredékek közt egy különleges csoportra bukkantam. Míg az általam eddig ismert pecsételt edények nyugati csoportjára általában a természetű növényi díszítmények¹ és geometrikus motívumok² alkalmazása volt jellemző, addig a keleti csoportban az elvontabb növényi ábrázolások és a geometrikus minták mellett ritkán, de előfordultak állatalakok is. A talak alján belül – ahol a terra sigillaták bizonyos típusainál a mester

névbélyege van – ornamentális funkcióban megjelenő állatmotívumoknál a díszítmény minden esetben az edény síkjába bemélyed,³ látszik, hogy az előállításához használt bélyegzőre az állat domború képét faragták ki. Az edények oldalán kívül jelentkező állatalakok egy része bemélyed a síkba,⁴ de nagyobb részükénél a motívum az edény síkjában van, míg a körülötte levő háttér mélyed be.⁵ Itt az előállító bélyegzőn negatívként jelent meg a motívum, a háttér volt pozitív. Érdekes, hogy a több ezer, geometrizáló és növényi motívummal díszített töredék közt alig akad ilyen technikával előállított díszítés.⁶

Az utóbb ismertetett, bemélyedő háttérű ábrázolási stílusban díszített cserepek közt van néhány, melyen emberábrázolást találunk.⁷ Szintén emberi alak motívumával díszítették egy pomázi és néhány aquincumi lelőhelyű pecsételt edény oldalát. A töredékeken más motívumok is vannak – ezeket pedig más darabokon, újabb díszítményekkel kombinálva láthatjuk (9–10. kép).

1. Drag 37-es típusú tál perem-oldaltöredéke (1. kép, 2. kép 2). Szá: kb. 23 cm. Jól iszapolt, keményre égetett, apró mészszemcsékkel kevert anyagú, a külső oldalon a jobb oldali patkó alakú motívum alatt az edény oldalából lepattant egy kis rész, itt egy nagyobb mészdarabka látszik. Törésfelülete barnáspiros, kívül az alsó, szőlőfürtös részen matt narancspiros, feljebb csillogó fémmázas bevonatú, belső része fényes narancspiros. Gömbölyű pereme alatt 1,7 cm széles, kissé beugró sima zóna, ez után az edény fala kiugrik és enyhén megvastagszik – itt indul a díszítés első sora: patkó alakú, létraszerűen díszített felületű idomok (9. kép 9) váltakoznak alul gömbös végű, felül gereblyére emlékeztető, függőleges motívumokkal (9. kép 7). Az ívelt idomokban egyik kezét könyökből lefelé fordító, másikat felemelő, lábait egymás előtt keresztbező, táncoló figura van (9. kép 3). Fején borzas haj, két nagy, fülbevalónak látszó pont, nyaka golyvásan megvastagodik. A táncoló kis emberalak nagyon hasonlít a terra sigillatákról ismert, lábait keresztbező, felemelt kezű, táncoló szatír motívumára.⁸ A motívum Traianus-Hadrianus kori,

1. kép. Az 1. sz., pomázi töredék rajza
Abb. 1. Zeichnung des Fragments von Pomáz Nr. 1

¹ Mócsy A., ArchÉrt 81 (1954) 187., Maróti É., Zalai Gyűjtemény 26 (1987) 21–36.

² Maróti É., Római kori pecsételt kerámia Nyugatpannoniában. Zalai Múzeum 1 (1987) 81–103.

³ Aquincum: Parragi Gy., ArchÉrt 98 (1971) 78, 71. o. 16. kép 10. (2 kutya); Arrabona: Szőnyi E., Arrabona 18 (1976) 25, XI.t.3., 13.á., 27.o.25.j. (1 kutya); Solymár: Maróti É., StCom 17 (1985) 116, Kat. 23.8., XIX.t.3. (4 kutya)

⁴ Aquincum: Póczy K., BpR 16 (1955) 45, 12. kép (futó nyulak); Gorsium: Bánki Zs., ARegia 17 (1979) 231, XVI.t.223. (futó nyulak)

⁵ Aquincum: Szirmai K., BpR 26 (1984) 177, 17/1–2. kép (madár); Bp. XI. ker.: Pető M., ArchÉrt 103 (1976) 89.o.2. sz. (madár); Bia: Maróti É., StCom 17 (1985) 99, Kat. 4.1., I.t.9–10. (kutya?); Gorsium: Koczur É., ARegia 13 (1974) 92, Nr. 364., 146. o. VIII.t.16. (madár); Bánki Zs., ARegia 22 (1985) 138, Nr. 319.,

XXII.t.319.; Pomáz: Maróti É., i. m. 109., Kat. 19.4., VIII.t.2. (kakas); Vetus Salina: L. Barkóczi–É. B. Bónis, Acta ArchHung 4 (1954) 192, 23, 11. kép, LI.t.1. (szarvas és kutya?). Aquincumra lásd még e cikk 4. sz. darabját (nyúl).

⁶ Lásd az 1. és 2. darab szőlőfürtös motívumát.

⁷ Bp. XI. ker.: Pető M., ArchÉrt 103 (1976) 91, 9. kép 1–2; uő., Acta ArchHung 31 (1979) 276, V/2., V/4. kép (Victoria); Budapest Története II. (1942) CXX.t.2. (női? mellkép). A képen látható darab anyaga téglaszín, kívül piros festés nyomaival, belül zöldes mázas! Ltsz.: BTM AQ 30 219, a hozzá tartozó Drag 37 típusú perem-oldaltöredék, oldalán bepecsételt tojással: BTM AQ 31 985. A BTM régi anyagában van még néhány, szintén emberi alak motívumával díszített, pecsételt töredék – ezek feldolgozása folyamatban van.

⁸ Oswald, F., Index of Figure-types on Terra-Sigillata. (Liverpool 1936–37) 61.Nr.719., XXXV.t.719..

Lezouxban gyártott sigillátakon felbukkan Britanniában⁹ és egy pannoniai lelőhelyen: Tokodon.¹⁰ A tokodi sigillata (2. kép 1, 3. kép) szatíralakja az eredeti, Oswald által közölt motívumhoz képest már egy eltorzult változat: felemelt kezében nincs koszorú, az arc, a test és a végtagok apró részletei nem kivehetők (9. kép 1). A pecsételt kerámián látható alakocskán a borzas haj az eredeti motívum szarvából, a „fülbevalók” a fülekből, a vastag nyak az arc ábrázolásából

berni és westerndorfi sigillátakat és I–IV. századi római kori kerámiát gyűjtöttek.¹² Irodalom: MRT 7, 23/7. lh., 25.t.12.; Maróti É., StCom 17 (1985) 111., Kat. 19. 15., IX.t.12.; Maróti É., Pannoniai pecsételt kerámia. Bölcsészdoktori disszertáció, 1986. (Kézirat az ELTE BTK Régészeti Tanszékén) Kat.91.15., XXVII.t.11., B 46, C 43, G 123, K 30.

2. Drag 37-es típusú tál oldalának alsó részéből származó kis

2. kép. 1. A tokodi terra sigillata – 2. A pomázi pecsételt töredék
Abb. 2. 1. Die Terra sigillata von Tokod – 2. Das eingestempelte Fragment von Pomáz

torzult. A második képmezőben töredékesen megmaradt, a bemélyedő alaptól kiugró, szőlőfürtös-indás motívumok vannak (9. kép 5). A díszítést alkotó minden motívum mélyen van benyomva az agyagba, a tál belsejében jól látszik a mester edényfalat megtámasztó ujjának lenyomata. A pecsételést első benyomása nem sikerült jól – a patkó alakú idomokat és a jobb oldali szőlőfürtös motívumot ismét, erősebben benyomták az edény még nyers falába.

Darabunk lelőhelye Pomáz-Újdúló, 1948-ban Sashegyi Sándor találta, az ő gyűjteményéből került a szentendrei Ferenczy Múzeumba.¹¹ Közelebbi lelőhelye valószínűleg a villa rustica, ahonnan az újabb terepbejárások során közép-galliai, lezoux-i, rheinza-

töredék (5. kép 8). Téglaszín, jól iszapolt anyagú, felülete fényes, világospiros, fémes fényű. Díszítéséből csak a bemélyedő alaptól kiemelkedő, szőlőfürtös-indás motívumok (9. kép 5) részlete maradt meg. Az edény – anyaga, színe, formája, díszítése alapján – nagyon hasonló lehetett a pomázihoz. Lelőhelye Esztergom, a várbeli feltárások 25. sz. gödre.¹³ Irodalom: MRT 5, 8/1. lh.; Maróti É., StCom 17 (1985) 111., 130. o. 192.j.; Maróti É., Pannoniai... Kat.46.1., XIX.t.16., G 123.

3. Valószínűleg szürke színű, Drag 37-es tál két oldaltöredéke. A darab elveszett, csak a BTM leltárkönyvében egy rajz¹⁴ és egy publikációban levő fotó maradt róla.¹⁵ A leltárkönyvben levő, elég-

⁹ Stanfield, J. A.–Simpson, G., Central Gaulish Potters (London 1958) 6.t.70–71., 10.t.125., 15.t.181.

¹⁰ Gabler D., A tokodi terra sigillaták. (Kézirat az ELTE BTK Régészeti Tanszékén, 1963) Kat.240.; MRT 5, 26.t.12. A motívum terra sigillatáról való eredetére és a tokodi töredékre Gabler D. hívta fel a figyelmet, melyet ezúton is köszönök. (A darab ltsz.: EBBM 59.34.22.)

¹¹ Sashegyi-féle, régi ltsz.: T 1106/12/51., új ltsz.: SZFM 65.138.3.

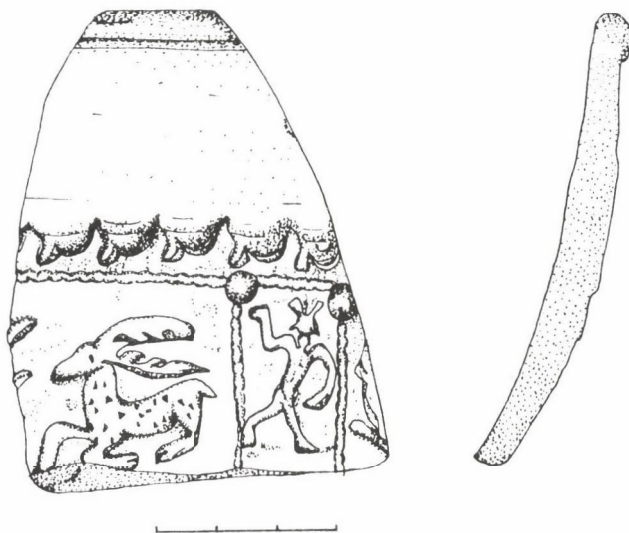
¹² MRT 7, 191–192, 23/7. lh., 25.t.12., 28.t.8–10, 29.t.3.

¹³ Ltsz.: EBBM 73.173.40.V. Itt köszönöm meg H. Kelemen Mártának, hogy e darabot és a tokodi terra sigillatát közlésre átengedte.

¹⁴ Ltsz.: BTM AQ 1947/9/13 229. Itt köszönöm meg Topál Juditnak az aquincumi darabok felkutatásához nyújtott segítségét.

¹⁵ Sz. Póczy K., ArchÉrt 79 (1952) XXIII.t.5.

gé vázlatos rajz¹⁶ (4. kép) szerint a megmaradt töredékeken a díszítés első sora nagyjából megegyezik a pomázi darabéval – a táncoló emberkéik kivételével. A következő sor mindkét(!) kezüket felemelő alakokból áll, alattuk fogaskarcolásos vagy levélkoszorúval kitöltött zóna. Ha azonban a két töredék közül a jobb oldali fotóját nézzük Póczy K. cikkében,¹⁷ akkor láthatjuk, hogy nemcsak az ívelt idomok alatt, hanem bennük is ott az egyik kezét felfelé, a másikat lefelé(!) tartó kis emberalak! A két megmaradt ábrázolás alapján bizonyos, hogy az első díszített sáv megegyezik a pomázi darabon láthatóval (1. kép, 2. kép 1), új elem a második sávban a táncoló szatírok soros elhelyezése és az alattuk levő fogaskarcolt vagy levélkoszorús díszítés. A publikáció töredékünköt csak említi és díszítését kissé félreírta: „A (XXIII/5.t.) ábrán szereplő töredék azért érdemel figyelmet, mert itt a benyomott díszek alatt egy sor bekarcolt kis állatszerű mintát is látunk.”¹⁸ A szerző nem tesz említést a darab színéről, és mivel a leltározás nem egyedileg történt, hanem több töredék kapta ugyanazt a számot, a szürke szín is bizonytalan.^{18a} Lelőhelye az aquincumi, papföldi nagy közfürdő¹⁹ déli falának külső fele.²⁰ A közfürdő laconicumában levő szemétdöbörből, zárt leletegyüttesből került elő északitaliai, dél- és keletgalliai, I. sz. 2. felére – II. sz. 1. év-

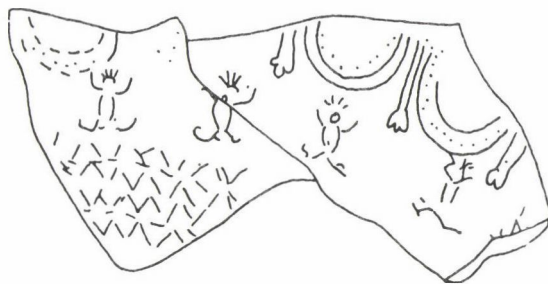
3. kép. A tokodi terra sigillata rajza
Abb. 3. Die Zeichnung der Terra sigillata von Tokod

¹⁶ Elnagyoltsága ellenére ezt a rajzot közöljük, mert: 1. ezen az edénynek még két darabja szerepel; 2. látszik a figurák alatti zóna fogaskarcolt vagy levélkoszorús díszítése; 3. ez a rajz nem hozzáférhető, míg a publikációban közölt fotó igen; 4. a fotó minősége nem adott lehetőséget az ábrázolásra.

¹⁷ Lásd 15. jegyzetet.

¹⁸ Sz. Póczy K., i. m. 103.

^{18a} A kézirat leadása után, 1990 decemberében a BTM raktárában megtaláltam az elveszettnek hitt darabot. A Drag 37 típusú, szürke színű tálnak három töredéke került elő: a régi leltárkönyvben szereplő két, összeillő töredék – ezeknek régi leltári száma: BTM AQ 47/9/13 229, az átletározás során a 67.4.192. és a 67.4.200. számot kapták. A töredékek felülete elég kopott, de az egyiken jól látszik, hogy korábbi feltevésemmel ellentétben, az ívelt idomban nem a táncoló kis figura, hanem egy tojásszem-motívum látható, és a ritkás sorban elhelyezett emberkéik közül az egyik lejjebb van a többinél. Ez vagy véletlen, vagy pedig ebből a motívumból két sor

4. kép. A 3. számú aquincumi töredék rajza a leltárkönyvből
Abb. 4. Zeichnung des Aquincumer Fragments (Nr. 3) aus dem Inventarbuch

tizedeire keltezett sigillatákkal és további pecsételt edényekkel együtt.²¹ Irodalom: Sz. Póczy K., ArchÉrt 79 (1952) 99–107; Maróti É., Pannoniai... 299.

4. Drag 37-es tál oldaltöredéke (5. kép 2, 6. kép). Téglaszín, jól iszapolt anyagú, kívül-belül kopott felületű, melyen fényes, barnás narancsszínű bevonat nyomai maradtak meg. A töredék felső részén kis darab maradt meg a perem alatti díszítetlen sávból, majd sekély mélyedés után kiugró, az edény testén körülfutó, 0,3 cm széles (itt az edény fala 0,9 cm) borda következik. A díszítés első sora hasonlít a pomázi edényéhez, de itt más pecsétlővel állították elő a patkó alakú idomot (9. kép 10) és a függőleges elválasztó tagot (9. kép 8), a kis szatír alakja is elnagyoltabb az 1. sz. darabon levőnél. Az első sor motívumainak felső széle kissé rámeleg a megvastagodó bordarészre. A következő sávban bemélyedő háttérből az edény oldalának síkjáig kiemelkedő, jobbra futó nyúl (9. kép 4) és lefelé néző levél (9. kép 6) alakja váltakozik. A jobb oldali nyúl alatt újabb pecsét nagyon kis, értelmezhetetlen részlete maradt meg. Az egész edény – anyaga, bevonata, formája, díszítési rendszere alapján – a pomázi darab egy durvább kivitelű, talán későbbi változata lehetett. Lelőhelye „Budapest III., Szentendrei úti vízcsőfektetés, 1935.” Nagy Lajos hagyatékaként került beletározásra 1955-ben.²² Irodalom: Maróti É., StCom 17 (1985) 111.

5. Drag 37-es típusú tál oldaltöredéke (5. kép 3). Világosszürke, jól iszapolt anyagú, nagyon kopott, sötétszürke felületű. Felső részén bemélyedő árok és kiugró borda maradványa, majd keskeny díszítetlen sáv után a pomázi darabéval azonos patkó alakú (9. kép 9) és függőleges idomok (9. kép 7) váltakoznak egymással. Lelőhelye a „Szel u. és Szellő u. sarok, II. árok”, a mai Bp. III. kerületben.²³ Publikálatlan.

6. Drag 37-es szürke színű kis tál oldaltöredéke,²⁴ díszítése teljesen megegyezik az 5. sz. darabéval, a patkó alakú idomban nincs

díszítette az edényt. A másik darabon az emberkéik alatt elhelyezkedő, képmezőt lezáró sáv látszik: két sorban elhelyezett, többágú csilaghoz hasonló geometrikus idom (vagy levélsokrok?) sora. Ugyanez a díszítés látható a tál előkerült talprészén is, mely régen a BTM AQ 47/9/13 060, újabban a 67.4.207. ltsz. alatt található (Tá: 7,9 cm). Mivel a töredékek előkerülése alapvetően nem változtatta meg cikkem mondanivalóját, így csak a fent leírtakkal egészítettem ki azt. (A darabról lásd a 12. képet – a tojásszem-motívum töredékes, a képmezőt lezáró geometrikus idomoknál pedig nagyon kopott a felület, ezért nem iktattam be képeiket a motívumok közé.)

¹⁹ A lelohelyről: Kuzsinszky B., BpR 2 (1890) 77–144.

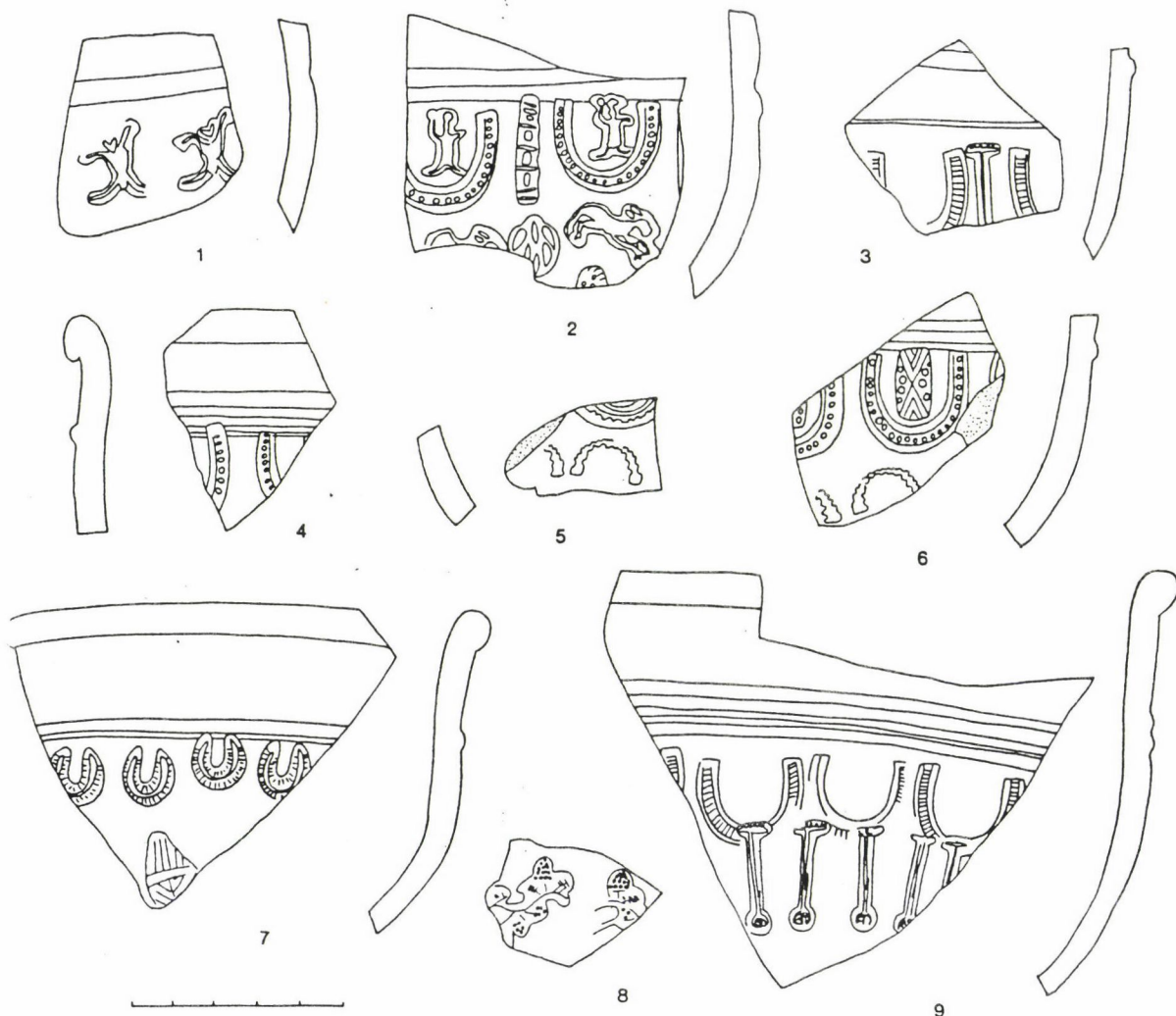
²⁰ A leltárkönyvi bejegyzés szerint.

²¹ Sz. Póczy K., i. m. 102.

²² Ltsz.: BTM AQ 55.16.39.

²³ Ltsz.: BTM AQ 34 237.

²⁴ Ltsz.: IKM 64.167.72.

5. kép. 1. Pecsélt töredék szatír-ábrázolással a Meggyfa utcából – 2. A 4. sz., aquincumi töredék – 3. Az 5. sz., aquincumi töredék – 4–6. A 11. sz., ismeretlen lelőhelyű darabok – 7. A 9. sz., aquincumi töredék – 8. A 2. sz., esztergomi darab – 9. A 7. sz. töredék a Kende utcai fazekastelepről

Abb. 5. 1. Gestempeltes Fragment mit Satyrdarstellung aus der Meggyfa-Gasse. – 2. Das Aquincumer Fragment Nr. 4. – 3. Das Aquincumer Fragment Nr. 5. – 4–6. Stücke aus einem unbekannten Fundort Nr. 11. – 7. Das Aquincumer Fragment Nr. 9. – 8. Das Stück aus Esztergom Nr. 2. – 9. Das Fragment Nr. 7. aus der Töpfersiedlung der Kende-Gasse

szatíralak.²⁵ Lelőhelye Gorsium, a település VII. háza, leletegyüttesében egy A: TRAIANUS HADRIANUS, R: COS II SC érem, banassaci, la graufesenquei, lezouxi és rheinzaberni sigillaták is voltak.²⁶ Irodalom: *Koczur É.*, *AREgia* 13 (1974) 91.Nr.353., 146. o. VIII.t.4.; *Maróti É.*, *StCom* 17 (1985) 111.

7. Drag 37-es, jól iszapolt anyagú, világosszürke, kívül-belül fényes felületű nagy tál perem-oldaltöredéke²⁷ (5. kép 9). Szá: kb. 22–23 cm. Gömbölyű pereme alatt, a sima zóna után bordázott rész,

majd egy sor patkó alakú motívum (9. kép 9), utána egy sor függőleges idom (9. kép 7) következik. Lelőhelye: Bp. XI., Kende u. 8–10., a fazekastelep 6. sz. kemencéje – sajnos éppen e kemence leletanyaga csak szórványként értékelhető.²⁸ A fazekastelep, az ott előkerült leletanyag és az ásatási megfigyelések alapján a foglalás utáni években érte el virágkorát és legkésőbbben a II. sz. közepéig működött.²⁹ Irodalom: *Maróti É.*, *Pannoniai... Kat.* 28.63., XVII.t.8., B 46, C 43.

8. Drag 37-es, szürke, kívül-belül fényes fekete felületű tál ol-

²⁵ Bányi Zsuzsanna szíves szóbeli közlése, melyet ezúton is köszönök.

²⁶ *Koczur É.*, *AREgia* 13 (1974) 90–91.

²⁷ Ltsz.: BTM 74.6.28. Itt mondok köszönetet Pető Máriának a darab közlési jogának átengedéseért.

²⁸ *Pető M.*, *ArchÉrt* 103 (1976) 87–88; *uő.*, *Acta ArchHung* 31 (1979) 274.

²⁹ *Uő.*, *ArchÉrt* 103 (1976) 94; *uő.*, *Acta ArchHung* 31 (1979) 281.

6. kép. A 4. sz., aquincumi darab fotója
Abb. 6. Foto des Aquincumer Stückes Nr. 4

daltöredékei³⁰ (7–8. kép). Szá: kb. 23 cm. A gömbölyű perem és a kiugró, körülfutó borda közt, középen párnásan kidomborodó, 1,7 cm széles, díszítetlen sáv. Díszítésének első sora a már ismert, táncoló szatfirokból áll – ez a pomáziéval azonos színvonalú (9. kép 3). A második sorban patkó alakú motívumok (9. kép 11), a harmadikban V alakú vonalakkal és pontokkal díszített felületű, álló téglalapok (9. kép 12) következnek egymás után. A díszítő motívumokat itt is nagyon erősen belenyomták az edény falába, mint az 1. sz. darabnál. Lelőhelye: Bp. III., Kerék u., az aquincumi legióstáborok területe. Irodalom: *Szirmai K.*, Régészeti adatok az aquincumi I. századi

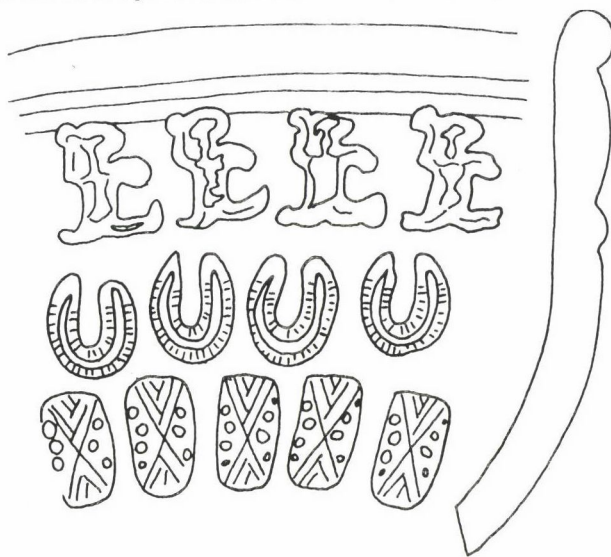

7. kép. A 8. sz., aquincumi edény fotója (kiegészített)
Abb. 7. Foto des Aquincumer Gefäßes Nr. 8 (ergänzt)

legióstáborhoz, valamint a II–III. századi legióstábor retentúrájához. BpR 27 (1991) 108., 134. o. 30. kép.³¹

9. Drag 37 típusú tál perem-oldaltöredéke.³² Szá: kb. 22–23 cm. Jól iszapolt, drapposszürke, felülete kívül-belül fényes fekete (5. kép 7). Gömbölyű pereme alatt 1,7 cm-es sima sáv, majd árkok által határolt borda fut körül. Díszítésének első sora az 1. sz. darabéval azonos patkó alakú motívum (9. kép 11), ezek közül az egyiket rápecsételték a borda alatti árokra. A további díszítményekből csak egy erősen stilizált planta pedis felső része (9. kép 13) maradt meg. Lelőhelye, mint az előző darabé: Bp. III., Kerék u. Irodalom: *Nagy L.*, *Resatus*. (Kézirat a BTM Adattárában.)³³ 22., 67. kép.

10. Szürke tál – valószínűleg Drag 37-es – töredéke.³⁴ Mérete: 4,8 x 2,5 cm. Körülfutó borda alatt a 4. sz. töredékről ismert patkó alakú motívum (9. kép 10), benne a 8. sz. darabról ismert, téglalap alakú idom (9. kép 12). A díszítés első sávja e motívum-kombinációk sorából állhatott. Lelőhelye Gorsium. Irodalom: *Bánki Zs.*, *ARegia* 18 (1980) 201.Nr.686., 250. o. XLII.t.868.

8. kép. A 8. sz., aquincumi edény díszítése
Abb. 8. Verzierung des Aquincumer Gefäßes Nr. 8

³⁰ Ltsz.: BTM AQ 71.1.558.

³¹ Itt köszönöm meg Szirmai Krisztinának, hogy az edényt publikálásra átengedte.

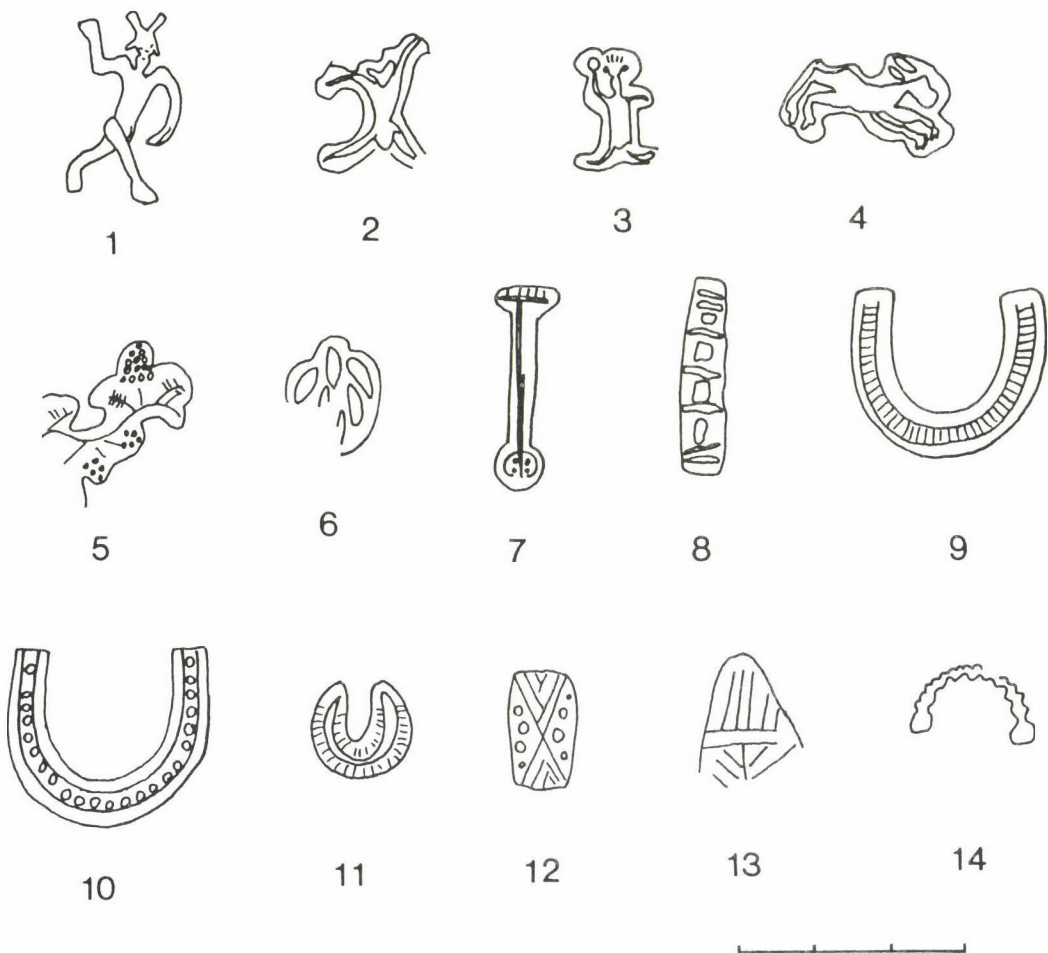
³² Régi ltsz.: BTM AQ 15/29/1928., új ltsz.: 50 189.

³³ BTM Régészeti Adattára, ltsz.: H 195–79. Nagy L. lelőhely megjelölése: „Aquincum, Militärstadt, Kerék u.” (22. o.)

³⁴ Ltsz.: IKM 78.105.12.

11. Szürke, jól iszapolt, fényes felületű, Drag 37 tál perem-oldaltörédei (5. kép 4–6). A perem alatti, 1,5 cm-es díszíttelen sáv után többszörös árkolás és kiugró borda fut körül, majd a 10. sz. darabon levővel megegyezően, patkó alakú idomokban (9. kép 10) álló téglalapok (9. kép 12) sora következik. Ez alatt félkör alakú idomok (9. kép 14) vannak. Az edény lelőhelye ismeretlen.³⁵ Irodalom: *Maróti É.*, *Pannoniai...* Kat.171.54., LVII.t.11–12., B 59, O 5, P 48.

Nem tartozik szorosan az eddig ismertetett darabokhoz egy másik, más pecsétlővel előállított, de szintén táncoló szatír motívumával díszített töredék,³⁶ de az ábrázolás témája miatt feltétlenül említést kell tennünk róla: Drag 37-es típusú tál oldaltöréde, nyers színű, kívül-belül fényes, piros felületű (5. kép 1). A perem alatti sima rész után széles árok, majd az eddig ismertnél valamivel nagyobb méretű, a másik kezét magasra emelő, táncoló szatírok

9. kép. A tokodi sigillata (1) és a pecsételt edények motívumai (2–14)
Abb. 9. Motive der Terra sigillata von Tokod (1) und der gestempelten Gefäße (2–14)

³⁵ Az ismertetett edény töredékei egy mintegy 60 pecsételt darabot, de egyéb leleteket is tartalmazó, bizonytalan eredetű töredékeket egyesítő gyűjteményből származnak. (A pecsételt edényeket lásd *Maróti É.*, *Pannoniai...* 397–407, Kat. 171.17–72, LV.t.7–8., 10–18., LVI–LVII.t., LVIII.t.1–5.) E gyűjteményt a rendőrség egy magánszemélytől foglalta le, majd adta át az MTA Régészeti Intézetében működő Topográfiai Csoport vezetőjének, Torma Istvánnak szakvéleményezés céljából. Az ő véleménye szerint a leletek Gorsiumból származnak – a cserepek közt ugyanis volt egy Budapest–Székesfehérvár útvonalra szóló vonatjegy. A volt tulajdonos azt vallotta a rendőrségen, hogy különböző területeken, több időpontban gyűjtötte az anyagot. A szakértő véleménye szerint ennek az állításnak ellentmond a leletanyag összetétele, „válogatott” volta, viszont a gorsiumi eredet valószínűsíthető – az előkerült vonatjegy mellett – az ottani ásatási körülmények, nevezetesen az előkerült leletanyag helyszínen való válogatása, tisztítása, szárítása.

Sajnos, a vizsgálatot megszüntették, így nem tisztázódott megnyugtatóan a leletek származási helye. Véleményem szerint a pecsételt darabok – az anyag többi részét nem ismerem – alapján nem lehet megállapítani kétséget kizáróan származási helyüket. Ugyanis az együttesben szerepelnek olyan darabok, melyeknek analógiái csak Aquincumban, és olyanok is, melyeknek csak Gorsiumban lehetők fel. (Megjegyzendő azonban, hogy ez sem egészen bizonyító erejű, hiszen a gorsiumi anyag csak részben, az aquincumi pedig szinte alig publikált.) Természetesen vannak analógia nélküli darabok is. A gyűjtemény egészének (a pecsételt edényeket érve ez alatt) képe alapján nem kizárható, hogy tényleg több lelőhelyről származnak a darabok. Az anyag leltározatlan, az ismertetett körülmények miatt még nem nyert múzeumi elhelyezést. Itt mondok köszönetet Torma Istvánnak, hogy a pecsételt darabok feldolgozását lehetővé tette számomra.

³⁶ Ltsz.: BTM AQ 62.10.372.

Nr. Leőhely	A töredékeken szereplő motívumok (lásd 9. képen)												
	9/3	9/4	9/5	9/6	9/7	9/8	9/9	9/10	9/11	9/12	9/13	9/14	
1 Pomáz-Újdülő	+	+			+			+					
2 Esztergom, vár		+											
3 Aq. papföldi közfürdő													
4 Bp. III., Szent- endrei út	+	+		+			+	+					
5 Bp. III., Szél u.– Szellő u.						+		+					
6 Gorsium, VII. ház						(+)		(+)					
7 Bp. XI., Kende u. 8–10.						+		+					
8 Bp. III., Kerék u.	+								+	+			
9 Bp. III., Kerék u.									+			+	
10 Gorsium									(+)	(+)			
11 Ismeretlen lh.									+	+		+	

(+) – a darabokat nem láttam.

10. kép. Az edénycsoport tagjain előforduló pecsételt motívumok összefoglaló táblázata

Abb. 10. Zusammenfassende Tabelle der auf den Mitgliedern der Gefäßgruppe vorkommenden eingestempelten Motive

(9. kép 2) sora díszítette az edényt. A töredék lelőhelye a Bp. III., Meggyfa utcai, un. Hercules villa, ahonnan más, különlegesen szép pecsételt darabok is előkerültek, melyeket az ásató a II. sz. közepére keltez.³⁷ A villa kőépülete alatt I. századi kerámiával datált gödrök voltak.³⁸

A fentebb ismertetett töredékek – az utolsó kivételével – véleményem szerint egy csoportot alkotnak. Az edények közös jellemzője, hogy díszítésükhöz kétféle típusú bélyegzőt használtak: 1. a bélyegzőn az ábrázolás pozitív, a háttér negatív – az edényen ez fordítva jelenik meg: a bélyegző lenyomata negatív, a „háttér” maga az edényfal síkja (itt ilyenek a geometrikus motívumok: 9. kép 7–14); 2. a díszítés előállítására használt bélyegzőn az ábrázolás negatív, a közvetlen környezet, a „háttér” pozitív – az edényen a motívum egy síkban van az edény falával, közvetlen háttere pedig bemélyed kissé (itt az ember-, állat- és növényi motívumok: 9. kép 2–6). A kétféle bélyegzővel díszített edények³⁹ véleményem szerint a pecsételt edények és a helyi gyártású, formatálással készült, domború díszes terra sigillata-utánzatok között foglalnak helyet – előállításuk technikája szerint pecsételt edények, de a létrejött domború díszítmények miatt esztétikai színvonaluk jobban megközelíti a terra sigillatákét, mint a bemélyedő díszítésű pecsételt edények. Edénycsoportunknál jellegzetesség még a gömbölyű perem alatti, 1,5–2,0 cm széles sima, közepén néha megvastagodó sáv (1, 7–9, 11. sz. darab), az ez alatti árkolás és kiugró, körülfutó borda (4–5, 7–11. sz. darab) a bordára kissé rámenő pecsételés (4, 8–9, 11. sz.), az edény oldalába mélyen benyomott minták (1, 8–9. sz.). Táljaink mérete is közelítőleg azonos lehetett, a mérhető daraboknál a szájátmérő kb. 22–23 cm (1, 7–9. sz.), színik viszont úgy látszik, nem jellemző: néhányan vörösesek (1–2, 4.), a többi szürke vagy fekete.

Előkerülési helyük szerint 5 db Aquincumból (3–5, 8–9. sz.), 2 db Gorsiumból (6, 10. sz.), 1-1 db Pomázról (1. sz.), Esztergomból (2. sz.), Bp. XI., Kende utcából (7. sz.) és ismeretlen lelőhelyről (11. sz.) származik. A többi terra sigillata motívumra visszavezethető ábrázolású pecsételtek közül az emberi alakokat szerepeltetők mind Aquincumból és a Kende utcai fazekastelepről származnak.⁴⁰

Ha figyelembe vesszük a szintén kétféle pecsétlővel előállított díszítést, de állatokat megjelenítő darabokat is, akkor még 2 gorsiumi és 1-1 aquincumi, Kende utcai, adonyi, biai és pomázi töredékek szá-

11. kép. A bemélyedő háttérű motívumokkal díszített pecsételt edények elterjedése. *Emberalak*: 1. Aquincum – 2. Bp. XI., Kende u. – 3. Pomáz; *állat*: 4. Aquincum – 5. Bp. XI., Kende u. – 6. Gorsium – 7. Pomáz – 8. Adony – 9. Bia; *növény*: 10. Pomáz – 11. Esztergom
Abb. 11. Verbreitung der im eingetieften Hintergrund mit Motiven verzierten eingestempelten Gefäße. *Menschenfigur*: 1. Aquincum – 2. Bp. XI., Kende-Gasse – 3. Pomáz; *Tier*: 4. Aquincum – 5. Bp. XI., Kende-Gasse – 6. Gorsium – 7. Pomáz – 8. Adony – 9. Bia; *Pflanze*: 10. Pomáz – 11. Esztergom

molhatunk⁴¹ (11. kép). A datálás szempontjából számba jöhető darabok (3, 6–7. sz.) és a terra sigillata-előképek (Traianus-Hadrianus kora) alapján gyártási idejüket Hadrianus és a korai, illetve középső Antoninus korra tesszük, gyártási helyük pedig Aquincum volt.⁴²

Maróti Éva

Rövidítések

- MRT 5 – Horváth I.–H. Kelemen M.–Torma I.: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Bp. 1979 (Magyarország Régészeti Topográfiája 5.)
MRT 7 – Dinnyés I.–Kővári K.–Lovag Zs.–Tettamanti S.–Topál J.–Torma I.: Pest megye régészeti topográfiája. A budai és a szentendrei járás (XIII/1.) Bp. 1986. (Magyarország Régészeti Topográfiája 7.)
BTM AQ – Budapesti Történeti Múzeum, aquincumi anyag
EBBM – Esztergomi Balassa Bálint Múzeum
IKM – István király Múzeum, Székesfehérvár
SZFM – Szentendrei Ferenczy Múzeum

³⁷ Wellner I., ArchÉrt 92 (1965) 44.

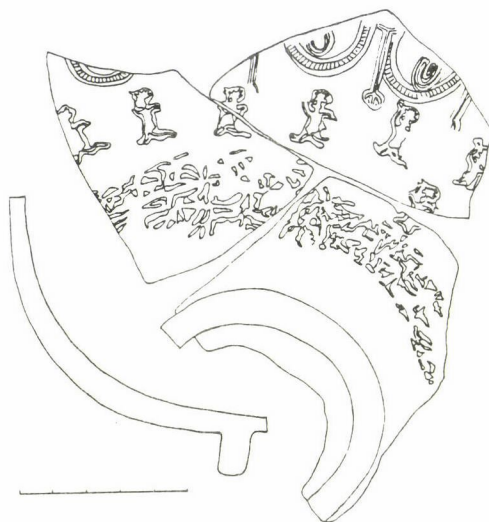
³⁸ Ud., BpR 20 (1963) 541.

³⁹ Nemcsak az itt ismertetett 11 töredék, hanem az 5. és 7. jegyzetben idézettek is.

⁴⁰ Lásd 7. jegyzetet.

⁴¹ Lásd 5. jegyzetet.

⁴² Itt köszönöm meg lektorom, Gabler Dénes értékes szakmai tanácsait.

12. kép. A 3. számú aquincumi töredék teljes rajza
Abb. 12. Vollständige Zeichnung des Bruchstückes Nr. 3. von Aquincum

TERRA SIGILLATA-MOTIV AN PANNONISCHEN EINGESTEMPELTEN GEFÄßEN

Auszug

Im Laufe unserer zur Bearbeitung der pannonischen eingestempelten Gefäße begonnenen Materialsammlung fanden wir unter den Fragmenten ostpannonischen Typs eine spezielle Gruppe. Während für die westliche Gruppe der bisher bekannten gestempelten Gefäße in allgemeinen die naturnahen Verzierungen¹ und geometrischen Motive² charakteristisch waren, kamen in der östlichen Gruppe außer den mehr abstrakten pflanzlichen und geometrischen Mustern – zwar selten – auch schon Tierfiguren vor. Im inneren Teil der Gefäßböden tieft sich die Verzierung bei den in ornamentaler Funktion erscheinenden Tiermotiven stets in die Oberfläche des Gefäßes ein.³ Ein Teil der außerhalb der Gefäßwand erscheinenden Tiergestalten ist in die Oberfläche eingetieft,⁴ jedoch befindet sich das Motiv in ihrem größten Teil in der Ebene des Gefäßes, indessen sein Hintergrund eine Eintiefung zeigt.⁵ Interessanterweise befinden sich unter den mit mehreren tausend geometrisierenden und pflanzlichen Motiven verzierten Fragmenten kaum welche, die mit solcher Technik erzeugte Verzierungen aufweisen.⁶

Unter den mit eingetieftem Hintergrund verzierten Scherben finden sich einige mit Menschendarstellung.⁷ Ebenfalls mit dem Motiv einer Menschengestalt wurde die Wand eines Exemplars von Pomáz und einiger in Aquincum zum Vorschein gekommenen gestempelten Gefäße verziert. Auf den Fragmenten gibt es auch andere Motive, die wir auch an anderen Stücken mit neueren Verzierungen kombiniert sehen können (Abb. 9–10).

Von den 12 Motiven, die auf den 11 Mitgliedern der so entstandenen Gruppe vorkommen, ist das interessanteste die kleine, tanzende Satyrfigur (Abb. 9. 3), die aus der Verzierung der von den Sigillaten bekannten Darstellung⁸ (Abb. 9. 1) hervorgegangen ist. In Pannonien kennen wir aus Tokod eine solche Terra sigillata¹⁰ (Abb. 2. 1, Abb. 3.). Von einer ebenfalls gleichen, jedoch mit anderem Stempel erzeugten Satyrgestalt wurde ein anderes, in unsere Gruppe nicht gehörendes Fragment verziert (Abb. 5. 1, Abb. 9. 2).

Ein gemeinsames Charakteristikum der Gefäße dieser Gruppe ist, daß zu ihrer Verzierung zweierlei Stempeltypen gebraucht wurden: 1. auf dem Stempel ist die Darstellung positiv, der Hintergrund negativ – auf dem Gefäß erscheint dies umgekehrt: der Abdruck des Stempels ist negativ, der „Hintergrund“ bildet die Ebene der Gefäßwand selbst (hier erscheinen solche geometrische Motive:

Abb. 9. 7–14); 2. auf dem zur Herstellung der Verzierung gebrauchten Stempel ist die Darstellung negativ, die unmittelbare Umgebung, der „Hintergrund“ positiv – auf dem Gefäß liegt das Motiv mit der Gefäßwand in einer Ebene, der unmittelbare Hintergrund ist leicht eingetieft (hier sind Menschen-, Tier- und pflanzliche Motive: Abb. 9. 2–6). Die mit zweifachem Stempel verzierten Gefäße³⁹ wurden zwar mit der Stempeltechnik erzeugt, doch nehmen sie von ästhetischem Gesichtspunkt aus zwischen den mit Eintiefung verzierten, eingestempelten Gefäßen und den örtlich erzeugten, mit Formschüssel gefertigten, reliefverzierten Terra sigillata-Nachahmungen Platz. Für unsere Gefäßgruppe sind noch unter dem runden Rand der 1,5–2,0 cm breite, glatte, in der Mitte zuweilen verdickte Streifen (Nr. 1., 7–9, 11), die Riefelung unter diesem und die hervorspringende, ringsumlaufende Rippe (Nr. 4–5., 7–11), die auf die Rippe leicht übergehende Stempelung (Nr. 4., 8–9, 11) und die in die Gefäßwand tief eingedrückten Motive (Nr. 1., 8–9) charakteristisch. Auch die Größe unserer Schüsseln dürfte annähernd gleich gewesen sein, bei den meßbaren Stücken beträgt der Mündungsdurchmesser etwa 22–23 cm (Nr. 1., 7–9), ihre Farbe scheint hingegen nicht typisch zu sein; einige sind rötlich (Nr. 1–2., 4), die übrigen grau oder schwarz.

Ihren Fundorten nach stammen 5 St. aus Aquincum (Nr. 3–5., 8–9), 2 St. aus Gorsium (Nr. 6., 10), je 1 St. aus Pomáz (Nr. 1.), Esztergom (Nr. 2.), Budapest XI., Kende-Gasse (Nr. 7.) und aus einem unbekannten Fundort (Nr. 11.). Von den übrigen, auf Terra sigillata-Motive zurückführbaren, eingestempelten Exemplaren stammen die mit Menschengestalt alle aus Aquincum und von der Töpfersiedlung aus der Kende-Gasse.⁴⁰ Beachten wir auch die mit ebenfalls zweifachem Stempel verzierten, jedoch zugleich mit Tiergestalten darstellenden Stücke, so können wir auch noch aus Gorsium mit 2 und aus Aquincum, Kende-Gasse, Adony, Bia und Pomáz mit je einem Fragment rechnen⁴¹ (Abb. 11.). Die vom Gesichtspunkt der Datierung in Betracht kommenden Stücke (Nr. 3., 6–7) und aufgrund des Terra sigillata-Vorbildes (Traianus-Hadrianuszeit) setzen wir ihre Herstellungszeit auf die erste Hälfte des 2. Jh. und ihren Erzeugungsort auf Aquincum.

É. Maróti

GEPIDA FAZEKASKEMENCE TÖRÖKSZENTMIKLÓSON

Bevezetés

Jelen tanulmányunkban egy, a Kárpát-medencei germán régészeti szempontjából rendkívül érdekes emlékeanyagot kívánunk bemutatni. A lelet jelentőségét elsősorban az emeli, hogy edényégető kemencéből való, továbbá az: új adatokkal szolgál a Közép-Tisza-vidéki, ezen túlmenően az egész gepida kerámia ismeretéhez. Dolgozatunk anyagközlő jellegű – a lelőkörmények, majd a leletek tüzetes leírása után csupán rövidebb lélegzetű értékelés következik.¹

Lelőkörmények

Az 1982-es esztendő őszén Kovács Gyöngyi, a szolnoki Damjanich Múzeum munkatársa ásatást végzett Törökszentmiklós (Szolnok m.) belterületén, hogy információkat nyerjen a török kori várva vonatkozóan. Ekkor jutott tudomására: a városban a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján VI. századi telep- és sírleletek kerültek elő. A településre utaló emlékek lelőhelyén az esztendő novemberében, majd 1984 márciusában végeztem helyszíni szemlét, gyűjtöttem adatokat az előkerülési körülményekre nézve.²

A lelet Törökszentmiklós (Szolnoktól keletre, kb. 15 km-re) északnyugati részén, egy ősi Tisza-meder, illetve -ártér magaspártján, annak peremétől kb. 80–100 m-re, az Erdős Imre utca 50. számú telken, Mihály Márton nyugdíjas kertjében 1980 tavaszán vagy 1981 őszén jutott napvilágra. A gazda szőlős-gyümölcsös-veteményesében már a korábbi években is talált ásás közben edénycserépet, orsónehezéket stb. (A régészeti-topográfiai adatokra l. az 1–3. képet.)

A gepida fazekaskemencére vízvezeték árkának és aknájának ásásakor bukkantak, amely a lakóépület és a szőlőskert között húzódott, hozzávetőlegesen észak–déli irányban (hossza 10–15 m, szélessége 0,5–0,6 m, mélysége 1–1,2 m volt). Az objektum a felszíntől két-három ásonyomnyira mutatkozott, 80–100 cm mélységben erő-

sen hamus és paticosos földben lették az edényeket, illetve töredékeket, valamint az agyagrúd-darabokat. A régészeti jelenség nyomát a vízvezetékárok oldalfalában is követték, amely kör alakú, s több mint 1 (–1,5) m átmérőjű volt. Megfigyelték a vörösré égett kemencefalat. Az elmondás alapján a nyílás/kürtő, ezzel együtt a tüzelő-, illetve munkagödör a déli részen lehetett.

Hitelesítő ásatásra a műhely környékén alig van lehetőség, elsősorban a szőlő miatt. Szükséges még megjegyeznünk, hogy szemlénk során a kemencének, telepnek ezen és a szomszédos telkeken úgyszólván nyoma sem volt, ami részben a beéptettséggel magyarázható.

Az emlékeanyag leírása

– Jól iszapolt, kevés finom homokkal soványított agyagból (gyors)korongolt, világosszürke színű füles korsó. Gömbös, illetve körtére emlékeztető forma, szűkebb nyakrésszel. A száj kissé nyomott (a rajzon ez alig látható), a csőrös perem enyhén kifelé hajlik. Ívelt, kívül hornyolt füle közvetlenül a perem alatt indul és a vállon csatlakozik. Ferdén helyezkedik el, s a föltevés nyoma (szétkenés) is megfigyelhető. Nyakát széles borda tagolja, a vállon ugyancsak bordák, illetve sekély hornyok húzódnak. Az edény alsó része elsimított, síkzott. 10–12 töredékből sikerült összeállítani és kiegészíteni. M: 22,4 cm, Szá: 9,7–10,8 cm, Há: 20 cm, Tā: 9,5 cm. A fül M: 1,9–2,5 cm. Ltsz.: 85.4.1. (4. kép 1 és 5. kép 1).³

– Jól iszapolt, kevés finom homokkal soványított agyagból korongolt, világosszürke színű füles korsó. Az előbbivel analóg, ám annak robusztusabb alakjával szemben kecsesebb gömbös testű, illetve körtét idéző forma. Külső oldalán mélyített fogója a perem magasságában indul és a vállon tapad, ferdén helyezték el. A száj-rész enyhén kifelé hajlik, a fazekas kiöntőcsőrről látta el. A felület a vállon vízszintes bordákkal és barázdákkal tagolt, de nem oly erőteljesen, mint az előbbi korsónál. Az edény hasa síkzott/elismított, s

¹ A dolgozat a Közép-Tisza-vidéki kora népvándorlás kori emlékekről készült doktori disszertáció (A Gepida Királyság kora Szolnok megyében. I–II. Szolnok, 1985–1986. Kézirat) része, természetesen jelen kereteknek megfelelő módosított és bővített formában. A rajzokat a szerző, a fényképeket Kozma Károly készítette, a restaurálás Horváth Mária munkája. A leletek a szolnoki Damjanich Múzeum régészeti gyűjteményében 85.4.1–33. leltári szám alatt regisztráltak. A dokumentáció jelzete A-370-88. A tanulmány kéziratát 1988 szeptemberében zártam le, kisebb változtatásokat eszközölhettem 1989 márciusában és szeptemberében. A lektorálást, tanácsokért Nagy Margitnak, Bálint Csanádnak és Parádi Nándornak tartozom köszönettel. A lektorok többek között arra is fölhevítik a figyelmemet, hogy a kemence leletanyaga gyártási hulladék is lehet. Úgy gondolom, ez és az általam megfogalmazott lehetőség egyenlő súllyal esik a latba.

² Rövidebb megjegyzések és utalások a telepre és a temetőre: Kovács Gy., RFüz 36 (1983) 68 (mindkét lelőhelyre); Cseh J., Múz-

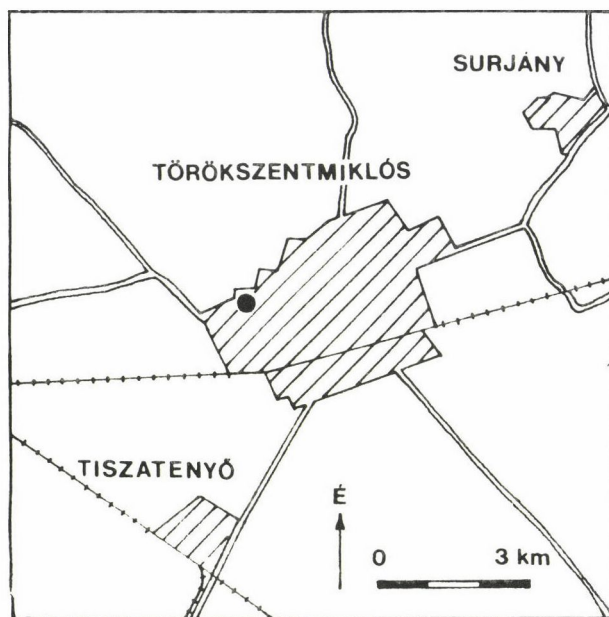
Lev 41–42 (1983) 1–4 (részletesebb ismertetés); Csányi M.–Cseh J.–Kovács Gy., A Nagykunság régészeti emlékei. Időszaki kiállítás vezetője. (Szolnok 1984) 10. és 26–28., 15–19. kép (itt néhány sírlelet és az egyik korsó került bemutatásra); Cseh J., Jászkunság 31 (1987) 137. Ezúton is köszönetet mondok Kovács Gyöngyinek, hogy az általa megszerzett leleteket közlésre átengedte. A temető teljes anyaga a készülő gepida korpuszban lesz hozzáférhető.

³ A leírásnál használt rövidítések a következők: M – magasság, illetve méret (értelemszerűen), Szá – szájmátró, Há – hasátmátró, Tā – talpátmátró, V – vastagság, Á – átmérró, H – hosszúság, Ltsz. – Leltári szám. Szükséges megjegyezni, hogy a töredékeknél fölvetett rekonstrukciós adatok esetében +– 1–2 cm-es pontatlansággal fölvetlenül számolnunk kell; inkább az alacsonyabb értékek a valószínűbbek (a perem-, illetve szájmátróról, még inkább a hasátmátróról). A méréseket a hagyományos módon, negyedkör-szel rendszerű sablonnal végeztük.

itt-ott hólyagos. Alján párhuzamosan futó falenyomatok figyelhetők meg, valamint besimított kereszt alakú jelzés látható. A korszó 6-8 darabból restaurált. M: 21,7 cm, Szá: 10,4–11,3 cm, Há: 19 cm, Tā: 9,2–9,4 cm. A fül M: 1,7–2,7 cm. Ltsz.: 85.4.2. (4. kép 2 és 5. kép 2).

– Gondosan iszapolt, apró szemű homokkal kevert agyagból gyorskorongon kialakított, galambszürke színű, kiöntőcsöves edény perem-, nyak- és válltörredéke. A szájrész kissé tölcseres formájú és vékonyodó. A hengeres nyak függőleges és ferde irányban polírozott. A vállrész ugyancsak fényezett, s pecsételt mintákkal díszített. Fölül négyzet alakú, belül x-bordával tagolt, ezalatt álló és fordított, középső és oldalsó lécekkel osztott mezejű ékítmények sora fut. Alul a felső résszel egyező mintasor húzódik. Az edény belső oldalán a dekorálás nyomán keletkezett kitüremkedések figyelhetők meg. A henger alakú, valamelyest megvastagodó és kihajló peremű kiöntőcsövet a vállra merőlegesen helyezték fel. Korongon formázták. Az edény törésfelülete hármastagolódású: középen széles, sötétebb sáv, kívül és belül keskenyebb, világosabb réteg található. M: 10,7–12,2 cm, VT: 0,8 cm. A kiöntőcső H: 3,3 cm, Á: 3 cm. Az edény rekonstruálható Szá: kb. 12 cm. A pecsételt minták M: 0,9–0,9 cm és 1,1–1,7 cm. Ltsz.: 85.4.4. (6. kép 1 és 11. kép 1).

– Kvarccal-csillámmal kevert nyersanyagból fazekaskorongon főlhúzott, szürke színű edény váll- és hastörredéke. A felszín függőlegesen polírozott és benyomkodott mintákkal díszített. Fönn két sorban ellentett helyzetű, mozaikszerűen felvitt, háromszög alakú, mezejükben bordákkal tagolt ékítmények futnak. Lentebb függő háromszögbe rendezett, csúcsukra állított rombikus, belül lécekkel díszített pecsételések tűnnek föl. A fazekasáru belső oldalán itt is

2. kép. Törökszentmiklós. A fazekaskemence helye a város területén
Abb. 2. Törökszentmiklós. Stelle des Töpferofens im Gebiet der Stadt

1. kép. Törökszentmiklós. A lelőhely a Közép-Tisza térségében
Abb. 1. Törökszentmiklós. Der Fundort im Raum der Mittleren Theiß

megfigyelhetők a kitüremkedések. A törésfelület hármastagozódást mutat: egy sötétebb sávot keskenyebb, világosabb szürke rétegek vesznek közre. A cserépen kiégetéskor keletkezett repedés húzódik. M: 9,4–13,2 cm, V: 0,7 cm. A készítmény rekonstruálható Há: kb. 24 cm. A pecsételt minták M: 1,1–1,7 cm és 0,6–0,7 cm. Ltsz.: 85.4.5. (6. kép 2 és 11. kép 2).

– Jól iszapolt, homokkal soványított agyagból gyorskorongon kialakított, galambszürke színű edény válltörredéke. A felület függőlegesen fényezett és bepecsételésekkel ékített. A csüngő háromszög alakzatban főlhúzott minták álló rombusz alakúak, s ugyancsak rombuszt adó bordákkal tagoltak. Törésénél három réteget vehetünk észre – kétoldalt keskeny, világos sávot, közte szélesebb, sötétebb csíkot. M: 8,9–11 cm, V: 0,6–0,9 cm. Az edény eredeti Há: kb. 25 cm. A pecsételt minták M: 0,6–0,7 cm. Ltsz. 85.4.6. (6. kép 3 és 11. kép 3).

– Gondosan iszapolt, kvarccal/csillámmal soványított agyagból fazekaskorongon főlhúzott, világos szürke színű edény hastörredéke. A felszín fényezett és pecsételéssel ékített. A dekoráció rombikus, mezejében lécekkel. Az edényfal átmetszete színében ta-

golt, mégpedig úgy, hogy középen széles, sötét réteg, kívül és belül keskeny, világos sáv figyelhető meg. M: 9,3–10 cm, V: 0,5–0,7 cm. A helyreállítható Há: cca. 22,5 cm. A pecsételt minta nagysága 0,6 cm. Ltsz.: 85.4.7. (7. kép 1 és 11. kép 4).

– Kövér, ám kevés finom homokkal kevert agyagból korongolt, világos szürkésbarna árnyalatú fazekasáru váll- és hastörredéke. Felülete polírozott, besimított díszítésű. A matt sávon a vonalakat háló mintába rendezték. A törésfelület hármastagolódású: középen szélesebb, sötétebb, kétoldalt keskenyebb, világosabb szürke csík észlelhető. M: 10–11,6 cm, V: 0,5–0,7 cm. Az edény rekonstruálható Há: kb. 20,5 cm. Ltsz. 85.4.8. (7. kép 2 és 11. kép 5).

– Jól iszapolt, homokkal soványított agyagból korongolt, világos szürke színű folyadéktároló – az előzőekhez hasonló korszó vagy kancsó – nyak-, váll- és hastörredéke. Körtere emlékeztető forma. A vállrészén árkok és bordák húzódnak. A hasrész polírozott. M: 17,9–18,4 cm, V: 0,4–0,7 cm. Az edény egykori Há: kb. 22,5 cm. Ltsz.: 85.4.3. (7. kép 3).

– Jó iszapolású, homokkal kevert agyagból formált, világos szürke tónusú fül. A megmaradt peremrész kihajló, enyhén duzzadt, lekerekedő. A külső oldalán árkolt fogó a száj alatt tapad és valószínűleg a vállon csatlakozott a testhez. Két törredékből összeállítva. M: 1,6–2,8 cm, V: 0,4–0,7 cm. A korszó, illetve kancsó rekonstruálható Szá: hozzávetőleg 11 cm. Ltsz.: 85.4.17. (8. kép 1 és 12. kép 1).

– Jól iszapolt, kevés finom homokkal soványított agyagból korongolt, galambszürke színű edény perem- és fülcsontja. A duzzadt peremet kifelé húzták, s lekerekítették. Az árkolt, ovális átmetszetű fogó a szájrész magasságában indul – a vállnál kapcsolódhatott a testhez. A törredéken fényezés nyomai látszanak. Ragasztott, két darabból. A helyreállítható Szá: cca. 11 cm. A fül M: 1,4–2,7 cm. Ltsz.: 85.4.14. (8. kép 2 és 12. kép 2).

– Gondosan iszapolt, kvarccal/csillámmal kevert agyagból formált, világos szürke színű fül. Az edény (korszó, illetve kancsó) pereme kihajló és lekerekedő volt. A fogó, amely ovális keresztmetszetű, mélyített, a szájrész szintjén simul, s a vállon csatlakozhatott. Az oldal fal hármastagozódást mutat: középen széles, sötét tónusú szürke, kívül és belül keskeny, világosabb árnyalatú sávot látunk. A hajdani folyadéktároló Szá: mintegy 11 cm. A fogó M: 1,7–2,7 cm, V: 0,6 cm. Ltsz.: 85.4.18. (8. kép 3 és 12. kép 3).

– A föntiekkel egyező minőségű agyagból készített, galambszürke edény polírozott száj- és fültörredéke. Az ovális átmetszetű és hornyolatos fogó a peremet és a vállat fveli át. Az edény rekonstruálható Szá: kb. 10–10,5 cm. A fogantyú M: 1,5–2,6 cm. Ltsz.: 85.4.13. (8. kép 4 és 12. kép 4).

– Jól iszapolt agyagból formált, szürke fültörredék. Ovális keresztmetszetű, hosszában árkolt, helyenként fényezett. M: 1,5–2,8 cm. Ltsz.: 85.4.15. (9. kép 1).

– Kvarcos/csilámos agyagból formált, világos szürke színű fogótörredék. Ovális átmetszetű, hornyolt, polírozott. M: 1,7–2,8 cm. Ltsz.: 85.4.16. (9. kép 2).

– Jó iszapolású, homokkal kevert agyagból alakított, galambszürke színű fogótörredék. Keresztmetszete ellipszis, külső részén árkolt, s fényezett. M: –. Ltsz.: 85.4.20. (9. kép 3).

– Gondosan iszapolt, kvarcos/csilámos agyagból formázott, világos szürkésbarna színű fültörredék. Ovális átmetszetű, hornyolt. M: 1,6–2,6 cm. Ltsz.: 85.4.19. (9. kép 4).

– Jól iszapolt, kevés finom homokkal kevert agyagból (gyors)korongolt, világosszürke színű edény váll- és hastörredéke – a fül nyomával. Ennek magasságában négyzet alakú, átlósan elhelyezett bordákkal tagolt bepecsételések díszítik, melyek legalább három sort alkottak. M: 5,1–6,2 cm, V: 0,5–0,6 cm. A fazekastermék helyreállítható Há: úgy 12–12,5 cm. Ltsz.: 85.4.12. (9. kép 5 és 11. kép 6).

– Jól iszapolt, homok hozzákeverésével soványított nyersanyagból fazekaskorongon kialakított, kívül szürke és polírozott, belül szürkésbarna színű, foltos edény perem-, nyak- és válltörredéke. A száj- és a vállrész enyhén kettős kónikus, a perem vékonyodó és lekerekedő. Oldalfalán három réteg figyelhető meg: középen széles, sötétebb sáv, kívül és belül keskenyebb, világosabb csík. Két daraból lett összeragasztva. M: 5,9–7,6 cm, V: 0,6–0,7 cm. A rekonstruálható Szá: cca. 10 cm. Ltsz.: 85.4.21. (9. kép 6).

– Jól iszapolt, kevés homokkal soványított agyagból korongolt, galambszürke színű edény alj- és oldaltörredéke. A felület fényezett. M: 7,3–7,6 cm. V: –. A rekonstruálható Tā: hozzávetőlegesen 9 cm. Ltsz.: 85.4.23. (9. kép 7).

– Jó iszapolású, kvarcos-csilámos tartalmú nyersanyagból gyorskorongon kialakított, világosszürke tónusú fazekasáru nyak- és válltörredéke. A felületet rácsos mintába rendezett besimított vonalak díszítik. M: 4–4,7 cm, V: 0,2–1 cm. Ltsz.: 85.4.11. (9. kép 8).

– Homokkal dústott agyagból fölhúzott, világos szürkésbarna színű, foltos edény alj- és oldaltörredéke. Függőleges és ferde irányú polírozás nyomai látszanak. M: 3,6–4,7 cm, V: –. Az edény helyreállítható Tā: kb. 9 cm. Ltsz.: 85.4.25. (9. kép 9).

– Kvarcos/csilámos agyagból korongolt, szürke színű edény oldaltörredéke. A felszín polírozott és besimított ékítésű. A matt részen háló mintába rendezett vonalak helyezkednek el. M: 3,3–3,4 cm, V: 0,3 cm. Ltsz.: 85.4.10. (9. kép 10).

– Jól iszapolt, homoktartalmú agyagból korongolt, világos szürke árnyalatú edény alj- és oldaltörredéke. A felszín elsimított, maga a fal egyenetlen. A belső oldalon korongolási nyomok láthatók. A cserépen hármass rétegződés figyelhető meg: a középső, sötét tónusú csíkot kétoldalt keskeny, világos sáv veszi közre. M: 7,4–7,8 cm, V: 0,4–1 cm. Az edény rekonstruálható. Tā: kb. 9 cm. Ltsz.: 85.4.24. (9. kép 11).

– Jó iszapolású, kövér, de homokkal kevert nyersanyagból fazekaskorongon kialakított, világosszürke színű edény oldaltörredéke. Felületén fényezés a besimítás figyelhető meg. A polírozásnál kihagyott részen rácsos simított ékítést helyeztek el. M: 6–7,5 cm, V: 0,4 cm. Ltsz.: 85.4.9. (10. kép 1).

– Homokkal soványított agyagból gyorskorongon formázott, világosszürke árnyalatú edény száj- és nyaktörredéke. A perem kihajló. M: 2,9–3,2 cm, V: 0,4–0,6 cm. Ltsz.: 85.4.22. (10. kép 2).

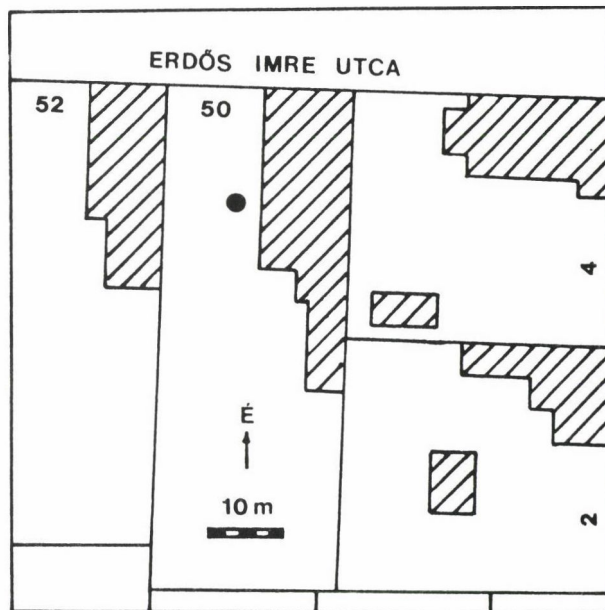
– Jól iszapolt nyersanyagból – aprószemcsés homokkal soványítottan – korongtányéron fölhúzott, szürkésbarna színű edény oldaltörredéke. A felület széles és sekély barázdákkal és bordákkal tagolt. M: 5,2–8,8 cm, V: –. Ltsz.: 85.4.26. (10. kép 3).

– Gondosan ülepített, kvarccal/csilámmal kevert agyagból korongolt, szürkés színű edény oldaltörredéke. A felszín szélesebb-secélyebb barázdákkal-bordákkal képzett. A törésfelületen hármass rétegződés észlelhető – belül szélesebb-sötétebb, kétoldalt keskenyebb-világosabb sávot láthatunk. M: 3,8–5,2 cm, V: –. Ltsz.: 85.4.27. (10. kép 4).

– Jól iszapolt, aprószemcsés homokkal soványított agyagból gyorskorongon kialakított, kívül szürke, belül világosszürke színű edény fültörredéke. Széles és sekély vízszintes árkokkal és bordákkal korongozott. A törés rétegződése a föntebb már többször leírthoz hasonló. M: 4–4,2 cm, V: 0,6–0,7 cm. Ltsz.: 85.4.28. (10. kép 5).

– Gondosan ülepített, finomabb homokkal kevert nyersanyagból fölhúzott, kívül szürke, belül világosszürke árnyalatú edény törredéke, mely az előző cseréphez hasonlóan hullámosra alakított. Az oldalfal rétegződése ugyanazt a hármass tagolódást mutatja, mint az előbb bemutatott darabok némelyike. M: 3,8–4 cm, V: 0,3–0,4 cm. Ltsz.: –. (10. kép 6).

– Jól iszapolt agyagból korongolt, kívül barnásszürke, belül világosszürke színű edény oldalából faragott orsókarika. Az egyik oldalán barázda fut. M: 4,1–4,2 cm, V: 0,9 cm. Az átfűrés Á: 0,7 cm. Ltsz.: 85.4.32. (10. kép 7 és 12. kép 5).

3. kép. Törökszentmiklós. A gepida telepobjektum Mihály Márton telkén (Erdős Imre utca 50)

Abb. 3. Törökszentmiklós. Das gepidische Siedlungsobjekt auf dem Grundstück des Márton Mihály (Erdős Imre-Gasse 50)

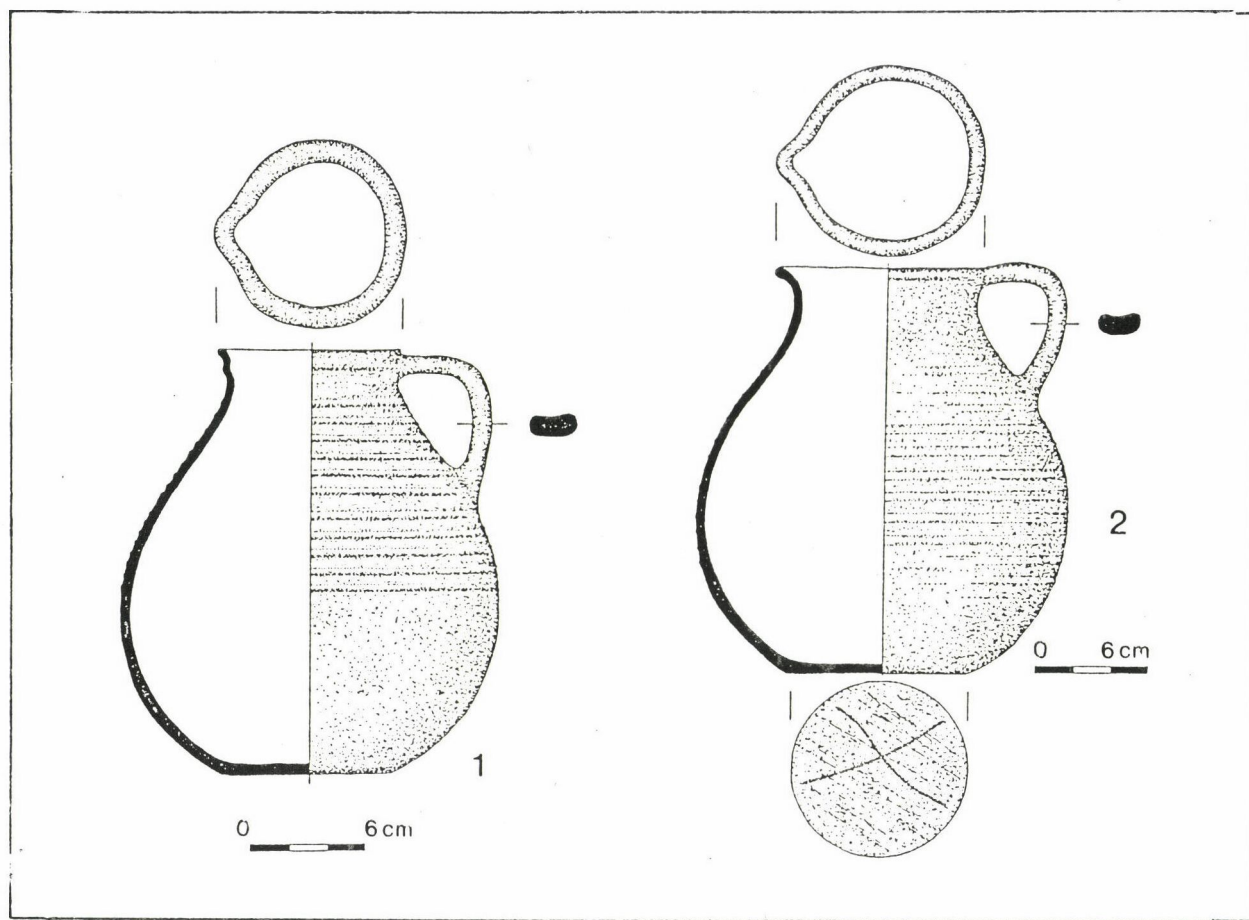
– Pelyvás/törekcs – félhenger alakú – agyagrudak, vörösr és szürkére égett rostélydarabok. Méreteket itt nem vettünk föl, a jellegzetesebb darabokról a rajzok tájékoztatnak. Összesen 6–8 ilyen jutott múzeumba. Ltsz.: 85.4.33. (10. kép 6 és 8–13, továbbá 12. kép 6–8).

– Pirosra égett, lapos kemenceoldal-törredékek (esetleg aljdarabok). Bemutatásukat nem tartottuk indokoltnak. Ltsz.: –.

A jelenségek értékelése

Kemence

Amint arra a bevezetőben már utaltunk, a törökszentmiklói gepida fazekasműhely azért jelentős, mert a VI. századi Duna-Ti-

4. kép. Törökszentmiklós. 1–2. Kiegészített füles, kiöntőcsőrös korsók, illetve kancsók
Abb. 4. Törökszentmiklós. 1–2. Ergänzte Henkelkrüge bzw. Kannen mit Ausgüßrohr

szavárdéki germán népcsoportok emlékéanyagában igen kevés hasonló objektumra vonatkozó adat áll a kutatás rendelkezésére. Az eddigi ásatások tanúsága szerint a Gepida Királyság területén általában ritkák a (szabadtéri) kemencék, mind az egyszerű sütő-, mind az edényégetésre alkalmas építmények. Hogy ez a tény mennyiben magyarázható a – különösen az alföldi – kutatás szükségességével, s milyen mértékben tükrözi a kor valóságát, nehezen dönthető el. A sütő/szártó/aszaló helyek kiváltképp ritkák. Csúpn érintőlegesen utalunk itt a római kori szarmata és keleti germán (nyugati gót és vandál) fazekasműhelyek sorára.⁴ Öröndetes jelenség azonban, hogy ma már a Tisza-vidék kora Meroving korából is tudunk efféle objektumokról (l. alább).

A Törökszentmiklósi edényégető kemence szerkezetéről, formájáról, nagyságáról – mivel nem hiteles körülmények között került elő – szűkös és bizonytalan adatokkal rendelkezünk. A leletegyüttes pelyvás és törekes, erősebben-gyengébben égett agyagrúdjai és vörös tapasztás-darabjai vetnek némi fényt a konstrukcióra. Az előbbiek, a vaskos, félhenger formájú töredékek az égetőtér rosté-

lyából maradhattak ránk, az utóbbiak pedig talán annak oldalából. A lelelkörülményeknél már említettük, hogy a kemence valószínűleg kör alakú, s úgy 1–1,5 m átmérőjű lehetett; alja, tüzelőtere jó méter mélyen húzódnak. A konstrukció száját/torkát, ezzel együtt munkagödört a déli oldalon alakíthatták ki. Hogy valójában miként nézhetett ki, arra csúpn az utóbbi esztendő Közép-Tisza-menti kora népvándorlás kori feltárásai nyomán napfényre jutott műhelyek (Szelevény-Bohonyapart és Szolnok-Zagyvart) szolgáltatnak információkat.⁵ A szakszerű ásatás, a hitelesség hiányáért azonban kárpótól a tárgyi anyag, annak pompás összetétele, a kerámia formai és díszítésszerű gazdagsága, hovatovább különlegessége. Itt jegyezzük meg, hogy a leletegyüttes jellege, úgymint a kiegészíthető edények és a nagyobb darabok (számolva azzal, hogy a találok nem minden cserepet gyűjtöttek össze) azt sejtetik: az objektum pusztulásakor benne maradt, legalább két tucat agyagárból álló készletről van szó. (Olyan esemény történhetett, melynél a fazekasnak már nem volt módja kemencéjét megbontani, termékeit kiemelni. Elvileg valamilyen, a Tisza-menti falu életét megzavaró, esetleg annak végét előidéző fordulat sem zárható ki. Az alább még tárgya-

⁴ Lamiová-Schmiedlová, M., SIA 17 (1969) 488–489; Horedt, K., Siebenbürgen in spätrömischen Zeit. (Bukarest 1982) 71.; Vörös G., MKCsM (1982) 27–36.; Bóna I., Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei I. Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. Magyarország műemléki topográfiája X. Szerk. Entz G. (Bp. 1986) 67–69.

⁵ 1987 tavaszán és nyarán szondázott/leletmentett gepida szálláshelyek és fazekasműhelyek (dokumentációjuk és anyaguk a Dam-

janich János Múzeumban). Szolnok-Zagyvartatra l. Cseh J., Germán szálláshelyek Szolnok határában. Szolnok Megyei Néplap 38 (1987) december 12. 10. A szelevény-bohonyaparti kemence rajzát l. uő., Élet egy gepida településen a Tiszánál. Szolnok Megyei Néplap 39 (1988) augusztus 13. 4. Az építmények némi, ám összességében nem perdöntő eltéréseket mutatnak.

lásra kerülő – késői – keltezés ellenére azonban túlzás, s lényegében megalapozatlan lenne a köztörténettel, katonai-politikai eseménnyel kapcsolatot keresni.)

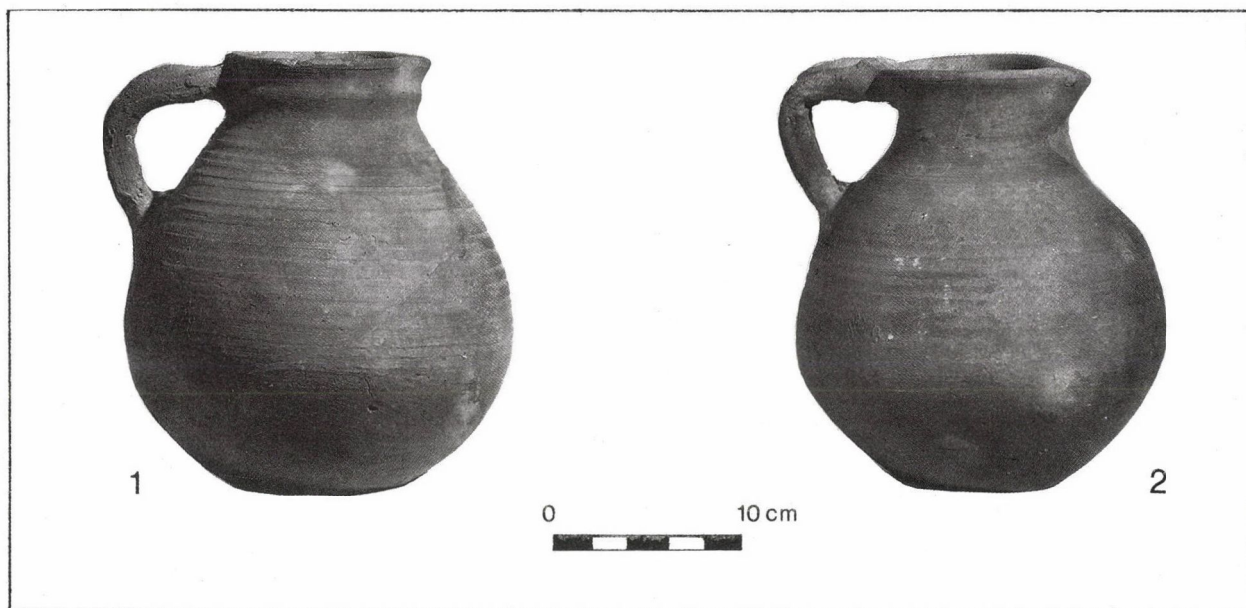
Kerámia

Az edények anyaga

A törökszentmiklósi fazekaskemence kerámiája az agyag minőségét, összetételét tekintve egységes. A jól, gondosan iszapolt, szennyeződésektől megtisztított nyersanyagot a cserepeken megfigyelhető kvarc és csillám alapján több-kevesebb aprószemcsés, finom homokkal soványították. Valamivel több adalékanyag hozzákeverését tapasztalhatjuk a restaurált füles korsóknál, s még néhány, föltehetően ugyanily formából kitört darabnál. A szürke különböző, sötétebb és világosabb árnyalatait mutató edények megfelelő szakértelmet bizonyítón jó égetésűek, kemények, csengő hangot adóak. A kiöntőcsöves termék, a terjedelmesebb méretű folyadéktartó készítmények és néhány további darab törésfelületén a redukációs égetési technológiával magyarázható világosabb és sötétebb tónusú rétegek figyelhetők meg. Belül általában szélesebb, kétoldalt pedig keskenyebb csíkok észlelhetők. Az egyik töredéken látható hosszabb repedés és más esetekben konstatálható hólyagoság bizonyos készítés-, illetve égetéstechnikai hibát sejtet.⁶

pasztalható jelenségek utalnak. Ugyanakkor azonban találkozunk deformálódott szájrészszel, ferdén fölhelyezett füllel. Az egyik kiegészített füles korsó fenekén párhuzamosan futó, 0,5–1 cm széles lenyomatok vannak, amelyek a deszkákból/lécekből összeállított korongtányértól származhatnak – ezt az edényt tehát egyszerűen leemelték arról. Ugyanitt x-alakú jelzést is látunk. Az edények falvastagsága 0,3–1 cm, általában 0,4–0,7 cm. Korongozásnál értelem szerűen a készítményeknek alj körüli része maradt a legduzzadtabb. Fenekük egyenesre vágott, peremük többé-kevésbé kifelé hajló, valamelyest megvastagodó, s lekerekedő. A kerámia jellegzetessége még a test eldolgozása/síkozása, nyilván valaminő faeszközzel, simítóval.

Formai és funkcionális szempontból zömmel folyadéktartó (víz, tej stb.) termékekkel van dolgunk. Egy kiöntőcsöves edény mellett főként nagyobb méretű, 20–25(–30) cm magasságú, 8–10 cm szájméretű, 18–24 cm legnagyobb átmérőjű és a szájrésznek megfelelő aljú (9–10 cm) kerámiát korongoztak. Gömbös, hasas, a szakirodalomban használatos kifejezéssel élve körteformát idéző alakjuk lehetett, a restaurált korsókéhoz hasonló. Előfordul két, kisebb méretű bögreből vagy korsóból való töredék. A kemence egész edényeinek űrtartalma 5–7 liter. A gepida kézműves bordás nyakrészszel korongolta ezeket, a peremet és a vállat átvélő, ovális, külső oldalán mélyített fület helyezett rájuk. Ily vonásokat mutat a többi fogó is: ebből a típusból legalább 8–10 edénnyel számolhatunk.

5. kép. Törökszentmiklós. 1–2. Az előző ábra folyadéktartó edényei
Abb. 5. Törökszentmiklós. 1–2. S. Gefäße für Flüssigkeiten die vorherige Abbildung.

Az edények formája

A kemencében talált készítményeket minden valószínűség szerint lábbal hajtott (gyors)korongon alakították ki. Erre a formai tökéletesség (szimmetria), valamint az edényfalon és az aljrészen ta-

Maga a korsóforma meglehetősen különleges a gepida kerámia bőséges anyagában. A törökszentmiklósiak legközelebbi analógiája – az alább még említésre kerülő – baráthelyi (Brateiu) 3. számú temető kiöntőcsöves, füles edénye (korongolt, ám a közölt fotó nyomán nem tűnik oly igényes készítménynek, mint a Tisza-

⁶ A VI. századi települések kerámiájára röviden I. Horedt, K., Morești (Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen). (Bukarest 1979) 122. Az alföldi gepida falvak asztali edényeinek minőségéről – természetesen a folyadéktartókról is: B. Tóth Á., Gepida telepek az Alföldön I. Doktori értekezés (ELTE BTK) (Bp. 1983) 107–140 (Díszkerámia fejezet). A kerámia-készít-

téssel kapcsolatban igen tanulságosak az alábbi kiadványok: Kardos M., Primitív fazekasság (A népi kerámia-kultúra felhasználása közművelődési célokra). „Mesterségek” sorozat. (Bp. é. n.); Kádasi É.–Kardos M., Kerámia. „Kaptár” sorozat (Bp. 1986²); Kardos M., Mintázások, agyagos munkák. A Szókraténusz Módszertani Kiadványai II. (Kecskemét 1987).

mentiek) és a nagy malomfalvi (Moresti) telep egy korsója.⁷ E pecsételt és besimított díszítésű leletre szintén fogunk még hivatkozni. A füles edények sorában távolabbról rokon a szentes-kökényzugi és a szőregi temető egy-egy készítménye, az utóbbi mérethet is analóg.⁸ A kökényzugi lelet formája és időrendi helye (V. század második fele) az ún. hun kori korsók felé mutat. A Baráthelyen napvilágra került azt jelzi, hogy a típus később is használatos volt, mivel a VI–VII. század fordulójára körüli évtizedekre tehető. A füles fazekasáruinak a gepidák földjén való elterjedéséről térképet állítottunk össze (14. kép).

A törökszentmiklósi emléktárgy kétségkívül legfontosabb darabja a kiöntőcsöves edénytörödé, hiszen az alföldi gepida szállásterületen kevés ilyen került elő, szemben a nagyobb erdélyi sorozattal. Telep- és sírkerámiában egyaránt megtalálható, a Marosvásárhely (Tîrgu Mures) közelében fekvő faluból terjedelmesebb együttest ismerünk belőle.⁹ Ilyen edényekre lelünk a Maros-, a Kis- és Nagy-Küküllő-vidéken [pl. Maroscsapó-Szentgyörgy (Cipău-Sfîntu Gheorghe), Kisgalambfalva (Porumbeni Mici), Pécska (Pecica)], valamint a Dunánál (Kostolac) a keleti germán háztartásokban.¹⁰ Sírba helyezték Baráthelyen, Békésszentandrás és Szőregen.¹¹ Általában pecsételt, ritkábban csak simított vagy díszítetlen, zömmel füles folyadéktartók, melyeknél a kiöntőt a vállrészén, arra merőlegesen, illetve kissé ferdén helyezték el a fazekasok.

Röviden a nyugatabbi, közelebbi és a dunántúli leletekre is kitérünk, mint az időrendi, a területi és az etnikai kapcsolatok szempontjából leginkább figyelembe veendő jelenségekre. A szóban forgó edénytípus a langobardoknál sem túl gyakori, a jutasi, a kajdasi, a kápolnásnyéki és a szentendrei sírmezőket temetkezési helyül használó közösségeknek dolgozó fazekasok készítették ilyeneket.¹² Ezek is füles korsók – Kápolnásnyéken pecsételt, a többi esetben besimított díszítéssel. A gepida és a langobard kiöntőcsöves kerámia lelőhelyei térképre vittük (15. kép).

Az edénytípus eredete, föltűzése problematikus. Hasonló ötlettel időben és térben legközelebb a Tisza-, Duna- és Morava-vidéki áttört fülű korsóknál és kancsóknál találkozunk, amelyek tágan az V. századra datálhatók. Ám mégsem lehet szoros genetikai összefüggésre gondolni, egyrészt mert a megoldás eltérő, másrészt mivel leg-

alább fél évszázados hiátussal kell számolni – a gepida-langobard edények a VI. század 20-as és 30-as éveit aligha jelentek meg. A nyugati germán, így többek között a frank és az alamann kiöntőcsöves edények zömmel későbbiek a Kárpát-medencei csoportnál; kronológiai szempontból inkább a kora avar szürke kerámia megfelelő formáival párhuzamosíthatók.¹³

Megállapíthatjuk tehát, hogy a gepida kerámia kiöntős korsói igen koraiak, talán a legkorábbiak a kora népvándorlás kori/kora-Meroving-kori Európában – a langobard fazekasáruval együtt. A jelek arra mutatnak, hogy a forma a klasszikus pecsételt díszítéssel közel egy időben tűnt föl. Készítése döntően az 530–560-as esztendőkre tehető.

Az edények díszítése

A törökszentmiklósi kemence kerámiáján négyféle díszítési módot figyelhetünk meg, úgymint az árkolást, a polírozást, a besimítást és a pecsételést. Az elsőként említett fazekasfogás a felületnek szélesebb és sekélyebb vízszintes barázdákkal és bordákkal való tagolása, amely főként a középső részre esik. A két rekonstruált korsónál, egy nagyobb töredéken és néhány kisebb darabon láthatjuk. A fényezés (polírozás) általában a pecsételéssel és a besimítással együtt jelenik meg – az edény ún. bőrkeménységű állapotában végezték. A kavicssal, csonttal stb. föl vitt díszítési mód gyakori, a készítmények nagyobb felületét borítja.

A gepida díszkerámiában domináló eljárásnak értékelhető besimítás négy cserépen figyelhető meg: egy nagyobb köbtartalmú edény váll- és hasrészén, továbbá három másik töredéken – ezek egy vagy két edény részei voltak. A besimított vonalak azonos, egységes, hálós, illetve rácsos mintát reprezentálnak. Az ékítés ezen változatát a gepida telep- és sírkerámiában mind a bikónikus, mind a körte alakú bögréken, csészéken, tálakon, poharakon fölleljük, így pl. Bocsa-ron (Bočar), Gyulán, Malomfalván, Marosnagylakon (Noșlac), Szentes-Berekháton, Szentes-Nagyhegyen, Tiszafüreden, hogy csak néhány lelőhelyet említsünk.¹⁴

Kerámiaanyagunk legjellegzetesebb, pompás ékítési módja a bepecsételés, amely négy-öt edényből származó cserépen figyelhető

⁷ Miclea, I.-Florescu, R., Daco-romanii (Strămoșii românilor) (București, 1980) 2. 828 (ilustrație), valamint tanulmány- és kommentárfüzet 84.; Horedt, K., i. m. 129. Abb. 63. 10 (szórványlelet).

⁸ Csallány, D., Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u. Z.) AH 38 (Bp. 1961) 30. és Taf. 20. 2, továbbá 160. és Taf. 185. 2. A füles korsók, kancsók, bögrék, kiöntőcsöves edények (V. század második fele–VII. század első fele) elterjedési térképe az egyes régiók kutatottságát is tükrözi; a déli területen csupán két példányról tudunk. Utalunk még arra, hogy a lista a publikált és a Közép-Tisza-vidékről ismert, közölhetlen anyagot tartalmazza.

⁹ Horedt, K., i. m. 128. és 129. Abb. 63. 1–11 (házakból és szórványként egyaránt).

¹⁰ Bethlenszentmiklós (Sînmiclăuș): Anghel, Gh.-Blăjan, M., MCA (a XIII-a sesiune anuală de rapoarte) (Oradea 1979) 283.; Bözöd (Bezid): Székely Z., Marisia 6 (1976) Pl. 55. 6: Gyulafehérvár (Alba Iulia): Horedt, K., i. m. 130. és 191. lábjegyzet; Kisgalambfalva (Porumbeni Mici): uo., 129. Abb. 63. 12; Kisselyk (Șeica Mică): uo., 129. Abb. 63. 12; Maroscsapó-Szentgyörgy (Cipău-Sfîntu Gheorghe): uo., SCIV 6 (1955) 646. Fig. 3. 14; Pécska (Pecica): Dömötör L., ArchÉrt 21 (1901) 4. (ábra) 4. A kostolaci lelet tudomásom szerint a legújabb: Popović, M., Svetinja, novi podaci o ranovizantijskom Viminacijumu. Starinar 38 (1987) 22. Szl. 17. 12. A pécskai fazekaskemencéről Bóna István tájékoztatót [l. ehhez Cseh J., MűzLev 55–56 (1987) 4]. Nem hagyhatjuk említés nélkül a derecskei leleteket; megítélésük problematikus. Bennünket most első-

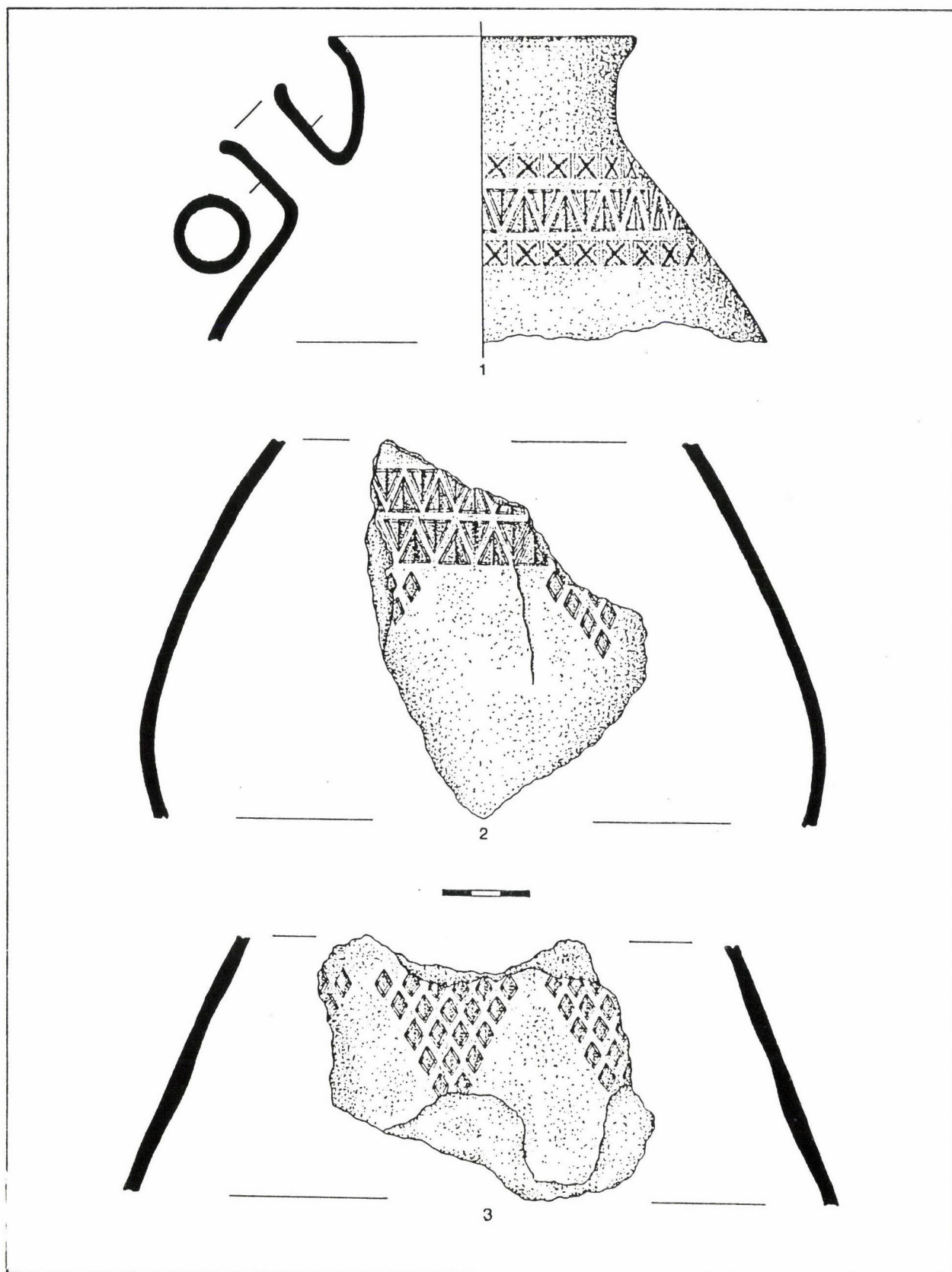
sorban az a töredékes, durva fazék (sírkerámia) érdekel, amely minden valószínűség szerint füles volt – ekként került térképünkre is (habár kiöntőcsöves megoldása sem zárható ki). Vö. Mesterházy K., DMÉ 1965 (1966) 28. és 29. 10. kép 2.

¹¹ Miclea, I.-Florescu, R., i. m. már idézett edénye (vö. 6. lábjegyzet); Csallány, D., i. m. 106. és Taf. 103. 9, valamint 155. és Taf. 185. 4.

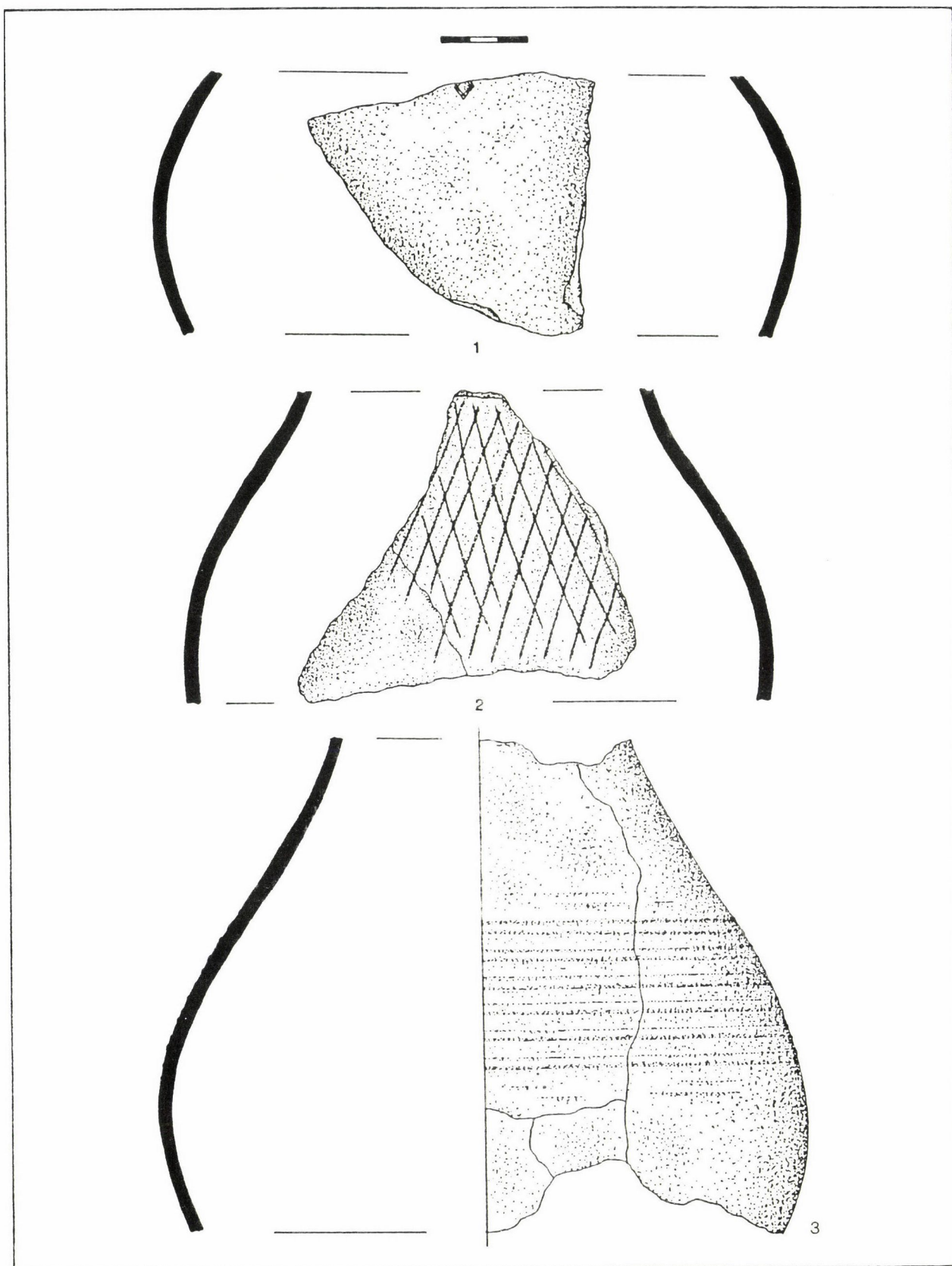
¹² Bóna, I., ActaArchHung 7 (1956) 202. és Taf. 42. 4; uo., Zeitschrift für Ostforschung 28 (1979) 396. és Taf. 2. 3; Horváth T., Az üllői és a kiskőrösi avar temető. AH 19 (Bp. 1935) 85–86, és 46. tábla 3; Bóna I., A középkor hajnala (A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében) (Bp. 1974) 104. és 67. képtábla. Az itáliai langobard kiöntőcsöves kerámiára a borgovercelli leletek kapcsán I. Rotili, M., I reperti longobardi di Borgovercelli. (Napoli 1981) 12–13.

¹³ Az V. századi kiöntőfüles kerámia (Gußhenkelgefäß) egyik legfrissebb összefoglalása morvaországi leletek nyomán: Peškař, I., PA 74 (1983) 184–185. és 217 (bőséges irodalommal). A típus a Duna–Tisza térségében tíz lelőhelyről ismert. A gepida kiöntőcsöves edények kérdéskörére I. Horedt, K., i. m. 128. és 130.

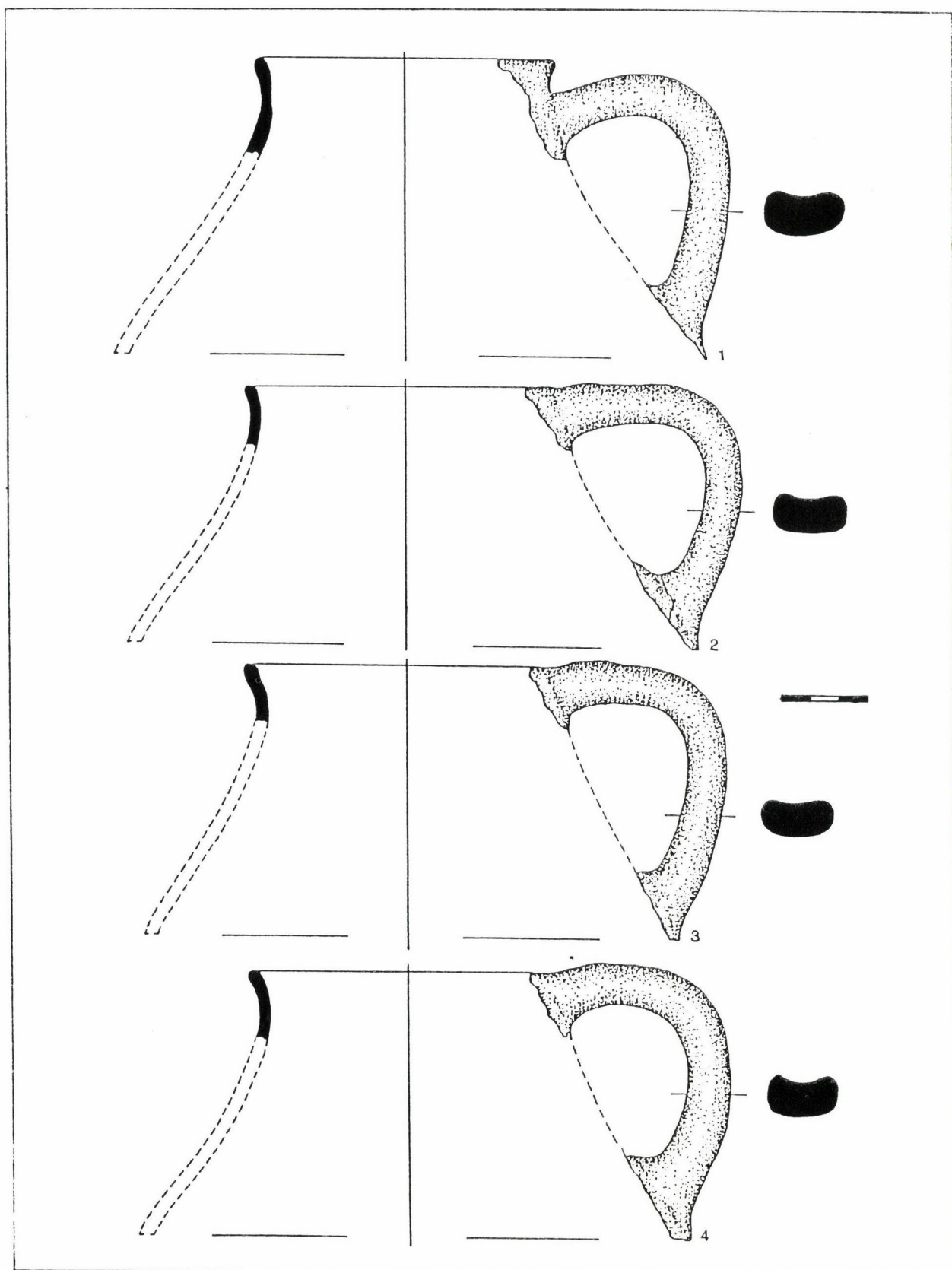
¹⁴ Dimitrijević, D.–Girić, M., Epoque Préhistorique et Proto-historique en Yougoslavie (Recherches et résultats). (Beograd 1971) 193. Fig. 16. 4; Csallány, D., i. m. 112. és Taf. 192. 3; Horedt, K., i. m. 136. Abb. 63. 13; Rusu, M., Dacia 6 (1962) 282. Fig. 7. 6; Csallány, D., i. m. 90. és Taf. 101. 10, 66. és Taf. 47. 15, 218. és Taf. 194. 1. A sokszínű mintasorozaton belül a rácsos díszítésre még Horedt, K., i. m. 135. és 137. Abb. 67. 5.

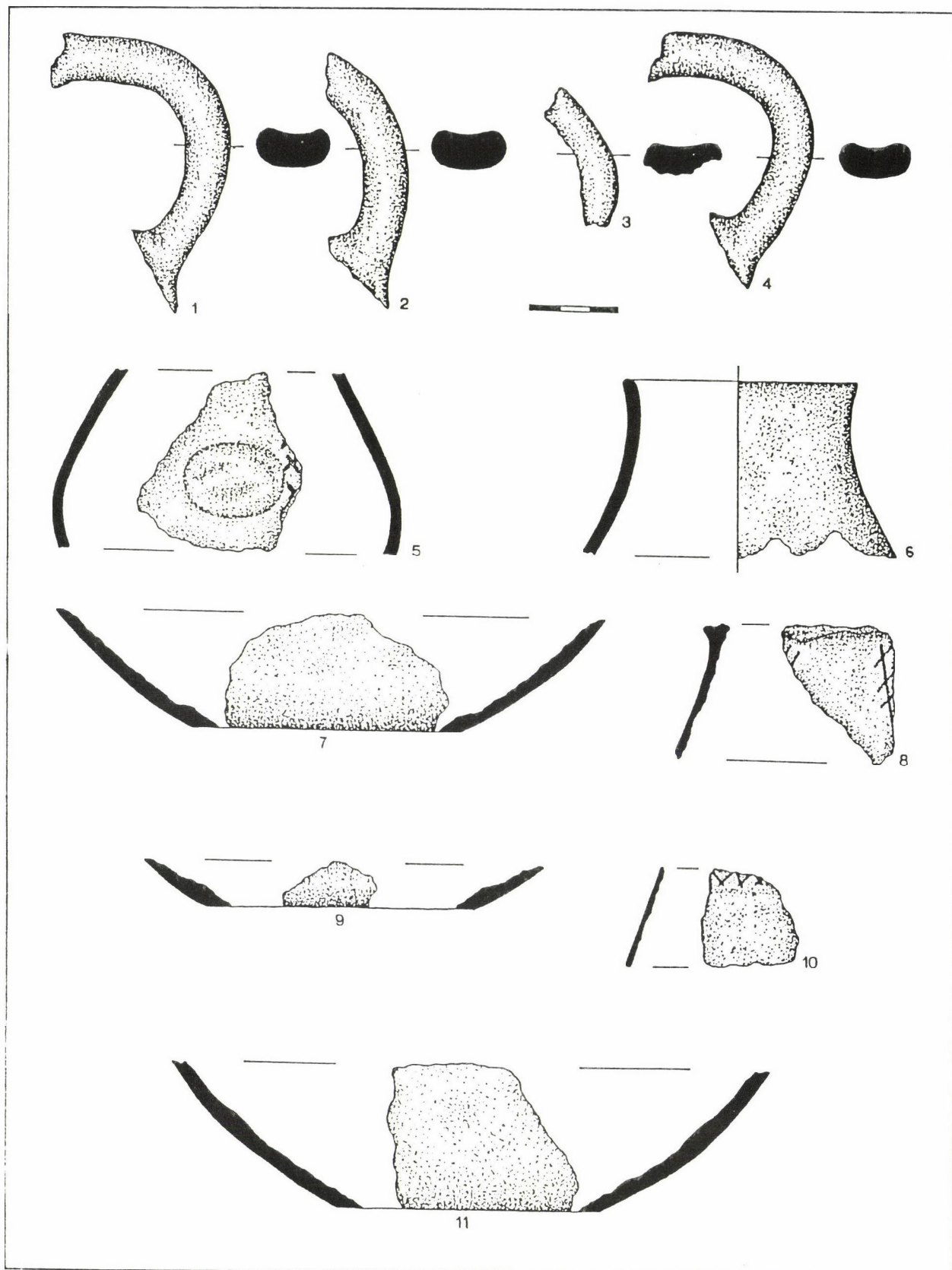
6. kép. Törökszentmiklós. 1–3. A kemence kiöntőcsöves, pecsétlódíszes edényei
 Abb. 6. Törökszentmiklós. 1–3. Die stempelverzierten Gefäße des Ofens mit Ausgußrohr

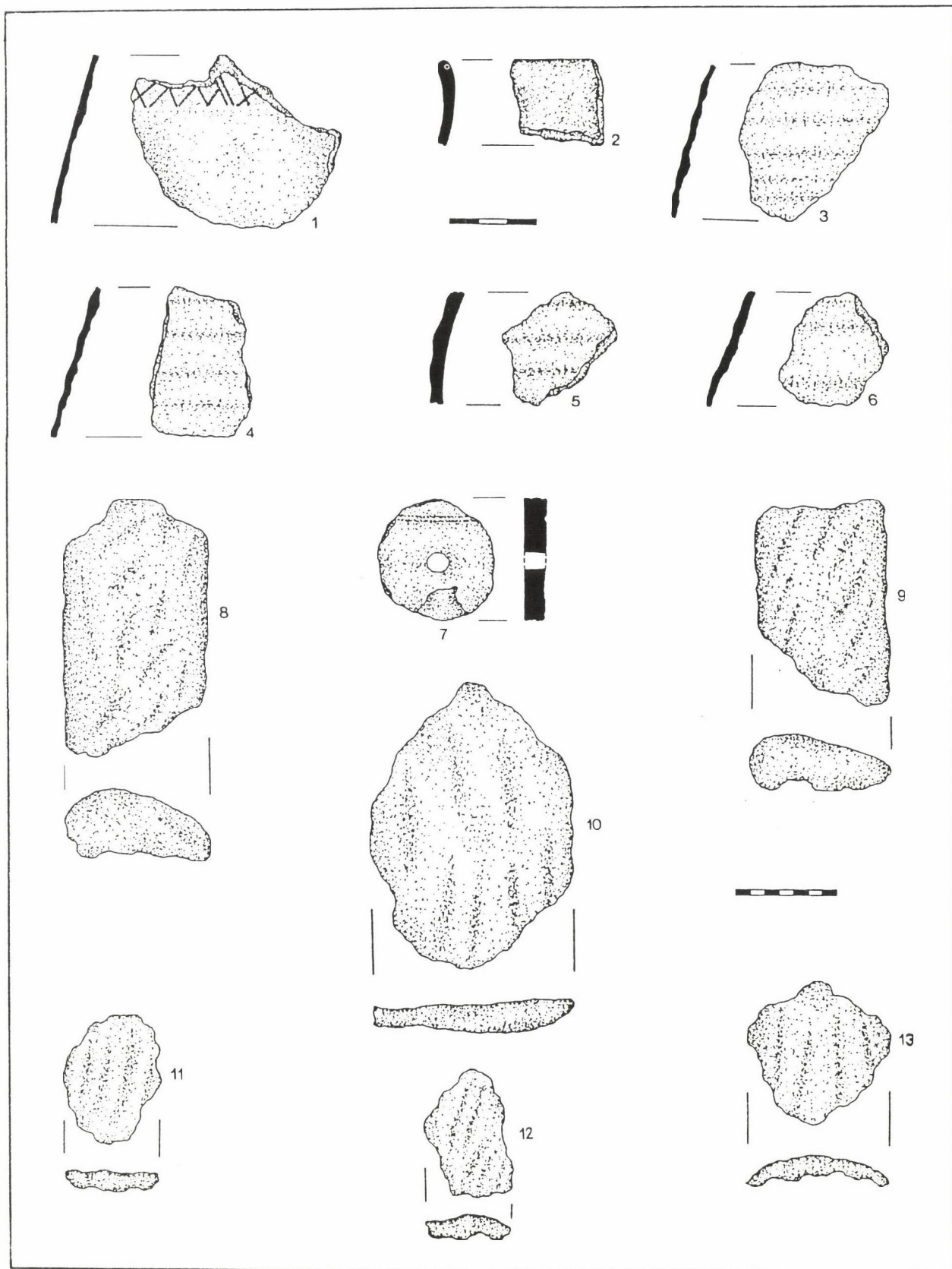
7. kép. Törökszentmiklós. 1–3. Pecsételt, besímtott és bordázott agyagáruk
 Abb. 7. Törökszentmiklós. Eingestempelte, eingeläutete und gerippte Tonwaren

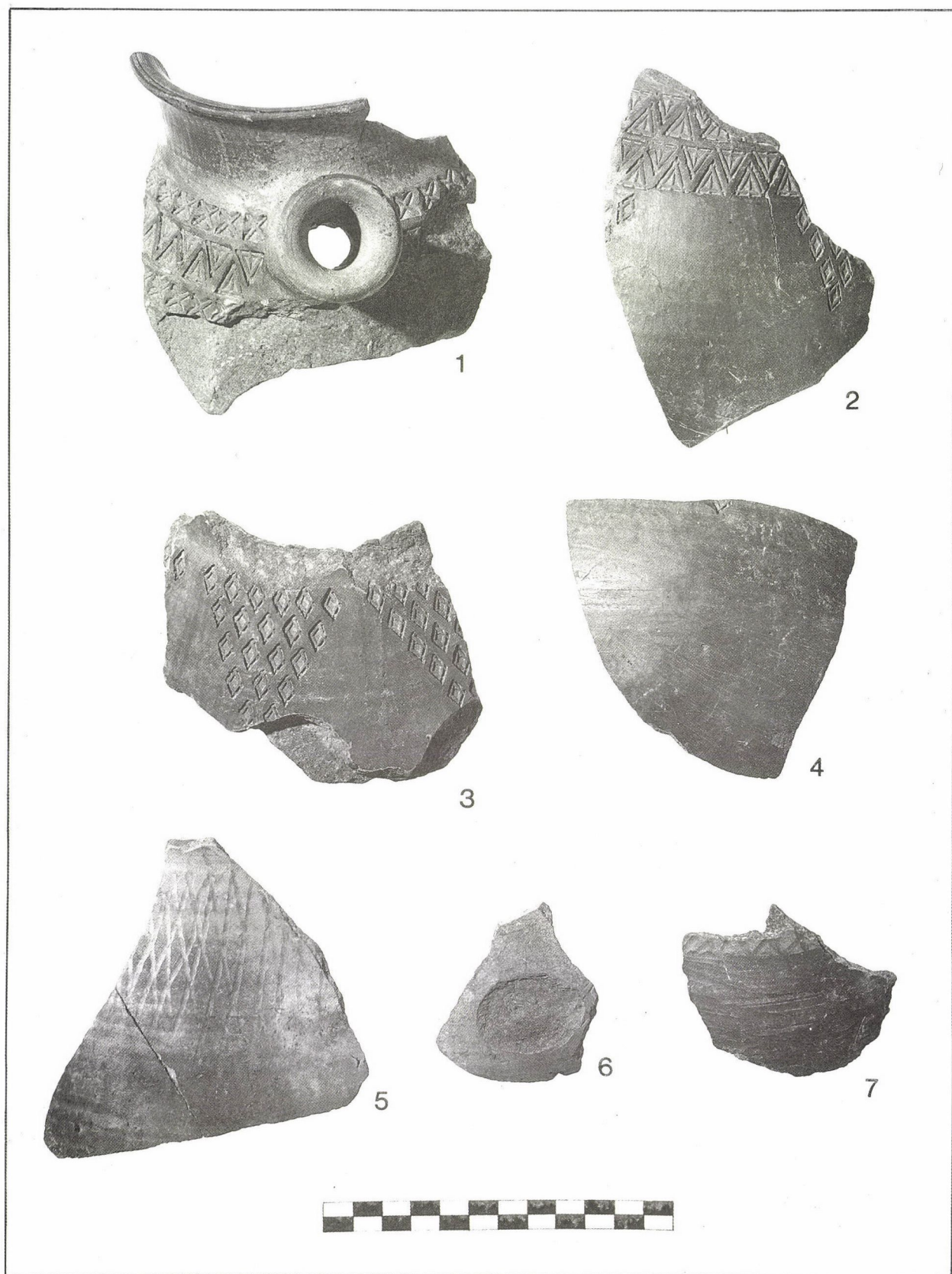
8. kép. Törökszentmiklós. 1–4. Korsók, illetve kancsók fültöredékei
 Abb. 8. Törökszentmiklós. 1–4. Henkelfragmente von Krügen bzw. Kannen

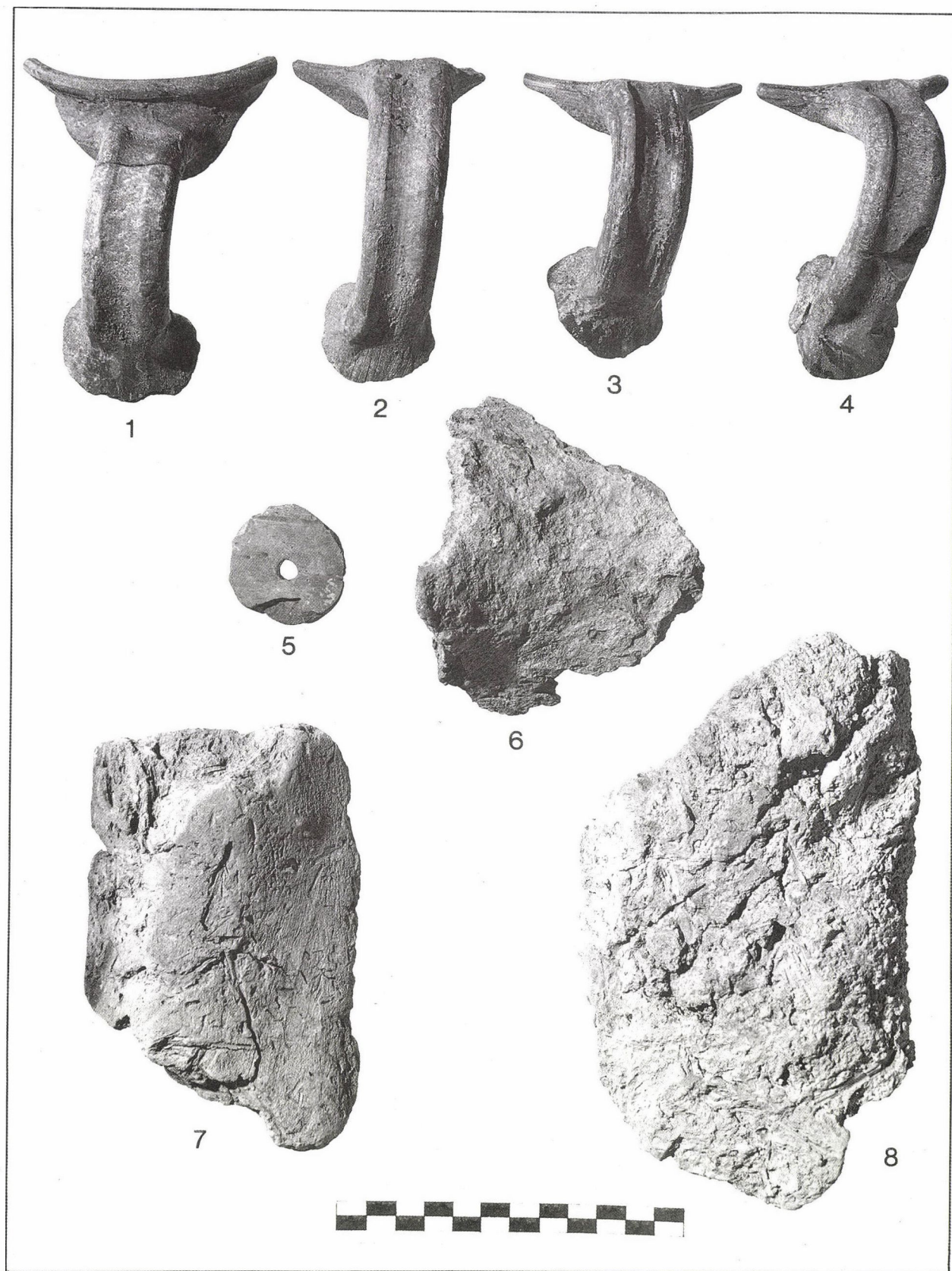
9. kép. Törökszentmiklós. 1–11. Füles folyadéktartók, pecsételt és simított díszű és egyéb termékek darabjai
 Abb. 9. Törökszentmiklós. 1–11. Stücke von Henkelgefäßen für Flüssigkeiten, gestempelten bzw. eingläteten und sonstigen Produkten

10. kép. Törökszentmiklós. 1–6. Besímtott mintázatú és „hullámos” oldalú cserepek, orsókarika, valamint patics-, illetve rostélydarabok
 Abb. 10. Törökszentmiklós. 1–6. Scherben von eingläteten Muster und „welliger” Wand, Spinnwirtel, sowie Lehmewurf- und Roststücke

11. kép. Törökszentmiklós. 1–7. A fazekaskemence néhány jellegzetes készítménye
 Abb. 11. Törökszentmiklós. 1–7. Einige charakteristische Produkte des Töpferofens

12. kép. Törökszentmiklós. 1–8. Leletek az objektumból
 Abb. 12. Törökszentmiklós. 1–8. Funde aus dem Objekt

meg. A minták jó minőségűek, körvonaluk és belső tagolásuk, beosztásuk éles, tiszta, világos. A díszítés elhelyezésénél a fazekas az edény falát alátámasztotta, erre utalnak a kitüremkedések, illetve az ujjnyomok. A fém (fa, csont, agyag) pecsétlő-eszközöknél három változatot tudunk elkülöníteni. Éspedig: háromszög alakú, belül ugyanilyen alakzattal és egy függőleges gerinccel tagolt; négyzet alakú (szélei bizonytalanok, alig észrevehető), x-mintás; romboid, mezejében szintén ferdeszögű paralelogrammát adó bordákkal. Elhelyezésük azonos, csupán az első variánsnál fordul elő, hogy a háromszög csúcsára állítva is megjelenik. A díszítéseket vízszintes sorokban és függő háromszög alakzatban vitte föl a fazekas készítményei fölső és középső harmadára. Az egyenlőtlen szárú háromszög formájú pecsétlőt a mester két edényen, a kiöntőcsövesen és egy folyadéktárolón használta, az előbbinél egy, az utóbbinál két sávban, mintegy mozaikszerűen. Az x-bordás ékítés ugyancsak a kiöntő kerámián és egy kisebb füles korsó töredékén tűnik fel (ennél alig maradt nyoma). A rombikus mintát három cserépen figyelhetjük meg, melyek esetében talán ugyanannyi, de legalább két edényről lehet szó. Az ékítmények méretéből és beosztásából egyértelműen, kétséget kizáróan megállapítható, hogy a gepida fazekas pompás termékeinek díszítésénél három különböző pecsétlőeszközt használt. A motívumok – mindenekelőtt az elsőként leírt – elég különlegesen a Tisza-vidéki kerámiában. A háromszög alakúnak (Törökszentmiklós térségén kívül) nincsen analógiája, az x-bordás minta egyetlen párhuzama Szentes-Berekhátról, a rombikus pedig Kostolacról ismert.¹⁵ Ezek mellett csupán távolabbról rokon formák léteznek.

A törökszentmiklói leletegyüttes jelentősége abban is áll, hogy összekötő kapocs, mintegy láncszem a közeli lelőhelyről (leletmentéssel szondázott temető) való, továbbá egy ismeretlen, illetve téves eredettel szereplő edénycsoport (Magyar Nemzeti Múzeum) között. Vegyük szemügyre előbb a pecsételt díszítést. A négyszögletes, x-tagolású mintával találkozunk a fazekaskemencétől úgy 200 m-re fekvő gepida temető egyik, nem hiteles körülmények között előkerült bögéréjén. Ám ebben az esetben valamivel, pontosan 1 mm-rel kisebb méretet vettünk föl, miáltal kérdéses, hogy ugyanarról a pecsételőről van-e szó. A Nemzeti Múzeumban 1875-ben két edényt leltároztak – ismeretlen lelőhellyel –, melyeknek egyike a gepida korpuszban a felvidéki Jánosi (Jánošovec nad Rimavou, illetve Rimavské Janovce, Rimaszombattól (Rimavská Sobota) 5–6 km-

re délkeletre) helymegjelöléssel regisztrált¹⁶ (13. kép 2–3). Minden további adat nélkül még egy sírkerámiát őriz a Magyar Nemzeti Múzeum – e körbe való tartozása igen valószínű¹⁷ (13. kép 1). A nagyobb méretű edény mintázata, a háromszög és a rombusz alakú pecsételések, s azok elrendezése megfelel a mi edényetető kemencénk hagyatékában észlelhető jelenségeknek. Nem tartható kizártan, hogy ugyanazon pecsétlőt használták; mindenesetre ugyanannak a fazekasnak a terméke lehet. Érvényes ez a megállapítás egy kisebb bögre benyomkodott ékítésére is – itt a négyzetes, átírt gerinccel osztott ornamentikáról van szó. Ha szemügyre vesszük a beszimított díszítést, azt tapasztaljuk, hogy – az egyébként általános – hálós minta mind a három leletkörben előfordul: az egyik nemzeti múzeumbeli edényen szintűgy, mint a törökszentmiklói temető anyagában, s a kemencében talált darabokon.

Egyéb lelet

A tárgyi emlékekből végezve egy jól iszapolt agyagból korongolt, barnás színű, polírozott felületű edény oldalából faragott orsókarikát kell megemlítenünk, melyen barázda húzódik. Ily forma orsóhevedékeket ismerünk többek között a szentes-kökényzugi, a szentes-berekháti és a kiszombori temetőből.¹⁸

A fazekasműhely és keletkezése

Az emlékegyüttes főnti elemzéséből következik, hogy elkülöníthetünk egy Törökszentmiklós környéki kerámia-csoportot, s ebből adódóan egy fazekasműhelyt. Ám nemcsak a kézművesközpont, hanem egyetlen fazekas tevékenysége bontakozott ki kutatásaink nyomán. Ennek bizonyítékai, a leletek hitelesen két, esetleg három helyről ismertek (égetőkemence, temető és a Magyar Nemzeti Múzeum edényei). Nyilvánvaló, hogy kizárólag egyetlen mester termékeinek tulajdonítani leleteinket kissé merész, azonban a formák, a méretek, az ornamentika, összességében a stílusjegyek s a topográfiai adatok után ítélve ez mégis valószínű. Mindebből kiindulva láthatjuk, hogy emlékeink relatíve igen szűk időszakra esnek. Az abszolút kronológiát tekintve megállapíthatjuk: a fazekasműhely a jelenségek (pl. klasszikus pecsételt díszítés, kiöntőcsöves edény) nyomán a VI. század középső évtizedeire, közelebbre az 550–560-as esztendőkre tehető.¹⁹

Cseh János

¹⁵ A berekháti körte formájú bögre díszkerámia ugyan, de meglehetősen durva fazekastermék; első közlését I. Csallány, D., ArchÉrt 2 (1941) 119. és 33. tábla 9. Ugyane típushoz tartozik a kostolaci – Viminacium, Svetinja lelőhely – agyagkészítmény. A kora bizánci erődben lelt emlékegyüttest az ásató az 570–580-as évek fordulójára tette, s a gepida állam összeomlása után birodalmi területre menekült keleti germán fegyveresekkel hozta kapcsolatba. Habár éremmel keltezett rétegről van szó, maga a leletegyüttes egy 536–567 közötti datálást is megengedne (Popović, M., i. m. 22. Szl. 17. 1 és 36–37). Átlépve Gepidia határait, többek között egy száva menti (Vranje) langobard edényen ismerünk mintánk párhuzamára (Simoni, K., VAMZ 10–11 (1977–1978) 231. és Taf. 6. 2).

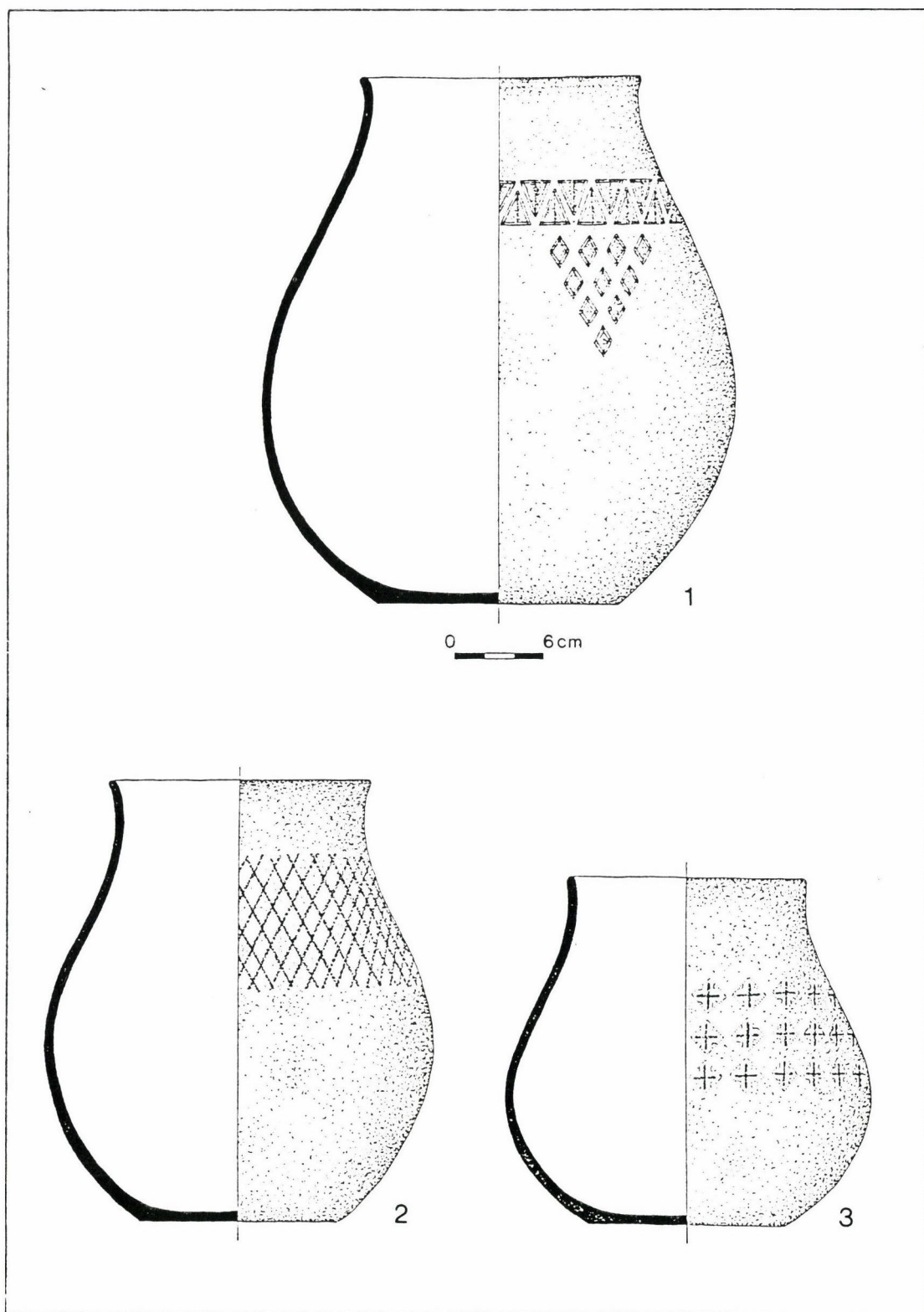
¹⁶ Csallány, D., i. m. 243. és Taf. 220. 3 (Ungarn), valamint 237. és Taf. 229. 15 (Jánosi). Ez utóbbi edényt ismeretlen lelőhelyűként már Hampel József bemutatta (Hampel, J., Alterhümmer des frühen Mittelalters in Ungarn (Braunschweig 1905) II 396–397. és III. Taf. 285. 5), s említette Török Gyula is (Török, Gy., Dolg. 12 (1936) 137). A másik fazekastermék elsőként a gepida korpuszban közzétért. A pecsételt bögre Csallány Dezsőnél szereplő lelőhelyadata téves – régészeti-topográfiai szempontból kétségtelenül (erre Bóna István hívta föl a figyelmemet, amit ezúton is köszönök).

¹⁷ Csallány, D., i. m. 242–243. és Taf. 220. 4. Előzőleg: Hampel, J., i. m. II. 396–397 és III. Taf. 285. 4, ezenkívül Török Gy., i. m. 137. Visszakanyarodunk itt a fenti jegyzetponthoz: aligha vitatható, hogy

a Hampel Józsefnél együtt szereplő két pecsételt edény ugyanazon temető sírjaiból jutott napvilágra – Törökszentmiklóson.

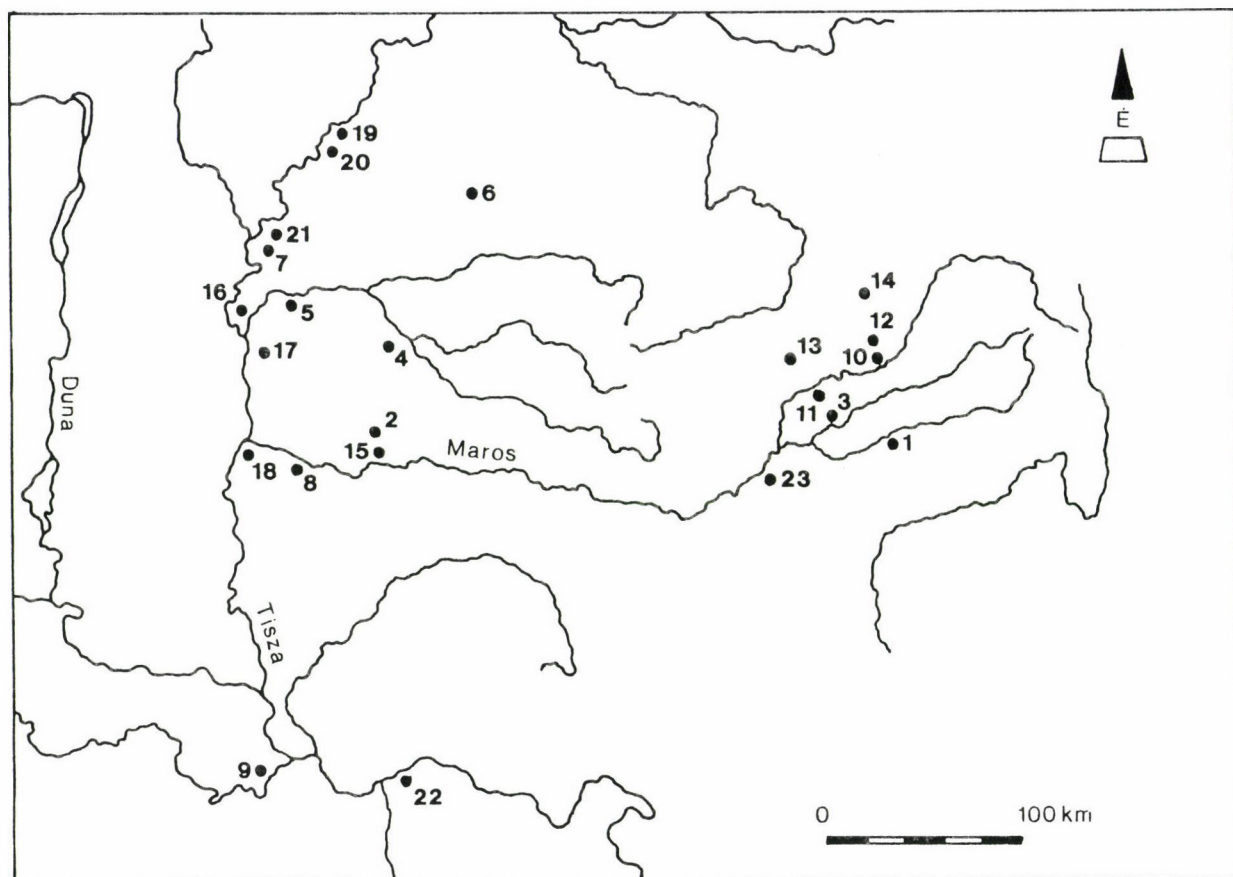
¹⁸ Csallány, D., i. m. 285–286, továbbá Taf. 5. 3, Taf. 69. 27 és Taf. 135. 3.

¹⁹ A pecsételt díszítésű gepida és langobard kerámikára I. Werner, J., Die Langobarden in Pannonien (Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 568) (München, 1962) 1. 54–55 és 60; Bóna I., ArchÉrt 95 (1968) 278; Horedt, K., i. m. 140–141. A magyar kutatás legújabb áttekintése a témáról: B. Tóth Á., i. m. 129–136. Itt ragadjuk meg az alkalmat, hogy egy korábbi cikkel kapcsolatban kiigazítást tegyünk (Cseh J., ArchÉrt 111 (1986) 190–206). Az említett tanulmányban a 200. 12. kép 5 jelzésű cserép a peremforma és belső oldalának fészült hullámvonal-köteges díszítése (?) alapján inkább késő népvándorlás kori. A lelőhely közelében 1988 áprilisában egy avar sírt tártunk föl. Valószínű, hogy a fazéktöredék e korbéli szállás nyoma – Kengyel térségében ez az egyik eddig lokalizált VIII. századi telep [egy másikra I. Cseh J., MúzeLev 59–60 (1988) 10]. A dolgozatban hozott 10. számú gepida lelőhelyre (203. 9. jegyzetpont) I. Cseh J., MúzeLev 49–50 (1985) 10–11. és 15. 1. kép (8. számú lelőhely), 20. 7. kép (kerámia). Az újbóli terepbejárások tanúsága: az egyes települések kiterjedésének, a leletszóródás intenzitásának változása, s néhány figyelemre érdemes töredék (pl. pecsételt darab).

13. kép. 1. Ismeretlen lelőhelyű („Magyarország” – 1875) pecsételt edény (Csallány D. nyomán). – 2. Ismeretlen lelőhelyű („Magyarország”) besimított sírkerámia (Csallány D. nyomán). – 3. Ismeretlen lelőhelyű („Magyarország”, illetve „Jánosi” – 1875) pecsételt bögre (Csallány D. nyomán)

Abb. 13. Gestempeltes Gefäß von unbekannten Fundort („Magyarország” – 1875) (nach D. Csallány) – 2. Eingeglättete Grabkeramik von unbekannten Fundort („Magyarország”) (nach D. Csallány) – 3. Eingestempelter Becher von unbekannten Fundort („Ungarn” bzw. „Jánosi” – 1875) (nach D. Csallány)

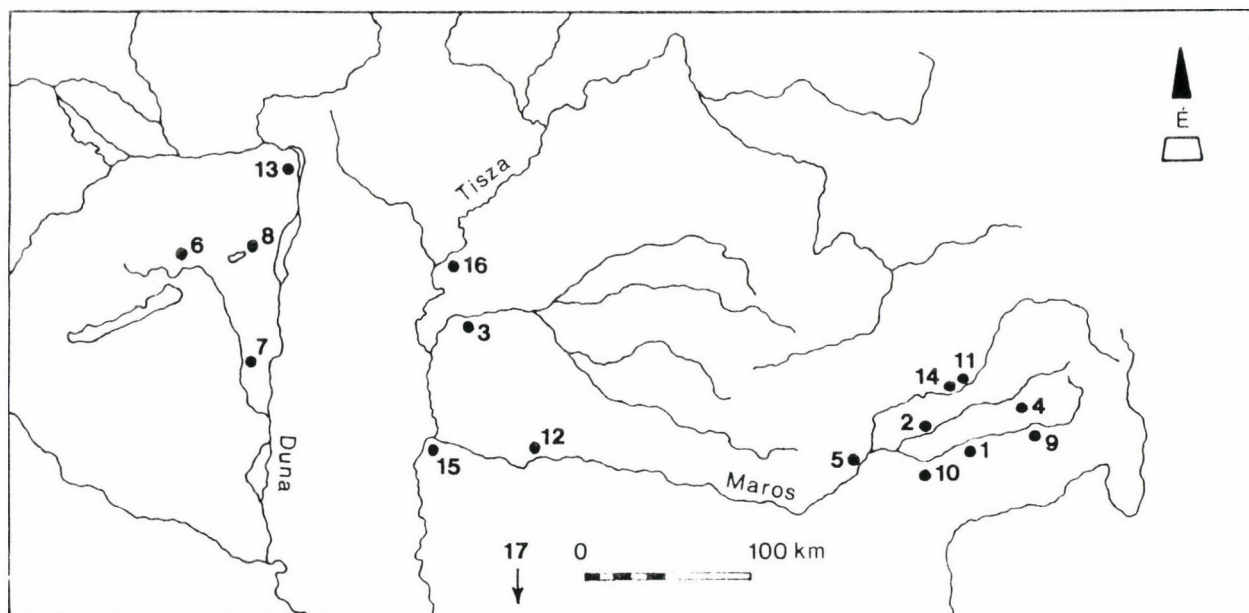
14. kép. Füles korsók, kancsók, bögrék, kiöntőcsöves edények Gepidiában (l. a Függelék A részét)
Abb. 14. Henkelkrüge, Kannen, Becher, Gefäße mit Ausgußrohr in Gepidien (s. Anhang A)

Függelék – A (a 14. képhez)

Füles korsók, kancsók, bögrék, fazekak, kiöntőcsöves edények Gepidiában (Szolnok megyében MRT-adatok nélkül)

- 1 – Baráthely (Brateiu-Nádas) Rogoze, 3. sz. temető
- 2 – Battonya-Szimcsák tanya és Sziondai gyepl.
- 3 – Bethlenszentmiklós (Sînmiclăuş-Gát) Raşoci
- 4 – Békéscsaba-Kastélytemető/Schloßfriedhof
- 5 – Békésszentandrás-Makkos és -Mogyoróshalom
- 6 – Derecske-Gimnázium (?)
- 7 – Kengyel-3. sz., 4. sz. és 8. sz. lelőhely
- 8 – Kiszombor-B temető
- 9 – Kormadin-Jakovo
- 10 – Malomfalva (Moreşti-Fennsík) Podei

- 11 – Marosnagylak/Noşlac-Belterület
- 12 – Mezőbánd/Bandu de Cîmpie-Felhágó-dűlő
- 13 – Mezőceked (Valea Largă-Faluvége) Capul satului
- 14 – Mezőköbölkút (Fintfniţa-Határ) Hotar
- 15 – Pécske/Pecica-Nagysánc
- 16 – Szelevény-Bohonyapart
- 17 – Szentes-Berekhát, -Kökényzug és -Nagyhegy
- 18 – Szőreg-Téglagyár
- 19 – Tiszafüred-Morotvapart
- 20 – Tiszaszőlős-Alsórétipart, -Aszópart és -Csontospart
- 21 – Törökszentmiklós-Mihály Márton telke
- Kiegészítés
- 22 – Kostolac-Svetinja
- 23 – Oláhdálya (Daia Română-Csermely) Părau-Halom/Troian

15. kép. Kiöntőcsöves kerámia a gepidáknál és a langobardoknál (l. a Függelék B részét)
Abb. 15. Keramik mit Ausgußrohr bei den Gepiden und Langobarden (s. Anhang B)

Függelék – B (a 15. képhez)

Kiöntőcsöves kerámia a gepidáknál és a langobardoknál

- 1 – Baráthely (Brateiu-Nádas) Rogoze, 3. sz. temető
- 2 – Bethlenszentmiklós (Simiclaşu-Gát) Raştoci
- 3 – Békésszentandrás-Mogyoróshalom
- 4 – Bözöd (Bezid-Nagyréti) Fineata Mare
- 5 – Gyulafehérvár (Alba Iulia-Székesegyház) Catedral
- 6 – Jutas-Városi legelő
- 7 – Kajdacs-Aranykalász MTSZ. homokbánya
- 8 – Kápolnásnyék-Dabasi Halász Gedeon kastélykertje

- 9 – Kisgalambfalva (Porumbeni Mici-Galath-tető) Galath
- 10 – Kisselyk (Şeică Mica-Várhegy) Cetate
- 11 – Malomfalva (Moreşti-Fennsík) Podei
- 12 – Pécska/Pecica-Nagysánc
- 13 – Szentendre-Pannonia lakótelep/Golyóstollüzem
- 14 – Szentgyörgy (Sfîntu Gheorghe-Ülés) Peşes (Csapó-Cipáu)
- 15 – Szőreg-Téglagyár
- 16 – Törökszentmiklós-Mihály Márton telke
- Kiegészítés
- 17 – Kostolac-Svetinja

GEPIDISCHER TÖPFEROFEN IN TÖRÖKSZENTMIKLÓS

Auszug

Verfasser veröffentlicht das Denkmalmaterial eines unter nicht authentischen Umständen zum Vorschein gekommenen, völkerwanderungszeitlichen Töpferofens, das aus der mittleren Theißgegend, aus Törökszentmiklós (Komitat Szolnok, Kreis Törökszentmiklós, etwa 15 km östlich von Szolnok) in das Damjanich-Museum gelangt ist (Abb. 1). Die Abhandlung ist als Materialmitteilung zu betrachten, der Beschreibung der Fundumstände und der Funde folgt bloß eine kürzere Auswertung.

Über das 1980–1981 zum Vorschein gekommenen Siedlungsobjekt stehen uns nur sehr wenige Daten zur Verfügung. Auf seine Form und Struktur, sowie auf seine Größe können wir aufgrund der in den letzteren Jahren in der mittleren Theißgegend erschlossenen gepidischen Töpfereien (Szelevény-Bohonya-Ufer und Szolnok-Zagyva-Ufer) entsprechende Informationen gewinnen. Der Ofen

Törökszentmiklós dürfte 1–1,5 m Durchmesser gehabt haben, seine Arbeitsgrube war vielleicht an der Südseite. Auf die Konstruktion des Brennofens werfen die zum Verschmieren dienenden Lehmstücke und die zum Rost gehörenden Stangen ein Licht. Die aus dem Material ziehbare Konklusion ist, daß bei der Zerstörung des Objekts (?) zumindest zwei Dutzend Gefäße erhalten geblieben sind.

Die sehr repräsentative Keramik kann in Anbetracht der Qualität des Tones für einheitlich angesehen werden. Das gut gesäuberte Rohmaterial wurde mit feinkörnigem, feinem Sand gemagert. Die an der schnellrotierenden Drehscheibe erzeugten, grauen Gefäße wurden sorgfältig ausgebrannt (durch Reduktionstechnologie) und zeigen eine feste, kompakte Substanz.

Verfasser stellt fest, daß es sich größtenteils um Gefäße für

Flüssigkeiten handelt. Innerhalb dieser kommen am häufigsten die 20–30 cm großen, kugelförmig gebauchten, mehr oder weniger birnenförmigen Henkelkrüge bzw. Kannen vor (Abb. 4–5). Zwei restaurierte Gefäße dieses Typs mit 5–7 l Rauminhalt bilden die „Leitfunde“, für die die bauchförmige Ausbildung, der „gepolsterte-Halsteil, ferner der randständige und sich der Schulter bogenförmig anschließende, an der Seite gerillte Henkel charakteristisch sind. Die Krüge/Kannen kommen in der gepidischen Keramik nicht allzu häufig vor, als Analogie können die Funde von Szentcsanak, Szőreg, Baráthely (Brateiu) und Malomfalva (Morești) erwähnt werden.

Das wichtigste Stück des Fundmaterials aus dem Töpferofen von Törökszentmiklós ist das Fragment eines Gefäßes mit Ausgußrohr (Abb. 6. 1), da in dem gepidischen Stammesgebiet des Alföld – im Gegensatz zu der größeren siebenbürgischen Serie – wenige solche zum Vorschein gekommen sind. Eine prägnante Kollektion kam auf der Siedlung von Malomfalva (Morești) vor (einige weitere Fundorte: Baráthely (Brateiu), Kiskalambfalva (Porumbeni Mici), Kisselyk (Șeică Mică) usw., in der Theißgegend – mit Ausnahme von Pécska (Pecica) – wurden solche bloß in Gräberfeldern (Békésszentandrás und Szőreg) zutage gefördert. Die Parallelen des Typs sind von der Forschung räumlich und zeitlich am nächsten aus den transdanubischen langobardischen Denkmalmaterial bekannt. Im Gegensatz zu den oben erörterten Henkelkrügen, ist die Herkunft der Gefäße mit Ausgußrohr problematisch – als Vorläufer können die Produkte mit Ausgußhenkel aus dem 5. Jh. betrachtet werden.

Auf den Gefäßfragmenten können vier Ziervorfahren wahrgenommen werden: die Kannelierung, die Polierung, die Einglättung und die Einstempelung. Die als erste erwähnte Zierweise – die mit Rippen und Rillen durchgeführte Profilierung – wurde am mittleren Teil der Gefäße angewendet. Für eine häufige, sich auf größere Oberflächen erstreckende Töpfertechnik kann die Polierung angesehen werden.

Die charakteristische Verzierungsweise des betreffenden Zeitalters sind die Einglättung und die Einstempelung. Für die erste ist die „Formenarmut“ charakteristisch: auf den Schulter- und Bauchteil des Gefäßes wurde ein Netz- bzw. Gittermuster auf die matt glasierte Oberfläche aufgetragen. In der gepidischen Prunkkeramik kann dies als dominantes Verfahren gewertet werden. Die prunkvolle Verzierung des Materials von Törökszentmiklós ist die

Einstempelung (Abb. 6, Abb. 11. 1–3), die an vier-fünf Tongefäßen wahrgenommen werden kann. Die Muster sind von guter Qualität, zeigen eine Kreislinie und ihre innere Gliederung ist rein, klar. Der gepidische Töpfermeister benutzte drei Stempel, mit welchen er dreieck-, viereckförmige und rhombische Muster mit Leisten getrenntem Feld auf den Gefäßen einstempeln konnte. Für die Ornamente gibt es außer dem Raum von Törökszentmiklós kaum bzw. überhaupt keine Parallelen unter den Prunkgefäßen des 6. Jh.

Das Interessante und die Wichtigkeit des Denkmalmaterials besteht darin, daß es ein Verbindungsglied zwischen den beiden Keramikkomplexen darstellt. Ein Teil dieser stammt von einem nahen Fundort (mit Rettungsgrabung ein sondiertes gepidisches Gräberfeld, 200–250 m weit von Ofen), den anderen Teil bilden Töpferwaren aus dem Ungarischen Nationalmuseum – letztere kommen mit irrtümlichen oder unbekannten archäologisch-topographischen Daten im Gepidenkorpus vor. Außer der übrigens als Standard betrachteten netzförmigen Einglättung sind eigentlich die bei den eingestempelten Mustern wahrnehmbaren Ähnlichkeiten, – ja was noch mehr ist – Übereinstimmungen (Anwendung ein und desselben Instruments) diejenigen Merkmale, die aufgrund der sich auch in den Formen zeigenden, verwandten Züge das Zusammengehören beweisen.

Verfasser stellt als Zusammenfassung der kurzen Analyse der Funde fest, daß es sich eine solche, aus der Umgebung von Törökszentmiklós stammende Keramikgruppe absondern läßt, die durch die bekanntgegebene Werkstatt bestimmt werden kann. Die Produkte des vermutlich einzigen Töpfermeisters sind authentisch von zwei, eventuell drei Stellen bekannt (Gefäße aus dem Brennofen, Gräberfeld und dem Ungarischen Nationalmuseum). Die Tätigkeit der Töpferzentrale kann aufgrund der prägnanten Erscheinungen (z. B. klassische Stempelverzierung, Gefäße mit Ausgußrohr) auf die mittleren Jahrzehnte des 6. Jh., genauer auf die Jahre zwischen 550–560 gesetzt werden.

Unter Verwendung der in der Fachliteratur oft, obwohl mit gewissem Vorbehalt gebrauchten Terminologie ist dieses Zeitalter die Blüte- und Vollentfaltungszeit der ostmerowingischen Kultur, in der Geschichte des gepidischen Königums die Welt der Herrschaft von Turisind (um 548–560) und Kunimund (um 560–567).

J. Cséh

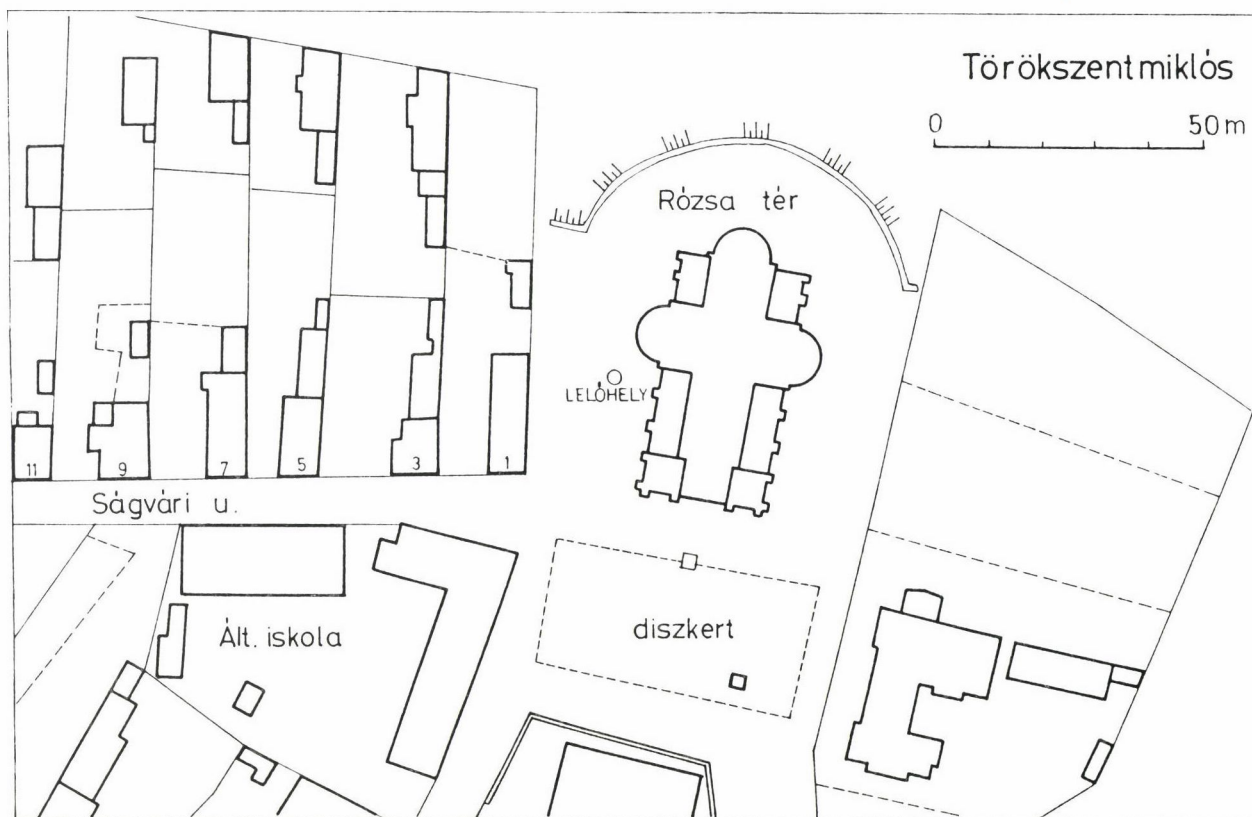
A TÖRÖKSZENTMIKLÓS-RÓZSA TÉRI KÉSŐ KÖZÉPKORI VASESZKÖZLELET

1982 őszén szondázó ásatást végeztünk a törökszentmiklósi török kori palánkvár feltételezett egykori területén. Több kutatóárkot nyitottunk, ezek egyike volt a Rózsa téri katolikus templom mellett, attól nyugatra húzott árok (1. kép), amelyben 120 cm vastagságú újkori építési törmelék (a századfordulón épült templom építési törmeléke) alatt, 3 méter mélységben, a kevert fekete agyagba beleásott egyik gödör (volt verem?) alján vaseszközökre bukkantunk. A vasak mellett két cserépedényt is találtunk (2. kép).

A vaseszközöket vastag oxid-réteg borította, amit a restaurálással eltávolítottak (4. kép). A tárgyak nagyrészt jó megtartásúak, csak a vékonyra elkalapált élek, szélek károsodtak kissé erősebben. A 3. képen látható 1–4. számú leletek elkallódtak, csak a restaurálás előtt készült fotó maradt meg róluk. A cserépedények (6. kép) töredékes állapotban kerültek elő, de összeállíthatók, részben kiegészíthetők voltak. A leletegyüttes a szolnoki Damjanich János Múzeumban található 86.6.1–9. ltsz. alatt.

A tárgyak leírása

1. *Csoroszlya.* A hosszú nyél lapos téglalap keresztmetszetű, a pengető felé enyhén megvastagodva beszűkül. Méretei a pengetőnél 4,8 x 2,1 cm, a felső végénél 5,8 x 1,3 cm. A penge aszimmetrikus, a jobb oldal megegyezik a nyél síkjával. A penge éle egyenes, háta kissé előre ívelődik. Az él iránya csaknem párhuzamos a nyél irányával. Teljes hossza 64,5 cm, a nyél hossza 42,8 cm, élhossz 19,2 cm. A penge legnagyobb szélessége 8,4 cm (4. kép 3, 5. kép 7).
2. *Hosszú kasza.* Pengéje, mely erősen károsodott, alig ívelt, kettős ormóval volt merevítve és ferdén levágott csúcsban végződik. Alul egy rövid nyakhoz csatlakozik, mely 90°-nál alig kisebb görbület után makkos nyéllemezben végződik. A penge és a nyéllemez egy síkban van. A teljes hossza 81,5 cm, a penge legnagyobb mérhető szélessége (mely nagyjából az eredeti szé-

1. kép. Törökszentmiklós-Rózsa tér. A vaseszközlelet előkerülési helye
Abb. 1. Törökszentmiklós-Rózsa-Platz. Fundstelle des Eisengerätfundes

2. kép. A vaseszközlelet előkerülése (ásatási fotó)

Abb. 2. Das Auffinden des Eisengerätfundes (Grabungsfoto)

lesség) 3,8–4 cm, a nyéllemez hossza 11,5 cm, szélessége 3,2 cm. Az ormó magassága 0,9 cm (4. kép 1, 5. kép 1).

3. *Köpus nyéltörődék (?)*. Ezt a vastárgyat a többi vaseszközzel és az edényekkel együtt találtuk, sajnos, az évek során elveszett. Az ásatási feljegyzések, valamint a restaurálás előtt készült fotó alapján egyik vége köpus kiképzésű volt, míg másik vége egyenes, hengeres, valószínűleg törött. Hossza a fotó szerint 20 cm körüli volt. A tárgy talán szénahúzó horog vagy billogvas köpus nyéltörődéke lehetett (3. kép 3).

1

2

3

4

3. kép. A Törökszentmiklós-Rózsa téri leletegyüttes elveszett vastárgyai restaurálás előtt és a fenékö

M = 1:3 (2–3), 1:2 (1, 4)

Abb. 3. Die Eisengeräte des Fundkomplexes von Törökszentmiklós-Rózsa-Platz vor der Restaurierung und der Schleifstein.

M = 1:3 (2–3), 1:2 (1, 4)

4. *Nyárs*. Hosszabb vékony vasrúdból alakították ki úgy, hogy az egyik felét laposra elkalapálták. Ez a rész jelenleg 21,6 cm hosszú, de a restaurálás előtti fotó alapján eredetileg kb. 15 cm-rel hosszabb volt; lemezvastagsága 0,3 cm, szélessége a tónél 2,6 cm. A vasrúd másik fele négyzetes keresztmetszetű, vastagsága 0,8 cm, a vége elkeskenyedik, és mintha meg lenne csavarva. Jelenlegi teljes hossza 65 cm (előkerülésekor kb. 80 cm-es volt) (4. kép 2, 5. kép 2).
5. *Fúró*. 1,5 cm vastagságú, középső részén kör keresztmetszetű vasrúd, amelynek egyik végét egy rövid szakaszon laposra kalapálták. Ez a rész töredékes, mérhető hossza 4 cm, szélessége 2 cm. A rúd másik végét ellapított hegyes csúcsban végződő, hosszúkás gúlaformájúra alakították. Ezt a szakaszt, melynek hossza 9,2 cm, igen finoman elvékonyodó „nyak” vá-

lasztja el a középső fogó résztől. Jelenlegi teljes hossza 42 cm (4. kép 7, 5. kép 6).

6. *Patkó*. Vékony vaslemezről kalapált, egykor talán 6 szeggel felerősített, keskenyedő szárú, sarkos patkó. Felső fve kissé lecsapott. A patkón jelenleg 5 szeglyuk látható, szegárka nincs. Hossza 10,4 cm, szélessége 11,2 cm. Lemezvastagság 0,3 cm (3. kép 6, 4. kép 6, 5. kép 4).
7. *Kerekagykarika*. Kör alakúra hajlított vékonyabb vaslemezpánt, a pántvégeket simára eldolgözva egymásra kalapálták. Átmérő 13–13,5 cm, lemezvastagság 0,3–0,7 cm, pántszélesség 2,5–4,4 cm (4. kép 5, 5. kép 5).
8. *Tézlavasalás és karika*. Vékony vaslemezről ovális alakúra hajlított pánt, melynek elkeskenyedő végeit egymásra kalapálták. Ezen a részen a pánt eltörött, s kb. 1 cm-nyire szétvált. A pánt legnagyobb szélessége 4,6 cm, a legkisebb 2 cm. Lemezvastagság 0,3–0,5 cm. Az oválisra hajlított tag méretei: hossz 10,5 cm, szélesség (középen) 5,3 cm. A vasalás zárt vaskarikához kapcsolódik, melynek vastagsága 1,5 cm, átmérője 5,1–7,8 cm (4. kép 4, 5. kép 3).
9. *Fekete süüőül*. Feketere égetett, korongolt, kerek lapos tál. Oldalfala alacsony, enyhén részsütosan kifelé haladó. Pereme egyenes, legömbölyített. Kiegészített. Fenékatméről 21 cm, magassága 3,6 cm. falvastagsága 1 cm (6. kép 1).
10. *Díszített, mázas tál*. Fehér anyagú, korongolt, belső oldalán mázas, díszített tál. Máza áttetsző, zöldes árnyalatú. Belső oldalát barna pöttyök, besimított koncentrikus körök, hullámvonalak, fésűs hullámkötegek és fésűvel (?) benyomott pontsorok díszítik. Kívül függeszűőfüle van. Törédékes, pereme hiányzik, így került már a föld alá is. Fenékatméről 16 cm, mérhető magassága 9 cm, falvastagsága 0,5 cm (6. kép 2).

A következő tárgyak a bontás, illetve a mélyítés közben kerültek elő, de a lelőkörmények alapján – nem eredeti helyzetük ellenére is – feltehetően a leletegyütteshez tartoztak. Mint említettük,

ezek a tárgyak elvesztek, így közelebbi leírást róluk nem tudunk adni. A méretdatokat a restaurálás előtti fotóról olvastuk le.

11. *Zárszerkezet töredéke*. Méretei: 7 x 5 cm (3. kép 4).
12. *Vástárgy (lakat?)*, meghatározása igen bizonytalan. Méretei: 6 x 4,4 cm (3. kép 1).
13. *Fenékő*. Hossza 10,5 cm, szélessége 2,7 cm (3. kép 2).
- A leletegyüttes valamennyi tárgya biztonsággal helyezhető a középkorba, néhány vaseszköz pedig, de különösen az edények, a késő középkorba (illetve annak végére) keltezik a leletet.

¹ Balassa I., Az eke és a szántás története Magyarországon (Bp. 1973) 129–130.

A csoroszlya a földművelés fontos eszköze, mely a kötött talajok felhasítására szolgál. Általában ekealkatrész, néha önálló munkaeszköz. Balassa I. osztályozása szerint háromféle funkciót láthat el:¹

1. Önálló, egyedüli részeként az ún. hasogató ekének (resalo stb.), a föld felhasítását, feltörését végzi.
2. Türoéken alkalmazva, annak alkatrészeként a szimmetrikus ekevas előtt felhasítja a földet, megkönnyítve ezzel az ekevas kétfelé történő munkáját.
3. Ágyékere szerelve, az egyik oldalon a vízszintesre állított aszimmetrikus ekevas előtt felhasítja a földet, melyet az megemel és oldalra fordít.

Az 1. pontban szereplő csoroszlya, a talajhasogató eke (resalo) részeként, önálló eszközként funkcionál, a többi csoroszlyától különösen a méreteken tér el. Balassa I. a 60 cm-nél hosszabb csoroszlyát tekinti resalo-alkatrésznek.² Miután a törökszentmiklósi lelet csoroszlyája 64,5 cm hosszú, így az mérete alapján akár resalo „kése” is lehetne. Ezt támasztja alá az is, hogy a zárt együttesből hányzik az ekevas, ez azonban nem lehet mérvadó. Ugyanakkor a csoroszlya aszimmetrikus pengéje arra utal, hogy a vaseszköz egy balra fordító ekének lehetett alkatrésze, s ez látszik valószínűbbnek – miután, mint Müller R. is hangsúlyozta,³ az aszimmetrikus csoroszlya kevésbé célszerű kemény, kötött talajok felhasítására. A törökszentmiklósihoz hasonló, balra aszimmetrikus késő középkori petneházi csoroszlyát Müller R. e megfontolások alapján egy balra fordító eke alkatrészének tartja inkább, mint resalo tartozékának, annak ellenére, hogy mérete (H: 64 cm) esetleg megengedné az utóbbi meghatározást is.⁴ A késő középkori, Esztergom-Jókai u. 6. szám alatt talált zárt vaseszközleletben a jobb oldalasan aszimmetrikus csoroszlya (H: 51 cm) aszimmetrikus címervassal ellátott ekevasal együtt fordul elő.⁵ A Kecskemét-Arany János utcai leletben is együtt található a csoroszlya (H: 51,2 cm) az aszimmetrikus ekevasal, 17. századi kerámia társaságában.⁶ Ezekben az esetekben az ekevasak mellett a csoroszlyák méretei is egyértelműen arra utalnak, hogy azok egyfajta fordító (ágy-)ekéhez, kerülő ekéhez tartoztak.⁷

Középkori településekről, elrejtett vaseszköz-együttesekből, szórvány leletként viszonylag nagyszámú csoroszlya ismert, ezek közül többet Balassa I. tett közzé először.⁸ Ezeket a darabokat Müller R. részben újraközölte, újraértékelte, illetve az ismert anyagot széles körű gyűjtéssel további példányokkal bővítette.⁹ Újabb adalékot jelent a sarvalyi csoroszlya, mely 15–16. századi.¹⁰ A középkori cso-

roszlyák nyélkeresztmetszete egységesen hossznegyszög (téglalap) alakú, ez a kiékelés módjával van összefüggésben.¹¹ A nyélkeresztmetszet mellett talán korjelzőnek lehet tekinteni a penge aszimmetriáját is. Korábban ugyan néhányan azt a nézetet vallották, hogy az aszimmetrikus penge csupán egy egyszerűbb kikalapálási mód eredménye,¹² a későbbi kutatások azonban azt valószínűsítik, hogy az aszimmetrikus kialakítás bizonyos fokig a középkorra jellemző.¹³ A leletegyüttesekben együtt előforduló ekevas és csoroszlya néha azonos oldalra aszimmetrikus (mint például az említett esztergomi leletben), a csoroszlya aszimmetriája tehát az eke hatékonyságának növelését szolgálta.

A késő középkori párhuzamok, azaz az azonos formai jegyek (téglalap alakú nyélkeresztmetszet, aszimmetrikus penge) alapján a törökszentmiklósi bal oldalasan aszimmetrikus csoroszlyát egy bal oldalra fordító (ágy-)eke, kerülő eke alkatrészének határozzuk meg, és a késő középkorra keltezzük. A szóban forgó eketípus az adott korban mind nagyobb területeket hódított meg.¹⁴

A csoroszlyát régebben a helyi kovács maga készítette,¹⁵ a későbbiekben azonban, a hámorokban készült munkaeszközök elterjedésével, leginkább már csak igazította, élesítette, nádolta és felszerelte, s csak ritkán formálta újonnan. A kovácsok munkadíját különféle díjszabások határozták meg,¹⁶ ezekből kitűnik, hogy más volt a tarifa, ha a kovács saját anyagából dolgozott, és más, ha hozott alapanyagból. Egy 1658. évi Ny-magyarországi (körmendi) árszabás a kovácsmestereknek például a következőket írta elő: „Egy Új Lemes vasat (= ekevas)” d 75, Ahoz való Csoroszlat d 55, Az maga vasabul az kovacs nadalljon d 36, Az gazda vasabul d 10, Az csoroszla nadolastul az maga vasabul d 8, Az gazda vasabul d 4”.¹⁸

A törökszentmiklósi hosszú kasza a jellegzetes késő középkori, makkos felerősítésű hosszú kaszák közé tartozik, melyeknek közös jellemzője a rövid, makkos végződésű nyélen kívül az azzal egy síkban levő hosszú, kettős ormóval merevített, végén ferdén levágott penge.¹⁹ A különböző lelőhelyű hosszú kaszák, illetve kaszatöredékek²⁰ közül a Magyarkeszi-tükröpusztai csaknem ép, élhossza 90 cm.²¹ Az idézett példányok sorába illeszkedik a Dombóvár-Gunaras-Berek lelőhelyről, felszíni gyűjtésből származó töredék is.²² A Túrkeve-Móric ásatásából említett töredék is feltehetően hosszú kasza darabja volt, bár részletesebb információ róla nem áll rendelkezésünkre.²³

A makkos felerősítésű hosszú kaszák Magyarországon a középkorban a 14. századtól kezdve terjedtek el.²⁴ Használatuk a 16-

² Balassa 1973 i. m. 130.

³ Müller R., A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a későváskortól a törökkor végéig. I–II. Zalai Gyűjtemény 19 (Zalaegerszeg 1982) II. 437.

⁴ Müller 1982 i. m. 1605. tétel.

⁵ Horváth I.–H. Kelemen M.–Torma I., Magyarország Régészeti Topográfiája 5. Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. (Bp. 1979) 145., 58. t. 1, 3.; Müller 1982 i. m. 203–204. tétel.

⁶ Müller 1982 i. m. 358–359. tétel.

⁷ Ebbe a sorba illeszkedik az 1909-ben Veszprém-Vöröshadsereg téren előkerült, azóta elveszett, valószínűleg késő középkori vaseszközlelet is, melyben többek között 1 db „excentrikus” köpfűj ekevas és 1 db csoroszlya is volt. Németh P., Ethnographia 79 (1968) 256., 34. j.

⁸ Balassa I., VMMK 11 (1972) 357–399.; uő., 1973 i. m.

⁹ Müller 1982 i. m. II. 433–438. (értékelés), 780. (mutató a tételekhez). A tárgyak leírásánál a szerző hivatkozik a korábbi irodalomra, közlésre.

¹⁰ Holl, I.–Parádi, N., Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. Fontes ArchHung (Bp. 1982) 55., 120. t. 4.

¹¹ Müller 1982 i. m. II. 435.

¹² Šach, F., Rádlo a pluh na území Československa. Vědecké

Práce Zemědělského Muzea. (Praha 1961) 145–146.; idézi Müller, R., Acta ArchHung 27 (1975) 66.

¹³ Müller 1982 i. m. II. 436.; uő., A középkori vaseszközök kutatása. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszéri feladatai (Bp. 1985) 433.; A már említett petneházi és esztergomi példányok mellett aszimmetrikusak azok a középkori csoroszlyák is, melyek a dunaföldvári várból, illetve egy ismeretlen lelőhelyről származnak. Müller 1982 i. m. 142. és 1779. tételek.

¹⁴ Balassa 1973 i. m. 332.

¹⁵ Szabó Gy., FA 6 (1954) 139., XXXVI. t. 6–7.

¹⁶ Szabó 1954 i. m. 124.; Balassa 1973 i. m. 330. Jászai R., Tört-Tár (1898) 557–558.; Kemény L., MGazdSz 8 (1901) 33–34. stb.

¹⁷ Balassa 1973 i. m. 188–190.

¹⁸ Iványi B., NéprKözl 1 (1956) 270.

¹⁹ Müller 1982 i. m. II. 497–498.

²⁰ I. m. 158–161., 334–335., 639., 1401–1402., 1496., 1049. és 1549. tételek, a tárgyleírásoknál a szerző hivatkozik a korábbi irodalomra, közlésre.

²¹ I. m. 1549. tétel.

²² Gaál A., ComAH (Bp. 1982) 84., 10. kép 4.

²³ Méri I., ArchÉrt 81 (1954) 147.

²⁴ Müller 1975 i. m. 92.; uő., ArchÉrt 103 (1976) 268.; uő., 1982 i. m. II. 497.; uő., 1985 i. m. 435.

17. századra általánossá vált, különösen az ország sík vidékein. Ezekben a századokban az ausztriai, illetve stájerországi vasipar különös módon felvirágzott, az ottani hámorok olcsón és nagy mennyiségben állították elő a különféle jó minőségű termékeket, melyek Magyarországon is keresettekké váltak; az országba sokezer számra érkeztek nyugat felől kaszák, kések, valamint egyéb fémeszközök.²⁵ Ugyanakkor a szintén jelentősebb vasfeldolgozó iparral rendelkező Felvidék és Erdély is szállított a belső (részben hódoltsági) területekre fémtermékeket, többek között kaszákat, sarlókat, mégpedig nem is kis tételekben.²⁶ Különösen a kaszák iránt mutatkozott nagy kereslet, az élénk forgalomról a harmincadnaplók, számadáskönyvek bejegyzései mellett²⁷ a török vámnapiók adatai is tanúskodnak. A budai török vámnapiók rögzítették, hogy 1573. április 5-én Szeljártó Andriás zimmi kalmártól 60 gurus értékű kasza és egyebek után 350 akce vámost szedtek,²⁸ míg 1580. június 11-én Takács (?) Páltól 550 kasza és egyebek után 895 akcét.²⁹

A kasza-behozatal a 17. században olyan nagy mértékűvé vált, hogy az feltűnt a magyar kamarának és jelentette a bécsi udvari kamarának. Gyanúját eképpen indokolta: „Háborús hírek érkeznek mindenfelől, s a magyarok igen értik, miként kell a kaszából kardot verni.” Az akkori (1629) politikai helyzetből kiindulva, a kamara aggályai nem voltak teljesen alaptalanok.³⁰ Nagy volt a kasza átmenő forgalma is, a Dunán ezrével szállították a nyugati hámorokban készült kaszákat délre a Balkánra, illetve Törökországba, ahol belőlük néha igencsak jó minőségű kardokat vertek.³¹

A kasza azonban, bár olykor fegyverré alakították, alapvetően mezőgazdasági célokat szolgált. A hosszú kaszák elterjedése összefüggött az alföldi sík vidékeken kibontakozó fejlettebb rét- és gabonagazdálkodással és az arra alapuló nagyállattartással. A hosszú kasza jobb füvet, jobb és több takarmányt biztosított, rendszeres használata a talaj vegetációjában formáló tényező volt.³² Gabonaratásra már a 16., de főként a 17. századtól alkalmazták. A Körös és a Berettyó alsó folyásának vidékén végzett néprajzi kutatások szerint a fűkaszáláshoz a legalkalmasabb a 100 cm-es penge, míg az álló gabonába már 110 cm-es kell. A 90 cm-es penge ritka, ez inkább csak az idősebbek körében használatos. Az adatokból az is kitűnik, hogy sík területeken kedveltebb és jellemzőbb a rövidebb penge.³³ A törökszentmiklósi kasza jelenlegi hossza 81,5 cm, ha figyelembe vesszük, hogy töredékes, még akkor is a rövidebb pengéjű kaszák közé kell sorolnunk, a rövidebb penge a fentiek értelmében többféle képpen magyarázható.

A különféle szerszámokat *fenékövel* élesítették, mely a kaszának is fontos tartozéka. A követ az arató, kaszázó férfi munka közben a derekára akasztott, vízzel teli tokban tartotta, így a kö

fenéskor mindig kellően nedves volt.³⁴ A fenékövek hosszúság, téglalap alakúak, sarkuk lekerekített, a késfendő kövek kisebbek, a kaszáké nagyobbak. Kifejezetten kaszákövet említ Szabó K. a Kecskeméti környéki ásatások anyagából.³⁵ A középkori településeken, a házak felszerelési tárgyai között azonban sokkal gyakoribbak a kisebb, konyhai késfendő kövek.³⁶ Méretük változó, általánosabb a 8–12 cm körüli hossz. A törökszentmiklósi darab, miután kaszával együtt fordul elő, talán lehetett kaszákő, bár nagysága nemigen támogatja ezt a feltevést.

A 3. képen látható 3. számú töredékes *köpus vastárgy* eredeti funkciójáról csak elképzeléseink lehetnek, annál is inkább, mivel a tárgy – mint az előzőekben említettük – ma már nincs meg, a fotó pedig keveset árul el. Talán szénahúzó horog nyele volt egykor. Ennek a munkaeszköznek az elterjedése, a hosszú kaszáéhoz hasonlóan, a szénagazdálkodással van összefüggésben. Az ismert példányok mind késő középkoriak, és köpus felerősítések (Kecskeméti környéke, Kisnána, Nyársapát, Gyirmót-Sebes).³⁷ A Kecskeméti környéki ép, teljes hossza 25,5 cm, a többi töredékes. Ezeknek a köpus eszközöknek visszafelé álló tüskéjük, szakálluk van (H: 4–5 cm), ezzel húzták ki a szénát a boglyából; a törökszentmiklósi – ha elfogadjuk ezt az értelmezést – éppen ezen a részen hiányos. Ugyanakkor felvethető, hogy a töredék talán bélyegzővas (billogvas) része, maradványa. Az a néhány billogvas, mely Müller R. katalógusában szerepel,³⁸ mind késő középkori, a Kecskeméti környékiek közül a két hosszabb 17–18 cm-es, a harmadik azoknál kisebb volt.³⁹ A muhi példány 26,5 cm hosszú. A billogvasak használata a késő középkorban hódított nagyobb tért, ez is mutatja, hogy az égetett tulajdonjegy a jászágón a 16. századtól jutott fontos szerephez (bár alkalmazásáról korábbról is vannak adatok).⁴⁰ Az állat megjelölése különösen a nagyállattartáshoz kedvező feltételeket biztosító alföldi területeken volt jellemző, a szokás a 16–17. században részben a zűrzavaros közállapotok következményeként terjedt el. Az adott korban a szarvasmarha-tenyésztés az Alföld legjelentősebb gazdasági ága, virágzását a Ny-európai, illetve az itáliai marha-kereslet alapozta meg, a kedvező adó- és vámpolitika pedig segítette. A 17. század közepén-végén bekövetkezett hanyatlását a kereslet csökkenése, a nyugati marhaárak visszaesése idézte elő.⁴¹

A ház felszereléséhez tartozik a *zár*, melyet vasanyaga miatt rejthettek el. A zárat a 16. század első felétől már főként lakatosok készítették,⁴² de valószínű, hogy egyszerűbb zárszerkezeteket a helyi kovácsok is előállítottak, amellett, hogy gyakran ők végezték a záruk javítását is.⁴³ A késő középkori emléanyagban általánosnak tekinthető ez a tárgytípus; a falvak, városok ásatásain egyaránt szokványos leleteknek számítanak a különféle záruk, zártörödékek,⁴⁴ me-

²⁵ Takács L., Ethn 81 (1970) 207.; Zimányi V., Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Értekezések a történeti tudományok köréből 80 (Bp. 1976) 87.

²⁶ Takács S., MGazdtSz 6 (1899) 288.; Ikvai N., DMÉ 1960–61 (Debrecen 1962) 145.; Zimányi i. m. 150.

²⁷ Bácskai V., Magyar mezővárosok a XV. században. Értekezések a történeti tudományok köréből 37 (Bp. 1965) 80.; Zimányi i. m. 87., 41. j.

²⁸ Fekete L.–Káldy-Nagy Gy., Budai török számadáskönyvek (Bp. 1962) 171.

²⁹ I. m. 257.

³⁰ Takács 1899 i. m. 287–288.

³¹ Takács S., MGazdtSz 7 (1900) 195., 200–201.

³² Takács L., NéprÉrt 50 (1968) 42.; uő., 1970 i. m. 205–207.

³³ Szabó M., NéprKözl 2 (1957) 23.

³⁴ I. m. 24.; Györffy I.–Viski K., A magyarság néprajza (Bp. é.n.) II. 176.

³⁵ Szabó K., Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei (Kecskeméti th. város múzeumának ásatásai) (Bp. 1938) 124., 583. kép.

³⁶ I. m. 110., 524–527. képek; Bálint A., MFMÉ 1960–62 (Sze-

ged 1962) XXXIII. t. 18–19.; Kovalovszki J., VMMK 8 (1969) 33. kép; Éri L.–Bálint A., RFüz II-4 (Bp. 1959) 52., XVI. t. 6.; Michnai A., ComAH (Bp. 1982) 138., 10. kép 6–9.; Holl-Parádi i. m. többek között 116. t. 22., 121. t. 4–5, 138. t. 1–2.; Méri i. m. 147., XXVIII. t. 8.

³⁷ Müller 1982 i. m. 341., 491., 675., 1161. tételek, a tárgyleírásoknál a szerző hivatkozik a korábbi irodalomra, közlésre. II. 531.; uő., 1975 i. m. 83–84.

³⁸ Müller 1982 i. m. 53., 350–353., 594., 1492. tételek, a szerző a tárgyak leírásánál hivatkozik a korábbi irodalomra, közlésre. II. 531–532.

³⁹ Szabó 1938 i. m. 117., 552–553. és 555. képek.

⁴⁰ Tárkányi-Szűcs E., Ethnographia 76 (1965) 197–199.

⁴¹ Zimányi i. m. 128–141.; Mészáros L., AgrSz 21 (1979) 166–170., 196–217.; Hegyi K., Egy birodalom végvidékén (Bp. 1976) 379–381.

⁴² Temesváry F., FA 15 (1963) 109.

⁴³ Szabó 1954 i. m. 137.

⁴⁴ Méri i. m. 147., XXXII. t. 4–4a.; Éri-L-Bálint i. m. 33., XIX. t. 6., XX. t. 9.; Bálint i. m. 104.; Benkő E., StCom 9 (1980) 53. t. 14., 55. t. 12.; Endrődi A.–Feld I., StCom 9 (1980) 279., 35. kép; MRT 5 i. m. 228., 59. t. 22.; Temesváry 1963 i. m. 111.

lyek egyrészt ajtózárok, de sok közülük láda-, asztal- és szekrényzár. A törökszentmiklósi talán bútorzár lehetett, szerkezeti rendszere a fotón, mely még a restaurálás előtti állapotot rögzítette, nem vehető ki pontosan. A 3. képen látható 1. számú tárgyat nehezen és csak igen kérdőjelesen tudjuk meghatározni: vastag oxid-réteg borítja, ami alatt esetleg szintén zár, talán *lakat* rejtőzik. A lakatok igen gyakoriak a korabeli tárgyi emlékek között,⁴⁵ Szabó K. megállapítása szerint a középkori házak ajtaját nagyrészt lakattal zárták,⁴⁶ ezért is találhatók meg oly nagy számban. A 16. századra a legelterjedtebb a hosszúkás, téglalap alakú forma, melynek egyik oldalát kiemelkedő kulcstartó rész tagolja. Ezek mellett azonban sűrűn fordulnak elő a háromszög és a csónak alakú lakatok is.⁴⁷

A *nyárs* a sütés eszköze, egy hosszabb, vékonyabb vasrúdból alakították ki úgy, hogy a rúd egyik végét hegyesre és laposra kalapálják, míg a másik végét (és gyakran a szárát is) megcsavarják.⁴⁸ Több késő középkori lelőhelyről, így a Kecskeméti környéki ásatásokból,⁴⁹ Múhíróról,⁵⁰ Csepelyről,⁵¹ Sarvalyról,⁵² és Sümegről⁵³ ismerünk nyársakat, ezek zömmel házakból kerültek elő. A sarvalyiak hossza 17,5–22 és 52 cm között változik. A 80 cm körüli hosszúságú törökszentmiklósi és sümegi példányok nyilván a hosszabb nyársak közé tartoznak, a méretek alakulása valószínűleg attól függött, hogy a nyárson mit sütöttek.

A háztartás igen fontos, egyik legnélkülözhetetlenebb házi-szerszáma a *fűrő*. Forma és méret szempontjából a fűrők nagyon változatosak, előfordulnak az egészen kis darabok és a 30–40 cm-es nagyobbak is, ez utóbbiak közé számítt a törökszentmiklósi is. A késő középkori leletegyüttesekben, a települések házaiban, vaseszközletekben általános leletípus.⁵⁴ Az idézett példák közül, nagyságra és formára, az egyik muhi példány hasonlítható leginkább a törökszentmiklósihoz.⁵⁵

A szekérvasalások és a patkó halványan az állattartást, szekerezést, fogatolást idézik. Gyakorlatilag azonban ezeknek az egyedi, különálló, kopott és törött vasdaraboknak az értéke már csak anyagukban rejlett, a tulajdonos minden bizonnyal csak újrafel-

használhatóságuk miatt őrizte e tárgyakat. (Egyébként valószínűleg tartalékvas lehetett a korábban tárgyalt köpűs töredék is.)

A különféle szekér- és kocsi-vasalások nagy számban jelennek meg a késő középkori emléktárhelyeken, sok lelőhelyen kerültek felszínre épen vagy töredékesen.⁵⁶ Különösen sok szekéralkatrészt, vasalást tartalmazott a Cegléd-Gubodi utcai lelet,⁵⁷ ezek között 21 darab kisebb-nagyobb kerékagyvasalás is volt.⁵⁸ Ezeknek többségét Ikvai N. az ún. öregszekér kerékvasalásainak tekinti. Az egyik törökszentmiklósi vasalást kétségtelenül *kerékagykarikának* határozhatjuk meg, amelyhez hasonló, a ceglédicken kívül, több helyről is közöltek, például Fülekről,⁵⁹ Túrkeve-Móricról,⁶⁰ Sarvalyról,⁶¹ Veszprémből.⁶² A kerékagykarikákat melegen húzták fel a kerékagyra, s sohasem szegelik,⁶³ szegecsnyom így a törökszentmiklósi darabon sem látható.

A másik törökszentmiklósi vasalás, melynél a pánt két keskenyebbik végét szintén szögelés nélkül összekalapálták, leginkább egy csepelyi⁶⁴ és egy kishánai⁶⁵ vasalással vethető össze. Szabó L. meghatározása szerint ez az alkatrész *tézlavasalás és karika* lenne. Müller R. leírása szerint a csepelyi és kishánai darabok „a kishéfa rögzítésére szolgáltak, ... a kishéfat erősítették velük a felhérchez”.⁶⁶

A *patkó* a ló vonóerejét növeli, mivel védi az állat patáját. A patkó viszonylag gyorsan kopik, ezért a lovat sűrűn kell patkolni, nyilván ez is oka annak, hogy a középkori lelőhelyeken, leletegyüttesekben a patkó oly gyakori lelet. Feltételezhető, hogy a kovács nagyobb készletet tárolt előre elkészített patkókból és patkószögekből, sőt az adatok szerint néha a földesúrának is ezekben róttá le kötelezettségeit.⁶⁷

A patkó a legutóbbi vélemények alapján középkori eredetű.⁶⁸ Magyarországon használata általános volt már az Árpád-korban, a késő középkorban pedig még inkább elterjedt, késő középkori lelőhelyen szinte mindig előfordul.⁶⁹ A patkók formáját sok tényező befolyásolja, ezért az nem datáló erejű.⁷⁰ Szegárkot a 14. század második felétől alkalmazzák, de nem minden esetben, így például a

⁴⁵ Méri i. m. 147., XXXII.t.1., 7.; Éri-Bálint i. m. 52., XX.t.8.; Holl-Parádi i. m. 11. kép 1–4, 6–7, 12. kép stb.; Bálint i. m. XXXVI.t.5–5a.; Benkő i. m. 53.t.12.; Szabó 1938 i. m. 86., 396–397. képek; Endrődi-Feld i. m. 279., 10.t.4.; Kalmár J., RFüz II-4 (1959) 20., XXX.t.; Gerehlyes I.-Feld I., ComAH (Bp. 1986) 175., 8. kép 9–10; MRT 5 i. m. 327., 59.t.27.

⁴⁶ Szabó 1938 i. m. 86.

⁴⁷ Temesváry F., FA 13 (1961) 165–175., 53. kép, 54. kép 1–3, 14–17, 56. kép 6; uő., 1963 i. m. 126–128., 53. kép.

⁴⁸ Szabó 1954 i. m. 137.

⁴⁹ Szabó 1938 i. m. 114.

⁵⁰ Éri-Bálint i. m. XXXII.t.7., 9.

⁵¹ Kovalovszki i. m. 30. kép.

⁵² Holl-Parádi i. m. 65., 21. kép 1–5, vö. 95.t.6–8., 15., 98.t.8., 127.t.15.

⁵³ Keszthelyi Balatoni Múzeum, ltsz. 77.102.1. H: 85,4 cm. Müller R. szíves közlése.

⁵⁴ Szabó 1938 i. m. 126., 594–596. képek; Kovalovszki i. m. 37. kép; Méri i. m. 147., XXII.t.6.; Éri-Bálint i. m. 34–35., 38., 51., 53., 57., és XXV.t.1–9.; Holl-Parádi i. m. 97. kép 4, 100. kép 5, 111. kép 4, 117. kép 4 stb.; Ikvai N., StCom 1 (1972) 143., 12. kép 1, 17. kép 3.

⁵⁵ Éri-Bálint i. m. 57., XXV.t.9.

⁵⁶ Müller 1982 i. m. II. 784. felsorolja a szekérvasalások tétel-számaikat, a tárgyak leírásánál a korábbi irodalomra, közlésre is hivatkozik. A vasalások zömmel késő középkoriak.

⁵⁷ Ikvai 1972 i. m. 142–143., 153–158., 13–14. képek, 18. kép 1, 4–5. = Müller 1982 i. m. 1069–1073., 1084–1104., 1106–1109. tételek.

⁵⁸ Müller 1982 i. m. 1084–1104. tételek.

⁵⁹ Kalmár i. m. XVI. t.

⁶⁰ Méri i. m. 147., XXX.t.1., 4., 7. = Müller 1982 i. m. 953–955. tételek.

⁶¹ Holl-Parádi i. m. 124.t.4., itt egyébként számos más típusú vasalás is előkerült.

⁶² Müller 1982 i. m. 972. tétel.

⁶³ Ikvai 1972 i. m. 158.; Farkas J., Lovaskocsik és szekerek. A szekér vasalása. In: Néprajzi írások Szatmárból. Folklor és Etnográfia 39 (Debrecen 1988) 87.

⁶⁴ Kovalovszki i. m. 36. kép alul a bal oldali. = Müller 1982 i. m. 651. tétel.

⁶⁵ Müller 1982 i. m. 494. tétel.

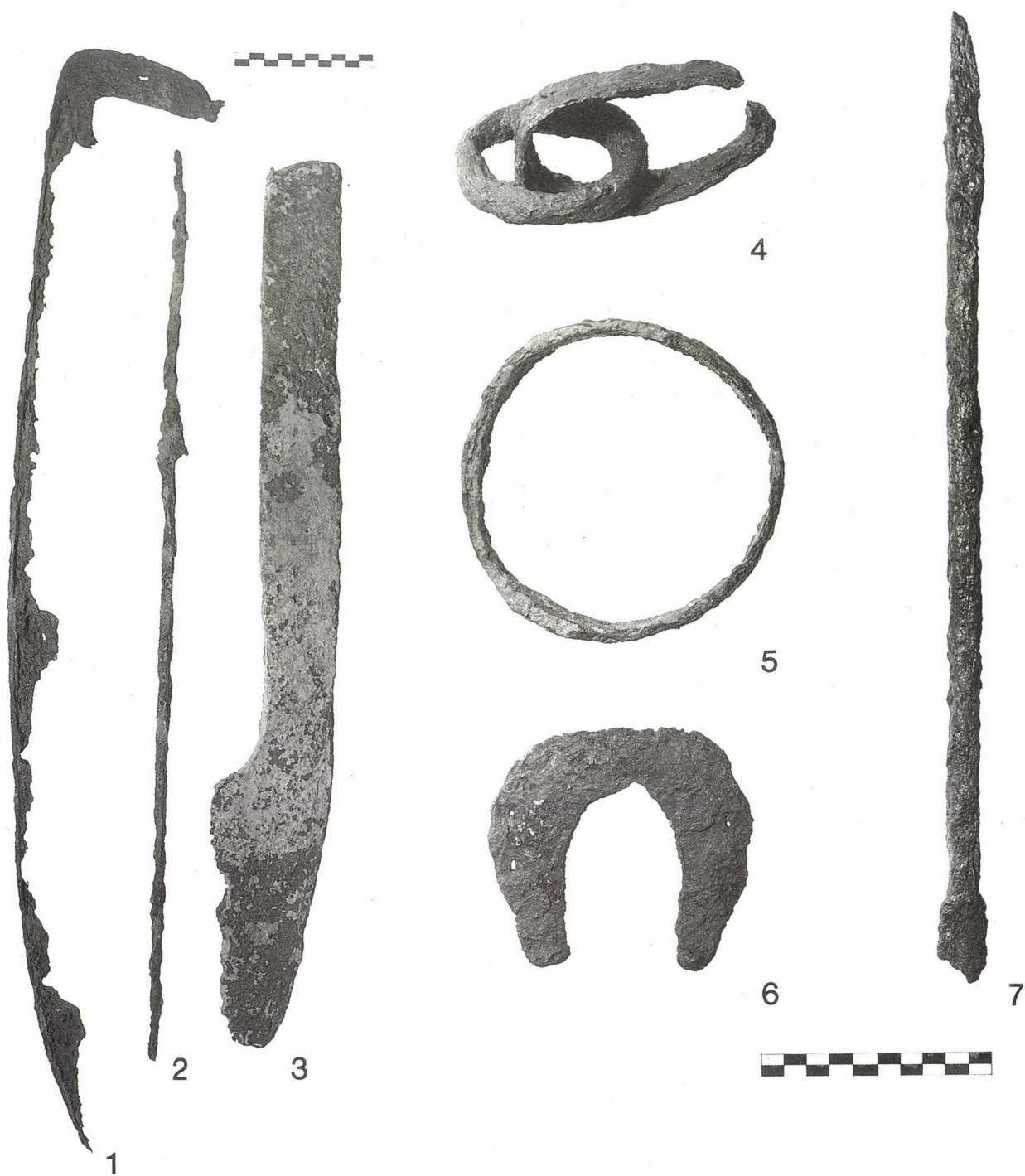
⁶⁶ A tézsla négyes vagy hatos ökörfogatoknál alkalmazott pótrúd, csatlórúd, mely jármós fogatolásra való és nincs a szekérbe szerelve. Általa fogják be az ökröket, és a páros fogatokat is ennek segítségével lehet egymáshoz „ragasztani”. (Magyar Néprajzi Lexikon V (Bp. 1982) 285.) A kishéfa a szekér része és akkor használják, ha a szekérbe, ekébe, boronára négy lovat fognak. A két elől haladó ló a kishéfa rúdfeje akasztott kishéával húz. (MNL III (Bp. 1980) 206–207.) A felhérc pedig az az alkatrész, amelyhez a hámfát erősítik, ennél fogva vontatja az állat a kocsit. (Madar I., Bognármester-ség a Tiszaszigeten. In: Kunszentmárton és a Tiszasziget kisipara (Szolnok 1982) 458.; Farkas i. m. 92.)

⁶⁷ Szabó 1954 i. m. 141., 84.j.

⁶⁸ Müller 1982 i. m. II. 534–541.

⁶⁹ I. m. II. 785. itt megtalálhatók a katalógusban szereplő patkók tétel-száma. A tárgyleírásoknál a szerző hivatkozik a korábbi irodalomra, közlésre.

⁷⁰ Müller R., Arrabona 16 (1974) 71.; uő., 1982 i. m. II. 539.

4. kép. A meglévő vastárgyak restaurálás után. M = 1:5 (1–3), 1:3 (4–7)
 Abb. 4. Die Eisengegenstände nach der Restaurierung. M = 1:5 (1–3), 1:3 (4–7)

törökszentmiklósi patkónál sem, bár a hozzá hasonló darabok általában szegárkosak.⁷¹

A patkolás és a szekerek, kocsik vasalása a kovács leggyakoribb munkáit jelentették. Az előbbi különösen nagy ügyességet kívánó munka, mert rossz patkolás esetén a ló megsántulhatott. A gyógyítás és az állat kényszerpihenőjéből adódó kár a kovácsot terhelte.⁷² A patkolás és a vasalás munkáját két felvidéki, 17. századi árszabás a következőképpen szabta meg: Kassán: „Elsőben egy öreg furmány szekeret miért vasazunk fl. 9, Egy közép szekeret vagy kocsit megvasazni uj vassal fl. 7, Egy uj kereket uj vassal megvasazni d. 90, Egy kereket ó vassal, ha mind ó, megvasazni d. 45, Egy első tengelyt rudastól uj vassal megvasazni fl. 1, Egy hátulsó tengelyt uj vassal megvasazni d. 75, ... Egy lovat uj patkóval megpatkolni d. 48, Egy lovat ó patkóval megpatkolni d. 16”;⁷³ egy 1675. évi Bars vármegyei limitáció szerint pedig a kovács „Az patkoval maga vassabul egy lovat patkollyon d. 28, Az gazda vassabul ha tsinallya a patkót d. 16, O patkobul patkollyon egy lovat d. 12, ... Uy kereket uy vassal és uy karikakkal vasazzon d. 33, Ó vassal és karikakkal d. 25, Uy karikakkal karikazzon egy kereket d. 16, Ó karikakkal és foglalt vasakkal d. 10, Egy uy karikat ha maga csinallya, feölvonnya d. 4, Ó karikat egyet ha feölvonnyon d. 12”.⁷⁴

A fenti eszközök, szerszámok és egyéb vastárgyak mellett, mint említettük, két cserépedény is napvilágot látott, ezeknek pontos párhuzamait a régészeti anyagban nemigen találtuk meg. A díszített mázas tál a díszítő motívumok, a máz és a forma alapján a 17–18. század fordulójának terméke, ezt a kelteztést támogatja az is, hogy e kerámiával egyező tál töredéke 17. század végi–18. századi leletekkel került elő Törökszentmiklóson, az egyik kutatóárokban.⁷⁵ A különleges szépségű tál valószínűleg díszedény volt, talán ezért őrizték meg töredékesen is. A feketére égetett lapos kerek tál egyszerű közönséges sütőedény. A fekete kerámia a 16. századtól terjedt el Magyarországon, elterjedésében feltehetően közrejátszott a balkáni fazekasság, viszont eredetét illetően a kutatók álláspontja nem egyező.⁷⁶ A 17–18. században a korsókon kívül más edénytípusok is egyre nagyobb számban készültek ezzel az égetési technikával, s a 17. század végi, illetve későbbi fazekasság alkotásai között a fekete kerámia már jelentős részt foglal el. A törökszentmiklósi tálka távoli rokonai 20. századi környezetben is feltűnnek.⁷⁷ Véleményünk szerint a törökszentmiklósi leletegyüttes edényeit a 17. század második felében, pontosabban végén készíthették, esetleg a 18. század legelején.

Törökszentmiklós, azaz a középkori Balaszentmiklós a szolno-

ki vár eleste után került török kézre. A törökök itt 1553–1554-ben kisebb erősséget építettek ki, ez először a 15 éves háború alatt, 1595-ben pusztult el. Miksa seregei elől a török őrség elmenekült, de előbb a várat felgyújtotta, megrongálta. A bizonytalanságban a lakosság is elbujdosott. A környéket Kházis tatár kán hadai fosztogatták, rabolták ki oly mértékben, hogy az csak az 1620–30-as években kezdett újra éledni. Az erődítést a törökök 1657-ben újjáépítették, de azt, alighogy elkészült, II. Rákóczi György seregei dúlták fel, a helységgel, lakossággal együtt. A várat ezután még helyreállították, de az már nem állt fenn sokáig, 1685-ben a felszabadító harcokban immár végleg elpusztult. A török helyőrség, ugyanúgy, mint 1595-ben, elhagyta Balaszentmiklóst, de előtte még mindent, amit lehetett, kirabolt, felgyújtott, a lakosság bűvőhelyekre húzódott. A pusztításból kivették részüket az üres várat találó felszabadító seregek is. A vidék szenvedése a Rákóczi-szabadságharc alatt is folytatódott, újra csak 1720 körül népesült be Almásy János telepítései nyomán.⁷⁸

A vaseszközöket a fenti események egyikének idején rejthették föld alá, pontosabban a 17. század második felében, azaz a végének harcai alatt. A késői kelteztést elsősorban a két cserépedény támogatja, melyek alapján még a 18. század eleji elrejtés lehetősége sem zárható ki. (Történeti megfontolásból következően leginkább az 1680–90-es évek körüli elrejtés valószínűsíthető.)

A leletegyüttes arról tanúskodik, hogy a vasanyag a 17. század végén is értéket képviselt.⁷⁹ Ezek a szerszámok, munkaeszközök tulajdonosuk mindennapi életéhez tartoztak, így anyaguk mellett használati értékük is jelentős lehetett.⁸⁰ A szerszámok és a mezőgazdasági munkaeszközök, a néhány tartalék-vasdarabból, a cserépedényekkel, valószínűleg egy kisebb gazdálkodó egység, talán egy jobbágháztartás részeit alkották.⁸¹ A csoroszlya és a hosszú kasza feltehetően nem helyi termék, hanem hámborban készült. [A hódoltság korában (de később is) az Alföldet főként a Felvidék (Rimaszombat) látta el vaseszközökkel.⁸²] Az egyszerűbb háziszerszámokat viszont minden bizonnyal a helyi kovács készítette.⁸³

A korabeli különféle összeírásokban, melyek elsősorban a nagyobb gazdaságok, udvartartások ingóságairól adnak képet, a közönséges háziszerszámok, eszközök, mint például fűrók, nyársak, balták stb. gyakorta előfordulnak.⁸⁴ Megtalálhatjuk bennük a mezőgazdasági munkák eszközeit, kellékeit is, bár ezekben nem ritkán csupán csak az ekét, ekevasat és esetleg csoroszlyát, valamint a vasalt szekeret és alkatrészeit tüntetik fel.⁸⁵ Érdekesebb Felsővadász 1631. évi inventáriuma, ugyanis ebben egészen részletekbe menően

⁷¹ Éri-Bálini i. m. 46–47., XXIV.t.4.; Szabó 1938 i. m. 118., 558–559. képek; Endrődi-Feld i. m. 277–278.; 5.t.3.; Müller 1974 i. m. 71., II.t.2–3.; Kovalovszki i. m. 38. kép; Benkő i. m. 50.t.10.

⁷² Szabó 1954 i. m. 143.

⁷³ Kemény i. m. 33–34.

⁷⁴ Jászai i. m. 557–558.

⁷⁵ Törökszentmiklós, Rózsa téri Általános Iskola Napközi udvara, ltz. nélkül.

⁷⁶ Szabadfalvi J., A magyar feketekerámia (Bp. 1986) 8–11., a szerző nagyon röviden összefoglalja a kutatástörténetet és a különböző nézeteket.

⁷⁷ Sarosáczy Gy., A mohácsi kerámia és története. Dunántúli Dolgozatok 6 (Pécs 1972) 25., 31. oldalakon levő képek; Béres A., DMÉ 48 (1965) 466., 491. oldalakon levő képek, az első darab égetetlen.

⁷⁸ Tóth S., Vázlatok Törökszentmiklós múltjából (Törökszentmiklós 1957) 49–60.

⁷⁹ Szabó 1954 i. m. 124–125.; Németh i. m. 255.

⁸⁰ Kiss A., DMÉ 1960–61 (Debrecen 1962) 43.

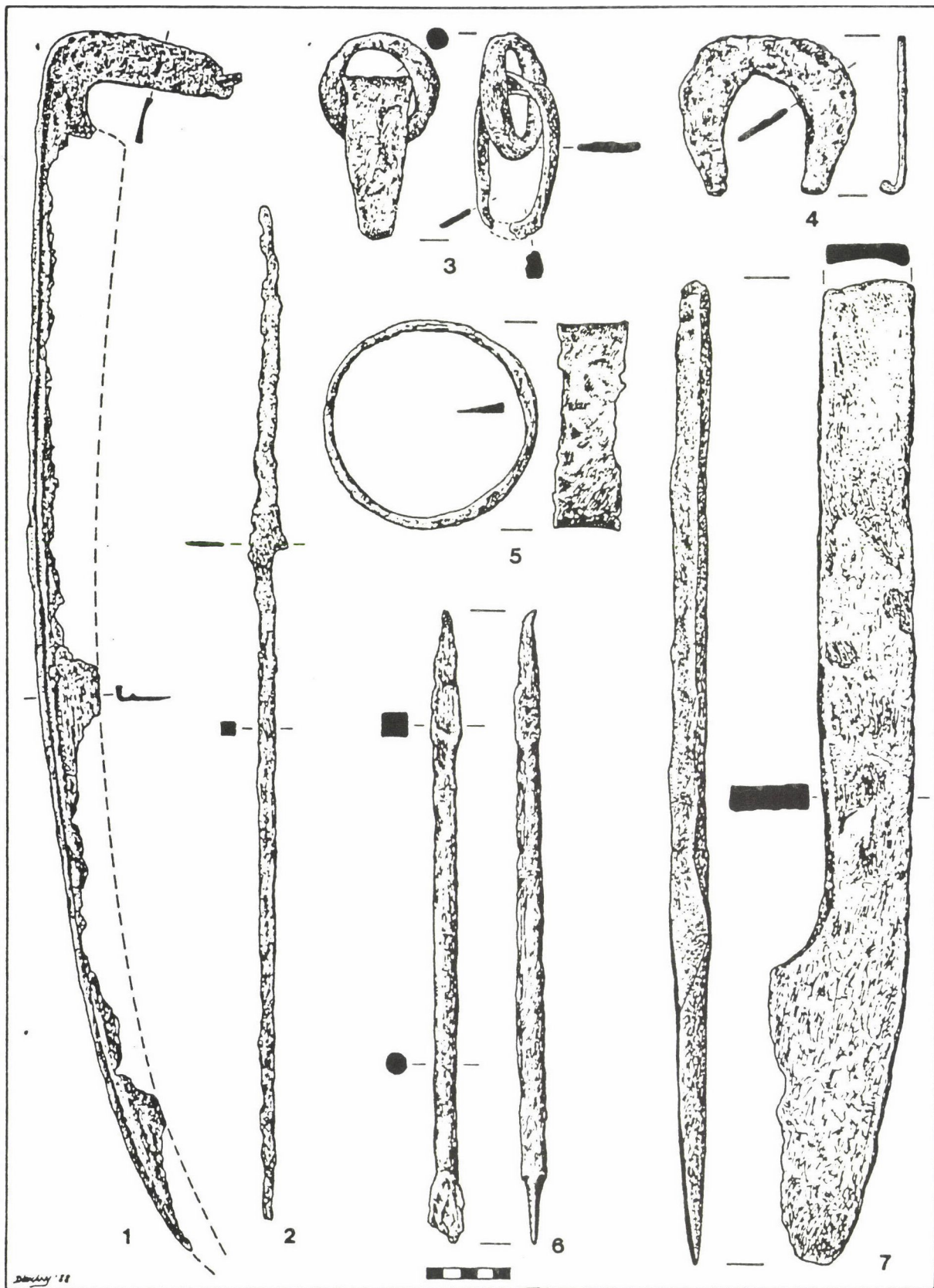
⁸¹ A leletegyüttes tárgyi összetétele és jellege alapján úgy véljük, teljességgel elvethető, hogy a vasak török birtokban lettek volna. A török Magyarországon alapvetően nem foglalkozott földműveléssel. Hegyi 1976 i. m. 74.

⁸² Szabó 1957 i. m. 27.; Ikvai 1960–61 i. m. 145.; Zimányi i. m. 150.; Hegyi 1976 i. m. 142.

⁸³ A városokban, falvakban a legtöbb helyen élt kovácsmester, az egyszerűbb szerszámokat készítette, patkolt, vasalt s a javításokat végezte. Szabó 1954 i. m. 126., 12. j.; Németh i. m. 255.; Farkas i. m. 86–87.; Balassa I.-Ortutay Gy., Magyar Néprajz (Bp. 1982., 3. kiadás) 188.

⁸⁴ Szabó K., Törtélmű (1881) 750–754.; Komáromi A., Törtélmű (1901) 596.; Torma K., Törtélmű (1879) 563–564.; Wince G., Törtélmű (1878) 930., 938.; Mráz V., NéprKözl 2 (1957) 289., 302–303. stb.

⁸⁵ 1569: „Két társzeker vasas minden szerszámmal fedelestül val.fl. in mon. 25, Két újonnan új vasas koci minden szerszámmal val.fl. in mon. 20, Két ó vasas koci val.fl. in mon. 10”, Komáromi i. m. 596.; – 1582: „2 ekevas, szerszámmal öszve, Egy ökörszeker, vasas; 1599: „Egy eke szerszámostul, minden szerszámok közt vagyon 3 vas sikolyu”, Torma i. m. 561., 564.; – a körmendi várban 1633-ban: „Egi Lapos szanto vas, es egi szanto uasnak ualo Uy pleh uas, O sen vas szal 3, Kerekreualo karika 3, Vas Leöch 1, Eoreg fa hordo szekerneu ualo vasas tengel 1, (ugyanannak) el teoreot vasas kereke 2”; ugyanott 1640-ben: „Az másik Kamaraban: Szanto vas csoroszlastul, ... Az Maiorban: Vaszas Szeker az udvaron”, Mráz i. m. 289–304.

5. kép. A Törökszentmiklós-Rózsaplatz térségi leletegyüttes vasárgyai. M = 1:3
 Abb. 5. Die Eisengegenstände des Fundkomplexes von Törökszentmiklós-Rózsaplatz. M = 1:3

sorolják fel a különféle vasszerszámokat, -eszközöket, illetve alkatrészeket: „A sütő házban: 2 vasnyárs, 1 vasrostély, ... A sáfár házában: Egy ó vas karika, kerek agyra való, Egy szántó ó vas, újonnan nádlott, Egy uj csorosla, Egy bélyegző vas, ... A kastély udvarán: Egy uj eke minden kész szerivel, Egy ó vas barona, öt fog híja, ... A majorbeli szarvasmarháknál: Három eke minden szerivel, minden eke előtt négy négy járom, Három vasas szekér, ketten két két láncz, az harmadikon egy láncz, Három vas ösztöke, Négy fejsze ...” továbbá „Pelsőczön négy uj kerek, Velezden két uj eke”. Az összeírást végző(k) külön figyelmet fordított(ak) az ajtók vasalkatrészeire is, többször olvashatjuk az olyan tételeket, mint „A major udvarban nio veteményes kertben: Egy ajtó retezével és lakattal, ... A kastély előtt való veteményes kertben: Egy uj ajtón retez lakatostól ...”.⁸⁶ Ez utóbbiak egyébként nem egyedülállóak az inventáriumokban, például a körmendi várban is több helyütt írták össze az ajtókat vasalkatrészekkel együtt vagy csak külön a lakatokat.⁸⁷

A szekerek felszerelését nyilván mindig az elvégzendő munkáknak megfelelően állították össze. Ezt a törökök is megkövetelték, sőt előírták, mint például azt a ceglédieket fuvarra rendelő török felszólításokban is láthatjuk.⁸⁸ Egy 1683. évi levélben többek között ezt írják: „... fűrő, balta, kasza legyen minden szekéren.”

Témánk szempontjából átnéztünk több hagyatéki leltárat, azokat azonban lényegében nem tudtuk felhasználni. A közölt magyar hagyatéki leltárak elsősorban főúri, nemesi egyének személyes tárgyait tartalmazzák, munkaeszköz nincs bennük.⁸⁹ A törökök által összeírt néhány magyar hagyatékban néha feltűnnek munkaeszközök, Nagy Gergely hátrahagyott, számbavételre érdemesített tárgyai között például 1 db fűrő (3 akcse), 1 db balta (7 akcse) mellett 1 használt kasza (1 akcse) és ekevas (15 akcse) is volt.⁹⁰ Az 1543-ban elhunyt Mihál Dienösnél összesen 30 darab ekevasat számláltak össze, ezeket azonban talán eladásra szánták (esetleg tartalékvasként), ugyanis a leltárban szereplő további szerszámok, eszközök, különféle apróságok összetétele és nagyobb mennyisége alapján Mihál Dienösről az is gondolható, hogy kereskedő volt.⁹¹ A török leltárakból a mezőgazdasági munkaeszközök szinte teljesen hiányoznak, nagyrítván felbukkan egy-egy kasza – például Ali Vojvoda lovasnál 2 db, összesen 5,5 akcse értékű használt kaszát találtak,⁹² míg Kasszáb Musztafánál 1 db-ot, amit 5 akcséra becsültek⁹³ – de ezekkel kapcsolatban jogosan merül fel, hogy azok csak a jó minőségű, éles pengéjük miatt jelentettek értéket.

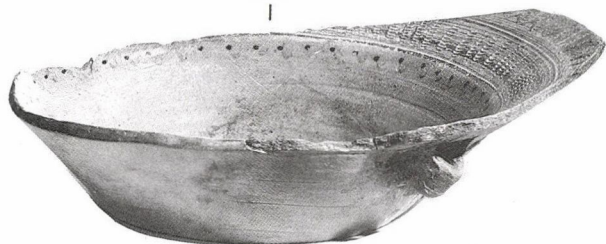
Összefoglalva, a törökszentmiklósi lelet (még valószínű hiányos összetételben is) egy jobbágyszemély vagyona, életébe enged bepillantást. A 15–17. századi magyarországi emléanyagban valamennyi vastárgynak megtalálható közélebbi-távolabbi párhuzama, az edények a 17. század második felére, végére határolják le azok szűkebb használati idejét: Így a leletegyüttes az Alföld késő középkor végi gazdálkodásának munkaeszközeit reprezentálja, melyek földművelésről, rétgazdálkodásról (állattartásról) tanúskodnak, s egyben az alföldi mezőgazdaságnak a háborús viszonyok közepette is viszonylagos fejlettségét mutatják. Anélkül, hogy mélyebben el-

1

1

2

6. kép. A Törökszentmiklós-Rózsza téri leletegyüttesben a vastárgyakkal együtt talált cseréptálok.

M = 1:3 (1), 1:4 (2)

Abb. 6. Die im Fundkomplex von Törökszentmiklós-Rózsza-Platz mit den Eisengegenständen gemeinsam gefundenen Tonschüsseln.

M = 1:3 (1), 1:4 (2)

merültünk volna az adott korszak gazdasági életébe, rövid anyagközlésünkkel remélhetőleg újabb, hiteles adalékokkal szolgáltunk az alföldi gazdálkodás korabeli munkaeszköz-készletének megismeréséhez.⁹⁴

Kovács Gyöngyi

⁸⁶ Wince i. m. 930–940.

⁸⁷ Mráz i. m. 289–304.

⁸⁸ Hornyák J., Kecskemét város története oklevélattárral II (Kecskemét 1861) adataiból idéz *Ikvai* 1972 i. m. 153.

⁸⁹ L. a Századok és a Történelmi Tár számaiban megjelentetett összeírásokat.

⁹⁰ Gerehyes, I., AOR 39 (1985) 337., 9–10., 20., 23. tételek.

⁹¹ Velics A.–Kammerer E., Magyarországi török kincstári defterek II (Bp. 1890) 16.

⁹² Gerehyes i. m. 321., 47. tétel.

⁹³ Velics–Kammerer i. m. 306.

⁹⁴ Dolgozatom megírásához Szabó László és Müller Róbert nyújtottak segítséget, a rajzokat Lacza Márta és Dékány Ágoston, a fotókat Kozma Károly készítette. Közreműködésüket ezúton is köszönöm.

DIE SPÄTMITTELALTERLICHEN EISENGERÄTFUNDE VON TÖRÖKSZENTMIKLÓS-RÓZSA-PLATZ

Auszug

Im Herbst 1982 stießen wir im Laufe der im vorausgesetzten einstigen Gebiet der türkenzeitlichen Palisadenburg von Törökszentmiklós, im westlich von der katholischen Kirche auf dem Rózsza-Platz gezogenen Suchgraben (Abb. 1), in 3 m Tiefe unter einem 120 cm dicken neuzeitlichen Bauschutt, auf dem Grund einer einstigen Grube auf Eisengeräte. Neben diesen fanden wir auch 2 Tongefäße (Abb. 6: 1–2).

Die Eisengegenstände bedeckte eine dicke Oxydschicht, die im Laufe der Restaurierung entfernt wurde (Abb. 4). Die in Abb. 3 sichtbaren Gegenstände sind verschollen. Die Tongefäße (Abb. 6) kamen fragmentarisch zum Vorschein, waren aber ergänzbar. Der Fundkomplex liegt im Damjanich-Museum zu Szolnok unter Inv.-Nr. 86.6.1–9 vor.

Das *Pflugsech* (Abb. 4: 3, Abb. 5: 7) ist ein typisch mittelalterliches Stück, dessen Stiel einen rechteckförmigen Querschnitt zeigt und sein Messer nach links asymmetrisch wendet. Das Sech dürfte der Bestandteil eines nach linkswendenden Beetpfluges, Kehrpfuges gewesen sein. Dieser Pflugschiff war im Laufe des Spätmittelalters in stets größeren Gebieten in Gebrauch.

Die *Langsense* (Abb. 4: 1, Abb. 5: 1) gehört zu den typischen spätmittelalterlichen langen Sensen mit eichelförmiger Befestigung, deren gemeinsames Charakteristikum außer dem in kurzer Eichelform ausgehenden Wurf das damit in gleicher Ebene befindliche lange, mit doppeltem Kiel versteifte, am Ende schräg abgeschnittene Sensenmesser bildet. In Ungarn wurde bis zum 16–17. Jh. der Gebrauch der Langsense allgemein, insbesondere in der Großen Ungarischen Tiefebene (Alföld). Aufgrund der ethnographischen Forschungen ist später für die Flachländer der Gebrauch des kürzeren Sensenmessers charakteristisch, dessen Länge auch dadurch beeinflusst wird, ob die Sense zum Grasmähen oder zur Getreidemähe gedient hat. Im 16–17. Jh. wurden aus den österreichischen bzw. steirischen Hammern, sowie aus Siebenbürgen und Oberungarn Sensen und sonstige Eisengegenstände in die inneren Gebiete des Landes geliefert. Daten aus verschiedenen Quellen zeugen von einem regen Sensenhandel, der im 17. Jh. schon so große Ausmaße angenommen hat, daß man schon gewisse Beschränkungen einführen mußte in Anbetracht dessen, daß aus der Sense – gar nicht selten – zu Kriegzeiten Säbel geschmiedet wurden.

Der in der Abb. 3 sichtbare Gegenstand Nr. 3 ist verschollen, er dürfte aufgrund des Fotos das ungefähr 20 cm große *Fragment eines Gegenstandes mit in Tülle ausgehendem Stiel* gewesen sein. Der ursprüngliche Gegenstand war vielleicht ein zum Heuziehen dienender Haken oder Stempelseisen. Beide Gegenstandstypen verbreiteten sich im Spätmittelalter, aufgrund der Formmerkmale und Maßangaben der bekannten Beispiele kann die obige Interpretation aufgeworfen werden.

Im Fundmaterial der Häuser kommen in den mittelalterlichen Siedlungen zumeist die kleineren, zum Schärfen der Küchenmesser dienenden *Schleifsteine* vor. Die Sensensteine sind größer. Das Stück von Törökszentmiklós (Abb. 3: 2) ist vielleicht ein Sensenstein, jedoch kann dies durch seine Größe nicht allzu sehr begründet werden.

Das *Schloß* dürfte man (Abb. 3: 4) wegen seines Materials verborgen haben. Die auf den spätmittelalterlichen Fundorten vorkommenden Schlösser sind zum Teil Türschlösser, zum Teil Laden-, Tisch- und Schrankschlösser. Das Stück von Törökszentmiklós war vielleicht ein Möbelschloß. Die Funktion des in Abb. 3 sichtbaren, stark korrodierten Eisengegenstandes Nr. 1 können wir nur sehr un-

sicher bestimmen, vielleicht ist unter der Oxydschicht ein Schloß verborgen, hierfür spricht am meisten seine Größe. Dieser Eisengegenstand kam mit dem Schloß und dem Schleifstein zusammen während der Abbrucharbeit zum Vorschein, jedoch gehörten alle drei aller Wahrscheinlichkeit nach zum Fundkomplex.

Der *Spieß* (Abb. 4: 2, Abb. 5: 2) als Backgerät war aus einer längeren, dünneren Eisenstange ausgebildet und zwar so, daß man das eine Ende spitz und platt hämmerte, während das andere Ende leicht gedreht wurde. Das Stück von Törökszentmiklós gehörte zu den längeren Exemplaren, seine ursprüngliche Länge dürfte um 80 cm gewesen sein.

Eines der unentbehrlichsten Geräte der Haushaltung ist der *Bohrer* (Abb. 4: 7, Abb. 5: 6). Vom Gesichtspunkt der Form und der Größe sind die Bohrer sehr mannigfaltig und kommen im mittelalterlichen Fundamentrial sehr häufig vor. Der 42 cm große Bohrer von Törökszentmiklós gehört zu den größeren.

Die Beschlagungen, das Hufeisen und wahrscheinlich auch der gebrochene Gegenstand mit der Tülle wurden in Törökszentmiklós zur Wiederverwendung aufbewahrt, der Wert der abgewetzten, gebrochenen Eisenstücke bestand nur in ihrem Material.

Die eine Beschlagung von Törökszentmiklós können wir als *Radnabenbeschlagung* bestimmen (Abb. 4: 5, Abb. 5: 5), während die anderen Stücke eine *Ziehstangenbeschlagung und ihr Ring* waren (Abb. 4: 4, Abb. 5: 3). Die Zieh- oder Anspannstange war eine an den mit vier oder sechs Ochsen bespannten Wagen extra angeschlossene Vorratsdeichsel. R. Müller bestimmte die ähnlichen aus Ungarn stammenden Stücke als zur Befestigung des Ortscheits dienende Wagenbestandteile.

Das *Hufeisen* (Abb. 4: 6, Abb. 5: 4) wurde im Spätmittelalter schon allgemein gebraucht, im zeitgenössischen Denkmalmaterial ist es eines der häufigsten Metallgegenstände.

Der Hufbeschlag, die Beschlagung der Wagen gehörte zu den häufigsten Arbeiten des Schmiedes. Die Aufgabe des Ortschaftsmiedes war die Ausbesserung, Richtigung, Schärfung der verschiedenen Werkzeuge, Geräte und auch die Herstellung der einfacheren Werkzeuge und Schlösser. Der Arbeitslohn der Schmiede wurde von verschiedenen Gebührentarifen bestimmt, im Text zitieren wir aus den nord- und westungarischen Limitationen des 17. Jh.

Von den Gegenständen des Fundkomplexes von Törökszentmiklós sind das Sech und die Langsense wahrscheinlich keine örtlichen Produkte, sondern wurden in einem Hammer hergestellt. Während der Türkenzeit wurde das Alföld mit Eisengeräten hauptsächlich aus Oberungarn versehen, die erwähnten Gegenstände stammen eventuell von dort her.

Neben den Eisengegenständen fanden sich auch zwei *Tongefäße* (Abb. 6). Die kammverzierte, emaillierte Schüssel mit zum Aufhängen dienendem Henkel (Abb. 6: 2) dürfte eine Prunkschüssel gewesen sein, die schon fragmentarisch unter die Erde gelangte. Das andere Gefäß ist eine schwarzgebrannte, runde Flachschüssel, ein gewöhnliches Backgefäß (Abb. 6: 1). Beide Schüsseln sind Produkte aus der zweiten Hälfte des 17., genauer vielleicht aus dem Anfang des 18. Jh.

Törökszentmiklós, das mittelalterliche Balaszentmiklós kam zur Mitte des 16. Jh. unter türkische Oberhoheit. Die von den Türken ausgebaute Burg ging zuerst 1595, während der 15 jährigen Kriege und endgültig im Jahre 1685 anlässlich der Befreiungskämpfe gegen die Türken zugrunde. Das Gebiet war auch von den Geschehnissen der von Rákóczi geführten Freiheitskriege

(1703–1711) heimgesucht. Die Eisengeräte dürfte man aufgrund der Gefäße um die Wende des 17–18. Jh. verborgen haben, am wahrscheinlichsten um die Jahre 1680–90.

Die Verbergung der Gegenstände zeugt davon, daß das Eisenmaterial auch im ausgehenden 17. Jh. einen bedeutenden Wert vertreten hat. Gleichzeitig war auch der Gebrauchswert dieser Gegenstände beträchtlich.

In den zeitgenössischen wirtschaftlichen Konskribierungen können außer den einfacheren Hausgeräten auch die Geräte der landwirtschaftlichen Arbeit und ihre Zubehöre angetroffen werden, obwohl in ihnen oft nur der Pflug bzw. seine Bestandteile, das Pflugmesser und das Sech angeführt werden. Es werden noch extra beschlagene Wagen und zuweilen auch die über eiserne Bestandteile verfügenden, verriegelten, mit Schloß versehenen Türen erwähnt.

Vom Gesichtspunkt unseres Themas überblickten wir auch die Nachlaßinventare, jedoch konnten diese nicht richtig verwendet werden. Wir finden bloß in einigen, von den Türken zusammengeschriebenen, ärmlicheren, ungarischen Nachlassenschaften Erwähnungen über Arbeitsgeräte vor, sowie auch in eins-zwei Inventaren über Sensen, die man aber vermutlich nur wegen ihren scharfen Messern aufbewahrt hat.

Die Gegenstände von Törökszentmiklós dürften zum Haushalt eines Fronbauers gehört haben und bilden neuere Beiträge zur Kenntnis der Arbeitsgeräteinventare, die im Alföld im Wirtschaftsleben des ausgehenden 17. Jh. vorhanden waren.

Gy. Kovács

150 ÉVE SZÜLETETT TORMA ZSÓFIA

Az 1800-as évek elején születő ősrégészeti művelésébe a magyar kutatás aránylag későn kapcsolódott be. Van azonban egy fejezete – első nőrégészünk, Torma Zsófia működése –, amely a tudomány történetének jeles lapjaira kívánczik. Általában az amerikai Harriet Boyd Hawest (1871–1945) tartják az első ásató, publikáló archeológusnőnek, aki a század kezdetén dolgozott Kréta szigetén,¹ de a mi honfitársnőnk évtizedekkel megelőzte őt.

A tiszteletadó megemlékezés többszörösen is időszertű. Az a teszi részben születésének másfélszázados évfordulója, részben – elmentmondásokkal kétségtelenül terhes – közel negyedszázados munkálkodása, amelyet hazájában inkább közöny, mint megértés kísért a valós méltatást egészen a legutóbbi évtizedekig nem kapott,² s nem utolsósorban az őt foglalkoztató és általa leginkább művelt kérdéskör, amely ma sokkal inkább a nemzetközi kutatás gyűjtőpontjában van, mint száz évvel ezelőtt.³ Éppen ezért érthetetlen, hogy az 1986-ban megjelent, három kötetes Erdély története című, több nemzedék számára írt impozáns tanulmány-gyűjtemény⁴ miért hagyta figyelmen kívül személyét és munkásságát.

Torma Zsófia, a magyar reformkor leánya, 1840-ben született a Dés melletti Csicsókeresztúron. A család „Erdély előkelőbb nemes családjai közül való”,⁵ apja, Torma József nagybirtokos, Belső-Szolnok vármegye királyi pénztárnoka, 1838-ban országgyűlési követ; anyja, Dániel Jozefa, Kudu birtokosnője, „a tiszta nőiesség megtestesítője”. A négy gyermek, Lujza, Júlia, Károly és Zsófia közül ő a legfiatalabb. A művelt, felvilágosult apát nemcsak korának viharos politikai küzdelmei, hanem szűkebb hazájának története, régmúltja is érdekli. Saját költségén feltárja a csicsókeresztúri birtokkal szomszédos Alsó-Ilosva község határában Gorgiana–Zutor római tábor romjait s „a kő- és cserépletek halomszáma borították udvarunkat, azok törmelékei mint legkedvesebb játéktárgyak gyermekszobánk padozatát, melynek akkor boldog lakói Károly fivérem és én valánk” – így vall Önletrajzában gyermekkori benyomásairól.⁶ A felhőtlen öröm azonban hamar szertefoszlik. Károly az 1848-iki országgyűlésen már követi apja oldalán, és 1849 elején, apja ellenére, de rokonai segítségével hadnagyként vesz részt a szabadságharcban. A fiáért aggódó anyát, aki 1852-ben elveszti Júlia leányát, 1853-ban sírba viszi a bánatból keletkezett betegsége.⁷ Idősebb nénjének, Lujzának férjét, Makray László alezredest a világosi fegyverletétel után előbb halálra, majd – kegyelemből – 16 évi várfogságra ítélik. Az anya nélkül maradt Zsófia egy szatmárnémeti „Növélő-intézet” jeles tanulójaként serdül tizenhétéves ifjú

lánnyá, amikor hazatér a szülői házba. 1861-ben újabb csapás éri, meghal apja is. Ekkor a Hunyad vármegyei Felpesztre költözik nénjéhez, Makray Lászlónéhoz és segít a gyermekek nevelésében. A hajdani családi otthont a felpesztési kúria szerető légköre igyekszik pótolni, de úgy tűnik föl, ő maga nem vágyik saját otthonra. A ránk maradt képek egy okos tekintetű, határozott fellépést sejtető nőt mutatnak, akinek kezére többen is pályáznak, huszonöt kérését tartják számon, de ő mindegyiket visszautasítja. Kolozsvárott őrzött, kiadatlan irataiban azonban mégis felbukkan egy férfi, az orientalista akadémiai tag, gróf Kuun Géza, aki iránt a legnagyobb titokban, a barátságánál erősebb érzéseket táplál. „Szentebb a kapocs, mintsem hogy ezt egy félreértés következtében meglazítani óhajtánám.”⁸

A visszaemlékezések, levelek szerint nem a korabeli vármegyei, gazdag nemes kisasszonyok akkor megszokott társasági életét éli, hanem érdeklődését, unokaöccsei és saját maga tudásvágyát kielégítve földtani és őslénytani kirándulásokat tesz, ásványokat, kővületeket, meteoritokat, ősszállatcsontokat gyűjt. Ezeket rendezgeti, lerajzolja, szakfolyóiratokat olvas, múzeumokat ajándékoz meg egész sorozatokkal, különösen érdeklik a harmadkori csigatelepek. Nyitott szemmel jár, a magyar föld történelmi emlékeinek megbecsülését honleányi kötelességének tartja. Felkeresi Sarmizegetusa–Várhely romjait,⁹ török feliratos kő rajzolatát küldi Szilády Áronnak.¹⁰ Gyűjtései, kutatásai vármegyeszerte ismertté teszik nevét. 1867-ben, amikor Rómer Flóris az akkor már Szászvároson lakó Torma Zsófiát felkeresi, maga is megcsodálja földtani gyűjteményét.¹¹ Így aztán aligha éri meglepetés, amikor 1875-ben Pulszky Ferencel körlevelet intéznek a hazai vidéki múzeumokhoz és szakférfiakhoz, hogy az 1876-ban Budapesten tartandó Nemzetközi Ősrégészeti és Embertani Kongresszusra anyagot gyűjtsenek és küldjenek, akkor „Torma Károly régiségtudósunk lelkes nővére Torma Zsófia úrhölgy igen érdekes tudósítást ad némely erdélyi gazdag telephelyekről.”¹² Az egyik Tordos, a másik Nándorválya, Kudu község határában. Rómerhez írt leveleiből lázas tevékenysége bontakozik ki, így tudjuk meg, hogy a két őstelepre ő hívja fel a figyelmet és senki sem sejtje: a Vinča kultúra első telepének felfedezéséről van szó. A kongresszusra készülve terepet jár, gyűjt, ásat, kő- és csontanyagot határozat meg, térképeket rajzoltat, egy – Bécsben látott – jó tárlat rendezését ajánlja követésre, s ígéri, több mint száz leletet küld a kiállításra, ahol 5 m² helyet kér gyűjteménye számára.¹³ Ez – a katalógus szerint – a 22. tárlóban volt közszemlére téve.¹⁴ Úgy készül a nemzetközi szakmai találkozóra, mint igazi megmérettetésre.

¹ A land called Crete. A Symposium in memory of Harriet Boyd Hawes 1871–1945. Smith College – Northampton, Mass. 1967, Northampton, Mass. 1968, 5–6.

² Gyulai Pál, Torma Zsófia levelesládájából. Bukarest 1972, 5–54.

³ Részletesen Makray János, A tartariai leletek. Bp. 1990.

⁴ Erdély története három kötetben. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1986.

⁵ Nagy Iván, Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal. 11. köt. Pest, 1865. 253.

⁶ Gyulai P., i. m. 5–6.

⁷ Torma Zsófia levele Riedl Frigyeshez, Szászváros, 1897. június 10. OSZK Kézirattár, 1930. 12.

⁸ Gyulai P., i. m. 6–8.

⁹ Gyulai P., i. m. 9.

¹⁰ Torma Zsófia levele Szilády Áronhoz, Felpeszt, 1872. október 29. MTA Könyvtára, Kézirattár, Szilády-hagyaték.

¹¹ Tégla Gábor, Torma Zsófia emlékezete. HTRTÉ 12 (1901) 14.

¹² Hazai leletek, 40. ArchÉrt 9 (1875) 186.

¹³ Torma Zsófia levelei Rómer Flóriszhoz: Szászváros, 1876. január 24., április 26., május 16., június 8. OSZK Kézirattár, 1930. 31.

¹⁴ J. Hampel, Catalogue d'exposition préhistorique. Bp. 1876. 114–115.

Már a kiállítás megnyitása előtt vitája támad Hampellel, aki – véleménye szerint – nem a jelentőségének megfelelő módon helyezteti el legérdekesebb leleteit,¹⁵ sőt nem is tartja azokat kőkoriaknak, hanem sokkal későbbieknek, s a bekarcolt jelekkel díszítetteket ki sem állította.¹⁶

Az 1876-os budapesti kongresszuson részt vevő külföldi szakemberek érdeklődését felkeltik a tordosi leletek. Ekkor alakulnak ki Torma Zsófia széles körű és idők folyamán egyre bővülő nemzetközi kapcsolatai, amelyek között olyan nevezetes régészek, nyelvészek, antropológusok találhatók meg – többek között –, mint Arthur John Evans, Moritz Hoernes, Ernest Kuhn (indogermanista), az idősebb Ludwig Lindenschmit, John Lubbock, Matthäus Much, Paul Reinecke, Archibald Henry Sayce, a Schliemann házaspár, Rudolf Virchow és Albert Voss.¹⁷ Mindezek az ő révén ismerik meg Tordost. A Szászvárostól 22 km-re fekvő híres lelőhely kutatása valóban összefonódik nevével. A régészeti hagyomány szerint 1875-ben ő fedezte fel a Maros partfala mentén húzódó telepet. Valójában ez már 10 évvel azelőtt megtörtént,¹⁸ de minden visszhang nélkül maradt. Bár vele párhuzamosan – egy ideig – többen is gyűjtöttek innen anyagot, de a lakosok növekvő pénzkövetelése miatt csak ő tudott végezni két kisebb ásatást. Akárhogyan is vélekedik valaki az ő munkásságáról, tagadhatatlan, hogy a méltán híres lelőhely leletanyagából mindmáig nagyrészt csak ez a Torma-gyűjtemény áll a kutatás rendelkezésére. Legnagyobb érdeme: „hírnévre nem törve, feltűnést kelteni nem akarva, egyszerűen megmentettem a Maros hullámaintól azokat a nagyon fontos leleteket, amelyek nem találtak hivatásos gyűjtőkre.”¹⁹ Keltezése máig érvényes, a „neolithos idők” teszi, amelyet Koch Antal meghatározásai csak megerősítenek.²⁰ A tárgyak mögött a készítő embert, az etnikumot keresi és fel is teszi a szónoki kérdést Rómernek: „Azonban, hogy minő nép és melyik korban lakhatta e kőkori helyeket? Azt hiszem ezen kérdésekre nem én, de leleteim fognak legfelvilágosítóbb feleletet nyújtani”.²¹ Látja a nagy érdeklődést, tanácsot és felvilágosítást kér és kap, szakirodalmat olvas és egyre lelkesültebben veti bele magát a párhuzamok kutatásába.

Az itthon tapasztalt méltánytalanságok a kongresszus után sem szűnnek meg. Carl Goos a saját neve alatt jelenteti meg Torma Zsófia 1877-ben kiállított gyűjteményének leírását, erről tanúskodik Goos levele is.²² A feltehetően közösen írt munka kizárólag a gyűjtő tárgyaira támaszkodik.²³ Leleteit lerajzolja és lerajzoltatja, sőt bálványáiból, karcolt jelekkel ellátott agyagtárgyaiból kisebb-nagyobb kollektciókat küld nemcsak a nagyszebeni Bruckenthal Múzeumnak, hanem a British Museum, a Berlini Néprajzi Múzeum, sőt egyéni gyűjtők is részesülnek belőlük.²⁴ De nem csak ezekből; ládaszámra

küldi birtokának legszebb gyűmölcsseit a Ranke családnak, Anna Ranke nem győző halálkodni: „megtölti pincémet és szekrényeimet erdélyi almával, szőlővel és körtevel” és mellé pompás meteorokóval gyarapítja Johannes Ranke ásványgyűjteményét.²⁵ Cserébe egy tudós nőhöz illő noteszt kap és néhány jó tanácsot, hogyan lehetne olcsón előállítani rajzolt tábláit. S közben történeti-irodalmi forrásokban búvárkodik. Elgondolásait, miszerint a karcok az Erdélyben található legrégebbi írásjelek lennének, még a tudós fivér is lehűti, aki Finály Henrikkel együtt csupán mesterbélyegeket lát bennük. Ekkor a néprajzhoz fordul, a korabeli oláh nők viseletén igyekszik felfedezni a karcolatokhoz hasonló díszítéseket, a vallási szimbólumok párhuzamainak keresésében Babilóniáig elmegy. A dákok előtti Erdély ősnépességét éppúgy trákoknak tartja, mint Trója népességét hitték az ő korában, s mivel agyagtárgyaihoz hasonlókat Schliemann is közül „Ilios” című munkájában, meggyőződéssel állítja Tordos–Trója–Babilónia kapcsolatát. Munkáiban²⁶ ezt igyekszik kimutatni, s ehhez nem kisebb szaktekintélyek adnak támogatást, mint Sayce és a nagy autodidakta Schliemann.²⁷ Itthon szűkebb pátriája, a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat lelkesedve és a külföldi érdeklődéssel büszkélkedve hallgatja felolvasásait. A hivatalos budapesti régészek egy-két kivétellel²⁸ legjobb esetben is elnéző mosollyal veszik tudomásul hipotéziseit. Már az 1876-os kongresszuson Pulszky és köre fájdalmas és sosem gyógyuló sebet ejtenek önértetén,²⁹ „pesti múzeum körben ... örülnek declaráltak” panaszkodik Riedl Frigyesnek.³⁰

A külföld azonban lankadatlanul figyeli a tordosi kutatások eredményeit. Meghívják kongresszusokra,³¹ ahol a még kétkedőket igyekezik meggyőzni állításairól, illetve feltevéseiről, de ez nem mindig sikerül neki.³² Ő maga is meghívásokat küld, lássák, nézzék meg gyűjteményét, mondjanak szakvéleményt, adjanak további tanácsokat. Akad látogató és őszinte érdeklődő bőven, de olyan is, aki visszaél jóhiszeműségével és segítőkézségével.³³ Többen biztatják rendszerezett gyűjteményének kiadására, fel is készül erre; hatalmas táblaanyaggal utazik háromszor a budapesti Akadémia és Szászváros között. Nem akarják értékelését elfogadni, csupán válogatott leleteinek tipológiai leírását. Elkecsereedik, romlik egészségi állapota, „archaeológiai reumája” egyre inkább kínozza. De nem adja föl a reményt, Kossuth Lajost kéri, írjon előszót munkája számára. A turini remete, aki hajdanán érdeklődött az őskori tárgyak gyűjtése iránt, tisztelettel elhárítja a felkérést, nem érzi magát felkészültnek, ugyanakkor hódolattal adózik a magyar régésznek dicsőségének, külföldön is elismert szaktudásának.³⁴ A kételyek és szilárd meggyőződések hullámvölgyei és -hegyei között Haynald bíboroshoz fordul, támogassa őt Rudolf trónörökös házassága alkalmából, hogy a – fel-

¹⁵ Gyulai P., i. m. 13–14.

¹⁶ Torma Zsófia levele Haynald Lajos bíbornok-érsekhez, keltezés nélkül, érk. 1881. január 15-én. OSzK Kézirattár, 1924. 35.

¹⁷ Gyulai P., i. m. 153–166.

¹⁸ Briefe zur Geschichte der siebenbürgischen Altertumskunde, hrsg. von V. Wollmann, Bukarest 1983, 118–121.

¹⁹ Sofie von Torma, Ethnographische Analogien. Ein Beitrag zur Gestaltungs- und Entwicklungsgeschichte der Religionen. Jena, Hermann Costenoble, 1894, 75: „Ohne Gelüst nach Ruhm oder Aufsehen habe ich einfach vor den Wellen der Maros die hochwichtigen Funde in Sicherheit gebracht, die keinen berufenen Sammler fanden, ...”

²⁰ Torma Zsófia levele Rómer Flóriszhoz, Szászváros, 1876. január 24.

²¹ Uo.

²² Gyulai P., i. m. 68–70.

²³ C. Gooss, Bericht über die von Fräulein SOFIE von TORMA in der Sitzung der historischen Section des Vereins für siebenbürgische Landeskunde im August 1877 ausgestellte Sammlung prähistorischer Funde. AVSL 14:3 (1878) 592–626.

²⁴ Gyulai P., i. m. 72–73, 100, 125.

²⁵ Gyulai P., i. m. 115, 117, 122.

²⁶ Lásd a 19. j-ben idézett munkáját, valamint Neolith kőkorszakbeli telepek Hunyadmegyében, EMuz 6:5 (1879) 129–155 és 6:7, (1879) 190–211; A nádori barlangsoportozat, EMuz 7: 6–7 (1880) 3–24; Hunyad vármegye őskori történelméhez, HTRTÉ 1880–1881 (1882) 5–51; A római uralom előtti Daciának planeta-cultusáról, EMuz 14:4 (1887) 73–78; A tordosi őstelep és hazánk népe ősmityhosának maradványai, Hunyadmegye Monographiája, Bp. 1897, 3–16; A tordosi őstelep, in Hunyadvármegye története, 1. köt. Szerk. Téglás Gábor, Bp. 1902, 23–33.

²⁷ Gyulai P., i. m. 128–130., 135–138.

²⁸ Torma Zsófia levele Nyáry Jenőhöz, Felpeszt, 1882. január 28. OSzK Kézirattár, 1912. 6.

²⁹ Torma Zsófia levele Haynald Lajoshoz (lásd 16. j.).

³⁰ Torma Zsófia levele Riedl Frigyeshez, 1897. június 10. (lásd 7. j.).

³¹ 1880: Berlin, 1882: Frankfurt am Main, 1889: Bécs.

³² M. Much levele Torma Zsófiához, 1890. február 12; Gyulai P., i. m. 106–109.

³³ Az adatokat lásd Makkay J., A tartariai leletek (lásd 3. j.).

tehetően magyar társalkodónőre is igényt tartó – trónörökösnek mellette ezt a tisztelet elnyerhesse. Hivatkozik arra, hogy a bíboros éppen apja csicsókeresztúri birtokán tartózkodott, amikor a trónörökös születésének hírt vette.³⁵ A következő, szintén Haynaldhoz íródó levél már a sikertelenségbe való keserű beletörődésről szól.³⁶ De még nincs vége a meg nem értésnek, a megaláztatásnak. Torma Károly, a család jogos büszkesége, a kolozsvári, majd a budapesti egyetem régiségtan professzora búcsút mond családjának, feleségének, Makray Bertának, lányának és vejének, Victor Babesnek, a neves orvosnak, hátat fordít Magyarországnak és Itáliába megy, ott is hal meg Anzióban, a Tirrén tenger partján. Riedl Frigyes kérésére Torma Zsófia részletesen beszámol fivérének sikertelen politikai pályafutásáról, főispánságáról, hogyan éltek vissza vagyonával, amellyel banni nem tudott és külföldre menve még ő támogatta anyagilag, s most többen szemére vetik fivére kinti nélkülözéseit.³⁷

Élete végén, királyi engedéllyel a kolozsvári egyetem díszdoktori címmel tünteti ki, amelynek elfogadásában habozik: „holt lóra patkó”,³⁸ de utolsó leveleinek egyikét már így írja alá: dr. Torma Zsófia.³⁹

Hányatott élete után gyűjteménye sora is hasonló lett. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára vette meg 1891-ben, összesen 10 387 db tárgyat,⁴⁰ ide került minden irata is.⁴¹ Hampel József és Pósta Béla kételkedő és habozó magatartása, majd az I. világháború megakadályozta élete főművének, Dácia a római foglalás előtt című, 86 táblából álló német dolgozatának kiadását.⁴² Roska Márton szűkre szabott, értékelés nélküli kiadása után⁴³ csak a tartariai leletek felfedezésekor került neve újra a felszínre.⁴⁴

A 19. század utolsó negyedében sem a magyar, de még a nemzetközi tudomány sem volt felkészülve olyan kérdések megvitatására és megoldására, mint amilyeneket az ő gazdag és máig egyedi tordosi leletanyaga alapján merészen felvetett és megoldani igyekezett. Inkább találgatások folytak e területeken. Az ő feltevései a következők voltak: Tordos újkőkori település, edényein, bálványain és más tárgyakon olyan bekarcolt jelek találhatók – a ma Tordos jelcsoportnak vagy tévesen Vinca-írásnak nevezett rendszer –, amelyek valamilyen nagyon korai írásrendszer jeleivel vannak kapcsolatban, és ezek csakis az akkor ismert legkorábbiak lehetnek: Egyiptom, Kis-Ázsia, Babilónia és Ciprus „syllabariumai”.⁴⁵ A bálványok, bagolyarcú fedők, pecséthengerek és orsógombok, amulettek és más szimbólumok ugyanezekkel a területekkel mutatnak kapcsolatot. Erdély legősibb (kőkori) népei a dákok előtti agatürsökök, azaz trákok voltak. Ezek a különböző irányú „párhuzamok” Tordos ősnépét az akkor egyedüli kapcsolatnak számító Trójával rokonították: Tor-

dos és Trója ősnépei egyfajú és egykorú népek, egyaránt trákok voltak.⁴⁶ Anélkül, hogy szándékában lett volna, elindította azt az évszázados tételt, amely máig él és hat: a Vinca–Tordos művelődés egykorú vagy részben egykorú volt és rokonságban állt a trójai korai bronzkorral. Szimbólumainak és bekarcolt jeleinek a babilóniai – ma már tudjuk, Tordosnál jóval későbbi – párhuzamokkal való összehasonlításai pedig szinte előfutárai lehettek annak, hogy a Tordos közelében lévő és vele egykorú Tartaria 1961-ben talált leletei ugyanazokat a kérdéseket vetik fel, mint az ő tordosi tételei.⁴⁷ Két ok akadályozza, hogy munkássága szerves része legyen a mai összehasonlító elemzéseknek. Az egyik, hogy nagy összefoglaló műve mindmáig nem jelent meg. A másik, hogy összehasonlításait nagyon korán, mindenki más előtt két és fél évtizeddel kezdte meg és végezte el, amikor a Tordossal valóban egykorú igazi frások és más rokon leletek még ismeretlenek voltak, azaz a föld alatt pihentek, ásóra várva. Fz az oka annak, hogy Torma Zsófia munkássága és neve érdemtelenül a mai napig hiányzik a tudománytörténet lapjairól. Következménye is volt ennek: ma a Balkán egyik, ha nem a legfontosabb neolitikus művelődését nem az 1865–1875-ben felfedezett Tordosról, hanem csak az 1906-ban megtalált Vinča után nevezzük Vinča kultúrának.⁴⁸

Hatalmas és problematikus leletanyaga közepette tisztán akart látni, de hogy ez nem sikerült neki, abban nem ő volt a hibás. Ellene volt mindenféle erőltetett történelmi belemagyarázásnak, ez tűnik ki Hunfalvy Pálhoz írt leveléből is,⁴⁹ amelyben köszönetet mond „Hogyan csinálódik némely historia”⁵⁰ című ritka becsű munkájáért: „remek művének olvasását ... a legnagyobb figyelemmel áttanulmányoztam s úgy találom, hogy több erő és hatalom rejlik ezen művecske egyszerű betűiben, mint a leghatalmasabb hadvezér katonáinak százazreibein s így az nekünk legbiztosabb védelmünket, menedékünket képezi erdélyi magyaroknak; s nem hiányozhatik egyetlen iskoláinkból sem nemzeti igény ezen hirdetője!” Ugyanabban a levélben vallja: „Egy archaeologiai mű becsét, az egybevonások kimutatása teszi ...” – a huszadik század végi magyar régészet maghadottnak tekintheti-e ezt az álláspontot?

Nincs miért hallgatni az első magyar régészneőről, és nincs mit elhallgatni zseniális megérzéseiről és tévedéseiről. Erdély gazdag földje bizonyára rejt még a tartariai és tordosi leletekhez hasonló emlékeket, amelyek, ha napvilágra kerülve értő és féltő kezekbe jutnak, tovább gyarapítják majd az egyetemes emberi kultúra értékeit és bizonyítják Torma Zsófia igazát.

Tulok Magdolna

³⁴ Kossuth Lajos levelei Torma Zsófiához, 1884. március 25. és 1885. május 23.: *Gyulai P.*, i. m. 84–95.

³⁵ Torma Zsófia levele Haynald Lajoshoz, Szászváros, 1880. november 28., OSzK Kézirattára, Haynald-hagyaték.

³⁶ Torma Zsófia levele Haynald Lajoshoz (lásd 16. j.).

³⁷ Torma Zsófia levele Riedl Frigyeshez, Szászváros, 1897. május 27., OSzK Kézirattár, 1930. 12.

³⁸ *Gyulai P.*, i. m. 145.

³⁹ Torma Zsófia levele Sólyom Fekete Ferenchez, Szászváros, 1899. október 30., OSzK Kézirattár, 1908. 4.

⁴⁰ *Roska Márton*, A Torma Zsófia-gyűjtemény, Kolozsvár, 1941, 4–5.

⁴¹ *Gyulai P.*, i. m. 7.

⁴² Torma Zsófia levele Hampel Józsefhez, Szászváros, 1896. október 2., OSzK Kézirattár, 1929. 36; a kérdéshez részletesen lásd *Makkay János*, A tartariai leletek (lásd 3. j.); időközben a „végső” összefoglalás fennmaradt kézírata gyakorlatilag hozzáférhetetlenné vált: *E. Masson*, L'écriture dans les civilisations danubiennes néoli-

thiques. *Kadmos* 23:2 (1984) 116, 72. j.: „n'ayant pas eu l'accès à l'inventaire de Torma.”

⁴³ *Roska M.*, i. m.

⁴⁴ *Harmatta János*, Neolitikus írásbeliség Közép-Európában? *AT* 13:2 (1966) 235; *J. Makkay*, The Tartaria tablets. *Orientalia* 37:3 (1968) 272–289; *uő.*, The Late Neolithic Tordos group of signs, *A Regia* 10 (1969) 9–49; *Torma Zsófia*, Sumér nyomok Erdélyben. *Buenos Aires* 1972, Jénában kiadott (lásd 19. j.) munkájának több hibával terhes magyar fordításával.

⁴⁵ Rövid magyar nyelvű összefoglalását lásd A rumánok eredetéhez címmel, *Századok* 17:5 (1883) 477–482.

⁴⁶ *Torma Zsófia*, A nándori barlangcsoportozat. *EMuz* 7:6–7 (1880) 17.

⁴⁷ Részletesen *Makkay János*, A tartariai leletek (lásd 3. j!).

⁴⁸ *Uo.*

⁴⁹ Torma Zsófia levele Hunfalvy Pálhoz, Szászváros, 1885. június 25., MTA Könyvtára, Kézirattár, Hunfalvy-hagyaték.

⁵⁰ A szóban forgó *Hunfalvy*-mű: *Hogyan csinálódik némely historia*. Bp. 1884.

Száz esztendeje, 1890. augusztus 4-én Kunszentmiklóson született Fehér Géza, akinek életműve két ország régészettudományát gazdagította jelentős eredményekkel: hazánkét és Bulgáriáét.

A nehéz körülmények között élő fiatalember – apját 10 éves korában veszítette el – Kiskunhalason érettségizett, majd 1909-től a debreceni Református Bölcsészeti Akadémia hallgatója lett. Két kiváló tudós tanára, Darkó Jenő és Pápay József döntő hatással volt tudományos érdeklődésének kialakulására. Magyar–latin–görög szakos gimnáziumi tanári képesítést szerzett 1913-ban, s ugyanakkor az Etelköz területéről és nevééről frott, máig alapvető dolgozatával elnyerte a budapesti egyetem bölcsészdoktori oklevelét. Pályafutását 1913–14-ben a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium helyettes tanáraként kezdte, majd a szabadkai gimnázium tanára lett. 1916–17-ben katonai szolgálatot teljesített, majd néhány hónapig a konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézetben kutatómunkát folytatott.

1918-ban tért vissza Szabadkára, innen azonban egy év múlva a szocialistákkal való kapcsolata miatt távozni kényszerült. Budapesten a Fővárosi Könyvtár Keleti Gyűjteményének kezelője lett. Itt is csak rövid ideig maradhatott. Munkatársaival egyetemben ugyanis szóvá tette a könyvtár vezetőjének visszaéléseit, aki őt „politikai múltja” miatt távolította el. Utána ugyanilyen okból és körülmények között volt kénytelen felhagyni kispesti tanárkodásával is.

Fehér Géza tudományoszeretetére és alkotó tehetségére jellemző, hogy e zaklatott években is lankadatlan szorgalommal dolgozik. 1921-ben jelenik meg német nyelven nagy munkája a magyar–bolgár–török kapcsolatokról, amelyben elsőként elemzi minden forráscsoportra kitékintő alaposággal a magyar őstörténetnek e ma is aktuális kérdését. E máig figyelemre méltó mű nagyszabású kísérlet a honfoglalás előtti magyarság török kapcsolatainak valós történeti értékelésére, valamint bolgár–török jövevényszavaink átvételének történeti megvilágítására.

E munka megjelenésének köszönhetően 1922-ben lehetősége nyílik arra, hogy kutatásait Bulgáriában folytassa. Itt előbb nyomorúságos körülmények között él, de hamarosan munkásságára Teleki

Pál is felfigyel s kezdő tanári fizetést biztosít számára. 1944-ig folytatódó bulgáriai tartózkodása tudományos tevékenységének leggazdagabb korszaka. Korábbi kutatási irányvonalához ugyan ekkor is hű marad, hiszen a két nép ősi történelmi kapcsolatainak vizsgálatával soha nem hagy fel, figyelmének középpontjában főként a bolgár történelem áll. Ekkori munkássága jelentősen gazdagodik is. Míg itthoni korai dolgozatai szinte kizárólag a történeti és nyelvi forrásokon alapulnak, Bulgáriában Fehér Géza helyesen ismeri fel, hogy a korai korszakokra vonatkozóan milyen fontos szerepe van a régészeti emlékműnek, s maga is jelentős ásatásokat végez, főként a bolgár államalapítás kori központokban, Pliszkan és Madarában.

Bulgáriai kutatásait a 23 méter magasságban lévő madarai lovas domborművel kezdi, amelyet előtte nem részesített méltó figyelemben a kutatás. Ő igazolta be, hogy e dombormű a korai bolgár történelem fontos emléke, s feliratának megfejtése kapcsán fontos következtetésekre jut e történelmi korszak lényeges kérdéseiben. Korábban ugyanis történetírói közhely volt, hogy a bolgár-törökség klasszikus értelemben vett nomád nép volt. Fehér Géza mutatott rá először – amit azóta a régészeti feltárások kétséget kizáróan igazoltak – hogy e feltevés alapvetően elhibázott, hiszen a dunai bolgár-törököknek monumentális építészeti és szobrászati emlékei, erődtípusai maradtak ránk.

Túlzás nélkül állítható, hogy Fehér Géza kutatásai új fejezetet írtak a bolgár nép korai történetébe, s eredményei ugyanakkor a magyar és általában Kelet-Európa történetét is jelentősen gazdagították. Sok jelentős dolgozata mellett az Arch. Hung. VII. kötetében 1931-ben és 1940-es monográfiájában („A bolgár-törökök szerepe és műveltsége”) összegezte eredményeit. Vizsgálati módszere ma is követendő példa lehet számunkra: a régészeti emlékmű értékelése minden esetben az frott kútfők kiváló ismeretével párosul. Kiemelkedően eredményes munkásságát mindkét ország tudós közvéleménye elismerte és becsülte. A debreceni egyetem 1924-ben a „Bizánci történelmi irodalom filológiai feldolgozása” tárgyköré-

nek magántanárává habilitálta, 1931-ben pedig egyetemi ny. rk. tanári címmel ismerték el tudományos érdemeit. 1932-ben a bolgár parlament mondott neki köszönetet s 50 000 leva nemzeti ajándékot szavazott meg számára. A Bolgár Régészeti Intézet rendes tagságán kívül 1940-ben a Bolgár Tudományos Akadémia és a Petőfi Társaság is tagjává választotta. Róla nevezték el a ruszei múzeumot.

Számos országban járt tanulmányúton (Ausztria, Olaszország, Jugoszlávia, Görögország, Szíria, Irak, Törökország, Irán), s eredményeiről előadásaiban számolt be.

Az általánosan elismert tudós bulgáriai tevékenységét később két ponton bíralták: nem tartották kifogástalannak ásatási módszerét, s még tisztelői is szemére vetették, hogy „túlértékelte” a bolgár-törökök szerepét a bolgár nép kialakulásában. Az első bírálati ponthoz azonban hozzá kell tennünk, hogy Fehér Géza járatlan utakon haladt, s ásatási módszerét nem mai szemmel kell megítélni, hanem a korabeli bolgár feltárások metódusával kell összevetnünk. Így már aligha vitatható, hogy módszere semmivel sem maradt el kortársaitól mögött. Ami a második kérdést illeti, itt nem szabad megfedkezünk a szóban forgó időszak kutatási helyzetéről. Ekkor ugyanis még sem Bulgáriában, sem az orosz földön nem ismerték fel az onogurok (bolgár-törökök) korai temetkezéseit, s erre csak az 50-es évek második felében került sor. Nem csodáltnivaló hát, hogy a későbbi évtizedek nem igazolták pontról pontra eredményeit, vagy feltevéseit. A lényegyet illetően azonban őt igazolta az idő: kétségtelen, hogy a bolgár állam kialakulásának döntő tényezője a katonailag jól szervezett, keletről jött bolgár-törökség volt, bár később beolvadt a szláv többségbe. (Hasonló jelenség játszódhatott le a viking-keleti szláv viszonyban is a kijevi állam kialakulása idején.) Azt sem szabad továbbá felednünk, hogy a II. világháború utáni bulgáriai kutatás alapját Fehér Géza munkássága vetette meg, s nemcsak régészeti, hanem jórészt történeti vonatkozásban is.

Bulgáriai tevékenységének még egy másik, igen fontos mozzanatáról sem feledkezhetünk meg. 1919 után igen sok baloldali értelmű magyar emigráns keresett menedéket a hazánknál liberálisabb szellemű Bulgáriában. Sokuknak Fehér Géza – mint a magyar követség tolmácsa és megbecsült tudós – eszközölte ki a tartózkodási és munkavállalási engedélyt s részükre élénk tevékenységet kifejtő Petőfi Kultúrkört szervezett.

1941-ben a magyar kultuskormányzat Fehér Gézát szeretne volna kiküldeni az ankarai egyetem hungarológiai tanszékének élére. A török kormány ezt a javaslatot el is fogadta, ám fasiszta értelmű követünk ezt – a jelölt baloldali politikai beállítottságával indokolván – élesen ellenezte. Végül csak 1944 augusztusában sikerült nagy nehézségek árán kijutnia Törökországba. Itt azonnal munkához látott: előadásokat tartott az isztambuli egyetemen, szorgosan kutatott az Aja Szofiában és a Topkapu Szerájban, megírta a magyarság és a bolgárok történetét a török világtörténet számára, monográfiát írt a kelet-európai népek viseletéről s számos kisebb dolgozatot vetett papírra, többek között a török népek fjaról. Emellett itt is lelkesen foglalkozott a magyar emigráció problémáival, különösen arra törekedett, hogy a szélső jobboldali propaganda által félrevezetett embereket meggyőzze tévedésükről. Két alkalommal tartott az emigráció számára emlékeztető március 15-i beszédet.

1948. elején tért vissza Magyarországra, s februártól már a Magyar Nemzeti Múzeumban folytatta tudományos tevékenységét. Itthon is kitűnően kamatoztatta rendkívüli filológiai és történeti fel-

készültségét, gazdag nemzetközi tárgyi anyagismeretét és széles körű nyelvtudását. A nagyszentmiklósi kincsről frott dolgozatában még korábbi kutatásainak eredményeit összegezte, érdeklődése azonban ekkor elsősorban a X–XI. századi magyar–szláv együttélés kérdése felé fordult. 1951 és 1954 között ő vezette a fenti kérdés megvilágítása szempontjából rendkívül fontos zalavári ásatásokat. Sajnos, ezekről már csak előzetes közleményének megjelenését érthette meg, a feldolgozás munkatársára, Cs. Sós Ágnesre maradt.

A történeti szempontokkal gazdag ekkori dolgozatai új szintet hoztak régészeti szakirodalmunkba. Kitűnő érvekkel cáfolta például kis terjedelmű dolgozatában azt a tévhitet, hogy a bizánci pénzforgalmat az avaroknál a bolgár államalapítás bénította volna meg. Honfoglalás kori régészetünk egyik – ma is időszerű – úttörő kezdeményezése is az ő nevéhez fűződik: felismerte, hogy kutatásunk nem léphet előbbre az eddig feltárt leletanyag kritikai kiadása nélkül. „A IX–XI. századi régészeti anyag nem használható fel teljes értékű forrásként addig, amíg nem végezzük el az első feladatot, amíg nem készítjük el ennek az anyagnak a kritikai kiadását” – írja 1954-ben. (Fol.Arch. VI. 92.) Sajnos, e kezdeményezését ő már nem valósíthatta meg. A leletkataszter – amelyet K. Éry Kinga és Kralovánszky Alán fejezett be – 1962-ben jelent meg, a leletcorpus munkálatai pedig csak a 60-as évek végén indultak meg.

Sajnálatos módon Fehér Géza itthoni tevékenysége sem folytatható megpróbáltatásoktól mentesen, nyugodt mederben. Nem volt szokatlan az akkori időkben, hogy a korábban baloldali magatartásért üldözött embert jobboldalinak kiáltották ki s ezért vesszőzték. Nemzetközileg elismert gazdag munkásságát – mint annyi más kiváló tudóst – újjászervezett Akadémiánk nem tartotta tudományos fokozatra érdemesnek. A Bolgár Tudományos Akadémia elnöke, Todor Pavlov megnyitó beszédében, uszító hangon rágalmozta őt, aki két évtizeden át többet tett a nép történetének megismeréséért, mint az egész bolgár régészettudomány együttesen. (Jellemző epizód, hogy ekkor Nikola Mavrodinov, a kiváló művészettörténész – egyébként sikeres – önkritikát gyakorolt, s beismerte, hogy „évtizedekig Fehér Géza uszályában vonszolódott”). A bolgár folyóiratokban több cikk jelent meg, amelyek erősen félművelt és marxista-pánszláv szerzői élesen elítélték Fehér Gézát és műveit, nem beszélve a régészetiileg még fel sem kutatott bolgár-törökökről, akik csak romboló szerepet játszottak a békés bolgárszláv állam létrejöttében. 1952-ben a moszkvai egyetem értesítőjében – gyanítom: bolgár hatástól nem mentesen – Sz. A. Nyikitin a bolgár államalapításról frott cikkében Fehér Gézát „a reakciós militarizmus és a fasiszta állam képviselőjé”-nek titulálta. Aligha tartható véletlennek, hogy e „kiváló” dolgozatot az MTA Történettudományi Intézetében azon melegében magyarra fordították s értesítőjükben közzétették.

1955. április 10-én hunyt el. A halála után megjelent dolgozatai példázák, milyen gazdag termést hoztak még e nyugtalan évek is. Az írásaiban említett vagy a belőlük felsejlő tervek pedig a veszteség súlyát érzékeltetik. Továbbá azt is, hogy mind a magyar, mind a bolgár tudományosság adós még gazdag munkásságának valóban tudományos értékelésével.

Fodor István

ID. FEHÉR GÉZA IRODALMI MUNKÁSSÁGA

1. Atelkuzu területe és neve. = Századok 47 (1913) 577–590, 670–685.

2. Mordvin határozók = NyK 43 (1916) 161–222.

3. [Ism.] Darkó Jenő: Bölcs Leo Taktikájának hitelessége magyar történeti szempontból. = Századok 40 (1916) 293–302.

4. Megjegyzések a Theophanes Continuatus néven ismert forráshoz. = Egyetemes Philológiai Közlöny 41 (1917) 27–37, 288–296.

5. Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V.–XI. Jahrhunderten. = Keleti Szemle XIX/2. (1921) 4–190.

6. Magyarországi területe a X. század közepén Konstantinus Porphyrogenetos *De administrando imperio*-ja alapján. = Századok 55–56 (1921–1922) 351–380.

7. Beiträge zur Erklärung der auf Skythien bezüglichen geographischen Angaben der ungarischen Chroniken. = Kőrösi Csoma – Archivum, I. (1921–1925) 40–63.

8. Die Petschenegen und die ungarischen Hunnensagen. = Kőrösi Csoma – Archivum, I. (1921–1925) 123–140.

9. A bolgár nép őstörténete. = Turán 4 (1922) 19–36.

10. Ungarns Gebietsgrenzen in der Mitte des 10. Jahrhunderts. = Ungarische Jahrbücher 2 (1922) 37–69.

11. Válasz Grexa Gyulának. = Kőrösi Csoma – Archivum, I. (1921–1925) 243–250.

12. Prabálgarskata kultura. = Hiperion, II, kn. 4–5. (1923) 257–261.

13. Kulturni vlijanija na bálgarskoto vladiceštvo v Madžarsko. = Hiperion, II, kn. 4–5. (1924) 259–267.

14. Prabálgarskoto kultura spored madžarski iztočnici. Szófia 1924. 16 p.

15. Dunavskij dvorec na Omurtaga. (Doklad.) = OBAI 4 (1924) 65–66.

16. Nadpisat na Madarskija konnik. (Doklad.) = OBAI 4 (1924) 66.

17. Imennikat na pǎrvite bálgarski hanove. = GNM 4 (1922–1925) 237–313.

18. Nadpisat na Madarskija konnik. (Doklad.) = OBAI 5 (1925) 14–15.

19. Ešmedeme, Kišin, Kanar. Prabálgarski dumi v nadpisa na Madarskija konnik. = GPNB (=Sbornik Boris Djakovič), 1925, 273–294.

20. Pametnicite na prabálgarskata kultura. = IBAI 2 (1925) 1–90.

21. Vlijanie na bálgarskata cerkva v Madžarsko. = Sbornik V.N. Zlatarski. (Szófia 1925) 485–498.

22. Nadpisat na Madarskija konnik. = Sbornik Madarskij Konnik. (Szófia 1925) 15–26.

23. Madarskij konnik. Pogrebalni običai na prabálgarite. = INEM 6 (1926) 81–106.

24. A madarai lovas-szikladombormű és őstörténeti vonatkozásai. = Ethnographia 38 (1927) 16–29, 64.

25. Prabálgarski pametnici pri Madara i prinos kǎm religijata na prabálgarite. = GPNBM 1927, 145–164.

26. A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. = Századok 61–62 (1928) 1–20.

27. Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara. Szófia 1928. 144 p.

28. Prabálgarite. Preselniškite im dviženija ot sredata na V.v. = BM II.kn.6. (1928) 448–462.

29. Parvaia pojava na prabalgarite v. Makedonija. = MPr IV.kn.3. (1928) 89–97.

30. Nadpisat na Madarskija konnik. Szófia 1928. 144 p.

31. Jezikat na prabálgarite. = UPr 28 (1929) 1256–1262.

32. Huni li sa prabálgarite? Prarodinata na prabálgarite. = UPr 28 (1929) 758–765.

33. Kulturata na prabálgarite. Szófia 1929. 78 p.

34. Ostatǎci ot jezika na dunavskite prabálgari. = IBAI 5 (1928–1929) 127–158.

35. Prabálgari. Proizhod, istorija, bit, kultura. Szófia 1929. 136 p.

36. Religijata na prabalgarite. = OP 2 (1929) 208–211.

37. Njakolko dumi za vojennoto delo u prabalgarite. = Vojnen zurnal 36 (1929–1930) 125–130.

38. A tót *osoh* „haszon” szó bolgár-török eredete. = Kőrösi Csoma – Archivum 2 (1930) 387–390.

39. Le titre des Khans bulgares d'après l'inscription du Cavalier de Madara. = L'art byzantin chez les Slaves. Recueil Th. Uspenskij, I. (Paris 1930) 3–8.

40. A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásai. – Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises. Archaeologia Hungarica, VII. Budapest 1931. 173 p.

41. Kánitz Fülöp Félix, a Balkán Kolumbusa. Budapest 1932. 240 p.

42. A madarai lovasdombormű felírásáról. = Századok 66 (1932) 363–364.

43. Mogilni nahodki ot Mumdzilar. (Grabhügelfunde aus der Umgebung von Mumdzilar.) = IBAI 7 (1934) 106–115.

44. Pismeni pametnici na prabalgarite v Madara. = Madara, I. (1934) 269–419.

45. A bolgár-törökök kapcsolatai a magyarsággal és a legújabb magyar őstörténetkutatás. = Századok 69 (1935) 513–553.

46. A propos des inscriptions protobulgares de la basilique de Philippes. = Bulletin de Correspondance Hellénique 59 (1935) 165–174.

47. Der protobulgarische Titel *kanar*. = Byzantinische Zeitschrift 36 (1936) 58–62.

48. Attila Sohn Irnik. Zur Frage der ungarischen und bulgarischen Hunnenüberlieferung. = Ungarische Jahrbücher 16 (1936) 408–412.

49. Felix Kanitz, život, pǎtuvanija i naučno delo. Szófia 1936. 168 p.

50. Razkopi v mestnostta Kirika nad s. Kalugerica. = Madara, II. (1936) 107–154.

51. Die Kultur der Türko-Bulgaren, Ungarn und der verwandten Völker. Istanbul 1937. (II. Török Történeti Kongresszus.)

52. Türko-Bulgar, Macar ve bunlara akraba milletleri kültürü. Istanbul 1937. (II. Török Történeti Kongresszus.)

53. Vojennoto delo na prabálgarite. Szófia 1938. 63 p.

54. Vǎšnata targovlja na prabálgarite i nejnoto otaženie vǎrhu tehnijska kulturen život. Rusze 1939. 36 p.

55. Magyarok és bolgárok. Budapest 1940. 47 p.

56. Ungarn und Bulgaren. Budapest 1940. 47 p.

57. A bolgár-törökök szerepe és műveltsége. A bolgár-törökök és a honfoglaló magyarok hatása a kelet-európai művelődés kialakulásában. Budapest 1940. 122 p.

58. Roljata i kulturata na prabálgarite. Znamenieto na prabálgarskata i staromadžarskata kultura v izgraždaneto na civilizacijata na Iztočna Evropa. Szófia 1940. 170 p.

59. Vrazkata na kulturata na prabálgarite i na madzarite s Iran. = Rodina 2, kn. 3 (1940) 103–114.

60. Oblekloto i oražieto na starata bálgarska vojska. Szófia 1942. 64 p. + 62 obr.

61. Bulgar-Macar eski tarihi mǎnasebetleri hakkında. = Istanbul Üniversitesi on konferans. Istanbul 1946.

62. Türk dokumaciligin Avrupalaya tesiri. = Türk Tekstil Mecmuası 1 (1947):2. 21–24.

63. A nagyszentmiklósi kincsrejtély megfejtésének útja. = ArchÉrt 77 (1950) 34–46.

64. A bolgár régészet legújabb eredményei. = ArchÉrt 79 (1952) 87.

65. Zalavári ásatások (1951–1952). Előzetes jelentés. = ArchÉrt 80 (1953) 31–52.

66. A IX–XI. századi hazai régészeti anyag kritikai kiadásához. = FA 6 (1954) 92–94, 206–207.

67. Les fouilles de Zalavár (1951–1953). Rapport préliminaire. = Acta ArchHung 4 (1954) 201–205.

68. [Hozzászólás László Gyula: A magyar őstörténet régészete c. előadásához.] = MTAK(II) 5 (1954) 486.

69. [Hozzászólás Radnóti Aladár: Pannóniai városok élete a korai feudalizmusban c. előadásához.] = MTAK(II) 5 (1954) 527–528.

70. Remarques sur l'interprétation archéologique du cimetière de Kérpuszta. = Acta ArchHung 6 (1955) 317–320.

71. Avaro-vizantijskie otnošenija i osnovanie bolgarskoj der-
žavi. = Acta ArchHung 5 (1956) 55–59.

72. Avar-bizánci kapcsolatok és a bolgár államalapítás. =
ArchÉrt 82 (1955) 45–47.

73. A Dunántúl a honfoglalás korában. = ArchÉrt 83 (1956)
25–38.

74. Tanulmányok a népvándorlás kori népek viseletéről, I. =
ArchÉrt 83 (1956) 152–165.

75. Die landnehmenden Ungarn und ihr Verhältnis zu den
Slawen des mittleren Donaubeckens. = Studia Slavica 3 (1957) 7–58.

76. Beiträge zum Problem des ungarisch-slawischen Zusam-
menlebens. = Acta ArchHung 8 (1957) 269–318.

77. Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrussland in
IX.–X. Jh. = Studia Slavica 5 (1959) 257–326.

78. A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora
Árpád-kori sírleletei. (Leletkataszter.) Régészeti Tanulmányok, II.
Budapest 1962. 99 p. [Társszerzők: Éry Kinga és Kralovánszky
Alán.]

79. Türk Kültürünün Avrupaya Tesiri. Ankara 1986. 44 p.

80. Impact of Turkish Culture in Europe. Ankara 1986. 44 p.

81. Negatívumok a hun-monda kérdésében. = Nyugat 15
(1922): 1. 709–713.

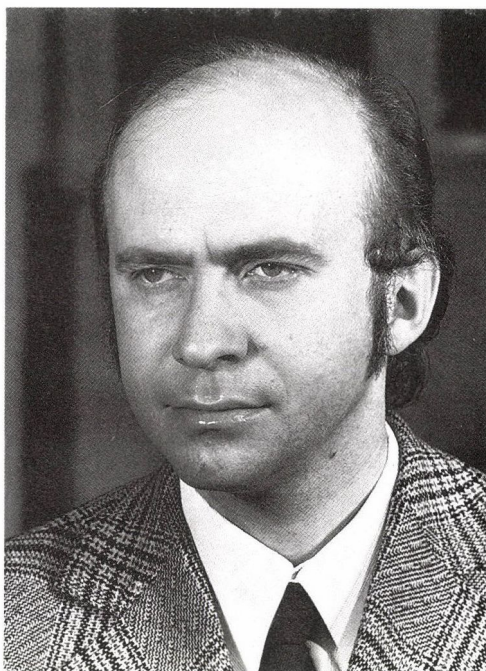
82. Ungarskijat ezik: izvor za ezika, istorijata, starata kultura
na balgarite. = Rodna rec 1940, 64–71.

Fodor István

Rövidítések

BM	– Bulgarska misal
GNM	– Godišnik na Narodnija arheologiceski muzej. Szófia
GPNB	– Godišnik na Plovdivskata Narodna biblioteka
GPNBM	– Godišnik na Plovdivskata Narodna biblioteka i muzej
IBAI	– Izvestija na Balgarskija arheologiceski institut
INEM	– Izvestija na Narodnija Etnografski muzej
MPr	– Makedonski pregled
OBAI	– Otcet na Balgarskija arheologiceski institut
OP	– Otec Paisij
UPr	– Ucilisten pregled

NAGY ÁRPÁD 1945–1989

1989. január 24-én, Egerben, baleset következtében elhunyt Nagy Árpád, kevéssel 44. születésnapja előtt. A szakma nagyremé-
nyű tehetségének indult, pályája mégis rövidre sikerült, s – többször
felröppent halálhíre ellenére – a hosszú élet nem adatott meg neki.

Nagy Árpád 1945. március 13-án, Grossengersdorfban
(Ausztria) született. Igazi szülőföldje Eger, itt végezte iskoláit és
érettségizett 1963-ban. A családi indíttatás és a város gazdag kultú-
rája eredményeként sokrétű és alapos, klasszikus humán műveltség-
gel érkezett az egyetemre. Az ELTE Bölcsészettudományi Karán,
régészet-történelem szakon végzett, 1968-ban. Az egyetemi évek
alatt jellemző volt rá a nagy, lexikális tudás, kiváló kombinációs
képesség, lényeglátás, dús – de nem csapongó – fantázia, kitűnő
nyelvérzék. Tulajdonságai arra mutattak, hogy a magyar régészet je-
lentős egyénisége lesz. László Gyula professzor tanítványa volt,
akinek munkásságát – önmaga számára is – iránymutatónak te-

kintette. Érdeklődése elsősorban a magyar honfoglalás (ide sorolva
a 7–9. századot is) és a korai Árpád-kor történeti–régészeti kérdése-
ire irányult. Első írásai az Egri Vár Híradója c. füzetekben (Kö-
zép-kori sírkövek a Dobó István Vármúzeum kőtárában. 6 [1965],
35–39.; Az egri külső vár keletkezésének kérdéséhez 7 [1967], 16–
19.) jelentek meg, majd tudományos diákköri dolgozatai következ-
tek. Régészeti adatok az Alföld 9. századi történetéhez c.
dolgozatában (Diákköri Füzetek II/1. Debrecen, 1967. 73–95.) a
történeti források elemzése arra szolgált, hogy hangsúlyozza; a
magyar régészetnek nem sikerült kimutatni az Alföld egyes részein
fennállt, 7–8 évtizedes bolgár fennhatóság régészeti emlékeit. Felté-
telezte, hogy ez az anyag a későavar korszak, vagy a 10. század emlé-
kei közt lappanghat, a tiszaburai honfoglalás kori temetőrészlet
átértékelésével tett – sikeresnek nem bizonyult – kísérletet a hiány
megszüntetésére. Több, kisebb dolgozatban foglalkozott szűkebb

hazája 10–11. századi viszonyaival: Északkelet-Magyarország 10. századi kereszténysége és az Aba-nemzetség (Acta Iuvenum 1968/1. [ELTE, BTK], 79–89.); Jegyzetek az egri püspökség 11. századi történetéről (Egri Vár Híradója 8 [1969], 25–30.); Vázlatok a középkori magyar Aba-hagyományról (Studium 1. [Debrecen, 1970.], 71–76). A kabar törzsek jelentőségének, az Abák esetleges kabar eredetének boncolgatása mellett visszatérő témája a magyarság és a bizánci kereszténység kapcsolataira, Dunai Bolgária közvetítő szerepére utaló jelenségek felmérése, elemzése. Egyetemi hallgatóként készítette első, hagyományos régészeti tanulmányát, melyben Bartalos Gyula 1898–99. évi ásatásának eredményeit dolgozta fel, mértékadó alapossággal: Az Eger–Szépasszony-völgyi 10. századi temető. EgriMÉ 6 (1968), 69–87. A magyarság és a bizánci kereszténység viszonyának más-más mozzanatát vizsgálta a 10–11. századi emlékeink bizánci rétegeinek tagolódásáról (Studium 2. [Debrecen, 1971.], 47–52.); Zur archäologischen Problematik der Bekehrung des Ungarntums. ASzeg 14 (1971), 123–128, és A honfoglaló magyarság nomád szinkretizmusa (A magyar középkor kutatóinak nagygyűlési találkozásánál (1971. május 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. [Veszprém, 1973. 33–36.] c. cikkeiben. Egyetemi éveinek terméke A kalocsai 11. századi érseksír leletei. MűtÉ 17 (1968), 112–123. tanulmány is, melyben az 1910-ben előkerült, főpapi temetkezést az első kalocsai érsek, Asztrik személyéhez kapcsolta, gondos elemzéssel támasztva alá a feltáró, Foerk Ernő véleményét. Hasonló feladatra vállalkozott a székesfehérvári szarkofág elemzésével: A székesfehérvári 11. századi szarkofág eredete és ikonográfiája. MűtÉ 21 (1972), 165–176., illetve Origine et iconographie du sarcophage de Székesfehérvár. ARegia 13 (1972), 167–184. Tekintélyes jegyzetanyagra építkező kifejtésében a végeredmény új: a szarkofág Gellért püspök útmutatásai szerint készült, Imre herceg nyughelyének; s e szarkofág jelképei épültek be Szt. Imre legendáiba a 12. század elején. Részletmunkák után nézeteit a „Régészeti tanulmányok a Kárpát-medence 6–11. századi kereszténységének történetéhez” c. doktori disszertációjában (Kézirat, 1971. 216 p. ELTE Régészeti Tanszék) foglalta össze.

Diákköri dolgozat – Thonuzoba (A Tömaj-nemzetség eredet-hagyománya P. magister Gesta Ungarorumában). Diákköri Füzetek 3 (Debrecen, 1968.), 7–95. – után tanulmányban foglalkozott a besenyő emlékéanyaggal: Eger környéki és Tisza-vidéki besenyő települések a 10–11. században. EgriMÉ 7 (1969), 129–151. E tanulmányára is jellemző a történeti források és a kutatási eredmények magabiztos felhasználása. A besenyők régészeti emlékeinek körvonalazását csupán kísérletnek s messze nem megoldásnak tekintette; joggal. Ha néhány évvel később próbálkozik ezzel, nyilván fel sem veti az erdőtelki leletek 11. századra való keltezését, ahogy már itt módosította a tiszaburai leletek korábbi, elhamarkodott értékelését.

Nagy Árpád munkáira jellemző a témához kapcsolódó történeti és régészeti forrásanyag, a hazai és külföldi szakirodalom, a társtudományok területeinek mélyreható, gyakorlatilag naprakész ismerete, széles körű felhasználása. Írásain jól nyomon kö-

vethető az a törekvése, hogy a különböző természetű forrásanyagból, a régészet és a társtudományok eredményeinek segítségével szintézisre jusson. Rendkívül alapos felkészültsége mellett segítette ebben problémaérzékenysége, a téma sokrétű elemzésének képessége.

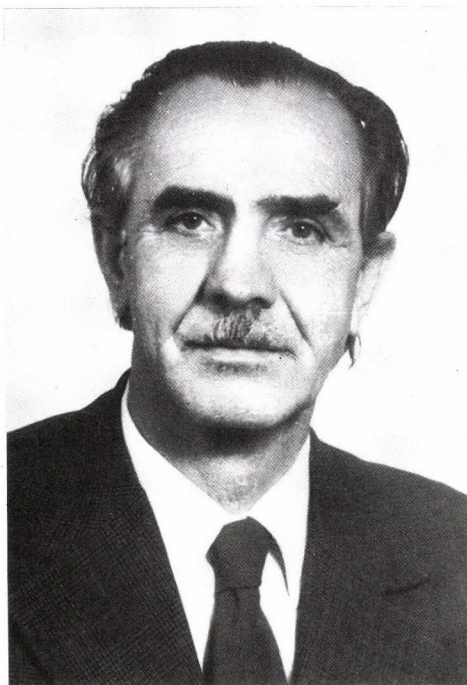
Visszatekintve Nagy Árpádnak 1971-ig elkészült frásaira – ezek az egyetemi évek munkái akkor is, ha végső formájukat néha később nyerték is el – leszögezhetjük; tudományos pályakezdetek nem volt mindennapos. Amikor nyílt titokká vált, hogy államvizsgái után a Régészeti Tanszéken maradhat majd, végzős évfolyamtársai számára ez természetesnek tűnt. Hiszen nem egyszerűen magas, vékony termetével, hanem tudásával és tehetségével emelkedett ki közülük.

Azután másképp történt és a fővárosban sem nyílt számára álláslehetőség. Államvizsgái előtt visszatért Egerbe, ahol – hála a visontai hőerőmű létesítéséhez biztosított kutatási keretnek – alkalmazni tudták 1968. május 1-jétől. Végezte a vidéki muzeológus teendőit. Ásatásai, leletmentései közül (jelentősebbek Sirok–Csörgő és Visonta–Nagyvcsapás avarkori temető, Abasár–Boltított, bencés monostor, Tárnaszentmária templomának kutatása Kovács Bélával), a szokásos jelentéseken túl, csupán a visontaiakról írt rövid összefoglaló: Régészeti kutatások. Előzetes beszámoló a Visontán folyó régészeti és monografikus kutatásokról. (Eger, 1973. 16 p.), 7–9. A rá jellemző alapossággal dolgozta fel az egri vár néhány késő középkori kőemlékét: Négy renaissance kori síremlék a középkori egri Szent János székesegyházból. EgriMÉ 8–9 (1970–1971), 105–129. Várostörténeti kutatásokhoz levéltári források feldolgozásával kapcsolódott: Az egri volt jezsuita („Magyar Király”) patika története, 1713–1773. Archivum 1 (Eger, 1973.), 31–41. Aba Sámuel alakja kapcsán inkább ötletet, gondolatot fogalmazott meg (Aba) Sámuel király. Egy középkori magyar királydráma körvonalai c. cikkében (Hevesi Szemle 1974/2. 45–46.).

1974. február 15-től a Székesfehérvári István Király Múzeumban dolgozott. Ebben az évben terepmunkákat is végzett, majd a „Népvándorlás kori művészet Pannoniában” c. kiállítás létrehozásában vett részt, megírta a katalógus bevezetőjét (Székesfehérvár, 1975. 19 p.) is. Amikor utolsó, régészeti tanulmánya – Az Al-Duna menti bizánci városok pusztulása és a balkáni avar hadjáratok (586–626). Cumania 4 (1976), 79–86. – nyomtatásban megjelent, már nem volt a pályán, fehérvári munkaviszonya 1976. szeptember 30-án zárult.

Nagy Árpád muzeológiai pályafutása hamar félresiklott. Ez a tehetséges, tudásában joggal magabiztos ember nem volt képes megbirkózni a pályakezdet csalódásával, majd magánéletének valóban súlyos megrázkódásaival. Intellektusa segítette hozzá a továbbiakban, hogy fordulatokban bővelkedő életét a maga számára rózsaszínűre festhesse. Ő a magyar régészet nagy vesztesége, halálával immár végérvényesen.

Dinyés István

Korek József régész, muzeológus, tudományos-szervező és tudománypolitikus, a magyar régészet és múzeumügy kiemelkedő egyénisége 70 éves. 1920-ban született Szegeden és csak a jubileum döbbsen rá, hogy közel félévszázados régészeti és közéleti tevékenységének pusztá felsorolása is túllépné köszöntőnk szerény kereteit. Gazdag élete követendő példa a fiatalabb nemzedékek számára is, hogy a magyar régészet és múzeumügy szolgálatában semmiféle feladatról vissza nem riadva, maradandó életművet hozzon létre, amely a legkülönbözőbb építőkövekből összecementezve, egységes nagy egészet alkosson. Azt gondolhatnánk, hogy a polihisztor tudós már a múlté, ilyenek számára századunk utolsó évtizedei már nem voltak kedvezőek. Korek József azonban ennek ellenkezőjéről győző meg. Ő a magyar régészetnek a múzeumügynek nemcsak a napszámosa, de elismert tudósa is, és érdemeinek legméltóbb kifejezője, ha az utolsó polihisztor jelzővel tiszteljük meg.

Egyetemi tanulmányait Szegeden végezte 1938–42 között, és ott is szerezte bölcsészdoktori fokozatát 1943-ban. Banner János korán felfigyelt a jó képességű fiatalember sokirányban hasznosítható szellemi és fizikai energiájára s 1942-ben maga mellé vette a régészeti tanszékre díjtalan tanársegédként. Pályafutásának kezdete a II. világháború egyre sötétebben fenyegető idejére esett. Ennek ellenére 1944-ig így is jelentős munkák elvégzését tudhatta maga mögött.

A Banner Jánossal együtt végzett Hódmezővásárhely környéki nagy ásatásokon kívül önálló ásatások megszervezésére és végzésére is megbízást kapott. Ezek a munkák, szerencséjére, nem egyetlen szűk korszak vizsgálatára irányultak, hanem a neolitikum és a rézkor kutatásán kívül ugyanolyan intenzitással kellett vállalkoznia avar temetők vagy középkori telep feltárára és feldolgozására is. Ezért nem meglepő, hogy Korek József a későbbi neolitik és rézkorkutató első publikációi, sőt doktori disszertációja is, a népvándorlás- és középkori tudományos feladatok megoldására irányultak. Banner János neolitikus és rézkori ásatásain eltöltött idők azonban az őskor kutatásához vonzották. A szegedi régészeti iskola tagjaként részt vett annak a nagy régészeti vállalkozásnak kezdeti munkáiban, amelyet a háború után elsodort, s csak évtizedek múl-

tán éledt újjá az MTA Régészeti Intézet egyik főfeladatának meghatározott régészeti topográfiai munkákban. Banner János szervezte meg a 40-es évek első felében az Alföldi Kataszteri Intézetet – a régészeti topográfia elődjét – s ennek keretében rendezte és leltározta Korek József a bácskai múzeumok leletanyagát. Ezzel egy időben végezte a szegedi múzeum régészeti leleteinek leltározását. Banner János vállalkozása különösen a fiatal kutatók számára bizonyult jó gyakorlati iskolának. A Kataszteri Intézet szerteágazó tevékenysége, a terepjárásoktól az ásatásokon keresztül a leltározásig, kiszélesítette a fiatal kutatók látókörét és rákényszerítette őket az önálló gondolkodásra, önálló cselekvésre.

A háború Korek József életéből is elrabolt két évet. Hazatérése után (1946) folytatta tanársegédi működését Szegeden, dolgozott a szegedi múzeum újjáépítésén és kiállításán, s közben rendezte a hódmezővásárhelyi és orosházi múzeum régészeti gyűjteményeit is. 1948-ban a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársa lett, ahol ősrégészként dolgozott 1953-ig. 1953–1957 között a Népművelési, majd Művelődésügyi Minisztériumban teljesített szolgálatot múzeumi osztályvezetőként. 1957-ben saját kérésére visszatérhetett a Nemzeti Múzeumba, ahol előbb az Adattárat vezette, majd 1961-től folyamatosan napjainkig betöltötte a főigazgatóhelyettesi posztot.

Nemzeti Múzeumi évei idején is állandóan visszatért az Alföldre, s mint Banner János szakavatott munkatársa, megrendezte a hódmezővásárhelyi múzeum első állandó és hosszú éveken keresztül mintának számító régészeti kiállítását. Ez termékeny időszak, a fontos ásatások, gyűjtések és publikációk évei. Az alsónémedi későrézkori temető feltárása (1949) és publikálása (1951), továbbá az első ötéves terv eredményeként végzett ásatásai és az ország számos vidékén irányított kisebb-nagyobb leletmentése végérvényesen elkötelezte a neolitik és rézkorkutatás mellett. Tudományos pályafutását ettől kezdve első sorban a neolitik és rézkor problémáinak áldozta. Legjelentősebb gyűjtései és ásatásai egyúttal egy-egy korszak vagy kultúra új alapvetését is lehetővé tették. A legfontosabbak közé tartozik a Tápé-Lebőn (1950), Folyás-Szilmege (1950), Kisköre-Gáton (1963–1965), Vásárosnamény környékén (1963–1973)

Upponyban (1961), Szegvár-Tűzkövesen (1970), és az aggteleki Baradla-barlang előtérben végzett ásatása (1969). Ezek és a fel nem sorolt számos kisebb-nagyobb ásatás, leletmentés alapján lehetett megismerni a tiszai kultúra gorzai csoportját, a szilmei csoportot, a szamosvidéki festett kerámiás csoportot, a tiszai kultúra klasszikus szakaszának települési és temetkezési módját és nem utolsósorban az alföldi vonaldíszes kerámia településeit és temetkezéseit. Ez utóbbi korszak felderítésére irányuló ásatások és szisztematikus gyűjtőmunka alapján ismerhettük meg az alföldi vonaldíszes kerámia kultúráját (1960). Ő használta először Patay Pállal együtt az „alföldi vonaldíszes kerámia” elnevezést az Alföld akkor még egységesnek vélt vonaldíszes kerámiáira (1958), a bükk-i kultúra lelőhelyeiről és leleteiről készített korpuszban. Korek József kutatásai több mint 25 éven keresztül meghatározó jelentőségűek voltak az Alföld középső és késő neolitikumának részletekbe menő megismerésére. A szegedi hagyományoknak megfelelően, ásatásait lehetőség szerint csaknem kivétel nélkül gyorsan közzé tették és ezzel megkönnyítették a rájuk épülő további kutatások helyzetét. Az 1973-ban megvédett kandidátusi disszertációját a késő neolitikus tiszai kultúráról írta, melynek gerincét a kiskörei, szegvári és szerencsi ásatások alkották. Tulajdonképpen ez a disszertáció volt a tiszai kultúra első szintézise. Kár, hogy csak a legutóbbi időben (1989) kerülhetett ez a munka részleges közlésre.

Régészeti tudományos munkásságának másik súlypontját a késő rézkor alkotja. Az alsónémeti feltárásokat és a publikációt követően az ózdi leletmentés eredményeit Banner János monográfiájában tette közzé. Majd feltárta és publikálta a badeni kultúra késői fázisának magaslati telepén, Salgótarján–Pécskőn végzett ásatása eredményét (1969). A badeni és kostolaci kultúra összefüggéseivel a szigetcsépi ásatás közreadása ismertetett meg (1983), amit követett a kelet-magyarországi bolerázi típusú leletek összegyűjtése és publikálása (1985). Mindezekre feltette a koronát a badeni kultúra legnagyobb temetőjének régészeti-interdiszciplináris komplex feldolgozása, amellyel elnyerte a tudományok doktora fokozatot (1984). Munkássága csaknem kivétel nélkül Kelet-Magyarországhoz kötődik. A Dunántúl területe idegen maradt számára, annak ellenére, hogy kisebb feltárásokat végzett a dunántúli vonaldíszes kerámia és a lengyeli kultúra több lelőhelyén is. Mindezeket kiegészítette a hfres középső rézkori csáfordi aranykorongok közzététele (1960).

A rövid szemelvények is meggyőznek arról, hogy Korek József

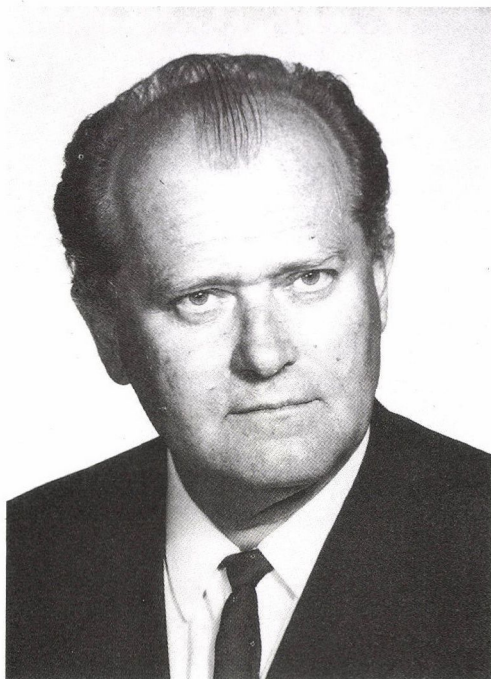
kivételesen gazdag munkássága fontos mérföldkövévé vált neolitikus és rézkorkutatásunknak.

Valószínűleg a szegedi iskola hagyományaként hozta magával rendkívüli fogékonyságát a múzeumi, muzeológia, múzeumpolitikai művelése iránt. Nem volt senki régészetünkben Rómer Flóris óta, aki ilyen szenvedéllyel és elhivatottsággal vetette volna bele magát a muzeológia sokféle megközelítést kívánó elméleti és történeti kérdéseinek vizsgálatába, rendszerezésébe s ezzel összefüggésben a napi gyakorlat követelte feladatok megoldásába, lett legyen az egy országos, vidéki vagy helytörténeti múzeum működési vagy szervezeti kérdéseinek megoldása vagy az általános törvényszerűségek megfigyelése. Kiapadhatatlan energiával dolgozott és dolgozik a magyar múzeumi sikerese fejlődése érdekében. Ezért nem véletlen, hogy az egyetemi hallgatóknak évtizedek óta Korek József oktatja a muzeológiát, melynek ékesszóló összegzése két könyve (1976, 1988), nemcsak az egyetemi hallgatók nélkülözhetetlen forrása. Emellett ugyancsak évtizedek óta oktatja a régészhallgatókat az újkőkor és rézkor anyagismeretére.

Korek József tudománypolitikai, közéleti tevékenysége teljességgel egyenrangú tudományos munkásságával. 1960 óta tagja a Régészeti Bizottságnak, illetve Őskori albizottságnak. 1961–1976 között az Ásatási Bizottság titkára. Ellátja a régészet és numizmatika területén a vezető szakfelügyelői munkakört. 1968–1983 között az országos Múzeumi Tanács elnöki tisztét is betöltötte. Közéleti érdeklődésének és tevékenységének köszönhetően részt vett minden múzeumi törvény megalkotásában. Gazdag életének tapasztalatait számtalan tudományszervezési, múzeumpolitikai, muzeológiai és népművelési elméleti munka bizonyítja. Ezek mellett mindig kész volt egy-egy régészeti kiállítás megrendezésére nemcsak a Nemzeti Múzeumban, de az országban bárhol, s vállalkozott még kis falvak helytörténeti, régészeti bevezetőjének megírására is. Aligha van még egy kutató, akinek 77 régészeti vonatkozású tanulmánya, sőt könyve mellett 72 muzeológiai tárgyú és 36 ismeretterjesztő munka képviselné eddigi életművét.

Szívből köszöntjük Korek Józsefet születésnapján és kívánjuk, hogy életének eddig is pazarlóan ontott ismereteivel még sokáig gazdagítsa a magyar régészetet és múzeumi életet.

Kalicz Nándor

Hajnóczi Gyula 1920. április 5-én Baján született, elemi és középiskoláit ugyanott végezte. A ciszterci reál gimnáziumban érettségizett, s elkezdte meglehetősen hosszúra nyúlt és a szokványostól jóval eltérő egyetemi tanulmányait.

1938–1940 között Sopronban az Evangélikus Hittudományi Egyetem hallgatója volt, elsajátította a héber nyelvészet alapismerteteit és görög nyelvből érettségét tett. 1940-ben a Pécsi Egyetem Bölcsészkarára iratkozott át olasz–magyar–művészettörténet szakára. Erdély visszacsatolása után Kolozsváron folytatta tanulmányait, amelyet katonai szolgálatra szakított meg. Betegség miatt leszerelték s 1944-ben újabb pályamódosítással a Budapesti Műszaki Egyetem Építész-mérnöki karára iratkozott be. Visszahívták a katonasághoz, a hadifogságból 1946-ban tért haza, s folytatta építész-mérnöki tanulmányait. 1950-ben szerzett mérnöki diplomát. Érdeklődési köre ez idő tájt állapodott meg: az ókori építészet és művészettörténet művelését tekintette elérendő céljának. Ennek érdekében – műegyetemi oktató munkája mellett – miniszteri engedéllyel, rendes hallgatóként járt 1952–1957 között az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsész karára, ahol provinciális régészetből, klasszika archaeológiából és művészettörténetből szerezte második diplomáját. Ezzel zárult felkészülése arra a pályára, amelyre a látszólag ellentétes képességeket igénylő két szakma szerencsés ötvözdése a jellemző. Ma világszerte – néhány év óta Magyarországon is – a műemléki szakmérnöki képzés nyújtja ezen ismereteket.

Hajnóczi munkásságában az építész és régész mindvégig jelen van. 1961-ben avatták bölcsész doktorrá, 1966-ban lett a műszaki tudományok kandidátusa, 1978-ban elnyerte a műszaki tudományok doktora fokozatot. 1968-ban Ybl-díjjal, 1972-ben a munka érdemrend ezüst fokozatával tüntették ki. 1949 óta a Budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti Tanszékén dolgozik. 1966-ban nevezték ki docensnek, 1978-ban nyilvános rendes egyetemi tanárnak. 1986-ig az Építészettörténeti és Elméleti Intézet igazgatóhelyettese volt. Azóta egyetemi tanárként a posztgraduális oktatásban vesz részt, a műemlékvédelem szakmérnöki tanfolyamokon „Pannonia római kori építészete” c. tárgyat adja elő.

A felsorolt adatokból is kitűnik, a pályán az építész-vonal vitte előre, s e beállítottságát erősítették a tanulmányutakon szerzett tapasztalatai (Itália 1959, 1960, Görögország 1961, Egyiptom 1962, 1962, 1964, Irak 1972). Szakcikkei az építészettudomány, az egyetemes ókori építészettörténet és a provinciális római építészet köréből vett témákkal foglalkoznak. Könyvei: Az építészet története, Ókor (1967 óta 5 kiadásban); Egyiptom építészete (1969); Irak építészete (1974); Ursprünge der europäischen Architektur I–II. (1968–1969); Pannonia római romjai (1987); Vallum und Intervallum (1988). Könyveiben építész-mérnökként hasznosította régész-ként szerzett szaktudását, ugyanakkor építész-mérnöki tapasztalataival szolgálta a provinciális római ásatásokat. 1964-től részt vett a magyar–nubiai UNESCO misszió feltárásaiban, a műszaki dokumentáció elkészítésében, 1963–1973 között az aquincumi polgár város feltárásában, az általa szervezett nemzetközi ásatótáborral.

A feltárt romok felmérése alapján műemlékvédelmi tervet készített a pusztulásra ítélt épületmaradványok megmentése érdekében. A Hajnóczi féle helyreállítások didaktikus szándékától kezdetben a régészek egy része is idegenkedett, a műemléki hatóságok több esetben kifejezetten elzárkóztak. Attól tartottak, hogy a közérthetőségre törekvő látvány a történeti hűség rovására megy. A savariai Iseum helyreállítása óta eltelt közel három évtized alatt azonban világszerte megváltozott a római kori emlékek megítélése, a hitelesség megőrzése mellett mindinkább a közérthető látványra törekednek a romok bemutatásánál. A helyszíneken mind több épületrekonstrukció készül. (Korábban az épületrekonstrukció rajz, vagy makett formában a kiállítások látogatóinak szólt. Ma a szakcikkek, ásatási publikációk sem hiányozhatnak.) Európa római alapvetésű országaiban kevés a régész-építész-mérnök végzettségű szakember, bizonyára ez az oka annak, hogy külföldön többnyire változtatás nélkül ismétlődnek ugyanazok az ábrák. Magyarországon 30 éve jóformán csak Hajnóczi rekonstrukciós ábrái szerepelnek a római témájú kiállításokon (Magyar Nemzeti Múzeum, Aquincum, Székesfehérvár, Győr, Sopron, Szombathely, Pécs stb.) Az idők folyamán műemlékvédelmi tervei is sorra valósultak meg,

kivitelezésre kerültek a Dunántúlon. Helyreállításai a szigorúan vett romkonzerválástól (Fenekpuszta) az anastylosis megoldását alkalmazva (aquincumi romterület, aquincumi legióstábor, Gorsium) teljes épületrekonstrukciók (Kővágószőlős), valamint a védőépület térhatást keltő megoldása (Balácai villa), illetve ez említett megoldások különféle kombinációi.

Hajnóczy római korról foglalkozó műemléki megoldásai külföldi visszhangra leltek, így kapott H. Gy. szakértői felkérést 1987-ben Carnuntumban (Deutsch-Altenburg, Ausztria) és Cambo-dunumban (Kempten, NSZK), ahol egy-egy „Archäologischer Park” készül. A Carnuntum Museum megbízásából 1988–1989-ben munkacsoportjával felmérte és dokumentálta a carnuntumi polgárvárosban a „Spaziergarten”-t és a „Palastruine”-t, majd a romterületek újbóli helyreállításához elvi rekonstrukciós tervet készített.

30 évvel ezelőtt Hajnóczy az aquincumi polgárváros romkertjében végezte el ugyanezeket a feladatokat, a tett javaslatot a Fővárosi Tanács illetékes Osztályán az akkor még bekerítetlen-gondozatlan ókori műemlékegyüttes megmentésére. Azóta hol az Építőművészet, hol a Műemlékvédelem szakfolyóiratokban, hol éppen

a napi sajtóban olvassuk panaszait a kellően nem értékelt és ezért pusztulásra ítélt ókori műemlékek miatt.

1989-ben Hajnóczy az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottsága vezetőségi tagjaként létrehozta a „Magyarországi Régészeti parkok és Nemzeti emlékhelyek” szakbizottságát. Gyakorlati célja ennek a grémiumnak, hogy a romterületek koncepciózus kialakításán túlmenően segítsen a kezelés, a szinten tartás gondjain, a kulturált bemutatás problémáin, esetenként gazdát és anyagi támogatókat szerezzen.

Három évtizede még egyetlen, szabad levegőn pusztuló romterületről volt szó, ma az ország valamennyi nemzeti emlékhelyéről. Aktuálisabb téma sajnos, a fokozott légszennyeződés, a gépesített építkezés, valamint az igényes fenntartáshoz szükséges pénz hiányának az időszakában nem lehet.

A magyar műemlékügy érdekében is kívánjuk a 70 éves Hajnóczy Gyulának, tevékeny lelkesedését még hosszú ideig őrizze meg!

Póczy Klára

EGY HIÁBAVALÓ VITÁRÓL

Megjegyzések Radu Harhoiu, Die Beziehungen zwischen Romanen und Barbaren in der Sicht einer ungarischen Geschichte Transilvaniens című dolgozatához (Dacia 31, 1987, 119–129)

Mióta az Erdély története (a továbbiakban: *ET*) 1986. december elején megjelent, azóta felajzva várjuk a legilletékesebbek, az erdélyi román és nem román szakkörök hozzászólását – munkánk igazi megmértése csak a tárgyszerű bírálat lehet. Abban a kitüntetésben részesültem, hogy a romániai sajtóban napvilágot látott, általában a háromkötetes mű egészével foglalkozó nem éppen tárgyilagos „ismertetések” után, elsőként az általam frott fejezetek egy része érdemesült a rangos Dacia folyóiratban méltatásra. Külön örömmre szolgált – mielőtt a vitacikkbe beletekintettem volna –, hogy munkám bírálatára a bukaresti Régészeti Intézet kitűnő munkatársa¹ vállalkozott. A hely és a személy tudományos rangjára való tekintettel a legkevesebb, amit elvártam: a tárgyilagosság. Ha úgy tetszik, a rideg tárgyilagosság.

Sajnos, már a munka címe, első mondatának első fele és a hozzáfűzött 1. jegyzet meggyőzött arról, hogy a dolgozat nem csupán *RH* szakmai bírálatra, hanem az egyes romániai szakkörökben két évtizede újjászületett „Nationalarchäologie” megnyilvánulása. Olyan mondattal kezdődik (119) és végződik (129), amelyben a történettudománytól idegen kifejezések találhatók. Olyan kifejezések, amelyek *RH* német és angol nyelven közzétett eddigi tudományos munkáiban alig fordulnak elő. A dolgozat így kezdődik: „Die synthetische Analyse der vielseitigen Beziehungen zwischen den Einheimischen – genauer gesagt Romanen, wodurch ich hier die einheimische Bevölkerung Siebenbürgens des 4.–7. Jahrhunderts verstehe – und den Wandervölkern...”

Ami az „einheimisch” = bennszülött (a románban mindig „autochton”) definíciót illeti, erről K. Horedt – *RH* egykori professzora és mestere – így medítál: „Genaue Begriffsbestimmungen wären für den Sprachgebrauch erwünscht. Sind z.B. die Sachsen und Szekler nach mehr als acht Jahrhunderten Aufenthalt in Siebenbürgen autochton oder nur bodenständig oder keines von beiden und weswegen gehören die Römer, die gleichfalls eingewandert sind, zur autochthonen Bevölkerung?”²

A kérdés még szemérmes is, 1981 előtt maga K. Horedt is sokszor kényszerült a „Wandervölker – ethnische Wanderelemente” kifejezéseket használni, – valójában az *ellen* tiltakozik itt utólag a II. Géza (1141–1162) uralkodása idején Erdélybe betelepült „szászok” leszármazottja. S nem is említi a magyarokat, akik pár év híján 1100 éve Erdélybe költözött őseik leszármazottaiként számítanak e „Sprachgebrauch” szerint egy „Wandervolk” még létező képviselőinek.

De kik ezek a „Wandervölker”-ek? A kelet-közép-európai és délkelet-európai térségben MINDENKI, aki nem „Autochton”. Vagyis az összes délszlávok, a térségben élő nyugati és keleti szlávok, a magyarok, a bolgárok s természetesen a németek és erdélyi „szászok”. Nem egyéb ez, mint a késő-antik-kora középkori bizánci udvari szemlélet felélesztése (nem is nagyon tagadják) és alkalmazása az antikvitástól máig tartó történelemre, lásd a címet; aki nem román, az barbár. Ez a szemlélet („Sprachgebrauch”?) számúzi az európai történelemből a hamarosan véget érő évezredet és saját territóriumán a történelmi „jogalapot” légalábbis Bizáncig, ám inkább a Római Birodalomig (ha nem éppen az őskorig!) vezeti vissza. E szemlélet szerint a germánok, avarok, magyarok és szlávok a térségben és környezetében egytől-egyik „Wandervölker”, a római-bi-

¹ Nem szokás a vitapartnert bemutatni, ezúttal azonban a vita különlegességére való tekintettel ez nem mellőzhető. Radu Harhoiu – a továbbiakban: *RH* – 1977 szeptemberében Bukarestben ismertem meg s már akkor sokra tartottam. 1978-ban az ausztriai Zwettlben rendezett „Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert” konferencián emlékezetes napokat töltöttünk együtt. Amikor 1980-ban és 1982-ben államközi csereegyezmény keretében a Román Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének vendége voltam, R. Harhoiu volt a hivatalos kísérőm. Együtt látogattuk meg Erdély számos múzeumát, s magam azóta is hálával gondolok minden ízében a tudományt szol-

gáló szíves kalauzolására és számos baráti segítségére. Tudományos munkásságát kezdettől fogva nagyra becsültem, az *ET*-ben elismeréssel idézem és kitűnőnek minősítem (*ET* 571). Azóta egy újabb munkájára is hosszabb, pontos idézetekkel támaszkodtam (Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18, 1986, 97 valamint 35. és 37. j.) s egy megjelenés alatt álló könyvemben is hivatkozom eredményeire.

² K. Horedt, Germanen und Romanen in Siebenbürgen. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 6 (77), 1983, 175, Anm. 12.

zánci Rend megzavarói, háborgatói. Történelmük e Rend szemszögéből érdektelen és mellékes, így pl. Erdély történelméből az 1003-tól a 18. század végéig vagy a 19. század elejéig tartó történelem.³

Ne bolygassuk a kontinentális európai történelmet, mert félt, hogy e „Sprachgebrauch” értelmében borzasztó dolgok derülnek ki: a prerómai és római jogfolytonosság másfél évezrede tartó lábaltiprásai. Azt mégis megkérdem: elképzelhető-e Angliában, hogy az angolok, szászok, jütök, dánok, norvégek és normannok leszármazottai mindmáig különböző „Wandervölker” idegen képviselőinek minősítendők a szigetország elmúlt évezredének történelmében s csak a 43-ban partraszálló rómaiak számítanak „Einheimisch”-nek?

Gimnáziumi történelmi tananyag, hogy a Római Birodalom utolsóinak létesített és elsőnek feladott európai provinciája Dacia volt. K. Horedttel együtt kíváncsian kértem, hogy a 102 után Erdélybe benyomuló rómaiak – bárhonnan jöttek is légyen – mitől váltak bennszülötté. Hallgassuk csak ismét Horedtet: „Ein lateinisch sprechender Bevölkerungsteil entstand während der römischen Herrschaft in der Provinz Dazien und hielt sich archäologisch nachweisbar auch im 4. Jh.”⁴ De azt is gyorsan hozzáteszi, hogy miután Traianus legyőzte a dákokat „Ihr zentrales Siedlungsgebiet, Siebenbürgen, wurde in die römische Provinz Dacia umgewandelt, doch ist nicht anzunehmen, daß es in der kurzen Zeit von etwa 170 Jahren gelang, diese völlig zu romaisieren”.⁵

Nem véletlenül idéztem eddig s idézem még alább is K. Horedt könyvét, amely véletlenül *pontosan egy időben* látott napvilágot az *ET*-el. Könyve *ugyanazt a korszakot* tárgyalja, amelyet én tárgyaltam (nálam: Kr.u. 270–1116). Három nagy részre oszlik: „Germanische Zeit” (7–58), „Slawische Zeit” (59–110), „Ungarische Zeit” (111–169). Az egyetlen különbség: K. Horedtnél nincs külön avar korszak; az avarokat, miként a bolgárokat és a legelső magyarokat is, a szláv részben tárgyalja. Azt hiszem, több-kevesebb joggal. Magam is vallom, hogy az avar beköltözés (K. Horedtnél: Gímabásgruppe) a 7-től a 11. századig tartó szláv korszak nyitánya.

K. Horedt a régészetet Lipcsében és Bonnban tanulta, a kora középkori stúdiumok akkori kitűnő iskoláiban. Utána négy évtizeden át a régészet, elsősorban a kora középkori régészet professzora volt Nagyszében egyetemén majd a kolozsvári Babeş-Bolyai-Egyetemen. 1950-től ő irányította az Erdélyben elindult tervszerű kora középkori kutatásokat, ezek legfontosabb eredményeit ő dolgozta fel. Ha ő, aki 1981-ig a legilletékesebb volt, így ábrázolja Erdély kora középkorát, akkor csodálkozva kértem: miért számít a korszakot vele hasonlóan ábrázoló magyar munka „der Wissenschaft fremde Interesse” szolgáló „revisionistisch-irredentischen Bedürfnissen”⁶ visszatükröző munkának (119)? Nem is munkának, „ein Paradebeispiel”-nek.

A leghatározottabban visszaautasítom a szerzőségemet megkérdőjelező kérdőmondatot („von I. Bóna verfaßte?”). A munkát természetesen én írtam. Nem kényszerből és nem parancsszóra; olyan felsőbbség nem létezhet, amely engem tudományos meggyőződésemben és munkámban bármire is kényszeríthetne. Nem tudom, amint Magyarországon és Európában sem tudja egyetlen

történelemszakkönyv sem, mit jelent egy „vorgeschlagene Drehbuch” (123).⁷ Bírálóm nyilván tudja, különben nem írta ...!

Erdély népvándorlás kori-kora középkori történetének megírására nem az általam akkor még nem is ismert főszerkesztő kért fel, hanem korán elhunyt professzortársam és barátom, Mócsy András, az 1. kötet „régészeti” részének szerkesztője (így szerepel a *ET* címlapján!), aki egyben a Román–Magyar Történelem Vegyesbizottság magyar elnöke volt. Felkért, mivel tudta, hogy kedvelem a hasonló munkákat – ez a foglalkozásom és a hivatásom! A felkérés idején már régen túl voltam a magyarországi Fejér megye népvándorlás kori történetének megírásán, a Romániával-Erdéllyel északnyugaton határos nagy magyar megye, Szabolcs–Szatmár népvándorlás kori történetének megírásának, sőt Magyarország népvándorlás kori és kora középkori történetének megírásán is. A feladat – egy új terrén – érdekelt és izgatott. Izgatott, mivel a számomra célul kitűzött korszakról az erdélyi származású Roska Márton 1936-ban mindössze 15–20 lapot volt képes írni, s abban még szép képanyagot is közölni. Ez volt a korszak utolsó magyar nyelvű összefoglalása, s az igazság az, hogy az *ET* történelem szerkesztői és munkatársai ennél alig valamivel többet vártak tőlem. Az, hogy sokkal több lett, az eredeti tervezet négy-ötzsöröse, azt K. Horedt munkásságának és az 1950. után felfutó fiatal erdélyi román és nem román archeológusgárdának köszönhettem.

Munkánkat a világon élő 15 millió magyar számára írtuk, noha sejtettük, hogy ez a leginkább érintett 2 millióhoz aligha fog eljutni. Megérett az idő arra, hogy a magyarokat magyarul tájékoztassuk egy olyan mindmáig magyarok által is lakott ország történelméről, amely 1200 tájától a középkori magyar államnak külön kormányozott egysége, 1541–1867 között pedig önálló vagy legalábbis önállóan kormányzott nagyfejedelemség volt. 1945 előtt magyar szempontból gyakran elfogultan tájékoztatták a magyar közönséget Erdély történetéről, 1945 után sehogy. A tudományos ábrázoláson kívül távol állt, s ma is távol áll tőlünk minden egyéb szándék.

S most lássuk *RH* bírálatát, amelyről előljáróban annyit: némileg elkapkodta azt ő is és a Dacia szerkesztősége is. Legalább arra vigyáztak volna, hogy a nyomtatott szövegben önmagát idézve a szerző ne a *gépelt* kézirat lapszámaira hivatkozzon (121: „siehe unten S. 11–12”; 123: „oben S. 3–4”). Megjegyzem még, hogy ismertetésről, jellemzésről, netán eredményekről szó sincs a recenzióban; mondanivalóját egy államelmélet irányítja.

RH vagy a lapszáma hivatkozva „szóráról szóra” idézi mondanivalómat, vagy szintén lapszáma hivatkozva csak a lényegét véli visszaadni, vagy pedig – sajnos nem is ritkán – csak a kötetre („Gesch. Tr. 86”) utal. „Idézetei” már az első lapon (119) meglepőek, s ez a meglepetés a továbbiak során nőttön-nő.

Soha, sehol nem írtam le, hogy „Dazien ist schon vor der Räumung gestorben” – az idézett oldalon más szavakkal és másként a 248–264 közt az Al-Dunától délre lezajlott gót betörésekről van szó. Rögtön utána *RH*-nál egy szövegösszefüggéseiből kiszakított, megcsonkított, hamisan idézett mondat következik – itt a valóságban az *Agri decumates* elfoglaló alamannokkal hasonlítom össze a Daciát velük egy időben megszálló gótokat.

³ S itt be is fejezhetném a vitát. Mindaddig ugyanis nem várható semmiféle tárgyilagos történelmi ábrázolás, amíg a román kutatók el nem hagyják a nem-románok „Wandervölker” elnevezését. Ez ugyanis a ma élő utódoknak éppúgy szól, mint őseiknek.

⁴ K. Horedt, Siebenbürgen im Frühmittelalter (Bonn 1986) – a továbbiakban: *SF* – 171. Rövidített, részben javított változatára sajnos itt már nem tudok hivatkozni: Das frühmittelalterliche Siebenbürgen. Innsbruck 1988.

⁵ *SF* 170.

⁶ Sem szüleim, sem nagyszüleim nem voltak erdélyiek, s nem is Románia kelet-alföldi vagy kelet-bánsági területéről („Transilva-

nien”) származtak. Nyolc dédszülem közül egy ugyan tordai születésű volt, de alighanem kevés magyart találni, akinek csak egyetlen őse származna a mai Romániából. Rokonaim, még távoliak sem élnek Erdélyben. Semmiféle „revisionistische irredentische Bedürfnisse”-m nincs tehát, az ilyen tudományhoz méltatlan vádakat visszaautasítom.

⁷ Ha *RH* olvashatta volna a munkám után következő fejezeteket, meglepődve tapasztalhatná, hogy Erdély 9–11. századi történetét merőben *másként* ábrázoltam, mint az ugyanarról író történész. Aki – mellelég – az 1. kötet más és a 2. kötet szerkesztője volt.

Ugyanazon oldal alján a 200 éves „rumänische Geschichtsschreibung und Archäologie” sikertelenségéről szóló lebecsülő mondatot tulajdonít nekem, holott nálam „erdélyi = siebenbürgisch” szerepel és szó sincs semmiféle lebecsülésről. Aligha lehet bárki is, hogy éppen én neveztem volna „rumänisch”-nek azokat az ismert és nagy erdélyi szász, erdélyi magyar és magyarországi magyar kutatókat, akiknek a vállán Erdélyben az archaeologia fennállásának első 150 évében nyugodott. *RH* itt a mai romániai gyakorlatnak esett áldozatul vagy éppen azt követte. Mert elég csak a Bukarestben 1986-ban kiadott Kis Enciklopédiát⁸ felütni ahhoz, hogy meglepődve megtudjam: egyik elődömet a budapesti egyetem régészeti katedráján Carol Tormának hívták – nyilván azért, mert Erdélyben született és a kolozsvári egyetemről került Budapestre.

Nem olvasható nálam, kivált „nur” nálam, hogy „Athanarich Christenverfolgungen auch in Siebenbürgen organisiert hätte” (121, 11. j. lapszám hivatkozás nélkül), nálam az olvasható, hogy Athanarich „*saját* hatalmi körzetében” kezdeményezett keresztényüldözést (*ET* 127). Utóbb azonban egy konkrét erdélyi esettel kapcsolatban, ti. a berethalmi 4. századi keresztény szentélykiszlet elrejtése kapcsán – amit mégiscsak elrejtettek valamiért, ha az 1400 éven át a földben rejtőzött! – megemlítem, hogy Athanarich idejében az üldözés Erdélyre is kiterjedt (*ET* 128). *RH* nyilván amiatt háborog, hogy az „Anglikaner Thompson” (?) -nal ellentétben Dáciában is mertem keresztény gótokat feltételezni. Ezzel kapcsolatban szabadon idéznem a berethalmi lelethez fűzött kommentárom (*ET* uo.): „A keresztény igehirdetés mindekinek szólt. A 4. században sem lehetett, s ma sem lehet meghatározott nyelvű vagy eredetű népesség privilégiumaként számon tartani”.

Nem írtam le – kivált a hibásan idézett oldalon – sehol a „Kultur der Tetrarchie” kifejezést. Ott, ahonnan ez az *RH*-től alkotott idézet származik (*ET* 112) valami egészen másról, nagyon is konkrét dologról van szó: a későrómai rítusról, viseletről, temetőkről. Távoll álljon tőlem, hogy az erdélyi elhagyott római városok temetőiben nyugvókat valaha is „mit der von den Goten südlich der Donau gemachten Kriegsgefangenen” azonosítsam (123) – az *ET* 112. lapján egyetlen konkrét esetről van szó.

Nem áll az sem, amit a Marosszentanna-kultúra korai sírjaival kapcsolatban nekem tulajdonít (123–124). Ezt írtam: „Elméletileg” a legkorábbinak néhány hamvasztásos sírnak kellene lennie”, ám utána rögtön leszögezem, hogy ez nincs így! (*ET* 114–115).

Ha a hunokról vagy „az avar hordákról” van szó, *RH*-ből e rég kihalt népek elleni érthetetlen ellenszenv árad, ugyanakkor minket, magyarokat e „Wandervölker” egyenes utódjaiként, engem elfogult rajongójként tálal. Nem állítja azt állítani, hogy „aus leicht verständlichen Gründen”(??) énszerintem „die Ausbreitung der Walddecke nach dem Zusammenbruch des Hunnenreiches, also nach der Mitte des 5. Jahrhunderts, zu setzen” (így! 124). Ennek éppen az ellenkezőjét írtam. A 420–455 közti éveket úgy jellemeztem, mint amely „Erdély településtörténetének a mélypontja” (*ET* 137), majd alább azt fejtegetem, hogy „a hunokori siralmas helyzetet a gepida betelepülés változtatta meg” (*ET* 159).

Légbőlkapott, amit „I. Kovács geheimnißvollen Tabellen des Gräberfeldes von Sintana de Mureş, die sich im Ungarischen Nationalmuseum befinden sollen” közelebbi hely megjelölés nélkül állít (124, 16. j.) – ilyenekről senki nem tud. Szó van viszont munkám apparátus részében (*ET* 568) arról a 7 elemző térképről, 4 leletkombinációs táblázatról, amelyet „László Gyula Kolozsvárott készített”, mégpedig az ott őrzött eredeti leletek, dokumentumok és öreg baráta, a marosszentannai temető feltárója, Kovács István segítségével. Az erdélyi származású László Gyula 1941-től 1949-ig a

kolozsvári Bolyai-Egyetem régészprofesszora volt, szó sincs tehát itt valamiféle „außerhalb von Rumänien gemachten Versuche”-ról! Amely *RH* szerint eleve csak hamis eredményekre vezethet, akkor is, ha az V. Bierbrauertől Bonnból, vagy I. Ionijától származik, de Saarbrückenből.

Eszembe se jutna olyan valótanságot állítani, hogy a Tisza-vidéken „nur bis zur Mitte des 5. Jahrhundert” fordulnának elő későrómai–korai bizánci aranypénzek, majd „eine Lücke von 150 Jahren” következne, egészen a 7. századig (125). Az aranypénzek beáramlása a 7. század utolsó harmadáig *mindenkor* folyamatos volt, ha nem is azonos intenzitással. A hely folytatása ismét elképesztő. Azt írja, hogy szerintem „nur die Hunnen sich des byzantinischen Gold (így!) erfreuen konnten, während den Ostgoten und Gepiden – die Verbündete (így!) der Hunnen – diese Genugtuung untersagt wurde” (125). Ami Erdély történetében szerepet játszó gepidákat illeti, éppen azt hangsúlyoztam, hogy a hunok nagyon is jól ellátták őket aranypénzzel (*ET* 140–141), de erről alább még lesz egy megjegyzésem. Ami mármost a tényleges hunokat illeti, nyilvánvaló, hogy valami más bántja *RH*-t. Az a Szászsebes területén talált 14 db, V. Varakhran (420–438) aranypénz, amelyet bajosan lehet másoktól, mint a Közép-Ázsiából jött hunoktól származtatni – ezekről eddig nem tudott, s nem is akar tudomást venni rólok.

Soha, sehol nem írtam olyasmit, hogy a gepidák Muntenia fölélt is politikai kontrollt gyakoroltak volna (126). Az sem áll, hogy Oltenia gepida betelepítésének ügyében a 22. jegyzetben idézett dolgozatra támaszkodtam volna (126); sehol nem idézem, soha nem értettem vele egyet. Ismét légbőlkapott, hogy Erdély gepida betelepülését „auf eine bedenkliche Deutung der Goldmünzen und nicht auf die eingehende Analyse des Fundstoffes” (126) támaszkodva vázoltam volna fel. Aki valóban elolvassa a szóban forgó részt (*ET* 140–146), éppenséggel az ellenkezőjét tapasztalhatja, az átlagolvasó számára átlapozásra ingerlően sok itt a régészeti részletelemzés, ugyanakkor a pénzek kronológiai aláfestő jelentőségével három különböző helyen összesen 19 sor foglalkozik.

Nem írtam le a „Fehlens der Männergräber, die im Kampf gefallen waren” (126) mondatot, írtam viszont az 5. századra jellemző kevés arisztokrata férfi sírról s arról, hogy a kor katonai vezetői közül sokan harctereken pusztulhattak el (*ET* 140).

Az alföldi és erdélyi gepidák közti alapvető különbséget egész eddigi munkásságommal szembefordítva éppen velem igyekezni igazoltatni *RH*. Amit rám hivatkozva – a „Seltenheit der Siedlungen in der Theißtiefebene” formában állít (127), az egyáltalán nem szerepel az *ET*-ben. *RH* téves oldalszámra hivatkozva valójában egy 10 évvel ezelőtti dolgozatomra utalt vissza. Annak idején valóban ez volt a helyzet, de már akkor is csak egyoldalú kutatások következtében.⁹ Azóta alaposan megváltozott minden. A „Theißgepiden” telep kutatása az *ET* megírása idejére alaposan felfutott – egyedül én ne tudnám, hogy a budapesti egyetemem 1985-ig két bölcsészdoktori értekezést védtek meg nálam új ásatásokra támaszkodó gepida telep kutatásokról? (Tóth Ágnes, Cséh János), bár eddig sajnos csak keveset közöltek.¹⁰

16 önkényes „idézet” – 16 hamis vagy téves beállítás, s alább még több is lesz! Mindez németül olyan nemzetközi olvasóközönség számára, amely nem olvas magyarul, az *ET* részleteiről tehát először *RH* vitacikkéből fog értesülni. Mire véljem mindezt? Tudatos hamisításnak? – Ezt nem szeretném *RH*-ről feltételezni, bár a dolgozat alatt az ő neve szerepel. Téves, elkapkodott, hiányos román nyelvű nyersfordításnak? E mellett sok minden szól. Ám kérdés, nem akadna volna Romániában magyar vagy magyarul jól tudó román, aki az idézeteket helyesen le tudta volna fordítani, értelmüket megmagyarázni?

⁸ Mic dictionar enciclopedic. Bucureşti 1986.

⁹ I. Bóna, Gepiden in Siebenbürgen – Gepiden an der Theiß. ActaArchHung 31, 1979, 23.

¹⁰ Szabó, J. J. Népvándorlás kori teleprészlet Battonya határában. Békés Megyei Múzeumok Közleményei 5, 1985, 61–86. Cséh, J. Adatok Kengyel környékének 5–6. századi települési viszonyaihoz. ArchÉrt 113, 1986, 190–206.

A szakmai jellegű idézetek fölötti további vitának nem látom értelmét.¹¹ Arra kell kérnem mind bírálót, mind olvasót: várják meg az *ET* angol vagy német változatának megjelenését. Bár az a magyarhoz képest rövidített szöveg lesz, a mondanivaló *lényegét és szellemét* mégiscsak tükrözni fogja – *RH*-nak sem kell majd fantomokkal viaskodnia.

A továbbiakban néhány konkrétabb vagy valóban vitára érdemes témáról lesz szó. Az erdélyi „romanizmus” legfőbb bizonyítékként talált 4–7. századi „Münzverkehr”-ről (így!) azonban sem most, sem a jövőben nem kívánok vitatkozni. Tudományon kívüli tézisekkel („római pénz csak római ember használhatott”) nem érdemes foglalkozni, ezért eleve elutasítom az *RH*-tól ezzel kapcsolatban felajánlott eljövendő vitát (125, 19. j.).

Meglepődve olvasom, hogy *RH* szerint „Mit Arroganz und Selbstsicherheit werden die Beiträge der jungen rumänischen völkerwanderungszeitlichen Archäologie... ignoriert” (120). – Megint csak azt mondhatom: könyvem apparátus része hiányosan, kivonatossan jutott a kezébe: *ET* I. 565–582. Az eredetiből a magyarul nem tudó is láthatja, hogy az idézett romániai román szerzők száma ma már felülmúlja az erdélyi szászokat és magyarokat – az 1. kiadásban 1985-ig, a 2. kiadásban 1986-ig terjedően. Egyáltalán, a 3 kötetes műben egyetlen történész sem idézett annyi román vagy romániai közleményt, mint a régészek (Vékony Gábor, Tóth Endre és jómagam). Megesik, hogy oldalszámra csak rájuk hivatkozunk – a régészetben ez nem is lehet másként. Gondot inkább az okozott, hogy 1982-től az erdélyi (és csak az erdélyi!) múzeumok nagyobb része kénytelen volt leállítani a Magyarországgal való cserekapcsolatokat, csak nagy nehézségek árán tudtuk a szakirodalmat követni. Ma is ezt tesszük, s biztosíthatom *RH*-t, egy esetleges revideált, bővített kiadásban még több román szakirodalmi hivatkozást fog találni. Ennyit az „ignorálásról”.

Egyetértünk viszont abban, hogy a „völkerwanderungszeitliche siebenbürgische Archäologie noch jüngeren Datums ist” (120) – bármit is akar ezzel mondani. A mindezek bizonyosságaként a 7. j-ben felsorolt erdélyi magyar kutatók (Kovács István, Roska Márton) tevékenységéről azonban meglepő azt olvasni, hogy a román kutatás 1920. után is „eine hohe Erkennung”-ban (így!) részesítette volna őket. Semmiféle elismerésben nem részesítette őket! Roska az 1914-ben kiásott marosveresmarti gepida temető sírjait csak 1934-ben tudta a Germaniában „elsütni”, mást azonban később soha. Az 1913-ban Marosgombáson kiásott avar sírok leleteit, majd 1958-ban a szász K. Horedt igyekszik közzétenni (már ami megmaradt belőlük), más ásatásai, így a Biharvár közelében kiásott több mint 500 db 10–12. századi sír máig közöletlen. A Kovács István által még 1911-ben Kolozsvárott feltárt 10. századi magyar temető sírjainak közzétételére csak 1942-ben a Közleményekben kerülhetett sor. A népvándorlás kor leletei teljességgel érdektelennek számítottak, olyan szenzációs germán leletek is, mint az 1905. évi völci, amelyet csak 1941-ben közöl a Közleményekben László Gyula. Folytathatnám a sort, s az avarokkal kapcsolatban még folytatom is.

Mindezt ma már valóban „ein fehlerhaft orientiertes Forschungsprogramm”-nak (is) lehet minősíteni (120), mivel az első igazi (bánsági származású) román kutató, aki népvándorláskorral-korai középkorral (is) foglalkozott, az az embernek, tudósnak egyaránt kitűnő D. Popescu volt 1952–1956-ban. A „junge rumänische Archäologie” csak *ezek után*, az elmúlt 30 évben kezdett felnőni. Őszinte örömmre. A római Dacia két évszázadra visszatekintő kutatásának – amiről én írtam – mindehhez semmi köze. Ezek után nem érthető, miért kell az osztrák–magyar korszak elmaradottságának a nyakába varrni azt, hogy a szász Bruckenthal Múzeumban

1779-től őrzött berethalmi lelet jelentőségét csak 1944-ben ismerte fel K. Horedt (120)?

Más egyebek sem érthetők, vagy csak az „államelmélet” irányából szemlélve érthetők, de akkor nagyon is. Például az, hogy a tervből gótok Athanarik 376. évi csatavesztését követően miért a (legkevesebb) 250 évvel azelőtt kihalt „Caucoenses” dák törzs nevével nevezték volna meg azt a hunok számára egyelőre járhatatlan, Ammianus Marcellinustól két ízben is magas hegyektől, erdőtől védettnek jellemzett országrészüket, amelybe Dnyeszter menti vereségük után kénytelenek voltak visszavonulni. A kérdésbe, hogy az Ammianus Marcellinusnál szereplő, nyilvánvalóan gót nyelvű és eredetű közlésre visszamenő *Caucaland* mennyiben egy gót Hauhaland (Hochland) félrehallott visszaadása, mennyiben őrizhet egy Ptolemaiosnál említett Kaukoénsioi törzsnevet, avagy mennyiben egy valamivel későbbi, ide is lokalizált (de biztosan nem trák vagy dák!) *Caucasii Montes* elnevezést, illetve hogyan fonódnak vagy nem fonódnak mindezen nevek össze, itt nem lehetünk bele. Az országrész korábbi „Bánát” azonosításával (Th. Mommsen, K. Patsch, L. Schmidt, Várady L.) szemben tökéletesen egyetérték H. Wolframmal, hogy az Ammianus Marcellinus szóban forgó helyén pontosan jellemzett („ad Caucalandensem locum altitudine silvarum inaccessum et montium”) terület *csak Erdély* lehet – mellesleg egyedül ez felel meg a gót elnevezésnek is. Korábban, I. Nestor véleményét követve, maga *RH* is a Délkeleti-Kárpátokra gondolt, bár meglehetősen félreérthetően. Mivel a pietroasai kincsből indult ki „in zona Buzăului” – „in the region of Buzău”, vagyis a hegyektől délre fekvő, jórészt síkvidéken igyekezett Athanarikot „elrejtőztetni”.¹² Ezt most feladja, s immáron maga is Délkelet-Erdélybe vonultatja vissza Athanarikot. De vajon miért? „Hier kannte Ptolemaios, schon vor 225 Jahren sowohl das Kaukasus-Gebirge (? *BI*) als auch den dakischen Stamm der *Caucoenses*. Also hier gab es vor Athanarichs Einzug eine sarmatische Bevölkerung mit dakischen Namen. Das Paradox der Schriftlichen Nachrichten läßt sich in beträchtlichem Maß durch die archäologischen Information, aufgrund welcher hier eine weniger romanisierte dakische Bevölkerung sich nachweisen läßt, erläutern” (121). *RH* itt H. Wolfram kevéssé szerencsés elmélgedésére támaszkodva immáron az *első dák*ból igyekszik magyarázni a késő 4. századi gót vagy gót-iráni elnevezést, és ehhez a magyarázathoz igazítani Athanarik történetét.

Ammianus Marcellinus Athanarik *négy évig tartó* (376–380) erdélyi rejtőzködésének történetét egyetlen tömör mondatban foglalta össze, s ez hasonló „összevont” magyarázatokra vezetett és vezet. Erdélyben (=Caucaland) ugyanis soha nem laktak szarmaták; nehezen járható hegyek és erdők között meg sem tudtak volna élni. Joggal keresték tehát a történészek Mommsentől Schmidtig az Ammianus Marcellinus szerint Athanariktól előzőtt szarmaták országát („Sarmatis inde extrusis”) a Bánátban, vagyis Erdélyen kívül, a nagy síkságon. Amiben nyilvánvalóan tévedtek, az, hogy megtámadásukat és elűzésüket Athanarik 376. évi menekülésével szinkronizálták. Ahhoz ui., hogy Athanarik megtámadhassa a szarmatákat, előbb nyugati irányban haladva el kellett hagyni Erdélyt. Magam ezt az eseményt 380-ra teszem és próbálom rá – feltételes mondatban – magyarázatot keresni. Az a nehezen érthető eset ugyanis magyarázatot kíván, hogy az egyszer már nyugat felé elindult Athanarik állítólagos elveit és esküjét megtagadva miért kényszerül 380. végén Konstantinápolyba menekülni (*ET* 130). Hipotézisemen vitatkozni lehet. Azon azonban nem, hogy nálam sincs szó „über eine gegen Athanarich gerichtete, frühgepidische Expedition” (121), hiszen éppen fordítva: Athanarik hatolt ki a síkságra a Maros mentében.

¹¹ Az *ET* 1. kiadása 1986 decemberében többévi huzavona után váratlan gyorsasággal jelent meg, nem kevés (bár nem is sok) sajtó- és más hibával. Az 1987. évi 2. kiadásban már mód nyílt ezek jelentős részének a korrigálására, s némi szakmai kiegészítésre is. További korrektúrák vannak az 1988. évi 3. kiadásban. Sajtó- és

számhibákról, elírt nevekről tehát nem szeretnék vitatkozni, ezek az 1988-as esztendőre nagyrészt eltűntek a kötetből.

¹² *R. Harhoiu* in: Al. Odobescu, Opere IV. Bucureşti 1976, 1032, uő., *The Treasure from Pietroasa, Romania*. BAR Supplementary Series 24. Oxford 1977, 32.

A Panegyrici Latini XI – Jordanes, Get. 94. romániai régészektől és történelemszemélyektől már korábban is sugallt „átértelmezésével” kapcsolatban itt csak utalok H. Wolfram gót könyvéhez fűzött megjegyzéseimre, ott részletesen foglalkoztam a kérdéssel.¹³ Erre *RH*-nak is reagálnia kellett volna, hiszen most ő vette át a sugalmazó szerepét, „historische Erfindung”-nak nyilvánítva egy minden kétségen felül álló korabeli adatot és annak ókori kiegészítését (121). Ezek után már nem csodálható, hogy a *tervingi* (= Waldbewohner, Waldleute) név legkésőbb 291. évi létezését is „eine verzweifelte Verirrung der Gesch. Tr. /86”-nak nyilvánítja, feledve, hogy aligha a Muntenia széles rónaságain élő gótok elnevezéséről van szó (121 és 9. j.). Azt azonban mégsem értem, hogy Orosius *RH*-tól németül idézett „Dacia ubi est Gothia” megjelölése miért volna semmitmondó, egyháztörténeti jelentőségű elnevezés (122). S ha már Orosius „uns nichts sagt”, hogyan kell akkor Eutropius jelentését a 350. körüli helyzetről értékelnünk „Daciam ... nunc Taifali, Victohali et Tervingi habent” (8, 2, 2)?

A következőkben *RH* nem velem vitázik, hanem a római Dacia fejezetét író Tóth Endrével – úgy látszik összekeveredtek a kézirat fordítások. Tőle idézi (*ET* 564) annak a porolissumi karcolt cserépfeliratnak a bírálását, amely *RH* szerint egy „eindeutig echte altchristliche Inschrift” lenne (122). Jobb lenne erről mindörökké hallgatni. Nagy bajban lehet a daciai római kereszténység, ha létezését ilyen otromba és durva hamisítványokkal kell megalapozni. Azt, hogy a cserépkarcolat a berethalmi Krisztus-monogram és a donarium EGO ZENOVIVS feliratának ügyetlen, modern másolata, azt először Mócsy András írta le, Tóth Endre pedig további érvekkel támogatja.

Baráthely 1. temetője meglepetésre a „Provinzialbevölkerung führendes Gräberfeld”-jévé lép elő (123). Nem szeretnék itt a temető és telep tudományos célra alkalmatlan publikációjáról írott saját bírálatomra¹⁴ hivatkozni, de utalok K. Horedt kemény kritikájára,¹⁵ amelynek még udvarias változata is egyértelmű: „Die Verwendung seiner verdienstvollen Veröffentlichung wird leider durch das Fehlen von Nachweisen der Grabzugehörigkeit der abgebildeten Beigaben erschwert. Dadurch wird eine horizontalstratigraphische Auswertung des Gräberfeldes unmöglich”.¹⁶

Nem kritikusomnak diadal, számomra öröm, hogy az 1964/74 óta közöletlen septéri urnatemetőt a Dacia ugyanazon 31, 1987. évi kötete közli, melyben *RH* vitáikra olvasható.¹⁷ A szerzők valamennyiünket biztosítanak arról, hogy „Es steht hier also *erstmalig* in Transilvanien ein einheitlicher Fundstoff aus einem systematisch untersuchten karpischen Friedhof zur Verfügung”.¹⁸ Ezt bizvást elhithetjük nekik s ezek után visszautasíthatjuk *RH* vádjait, aki szerint a szabad dákokra és temetőikre, többek között Septér temetőjére „verliert die Gesch. Tr. /86 überhaupt kein Wort” (123). Az *ET* legközelebbi kiadásában, sőt az idegen nyelvű rövid változatokban is örömel tárgyalni fogom ezt az eddig csak bizonytalan szörványok, egyes sírok nyomán sejtethető erdélyi karp népességet. Ügyelni fogok azonban arra, hogy *RH*-val ellentétben ne keverjem emlékei közé Obrátsát és Mezőszoport (123), mivel Marinescu és Mirițoiu meggyőzték arról a „deutliche Unterschied”-ról,¹⁹ amely az utóbbiak és

a Septér-típus között fennáll. Szemmel látható az is, hogy Septér temetőjének vége és Maroszentanna eleje remekül kapcsolódik korábban egymáshoz és végre azt is tudom, hogy Maroscsapó *RH*-tól annyira aposztrofált sírjai a téma szempontjából semmire sem használhatók.

Hiba lenne ágyúval visszalőni arra a paritálövésre, amelyet *RH* a magyarországi késő 4. századi korai 5. századi gepida leletek kapcsán felém irányozott (124). E kérdésben még I. Nestor is „unüberzeugender”-ré válik (17. j.), nyilván azért, mivel a kérdésben 1975-ben az én kutatásaimra hivatkozott. A baj az, hogy én ismerem a budafalvai féltőjás alakú, árktolt felületű pajzsdudort, míg *RH* nem ismeri a „nord-westlich von Rumänien” sorozatban előkerült párijait s ezzel el is dicsekszik. Kannelurás változatban sírokból kerültek elő Tiszakarád–Inasán, Tiszadob–Szigeten, telepről pedig Bodrogszerdahelyen, sima változatban az először említett temetőben, továbbá Csökmön, Szilágysomlyón (Debrecen, Déri Múzeum) s még máshol is. A 7 példányból 4 már publikált, valamennyi az *RH*-tól kétségbevonott „angebliche Siedlungsgebiet der Frühgepiden”-ről. Ez a pajzsdudor-típus természetesen csak egyike és nem is legjellemzőbbike a korai gepida emlékhagyatnak.

Felesleges Gepidia déli, olteniai dunai hatáiról úgy vitatkozni, mintha azt én találtam volna ki. Munkámban (*ET* 139) az ezzel kapcsolatos későantik földrajzi adatokat latinul idézem. Az ott idézettekhez még Prokopius BG IV 18, 12–18 (ed. J. Haury–G. Wirth p. 581–583) és a BG IV 25, 4–6 (p. 624) adatokat említhetem, amelyeket néhány évvel ezelőtt részletesen megtárgyaltam.²⁰ Magam sem állítom, hogy a gepidák valaha is sűrűbben betelepítették volna a mai Olteniát – éppen ellenkezőleg (*ET* 140). Azt azonban legalább is különösnek találom, hogy Olteniával átellenben, az Aldunától délre, bolgár és jugoszláv oldalon a rövid, 539–551 közti gepida megszállás korszakából jóval több gepida leletet, bepecsételt edényt, fibulát stb. ismerünk, mint az innenső Duna-parti gepida Olteniából (?).

Nagy örömmre szolgál, hogy a románai kutatás oldaláról *RH* először ismeri el, hogy az 5. század második felében Apahidán gepida „Herrschaftszentrum” létezett (126) – kár, hogy ezúttal nem idézett. Annál komikusabb, hogy Apahida kapcsán kioktat arról, hogy „Das Münzgold war, wenn es nicht gehortet wurde, zur Herstellung der prachtvollen Schmucksachen der Zeit verwendet” (125). Ellenében M. Rusu-val, aki jó egy évtizeddel ezelőtt megkísérelte végleg kikapcsolni a „migratory Populations” minden létező szerepét az aranykincsek felhalmozódásából és az aranyat is az „autochthonous-Population” szolgálatába állítani, mondván: „we have concrete proofs of gold washing in the goldbearing sand valleys, since many of the gold pieces in prefeudal times are made of Transylvanian gold, not of gold derived from molten coins received as tribute from Byzantine Empire”.²¹ Kiss Attilának ezúttal szó szerint ágyúval kellett verébe lőnie, hogy óriási apparátussal bevilágítson e semmivel alá nem támasztható vélekedés megalapozatlanságába. Valamint annak kimutatásába, hogy az apahidai és más aranyleletek bizánci aranypénzek beolvasztásából keletkeztek.²² Nem ártott volna, ha *RH* kijelentés helyett inkább idézte volna a szobán forgó munkát.

¹³ Bemerkungen zu einer neuen historisch-archäologischen Bearbeitung der Visigotenzeit in Dazien. *Acta ArchHung* 33, 1981, 364–371.

¹⁴ *ArchÉrt* 103, 1976, 144–146.

¹⁵ Die spätromischen Bestattungen aus Siebenbürgen. *Studii și Comunicări* 21, 1981, 62.

¹⁶ Horedt, K., Siebenbürgen in spätromischer Zeit. Bukarest 1982, 97–98.

¹⁷ G. Marinescu–N. Mirițoiu, Die karpische nekropole von Șofteriu. *Dacia* 31, 1987, 107–118.

¹⁸ Uo. 117.

¹⁹ Uo.

²⁰ Das erste Auftreten der Bulgaren im Karpatenbecken. *Studia Turco-Hungarica* V, 1981, 102.

²¹ M. Rusu: Avars, Slavs, Romanic population in the 6th–8th centuries. In: Relations between autochthonous Populations and migratory Populations on the territory of Romania. București 1975, 145.

²² A. Kiss: Die Goldfunde des Karpatenbeckens vom 5–10. Jahrhundert. *Acta ArchHung* 38, 1986, 105–145.

Malomfalva–Hulá gepida temetőjének értékelésében *RH* elmaradt K. Horedt 1977-ben és 1979-ben Bukarestben megjelent műveinél, amelyek aligha jelenhettek volna meg „Adjátok meg a császárnak, ami a császárré” engedmények nélkül.²³ Ezekre hivatkozva próbálja igazolni a „die Anwesenheit von Romanenbestattungen”-t a temetőben (126 és 25. j.). K. Horedt 1986-ban kiadott könyvében minderről már egy szó sem olvasható!

Ami az erdélyi avar kérdést illeti, nem tudok jobbat kitalálni, mint idézni egy oldalt az *ET* német–angol kiadásába szánt kéziratomból – ebből bárki ítélhet:

„A Közép-Dunavidék őt mai országára kiterjedő egykori Avar Birodalom régészeti emlékeinek kutatása négy országban előtérben áll, Magyarországon egyenesen a népvándorlás kori régészet múlt századi kezdeteivel azonos. Ennek megfelelőek az eredmények is, ma több mint 2000 lelőhely tízezrekben számolható temetkezéseivel – több országban teljesen feltárt több száz vagy ezres sírszámú temetőkkel – avar kori falvak hámaradványainak százaival dolgozik a modern archeológia. Nemzetek feletti együttműködése még akkor is tiszteletre méltó, ha időrendi és etnikai kérdésekben nincs is mindig összhang az egyes „nemzeti” archeológiák között. Mindez nem vonatkozik az Avar Birodalom keleti harmadára, amelynek területén a népvándorlás kor kutatása csak Pósta Béla egyetemi tanári és múzeumigazgatói működése (1900–1919) alatt indult el. És éppen csak hogy elindult. A Marosgombási avar temetőben végzett első szakszerű feltárás az I. világháborút megelőző évben (Roska M. 1913) csak 13 sírig tudott eljutni – Magyarországon akkor már ezekben lehetett számolni a feltárt s közzétett avar sírleleteket. Közlésükre nem került sor. Ugyanígy járt a II. világháború előestéjén a második kísérlet, Ferenczi Sándor Tövisen elkezdett ásatása (1938). Eredménye fél száz, máig közöletlen sír. S ezzel véget ért Erdélyben, a Kelet-Alföldön és a Bánság keleti felében a tervszerű avar kutatás. Azóta, napjainkig, csak más ásatások „melléktermékeként”, vagy a legszükségesebb leletmentések során került elő néhány helyen 2–6 temetkezés.

A kutatás elmaradottságára,²⁴ majd visszafogottságára nem nehéz elméleteket építeni. A legutolsó összefoglalásban avarként szereplő 12 (tizenkettő!) lovastemetkezéssel tarkított 14 lelőhely – ezek közül 5 „magányos” lovassír – értelmezése egy lehetetvékony „lovasnomád” rétegről beszél az autochton római vagy másokról: szláv lakosság felett. Eltekintve attól, hogy az Avar Birodalom területéről, a mai Transilvánián kívül, nem ismertek valóban „magányos” lovassírok, alapvetően elhibázott a korszak keltezése is, amely figyelmen kívül hagyja az Avarország más, jól kutatott részein elért szilárd eredményeket. Úgy vélik, hogy a „Mureşgruppe”-nak, „Gîmbagruppe”-nak elnevezett avar régészeti leletek csak az Avar Birodalomban lezajlott nagy belső átalakulás, vagyis 670. után jelenének meg először az Erdélyi Medencében, s akkor is csak egy nagyjából 40 x 50 km-es körzetben. Kis avar csoportok ott élnek elszigetelt életüket az Avar Birodalom bukásáig, amikor nem tudni, mi történik velük. A 670-ig terjedő évszázadot Erdély területén a már fentebb említett „Bánd-típusú” gepida (+ „romanizált”) lakosság „továbbélésével” igyekeznek kitölteni. Az erdélyi avar leletek –

legyenek azok bármily szórványosak is – ilyen értékelése az egyetemes avar kori archaeológia, de a történelmi helyzet szemszögéből nézve sem igazolható.”

Ehhez néhány kiegészítést. *RH* szerint „gibt es überhaupt keine konkrete Nachricht, die sich auf eine Einwanderung der Awaren in Siebenbürgen, zwischen 567–600, beziehen würde” (127). Erre a korai időpontra látszólag nincs,²⁵ de van általában a 7. századra. A *Ravennatis Anonymi Cosmographia* IV, 14. alatt ezt olvassuk: „Iterum ad partem quasi *meridianam* ... sunt patriae spatiosissime quae dicuntur *Datia* prima et secunda, quae et *Gipidia* appellatur, ubi modo *Uni*, *quit et Avari*, *inhabitant*” – de már előzőleg is *ARav* I.11 (p. 60, 65) „*Datia* minor” és „*magna Datia* ... quae modo *Gipidia* ascribuntur. in qua *nunc* *Unorum* gens habitare dinoscitur.”²⁶ Ha minderről a 7. század végi itáliai geográfus már tudott, akkor befejezett és ismert tényről volt szó.

Mindazok után, amit az erdélyi, kelet-alföldi avar kutatások „állásáról” fentebb összefoglaltam, különös szerencsének számít, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumban mégiscsak megőrződött *egylen* (ezt én éppúgy hangsúlyoznám, mint *RH*) belső-ázsiai típusú, égett felületű kengyelpár Dicsőszentmártonból. Ezekből az első avar generációhoz köthető ún. máglyaleletekből az egész Avar Birodalomból csak 25–30 ismert. Ugyancsak a Nemzeti Múzeumban található I. Chosrau (531–579) perzsa király aranypénze Brassából, amely aligha az „*einheimische Bevölkerung*”-nak a Perzsa Birodalommal üzött kereskedelmi kapcsolatait tükrözi, ugyanott, valamint Düsseldorfban egy-egy 600 és 630 tájára keltezhető gúlacsüngős avar fülbevaló „Erdélyből” és „Siebenbürgenből” annyit mégiscsak bizonyít, hogy egykori tulajdonosait mégiscsak valahol Erdélyben temették el. Nehezen hihető, hogy II. Iustinus solidusai (Nagyszeben és Szászsebes), Mauricius átfúrt és át nem fúrt solidusa (Maros–Torda megye, illetve Kőhalom), Phokas solidusa (Mezőszabad) csak Erdélyben ne kötődne a Bizánci Birodalom szíjpolozó avarokhoz, csak a *mai* Magyarországon származnának avar sírokból.

Szerencse, hogy az erzsébetvárosi avar préselőminta még 1914-ben a Nemzeti Múzeumba jutott, egy másikat pedig Korondról még idejében közzétett Fettes Nádor, mielőtt a háború elpusztította volna. Meglehet, sőt valószínű, hogy ezek a mesterek nem mind avarok voltak, sőt talán valóban „*Wanderhandwerker waren*” (128). Préselőmintáik azonban korai avar fegyverövek és lőszerszármok díszítményeinek előállítására szolgáltak, az „*awarenzeitliche Kultur-güter*” nem a levegőben terjedtek, mint *RH* véli, hanem valóságos emberek révén.

Végül szerencse, hogy Gyulafehérvárról 1912-ben és 1914-ben a Nemzeti Múzeumba jutott az a korai avar lőszerszárm és közép-avar aranygyűrű (első közlésük: *ET* 168, 8. kép), amelyről *RH* sajátos módon nem tud. Meglehet, hogy a könyv nem is volt a kezében, csak a fordítás?

Ami a mezőbándi temető szélén lévő avar sírokat illeti (128), engedje meg *RH*, hogy ne ismételnem mindazt, amit velük kapcsolatban német nyelven évekkel ezelőtt részletesen kifejtettem.²⁷ Csak annyit, hogy ezek 600–630 közé keltezhető korai avar temetkezések, részleges lómelletteléssel, ezt a publikáló Kovács Istvántól kezdve

²³ Éppen e módszertanilag kevésbé megalapozott véleménynel vitatkozott a 9. j-ben említett munkám. Azóta a kérdéssről K. Horedt is nyilatkozott: „Mit Gefäßen und Gefäßbrändern, die von römischen Formen abgeleitet werden, oder mit Fibeln, Schnallen und christlichen Funden aus dem byzantinischen Reich läßt sich die romanische Bevölkerung nicht nachweisen, da diese Funde in gleicher Weise auch für die Gepiden kennzeichnend sind”. Germanen und Romanen in Siebenbürgen i. m. 175. – Arról pedig, ami korábban a vita legfontosabb „kelléke” volt közöttünk, így ír: „Stilusnadeln ... sonst in Siebenbürgen erst bei den *Spätgermanen* in Band (= Mezőbánd) nach 567. auftreten” uo. 176.

²⁴ K. Horedt. *SF* 26–29, 31.

²⁵ Eltekintve az 1970-ben kiadott s azóta még kiállításon sem szerepeltetett ispánlakai korai avar síroktól, amelyek közt aranyvetres ló- vagy lovassír, egy feldúlt csontváz temetkezés mellől pedig II. Iustinus solidusa került elő. Híradások: *Acta Musei Napocensis* 17, 1980, 152 és 55. j., az obulust is megemlíti *Apulum* 22, 1985, 101.

²⁶ G. Schnetz, *Itineraria Romana* II. Leipzig 1940, p. 53. 26–28.

²⁷ Gepiden in Siebenbürgen – Gepiden an der Theiß i. m. 42–43.

eddig senki nem vonta kétségbe. Legfeljebb korai keltezésüket vitatták, ezt azonban ma már sokkal alaposabban is bizonyítani lehet. Marosgombás temetőjét szakember soha nem tartotta „spätgepidisch”-nek (128), K. Horedt egyenesen a temetőt használja az erdélyi avar régészeti kultúra szinonimájaként (Gfmbașgruppe) – kijelentésekkel itt nem sokra megyünk.

A fentiek után aligha érdemes arról vitatkozni, hogy a 6–7. században az avarok „vornehmlich in der Theißtiefebene” éltek volna (128) s Erdélyben csak a 7. század legutolsó évtizedeitől, illetve a 8. századtól jelennek meg. Mi indokolná vagy magyarázná mindent? Még kevésbé lehet ugyanezt az *RH* számára nyilván még fájdalmasabb szláv bevándorlásra elfogadni. Szlávok a 7. században már biztosan jelen voltak Erdély különböző pontjain;²⁸ aki ezt kétségbe vonja, annak az egész korai szláv archaeologia eredményeit kell kétségbe vonnia.

A szláv bevándorlás végzetes volt *mindenféle* kontinuitásra nézve. Beszéljen erről helyettem K. Horedt: „Um die Mitte des 7. Jh. endet das Germanentum in Siebenbürgen. Spätestens zu diesem Zeitpunkt ist auch mit dem Verschwinden der letzten Romanen und das vielleicht noch bestehenden dakisch sprechenden Bevölkerungsteils zu rechnen. Sie fielen gleichfalls der zunehmenden und schließlich völligen Slawisierung zum Opfer”.²⁹ Más helyen ugyanerről: „Die älteste siebenbürgische Ortsnamenschichte reicht nur bis in slawische Zeit zurück, und es gibt keine vorslawischen Ortsnamen, die sich bis in die Gegenwart erhalten haben”.³⁰ Ugyanerről más helyen: „Durch die Niederlassung der Slawen wurde Siebenbürgen völlig slawisiert, zumindest gibt es gegenwärtig keine Möglichkeit, diese Feststellung mit konkreten Beispielen zu widerlegen”.³¹ Nem lehet, mivel: „Im 10. Jh. gab es in Siebenbürgen noch eine slawisch sprechende Bevölkerung, der die eindringenden Madjaren Fluß- und Ortsnamen aus dem Slawischen übernahmen und übersetzten”.³²

Utoljára pár szót arról a levélről, amelyet a népek barátsága elleni *bűn* volt idézni, nem szólva arról, hogy éppen az *ellenkezőjét* bizonyítja annak, mint amit *RH* bizonyítani szeretne vele, ti. „die Politik der forcierten Magyarisation”-t (119, 120, 4. j.).

A Th. Mommsennek frott levélben ábrázolt esemény pontos dátuma: 1859. november 23. Az esemény: az Erdélyi Múzeum Egyesület, amelynek csak egyik intézménye volt a levélben szereplő „Siebenbürgisches Landesmuseum” megalapítása „in Klausenburg”. Háttér: a Magyarországra és Erdélyre a magyar forradalom és szabadságharc vérbefojtása után (1849) rászakadt osztrák–Habsburg

abszolutista katonai elnyomás *első* fellazulása. A megelőző tíz évben a két országot erőszakkal németesítették, a hivatalos nyelv a német lett, a megyék, városok neve németül volt kírva, németül szerepelt a kor hivatalos térképein, dokumentumaiban, hivatalos lapjaiban. Az egyetemeken – a pesti egyetemen is! – csak németül lehetett előadni, vizsgázni. A magyar nyelv (mellesleg a román is) csupán megtűrtté vált.

Minderről a régész *RH* nem köteles tudni, bár az *ET* 3. kötetében bőven olvashatna róla. Régészként annyit mégis észrevehetett volna, hogy 1849–1858 között sem Magyarországon, sem Erdélyben nem jelent meg magyar nyelvű régészeti közlemény, folyóirat, publikáció – nem, mivel tilos volt. A budapesti Nemzeti Múzeumnak nem engedélyezték aranyéletek átvételét, azok újból Bécsbe kerültek, a múzeum állami költségvetését megvonták. A népvándorláskor szakirodalmi nemrég megtárgyalta – ez *RH* szakterülete –, hogy a híres Pusztai Bakod (Bakodpuszta)-i lelet csak azért kerülhetett 1860. elején a Nemzeti Múzeumba, mert 1859-ben találták. Valami tehát történt ebben az 1859. évben!

Az abszolutizmus kemény vonalának megszakadását az olasz–francia háborúban elszenvedett csúfos vereség okozta (Solferino, 1859. június 24.). A háborút Magyarországon tüntetések, tiltakozások kísérték, a magyar emigráció fegyveres csoportjai – egyik legfőbb támogatójuk, Alexandru Cuza román fejedelem segítségével – akcióra készen álltak. Már az 1859. november 10-i zürichi béke előtt megbukik a Bach-kormányzat és -rendszer, az uralkodó kénytelen kisebb-nagyobb engedményekkel csillapítani a felbolydult kedélyeket. Ezek sorában az első egyike volt – G. D. Teutsch levelét idézve –, „Daß das Siebenbürgische Landesmuseum nach der lange angestrichenen höheren Bestätigung endlich ... „constituirt” worden ist”. Korántsem volt ez valamiféle békés aktus, tudjuk: az alakuló ülés napján tízezres felvonuló tömeg tüntetett.

A kiemelkedő historikus, G. D. Teutsch evangélikus püspök a magyar forradalommal 1848/49-ben szembeforduló százsz nemzeti fia volt. Az 1848. előtt is privilegizált szászokat, 1849. után fekete–sárga hűségükért az abszolutizmus – a maga módján – megbecsülte, a magyarokkal (és románokkal) szemben továbbra is privilegizálta. Ez a privilégium került veszélybe az abszolutizmus meggyengülésével. G. D. Teutsch – világosan kitűnik ez az *RH*-től idézett részletből is – azon háborodik fel, hogy az erdélyi magyarok *saját* múzeumegyletük megnyitóján magyarul merészeltek beszélni és magyar öltözetben megjelenni! G. D. Teutsch levele *korunk* beteges világának előfutára.

Bóna István

²⁸ Horedt, *SF* 59, – „Die Slawen werden in den schriftlichen Quellen bereits unter Justinus I. zu Beginn des 6. Jh. an der unteren Donau erwähnt, aber erst nach dem Zusammenbruch des gepidischen Reiches begannen sie im Gefolge der Awaren zunehmend an Bedeutung zu gewinnen. Es sollte auch nach 567. noch über ein Jahrhundert dauern, bis sie Siebenbürgen slawisierten”. Itt s más helyeken nem esik szó a germán–szláv átmenet során rómaiokról

vagy éppen dákokról, máskor viszont – saját eredményeit feledve – hajlandó bizonyos engedményekre. Így a szövegben alább idézett mondatban is.

²⁹ Horedt, *SF* 184

³⁰ K. Horedt: Germanen und Romanen in Siebenbürgen i. m. 176.

³¹ *SF* 107.

³² Uo.

KONTINUITÁS ÉS DISZKONTINUITÁS AZ EMBER FEJLŐDÉSÉBEN AZ ŐSTÁRSADALOM KIALAKULÁSÁIG

Wittenberg, 1988

Ha Európa több, az ember evolúciójával foglalkozó kutató műhelyében egyazon időben fogalmazódik meg egy probléma, akkor bizonyára elégséges új ismeretanyag halmozódott fel ahhoz, hogy az arra vonatkozó kérdéseket s lehetséges válaszokat újra körvonalazzák.

A legutóbbi időben, itthon és külföldön, ilyen probléma az emberi társadalom fejlődésének folyamatossága (ami történelmi evidencia), s ennek a folyamatosságnak szakaszos, mozaikszerű megjelenése bizonyos területeken: a kontinuitás és diszkontinuitás. A wittenbergi nemzetközi tanácskozásnak is az volt a célja, hogy megkísérelje eseményekkel kitölteni az evolúcióban mutatkozó tér- és időbeli fehér foltokat.

A nagy számú résztvevő (76 fő) 11 országból érkezett: NDK, Csehszlovákia, Lengyelország, Szovjetunió, Bulgária, Vietnam, Franciaország, USA, Nagy-Britannia, NSZK, s Magyarországról Kretzoi Miklós és e beszámoló szerzője.

Az előadások témák szerinti csoportosítása nem könnyű, hiszen a szerzők, érthetően, a minél sokoldalúbb értelmezésre, komplex megközelítésre törekedtek. A 38 előadás ismeretelméleti-filozófiai, anatómiai, nevezéktani, néprajzi-etológiai és régészeti oldalról közelítette meg a címben megfogalmazott problémát. Kísérletet sem tehetünk valamennyi benyújtott előadás ismertetésére, ezek hozzáférhetők lesznek a konferencia kiadványában. Néhány előadás azonban a hazai kutatók fokozottabb érdeklődésére is igényt tarthat.

Kretzoi Miklós olyan megfigyelésekről számolt be, amelyek eddig nem kaptak kellő hangsúlyt az emberi társadalom eredetének modellezésénél. A verbális kommunikáció anatómiai feltételei közvetlenül a hangképző szervek csontos részeinek módosulása következtében jöttek létre, s összefüggnek a gerincoszlop kiegyenesedésével és a koponya függőleges helyzetbe kerülésével. A beszéd kialakulása elengedhetetlen feltétele az emberi kultúra és társadalom fejlődésének. Az ember eszközkészítő tevékenységének három meghatározó szakasza különíthető el: alsópaleolit manuális eszközök, azaz egy adott, egyszerű tevékenységet megkönnyítő ad hoc szerszámok, a középső paleolit lándzsá, ami a kar meghosszabbításának is felfogható, végül az első gép, a felsőpaleolit íj, amely nagymértékben kibővíti a vadászattal megszerezhető élelemforrás körét. A beszédet, mint a kommunikáció magas szintű eszközét, a fiatalabb történelmi korokban a grafikus kommunikáció követi, amely az írásban éri el a csúcst. Összegzőképpen az előadó úgy vélte, hogy a Homo sapiens biológiai és szociális fejlődése nem a klasszikus Homo sapiens neanderthalensis kultúrájában gyökerezik.

B. Klima Dolni Vestonice legújabb szenzációjáról számolt be. A pavlovi kultúra település-együttesének folyamatos feltárása során 1986. augusztus 13-án találták meg a hármas temetkezést. Az ásatás szerint egy gyermekszülésbe belehalt fiatal nőt és (feláldozott?) kísértőt (testvéreit?) temették az okkerrel borított, ovális sírgödörbe. Az előadás utáni hozzászólások vitatták a rituális temetkezés koncepciójának jogosságát, abban azonban mindenki egyetértett, hogy a lelet egészen egyedülálló.

Nagy érdeklődés várta D. Mania újabb ásatási eredményeit Bilzingslebenben. Az 1969 óta folyamatosan feltárt és publikált Mindel/Riss kori településen a legutóbbi időben olyan struktúrákat figyeltek meg, ami lehetővé tette a településen folytatott tevékenységek elkülönítését. A különböző típusú leletanyag, a telep más-más helyén koncentrálódik. A központi részen sűrűsödnek az emberi maradványok (eddig 10 koponya-törredék és 7 fog). A nagyon kellemes, szubmediterrán környezetben, a kis tavacskába torkolló karsz-

tos forrás környékén tartósan megtelepedtek az emberek. A bizonyító erejű dokumentációval és szép képekkel kísért előadást tetsszettel fogadták a hallgatók.

Ju. Jefimov elsősorban hominizáció filozófiai problémájával foglalkozott, de ismertette a Lena folyó melletti, jakutföldi alsópaleolit lelőhelyet. Élénk vita alakult ki a lelőhely kronológiájáról, s felhívták az előadó figyelmét a bizonytalan sztratigráfiából adódó kormeghatározási nehézségekre.

Magyarországi kutatásainak eredményeit is felhasználta R. Struwe a felsőpaleolit pengeiparok megjelenésének időrendjét taglaló előadásában. Míg Afrikában és Közel-Keleten a modern ember megjelenését igen korai időpontra datálják (90 ezer), Európában az igazi pengés iparok az aurignaciennel jelennek meg 40–35 ezer körül.

G. Bosinski a Rajna-vidék új alsópaleolit lelőhelyeiről küldte el beszámolóját. Meggyőző természettudományos érvek alapján a lelőhelyek egészen a Jaramillo időszakig datálhatók. Ezek a lelőhelyek azonban csak rövid látogatások bizonyítékai, tartós megtelepedésre ezekben az igen korai időkben csak az európai hegységrendszerektől délre számíthatunk.

K. Valoch régi kutatási témájában elért újabb eredményeit ismertetve a paleolit iparok fejlődésében észlelhető általános tendenciákról, az egyes filumok tér- és időbeli elhelyezkedéséről az Óvilágbán.

Új szempontokat vetett fel N. Benecke a felsőpaleolit társadalmak és a legfontosabb vadászszákmányt jelentő állatfajok kapcsolatáról. Korábban elfogadott volt az a modell, ami leginkább a mai lapp rénszarvastartás elődjének tekinthető: a réncsordák hosszú távú követése s a pásztorkodás csíráinak megjelenése a felsőpaleolitikumban. A szerző ehelyett inkább egy adott terület meglévő állatállományának levadászását tartja valószínűnek (territorial modell). A másik fontos vadászszákmánnyal, a lóval nem kerültek a rénéhez hasonlóan közeli kapcsolatba az emberek. Újabb megbízható adatok igazolják a farkas megszelídítését: a felsőpaleolitikumból már ismerjük a háziasított eb legkorábbi maradványait.

„Eretnek” gondolatokat fogalmazott meg G. Peters. Szemben az evolúció eddig uralkodó nézeteivel, úgy véli, hogy a korai Homo sapiens és bizonyos erectus-csoportok kortársak voltak. Erre a következtetésre recens populációk genetikai örökítőanyagának vizsgálatakor jutott.

Nagy érdeklődés kísérte Y. Coppens hangulatos előadását legújabb kelet-afrikai ásatási eredményeiről.

A szerző a hazai paleolit kultúrák fejlődésében tapasztalható kontinuitásról–diszkontinuitásról számolt be.

A konferencia utolsó napján megtekintettük Bilzingsleben lelőhelyét és a leletanyagot a faluban külön e célra létrehozott kutatóbázison.

A konferenciához kapcsolódva Wittenberg vezetői orgonahangversennyel, a műemlékek, Luther-relikviák bemutatásával örvendeztették meg a résztvevőket.

A szervezés precíz és gördülékeny volt. Amit bírálni lehet, az valamennyi hasonló konferenciáról elmondható: célszerű lenne a tematikát szigorúbban korlátozni, így kevésbé fenyegetne a parttalan-ság és az időnkénti érdektelenség veszélye. A szervezők szándéka viszont dicséretes: alkalmat adni a friss eredmények megismerésére és baráti eszmecserére.

T. Dobosi Viola

Czeglédy I. A diósgyőri vár. Budapest 1988. Akadémiai Kiadó. 127 lap, 79 ábra, 71 kép.

A monográfia megjelenésekor két szempontból is örülnünk kellene: elsősorban, hogy a Kiadó végre sort kerített egy magyar várfeltárás közlésére jelentősebb képanyaggal, másrészt, hogy az ásató vállalta anyagának oly mértékű sűrítését, hogy (bizonyára adott) terjedelemben elérjen. Szerkezetileg jól felépített feldolgozást kapunk, az egész kérdéskör sokirányú áttekintésével. Az I. rész nem csak a történeti háttér összefoglalása, de a vár 18–19. sz.-i sorsát is tárgyalja. A II. rész kisebb területi egységekre osztva a várat veszi sorra, a kutatási eredményeket. E közben helyenként röviden tárgyalja a saját ásatásainál (1963-tól) korábbi kutatások fontosabb eredményeit, néhol felhasználva a M.O.B. irattárát és ásatási naplókat. (Itt hiányoljuk a nyomtatásban is megjelent két beszámoló idézését; ahol először bizonyították a korai 13. sz.-i kővár falait – *Lócsy*, ArchÉrt 90. 1963. – sőt ennek alaprajza is szerepelhetne a 34. oldalon, ahol az 1936., illetve 1955–61. évi feltárások alaprajzai találhatóak; valamint a rondella 1958–60-ban végzett feltárását [Szerző „kitermelését” említi], *Komáromy J.*, HOMÉ 3. 1963. 151–181, beszámolójával, *rétegrajzával*, számos fontos lelet felsorolásával, s emellett már a terület őskori használatának említésével. Nem hivatkozik itt saját első közlésére, ArchÉrt 91. 1964, 229–237, pedig ott adta a 9–10. sz.-i kerámiatöredékek képét is, amire most csak rövid utalás történik (31. o.).

Az egyes területek feltárásának leírását kísérik a felmérések, alaprajzrészletek és jól áttekinthető metszetrajzok. A leletekből viszont – bár a szövegben a legtöbbször rövid utalások találhatók (pl. „13. sz.-i edénytöredékek, szürke házikeramia, 11–13. sz.-i leletanyag, nagy mennyiségű vasanyag” stb.) e részt nem kíséri kellő mértékben a leletek rajza, illetve csak ritkán található utalás a meglévő képekre. Ezeket sajnos nem pótolják a válogatott csoportosítások: „XIV–XV. századi fémleletek” az É-i palotaszárnynál (31. kép); „XIV. századi kályhacsempék” (42. kép) a D-i falszoros két szemétdögréből; „XIV–XV. századi csonteszközök” (47. kép) a Ny-i falszorosból, hisz nehezen következtethető ki, hol van tényleges keltező szerepük is. Legtöbbször nem azonosíthatjuk pontosabb lelőhelyüket, rétegüket, s főleg a velük együtt előkerült más leleteket (kerámia, érem); ez még jegyzetben sem szerepel. Néhány ritka lelet esetében (ikontöredék, kő sakkasztal töredék, napórák, bronz boglár stb.) kapunk csak részletes leírást, értelmezést és irodalmi utalást analógiákra, de sokszor fontos, egyedinek számító tárgy esetében is hiányzik legalább egy jegyzet. Csak példaként: a 31. kép fémleleteiről azt sem tudhatjuk meg, mi az anyaguk, réz, bronz, vas? A 47. táblán közölt csont sakkfigura esetében itt hivatkozni lehetne (68. old.) a nagyvásonyi darabok közlési helyére (*G. Sándor M.*, FA 12 1960). A D-i falszoros két szemétdögrének Anjou-kori csempéanyagát részletesen felsorolja és itt e gazdag sorozat rajza is szerepel (62–63. o.), az ezekkel együtt előkerült más leletekről is szívesen olvasnánk (többek közt pusztulásuk ideje miatt is). A „felettük levő rétegből” előkerült gazdag anyagból már csak egy darab rajza szerepel (64. o.). Az anyagközlésnek ilyen kezelése nemcsak a további kutatást ál-

lítja kérdőjelek elé, de megfosztja a publikálót is az esetleges bizonyítékoktól (építési és bontási periódusok keltezése egy-egy szerencsésebb esetben), amire pedig egy ilyen bonyolult, sokperiódusos vár esetében ugyancsak szükség volna. Sajnos téves hivatkozást is találunk: pl. az 53. oldalon végre sor kerül egy réteg több leletének pontosabb leírására (de a képszámok hiányoznak) és analógiaként a budai lovagalakos kályhára utal. A közölt csempék azonban későbbiek (bár vannak rokon elemeik). Ugyanitt a legelső iszapréteg megemlített leleteinek (fatárgyak) képét szívesen látnánk, nemcsak ritkaságuk, de kormeghatározó szerepük miatt is. (Sajnos a közölt rétegrajzról – 34. kép – elhagyták a metszet külső részének folytatását, ami elárulná, mely rétegek kerültek ide a várfal építés után.) – Előfordul, hogy a lelet képe helyett csak az analógiájára hivatkozik, de tévesen keltezte. (Pl. „korai anyag...pecsételtdíszű XIII. sz.-i pohártöredék” (75. o.). A hivatkozott hely (*Gerevich* 1966, 90. és 92. kép) ugyanis 14. századi leletegyüttesek rajzai. A 80. oldalon a várak hídjainak gerendamaradványai alatt „...vaseszközök, fegyverek (nyílhegy, lándzsa) kék üvegtányér...kis ezüstgyűrű...” említése szerepel. Ezek rajzát-fotóját sem találjuk. – A cseppet sem takarékos XXXI. tábla (valójában 6 teljes oldal) 17–18. sz.-i kerámiáinak képei helyett kisebb méretezésük esetében pl. legalább 3 további táblát lehetett volna közölni, tehát nem pusztá terjedelemlhiányról van szó. – Az utóbb említett példák kronológiát is jelentő tárgyakra vonatkoznak!

A vár építéstörténetét (jó áttekintő rajzokkal) a III. részben tárgyalja. (Az első fa-földvár; a nemzeti várról: 14. sz. eleje (!); a királyi vár: 1342 után; a királynéi birtok: 1424-től; az erődített vár: 16. sz. elejétől; majd a további sorsa.) A kutatás számára ezek közül talán a nemzeti várról, az Ernyeiek „Újvár”-a a legérdekesebb kérdés. Czeglédy itt, mások és saját korábbi véleményével ellentétben (lásd ArchÉrt 1966, 98–108.) ezt a 14. század legelejére keltezi. Szerinte a korábbi időben a pálos kolostor helyén állt erődített udvarház volt a központ. Ennek bizonyítását a majládi kolostor területén 1973-ban végzett ásatás során feltárt vastag falmaradványok adnák, melyek egy ottani korai periódushoz tartoznak. Azonban ennek az ásatásnak részletes feldolgozása még nem jelent meg, s az első cikk – *Lo-vász E.*, HOMK 19 1981, 67–77. – sem nyújt olvasója számára perdöntő bizonyítékokat. A korai periódus ugyanis eddig csak nyomokban jelentkezett, további ásatást igényelne; a legkorábbiaként bemutatott leletanyag mindössze 2 db kis edényfenék, kereszt alakú fenékbélyeggel, melyet a 13. sz. végére kelteznek. (Azonban kisméretű fazékon és poháron a fehér kerámiában ez az egyszerű jel és a kézikorong használata a 14. sz.-ban is megtalálható: *Holl BpR* 20 1963, 72. kép.) A további kutatásig tehát valóban csak „megköcköztatható az a feltevés, hogy ... (itt)erődített ...curia...” állt (84. o.), s ez a vár elődje. Nehéz azonban elhinni, hogy István nádor 1303-ban kelt kolostor alapítólevelében a „super curiam nostram Gewr vocatam” helymeghatározás „szó szerint” a kuriára építendő kolostort jelentene (90. o.), s nem egy feljebb fekvő területet! A várnak közvetlenül 1303 előtti építése esetén mivel magyarázhatóak a mindenütt előkerült 13. sz.-i kerámiák? (XXVIII. tábla b, j; ArchÉrt 1964, 235, 13. kép; ui. „a korai fal melletti rétegekből XIII. századi

leletek..." ui. 236. o.: az É-i szárnyban „...Mindkét helyiségből sok XIII. századi kerámia került elő.”)

Azt, hogy egy régész sokéves ásatása során módosítja korábbi véleményét, nagyobb áttekintést nyerve a területről, természetesnek tartjuk. De nem kerülhet szembe saját (és mások) konkrét adatokat nyújtó megfigyeléseivel jól keltezhető leletek esetében. A további mérlegelés tárgya lehet, hogy az első kővár a 13. sz. folyamán mikor épülhetett, nevezhették-e tulajdonosai kúriának, vagy a váron kívül a település területén állt a századfordulón az állandó lakhelyként szolgáló kúria, s a várnak védelmi központ szerepe volt? Megfontolandó az is, hogy a Szerző a korai vár analógiáinak felsorolásakor (92. o.) csupa 13. sz.-i várat említ.

A királyi, majd királynői vár nagyszabású kiépítése és további átalakítása a biztosan keltezhető építészeti részletek, faragott kőanyag és az okleveles anyag segítségével, valamint az ásatás nagymértékű kiterjesztésével jól meghatározható. A régebbi irodalomban szereplő képnél gazdagabb, még jelentősebb emlékekkel ismerkedhetünk meg. Talán a Mátyás király személyéhez kapcsolható további kiépítést hangsúlyoznánk jobban, nemcsak kőcmere alapján, de például a D-i kaputorony csigalépcsőjének gazdag faragású ajtókerete miatt (39. kép), illetve a kaputornyok nyílászkeretei alapján, melyek „...szinte mind XV. századi műformákat mutatnak” (97. o.). Ezek után felvetődik a kérdés, hogy a külső várfalöv kettős kaputornyai valóban a 14. sz.-i rendszerhez tartozik, vagy Mátyás alatt csupán erőteljesebb modernizálás következett be? A korábbi irodalomban többször felhívták a figyelmet arra, hogy a saroktoronyok két felső emelete másfajta kőanyagból és más profilú gyámkövekből épült, mint az alsó rész, de a külső váröv burkolata is ilyen szürkés mésztufából készült. Gerő L. (Magyarországi várépítéset. 1955, 220) ezt Mátyás-kori átépítésnek tartotta. Itt döntő lehetne a felmért kőfaragójeklek tanúsága, hisz azonos jeleket találtak több helyen (még a vizesárok külső ellenfalának kváderein is), ahogy azt ismét korábban maga a Szerző is (ArchÉrt 1966, 106), valamint Gerő L. (Magyar várak. 1968, 174) hangsúlyozták. (A kőfaragójeklek és helyzetük közlése mindenképpen forrásértékű adat volna.) – Ugyancsak a vár átépítési periódusainak jelzői a saroktoronyok első emeleteinek több ízben történt boltozása is. Egyébként a Szerző maga is korábban még Mátyás-korinak tartotta a részeket (ArchÉrt 1966, 106. – Diósgyőr [Corvina sorozat] 1971, 14). Mindenképpen utalni kellett volna arra, milyen támpontok alapján változtatta meg felfogását. Ismét csak hiányt ébreszthet az olvasóban, hogy a keltezésre alkalmas megfigyeléseket összesítve itt sem találja (a fentebbieken kívül pl. a falszorosok, ikertornyok szintje *alatti* rétegek kora).

Az utóbbi kérdéskört azért is hangsúlyozzuk, mert nem csupán vitatható perióduskérdés, hanem a védrendszer egészének nagyarányú és nálunk egyedülálló, reprezentatív tervezését – tervezőjét érinti –. Egyébként e külső várfalöv építészeti kialakításának előképeit sem ismerjük még.

A kötetet jelentős mennyiségű fényképes tábla fejezi be. Sajnáljuk, hogy a vár helyreállítás utáni állapotáról itt csak egy távlati felvételt közölnek, bár a népszerűsítő irodalomban már számos jó részletkép található (pl. kápolna, toronyszoba, D-i homlokzat). A leletek táblái több ízben rosszul szerkesztettek és képaláírásaikban téves kelteзések olvashatók. Így XXVIII. t. „Edények a XIV. századból” – itt az a) 15. sz.-i, a b) és j) 13. sz.-i; a h)–i) losticei poharak pedig 15. századiak. Utóbbiak ezért a szövegben is tévesen kerültek az Anjou-kori emlékek leírásához. A XXIX. t. „Edények a XV. századból” összeállításában viszont zömmel 16. sz.-i kerámiákat találunk. Más kiadványokban is visszatérő hiba, mikor viszonylag kisméretű tárgyakat (itt csont napórákat) eredeti méretüknél nagyobbban közölnek, viszont szép reneszánsz kőfaragványok kis helyet kapnak.

Diósgyőr vára építésetileg és a magyar művelődéstörténet szempontjából egyaránt kimagasló emlék. Kutatási eredményeit ezért vizsgáltuk részletesebben módszertani elvek és kronológia összefüggését hangsúlyozva.

Holl Imre

Méri I., A kanizsai várásatás. Vázlat a kanizsai vár és város történetének kutatásához Nagykanizsa Városi Tanácsa megbízásából kiadásra előkészítette

Kovalovszki Júlia Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1988. 83 oldal, 9 szöveggézőti ábra, 37 tábla

A nagyhírdű kanizsai várat, a dunántúli végvár-rendszer csaknem bevehetetlennek tartott pillérét, alig több mint egy évtizeddel a törököktől való visszavétele után, 1702-ben császári parancsra felrobbantották, majd felhasználható építőanyagát fokozatosan elhordták. A XVIII. század közepén még felismerhető alakja lassan beolvadt környezetébe. Alacsonyabban fekvő részeit feltöltötték, s már a múlt század második felében megindult, századunkban pedig egyre fokozottabb ütemben megvalósult területének beépítése. A XX. század közepén már csak az itt áthaladó út neve – „Várút” – sejtette a régi vár helyét.

1953-ban, amikor Méri István az ásatásokat megelőző helyszíni vizsgálatokat végezte, még módjában állott, hogy bizonyos jellegzetes terepalakulatokat megfigyelhessen. Ekkor figyelt fel a későbbi elemzések tanúsága szerint perdöntően fontos középkori hídút helyét jelző fasor részletére is. Az első és legfontosabb feladat tehát a vár pontos helyének rögzítése, egykori alakjának és méretének meghatározása volt. A felszínen ekkor még látható apró jellegzetességeket kellett összevetni a korabeli leírások adataival, a ránk maradt alaprajzokkal, valamint a nagyszámú metszettel. Ez utóbbiak bősége tulajdonképpen külön gondot okozott, hiszen minden egyes igazolás gondos, részletekbemenő elemzésre volt szükség ahhoz, hogy a képzeletbeli képeket a hitelesebbektől elválaszthassák, és a hitelesnek tűnő, ám egymásnak ellentmondani látszó metszetek, valamint a tájolás nélküli, vagy rosszul keltezett alaprajzok között rendet teremthessenek. Ezt a nagy anyagismeretet és minden részletre kiterjedő figyelmet igénylő munkát Méri István rendkívüli alaposággal végezte. Következtetéseinek helyes voltát maga az ásatás igazolta, hiszen valóban megtalálta, és jelentős részben fel is tárta a belső vár épületét, mégpedig azon a helyen, ahová azt előzetes elemzései alapján helyezte. Ugyancsak sikerült rögzítenie a külső vár kisebb ÉK-i részletét, valamint a külső vár nyugati részén átvezető dorong-út egy szakaszát.

A most közreadott könyv – a kanizsai várásatás feldolgozása – két összetartozó, ám ugyanakkor jól elkülöníthető részre oszlik. Az első rész, mely „A vár ásatásának eredményei” címet viseli, három fejezetre tagolva mutatja be azt a folyamatot, melynek során kibontakozott a kanizsai vár – a szerző szavaival élve – a maga „tárgyi valóságában”. Az első fejezet („A vár helyének rögzítése”) ismerteti meg az olvasót Méri István gondolatmenetével, mely szerint ahhoz, hogy a területen a valóságnak megfelelően tájékozódhassunk, a korábbi közlésekkel ellentétben Pietro Ferabosco 1572-ben készült átépítési tervrajzát keresztbe kell fordítanunk. A tervrajz ilyen módon való vizsgálatára a váron áthaladó, jellegzetes törést mutató, K–Ny-i irányú útnak a felszínen 1953-ban még beazonosítható szakasza adott ösztönzést. A Ferabosco-féle alaprajzot két, ugyancsak a XVI. század második felében készült – méretében és arányában hasonló – tervrajzzal kiegészítve vetítették rá a jelenkori kataszteri térképre. Ily módon sikerült a vár magját alkotó épülettömb, valamint az öt olaszbástya erődfülmény elhelyezkedését és teljes kiterjedését rögzíteni.

Az első rész második fejezete a három részre tagoló erődfülmény belső magjának, magának a várkastélynak feltárását ismerteti. Az ásatás egyértelműen bebizonyította, hogy az épület a XV. században is állott, a korábbi kutatással ellentétben tehát nem tekinthetjük a XVI. század első felében készült reneszánsz épületnek. A mocsaras területre épített belső vár alapozásának feltárása során sikerült megfigyelni és rögzíteni azokat a jellegzetes eljárásokat, melyekkel az ingoványos talajt igyekeztek megkötni. Az embertelen körülmények között készült, ám igen pontos ásatási megfigyeléseknek köszönhetően a feltárás leírásából kibontakoznak előttünk nemcsak a

belső vár kőalapozásához közvetlenül kapcsolódó cölöpök, hanem az épületömb előtt alkalmazott fonott cölöpszerkezetek is, melyeket a mocsaras víz csaknem 600 éven át megőrzött számunkra.

Az első rész utolsó fejezete („Az erődítmény”) a korabeli alaprajzok, metszetek, illetve az egykorú frott források adatainak összevetése alapján rajzolja meg a vár XVI. századi átépítésének folyamatát. A Ferabosco-féle alaprajz a várat abban a formájában mutatja, amilyenné Nádasdy Tamás építkezései formálták, de már feltűnik rajta a tervezett ötszögű erőd DK-i és ÉK-i nagy fülesbástyája, valamint az ezekből kiinduló két kötőgát külső vonala is. Ha Ferabosco alaprajzát, valamint két, ugyancsak XVI. századi, de már a kiépült ötszögű erődöt mutató alaprajzot Ferabosco 1577–78. évi jelentésével vetjük össze, egyértelművé válik, hogy az ötszögű erőd nem maradt terv, hanem valóban meg is épült. Meglétét igazolják Méri Istvánnak a külső erőd területén végzett kutatásai is.

A könyv második része („A késő középkori vár és város”) az ismert és kevésbé ismert XVI–XVII. századi alaprajzok és metszetek módszertanilag igen tanulságos elemzése. Az első fejezet („A vár és a város a XVI. század második felében”) két – a korábbi kutatás által 1664-re, illetve 1700-ra keltezett alaprajz – mélyreható, kritikai vizsgálata, melynek során Méri István a kanizsai protocolum-könyvek 1594–96. évi feljegyzéseit is felhasználva megrajzolta a vár és a város XVI. századi képét. Leírásában meggyőzően bizonyította, hogy a korábban 1664-re keltezett alaprajz a XVI. század második felében készült, illetve az 1700-ban készült rajzot is erről másolták.

Külön érdemes szólnunk arról a módszerről, ahogyan a szerző a XVI. század végén, illetve a XVII. században a kanizsai várról készült metszetek hitelességét, illetve topográfiai felhasználhatóságát elemzi. (Az első fejezet második részében, illetve „A vár a XVII. században” című fejezetben.) Az általában szokásos, pusztán tipológiai alapon elemző művészettörténeti szemlélet egyszerűen nem tud mit kezdeni az egyes metszeteken mutatkozó különbségekkel, és azokat különböző típusokként állítja be, holott sok esetben nem különböző ikonográfiai típusokról van szó, hanem egyszerűen arról, hogy az időben később készült metszetek tükrözik az ábrázolt vár, illetve város változásait. Pontosan ez derül ki a kanizsai várról készült nagyszámú metszet elemzéséből is. Míg ugyanis az 1600-as évek körül keletkezett metszetek, illetve azok későbbi variánsai a jellegzetes, szabályos ötszögű várformát mutatják, addig az 1664. körül készült lapok négyyszögű erősségre és háromszögű településre bontják az erődítményt. Méri István – a helyszín és az ásás eredményeinek ismeretében, valamint a megbízhatóbb alaprajzok és az frásbeli dokumentumok minden részletének figyelembevételével, a tipológiai szemlélettel szemben, alapvetően más szempontok alapján közelíti meg a metszetek hitelességének kérdését. Módszerének helyességét igazolja, hogy elemzése során sikerül feloldania a XVII. századi vár leírása (mely szerint négyyszögű volt) és ábrázolása (melyeken ötszögű) közötti látszólagos ellentmondást.

Mivel a XVI–XVII. század folyamán – a török ellenes harcokról szóló tudósítások és beszámolók illusztrációjaként – várainkról és városainkról számtalan metszet készült, hitelességüket illetően pedig meglehetősen éles vita folyik a szakirodalomban (Vö.: Csorba Csaba, 17. századi végváraink a veduták és tervrajzok tükrében In: *Studia Agrensia* 5. 131–151., valamint Rózsa György, Hódoltság kori várostörténetünk képes forrásai: A Dilich-krónika vedutái. In: *Keletkutatás* 1987. tavasz. 122–134.), érdemesnek látszik a továbbiakban a Méri István által kidolgozott módszert alkalmazni minden vitatott esetben.

A kanizsai kötet második részének még egy fejezetét érdemes megemlítenünk („A vár és a város környezete a XVI. században”), melyben a szerző a felszínen ma is látható jellegzetességek figyelembevételével kísérelte meg a XVI. századi város alaprajzát a mai város térképére vetíteni. Külön érdekessége a fejezetnek Thury György sírköpolnajának pontos földrajzi lehatárolása.

Végezetül hadd idézzem Kovalovszki Júliát, a kötet összeállítóját, akinek a könyv sajtó alá rendezését, kidását végső soron kö-

szönhetjük: „A kanizsai vár ásásának feldolgozása Méri István utolsó, töredékesen maradt munkája. Egyre súlyosbodó betegsége, majd 1976-ban bekövetkezett halála megakadályozta abban, hogy a kéziratot végleges formába öntse... Úgy vélem azonban, hogy a tanulmány mostani, csonka alakjában is biztos alapja a további kutatásoknak s egyúttal méltóképpen idézi Méri István munkásságát, ugyanakkor Kanizsa láthatatlan, monumentális történelmi emlékét is.” E most megjelent kötet példakép lehet az frott források, az ábrázolások és az ásási eredmények egyeztetésében.

Gerehyes Ibohya

Fehérvári G., Az iszlám művészet története. Képzőművészeti Kiadó, Budapest 1987. 570 oldal, 249 színes, 232 fekete-fehér kép, 38 szövegműködő ábra

Az iszlám művészet történetének magyar nyelvű összefoglalása régi adóssága volt már könyvkiadásunknak. A most megjelent kötet nem egyszerűen a külföldi szakirodalom magyar nyelvű kompilációja – bár ilyen jellegű kiadvány közreadása is hasznos lett volna az elmúlt évtizedekben –, hanem olyan tudományos igényű megírt munka, mely az iszlám művészet történetének, és kiemelkedő alkotásainak ismertetésén túl számos kérdésben a kutatás jelenlegi állásának összefoglalására, a vitatott problémák tárgyilagos felvetésére törekszik. Teheti ezt annál is inkább, hiszen szerzője, Fehérvári Géza az iszlám művészet több területének – elsősorban a korai iszlám építészetnek, az iszlám kerámiának, valamint az iszlám fémművességnek – szakavatott kutatója. Fehérvári Géza, a Londoni Egyetem Orientalisztikai Fakultásának tanára 1963 óta számos ásatást vezetett a közel- és közép-keleti mohamedán országokban. Számos tanulmánya közül két nagyobb munkáját érdemes külön is kiemelni: az „Islamic Pottery. A Comprehensive study based on the Barlow collection” című, Londonban 1973-ban, és az „Islamic Metalwork of the Eight to the Fifteenth Century in the Keir Collection” című, ugyancsak Londonban, 1976-ban kiadott köteteket. Ilyen előzmények magyarázzák azt a tényt, hogy most ismertetendő könyvének legkiválóbb részei éppen a kerámia-, illetve a fémművéség körébe tartozó tárgyak leírásai és elemzései. Most megjelent magyar nyelvű munkájának különleges értékét ad, hogy szövegébe az utóbbi évtizedek régészeti eredményeit, köztük saját ásatásainak eredményeit is beledolgozta.

A könyv egy jól bevált, a szakirodalomban már korábban sikerrel alkalmazott formát követ. A 14 fejezetre tagolódó mű az egyes iszlám uralkodó dinasztiákhoz köthető korszakokként, az időrenden belül pedig területenként tárgyalja az iszlám művészet történetét. Minden fejezet felépítése azonos. A kiválasztott időszak legfontosabb történeti eseményeinek vázlatos ismertetése után az építészeti alkotások elemzése következik, majd, minden esetben külön alfejezetben a korszak iparművészetének feldolgozása, mégpedig: a kerámiaművéség, fémművéség, üvegművészet, falfaragás, bőrművéség, textilművészet, kalligráfia és festészet sorrendjében. Az alábbiakban a terjedelmes monográfiának néhány fejezetére hívnám fel külön a figyelmet.

A kötet első kettő, valamint az 5. és a 13. fejezete a leghosszabb, és témáját tekintve is a legkidolgozottabb. Az első fejezetben (Az Omajjádok művészete) a korai iszlám építészet legkiemelkedőbb alkotásainak elemző leírását olvashatjuk. Az iszlám legkorábbi műemléke, mely a mai napig is fennmaradt, a jeruzsálemi Sziklamecset egyedülálló helyet foglal el az iszlám építészet történetében. Megépítésében Abd al-Malik kalifát elsősorban valláspolitikai érdekek vezették – az épületnek az új vallás, az iszlám diadalát kellett hirdetnie a két tradicionális vallással; a judaizmussal és a kereszténységgel szemben. Az épület formailag is egyedülálló. A későbbi iszlám építészetben nem ezt a mecsetet, hanem a damaszkuszi Nagy- vagy Omajjád-mecsetet tekintették mintaképül, és a későbbiek so-

rán ez lett az ún. arab-típusú mecsetek elfogadott modellje. Régészeti szempontból különösen izgalmas az Omajjád-kori világi épületek elemzése. Ez utóbbiak száma a kutatás jelenlegi állása szerint megközelíti a harmincat. Egészen a legutóbbi évtizedekig azonban több Omajjád palotával kapcsolatban komoly kételemek merültek fel azok iszlám voltát illetően.

A második fejezet (A korai Abbászidák és kis dinasztiák művészete az iszlám keleti országaiban) építészettörténeti elemzésének legfontosabb része az új főváros, Szamarra feltárt épületeinek leírása, illetve Szamarra hatásának elemzése. Fehérvári Géza megfogalmazása szerint „Szamarra jelentősége nemcsak a nagyszámú, romokban talált és feltárt épületben rejlik, hanem inkább abban, hogy ez a város lett ... az igazi iszlám stílus bölcsője. ... Itt alakult ki az iszlám művészet alapvető, sokrétű, számtalan formában megjelenő és kifejezett motívuma, az *arabesk*.”

A könyvnek az iszlám építészeti alkotásokat leíró részei közül még egy fejezetet érdemes külön is kiemelni. Az V. fejezetben Irán és Belső-Ázsia XI–XIII. századi, elsősorban szeldzsuk kori építészeti emlékeinek leírását olvashatjuk. „E korszak műemlékei – írja Fehérvári Géza – maradandó hatással voltak az iszlám építészet további fejlődésére. Ez a megjegyzés nemcsak Iránra, de az egész iszlám világra is érvényes. Az építészeti elemek között az ív és a sarokboltfülke használatát egyaránt elterjedt. Ebben a korban kezdik meg az épületek belső terének és a külső falaknak színezését a mázas téglák és csempék alkalmazásával.”

Visszatérve a második fejezethez, az építészeti emlékek leírása mellett jelentős terjedelmet kapott a korai iszlám kerámia ismertetése is. A szamarrai ásatások ugyanis nemcsak a feltárt épületek miatt voltak jelentősek, hanem a kutatások során itt került elő először nagy mennyiségű mázas, korai (9–10. századi) iszlám kerámia. Az iszlám kerámia eredete és fejlődése a magyar kutatást is érdekelheti, hiszen nagy időbeli eltéréssel és többszörös áttételeken keresztül ugyan, de ennek az anyagnak egyes típusai hozzánk is eljutnak. Külön fel szeretném hívni a magyar kutatás figyelmét Fehérvári Géza-nak a sgraffito-díszes kerámia eredetéről, típusairól és elterjedéséről szóló leírásaira (V., VI., XI. fejezetek). E tárgytypus vizsgálata ugyanis számunkra is fontos, hiszen a XVI. század második felében Magyarországra is eljutó sgraffito-díszes kerámiával kapcsolatban még számos kérdés megválaszolásával adósok vagyunk.

A magyar kutatókat, de a szélesebb olvasó közönséget is, legközvetlenebbül valószínűleg a könyv XIII., az oszmánok művészetét bemutató fejezete érdekli majd. Az oszmán kor építészetét tárgyaló rész – az előző fejezetekhez hasonlóan – egyházi és világi épületekre, ezen belül pedig három korszakra bontva (kora oszmán, klasszikus és késő oszmán) ismerteti a kor legkiemelkedőbb építészeti alkotásait. A kialakított két meglehetősen változatos, de – mint Fehérvári Géza írja – „Szerencsére az oszmán építészetnek ma már széles körű irodalma van, s az érdeklődő olvasó megtalálja a kívánt részleteket.”

Az oszmán iparművészetet elemző részben az iparművészet minden ágazatáról olvashatunk. Igen jól kidolgozott az izniki kerámiaművesség ismertetése. A magyarországi kutatás számára rendkívül fontos lenne az oszmán-török fémművesség behatóbb ismerete, mely segítséget nyújthatna XVI–XVII. századi díszfegyvereink pontosabb meghatározásában éppen úgy, mint az egyes erdélyi ötvöstárgyakon kimutatható törökös hatások elemzésekor, vagy annak a számos fémtárgynak a meghatározásakor, melyek részben ásatásokon, részben pedig magángyűjteményekből kerülnek elő. Fehérvári Géza elemzése szerint az oszmán-török fémművesség kutatása mind a mai napig elhanyagolt területe az iszlám művészettörténeti kutatásoknak, így könyvének ebben a részében a további tudományos kutatásokhoz sajnos kevés támpontot kapunk. Hasonlóképpen fontos lenne a magyarországi anyag feldolgozásához az oszmán textilművészet és bőrművesség beható ismerete is, a most kiadott könyv azonban csak a jól ismert itthoni anyagot elemzi.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Fehérvári Géza könyve az iszlám művészet történetéről kettős célt szolgál. Pontos és részletes

leírásaival, a megoldatlan vagy vitatott kérdések felvetésével és nem utolsósorban gazdag jegyzetanyagával a további tudományos kutatás számára nélkülözhetetlen kézikönyv, a nagyközönség és a gyűjtők széles tábora pedig a logikusan felépített könyv segítségével könnyebben tájékozódik majd az iszlám művészetének térben és időben egyaránt széthúzódó történetében. A kötetet 249 színes és 232 fekete-fehér kép, valamint glosszárrium, a legfontosabb iszlám gyűjtemények felsorolása, az iszlám dinasztiák időrendi táblázata és egy válogatott irodalomjegyzék egészíti ki.

Gerehyes Ibolya

W. Krämer, Die Grabfunde von Manching und die latènezeitlichen Flachgräber in Südbayern. Die Ausgrabungen in Manching, Band 9. Stuttgart 1985. Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH. VIII-196 lap, 30 szövegekőti kép, 7 színes térkép, 126 tábla, 2 melléklet.

A manchingi oppidum keletkezésének és életének gyökerei a megelőző LT korszakokba nyúlnak vissza, s kultúrája összetevőit az ún. lapos sírmezők (Flachgräberfelder) népeinek hagyatékában kell keresni. Erre a feladatra nemcsak azért vállalkozott W. Krämer, mert sok éven át vezette a manchingi ásatásokat, hanem mert már 1946 óta, disszertációjának megírása óta foglalkozott Dél-Bajorország LT B és C temetőinek teljes megismertetésével. A manchingi nagy sorozat 9. kötetében egy élet munkáját bocsátja a kutatás rendelkezésére. Túljutva a háborús idők okozta akadályokon az archívális anyag bemutatásától kezdve egészen a legújabb feltárásokig teljes képet nyújt a délbajorországi LT lapos sírmezőkről. A kezdetben regisztrált 100 lelőhely helyett a kötetben már több mint 200 sír adatai és igen jellemzően megrajzolt képei szerepelnek. Teljességre törekedve a korai LT halomsírok anyagát is bemutatja. A LT A fokozatból a kötetben főleg olyan sírok szerepelnek, amelyek a LT B–C lapos sírmezők keletkezésének vizsgálatánál jelentősek. Ugyancsak bemutatásra kerül a csekélyszámú dél-bajorországi késő LT sír is a katalógusban.

A lapos sírmezők gondos feldolgozása azért is igen lényeges, mert a kutatás hallgatóságosan egységes véleményen van abban, hogy Dél-Németország területén az oppidumokat a régen helyben élt kelta népesség építette. Előzmények voltak azok a kisebb paraszti közösségek, amelyeknek lakosai régészetiileg a lapos sírmezőkben a LT B és C fokozatokban legalább a Kr.e. 4. század közepétől fellelhetők. Jan Filip véleményét idézi a szerző, amely szerint a LT lapossírmézők a közép-európai keltaság legmegbízhatóbb és legjellegzetesebb archeológiai megjelenései. Keletkezésük és elterjedésük a LT B időszakban szoros kapcsolatban áll a kelta vándorlásokkal.

A bajorországi kutatások folyamán régészetiileg egyre inkább kirajzolódik, hogy a halomsíros LT (LT A) és a lapossíros LT (LT B–C) között sokkal világosabb a szakadás mint a Hallstatt D és a LT A között. Erre a korszakra nézve egyetért a szerző G. Kossackkal abban, hogy a dél-bajorországi területre nézve számolni kell a Hallstatt és a LT kor települései bizonyos folyamatosságával. A lakosság száma a LT A periódusban csökkenő tendenciát mutat. Dél-Bajorországban a LT A halomsírok a fennmaradt sírok kétharmadát teszik ki, a fennmaradó egyharmad az lapos sír. Ezek a további fejlődés szempontjából különleges figyelmet érdemelnek (Karte 2). E vidéken hiányoznak a másutt jellegzetes, gazdag LT A sírok, de elég LT A lelet regisztrálható a halomsírokból, a lapos sírokból és a telepekről. Ezek azt mutatják, hogy a LT B–C lapos sírmezők feltűnése előtt nem volt kevésbé betelepült Dél-Bajorország, mint a következő századokban. Ennek dacára Krämer rámutat arra, hogy jelentős diszkontinuitás mutatkozik a halomsíros LT és a lapossíros korszak között. A LT B–C lapos sírjai új kezdetet jeleznek, sőt homogen anyagcsoportot. Ezt a továbbiakban a szerző régebbi (álteres, B₁) középső (mittleres, B₂–C₁) és fiatalabb (jüngeres C₁C₂)

periódusokra osztva tárgyalja és jól áttekinthető táblázatban párhuzamosítja Reinecke és Tischler kronológiájával (Abb. 3.).

A dél-bajorországi lapos sírmezők vezérleteinek részletes analízise után Krämer a Manchingban kásott sírleleteket tárgyalja. A „Steinbichel” és a „Hundsrucken” temetők szolgáltatták a legnagyobb anyagot. A két temető leletei egymástól is sokban különböznek. Az anyag feldolgozása már az eddig ismert eredmények mellett az oppidum betelepülését a lapos sírok fiatalabb korszakába („jüngeren Abschnitt des Flachgräberlatène; Reinecke C”) helyezi.

Krämer már korábban felhívta a figyelmet a LT D sírok hiányára az Alpok fölötti zónában (Germania 30.1952, 330–337). Ennek az ismeretében igen fontos könyvének az a fejezete, amelyben a lapos sírmezők végső periódusáról és a késő LT korszak sírleleteiről ír. A magyar kutatás is szűkölködik késő LT temetkezésekben, ezért igen jelentős számunkra is Krämer összefoglalója a LT D sírokról. Az Alpok előterében és a Duna mellékén a LT D korszakban nem figyelhető meg törés a lapos sírokhoz tartozó településekben, így Manchingban sem. Annál jellegzetesebb a változás a temetkezésekben és a felszerelési tárgyakban. A LT D férfisírokban már nem a fegyver a jellegzetes melléklet, hanem a szerszám. Új formák a nauheimi és a késő LT sémájú fibulák, a vékony, mangánnal lilára festett üvegkarpercek, a kerek pajzsdudor, a festett és a fésűs-grafitos kerámia. Megjelenik az itáliai és dél-galliai import, délről hozzák Manchingba a amphorákat, a „campana” árut, bronzedényt és millefiori üveget.

Általánosan elfogadást nyert a szerző kronológiai szétválasztása LT D₁ és D₂ periódusra. Ezek rendjében mutatja be a dél-bajorországi LT D sírokat. Rendkívül jelentős az a fejezet, amelyben Krämer az abszolút kronológiával foglalkozik. Kiemeli az érintkezési pontokat a mediterrán kultúrákkal, bemutatja a kelta leletekben található import tárgyakat, nem hanyagolva el a dendrokronológiai adatokat sem. Behatóan foglalkozik a leletstatistikával, összehasonlításra alkalmas adatokat a gazdag csehországi LT és a közép-európai kora középkori germán anyagban talált. Krämer szerény bevezetője szerint a munkát mint megjegyzésekkel bővített katalógust nevezi meg, de a valóságban részletekbe menő analízisével és mindenirányú feldolgozásával az egész kontinentális európai keltaság történetének vizsgálatánál nélkülözhetetlen munkával gazdagította a kutatást.

B. Bónis Éva

F. Horst–F. Schlette (szerk.) Frühe Völker in Mitteleuropa. (XII. Tagung der Fachgruppe Ur- und Frühgeschichte vom 8. bis 10. November 1983 in Meiningen.) Akademie-Verlag Berlin, 1988. 374 lap, 125 szövegközi kép

Az NDK Történelem-társulatának régészeti szakcsoportja a meiningeni, XII. kongresszus témáját ambiciózus címben jelölte meg. A 25 közleményt tartalmazó kötet, melyek közül mindössze öt származik külföldi szerzőtől, a várokozástól érthető módon eltér, s elsődlegesen az NDK-ban végzett vaskori kutatásokba nyújt bepillantást. Ezek középpontjában – a szerkesztői megfogalmazás szerint – a térségben az i. e. 1. évezred folyamán lejátszódó történeti, kulturális és etnogenetikai folyamatok, valamint a háttérükben meghúzódó szociál-ökonomiai viszonyok vizsgálata állott. Konkrétan fogalmazva, az ún. korai germán műveltség kialakulása és elterjedése, illetve a La Tène-kori germán és kelta érintkezés problematikája foglalkoztatta a keletnémet kutatást.

A kötet olvasójának rögtön feltűnik az NDK-beli vaskori kutatások interdiszciplináris jellege. Bár a közölt „végtermékek” gyakran nem mentesek a rossz beidegződésektől, ami főleg a régészeti kultúrák és az etnikai közösségek közötti összefüggés elvi kérdésének boncolgatása során jelentkezik, az eredmények általában még akkor is érdekesek és izgalmasak, amikor az adott problematika

vizsgálata szigorúan a korábbi NDK államhatárokon belül fekvő területre koncentrálódik. (Pl. G. Schlimpert: preszláv nevek az NDK területén; D. W. Buck: kora vaskori törzsek a germánok és kelták között az NDK területén.) Ugyanakkor az interdiszciplinaritás jegyében az antropológia és a nyelvészet mellett a technológiai analízis (E. Hennig a vaseszközök készítésének technikájáról) éppúgy „jelen van” a kötetben, mint a paleozoológia (M. Teichert a bronzkori kultuszbarlangok állatsont-maradványairól), vagy a viselettörténet (G. Gustavs közleménye).

Természetesen nem hiányzik a témakör hagyományos, régészeti megközelítése sem, legyen szó akár a germán nép kialakulásáról (F. Horst) és a hozzákapcsolt Jastorf-kultúra kezdetéről (Karin Peschel), vagy éppen regionális kronológiai kérdésekről (R. Müller).

A magyar kutatás profilját figyelembe véve alighanem azok a tanulmányok a leghasznosabbak, amelyek az adott térségben a kelta jelenlét, illetve kelta hatás régészeti dokumentációját elemzik. Közülük a legigényesebb Karl Peschel összefoglalása (Kelten und Germanen während der jüngeren vorrömischen Eisenzeit), de figyelmet érdemel H. Kaufmann munkája az Érchegységtől északra eső zónát ért kelta hatásról, vagy E. Schultze áttekintése a késő La Tène-kori harcossírokról. Meg kell említeni, hogy a kötet két szerzője (B. W. Bahn és R. Spehr) is foglalkozik az „oppidum-szerű élet” északi elő-örsevel, a gleichbergi településsel.

Mindezek után nem meglepő, hogy a külföldi kutatók által választott témák a konferencia szelleméhez alkalmazkodtak, azaz nem mozdultak el a tágabb közép-európai térség irányába. (N. Venclova: az északnyugat-csehországi La Tène-kultúra határterülete; Z. Wozniak: kulturális és etnikai változások Dél-Lengyelországban az i. e. 1. évezred 2. felében stb.) Ettől a szemponttól mindössze M. Babes tért el, másfelől azonban ő is a korai germánság hagyatékát vizsgálta, igaz Kelet-Daciában.

Noha a kötet végeredményben a címben kifejezett célkitűzéstől eltér, csalódást azonban nem okoz, minthogy igen sok új információt tartalmaz, s módszertani szempontból is figyelmet érdemel. Ugyanakkor a recensens rezignáltan állapítja meg, hogy egy olyan publikációra, amelynek hatását a gyors megjelenés nem kis mértékben befolyásolja, öt évet kellett várni.

Szabó Miklós

E. Olavarri Goicoechea, Excavaciones en el agora de Gerasa en 1983. Ministerio de Culture, Madrid 1986. 83 lap, 15 szövegközi kép, 11 tábla.

Ez a nem nagy terjedelmű, szép kiállítású kötet a spanyol régészet külföldi „vendégzsereplésének” újabb kitűnő dokumentuma. A spanyol expedíció 1983-ban Gerasa feltárásába olyan módon kapcsolódott be, hogy az ammani egyetem kutatócsoportjának a 70-es években megkezdett ásatásait folytatta. A közös erőfeszítések eredményeként a Tetrápylontól délre rendkívül izgalmas építmény részletei jöttek napvilágra. A Cardo Maximussal párhuzamos homlokzati oldalon 16 korinthusi oszloppal határolt porticus emelkedett, ahonnan 4-4 taberna között, centrális kapuépítmény oktagonális központi térre vezetett, melyet 4 félkör alakú exedra határolt. Az impozáns létesítmény négyszögletes alaprajzú volt és feltehetően egy inzulányi területet foglalt el.

Már a jordániai ásatok három ásatási kampány után Gerasa forumának felfedezését jelentették be, s ezt az értelmezést a spanyol kutatók újabb érvekkel támasztották alá. Új elem azonban, hogy Goicoechea felfogása szerint az építés kezdete nem az i. sz. 1., hanem a 2. század 2. felére tehető.

A ma hozzáférhető dokumentáció birtokában hangsúlyozni kell, hogy különleges agora-típusról van szó, amely a római foru-

mokból nem vezethető le, s kialakulása a keleti provinciák, illetve Palmyra építészetének tágabb összefüggéseiben keresendő.

A spanyol ásatók megállapítása szerint az építmény a római és a bizánci korban (az utóbbiban változtatásokkal) folyamatosan használatban volt, s elhagyása, illetve lerombolása az Omajjád-dinasztia korára, feltehetően az i. sz. 7. század végére tehető.

A szép és fontos kiadvány kapcsán külön kiemelés érdemel a publikálás példamutató gyorsasága, amit az a körülmény sem kisebbít, hogy nemzetközi kötelezettség teljesítéséről van szó.

Szabó Miklós

Werner, J., *Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren*. Bayerische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse, Abhandlungen. Neue Folge, Heft 91. München 1984. 47 oldal, 9 szövegek közötti ábra, 32 képes tábla.

A leningrádi Ermitage-ban őrzött, immár több mint hetven éve előkerült Malaja Pereščepina-i (továbbiakban M. P.) „kincslelet” új értékelését nyújtja J. Werner könyve. Amint a szerző bevezetőjében hangsúlyozza, nem monografikus feldolgozásról van szó, ez a szovjet kutatók feladata. A leletegyüttes kronológiai és kultúrtörténeti besorolásán túl célja a sírleletként elfogadott együttes konkrét történeti azonosítása. Ahhoz a megállapításhoz, hogy 1912-ben a 650 körül meghalt bolgár kagánnak, Kuvratnak sírját találták meg a Poltavához közel fekvő falu pásztorai, a szerző a lelet mondhatni „perdöntő” darabjainak szigorúan fegyelmezett, mesteri régészeti-történeti elemzésén keresztül jut el.

A vizsgálódások kiinduló pontja a lelőhely településtörténeti értékelése az idevonatkozó szovjet kutatás eredményeinek figyelembevételével. M. P. a szeptember-zóna É-i határán fekszik, vagyis a 6–7. sz.-i szláv települési területtől D-re; a leletegyüttes leletkörülményi párhuzamba állíthatók a vele egykorú Novy Sanžary-i leletével (1928), mindössze 20 km-re M. P.-től. Mindkettő a találók által bolygatatlanul fellelt temetkezésnek számítható, vagyis a löszözna szláv népessége előtt e gazdag sírok helye ismeretlen lehetett. Kizárva azt a már vitatott lehetőséget, hogy a M. P.-i lelet szlávokhoz köthető, J. Werner a továbbiakban nem kívánja tárgyalni az eddigi „nomád hypothesiseket”, mint pl. a kettős avar kaganátuson belüli keleti szárny kagánjának kérdése (László Gy. 1955); az az általa is idézett (38. old. 134. j.) korábbi probléma-felvetést, mely a M. P.-i lelet történeti hátterében az onogur-bulgár birodalmat keresi (így pl. Bóna L., 1971, 309), e munkával sokoldalúan konkretizált formában kap támogatást.

A tárgyi anyagból a szerző elsőnek azt a csoportot emeli ki, melyhez párhuzamként eddig csak a Sutton Hooban feltárt angol-szász királyi sír (Redwald, + 625) leletegyüttesét lehet állítani: mellékleteihez a személyes használati tárgyakon kívül hatalmas mennyiségűnek számító nemesfém edény, főleg asztali készlet darabjai, tartoznak. Arra vonatkozólag, hogy a M. P.-i 37 nemesfém edény (értékelése: 9–16. old.) közül az uralkodói „kincsben” antikvitásnak számító szaszanida tál és a Tömi-i püspöki templomból származó patena miként került a kagán tulajdonába, közelebbit nem lehet megállapítani. A további négy szaszanida, ivókészlettel azonosítható arany edény azonban tulajdonosának magas szintű perzsa kapcsolatait bizonyítja. Hasonló szintű kapcsolatokat sejtetnek, de Bizánc felé, a lelet 6–7. századi ezüst edényei is, és éppen ennek az anyagnak többoldalú értékelése lesz szerves része annak a bizonyítási láncnak, mely jórészt az egész leletegyüttes bizánci viszonylataiból fonódik. Míg a nagyméretű amphorát inkább lakomák alkalmával használhatták, addig a Heraclius uralkodásának (629/30–41) utolsó éveire keltezhető tányér és a kézműves-készlet személyi használati tárgyak. Az ezüst tányér medaillonba foglalt keresztmötéve, korántsem idegen a korszak profán-használatú tárgyain, a tulajdonos keresztény voltára utal, és ez összhangban is áll

az idevonatkoztatott forrásadatokkal: Heraclius kortársa, az ifjúságát a bizánci udvarban töltő Kuvrát keresztény volt (39–40. old., Moravcsik Gy. megállapításainak kiemelésével). Továbbra is az edényanyagnál maradv, szemben az egyes avar sírokból előkerült ezüst kelyhekkel, illetve a bócsai „hercegi sír” aranyból készült példányával, a M. P.-i nemesfém edények „nomád csoportjának” (B. Marsak és K. M. Skalon terminológiáját követve) 21 kelyhe (arany és ezüst) nem számítható a személyi használati tárgyak közé, hanem legalább 21 személy vendégül látását lehetővé tevő udvari készletnek. Ez utóbbiba még két ezüst és egy arany korsó is sorolható. Az arany ivókürt (vagy fúvókürt) a nomád „hercegi” temetkezések analóg darabjait is figyelembe véve rangjelző attribútum, hasonlóan ahhoz a „barbár” aranykanálhoz, mely úgy a M. P.-i lelet, mint a kunbábonyi kagáni sír tartozéka.

A további személyi tárgyak (16–33. old.) elemzésében kiemelt helyet kap a 69 db bizánci solidusból összeállított lánc (17–18. old.), melyről J. Werner meggyőzően bizonyítja, hogy csupán a temetéshez készült imitációja a 7. sz.-i bizánci ceremónia-láncoknak. A lelet már numizmatikailag feldolgozott solidusai között az utolsó veretek II. Constans (641–68) idejéből valók (többek között V. V. Kropotkin). Nem csupán a leletegyüttes datálása, hanem a M. P.-i halotti történeti azonosítása szempontjából is rendkívül jelentős, hogy szemben az eddigi általános nézettel (főleg M. I. Artamanovra építve), a terminus post quem 668-at, az újabb vizsgálatok (W. Hahn) alapján 642/647-re sikerült finomítani, így pedig a lánc összeállítása, egyúttal a temetés ideje J. Werner konkretizált megfogalmazásában 650 körülre tehető (40. old.: Kuvrat halálának idejéhez hasonlóan D. Angelov). A solidusok egy részét kerek, barbár módon kivitelezett foglalatokkal látták el; ez kapcsolatot teremt egy arany karperecpár (18–19. old.) felé, mely szintűgy mintegy sietségben, a temetési szertartáshoz készülhetett. Egészen más megítélés alá esik a lelet zsaníros szerkezetű, csavaros záródású arany karperecpárja (19–20. old.); az analógiák alapján ma már világos, hogy ellentétben L. A. Maculevic feltételezésével (1927: kapcsolatot a bakodpusztai lelet felé) a 7. sz.-i bizánci, geometrikus mintázattal, cloisonné technikával díszített karperecek kiemelkedő példányairól van szó. A M. P.-i lelet további két arany karperece méretei alapján női ékszer lehetett, ez pedig egy másik személy eltemetésének kérdését is felveti. Vagyis hasonló kérdés merül fel, mint a lelethez tartozó löszerszármok (nyereg- és szíjdíszek, kengyelek) kapcsán, az utóbbiak esetleg löcsontváz mellett találták (32–33. old.).

Nehéz egyértelműen megjelölni, hogy a M. P.-i leletnek Kuvrat sírjával való azonosításakor melyik leletcsoporté a főszerep, de elemzéseiben J. Werner joggal hangsúlyozza az arany övdíszítmények döntő jelentőségét. Az utóbbiak részletes elemzése (21–27. old.) részben azt teszi világossá, hogy „hármas öv” viseletéről (László Gy.) nem lehet szó. A két fegyveröv közül az álcasatra (az erősen kopott, üvegberakásos szíjvéggel) egyenes, P-fülű kard volt függesztve; a másikhoz olyan gyűrűs végű, tipikus nomád fegyver, melynek analógiáit többek között a gazdag avar „vezérleletek” (Bócsa, Kunágota stb.) között találjuk. A hüvelyveretek díszítésbeli sajátosságainak összevetése a nagyszíjvéggel arra utal, hogy az és a kifejezetten reprezentációs célokat szolgáló fegyver mestere olyan bizánci görög volt, aki esetleg a keresztény megrendelő udvarában is dolgozott. Funkciójában is egészen más övet díszített a M. P.-lelet 17,9 cm hosszú és 454,32 gr súlyú bizánci csatja és 150,19 gr súlyú, 13,5 cm hosszú szíjvége (24. old.: a két darab összetartozásának felismerése Maculevicnek köszönhető) mindkettő a 7. sz. első felének ötvösméke. Ehhez az övhöz nem készültek veretek (24. old.: az álcasatos veretekkel való rekonstrukció: László Gy., B. I. Marsak, K. M. Skalon, Erdélyi I.). A csat és a szíjvég együttes súlya mellett pedig a csat technikai sajátosságai is arra utalnak, hogy az öv nem viseleti tárgyként, hanem méltóságjelvényként értékelhető. A Heraclius-kori avar-bulgár, illetve bizánci-bulgár viszony alakulása, Kuvrat kapcsolatai a bizánci udvarhoz és Heraclius személyéhez, továbbá a bizánci udvarban uralkodó ceremóniális aktusok együttes elemzése alapján sikerült a mű szerzőjének bizonyítania, hogy a veret nélküli

őv jelen esetben a bizánci patrícius rang adományozásával függ össze, mely címet („Honorarypatricius”) a császár külföldi fejedelmeknek adományozta (38–42. old.). Lényegében ez a megállapítás tekinthető annak az „ütőkártyának”, mely a M. P.-i lelet közelebbi azonosítását, a lelethez fűződő több évtizedes vitát végül is eldönti (42. old.: „Wenn dieser Gürtel mit dem Repräsentationsgürtel von M. P. identisch ist, dann wäre die Identität des Kagans von M. P. mit Kuvrat kaum mehr zu bezweifeln”).

A Kárpát-medence avar kori emlékéanyagával, történeti kérdéseivel foglalkozó kutatás J. Werner munkájával nemcsak hogy gazdagodott, hanem olyan új, alapvető támpontokat is nyert, melyek messzemenő figyelembevétele elengedhetetlen.

Egy ismertetés keretében nehéz lenne minden, a műben szereplő kérdéscsoportra kitérni. Azok a régészeti-történeti elemzések, melyekről a fentiekben nem esett szó, a fő mondanivaló kiegészítései a tekinthetők. Feltétlenül említést kíván ezek közül az a motívum-, illetve stiliztikai elemzés, mely elfogadva László Gy. felvetését egy „M. P.-mester” létezéséről (a lelet tegez- és nyeregveretei alapján) J. Werner ezt a gondolatot további megfigyelésekkel gazdagítja: a kagán udvarában működő ötvös műhely egy speciális stílusban dolgozott, egyben a bizánci műhelytradíciók keretei között maradván (28–31. old.). A motívum-elemzésekkel hivatkozás történik a kunbábonyi kagán sír anyagára (törveret) is, amint a mű más helyein, ami úgy gondolom fokozottan felhívhatja figyelmünket a kunbábonyi lelet mielőbbi, teljes közzétételének rendkívüli fontosságára.

Cs. Sós Ágnes

Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich. 4–5 (1988–89) Österreichische Gesellschaft für Mittelalterarchäologie, Wien. (Szerk. Felgenhauer, F.) 266 kép, 120 kép.

A Társulat új Évkönyvének kettős kötetét a középkori régészet 2. nemzetközi szimpóziúmanak szentelték (Thaya, 1987). Az ott tartott előadások sokoldalú áttekintést adtak a nemzetközi eredményekről, néhány kivétellel itt olvashatók.

Jannsen, W. a középkori régészet szerepét a tudományágak egészében elhelyezve vizsgálja. Rámutat, hogy az új eredmények alapján kapcsolata más kutatási területekkel egyre sokoldalúbb. – Coblenz, W. az NDK-ban folyó kutatások tematikáját ismerteti, röviden utalva a legújabb eredményekre (részletes bibliográfiával és képanyaggal). – Bajalovic, M. Balkán és Közép-Európa kapcsolatát vizsgálja, elsősorban a késő középkori leletek (bronz, kerámia, üveg) tanulsága alapján. Utal az ötvösség bizánci és Ny-i kapcsolataira; a belgrádi vár magyar eredetű kerámiáira. – Jankovich D. a Magyar Régészeti Topográfia módszereit tárgyalja, elsősorban a Békés megyei középkori települések terepbejárásai eredményeit, térképes értékelését elemelve. – Holl I. az utóbbi két évtized legfontosabb magyarországi várasztásait ismerteti a jellegzetesebb vártípusok példáival. – Vogt, H. J. az NDK É-i területének 40 éves várkutatását foglalta össze, elsősorban a 7–11. sz. szláv sánc- és fávárait (részletes bibliográfiával). – Hinz, H. témája a skandináv boronafalu házépítés. Ennek gyakorlata régebbre nyúlik vissza, az Alpok körzetében és K felé kisugározva előzmények már a vaskorban voltak. ÉNy-Oroszországban és a Baltikumban nem csak a szláv törzsek ismerték. A római kortól kezdve használata nehezen mutatható ki. Közép-Európában biztos példái csak a 15. sz.-tól ismertek (?). (Nem oszthatjuk azt a véleményt sem, hogy ez az építési mód csak a *ütlewü fák* elterjedési övezetéhez kapcsolható.) – Leciejewicz, L. a háború utáni lengyel városkutatás fő kérdéseit foglalja össze: a korai városok keletkezésének okai, lakosság foglalkozása, az alaprajz tagolódása. A 11–12. sz.-tól fokozódik termelési és kereskedelmi szerepük, a suburbiumok növekedése, majd a 13. sz.-tól fokozott városi fejlődés. Ez gyakran gyökeres változást jelentett topográfiai rendszerben is.

– Richter, M. a csehországi városkutatásról számol be, számos példával. A főbb szakaszok: a települések sűrűsödése egyes várak körül, a kereskedelem növekszik a 12. sz.-tól; a 13. sz.-tól a korábbi váralja városmaggá alakul; új városok alapítása. Utóbbiaknál többször kimutatták a kezdetben használt kis veremházakat. – Nekuda, V. a cseh és morva településkutatás kérdéseit veszi sorra (faluformák, kapcsolódó szántóföldek, telekkialakítás). Az új eredmények közé tartozik a lakóház típusainak, beosztásának megismerése. (Az itt említett 3-osztatú ház kialakulásának kérdése – V. Frolec, 1982 véleménye – nagyon közel áll az általam korábban adott fejlődési rekonstrukcióhoz – Holl, ArchÉrt 1979, 48.) – Kumatowska, Z. is a falukutatással foglalkozik. De látható, hogy a lengyel régészet más úton halad: itt a korai időszak és a településhálózat kérdései állnak az előtérben; a falvak nagysága, kontinuitás, veremházak. Számos kérdés csak a történeti források vizsgálatával szerepel és a 13. sz.-tól már teljesen kikerül a régészet érdeklődéséből! – Habovštiak, A. a szlovákiai középkori falu történeti-régészeti kérdéskörét rajzolta fel (részletesen lásd 1985-ös könyvében). – Scholkmann, B. a középkori régészet tárgyi leletei kutatási helyzetét elemzi. A leletek egyrészt a lelőhely kronológiájának, funkciójának megismerésére adnak támpontot, de rohamos gyarapodásukkal maguk is forrássá válnak. Utóbbi szerepük azonban szükségessé teszi feldolgozásuk során más tudományágak bekapcsolását is (valamint a régi ábrázolások megismerését). Részletes áttekintést ad a németországi kerámia kutatás jelenlegi helyzetéről. – Fehring, G. P. a középkori régészet és a természettudományok együttműködési lehetőségeit sorolja fel (részletes bibliográfiával). – Karl, F. az egykori környezet növényzetének változását mutatja ki több példán. – Knittler, H. Thaya és vidékének középkori történeti képét dolgozta fel.

A kötet megjelenésével – és a témához kapcsolt bibliográfiával – minden régész lehetőséget kap a gyors tájékozódásra. A szimpóziusz szándékosan hagyta el az egyházi építészet, valamint a temetők kutatásának eredményeit, ami a rendelkezésre álló 3 nap jobb kihasználását tette lehetővé.

Holl Imre

M. Dabrowska, Kafle i piece kaflowe w Polsce do konca XVIII wieku. Studia i materialy z historii kultury materialnej. T. LVIII. (Warszawa 1987) 270 oldal, 100 tábla.

Elsősorban a tárgyválasztás és az anyagközlés széles mértékét kell dicsérnünk: a közölt kályhacsempe anyag ugyanis a 14. sz.-tól a 18. sz. végéig terjed, másrészt jelentős mennyiségben használt fel csupán töredékesen megmaradt típusokat is, amivel nagymértékben bővíti áttekintésünket az egykori gazdaságról. A szerzőnk könyvében két kérdéskört tűzött ki maga elé: a) a készítési technológia, a csempék dekorációjának témái és ezek változásai; b) a kályhacsempe és a kályha funkcionális fejlődése a fűtés-melegkövetítés módjában. – Bár jelentős mennyiségű elemzőmunkálatok és számos ásatási közlés segíthette a feldolgozást (főleg az utóbbi két évtized ásatásai) – a lengyelországi anyag néhány fő csoportja még koránt sincs kellően publikálva. (Gondolunk itt pl. a sziléziai területre, mely e feldolgozásban nem szerepel.) Csak legutóbb jelent meg az egyik nagyobb sorozat: Bolesławiec várkastélyában a 70-es években végzett ásatás kályhacsempéit dolgozták fel (M. Zemigala, Acta Arch. Lodziensia Nr. 33. 1987); ezt a Szerző már nem használhatta.

A feldolgozás az ismert anyagon kívül számos publikálatlan anyag bevonásával készült. Munkája elsősorban a további lengyel kutatást fogja segíteni, a külföldi érdeklődők számára a rezümé és az irodalmi, illetve ásatási hivatkozások kevesebb segítséget adnak (főleg a díszített motívumokat tárgyaló fejezetben hivatkozik itt képen nem közölt darabokra).

A Szerző szerint a vizsgálatra kerülő nagy mennyiségű anyag a kályhaszemeket tekintve a 14. század közepétől, a formába nyomott

díszített csempék esetében a 15. sz. második felétől kezdve keltezhető. (Lásd 2. és 5–6. táblázat felsorolását.) Számunkra feltűnő, hogy az utóbbi csoport, a reliefdíszítés megjelenése annyira késői lenne. Igaz, hogy az irodalomban is jórészt ilyen keltezésű anyag szerepel – de az európai rejlődés ismeretében kérdéses, hogy a lengyel fazekasság ilyen késésben lett volna. Valószínűbbnek tartjuk, hogy itt *keltezési nehézségek*, a megfelelő ásatási adatok hiánya okozza ezt, vagy a kisebb mennyiségű korai anyag publikálatlan, fontosságát nem ismerték fel. Az is igaz, hogy több esetben bizonyítható: egyes, máshol még a 15. sz. első felére jellemző megoldások itt jóval tovább éltek. Egészében azonban megállapítható, hogy a német, cseh, osztrák és magyar (részben román 16–17. sz.-i) kályhacsempék internacionális stílusával és díszítőkincsével párhuzamosan haladt a lengyelországi műhelyek működése. Sajnáljuk, hogy ennek részletesebb nyomon

követése, a közvetlen analógiák és hatások keresése itt hiányzik. Pedig ez egyik fontos feladata a kutatásnak, hisz közvetlen történeti és kulturális kapcsolatokat fed fel – másrészt magyarázatot ad egyes díszítőelemek, témák hirtelen feltűnésére. (Utalhatunk itt saját közlésünkben például Krakkó, Ciechanów és Liw anyagában kimutatott közvetlen hatásokra, melyek a budai és a krakkói udvar közti családi kapcsolatok nyomán fejlődtek tovább: Budapest Régiségei 1971, 186–188. De a B. Polla által közölt késmárki csempék (Kézmarok, Szlov.) egy része is közeli rokonságban áll néhány lengyel virágdíszes csempével.) – A publikáció jelentős segítséget adhat ilyen vizsgálatokban is.

Holl Imre

FOLYÓIRATOK — PERIODICA

Hazaiak — Hungarica

- ACIDeb = Acta Classica Universitatis Debreceniensis, Debrecen 23 (1987) [1988]
ActaAntetArch = Acta Antiqua et Archaeologica, Szeged Suppl. VI (1987)
ActaAntHung = Acta Antiqua Hungarica, Bp. 30 (1982–84) [1988]
ActaArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 39 (1987)
ActaHistoriaeArtium, Bp. 33 (1987–88)
ActaOH = Acta Orientalia Hungarica, Bp. 41 (1987) [1988]; 42 (1988:1)
Agria = Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve, Eger 23 (1987)
AnnalesHistNat = Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici, Bp. 80 (1988)
AnnalesUSB = Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis, Bp. 25 (1987) [1988]
AnthrHung = Anthropologia Hungarica, Bp. 19 (1987); 20 (1988)
AnthrKözl = Anthropologiai Közlemények, Bp. 31 (1987–88)
ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő, Bp. 114–115 (1987–88)
ARegia = Alba Regia, Székesfehérvár 23 (1987)
Arany János Múzeum Közleményei, Nagykovács 4 (1986)
Ars Hungarica, Bp. 16 (1988)
AT = Antik Tanulmányok, Bp. 33 (1987–88:1)
Baranya, Pécs 1 (1988)
Békési Élet, Békéscsaba 1988.
BBÁMÉ = A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd 14 (1987)
CIFU = Congressus Internationales Fenno-Ugristarum. Studia Hungarica, Bp. 1985.
A ceglédi turini százas küldöttség múzeumbaráti kör kiadványa, Cegléd 1987; 1988.
ComAH = Communicationes Archaeologicae Hungaricae, Bp. 1987 [1988]
Cumania, Kecskemét 10 (1987); 11 (1988)
DMÉ = A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve, Debrecen 1986 [1988]
Dunakanyar 1988:1–2
Az Érem, Bp. 1987:2
Építészeti-Építéstudomány, Bp. 19 (1987–88)
Ethnographia, Bp. 97 (1986) [1987]
FA = Folia Archaeologica 38 (1987) [1988]
Folia Historica et Ethnographia, Bp. 2 (1988)
HK = Hadtörténeti Közlemények, Bp. 34 (1987); 35 (1988)
Honismeret, Bp. 1988
Hungarian Studies, Bp. 2 (1986)
HOMÉ = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc 25–26 (1986–87) [1988]
JPMÉ = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs 30–31 (1985–86) [1987]
Keletkutatás, Bp. 1987:2; 1988.
Magyar Építőművészet 79 (1988)
A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1986–87 [1988]
Magyar Tudomány, Bp. 1988.
MFMÉ = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged 1986
MHOMK = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, Miskolc 24 (1986); 25 (1987–88)
Művéd = Műemlékvédelem, Bp. 32 (1987); 33 (1988:1–2)
Néprajz és Nyelvtudomány, Bp. 29–30 (1986–87)
NK = Numizmatikai Közlemények, Bp. 86–87 (1986–87) [1988]
NMMÉ = A Nógrád Megyei Múzeum Évkönyve, Salgótarján 13 (1987); 14 (1988)
Örökség, Pécs 3 (1988)
A Pápai Múzeum Értesítője 1 (1988)
SSz = Soproni Szemle, Sopron 41 (1987:4), 42 (1988)
SzSzSz = Szabolcs-Szatmári Szemle, Nyíregyháza 23 (1988)
Századok, Bp. 112 (1988)
Tudomány, Bp. 1988.

- ZGy = Zalai Gyűjtemény, Zalaegerszeg 26 (1987)
 Zalai Múzeum, Zalaegerszeg 1 (1987)
 Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Közleményei 1 (1986)

Külföldiek — Externae

- AMN = Acta Musei Napocensis, Cluj 22–23 (1985–86)
 AKorr = Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz 17 (1987)
 Almanach ÖAW = Almanach der Österreichischer Akademie der Wissenschaften, Wien 138 (1988)
 AnzGNM = Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums, Nürnberg–Berlin 1987 [1988]
 AR = Archeologické Rozhledy, Praha 40 (1988)
 AV = Archeološki Vestnik, Ljubljana 38 (1987)
 BJb = Bonner Jahrbücher, Bonn 187 (1987), 188 (1988)
 BRGK = Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Mainz–Berlin 67 (1986) [1987]
 Britannia, London 18 (1987)
 Dacia, Bucureşti 31 (1987)
 Germania, Mainz 66 (1988)
 JMV = Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, Halle-Saale 71 (1988)
 Journal of Near Eastern Studies 47 (1988)
 Klio, Berlin 69 (1987); 68 (1988)
 Latomus, Bruxelles 47 (1988)
 Orientalia, Roma 56:1 (1987)
 PA = Památky Archeologické, Praha 99 (1988)
 Quäter, Bonn 37–38 (1987)
 Settimane di Studi del Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo XXXV. = Poppoli delle Steppe: Unni, Avari, Ungari. Spoleto, 1988.
 SF = Südostforschungen, München 46 (1987); 47 (1988)
 SLA = Slovenská Archeológia, Nitra 35 (1987); 36 (1988)

ÁLTALÁNOSAK ÉS VEGYESEK — GENERALIA ET VARIA

- Baloghné, Ábrányi Hedvig (red.): Huszár Lajos műveinek bibliográfiája. = NK 86–87 (1987–88) 22–36.
 Baloghné, Ábrányi H. (red.): Magyar Numizmatikai Bibliográfia (1985–1986). – Bibliographie der ungarischen Numismatik. = NK 86–87 (1987–88) 199–214.
 Benda, Kálmán – Bogay, Thomas – Glasse, Horst – Lengyel, K. Zsolt (red.): Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó I. München, 1987. 332 p. ill.
 Benda, K. – Fügedi, Erik: Tausend Jahre Stephanskronen. Bp. 1988. 239 p. ill.
 Bilkei Irén: Adatok Csák Árpád munkásságához – Angaben über die Tätigkeit von Árpád Csák. = ZGY 26 (1987) 37–46. ill.
 T. Bíró, Mária: In memoriam András Mócsy (1929–1987). = Annales USB 25 (1987) [1988] 323–325.
 Bogay, T. → Benda, K.
 Bóna, István: János Győző Szabó (1929–1986.) Archäologische und historische Aufsätze von János Győző Szabó. = ActaArchHung 39 (1987) 350–351.
 Búza János: Huszár Lajos (1906–1987) = Századok 122 (1988) 279–281.
 Czeglédi, Ilona (red.): Archäologische Forschungen im Jahre 1986. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 259–284.
 Czeglédi I. (red.): Régészeti Füzetek Ser. I. No. 40. 1987. [1988] 139 p. ill.
 Czeglédi I. (red.): Régészeti Füzetek Ser. I. No. 41. 1988. 126 p. ill.
 Dér Terézia: Szádeczky–Kardoss Samu 70 éves. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 253–255. ill.
 Dienes István: Györfy György 70 éves. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 253–255. ill.
 Ecsedy István: Fülep Ferenc (1919–1986) = Baranya 1 (1988:1–2) 113–114.
 Ecsedy I.: Bándi Gábor 1939–1988. = Baranya 1 (1988:1–2) 122–123.
 Entz Géza: Emlékezés Dercsényi Dezsőre (1910–1987) = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 247–248. ill.
 Erdélyi István – Szimonova, Eugénia: Anatolij Konstantinovic Ambroz (1929–1985.) = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 124.
 Farkas Gyula: Temetési rítus és nemiség. in: Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1986. [1988] 12–16.
 Fitz Jenő: B. Thomas Edit 1923–1988. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 248–249. ill.
 Fitz, J.: Ferenc Fülep (1919–1986) = ARegia 23 (1987) 247.
 Fitz J.: Jaroslav Šašel 1924–1988. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 251.
 Fügedi, E. → Benda, K.
 Gedai István: Huszár Lajos (1906–1987) = NK 86–87 (1987–88) 3–6. ill.
 Glasse, H. → Benda, K.
 Glatz Ferenc (red.): Magyarok a Kárpát-medencében. Bp. 1988. 335 p. ill.
 Handák, Péter (red.): Die Geschichte Ungarns. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Bp. 1988. 303 p. ill.
 B. Hellebrandt Magdolna – Lovász Emese: A Herman Ottó Múzeum ásatásai és leletmentései 1985–86. = HOMÉ 25–26 (1986–87) 267–282. ill.
 Istvánovits Eszter – Kurucz Katalin: Régészeti ásatások és leletek Szabolcs-Szatmár megyében 1984–86-ban. = Folia Historica et Ethnographica 2 (1988) 5–60 ill.
 Istvánovits E. – Lőrinczy G.: Régészeti ásatások és leletek Szabolcs-Szatmár megyében 1981/83. = Folklor és Etnográfia 24 (1986) 159–209. ill.
 Istvánovits E. → Sipos F.

- Járó, Márta – Költő, László (red.): Archaeometrical research in Hungary. Bp. 1988. 327 p. ill.
- Kara, György: Louis Ligeti (1902–1987). = ActaOH 41 (1987) [1988] 3–6. ill.
- Kalicz Nándor: Patek Erzsébet 70 éves. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 255–256. ill.
- M. Korchmáros Valéria (red.): Maróti Egon irodalmi munkássága. = ActaAntetArch Suppl. VI (1987) 5–14.
- Korék József: Huszár Lajos (1906–1987). = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 121–122. ill.
- Korék J. (red.): A Komáromi Múzeum 100 éve. Új Mindenes Gyűjtemény 5 (1986) Bratislava. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 285.
- Kovács László: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1986 évben. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 129–130.
- Kovács Tibor: Főtitkári beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1986. évi tevékenységéről. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 129.
- Kovács T.: Bándi Gábor 1939–1988. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 249–251. ill.
- Kőhegyi Mihály: Bálint Alajos (1902–1983) = Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1986. [1989] 5–11.
- Kőhegyi M. (rec.): Jakabffy Imre: Közép-Duna medence régészeti bibliográfiája 1967–1977. Bp. 1981. 376 p. = Az Érem 1987/2 [1988] 15.
- Költő, L. → Járó, M.
- Köpeczi Béla (red.): Erdély története I–III. Bp. 1986. rec. = Pekáry, Tamás: Bjb 188 (1988) 623–626.
- Kurucz K. → Sipos F.; Istvánovits E.
- Lengyel, K. Zs. → Benda, K.
- Lovag Zs. → Torma I.
- Lovász E. → B. Hellebrandt M.
- Lőrinczy G. → Istvánovits E.
- Ludwig, Günter: A borostyánkő története. Bp. 1988. 183 p. ill.
- Lugosi József – Temesváry Ferenc: Kardok. Bp. 1988. 74 p. ill.
- Makkay, János (rec.): Ausgrabungen in Niedersachsen. Archäologische Denkmalspflege 1979–1984. Stuttgart, 1983. = ActaArchHung 39 (1987) 362.
- Makkay, J. (rec.): A. Scherer: Felix Milleber (1858–1942). Persönlichkeit und Werk des Archäologen, Polyhistor und Schöpfers des Städtischen Museums zu Werschetz (Banat). München, 1983. = ActaArchHung 39 (1987) 361.
- D. Matúz Edit: Rómer Flóris kéziratos hagyatékának Csongrád megyére vonatkozó adatai. = MFMÉ 1986/I. 31–47. ill.
- Mesterházy Károly: Adatok Kerepestarcza régészetéhez a honfoglalásig. in: Horváth Lajos (red.): Kerepestarcza története. Kerepestarcza, 1988. 9–19. ill.
- Mozsolics Amália: Bognárné Kutzián Ida köszöntése. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 251–252. ill.
- Noll, Rudolf: Edit B. Thomas. Nachruf. = Almanach d. ÖAW 138 (1988) 486–490. ill.
- Parádi Nándor: Fehér Géza hetven éves. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 125–126. ill.
- Révész László: Marjalaki Kiss Lajos régészeti tevékenysége. = MHOMK 25 (1987–88) 44–47.
- Salamon, Ágnes (red.): S. Frank: Glass and Archaeology. Studies in archaeological science. London – New York, 1982. = ActaArchHung 39 (1987) 337.; P. Ihm: Statistik in der Archäologie. Unter Mitwirkung von J. Lünig und A. Zimmermann. Bonn – Köln, 1978. = ActaArchHung 39 (1987) 371–372.
- Jaroslav, Šašel: Mócsy András 15.5.1929 – 20.1.1987. = AV 38 (1987) 449–451.
- Sipos Ferenc: Vallanak a tárgyak. Újfehértói Füzetek 1. Újfehértó, 1987. 48 p. ill. rec.: Istvánovits E.: SzSzSz 23 (1988) 205–207.
- Temesváry F. → Lugosi J.
- Tötösy Csaba: Harmatta János hetven éves. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 124–125. ill.
- Újvári Jenő: Baranya megyei múzeumok 1986. évi munkája. = JPMÉ 32 (1987) [1988] 241–247.
- Vándor L. (red.): Régészeti kutatások a Kis-Balaton térségében I. Az alsó-Zalavölgy régészeti emlékei. (Tájékoztató az 1980–85 évi kutatások eredményeiről). Zalaegerszeg, 1986. 36 p. ill.
- Vándor L. → Szőke B. M.
- K. Végh Katalin: A Budapesti Történeti Múzeum félszázada 1887–1938. Bp. 1988. 166 p. ill.
- Vérő József (rec.): Geophysics, March 1986. Geofizika a régészetben – Különszám. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 132–133.
- Wiele, Hermann Heinz: A szakácától a dinamóig. A technika története a kezdetektől 1900-ig. Bp. 1988. 350 p. ill.
- ... Banner János születésének 100 évfordulóján. = Békési Élet 1988/I. 20–41. ill.

ŐSKOR — PRAEHISTORICA

- Bartosiewicz, L. → Choyke, A. M.
- T. Biró, Katalin: Computer-Registerierungssysteme für die Analyse von Steinertefakten. In: Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei in Bezug zu den Nachbargebieten. Nitra, 1986. 61–70. ill.
- T. Biró K. → T. Dobosi V.
- Bognár-Kutzián, Ida – Csongor, Éva: New results of radiocarbon dating of archaeological finds in Hungary, in: Pécsy, M. – Kordos, L. (red.): Holocene environments in Hungary. Bp. 1987. 141–150. p.
- Bóna I.: Javarézkori aranyleletekről. Fejezetek a magyar ősrégészeti múlt századi – századeleji történetéből. = VMMK 18 (1986) 21–72.
- Bondár Mária: Késő rézkori kemence Esztergom–Diósvölgyben. = ComAH 1987 (1988) 31–44. ill. Spätkupferzeitlicher Ofen in Esztergom–Diósvölgy.
- Bondár M.: Újabb adatok a badeni kultúra temetkezéseiről. – Neuere Beiträge zu Bestattungen der Badener Kultur = Zalai Múzeum 1 (1987) 47–58. ill.
- Bökönyi, Sándor: Kupferzeitliche Hauspferde des Karpatenbeckens. in: Hügelbestattung
- Bökönyi S.: Környezeti és kulturális hatások késő-mezolitikus Kárpát-medencei és balkáni lelőhelyek csontanyagán. Akadémiai székfoglaló, 1986. január 9. Bp. 1988. 61 p. ill.
- Bökönyi S.: Szarvas-I. lelőhely. Egy késő újkőkori település állatmaradványainak archaeozoológiai vizsgálata. Archaeozoological study of the animal remains found in the late neolithic settlement at Szarvas – Site No. 1. = A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Évkönyve 1986–87 [1988] 39–103. ill.
- Burian, Z. → Wolf, J.
- Choyke, A. M. – Bartosiewicz, L.: Animal exploitation and its relationship to bone deposition at Lovasberény–Mihályvár. = ARegia 23 (1987) 7–18.
- Csapó, János – Pap Ildikó – Költő, László: Archaeological age-determination of fossil bone samples containing protein based on amino acid racemization and epimerization. = AnthrHung 20 (1988) 67–86.
- Csongor, É. → Bognár-Kutzián, I.

- T. Dobosi Viola – Tárnoki Judit:* Excavations on Csesztve-Stalák. = ComAH 1987 [1988] 5–14. ill.
- T. Dobosi V. – Köhegyi M. – Krolopp Endre – Vörös István – T. Biró K.:* Felsőpaleolit telep Madaras–Téglavetőben. Ásatások 1966–1974. = Jungpaläolithische Siedlung in Madaras–Téglavető. = Cumania 11 (1988) 9–65. ill.
- T. Dobosi, V. – Vörös, I.:* The Pilisszántó I. rock-shelter revision. = A Pilisszántó I. sz. kőfülke revíziója. = FA 38 (1987) [1988] 7–64. ill.
- T. Dobosi V.:* Ásatás Sajóbábony–Méhésztetőn. Excavations at Sajóbábony–Méhésztető. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 226–235. ill.
- Endrődi Anna:* Badeni idoltöredék Káposztásmegyer–Farkaserdőről. – Badener Idolfragments aus Káposztásmegyer–Farkaserdő. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 80–85. ill.
- Gábori, Miklós:* Les civilisations du Paléolithique Moyen entre les Alpes et L'Oural. Bp. 1976. 278 p. ill. rec.: Ronen, A.: Quartär 37–38 (1987) 273.
- Guillaumet, Jean-Paul:* Les fibules des âges du fer de Velem–Szentvid. = ARegia 23 (1987) 19–24. ill.
- Hellebrandt M.:* Szkitakori temető Kesznyéten–Szérűskerten. Az 1984–85 évi kutatás eredménye. – Skythenzeitliches Gräberfeld in Kesznyéten–Szérűskert. (Grabungsergebnisse der Jahre 1984–85). = HOMÉ 25–26 (1986–87) 107–126. ill.
- Hensel, Bernhard – Kalicz, Nándor:* Das bronzezeitliche Gräberfeld von Mezőcsát. Kom. Borsod. Nordostungarn. = BRGK 67 (1986) [1987] 6–75. ill.
- Horváth, Ferenc:* Late neolithic ditches fortifications and tells in the Hungarian Tisza-Region. in: Gomolava – Internationales Symposium. Ruma, 1986. Novi Sad, 1988. 145–149. ill.
- Horváth László:* Késővaskori ház- és településtípusok Dél-Zalában. – Späteisenzeitliche Haus- und Siedlungstypen auf dem südlichen Teil des Komitates Zala. = Zalai Múzeum 1 (1987) 59–80. ill.
- Horváth, L. – Kelemen, Márta – Uzsoki, András – Vadász, Éva:* Corpus of celtic finds in Hungary. Vol. I. Transdanubia 1. Bp. 1987. 248 p. ill. rec.: Fuchs, Gerald: SF 47 (1988) 309–310.
- Howell, M. John:* A termelő gazdálkodás kezdetei Északnyugat-Európában. = Tudomány 1988/1. 54–61. ill.
- Ilon Gábor:* Későbronzkori temetkezés és település Farkasgyepűn. – Spätbronzezeitliche Ansiedlung und Beerdigungen in Farkasgyepű. = Pápai Múzeum Értesítője 1 (1988) 19–30. ill.
- Jungbért, Béla:* Repertoriul localităților cu descoperiri paleolitice din Transilvania (IV.) – Verzeichnis der Ortschaften mit paläolithischen Entdeckungen aus Siebenbürgen. = Acta Musei Napocensis 22–23 (1985–86) 393–400 ill.
- Kalicz N.:* Kőkori falu Aszódon. Aszód, 1985. 108 p. ill. rec.: Ursulescu, Nicolae = Arch. Moldovei 12 (1988) 328–329.
- Kalicz N.:* Kultúrávaltozások a korai és középső rézkorban a Kárpát-medencében. Cultural changes in the Carpatian Basin during the late Neolithic and Copper Age = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 3–15. ill.
- Kalicz, N.:* Beiträge zur Entstehungsfrage der Lengyel-Kultur. = SIA 36 (1988) 105–118. ill.
- Kalicz, N. → Hensel, B.*
- Sz. Kállay Á. (rec.): W. Blajer:* Die Arm- und Beinbergen in Polen. PBF X:2. München, 1984. = ActaArchHung 39 (1988) 364–366.
- Károlyi, Mária – Kaus, Karl:* Jungsteinzeit (Neolithikum). in.: 8000 Jahre Keramik im westpannonischen Raum. Eisenstadt, 1988. 14–21. ill.
- Kaus, K. → Károlyi, M.*
- Kelemen, M. → Horváth, L.*
- Kemenczei, Tibor:* Zu den Beziehungen der Slowakisch-ungarischen spätbronzezeitlichen Kulturen im Lichte der Schwerfunde. in: Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas. Symposium Liblice 21–25. 10. 1985. Praha, 1987. 335–353. ill.
- Kemenczei T.:* A békéscsabai aranylemez. Das Goldblech von Békéscsaba. = FA 38 (1987) 1988 141–153. ill.
- Kemenczei T.:* Kora vaskori leletek Dél-Borsodban. – Früheisenzeitliche Funde in Süd-Borsod. = HOMÉ 25–26 (1986–87) 91–105. ill.
- Kemenczei, T.:* Die Schwerter in Ungarn I. PBF IV:6. München, 1988. 90 P. ill.
- Kemenczei, T.:* Spätbronzezeit Nordostungarns. Bp. 1984. rec.: Hensel, B. = BJB 187 (1987) 685–689.; László, Átila = Arh. Moldavei 11 (1987) 274–276.; Pálincas, Nona = Dacia 32 (1988) 242–243.
- Kemenczei, T. (rec.): W. Krämer:* Die Vollgriffschwerter in Österreich und der Schweiz. PBF IV:10. München, 1985. = ActaArchHung 39 (1987) 364.
- S. Koós Judit:* Bronzkori csüngő Nagyrozvágyról. – Bronzezeitliches Anhängsel von Nagyrozvág. = HOMÉ 25–26 (1986–87) 69–80. ill.
- S. Koós, J.:* Archäologische Beiträge zur Geschichte der Bükker Kultur in Nordostungarns. in: Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei in Bezug zu den Nachbargebieten. Nitra, 1986. 103–106.
- S. Koós J.:* Adalékok a bronzkor kutatástörténetéhez. (Leszih Andor kassai tanulmányútja 1902-ben) = MIOMK 25 (1987–88) 197–202.
- Kordos, L. → Pécsi, M.*
- Kovács, Tibor:* Die topographische und kronologische Stelle der Szeremle-Kultur in der Bronzezeit südlichen Karpatenbeckens. in: Gomolava – Internationales Symposium. Ruma, 1986. Novi Sad, 1988. 155–167. ill.
- Kovács, T.:* Die bronzezeitliche Siedlung von Süttő. – Eine kurze Übersicht. = SIA 36 (1988) 119–132. ill.
- Kőhegyi M. → T. Dobosi V.*
- Kőszegi Frigyes:* A Dunántúl története a későbronzkorban. BTM Műhely 1. Bp. 1988. 220 p. ill.
- Költő, L. → Csapó, J.*
- Krolopp, E. → T. Dobosi, V.*
- Lengyel, Imre:* Laboruntersuchungen an den menschlichen Skelettresten aus dem bronzezeitlichen Gräberfeld von Mezőcsát. = BRGK 67 (1986) [1987] 76–88. ill.
- Makkay, J.:* Archaeological examples of gold-masked statue. = Orientalia 56:1 (1987) 69–73. ill.
- Makkay, J.:* Weitere neolithische Felidendarstellungen aus Südosteuropa. = Germania 66 (1988) 135–143. ill.
- Makkay, J.:* Kontakte zwischen der Körös-Stračevo-Kultur und der Linienbandkeramik. = ComAH 1987 [1988] 15–24. ill.
- Makkay, J.:* Early stamps seals in South-East Europe Bp. 1984. 123 p. ill. rec.: Müller, B. W. = ZfA 21 (1987:1) 121–123. ill.
- Makkay J. (rec.): Podborský, V.:* Figurálná plastika lidu s moravskou nalovanou keramikou. Tešetice-Kyjovice, 2. Brunn, 1985. = ComAH 1987 [1988] 181–182; Geschichte der Urgesellschaft. Hrsg. von einem Autorenkollektiv unter Leitung von H. Grünert. Berlin, 1982. = ActaArchHung 39 (1987) 361–362.; Milošević, V. Oztaki-Magula III. Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum. Stratigraphie und Bauten.; Oztaki-Magula II. Das mittlere Neolithikum. Die mittelneolithische Siedlung. 1983. = ActaArchHung 39 (1987) 363.
- Maráz Borbála:* Későbronzkori magaslati település Pécs–Jakabhegyen (Előzetes közlemény az 1976–83. évi ásatásokról) – Excavations on Pécs–Jakabhegy 1976–1983. The late bronze age settlement (Preliminary report). = JPMÉ 30–31 (1985–86) 39–64. ill.
- Maráz B.:* A Mecsek-vidék népei és törzsei a római hódítás előtti évszázadokban (Történeti – etnikai vázlat) = Baranya 1 (1988:1–2) 9–22. ill.
- Sz. Máthé, Márta:* Mittelbronzezeitliche Tellsiedlungen im Berettyó-Tal. in: Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei in Bezug zu den Nachbargebieten. Nitra, 1986. 151–156. ill.
- Mithay Sándor:* Beszámoló az Ugod-katonavágási későbronzkori ásatásokról – Bericht über die spätbronzezeitlichen Ausgrabun-

- gen in Ugod-Katonavágás. = Pápai Múzeum Értesítője 1 (1988) 6–18. ill.
- Mozsolics, Amália: Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely. Bp. 1985. rec.: László, Attila = Arh. Moldovei 12 (1988) 329–330.; Primas, Margarita, BJB 188 (1988) 545–547.; Zarsan'jin, Mihun'jin = Starinar 32 (1968) 216–218.
- Nagné, Czákó I. → Varga, I.
- Nováki Gyula: Késő bronzkori földvár Dédestopolcsány-Verebce-bércen. – Spätbronzezeitliche Erdburg am Dédestopolcsány-Verebce-bérc. = HOMÉ 25–26 (1986–87) [1988] 81–90. ill.
- Pap, I. → Csapó, J.
- Patay, Pál: Kupferzeitliche Meißel, Beile und Äxte in Ungarn. PBF IX:15. München, 1984. 119 p. ill. rec.: Müller, W. Detlef = Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte 71 (1988) 306–307.
- Patay, P.: Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen von Tiszaluc. in: Gomolava – Internationales Symposium. Ruma 1986. Novi-Sad, 1988. 151–153. ill.
- Patay, P.: Topographische Verbreitung der Grabhügel in der Tiefebene des Karpatenbeckens. in: Hügelbestattung in der karpaten-Donau-Balkan-Zone während der aneolitischen Periode. Beograd, 1987, 87–90.
- Patay P.: A Tiszaluc-sarkadi rézkori telep ásátásának eddigi eredményei. Bisherige Ergebnisse der Ausgrabung in der kupferzeitlichen Siedlung von Tiszaluc-Sarkad. = FA 38 (1987) [1988] 89–120. ill.
- Patay, P.: Einige Worte über die Zisten von Kurd. – Néhány szó a kurdi cisztákról. = FA 38 (1987) [1988] 129–140. ill.
- Patay, P.: Über die Tracht der kupferzeitlichen Goldhänger. = SIA 36 (1988) 169–173.
- Pécsi, M. – Kordos, L. (red.) Holocene environment in Hungary. Bp. 1987. 1–150 p. ill.
- Petres, É. → Szabó, M.
- Raczky Pál: A Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égeikummal a neolitikum, rézkor időszakában. Újabb kutatási eredmények és problémák. Szolnok, 1988. 79. p. ill.
- Simán, Katalin: Mittelpaläolithisches Atelier am Avasberg bei Miskolc. = Urzeitliche und Frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei in Bezug zu den Nachbargebieten. Nitra, 1986. 49–55. ill.
- Simán K.: Településformák Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén a paleolitikum idején. – Paleolithic settlement pattern in country Borsod-Abaúj-Zemplén. = HOMÉ 25–26 (1986–87) 55–67. ill.
- H. Simon Katalin: Neolit és rézkori települések Tekeny határában. – Neolitische und kupferzeitliche Siedlungen in der Gemärkung von Tekeny. = Zalai Múzeum 1 (1987) 7–46. ill.
- Süvegh, G. → Varga, I.
- Szabó Géza: Kora vaskori bekarcolt, bepecsételt díszítésű kerámialeletek Hódmezővásárhely-Gorzsa – Cukormajor lelőhelyen. – Früheisenzeitliche eingeritzte, eingestempelte Keramikfunde aus Hódmezővásárhely-Gorzsa – Cukormajor. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 86–99. ill.
- Szabó, Miklós – F. Petres, Éva: Notes on the so-called Hatvan-Boldog type scabbards. = Aquitania, Suppl. 1 (1986) 257–272. ill.
- Szabó, M.: Archéologie des Celtes continentaux: contribution à une division dans le temps et dans l'espace. in: Geschichte und Kultur der Kelten. Heidelberg, 1986. 57–67. ill.
- Szabó M.: Honti János és a keltológia. János Honti and Celtology. = Ethnographia 97 (1986) 361–367.
- Szathmáry, László: An attempt at the allowance for human genetic aspects at the quantitative comparison of craniological samples (The segregation of a Central-European mesolithic – early neolithic sample) – Egy kísérlet humán genetikai szempontok figyelembevételére kraniológiai munkák kvantitatív összehasonlításakor (Egy közép-európai mezolitikori – neolitik mintaszegregációja.) = DMÉ 65 (1986) [1988] 73–86. ill.
- G. Szénászy Júlia: Korai bronzkori leletek Békés megyéből. – Frühbronzezeitliche Funde aus dem Komitat Békés. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 141–155. ill.
- G. Szénászy J.: A korai szakálhádi kultúra Battonyán. – Funde aus der frühen Szakálhád-Kultur von Battonya. in: Békés megyei múzeumi kutatások eredményeiből. Békéscsaba 1988. 5–29. ill.
- Tárnoki Judit: Fragen des Fortbestehens der Hatvan-Kultur in Nordungarns. in: Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei in Bezug zu den Nachbargebieten. Nitra, 1986. 139–145. ill.
- Tárnoki J.: A csitári későbronzkori bronzlelet. – Der Csitarer Bronzefund aus der Spätbronzezeit. = MMMÉ 13 (1987) 11–38. ill.
- Tárnoki J. → T. Dobosi, V.
- Uzsoki, A. → Horváth, L.
- Vadász, É. → Horváth, L.
- Vadász, É. → Vékony-Vadász, É.
- Varga István-Süvegh Gábor-Nagné Czákó Ilona: Egy későbronzkori kerámia komplex vizsgálata. Complex study of a ceramics from the late bronze age. = A Pápai Múzeum Értesítője 1 (1988) 31–35. ill.
- Vékony-Vadász, Éva: Neue früheisenzeitliche Gräberfunde aus Transdanubien. in: Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei in Bezug zu den Nachbargebieten. Nitra, 1986. 217–226. ill.
- M. Virág Zsuzsa: Adatok a Balaton – Lasinja I. kultúra fémművességéhez. – Angaben über die Metallurgie der Balaton – Lasinja I. Kultur. = Zalai Gyűjtemény 26 (1987) 3–20. ill.
- M. Virág Zs.: Viselet- és ékszertörténet a kezdetektől a római korig. in: Ékszer is viselettörténet. A Balatoni Múzeum állandó kiállításának katalógusai 5. Keszthely, 1987. 3–13. ill.
- Vörös, I.: A bow as weapon of hunting in the late neolithic. = Com-AH 1987 [1988] 25–29.
- Vörös, I.: An aurochs (Bos primigenius Boj.) skeleton from the mesolithic peat-bogs at Kecel-Rózsaberek. – Őstulok (Bos primigenius Boj.) csontváz Kecel-Rózsaberek mezolitikori tőzegrétegéből. = FA 38 (1987) [1988] 65–88. ill.
- Vörös I.: A Tiszaluc-sarkadi rézkori település állatsontleletei (Előzetes jelentés) – Animal remains from the copper age settlement at Tiszaluc-Sarkad. (Preliminary report). = FA 38 (1987) [1988] 121–127. ill.
- Vörös, I. → T. Dobosi, V.
- Wolf, Josef – Zdenek, Burian: Az őskori ember. Bp. 1988³ 229 p. ill.
- Zalai-Gaál István: Közép-európai neolitikus temetők szociálarchaeológiai elemzése – Sozialarchäologische Untersuchungen des mitteleuropäische Neolithikums aufgrund der Gräberfeldanalyse. = BBÉMÉ 14 (1987) [1988] 505 p. ill.
- Zalai-Gaál I. (rec.): Ruttkay, E.: Das Neolithikum in Niederösterreich, Wien, 1985². = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 134–135.
- Zoffmann, Zsuzsanna: Antropologischer Überblick der neolithiser Bevölkerung der jugoslawischen Donaugegend. = Gomolava – Internationales Symposium. Ruma 1986. – Novi-Sad, 1988. 93–98. ill.
- K. Zoffmann Zs.: A badeni kultúra embertani leleteinek vizsgálata a Pentrose-féle analízis segítségével. = AnthrKözl 31 (1987–88) 121–137. ill.
- Internationale Prehistoric Conference – BBÁME 13 (1986) = rec.: Rulf, J.: AR 40 (1988) 208–210.

- Béky Bognár Attila: A világ csodái. Bp. 1988. 80 p. ill.
- Csongor Barnabás: A cserép hadsereg. = Művészet 1988/7. 26–31. ill.
- Csornay B. → Szabó, M.
- Damerow, Peter – England, Robert K. – Nissen, J. Hans: Az írás eredete. = Tudomány 1988/4. 52–58. ill.
- England, R. K. → Damerow, P.
- Érdy Miklós: Kutatóút az ősi Khorezm. – Exploring ancient Khorezm. = Folklor és Ethnográfia 38 (1988) 85 p. ill.
- Falus, Róbert: ΠΕΝΤΕΓΡΑΜΜΟΝ. = ActaAntHung 30 (1982–84) [1988] 75–111. ill.
- Ferenczy, Endre: Die Freigelassenen und ihre Nachkommen im öffentlichen Leben des republikanischen Rom. = Klio 70 (1988) 468–476.
- Gaál Ernő: Sör az ókori Egyiptomban és Mezopotámiában. Bp. 1988. 127 p. ill.
- Gaál, E.: State and private sectors in Alalah VII. = ActaAntHung 30 (1982–84) [1988] 2–44. ill.
- Gabler, D. (rec.): Prachner, G.: Sklaven und Freigelassenen im arretinischen Sigillatagerwerke. (red.: J. Vogt – H. Bellen) Wiesbaden, 1980. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 136–137.
- Gesztehy Tamás: Politikai szimbólumok a principátus kialakulása idején. – Politische Symbolen zur Zeit der Entstehung des Principats. = ActaAntArch Suppl VI. (1987) 23–29.
- Gesztehy T. (rec.): B. Andreae: Odysseus. Frankfurt, 1982. = AT 33 (1987–88) 43–44.
- Hajnóczy, Gyula: Vallum und Intervallum. Bp. 1988. 317 p. ill.
- Hajnóczy, Gy. Julius: Ursprung der europaischer Architektur I. Berlin, 1986. 268 p. ill. rec: Mezősi Tamás = Művéd 1988. 142–143.
- Harmatta, J.: Semitica et Anatolica in Occident and Orient. A tribute to the memory of A. Scheiber. Bp. – Leiden, 1988. 241–249.
- Hermann, Georgina: Perzsa reneszánsz. Bp. 1988. 157 p. ill.
- Kákósy, László: Third preliminary report on the Hungarian excavation in Thebe. Tomb 32. (Season 1985–86) = ActaArchHung 39 (1987) 145–152. ill.
- Kákósy, L. (rec.): Urkunden des Ägyptischen Altertums. IV. Abt. = ActaOH 41 (1987) [1988] 165–166.; Reier, E. – Grunert, S.: Eine Reise durch Ägypten. Berlin, 1984. = ActaOH 41 (1987) [1988] 166–168.
- Kertész István: Heraklész unokái. A makedónok története Nagy Sándorig. Bp. 1988. 288 p. ill.
- Kertész, I. (rec.): Will, Wolfgang: Athen und Alexander. München, 1983. = Klio 169 (1987) 235–237, ua. AT 33 (1987–88) 46–48.
- Kirwan, S. L. → Török, L.
- Kiss Ákos: A IV. nemzetközi ókori mozaik colloquiumról. (Trier, 1984. VIII. 8–15.) = AT 33 (1987–88) 78–80.
- Kiszely, István (rec.): Balow, L. – Rouber, C. – Desroches-Noblecourt, Ch. (ed.): La Momie de Ramses II. Paris, 1985. = ActaArchHung 39 (1987) 372–373.
- Kőhegyi M. (rec.): Thompson, M.: Alexander's drachm mints I. Sardesand. New York, 1983. = Az Érem 1987:2 [1988] 3.
- Körmendy K. → Ritoók Zs.
- Köves-Zulauf, Th.: Die Herrschaftsdauer der römischen Könige. = ActaAntHung 30 (1982–84) [1988]. 191–203.
- Luft, Ulrich (rec.): J. Pedro I. Parcerisa: Egyptian-type documents from the Mediterranean littoral of the Iberian Peninsula before the roman conquest I. Leiden, 1984. = ActaArchHung 39 (1987) 366.
- Mezősi T. → Hajnóczy, Gy.
- Mócsy, András: Zu einigen Galliern in der Literatur der Kaiserzeit. = ActaAntHung 30 (1982–84) [1988] 379–386. ill.
- Nagy, Árpád Miklós: (rec.): Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II. 12.2 Berlin – New York 1981. = ActaArchHung 39 (1987) 368–370.; E. J. Dwyer: Pompeian domestic sculpture. A study of the Pompeian houses and their contents. Roma, 1982. = ActaArchHung 37 (1987) 370.
- Nemes, Zoltán: On the EM 7749 (IG II² 1209) = ACID 23 (1987) [1988] 19–25. ill.
- Nemes, Z. (red.): Die literarische Tätigkeit von János Sarkady = ACID 23 (1987) [1988] 95–101.
- Nissen, H. J. → Dameron, P.
- Ritoók Zsigmond: A magyar ókortudomány bibliográfiája 1951–1975. Bp. 1986. rec.: Körmendy Kinga = Magyar Tudomány 1988/6 482–483.
- Ritoók, Zs. (rec.): Lebensweisheit der Griechen und Römer. (ed.): Schumann, Leipzig, 1985. = AT 33 (1987–88) 45.
- Ritoók Zs.: Az Ókortudományi Társaság huszonhatodik éve. = AT 33 (1987–88) 66–68.; Az Ókortudományi Társaság huszonhetedik éve. = AT 33 (1987–88) 70–73.
- Szabó M.: Archaikus agyagszobrászat Boiotiában. Apolló Könyvtár 15. Bp. 1986. rec.: Csornay B. = AE 114–115 (1987–88) 282–286.; Torbágyi M. = ComAH 1987 [1988] 182–183.
- Szabó, M.: Remarques sur le décor plastique de l'oinochosé Grimani. in: Griechische und römische Statuetten und Großbronzen. Wien, 1988. 229–232. ill.
- Szabó, M. (rec.): W. G. Moon (red.): Ancient greek art and iconography. Madison-Wisconsin, 1983. = ActaArchHung 39 (1987) 367–368.
- Szilágyi, János György: Antikenfälschung und Antikenrezeption. = ActaAntHung 30 (1982–84) 57–70.
- Torbágyi, M. (rec.): Museum Notes 30. The American Numismatic Society. New York 1985.; Museum Notes 31. The American Numismatic Society. New York, 1987.; Sylloge Nummorum Graecorum. Switzerland I. Bern, 1986. = NK 86–87 (1987–88) 188–191.
- Torbágyi, M. (rec.): Isaak, B.: The greek settlements in Thrace until the macedonian conquest. Leiden, 1986. = ComAH 1987 [1988] 182–183.
- Torbágyi, M. → Szabó, M.
- Török, László: Late antique Nubia. History and archaeology of the southern neighbour of Egypt in the 4th–6th c. A. D. Preface by Sir Laurence Kirwan. = Antaeus 16. Bp. 1988. 279 p. ill.
- Török, L.: Seven books on art in late antique Egypt. = ActaArchHung 39 (1987) 353–359.
- Vargyas, Péter (rec.): Alfonso Archi (red.): Circulation of goods in non-palatial context in the ancient Near East. Roma, 1984. = AT 33 (1987–88) 37–42.

- Bachmann Zoltán*: A pécsi késő római emlékek védőépületének tervezése. in: *Sopianae-Pécs őkeresztény emlékei*. Bp. 1988. 49–100. ill.
- Balla, Lajos*: Questions de l'histoire de la population dans le Dacie romaine. = *ACID* 23 (1987) 1988. 67–70.
- Bánki Zsuzsa*: Eine neue Bronzestatue aus Gorsium. in: *Griechische und römische Statuetten und Großbronzen*. Wien, 1988. 346–352. ill. Appendix: *Koppán, Z. V.*: Radiographische und kaltfadenlichtoptische kunstdiagnostische Untersuchung. 349. ill.
- Bánki, Zs.* → *Fitz, J.*
- Barkóczi, László*: Pannonische Glasfunde in Ungarn. Bp. 1988. 223 p. ill. rec.: *Tibuhovic, L.*: *Starinar* 38 (1987) 138–139.
- Bezeczy, Tamás*: Roman amphorae from the Amber Route in western Pannonia. *BAR Ser.* 386. p. ill.
- Bezeczy T.*: A Borostyánkő út amphoralelei. – Die Amphorenfunde der Bernsteinstraße. = *ArchÉrt* 114–115 (1987–88) 156–182. ill.
- Bezeczy, T.*: Római amphorakutatók konferenciája Sienában 1986-ban. = *ArchÉrt* 114–115 (1987–88) 128.
- T. Blró, Mária*: Gorsium bone carvings = *ARegia* 23 (1987) 25–63. ill.
- Blró, Sey Katalin*: Pannoniai pénzverés. Bp. 1985. 136 p. ill. rec.: *Fitz J.* = *NK* 86–87 (1986–87) 181–182.
- Blró Sey K.*: Római pénzek egykorú hamisítványai a Magyar Nemzeti Múzeum éremtárában. – Zeitgenössische Fälschungen römischer Münzen aus dem 4. Jh. im Münzkabinett des Ungarischen Nationalmuseums (I. Teil) = *NK* 86–87 (1987–88) 49–54.
- Blró, Sey K.*: A pécsvárad éremlelet. – Der Münzfund von Pécsvárad. = *FA* 38 (1987) [1988] 171–192. ill.
- B. Bónis Éva – Sellye Ibolya*: Római kori emailmunkák. Évezredek, évszázadok kincsei V. Bp. 1988. 81 p. ill.
- B. Bónis, É. – Sellye, I.*: Römerzeitlicher emaillierter Pferdegeschirrbeschlag aus Visegrád. – Römaikori emailos lószerszámveret Visegrádról. = *FA* 38 (1987) [1988] 155–170. ill.
- B. Bónis, É. (red.): Urban, H. O.*: Das Gräberfeld von Kapfenstein (Steiermark) und die römische Hügelgräber in Österreich. München, 1984. = *ArchÉrt* 114–115 (1987–88) 288–289.
- Bökönyi Sándor*: Animal husbandry and hunting in Tăc-Gorsium. Bp. 1984. rec.: *Türk, Ivan*: *AV* 38 (1987) 477–479.
- Cserményi, Vajk*: Une scene de sacrifice de Pannonie sur un objet en bronze de Savaria. in: *Griechische und römische Großbronzen und Statuetten*. Wien, 1988. 357–358. ill. Wien, 1988. 357–358. ill.
- Fitz, J.*: L'administration des provinces pannoniennes sous le Bas-Empire romain. Coll. Latomus 181. Bruxelles, 1983. 111 p. rec.: *Wachtel, Klaus* = *BJb* 187 (1987) 800–801.
- Fitz, J. – Bánki, Zs. – Jungbert, B. – Lányi, V.*: Forschungen in Gorsium in der Jahren 1983/84. = *ARegia* 23 (1987) 179–239. ill.
- Fitz, J.*: Epigraphica XIII. = *ARegia* 23 (1987) 249–253.
- Fitz, J.*: Notes. = *ARegia* 23 (1987) 255–257.
- Fitz, J.*: Prosopographia Pannonica I. = *ARegia* 23 (1987) 259–269.
- Fitz, J.*: Antoninianus éremlelet Intercisából. – Ein Antoninianus – Münzfund aus Intercisa. = *NK* 86–87 (1987–88) 37–47. ill.
- Fitz, J.*: La division de l'Illyricum. = *Latomus* 47 (1988) 13–25.
- Fitz, J. (rec.): Thomasson, B. B.*: Laterculi praesidium I. Göteborg, 1984. = *ComAH* 1987 [1988] 183–185.
- Fitz, J.* → *Biróné, Sey K.*
- Fülep Ferenc*: Régészeti kutatások Sopianae városban. in: *Sopianae-Pécs őkeresztény emlékei*. Bp. 1988. 7–35. ill.
- Fülep F.*: A pécsi későrómai-őkeresztény mauzóleum feltárásáról. – The excavation of the late roman old christian mausoleum in Pécs. = *JPMÉ* 32 (1987) [1988] 31–44. ill.
- Gaál A.*: Bronz lószerszámdísz Silenos-ábrázolással Szekszárdról. – Bronzenes Pferdegeschirredekor mit Silenos-Darstellung aus Szekszárd. = *ArchÉrt* 114–115 (1987–88) 100–105. ill.
- Gabler, Dénes – H. Vaday, Andrea*: Terra Sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien. *Fontes Archaeologici Hungaricae*. Bp. 1986. rec.: *Fuchs, Gerald* = *SF* 46 (1987) 349–350., *Rutkowsky, Bogdan* = *Germania* 66 (1988) 255–256.; *Pitts, L. F.* = *Britannia* 18 (1987) 391.; *Krekovič, E.* = *PA* 99 (1988) 473–474.; *Roth, Peter* = *SIA* 35 (1987) 472–473.; *Wielowiejski, Jerzy* = *BJb* 188 (1988) 626–629.; *Popilian, G.* = *Dacia* 31 (1987) 193–194.; *Istvánovits E.* = *ArchÉrt* 114–115 (1986–87) 131–132.
- Gabler D.*: Beszámoló a Rei Cretariae Romanae Fautores 1986. évi XV. worms kongresszusáról. = *ArchÉrt* 114–115 (1987–88) 257–258.
- Gabler, D.* → *Soproni, S.*
- Gesztyeli T.*: A Déri Múzeum gemmagyűjteménye. – Die Gemmensammlung des Déry Múzeum in Debrecen. = *DMÉ* 65 (1986) [1988] 87–178. ill.
- Hajnóczy Gy.*: A római kori emlékek helyzete hazánkban 1988-ban. = *Művéd* 1988. 145–155. ill.
- Hajnóczy Gy.*: Pannonia római romjai. Bp. 1987. 210 p. ill. rec.: *Kaiser Anna*: Magyar Építőművészet 1988/2. 56. ill.; *Szentlélek Tihomér* = *Művéd* 1988. 139–140.
- Hajnóczy Gy.*: Carnuntum régészeti parkja (Ausztria). = *Magyar Építőművészet* 1988/4–5. 86–89. ill.
- Jungbert, B.* → *Fitz, J.*
- Kahler Frigyes*: Római császárkori pénznemek és súlyváltozásai. = *Az Érem* 1987/2. 4–6. ill.
- Kaiser A.* → *Hajnóczy Gy.*
- Kákósy L.*: A magical amulet from Pusztaszabolcs. = *ARegia* 23 (1987) 241–242. ill.
- Kiss, Ákos*: Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn. Bp. 1987 192 p. rec.: *Kulichová, L.*: *AR* 40 (1988) 452.
- Kulcsár Valéria*: Római Flóris és a vaskuti földépitmények. – Római Flóris und die Erdbauten in Vaskút. = *Cumania* 11 (1988) 149.
- Lányi, V.* → *Fitz, J.*
- Lippold, Adolf*: Maximinus Thrax háborúja a germánok ellen. A Historia Augusta kommentálásának problémái. = *ActaAntet-Arch Suppl.* VI (1987) 119–129.
- Lőrincz, Barnabás – Váry, Zsolt*: Die Hilfstruppen der Provinz Pannonia Superior unter Trajan. = *ActaArchHung* 39 (1987) 337–345.
- Lőrincz B.*: Későrómai duxok és a pannoniai bélyeges téglák. = *AT* 33 (1987–88) 19–23. ill.
- Maróti Éva*: Római kori pecsételt kerámia Nyugat-Pannoniában – Römerzeitliche gestempelte Keramik in Westpannonien. = *Zalai Múzeum* 1 (1987) 81–103 ill.
- Maróti É.*: Pecsételt római kerámia Zalalövőről. – Gestempelte römische Keramik aus Zalalövő. = *Zalai Gyűjtemény* 26 (1987) 21–36. ill.
- Martin Ferenc*: Egy tévesen besorolt viminaciumi koloniális pénz. = *Az Érem* 1987/2. 1–3. ill.
- McCann, Anna Margárite*: Egy virágzó római kikötő, Cosa. = *Tudomány* 1988/5. 68–71. ill.
- Medgyes, Magdolna*: Römerzeit. in: *8000 Jahre Keramik im westpannonischen Raum*. Eisenstadt, 1988. 27–30. ill.
- Mócsy András*: Még egyszer Attila sírjáról. – Noch einmal über die Sarge des Attila-Grabes. = *ArchÉrt* 114–115 (1987–88) 243–244.
- Mócsy A.*: A felkelő pannonok római műveltsége. = *AT* 33 (1987–1988) 1–8.
- Mócsy A.*: A dunai-balkáni térség romanizációja. = *Világtörténet* 1987/3. 3–17.

Müller Róbert: Viselet és ékszertörténet a római kortól a népvándorlások végéig. in: Ékszer és viselettörténet. = A Balatoni Múzeum állandó kiállításának katalógusai 5. Keszthely, 1987. 15–25. ill.

Müller R.: Megjegyzések Fenékpusztá történetéhez. – Bemerkungen zur Geschichte von Fenékpusztá. = Zalai Múzeum 1 (1987) 105–122. ill.

Nagy Mihály (rec.): Studien zu der Militärgrenzen Roms III. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses. Aalen, 1983. = ArchÉrt 114–115 (1987–88.) 287–288.

Nagy Tibor: Vettia Fortunata szarkofágja és mellékletei. – Der Sarkophag von Vettia Fortunata und seine Beigaben. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 236–242. ill.

Nagy T.: Az óbudai „hatházi” felirat. – Die Inschrift von Óbuda „Hatháza”. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 16–21.

Perl, G.: Zu zwei Loci Vexati in Tacitus’ Germania (2,2 und 33,2) = ActaAnth 30 (1982–84) 343–351.

Pintér Attila: Falképvédelem és restaurálás problémái. in: Sopianae-Pécs ókori emlékei Bp. 1988. 37–47. ill.

Püspöki Nagy Péter: Az ókori Duna Carnuntum-Brigetio közti szakasza és Boldogfa. Észrevételek Mócsy András és Kubinyi András recenziójához. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 126–128.

Sellye I. → B. Bónis É.

Soproni, Sándor: Die letzte Jahrzente des pannonischen Limes. München, 1983. rec.: Birley, Eric = Britannia 18 (1987) 400.; Wachtel, Klaus = BJb 188 (1988) 629–631.; Gabler, D. = ComAH 1987 [1988] 185–187.

Soproni S.: A Classis Flavia Pannonica felirata Kerepesről. – Die Inschrift der Classis Flavia Pannonica von Kerepes. = ActaAntetArch Suppl. VI. (1987) 91–97. ill.

Szabó, Klára: Les phases de la fabrication d’une oenochoé d’Ad Statuas. = Griechische und römische Statuetten und Großbronzen. Wien, 1988. 225–228. ill.

Szentlélek T. → Hajnóczy Gy.

Szirmai, Krisztina: Monumental bronze fragments from Aquincum. in: Griechische und römische Statuetten und Großbronzen. Wien, 1988. 144–147. ill.

B. Thomas, Edit: Vergoldete Kentaurstatuetten aus Dazien. in: Griechische und römische Statuetten und Großbronzen. Wien, 1988. 353–356. ill.

Tóth Endre: Az alsóhetényi 4. századi erőd és temető kutatása, 1981–1986. Eredmények és vitás kérdések. – Vorbericht über die Ausgrabung der Festung und des Gräberfelds von Alsóhetény 1981–1986. Ergebnisse und umstrittene Fragen. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 22–61. ill.

Tóth E.: Sopianae. Római város és temető. = Baranya 1 (1988:1–2) 23–34. ill.

H. Vaday, A.: Der Grabfund von Gyulavári. = ComAH 1987 [1988] 73–82. ill.

H. Vaday, A. → Gabler, D

Visy, Zsolt: Kaiserbasen in den Limeskastellen der Provinz Pannonia Inferior. in: Griechische und römische Statuetten und Großbronzen. Wien, 1988. 148–152. ill.

Visy, Zs. → Lőrincz, B.

Vörös Gabriella: Hunkori leletek a Szeged-szöregi homokbányából. – Funde der Hunnenzeit aus der Sandgrube von Szeged-Szöreg. = MFMÉ 1986. I. 15–20.

Vörös G.: Egy V. századi szarmata település nyomai Csongrád-Ketőshalom, Bárdos-tanya lelőhelyről. in: Mozaikok Csongrád város történetéből. 1988. 23–33. ill. Klny.

Zsidi Paula: A Budapest XI. kerületi Gazdagréten feltárt 4–5. századi temető. – Das auf dem Gazdagrét (Bp. XI. Bez.) freigelegte Gräberfeld aus dem 4–5. Jh. = ComAH 1987 [1988.] 45–72. ill.

... Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 22 (1986) [1987.]; 23 (1987) [1988]. rec.: Delon, P. J. = Latomus 48 (1988) 503–504.

... Oikumene 5. Budapest, 1986. 391 p. ill. rec.: Biggs, R. D. = Journal of Near Eastern Studies 47 (1988) 310.

NÉPVÁNDORLÁS- ÉS KORAI KÖZÉPKOR, MAGYAR ÓSTÖRTÉNET AETAS MIGRATIONUM, PROTOHUNGARICA

Bálint, Csanád: Pomoš' vostočnuh analogij v datirovke nahodok ěpohi obreteniá rodinü vengrami. = CUFU 6 (1958) 77–80.

Bakay Kornél: Elégett palánk nyomai a somogyvári várfalak mentén. = SSz 42 (1988) 128–135. ill.

Bartha, Antal: The typology of nomadic empires. = in: Settimane XXXV. 1988. 151–174.

Bartha A.: A magyar nép őstörténete. Bp. 1988. 402. ill.

Benkő Lázár: A soproni vörös sánc anyagának termolumineszcenciái vizsgálata. = SSz 42 (1988) 125–126. ill.

Benkő, L.: Le sedi degli Ungari nella toponomastica italiana ed occidentale. = Settimane XXXV. 1988. 307–340.

Bérczi, Szaniszló: Szimmetriajegyek a honfoglaláskori palmettás és az avar kori griffes-indás díszítőművészetben. – Kennzeichen der Symmetrik in der Palmettenornamentik in Zeiten der Landeseroberung von Magyarer sowie in Greif- und Rankenmotiven der einmaligen Awaren. = Cumania 10 (1987) 1–60. ill.

Boba Imre: Transylvania and Hungary. From the times of Álmos and Árpád to the times of King Stephen. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó I. in: München, 1988. 17–32.

Berecki, Urmasz: Vzaaimnue kontaktü deátelej finskogo i estonskogo nacional'nuh dviženij i ih svázi s vengrami. = CUFU 6 (1985) 87–92.

Biró-Sey, K.: Beziehungen der Hunnen zu Byzanz im Spiegel der Funde von Münzen des 5. Jahrhunderts in Ungarn. = Settimane XXXV. 1988. 413–411. ill.

Bóna, István: Die Geschichte der Awaren im Lichte der archäologischen Quellen. = Settimane XXXV. 1988. 43–463.

Bóna, I.: Neue Nachbarn im Osten. Die Awaren. in: Die Bajuwaren. Von Severin bis Tassilo 488–788. 1988. 108–117. ill.

Bóna, I.: Die Langobarden in Pannonien. in: Die Langobarden. Von den Unterelbe nach Italien. Hamburg, 1988. 63–73.

Bóna, I. – Gömöri, János – Pusztai, Rezső – Tomka, Péter: Katalogteil – Ungarn. in: Die Langobarden. Von den Unterelbe nach Italien. Hamburg, 1988. 256–297. ill.

Borosy András: A honvédő Szent István. = HK 35 (1988) 451–466.

Borrás, Luísa – Serrano, Dolores: A középkori Európa. Bp. 1988. 315 p. ill. A magyar vonatkozású részeket Kádár Zoltán és Entz Géza Antal írta.

T. Bruder Katalin: Az ozorai lelet füles ezüstkancsójának újrarestaurálása. = MHOMK 25 (1987–88) 78–82. ill.

Erdélyi I.: Pannoniai hűsvét. Sorsdöntő történelmi napok 9. Bp. 1987. 71 p. ill. rec.: Tomka P. = Századok 122 (1988) 230–232.

Erdélyi, I.: Zur Frage des awarenzeitlichen byzantinischen Münzumschlags im Karpatenbecken (Die Münz-Nachmachungen) = ActaAntHung 30 (1982–84) 429–438. ill.

Erdélyi I.: Régészeti kutatóút a Góbi sivatagban. = Keletkutatás 1988/2 74–77. ill.

Éry, Kinga: Anthropological studies on an early Avar period population at Bačko Petrovo Selo (Yugoslavia) Part I. Individual metric data. = AnthrHung 20 (1988) 55–66. ill.

Éry K. Újabb jelképes trepanációk a Volgavidékről. – New symbolic trephening from the Volga-Bank. Anthr.Közl. 31 (1987–88) 115–120. ill.

Éry, K.: Anthropological Data on the Settlement History of the Carpathian Basin During the 6–12th Centuries A.D. CUFU 6 (1985) 63–68.

Fekete Mária: Kora Árpád-kori égett sánc Velemben. = SSz 42 (1988) 137.

- Fodor István: Finnugor, magyar, bolgár-török. in: Magyarok a Kárpát-medencében. Bp. 1988. 12–14. ill.
- Chalikow, A. H.: Auf der Suche nach "Magna Hungaria" = Hungarian Studies 2 (1986) 189–215. ill.
- Cseh János: Gepida csontmegmunkáló műhely és szövőház Tiszafüreden. = Múzeumi levelek 53–54 (1986) 3–19. ill.
- Cseh J.: Megjegyzések egy Tiszamenti gepida településről. = Múzeumi levelek 55–56 (1987) 3–27. ill.
- Ecsedy Ildikó: Kínai-türk politikai kapcsolatok és konfliktusok 615-ben. = AT 33 (1987–88) 9–17.
- Entz G. A. → Serrano, B.
- Erdélyi, István – Szimonova, Eugenia: Ausgrabungen in der Gemärlung von Vásárosnamény–Gergelyugornya (Vorbericht). = ActaArchHung 39 (1987) 287–312. ill.
- Erdélyi, I.: Über die gegossenen Grütelgarnituren der Spätawarenzeit östlich von Karpaten. = Settimane XXXV. 1988. 351–368.
- Erdélyi, I. – Fejes, Imre: Recently discovered ancient relics in Mongolia. = ActaOH 41 (1987?) 75–82. ill.
- Erdélyi I.: A magyar honfoglalás és előzményei. Bp. 1986. 174 p. ill. rec.: Gedai I. = Századok 122 (1988) 237–238.; Róna-Tas András: Keletkutatás 1988/1 68–72.
- Dienes, I.: Poedinki i ékstatieskie dusi samanov. = CIFU 6 (1985) 35–62.
- Fejes, I. → Erdélyi, I.
- Fodor István: On the contacts of Hungarians with the Baltic Area in the 9th–11th century. From an archaeologist's point of view. = Hungarian Studies 2 (1986) 217–226. ill.
- Fodor, I.: Rol' finno-ugorskoj arheologii v izučenii drevnej istorii vengerskogo naroda. = CIFU 6 (1985) 19–24.
- Fodor I.: A magyar nép megtelepedése a Kárpát-medencében, s beilleszkedése az európai népek közösségébe. = Honismeret 1987/4. 14–18. ill.
- Fodor I. → László Gy.
- Fóthi, Erzsébet: Some data on the anthropology of Avar period populations in Southern Transdanubia. = Annales HistNat 80 (1988) 229–252. ill.
- Fóthi, E.: The anthropological investigation of the Avar-age cemetery of Fészlerlak. = AnthrHung 20 (1988) 31–54. ill.
- Fülöp Gyula: Újabb bizánci éremlelet Táceről. = ARegia 23 (1987) 243–244. ill.
- Garam, Éva: Pferdegräber der awarenzeitlichen Gräberfeldes in Tiszafüred. Angaben der spätawarenzeitlichen Pferdebestattungen. = ARegia 23 (1987) 65–125. ill.
- Garam, É. (rec.): Werner, J.: Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Wien, 1986. = BJB 187 (1987) 854–857.
- Gedai István: István király pénzeinek szerepe a gazdasági életben. in: Szent István és kora. Bp. 1988. 103–107.
- Gedai I.: A magyar pénzverés kezdetei. Bp. 1986. 135 p. ill. rec.: László Gyula = NK 86–87 (1987–88) 182–183.; Kállay István = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 286–287.
- Gedai I. → Erdélyi, I., Müller, R.
- Gömöri, J.: "Das langobardische Fürstengrab" aus Veszkény. in: AnzGNM 1987 [1988] 105–120. ill.
- Gömöri, J. → Bóna, I.
- Györffy, György: Nomades et semi-nomades: la naissance de l'état hongrois. = Settimane XXXV. 1988. 621–635.
- Györffy, Gy.: König Stephan der Heilige. Bp. 1988. 243 p. ill.
- Györffy Gy.: Szent István történeti kutatásunkban. in: Szent István és kora. Bp. 1988. 18–22.
- Györffy Gy.: A honfoglalás vitás kérdései. in: Magyarok a Kárpát-medencében. Bp. 1988. 22–26. ill.
- György Lajos – Takács Sándor: A soproni vörös sánc kémiai vizsgálatának eredménye. = SSz 42 (1988) 122–124. ill.
- Gyulai Ferenc: A gyümölcs- és szőlőmetszés emlékei Fonyód-Bélatelep Árpád-kori településéről. – Denkmäler des Obst- und Weinbaus von der árpádenzeitlichen Siedlung von Fonyód-Bélatelep. = Zalai Múzeum 1 (1987) 123–159. ill.
- Hameliak, Milan → Takács, Miklós
- Harmatta, János: "King Kabneskir son of King Kabreskir" = ActaAntH 30 (1982–84) 167–180. ill.
- Harmatta, J.: Inscription runiques turques en Europe Orientale. = Gleanings from Turkish Culture No. 13. Ankara, 1988. 1–26. ill.
- Harmatta, J.: De la question concernant le langue des Avars. = Gleanings from Turkish Culture No. 13. Ankara, 1988. 27–48. ill.
- Józsa Béla: Faipari adatok a soproni vörös sánc kiégésének rekonstrukciójához. = SSz 42 (1988) 78–82.
- Kádár Zoltán: Bizánci művészet. Bp. 1987. 211 p. ill. rec.: Kőhegyi M. = Művéd 1988. 141–142.
- Kádár Z. (rec.): Géza de Frankovich: Persia, Siria, Bisanzio e il medioevo antistico Europeo. Napoli, 1984. = ActaHistArt. 32 (1986) 141–142.
- Kádár Z. → Serrano, D., Borri, L.
- Kállay Géza: Újabb szempontok a Dbg 1706/a dénár hátlap éremképének meghatározásához. – Ein neuer Gesichtspunkt zur Bestimmung des Münzbildes auf dem Revers des Denars Dbg 1706/a. = NK 86–87 (1987–88) 63–72. ill.
- Kállay I. → Gedai I.
- Kaus, Karl: Darufalva (Drassburg). Locsmánd (Lutzmannsburg), Pinkaóvár (Burg). A burgenlandi vörös sáncok régészeti vizsgálatának eredményei (1891–1986). = SSz 41 (1987) 330–339. ill.
- Kiss Á.: Aynard várának tanulsága az Árpád-kori várak vitájában. = Művéd 1988. 92–95.
- Kiss, Attila: Der Zeitpunkt der Verbergung der Schatzfunde I und II von Szilágysomlyó. = ActaAntHung 30 (1982–84) 401–416.
- Kiss, A.: Beiträge zur Verbreitung frühmittelalterlicher Folienkreuze im Karpatenbecken. = AKorr 17 (1987) 235–243. ill.
- Kiss, A.: Über ein Insignie des Gepidenkönigs Omharus von Apahida (Siebenbürgen). – Az apahidai gepida király, Omharus egyik királyi jelvényéről. = FA 38 (1987) [1988] 193–218. ill.
- Kiss, A.: Frühmittelalterliche byzantinische Schwerter im Karpatenbecken. = ActaArchHung 39 (1987) 193–210. ill.
- Kiss, A.: Beigaben von zwei Frauengräbern der ungarischen Landnahmezeit (Almfűzitő, Bugyi) = ARegia 23 (1987) 127–136. ill.
- Kiss, A.: Die Frage der geographischen Lage des früh- und mittelawarenzeitlichen Herrschaftszentrums – A kora- és középvárakori kagáni székhely földrajzi helyének kérdéséhez. = JPMÉ 33 (1988) 77–89.
- Kiss, A.: Die Herrscher des Karpatenbeckens im 5/6. Jahrhundert aus archäologischer Sicht. = AnzGNM 1987 [1988] 57–68.
- Kiss, A. (rec.): Horedt, Kurt: Das frühmittelalterliche Siebenbürgen. Thaur/Innsbruck, 1988. = Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 11 (1988) 193–194.; Branston, B.: Gods of the North. London, 1980. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 137–138.
- Kiss Gábor – Tóth Endre: A vasvári „Római sánc” és a „Katonák útja” időrendje és értelmezése (Adatok a korai magyar gyepűrendszer topográfiájához I.) – Die Chronologie und Interpretierung des "Römischen Walles" und der "Heerstrasse" zu Vasvár. (Beiträge zur Topografie des frühungarischen Verhaugürtelsystems I.) = ComAH 1987 [1988] 101–137. ill.
- Kiss G. – Somogyi Péter: Tolna megyei avar temetők: Bonyhádvarasdikó, Regöly, Závod. Tolna megyei szócványok. DissPann III/2. Bp. 1984. 307 p. ill. rec.: Trugly, Alexander = SIA 38 (1988) 470–471.
- Kiss G. → Tóth E.
- Klima, László: Torgovüie i etnoku' turnüie svázü u finnougrov svednego Povolž'a a Prikam'a v I. túsáčetüie (sic!) n. e. = CIFU 6 (1985) 25–34.
- Kőhegyi M. → Kádár Z.
- Kovács Éva: Iconismus causulae Sancti Stephani regis. Vázlat. in.: Szent István és kora. Bp. 1988. 133–144. ill.
- Kovács László: A magyar honfoglaláskori pénzleletek keltező értékéről. – Über den datierenden Wert der ungarischen landnahmezeitlichen Münzfunde. = HOMÉ 25–26 (1986–87) 161–175. ill.

- Kralovszky Alán:* Szent István király székesfehérvári sírjának és kultuszhelyének kérdése. in.: Szent István és kora. Bp. 1988. 166–172. ill.
- Kristó Gyula:* Árpád fejedelem utódai. – Les successeurs-souverains d'Árpád. = *Acta Historica* 84 (1987) 11–21.
- Kristó Gy.:* Toponomastica unna ed avara in Ungheria. = *Settimane XXXV*. 1988. 273–281.
- Kristó Gy.:* A magyar kalandozások. in: Magyarok a Kárpát-medencében. Bp. 1988. 18–22. ill.
- Kristó Gy.:* Közigazgatás Szent István korában. in: Szent István és kora. Bp. 1988. 54–58.
- Kristó Gy.:* A 10. századi Erdély politikai történetéhez. = *Századok* 112 (1988) 3–35.
- Kristó Gy. (red.):* Az államalapító. Bp. 1988. 307 p. ill.
- Kristó Gy.:* A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. 641 p. ill.
- Kürti Béla:* Az avarok kincsei. Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. = *Keletkutatás* 1987/2 120–124. ill.
- László Gyula:* A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1988. 504 p. ill. (Az 1944-es kiadás reprintje.) Előszó Fodor István uo. I–VIII.
- László Gy.:* Árpád népe. Bp. 1988. 176 p. ill.
- László Gy.:* Sattel und Steinbügel. – Sprachwissenschaft und Archäologie. = *SlA* 36 (1988) 153–155.
- László Gy. (rec.):* Werner, Joachim: Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. München, 1984. = *Cumania* 10 (1987) 61–65.
- László Gy. → Gedai I.*
- Lengyel, Imre:* Über die Ergebnisse der Laboruntersuchungen der menschlichen Skelettreste vom Fundort B. – Kakucs-kő-Berg. = *ComAH* 1987 [1988] 99–100. ill.
- Lipták, Pál:* Avars and ancient Hycians. Bp. 1983. 208 p. ill. rec.: Schöter, Peter = *BJb* 187 (1987) 857–860.
- László Gy.:* Zur Vorgeschichte der finnisch-ungarischen Völker. = *CIFU* 6 (1985) 3–7.
- Lovász Emese:* Gepida ház Egerlővön. – Haus der Gepiden im Egerlövön. = *HOMÉ* 25–26 (1986–87) [1988] 127–140. ill.
- Madaras László:* Az avar kori településkutatás újabb eredménye az Alföld központi területein. – New results in settlement-research of the Avar-period in the centre of the Great Hungarian Plain. = *Arany J. Múzeum Közl.* 4 (1986) 33–65. ill.
- Makkai, László:* Politische Geschichte Siebenbürgens im 10. Jahrhundert. in: *Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*. I. München, 1988. 33–50.
- Makk Ferenc:* Magyarország és keleti szomszédai Szent István korában. in: Szent István és kora. Bp. 1988. 81–89.
- Mándoky Kongur, István:* The question of identifying Hungarian tribal name *Jenő* with the bashkir ethnonym *Yänäy*. = *ActaOH* 42 (1988) 43–48.
- Mesterházy Károly:* Az Órsur nemzetség Váralja faluja. – The Órsur claims village, Váralja. = *Arany J. Múzeum Közl.* 4 (1986) 85–104. ill.
- Mesterházy K.:* Korai avar részleges lovastemetkezések Ártándról és Biharkeresztesről. – Frühawarische partelle Pferdebestattungen aus Ártánd und Biharkeresztes. = *FA* 38 (1987) [1988] 219–245. ill.
- Mesterházy K.:* A honfoglalás és államalapítás kora (IX–XI. század). in: *Kerepestarcsa története*. Kerepestarcsa, 1988. 21–26. ill.
- Mesterházy K. → Takács M.*
- Müller Róbert:* XI. századi sír Rezi–Gyöngyösi csárdánál. – Ein Grab aus dem XI. Jh. bei der Bauernschenke von Rezi–Gyöngyösi. = *Zalai Gyűjtemény* 26 (1987) 75–77. Függelék: *Gedai I.:* A rezi-gyöngyösi sírlelet érmei. – Münzen aus dem Grabfund von Rezi–Gyöngyös. uo. 78–80. ill.
- Nagy Emese:* István király esztergomi palotája. = *Honismeret* 1988/4. 6–9. ill.
- T. Nagy Erzsébet:* Avar női viselet. Ezüstlemez ékszerek. = *Örökség* 1988/ösz. 17–21. ill.
- Nagy, Margit:* Frühawarenzeitliche Grabfunde aus Budapest, Bemerkungen zur awarenzeitlichen Tierornamentik. = *Settimane XXXV*. 1988. 373–407. ill.
- Nováki Gy.:* Várépítéset Magyarországon a X–XI. században. in: Szent István és kora. Bp. 1988. 145–150. ill.
- Nováki Gy.:* Hozzászólás Bakay Kornél „Elégett palánk nyomai a somogyvári várfalak mentén” c. előadásához. = *SSz* 42 (1988) 249–251.
- Olajos Teréz:* Adalékok a görög földre telepített szlávok történetéhez. – Quelques remarques sur une peuplade slave en Helade. = *ActaAntetArch Suppl.* VI (1987) 79–83.
- Olajos T. → Szádeczky-Kardoss S.*
- Papp János:* A veszprémfajsi nyakláncgyűttes restaurálása és anyagvizsgálatának eredményei. = *MIOMK* 25 (1987–88) 83–86. ill.
- Pusztai, R. → Bóna, I.*
- Révész, László:* Lyraförmige Schnallen in dem Karpatenbecken. = *ActaArchHung* 39 (1987) 257–285. ill.
- Révész L.:* Gömbcsüngős fülbevalók a Kárpát-medencében. – Ohrhänge mit Kugelreihenanhänger im Karpatenbecken. = *HOMÉ* 25–26 (1986–87) 141–159. ill.
- Róna-Tas, András:* On the development and origin of the east turk “runic” script. = *ActaOH* 41 (1987) [1988] 7–14. ill.
- Róna-Tas, A.:* Problems of the East european script with special regard to the newly found inscription of Szarvas. = *Settimane XXXV*. 1988. 483–506.
- Róna-Tas A. → Erdélyi L.*
- Róna-Tass A.:* A magyar rovásírás és a Mátyás-kori humanizmus. – The hungarian runic script and humanismus in the age of King Mathias = *Néprajz és Nyelvtudomány* 29–30 (1985–86) [1987] 173–179.
- Rosner, Gyula:* Die stempelverzierte Keramik der Awarenzeit in Pannonien. = *AnzGNM* 1987 [1988] 125–128. ill.
- Sándorffí György:* Várak a X. században Magyarországon. = *Művéd* 1988. 19–26. ill.
- Sebők Ferenc (rec.):* *Imre Boba:* Nove pogled na Povijest Moravie. = *Századok* 122 (1988) 234–236.
- Selmeczi L. → Valter I.*
- Serrano, D. → Borras, L.*
- Somlósi Éva:* Avar kori sírleletek restaurálásának ismertetése. = *MIOMK* 25 (1987–88) 72–77. ill.
- Somogi P. → Kiss G.*
- Somogi Sándor:* A magyar honfoglalás földrajzi környezete. = *Magyar Tudomány* 88/11. 863–869. ill.
- Štefanovičova, Tatiana:* A szlovákiai égett sáncok kérdéséhez. = *SSz* 41 (1987) 340–347. ill.
- Szabó, János Győző:* Das Gräberfeld von Bélápátfalva aus dem 9. Jahrhundert. = *ComAH* 1987 [1988] 83–99. ill.
- Szádeczky-Kardoss, S.:* Textkritische Bemerkungen zur “Homilia de obsidione avarica Constantinopolis auctore Theodoro Syncello”. (Anhang der neuen Kollation des Pariser Manuskriptes) = *ActaAntH* 30 (1982–84) 443–450.
- Szádeczky-Kardoss, S. – Olajos, Tereza:* Podlinnij smisl casto osibno ob’asnaemogo mesta istočnika, v kotorom govoritsja o drevnih vengrah. = *CIFU* 6 (1985) 69–76.
- Szádeczky-Kardoss S.:* Megjegyzések a magyarországi népvándorláskor görög-latin kútfőinek feldolgozásához a „Magyarország története” 1984-ben megjelent első kötetének olvasása kapcsán. – Bemerkungen zur Bearbeitung der griechisch-lateinischen Geschichtsquellen der ungarischen Völkerwanderung. = *ActaAntetArch Suppl.* VI (1987) 105–112.
- Szegfű László:* Koronázási jelvényeink a Szent István kultusz kialakulása tükrében. in: *Kristó Gy. (red.):* Az államalapító. Bp. 1988. 261–302.
- Székel, György:* Die Permanenz der Römer in Pannonien: ein problem. = *Settimane XXXV*. 1988. 103–121.
- Szöke Béla Miklós:* Kora-középkori tanulmányok II. (A Kárpát-medence IX–X. századi régészeti kutatásának vázlata és fő kérdései). – Frühmittelalterliche Studien II. (Grundriß und

- Hauptfragen der archäologischen Forschung des Karpatenbeckens im 9–10. Jhdt.). = *Zalai Gyűjtemény* 26 (1987) 47–64.
- Szimonova, E.* → *Erdélyi, I.*
- Takács, Miklós:* Die Arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken. *Varia Archaeologia Hungarica* 1. Bp. 1986. 172 p. ill. rec.: *Mesterházy K.* = *Századok*, 122 (1988) 238–240.; *Hamelik, Milan* = *SlA* 36 (1988) 473–476.
- Takács S.* → *György L.*
- Tomka, P.* → *Bóna, I., Erdélyi, I.*
- Tari Edit:* Árpád-kori templom feltárása a ceglédi Öregszőlőben. = *A ceglédi turini százas küldöttség múzeumbarátai kör évkönyve* 1987. 115–120. ill.
- Tari E.:* Mozaikok Cegléd Árpád-korából. Leletmentő ásatás a ceglédi Kövesparton. = *A ceglédi turini százas küldöttség múzeumbarátai kör évkönyve* 1988. 31–35.
- B. Tóth Ágnes:* A gepidák települési képe a Tisza–Maros–Körös közén. = *Acta Historica* 84 (1987) 3–9.
- Tóth E. – Kiss G.:* A vasvári sánc ásatása 1985. márciusában. = *SSz* 42 (1988) 135–136.
- Tóth E.* → *Kiss G.*
- Tóth Melinda:* A művészet Szent István korában. = *Szent István és kora*. Bp. 1988. 113–132. ill.
- Tóth Sándor:* Régészeti adatok az Elő- és Hátsókapu történetéhez. = *SSz* 42 (1988) 56–77. ill.
- Tóth S.:* Kabarak és fekete magyarok. = *Acta Historica* 84 (1987) 23–29.
- Tóth Zoltán:* A Botond-monda eredete és az anonymusi Botond-hagyomány. – *Die Herkunft der Botond-Sage und die Botond-Überlieferung bei Anonymus.* = *HK* 35 (1988) 467–483.
- Váczy Péter:* Első királyunk koronája és a Szent Korona. = *Szent István és kora*. Bp. 1988. 95–96. ill.
- Valter, Ilona:* Romanische Sakralbauten Westpannoniens. Eisenstadt, 1985. = rec.: *Selmeczi L.* = *ComAH* 1987 [1988] 187–189.
- Várady, László:* Epochenwechsel um 476. Odoaker, Theoderik der Große und die Umwandlungen. Bp.–Bonn. 1984. 150 p. ill. rec.: *Schwarz, Andreas* = *BJb* 187 (1987) 839–840.
- Vásáry István:* A Steppe népei. Unni, Avari, Ungari. = *Keletkutatás* 1987/2.
- Vásáry I.:* Medieval theories concerning the primordial homeland of the Hungarians. = *Settimane XXXV*. 1988. 213–242.
- Vékony, Gábor:* Spätawarenzeitliche Messer mit Griff. in: *Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei in Bezug zu den Nachbargebieten*. Nitra, 1986. 267–274. ill.
- Vékony G.:* A morvák birodalma. A Kárpát-medence a honfoglalás előtt. in: *Magyarok a Kárpát-medencében*. Bp. 1988. 15–17. ill.
- Vékony, G.:* Spätvölkerwanderungszeitliche Kerbinschriften im Karpatenbecken. = *ActaArchHung* 39 (1987) 211–256. ill.
- Véres, Péter:* K voprosu finno-ugroskoj prarodinu i etnogeneza vengrov v svete novejših palinologiceskih dannuh. = *CIFU* 6 (1985) 9–17.
- Verő József:* Mágneses mérések a soproni vörös sánc területén. = *SSz* 42 (1988) 126–127. ill.
- Zalai–Gádl I. (rec.):* Kazdová, E.; Tešetice–Kyjovice I. Starší stupen kultury s moravskou malovanou keramikou. Brno, 1984. = *ArchÉrt* 114–115 (1987–88) 133–134.

KÖZÉPKOR, MŰEMLÉKEK — MEDIUM AEVUM, MONUMENTA

- Bakay, Kornél:* Heidnische Traditionen auf dem Territorium des mittelalterlichen christlichen ungarischen Königreichs = *CIFU* 6 (1985) 81–85.
- Bárdos Edit:* Középkori templom és temető Kaposvár határában II. – Medieval church and cemetery in the vicinity of Kaposvár. Part II. = *SMK* 8 (1987) 5–82. ill.
- Beke László – Marosi Ernő – Wéhli Tünde:* (red.): Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. I. Tanulmányok. Bp. 1987. 458 p. ill., II. Katalógus/Zusammenfassung. 559 p. ill.
- Bencze Zoltán:* Jelentés a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum udvarán 1987. végéig folyt ásatásokról. = *HK* 35 (1988) 178–195. ill.
- Bencze Z.:* Előzetes jelentés a Hadtörténelmi Intézet és Múzeumban folyó ásatásokról. = *HK* 34 (1987) 370–383. ill.
- Bencze Z.:* Újabb beszámoló a Hadtörténelmi Intézet és Múzeumban folyó ásatásokról. = *HK* 34 (1987) 491–509. ill.
- Bognár Katalin:* Kályhacsempék Nógrád megyéből I. – Ofenkacheln aus dem Komitat Nógrád I. = *NMMK* 14 (1988) 9–24. ill.
- Bodor Imre:* Magyarország kultúrája a Zsigmond-korban. in: *Zsigmond Katalógus* II. 462–481.
- Bodor I.:* Uralkodói pecsétek. in: *Zsigmond Katalógus* II. 13–28. ill.
- Bogvay V. T.* → *Fügedi E.*
- Cabello, Juan Alberto:* A tari Szent Mihály-templom építéstörténete. in: *Zsigmond Katalógus* I. 283–296. ill.
- Farbaky Péter:* A budai középkori királyi palota díszudvara. – *Der Prunkhof des mittelalterlichen Königspalastes von Buda.* = *ArsHung* 14 (1988) 143–171. ill.
- Czeglédy Ilona:* A diósgyőri vár. Bp. 1988. 127 p. ill.
- Czeglédy I.:* A kurtyáni pálos kolostor. – *Das Paulinerkloster von Kurtyán.* = *HOMÉ* 25–26 (1986–87) [1988] 211–228. ill.
- Czeglédy I.:* Siklós a Zsigmond-korban. in: *Zsigmond Katalógus* I. 347–351. ill.
- Császár László:* Későgótikus boltozattípusok Közép-Európában I. = *Építész: Építéstudomány* 19 (1987–88) 93–168. ill., II. uo.
- Cseh János – Tóth József:* Régészeti – topográfiai adatok Kengyel határának középkori településtörténetéhez. = *Múzeumi Levélek* 55–56 (1987) 28–54. ill.
- Dercsényi Dezső* (red.): Magyarország műemléki topográfiája. Szabolcs–Szatmár megye műemlékei I. Bp. 1986. rec.: *Gerő László* = *Művéd* 1988. 144.
- Déshy Mihály:* Rákóczy Zsigmond szerencsi vár- és templomépítkezésének dokumentumai. – *Dokumente des Schloss- und Kirchenbaus Sigismund Rákóczi zu Szerencs.* = *HOMÉ* 25–26 (1986–87) 226–242.
- Entz Géza:* Művészet Zsigmond király korában. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban. = *Művéd* 1988/3. 8–13. ill.
- Entz G.:* Mittelalterliche Edelhöfe in Siebenbürgen. in: *Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó I.* München, 1988. 241–252. ill.
- Fiala, Andrej:* A pozsonyi (Bratislava) vár. A pozsonyi régi városháza. in: *Zsigmond Katalógus* I. 246–270. ill.
- Feld István – Koppány Tibor:* Az ozorai vár. in: *Zsigmond katalógus* I. 332–346. ill.
- Feld I.–Horler M.–Koppány T.–Lövei P.* (red.): *Lapidarium Hungaricum.* Magyarország építészeti töredékeinek katalógusa I. Általános helyzetkép. Bp. 1988. 477 p. ill.
- Fügedi, Erik:* Castle and society in medieval Hungary (1000–1437) Bp. 1985. 162 p. ill. rec.: *Bogvay V. Thomas* = *SF* 46 (1987) 350–352.
- Gedai István:* A magyar arany pénzverés előzményei. in: *Visegrád*, 1335. Bp. 1988. 37–46.
- Gedai I.:* Adatok a magyarországi garasverés kezdetéhez. – *Angaben zu den Anfängen der Groschenprägung in Ungarn.* = *HOMÉ* 25–26 (1986–87) [1988] 203–209.
- Gerehly Iboňa:* Török kerámia a visegrádi Alsóvárból. – *Türkisch ceramics from Alsóvár in Visegrád.* = *ComAH* 1987 [1988] 167–179. ill.

- Gerehyes I.: Sgraffito-díszes török kerámia az ozorai várkastélyból. – Türkische sgraffitoverzierte Keramik aus dem Burgkastell von Ozora. = FA 38 (1987) [1988] 247–261. ill.
- Gerő Gy.: Az oszmán-török építészet Magyarországon (Dzsámik, türbék, fürdők) Bp. 1980. 174 p. ill. rec.: Matuz, Josef = SF 46 (1987) 370–373.
- Gerő L. → Dercsényi, D., Entz G.
- H. Gyürky Katalin: A középkori Buda Szent István külvárosa a régészeti kutatások tükrében. – Die Hl. Stephan – Vorstadt des mittelalterlichen Buda in Spiegel der archäologischen Forschungen. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 62–79. ill.
- H. Gyürky K. (rec.): Polla, B.: Košice – Krásna. K stredovekým dejinám Krásnej nad Hornádom. Košice, 1986. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 138.
- Györffy Gy. (rec.) Thomas von Bogvay: Der Mongolensturm. Graz – Wien – Köln, 1985. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 289–290.
- Györffy Gy. Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás. Bp. 1988. 143 p. ill.
- P. Hajmási Erika: Mittelalter. in: 8000 Jahre Keramik im westpannonischen Raum. Eisenstadt. 1988. 30–32. ill.
- Hatházi Gábor: 14. századi ruhakorongpár Sárosdról és viselettörténeti kapcsolatai. – Gewandscheibenpaar des 14. Jahrhunderts aus Sárosd und seine trachtgeschichtlichen Beziehungen. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 106–120. ill.
- Héj Miklós: Településföldrajzi megfigyelések. Visegrád a XIV–XV. században. in: Visegrád 1335. Bp. 1988. 63–67. ill.
- Hermann István: Finanzadministration in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts in Ungarn. = DissArch. Ser. II No. 13. Bp. 1987. 223. ill.
- Holl Imre: A középkori Szentmihály falu ásátása I. Az I. ház és kályhája. – Ausgrabung des mittelalterlichen Dorfes Szentkirály. I. Das I. Haus und sein Ofen. = Zalai Múzeum 1 (1987) 161–177. ill.
- Holl I.: A budai várpalota egy középkori rétegsorának elemzése. – Analyse einer mittelalterlichen Schichtenreihe des Burgpalastes von Buda. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 183–198. ill.
- Holl, I.: Zinn im spätmittelalterlichen Ungarn. (Einige historische Angaben und Funde) = Acta ArchHung 39 (1987) 313–335.
- Horler, Miklós: Les édifices de la villa royale de Buda–Nyék. = Acta Historiae Artium 33 (1987–88) 131–177.
- Horler M. → Feld I.
- Horváth István: III. Béla palotájának feltárása. = Dunakanyar 1988:2. 19–20. ill.
- Huszár Lajos: A magyar pénzverés és éremművészet története tézisekben. Die Geschichte der ungarischen Münzprägung und Medaillenkunst in Thesen. = NK 86–87 (1987–88) 7–21.
- Hutai Gábor: Két XVI. századi lakat restaurálása. = MHOMK 25 (1987–88) 91–93. ill.
- Irásné, Melis Katalin: Késő középkori bőrtalpak a simontornyai várból. – Spätmittelalterliche Ledersohlen aus der Burg von Simontornya. = ComAH 1987 [1988] 157–166. ill.
- Irásné, Melis K.: Magyarország kultúrája a Zsigmond korban. Művészeti és tárgyi kultúra. in: Zsigmond Katalógus II. 419–461. ill.
- Irásné, Melis K.: A pesti későközépkori városfal kutatása. – Archäologische Daten zur Erforschung der spätmittelalterlichen Stadtmauer von Pest. = ArchÉrt 114–115 (1987–88) 199–225. ill.
- Joó Tibor: A sajókazai vörös márvány tabernáculum. Das Tabernakel aus roten Marmor von Sajókaza. = HOMÉ 25–26 (1986–87) 243–257. ill.
- Kodonova, Maria: A beckői (Beckov) uradalom művelődéstörténeti jelentősége a késő gótika korában. in: Zsigmond Katalógus I. 312–3312.
- Koppány T. → Feld I.
- Kovács Éva–Lovag Zsuzsa: A magyar koronázási jelvények. Bp. 1980. = Die Ungarischer Krönungsinsignien. = The Hungarian Crown and other Regalia. Bp. 1988. 103 p. ill.
- Kovalovszki Júlia: Árpád-kori települések Doboz határában. Settlement from the Arpadian-age in territory of Doboz. = Arany J. Múzeum Köz. 4 (1986) 105–116. ill.
- Kovalovszki J.: Középkori emlékek a Helemba-szigeten. = Dunakanyar 1988:2. 36–37. ill.
- Kovalovszki J. → Méri I.
- Kozák Károly: Eger Zsigmond korában (1385–1437). = Zsigmond Katalógus I. 297–311. ill.
- Kozák K. → Visnyei Lajos: Kosd. = Építés–Építéstudomány 19 (1987–88) 201–266. ill.
- Kozák K.: I. életmentés az egri várban I. (1985–86). – Rettung von archäologischen Funden in der Burg von Eger I. (1985–1986) = Agria 23 (1987) 413–429. ill.
- Köblös József (red.): Visegrád 1335. Tudományos tanácskozás a visegrádi királytalálkozó 650. évfordulóján. Bp. 1988. 115 p. ill.
- Kőhegyi M. → Gedai I.
- Kristó Gyula – Makk Ferenc: Az árpádházi utalkodók Bp. 1988. ill.
- Kristó Gy. – Makk F. (red.): Károly Róbert emlékezete Bp. 1988. 259 p. ill. rec.: Veszprémi László = HK 35 (1988) 785–786.
- Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. 326 p. ill. rec.: Borosy András: NK 34 (1987) 539–541.
- Kubinyi András: Zsigmond király és a városok. in: Zsigmond Katalógus I. 235–245.
- Kurucz Ágnes: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp. 1988. 313 p. ill.
- Laszlovsky József: Tanyaszerű települések az Árpádkorban. – Farmsteads in the Arpadian-age. = Arany J. Múzeum Köz. 4 (1986) 131–151.
- Laszlovsky J.: „Dedi eciam terram, que adiacet circa aquam, que vocatur Tiza” (Adatok az 1075-ös garamszentbenedeki oklevél helyneveinek lokalizálásához). = Zounuk 1 (1986) 1987. 9–24. ill.
- Lénárt András: Az egri várbeli székesegyházak feltárásának ásatási naplója (1928–1938). – Ausgrabungstagebuch der Freilegung der Kathedralen in der Burg von Eger (1928–1938) = Agria 23 (1987) 431–472. ill.
- Liszka József: Árpád-kori településásatások a Kisalföld északi felén. – Excavation of Settlements of the Arpadian-age in the North part of the Small Plain. = Arany J. Múzeum Köz. 4 (1986) 153–165.
- Lovag Zs. → Kovács É.
- Lővei Pál: Magyarország kultúrája a Zsigmond-korban. Síremlék-művészet. = Zsigmond Katalógus II. 277–308. ill.
- Lővei P.: A Sárkányrend fennmaradt emlékei. in: Zsigmond Katalógus I. 148–180. ill.
- Lővei P. → Feld I.
- Makk F.: Magyarország a 12. században. Magyar Historia. Bp. 1986. 231 p. ill. rec.: Petrovics István = Századok 122 (1988) 242–245.
- Makk F. → Kristó Gy.
- Marosi Ernő: Magyarország kultúrája a Zsigmond-korban. Szobrászat. in: Zsigmond Katalógus II. 227–276. ill.
- Marosi, E.: Der Heilige Ladislaus als ungarischer Nationalheiliger. Bemerkungen zu seiner Ikonographik im 14–15. Jh. = Acta Historiae Artium 33 (1987–88) 211–256. ill.
- Marosi E. → Beke L.
- Méri István: Ásatás a kolozsvári Fő téren, 1943. = Régészeti Füzetek Ser. II. No. 25. Bp. 1986. 74 p. ill.
- Méri I.: A nagykanizsai várásatás. Vázlat a kanizsai vár és város történetének kutatásához. Kiadta és az előszót írta Kovalovszki Júlia. Bp. 1988. 119 p. ill.
- Miklós Zsuzsa: Ásatások a váci Széchenyi utcában. = Dunakanyar 1988:2 34–35. ill.
- Miklós Árpád: Ippolito D'Este esztergomi érseki udvara és a reneszánsz kőfaragás Magyarországon (1487–1497). – Der Hof des Erzbischofs von Esztergom Ippolito d'Este und die Steinskulptur der Renaissance in Ungarn (1487–1497). = Ars Hungarica 14 (1988) 133–142. ill.
- Mithay Sándor: Beszámoló a pápai várkastélynál végzett régészeti ásatásról. – Bericht über die Ausgrabungen im Bereich des

- Schlosses von Pápa. = Pápai Múzeum Értesítője 1 (1988) 37–51. ill.
- Mithay S.: Az ugodi vár feltárásának eredményei. Die Burg von Ugod. = Pápai Múzeum Értesítője 1 (1988) 53–97. ill.
- Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1988. 363 p. ill.
- Nagy Emese: Zsigmond kora a régészeti kutatásban. in: Zsigmond Katalógus I. 364–379.
- Nagy E.: Magyarország kultúrája Zsigmond korában. in: Zsigmond katalógus II. 115–226. ill.
- Nováki Gy.: Tufába vágott gabonásvermek Északkelet-Magyarországon a törökkortól az újkorig. – In Tuffstein geschnittene Getreidemiten in NO-Ungarn von der Türkenzeit bis zur Neuzeit. = Magyar Mezőgazdasági Múzeum Évkönyve 1986–1987 (1988) 13–87. ill.
- Pálóczi-Horváth András: Régészeti és településtörténeti adatok a kunok letelepedéséhez (Egy középkori kun falu, Szentkirály feltárásának eredményei). – Archaeological and settlement-historical data to the settlement of Cumanians. (Results of exploring of a medieval Cumanian village called Szentkirály). = Arany J. Múzeum Közl. 4 (1986) 215–236. ill.
- Pálóczi-Horváth A.: A Zalota-pusztai középkori sírlelet. – Der mittelalterlicher Grabfund aus Zalota-Puszt. = Cumania 11 (1988) 95–148. ill.
- Petrovics I. → Makk F.
- Rádóczy Gyula: Az erdélyi pénzverés kezdetei a középkorban. = Az Érem 1987/2 [1988] 7–15. ill.
- Selmezi László: A kunok nomadizmusának kérdéséhez. – Zum Problem des Kumanen-Nomadismus. = HOMÉ 25–26 (1986–87) 177–187.
- Selmezi L.: A szállástól a faluig. (Adatok a magyarországi kunok településtörténetéhez.) – From Dwellings to Village. Additional materials to the setting-history of the Cumans in Hungary. = Arany J. Múzeum Közl. 4 (1986) 193–213.
- Szabó János Győző: Balhiedelmek az egri várról az 1884. év két birtokperének tükrében. = Az Egri Vár Híradója 19–20 (1986) [1988] 49–62.
- Szabó Judit: Ásatásból származó XIV. századi ólomkeretes üvegablak részletének restaurálása. = MHOMK 25 (1987–88) 87–91. ill.
- Székelgy György: Luxemburgi Zsigmond, egy közép-európai uralkodó. in: Zsigmond Katalógus I. 29–69.
- Takács Imre: Esztergomi síremléktöredékek a 13. századból. – Grabplattenfragmente aus Esztergom, aus dem 13. Jh. = Ars Hungarica 14 (1988) 121–132. ill.
- Tardy, Lajos: Madjar – The name of eastern Hungarians in italian document from Caffa, 1310. = ActaAntH. 30 (1982–84) 451–456.
- Tóth J. → Cseh J.
- Valter Ilona: Pásztó. Egy Zsigmond-kori mezőváros. = Zsigmond Katalógus I. 271–282. ill.
- Valter I.: Az Óriszentpéteri késő középkori téglavető kemence. – Das spätmittelalterliche Ziegelofen von Óriszentpéter. = ComAH 1987 [1988] 139–155. ill.
- Váhyi Katalin: Szer középkori településtörténete, a régészeti leletek tükrében. – Settlement-history of Szer in the middle-age by archaeological finds. = Arany J. Múzeum Közl. 4 (1986) 117–129. ill.
- Vészprémy L. → Kristó Gy.
- Visnyei L. → Kozák K.
- M. Virág Zsuzsa: Magyar viselet a honfoglalástól a XIX. század végéig. in: Ékszer és viselettörténet. A Balatoni Múzeum állandó kiállításának katalógusai 5. Keszthely, 1987. 27–41. ill.
- H. Vladár Ágnes: A rakacaszendi református templom műemléki helyreállítása. = Építés-Építéstudomány 19 (1987–88) 57–91. ill.
- Vörös István: Középkori agancs löportartók az ugodi várból. – Mittelalterliche Pulverfasse aus Geweih gefertigt in der Burg von Ugod. = Pápai Múzeum Értesítője 1 (1988) 131–135. ill.
- Vörös I.: Az ugodi vár középkori állatsontmaradványai. – Tierknochen aus dem Mittelalter in der Burg von Ugod. = Pápai Múzeum Értesítője 1 (1988) 99–129. ill.
- Vukov Konstantin: Kételyek a vajdahunyadi vár lovagtermének helyreállításáról. (Gondolatok a XV. századi magyarországi nagytermekről) = Művéd 1988. 1–8. ill.
- Wehli T. → Beke L.
- Wolf Mária: Elpusztult középkori település Sajólad határában. – Vernichtete mittelalterliche Siedlung in der Gemarkung von Sajólad. = HOMÉ 25–26 (1986–87) 189–202.
- ... Zsigmond Katalógus I–II. → Beke L.

Sosztarits Ottó

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Készült a Magyar Nemzeti Múzeum Nyomdájában
Felelős vezető: Novák Ferenc
102/1991. (táskaszám)
Felelős szerkesztő: Fodor István
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 18,5 (A/5 IV) terjedelemben
HU ISSN 0003-8032

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>J. G. Szénászký</i> : Faced pottery lid from Battonya	151
<i>D. Gabler – K. Ottományi</i> : Late Roman houses in Szakály	161
<i>Zs. Lovag</i> : The second specimen of premytor seals used by King András the First	189

REPORTS

<i>I. Poroszlai</i> : Vatyá culture urn cemetery in Százhalombatta	203
<i>É. Maróti</i> : Samian ware motives on stamped vessels from Pannonia	215
<i>J. Cseh</i> : Gepid kiln at Törökszentmiklós	223
<i>Gy. Kovács</i> : Late Medieval iron find from Törökszentmiklós-Rózsa square	241

REVIEWS

<i>M. Tulok</i> : Zsófia Torma born 150 years ago	253
<i>I. Fodor</i> : Géza Fehér born 100 years ago	256
<i>I. Fodor</i> : Literary work by Géza Fehér	257
<i>I. Dinnyés</i> : Árpád Nagy 1945–1989	259
<i>N. Kalicz</i> : József Korek 70 years old	261
<i>K. Póczy</i> : Hommage á Gyula Hajnóczy	263
<i>I. Bóna</i> : On a debate all in vain	264
<i>V. T. Dobosi</i> : Continuity and discontinuity in human development before the formation of ancient societies. Wittenberg, 1988	271

BOOK REVIEWS

<i>I. Holl</i> : I. Czegléd, The Diósgyőr Castle	273
<i>I. Gerehyes</i> : I. Méri, Castle excavations in Kanizsa	274
<i>I. Gerehyes</i> : G. Fehérvári, The history of Islamic art	275
<i>É. B. Bónis</i> : Krämer, W., Die Grabfunde von Manching und die latènezeitlicher Flachgräberfelder in Südbayern	276
<i>M. Szabó</i> : F. Horst–F. Schlette (eds.), Frühe Völker in Mitteleuropa	277
<i>M. Szabó</i> : E. Olavarri Goicoechea, Excavaciones el agora de Gerasa en 1963	277
<i>Á. Cs. Sós</i> : J. Werner, Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren	278
<i>I. Holl</i> : F. Felgenhauer (ed.) Beiträge zur Mittelalter-Archäologie in Österreich. 4–5 (1988–1989)	279
<i>I. Holl</i> : M. Dabrowska, Kafle i piece kaflowe w Polsce do konca XVIII wieku	279
<i>O. Sosztarits</i> : Hungarian archaeological literature 1988	281

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és a *Magister* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban. Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).